زەكەر سەئدوللازادە
بەرھات غەيباز

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلام مەزھەپلىرى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

زەمر سەئدۇللازادە
پەرھات غاپپار

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلام مەزھەپلىرى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

图书在版编目（CIP）数据

中亚伊斯兰教派/扎米尔·赛都拉， 帕尔哈提·阿帕尔 著
乌鲁木齐：新疆人民出版社，2002.9
ISBN7 - 228 - 07550 - 1
Ⅰ.中... Ⅱ.①扎...②帕... Ⅲ. 伊斯兰教教派 —
研究 — 中亚 — 维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.B966
中国版本图书馆 CIP 数据核字（2002）第 073897 号
责任编辑 ：买买提依明·西怕
责任校对 ：阿孜古丽·克里木
封面设计 ：艾克拜尔·萨里

中亚伊斯兰教派（维吾尔文）
扎米尔·赛都拉，帕尔哈提·阿帕尔 著
新疆人民出版社
（乌鲁木齐市解放南路 348 号 邮政编码 ：830001 ）
新疆新华书店发行
新疆社会科学院印刷厂印刷
850×1168 毫米 32 开本 印张 14.5 2 插页
2002 年 9 月第 1 版 2002 年 9 月第 1 次印刷
印数 ：1- 3000
ISBN7-228-07550 - 1/ B.252 定价：21.80 元

Abdulcelil TURAN
Yenidoğan Mh. 41. Sk. No: 7
Daire: 4 Zeytinburnu - İST.

مؤنده‌ريجه

كىرىش سۆز 1
ئاپتورلاردىن 1
بىرىنچى باب ئىسلامنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە سىياسى كۆرەشلەرنىڭ باشلىنىشى ۋە مەزھەپلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى 1
ئىككىنچى باب ئىسلامنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىشى. 24
ئۈچىنچى باب ئىسلامنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى 38
تۆتىنچى باب خوجىلاردەۋرى ۋە غەيرىي ئىسلام ئەقىدىلىرى 65
بەشىنچى باب سۈننىي مەزھىپى 92
ئالتىنچى باب شىئە مەزھىپى 111
يەتتىنچى باب خارىجىيە مەزھىپى 125
سەككىزىنچى باب سوپىزم 135
توققۇزىنچى باب ئىسمائىلىزم (ئىسمائىلىيە) 153
ئونىنچى باب پىرقىلەر ، ئېقىملار ۋە تارماقلار 172
پايدىلانغان ماتېرىياللار 447

كىرىش سۆز

مىلادى 7 - ئەسىردە غەربىي ئەرەبستاندىكى ھىجازدا پەيدا بولغان ئىسلام دىنى ھازىرقى ۋاقىتتا دۇنياداً مەۋجۇت بولغان ماناتېئىزملىق (بىر خۇدالىق) دىنلارنىڭ ئىچىدە تەسىرى خېلىلا زور ، تارقىلىش دائىرىسى خېلىلا كەڭ ، مەزمۇنى ۋە قائىدىلىرى خېلىلا مۇرەككەپ ، بىبسپ ئۆتكەن تارىخىي مۇساپىسى خېلىلا ئۇزۇن ۋە ئەگرى - توقاي بولغان دىنلارنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

ئىسلام دىنى پەيدا بولغان دەسلەپكى مەزگىللەردە ئۆز تەشەببۇسلىرىدا قېرىنداشلىق ، باراۋەرلىك ۋە ئادالەت غايىلىرىنى خېلىلا كەڭ دائىرىدە ئەكس ئەتتۇرۇپ ، ئەينى ۋاقىتتىكى زۇلۇم ، ئادالەتسىزلىك ۋە تەڭسىزلىكتەك ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنى ئەيىبلىگەنلىگى ئۈچۈن ، ئەرەب يېرىم ئارىلىدا تېز سۈرئەتتە نۇرغۇن مۇخلىسلارنى پەيدا قىلىپ ، ئەرەبلەرنىڭ سىياسىي جەھەتتىن بىرلىككە كېلىشىنى تېزلەتكەندى . مۇھەممەد پەيغەمبەر قازا قىلغاندىن كېيىن ئەرەبلەرنىڭ تەدرىجى ھالدا سىرتقا قارىتا كېڭەيمچىلىك سىياسىتىنى يۈرگۈزۈشىگە ئەگىشىپ ، ئىسلام دىنى ئەرەب يېرىم ئارىلىنىڭ تۆت ئەتراپىغا كېڭىيىشكە باشلىدى . ئۇ تارقىلىش دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ ، كۆپلىگەن ئەللەردىكى ئوخشىمىغان ئېرىقتا تەۋە تۇرلۇك تىللاردا سۆزلىشىدىغان خەلقلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئېڭى ۋە پەلسەپىۋىي ئىدىيىلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ ، مۇرەككەپ بىر سىستېمىغا ئايلانغانىدى. يەنە بىر تەرەپتىن دىن ۋە ھاكىمىيەت بىرلەشتۇرۇلگەن خەلىپىلىك تۈزۈمىدىكى دۆلەتتە سىياسىي كۆرەشلەرنىڭ ئەۋج ئېلىشى، ھاكىمىيەتكە ۋارىسلىق قىلىش جەھەتتىكى ئىختىلاپلار ، فىقھ ئىلمى (دىنىي قانۇن) ، ئىلاھىيەت ۋە دىنىي - پەلسەپىۋىي مەسىلىلەر ئۈستىدىكى تالاش - تارتىشلار قاتارلىق نۇرغۇن سەۋەبلەر تۈپەيلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ « ئېيى مۇسۇلمانلار ... سىلەر ئىسلام دىنىنى ئېھتىيات بىلەن ساقلاڭلار ، ئايرىلىپ ، بۆلۈنۈپ كەتمەڭلار » دېگەن ئىرادىسىگە خىلاپ ھالدا كۆپلىگەن مەزھەپ ، پىرقە ۋە ئېقىملارغا بۆلۈندى، ھەتتا ئىسلامنىڭ تەخمىنەن ئون بەش ئەسىرلىك تارىخىي جەريانىدا ھەرقايسى مەزھەپلەر

ئارىسىدىمۇ ئاز بولمىغان قانلىق ئۇرۇشلار ئېلىپ بېرىلدى .

18 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن باشلاپ ئەرەب يېرىم ئارىلىدا ۋاھابى ھەرىكىتى يۈز بېرىپ ، شۇ چاغدىكى تۈركلەرنىڭ ئىسلام دۇنياسىغا بولغان ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چىقتى. ۋاھابى ھەرىكىتىدىن كېيىن ئىسلام دۇنياسىدىكى مىللەتچىلىك خاھىشى ۋە سىياسىي توقۇنۇشلار ئەۋج ئېلىپ، ئىسلام دىنى سىياسىسىلىشىشقا قاراپ ماڭدى. ئىسلام دۇنياسىدا يۈز بەرگەن كۆپلىگەن نىزا ــ ماجرالارنى خاراكتېر جەھەتتىن ئىككى چوڭ دەۋرگە بۆلۈشكە بولىدۇ : بۇنىڭ بىرى ۋاھابى ھەرىكىتى ئەۋج ئېلىشتىن ئىلگىرىكى دەۋر بولۇپ، ئۇنىڭدىكى ئاساسىي زىددىيەتلەر ئىسلام ئەقىدىلىرىنى قاناتاق شەرھلەشنى ئاساس قىلغان فىقھ ئىلمى ساھەسىدىكى پىكىر ئىختىلاپلىرى ئىدى، يەنە بىرى ۋاھابى ھەرىكىتىدىن كېيىنكى دەۋر بولۇپ، بۇ دەۋردىكى تالاش تارتىشلارنىڭ خاراكتېرى ئۆزگىرىپ ، سىياسىي ، ئىجتىمائىي ۋە مىللىي مەسىلىلەر ئاساسىي ئورۇندا تۇردى . بۇ دەۋرده ئاز بولمىغان سىياسىي گورۇھلار ئوتتۇرىغا چىقىپ، دىنىي يېپىنچا ئاستىدا ئوخشىمىغان سىياسىي تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويدى . شۇڭا، ۋاھابى ھەرىكىتىدىن كېيىن مەيدانغا كەلگەن مەزھەپلەرنىڭ كۆپىنچىسى مەلۇم سىياسىي مۇددىئاغا ئىگە بولۇپ ، بەزىلىرى تار مىللەتچىلىكنى تەرغىپ قىلسا، يەنە بەزىلىرى رايۇن مەنپەئەتىنى قوغداشنى مەقسەت قىلدى. بۇنداق مەزھەپلەرنىڭ سىياسىي خاراكتېرى خېلىلا كۈچلۈك ، ئۇلاردىن بەزىلىرى ھەتتا ئىسلام ئەقىدىلىرىگە ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپ ، يېڭى دىنلارنى ۋۇجۇتقا كەلتۈردى ۋە ئىسلامدىن بۆلۈنۈپ كەتتى . يېقىنقى زامانلاردىن بويان ئىسلام دۇنياسىدا ئىسلاھاتچىلىق ھەرىكەتلىرىمۇ ئەۋج ئالدى. بۇ ھال ئىسلام دىنى ساھەسىدە يۈز بېرىۋاتقان تالاش ــ تارتىشلارنى تېخىمۇ مۇرەككەبلەشتۈرۈپ ، كىشىلەرنى گاڭگىرىتىپ قويدى .

كۆپ مىللەتلىك ئېلىمىزدىمۇ ئىسلام دىنى مەڭ يىللىق تارىخقا ئىگە بولۇپ ، 10 ئازسانلىق مىللەتتىن بولغان ئون مىليوندىن ئارتۇق ئاھالە مۇشۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىدۇ. ئۇزۇن تارىخىي جەريانداۋ ئۇ ئېلىمىزدىكى باشقا دىنلارغا ئوخشاش ھەر مىللەت خەلقىنىڭ تۇرمۇش ئادەتلىرىگىچە چوڭقۇر سىڭىپ ، كۈندىلىك تۇرمۇشنىڭ ئايرىۋتكىلى بولمايدىغان مۇھىم قىسمىغا ئايلاندى .

ئېـــلىمىزنىڭ ئـــۇزاق ئەســـىرلەر داۋامىدا ئاشـــقان فېئودالىزمـــلىق ۋە مۇستەملىكىلىك تارىخىدا ئىسلام دىنى باشقا دىنلارغا ئوخشاشلا ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ تۇرلۇك مەنپەئەتلىرىنى قوغدايدىغان قورالغا ئايلاندۇرۇلغانىدى. يېڭى جۇڭگو قۇرۇلغاندىن كېيىن ، پارتىيىمىز ماركسىزم ـ لېنىنىزملىق نۇقتىدىن سوتسىيالىزم شارائىتىدا دىنىنىڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىشىغا سەۋەپ بولغان ئىجتىمائى مەنبە ۋە بىلىش مەنبەسى يوقالغىچە دىن ئۇزاق مۇددەت مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدىغانلىقى توغرىسىدا ئىلمى يەكۈن چىقىرىپ ، « ئاساسىي قانۇن » ۋە مۇناسىۋەتلىك مىزان ـ ھۆججەتلەردە پۇقرالارنىڭ دىنىي ئېتىقاد ئەركىنلىكى ھوقوقىدىن بەھرىمەن بولۇشىغا دائىر ئېنىق بەلگىلىمىلەر بەلگىلىنىپ، كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ نورمال دىنىي پائالىيەتلىرى قانۇن جەۋەتتىن كاپالەتكە ئىگە قىلىندى . بولۇپمۇ ئىسلاھات ۋە ئېچىۋېتىش سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ، دۆلىتىمىزنىڭ دىنىي ساھەدىكى خىزمىتى تېخىمۇ جانلاندۇرۇلۇپ ، پۇقرالارنىڭ نورمال دىنىي پائالىيەتلىرى ئۇچۇن ياخشى شارائىتلار يارىتىلدى، يېڭىدىن كۆپلىگەن دىنىي ئېنىستىتوت ۋە مەكتەپلەر تەسىس قىلىنىپ ، ئاز بولمىغان ياش دىنىي ـ كەسپى خادىملار يېتىشتۇرۇلدى، چەتئەللەر بىلەن بولغان دىنىي مۇناسىۋەتلەر قويۇقلاشتۇرۇلدى، دىنىي مەسىلىلەر ئۇستىدە ماركسىزملىق نۇقتىنە زەر ۋە ئۇسۇل بويىچە كەڭ دائىرىدە تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلىپ ناھايىتى ياخشى نەتىجىلەر قولغا كەلتۇرۇلدى . شۇنداقتىمۇ يەنە ئاۋام خەلقنىڭ دىنغا ئائىت بىلىملىرىنىڭ يېتەرسىزلىكى سەۋەپلىك ناھايىتى ئازسانلىكى بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ دىنىي تونغا ئورۇنۇۋېلىپ ۋەتەننى پارچىلاش مەقسىتىدە ئېلىپ بارغان بەزى تەتۇر تەشۋىقاتلىرىغا ئىشىنىپ كېتىدىغان ئەھۋاللارمۇ يوز بەردى.

مىللەتلەر تەركىبى مۇرەككەپ بولغا ئاپتونوم رايونلىرىدا ئىسلام دىنى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان، ھەتتا بەزى جەھەتلەردە مىللىي مەسىلىلەر بىلەن گىرەلىشىپ كەتكەن مۇرەككەپ خاراكتېرگە ئىگە ئېتىقاد شەكلىدۇر . ئىشلەك سىرتقا قارىتا ئېچىۋېتىلگەندىن كېيىن ، ئەتراپىتىكى ھەرقايسى دۆلەتلەردىن ئوخشىمىغان يوللار ئارقىلىق ھەرخىل مەزھەپ ۋە پىرقىلەرنىڭ تەسىرى ئوخشىمىغان دەرىجىدە سىڭىپ كىردى . ئازسانلىكى يامان نىيەتلىك كىشىلەر

دىنىي نىقاپ قىلىپ، دۆلەتنىڭ بىرلىكىگە ، مىللەتلەر ئىتتىپاقلىقىغا ، تىنچ مۇھىتقا بۇزغۇنچىلىق سېلىشقا ئۇرۇنىدىغان ئەھۋاللارمۇ يۈزبەردى . شۇنىڭ ئالاھىدە ئەسكەرتىپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇكى ، مەملىكىتىمىزدىكى بەش چوڭ دىندىن تۆتى ئەسلىدە چەتئەلدە پەيدا بولۇپ ، كېيىن مەملىكىتىمىزگە تارقالغان ، پەقەت داۋجيياۋ دىنىلا مەملىكىتىمىز تەۋەسىدە بارلىققا كەلگەن . چەتئەلدىن مەملىكىتىمىزگە تارقالغان دىنلار ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان خەلقىمىزنىڭ يەرلىك ئادەتلىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، بىزنىڭ شارائىتىمىز ۋە ئادەتلىرىمىزگە ماس كېلىدىغان يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان . شۇڭا، يەرلىك خاسلىققا ئىگە بولغان بۇنداق دىن ۋە مەزھەپلەر ئەسلىدە پەيدا بولغان ماكاندىكى دىن ۋە مەزھەپلەردىن مەلۇم دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ . پارتىيەمىزنىڭ دىنىي سىياسىتى ۋە دۆلىتىمىزنىڭ مۇناسىۋەتلىك قانۇنلىرىدىمۇ خەلقىمىز ئاربىسىدا ئۇزاق زامانلاردىن بۇيان مەۋجۇت بولۇپ كېلىۋاتقان ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە بولغان دىن ۋە مەزھەپلەر قوغدىلىدۇ ، پۇقرالارنىڭ ئەنئەنىۋىي دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شوغۇللىنىشىمۇ قانۇنىي كاپالەتكە ئىگە قىلىنىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىرگە خەلقىمىزگە يات بولغان يېڭى دىن ۋە مەزھەپلەرنىڭ خەلقىمىز ئارىسىغا زورمۇ زۇر تارقىتىلىشىغا يول قويۇلمايدۇ . بىزنىڭ تارىخىمىزدا بولمىغان دىن ۋە مەزھەپلەر ئادەتلىرىمىز ۋە شارائىتىمىزگە ماس كەلمەيدىغانلىقى ئۈچۈن، خەلقىمىزنىڭ نورمال دىنىي پائالىيەتلىرىنى قالايمىقانلاشتۇرۇپ ، تىنچ ۋە ئاسايىش تۈرمۈشىمىزغا دەخلى ـ تەرۇز يەتكۈزۈشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يېقىندىن تەرغىپ قىلىنىۋاتقان بەزىبىر مەزھەپلەرنىڭ ئىچىگە بەزىبىر سىياسىي غەرەز لەرمۇ يوشۇرۇنغان بولۇپ ، ئۇ خەلقىمىزنىڭ ئىتتىپاقلىقى، مۇقىملىق ۋە ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ ئوڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا سەلبىي تەسىر كۆرسىتىدۇ . شۇڭا سىياسىي خاراكتېرىدىكى مەزھەپلەرنىڭ رايۇنىمىز ئاھالىلىرى ئارىسىغا تارقىتىلىشىتىن ھوشيار بولۇشىمىزغا توغرا كېلىدۇ .

ئاپتونوم رايونىمىزدا پارتىيىنىڭ دىنىي سىياسىتىنى تەشۋىق قىلىش بىلەن بىرگە، دىنىي تەقىقاتنى كۈچەيتىش پۇقرالارنىڭ دىنغا ئائىت بىلىمىنى ئاشۇرۇپ ، توغرا دىنىي كۆز قاراش شەكىللەندۈرۈشگە ياردەم بېرىش ، ئىككى

مەدەنىيەتنىڭ قۇرۇلۇشىنى ئۆڭۈشلۈق ئېلىپ بېرىش ۋە ناھايىتى تەستە قولغا كەلگەن غەربىي رايونلارنى ئېچىش ئىستراتېگىيىسىنىڭ ئۆڭۈشلۈق ئېلىپ بېرىلىپ ، ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي قورۇلۇشىنى يۇكسەلدۇرۇش ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت يارىتىشتا ناھايىتى موھىم ئەھمىيەتكە ئىگە . شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئەكادېمىيىسىدىكى ياش تەتقىقاتچىلاردىن زەمىر سەئدۇللا زادە ۋە پەرھات غاپپار يېزىپ چىققان « ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلام مەزھەپلىرى » ناملىق بۇ كىتاب بىز يوقۇرىدا ئېيتقاندەك ئەھمىيەتكە ئىگە . ئاپتورلار ئۇزاق ۋاقىت قېتىرقىنىپ ئىزدىنىپ ، بۇ كىتابتا ئىسلام دىنىنىڭ پەيدا بولۇشى ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭغا تارقىلىشى، ئاساسىي ئەقىدىلىرى، ئاساسىي تەشەببۇسلىرى ، شەرىئەت ۋە قائىدە ـ يوسۇنلەر توغرىسىدا ناھايىتى ئېنىق چۈشەنچە بەرگەن. مەزكۇر كىتابتا ئىسلام تارىخىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن 270 تىن ئارتۇق مەزھەپ ، پىرقە ۋە ئېقىملارنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى ، ئاساسىچىلىرى، ئاساسىي تەشەببۇسلىرى ، تارقىلىش دائىرىسى قاتارلىق مەسىلىلەرمۇ ئىلمىي نۇقتىئىنەزەردىن يېغىنچاق ، مەزمۇنلۇق ، ئەتراپلىق شەرھلەنگەن. شۇڭا بۇ كىتابنى ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ ئىسلامشوناسلىق ئىلمىدىكى بىر بوشلۇقنى تولدۇردى، دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ . مەزكۇر كىتاب كۆچلۈك قورالىلىق خاراكتېرىگە ئىگە بولۇپ، ئۇنىڭدىكى مەزمۇنلار ئاپتونوم رايونىمىزدىكى دىنىي ۋە مىللىي خىزمەتلەر ساھەسىدە ئىشلەۋاتقان ئاساسىي قاتلام كادىرلىرىنىڭ ئىسلام مەزھەپلىرىنى پەرقلەندۇرۇشىدىكى ئىشەنچلىك قوللانمىسى بولالايدۇ ھەمدە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىسلام دىنى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە مەزھەپلەرھەققىدە تولۇق چۈشەنچە ھاسىل قىلىشىغا مۇ ئەيىبەن يارىدەمى تېگىدۇ .

ھاپىز نىياز

(ش ئۇ ئار پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى)

2002 - *يىلى* 25 - *سىنتەبر* .

ئاپتونۇملاردىن

ئىسلامىزدا ئىسلاهات ۋە ئىجتىهاتنىڭ سىياسىتى يولغا قويۇلغاندىن كېيىن ئاپتونۇم رايونىمىزنىڭ ئەتراپىتىكى دۆلەتلەر بىلەن بولغان ئىقتىسادىي ، مەدەنىيەت ئالاقىسى ئىلگىرىكى هىچقايسى دەۋردىكىگە سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە قويۇقلاشتى . بۇ هال ئاپتونۇم رايونىمىزنىڭ ئىقتىسادىي تەرەققىياتىنىڭ مۇقىم رەۋىشتە راۋاجلىنىشىغا ۋە مىللىي مەدەنىيەتنىڭ گۈللىنىشىگە كۈچ تەرەپلىمە ئىجابىي تەسىر كۆرسەتتى . ئىشىكنىڭ سىرتقا قارىتا كەڭ ئىچىۋېتىلىشى شىنجاڭدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاهالىلارنىڭ نورمال دىنىي پائالىيەتلەر بىلەن شوغۇللىنىشى ، ئەتراپىتىكى دۆلەتلەر بىلەن بولغان دىنىي مۇناسىۋەتلەرنى راۋاجلاندۇرۇشى، مەككىگە ئوخشاش ئىسلام مەركەزلىرى ۋە ئىسلام دىنىدا مۇقەددەس، دەپ قارىلىدىغان جايلارغا بېرىپ تاۋاپ قىلىشىغا كەڭ يول ئاچتى .

شىنجاڭنىڭ ئەتراپىتىكى دۆلەتلەر بىلەن بولغان تۇرلۇك مۇناسىۋەتلىرى، بولۇپمۇ دىنىي ساهەدىكى مۇناسىۋەتلىرىنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ ، شىنجاڭنىڭ تارىخىدا ئەسلى بولمىغان بىر قىسىم ئىسلام دىنى مەزهەپلىرىنىڭ تەسىرىمۇ مەلۇم دەرىجىدە سۈرئەتلىنىپ كېتىپ ، ئاپتونۇم رايونىمىزدىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاهالىلارنىڭ نورمال دىنىي پائالىيەتلىرىگە سەلبى تەسىر كۆرسىتىدىغان ئەهۋاللارمۇ يۈز بەردى . بۇ هال ئاساسىي قاتلاملاردىكى دىنىي خىزمەتلەرنى ئوڭۇشلۇق ئىشلەشكىمۇ بەزى قېيىنچىلىقلارنى تۇغدۇردى. شۇ سەۋەبتىن ئىسلام دىنىغا تەۋە مەزهەپ ، پىرقە ۋە ئېقىملارنىڭ پەيدا بولۇش تارىخى ، تارقىلىش دائىرىسى ، ئاساسىي تەشەببۇسلىرى قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەرنى ئېنىقلاشمۇ پارتىيىمىزنىڭ دىنىي سىياسەتلىرىنى توغرا ئىزچىللاشتۇرۇش ۋە ئاپتونۇم رايونىمىزدىكى دىنىي خىزمەتلەرنى ياخشى ئىشلەشتە زۆرۈر بولغان ئاكتىۋال تېمىلارنىڭ بىرىگە ئايلاندى .

بىز يوقۇرقىدەك زۆرۈرىيەتلەرنى كۆزدە تۇتۇپ ، « ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلام مەدەنىيىتى » نامىلىق تېمىنى شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ تەتقىقات پىلانىغا كىرگۈزۈشنى ئىلتىماس قىلغانىدۇق . ئاكادېمىيە رەھبەرلىگى ۋە ئىلمى كېڭىشى مەزكۇر تېمىنى 2000 - يىللىق تەتقىقات پىلانىدىكى نوقتىلىق تېمىلار قاتارىدا تەستىقلاپ ، ئۇنى ئەڭ تېز سۈرئەتتە تاماملاشنى قارار قىلدى .

تېمىنى ئىشلەشتە بىز ماركسىزملىق نۇقتىئىنەزەر ۋە پارتىيىنىڭ مۇناسىۋەتلىك دىنىي سىياسەتلىرى ، شۇنداقلا « دۆلىتىمىزنىڭ سوتسىيالىزم دەۋرىدىكى دىنىي مەسىلىگە دائىر ئاساسىي قاراش ۋە ئاساسىي سىياسەت » نىڭ روھى ئاساسىدا ئىسلام دىنىنىڭ پەيدا بولۇشى ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە شىنجاڭغا تارقىلىشى ، ئاساسىي ئەقىدىلىرى ، ئاساسىي تەشەببۇسلىرى ، ئوخشىمىغان پەلسەپىۋىي ، ئىجتىمائىي قاراشلار توغرىسىدا ئومۇمىي چۈشەنچە بېرىشنى ئۆز ئالدىمىزغا ۋەزىپە قىلىپ قويدۇق . گەرچە تېما « ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلام مەدەنىيىتى » دەپ ئاتالغان بولسىمۇ، لېكىن ئىسلام تارىخىدىكى مەزھەپلەر بىر بىرىگە زەنجىرسىمان ئۇلىنىپ كەتكەن بولغاچقا ، تېمىدا ئوتتۇرا ئاسىيادا تارقالغان ، مەلۇم تەسىرگە ئىگە بولغان مەزھەپ ، پىرقە ۋە ئېقىملار بىلەن بىرگە ئۇلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولغان باشقا مەزھەپ ، پىرقە، ئېقىملارنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى ، ئاساسچىلىرى ، ئاساسىي تەشەببۇسلىرى ، تارقىلىش دائىرىسى قاتارلىق مەسىلىلەرمۇ ئىلمىي نۇقتىئىنەزەردىن يېغىنچاق ، مەزمۇنلۇق ، ئەتراپلىق شەرھلەندى . شۇ مەندىن مەزكۇر تېما ئىسلام تارىخىدىكى ئاساسلىق مەزھەپ ، پىرقە ۋە ئېقىملارنىڭ ھەممىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ،دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ .

ئېلىمىزنىڭ ئىسلامشۇناسلىق ئىلمىدىكى ئاجىز ھالقىلاردىن بىرى بولغان ئىسلام مەزھەپلىرى تەتقىقاتىغا بېغىشلانغان بۇ تېمىدا بىز دىنىي ساھەدە خىزمەت قىلىۋاتقان كەسىپىي خادىملار ، ئاساسىي قاتلام كادىرلىرى ، ئىسلام دىنى تارىخىغا قىزىققۇچى ئوقۇنتۇچى - ئوقۇغۇچىلار، زىيالىلار ۋە ئىسلام دىنىغا ئائىت ساۋاتىنى ئۆستۈرۈشنى خالايدىغان كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ ئىسلام دىنى ھەققىدىكى ساۋاتلارغا بولغان ئېھتىياجىنى

قاندۇرۇشنى كۆزده تۇتتۇق . ئەگەر بىز بۇ ئەمگىگىمىز ئارقىلىق ئاساسىي قاتلام دىنىي خىزمەتچىلىرىنىڭ « بەش قاراش تەربىيىسى » ئىچىدىكى توغرا دىنىي قاراش تەربىيىسىنى قانات يايدۇرۇش خىزمىتىگە ياردەم بېرىپ ، كەڭ خەلق ئاممىسى، بولۇپمۇ ياشلارنىڭ ئىسلام دىنىغا ئائىت بىلىملىرىنى ئۆستۇرۇپ ، توغرا دىنىي قاراشنى تىكلىشىگە، شۇ ئارقىلىق ئىسلاھات ۋە غەربىي رايونلارنى كەڭ ـ كۆلەمدە ئېچىش ئىستراتىگىيىسىنىڭ تىنچ موھىتىنى ئۆڭۇشلۇق ئېلىپ بېرىلىشىغا ئاز بولسىمۇ ھەسسە قوشالغان بولساق، ئۆزىمىزنى مەقسەتكە يەتكەن، دەپ سانىغان بولاتتۇق .

تېمىنى ئىشلەش جەريانىدا بىز ئاپتونوم رايونلۇق پارتكوم بىرلىكسەپ بۆلۈمىنىڭ مۇئاۋىن باشلىقى ھاپىز نىياز ، شىنجاڭ ئىسلام ئىنىستىتۇتىنىڭ سابىق باشلىقى مۇھەممەد سالىھ قارى ھاجىم ، شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى دىن تەتقىقات ئىنىستىتۇتىنىڭ سابىق باشلىقى مەرھۇم **ھاجى نۇرھاجى** ۋە قەشقەر ۋىلايەتلىك ۱ ـ دوختۇرخانىدىكى ئابدۇقېيۇم تەۋككۇل قاتارلىق ئالىملىرىمىزنىڭ ياردىمىگە ئېرىشتۇق : ئۇلار خالىس ھالدا تېمىدىكى بەزى مەسىلىلەرگە قارىتا قىممەتلىك پىكىرلەرنى بېرىپ ، ھەل قىلىشىمىز قىيىن بولغان نۇرغۇن مەسىلىلەرنى ئاسانلاشتۇرۇپ بەردى، تېمىنىڭ ئاخىرقى نۇسخىسىنىڭ بېكىتىلىشىگە زور ياردەم كۆرسەتتى. بىز بۇ ئۇستازلىرىمىزغا چىن كۆڭلىمىزدىن رەھمەت ئېيتىمىز .

ئاخىرىدا شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇكى ، ئىسلام دىنىي مەزھەپلىرى تەتقىقاتى شىنجاڭدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن مەملىكىتىمىزدىمۇ بىر ئاجىز ھالقا بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بىز تۇنجى قېتىم بۇ ئىشقا قول تىققىنىمىزدا بۇ ئىشنىڭ تولىمۇ مۇشكۈللىگىنى ھېس قىلغانىدۇق . شۇڭا كىتابىمىزدىكى بايانلىرىمىزنى خاتالىقتىن خالىي، دەپ ئېيتالمايمىز، خاتالىق كۆرۈلسە، كىتاپخانىلارنىڭ ئەپۇ قىلىشىنى ۋە كەڭ كىتاپخانىلارنىڭ تەنقىدىي پىكىرلىرىنى ئاڭلاشنى، شۇ ئارقىلىق بۇنىڭدىن كېيىنكى تەتقىقات خىزمەتلىرىمىزنى تېخىمۇ چوڭقۇرلاشتۇرۇشنى تولىمۇ ئارزۇ قىلىدىغانلىقىمىزنى بىلدۈرىمىز .

بىرىنچى باب

ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋردە سىياسىي كۆرەشلەرنىڭ باشلىنىشى ۋە مەزھەپلەرنىڭ كېلىپ چىقىشى

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھاياتىغا ئائىت مەنبەلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۇنىڭ مىلادىيە 610 - يىلى رامىزان ئېيىنىڭ 24 - كۈنى كېچىدە ھىرا تېغىدىكى غارىدا جەبرائىل ئارقىلىق ئاللاھدىن تۇنجى ۋەھىنى تاپشۇرۇۋالغانلىقى سۆزلىنىدۇ. بۇكۈن ئەمەلىيەتتە شۇ ۋاقىتتا 40 ياشقا كىرگەن مۇھەممەدنىڭ پەيغەمبەرلىك ھاياتىنىڭ باشلانغانلىقى ۋە تېخىچە كۆپ قىسمى قەبىلىڭى ھەم كۆچمەن ھايات كەچۈرۈۋاتقان ، ئوخشىمىغان سەنەم (بۇت)لەرگە چوقۇنۇپ كېلىۋاتقان ئەرەبلەرنى سىياسىي ۋە دىنىي ئېتىقاد جەھەتتىن بىرلىككە كەلتۈرۈشنىڭ تۇنجى قەدىمى بىسلىغان دەۋر بۆلگۈچ بىر كۈن ئىدى . مۇھەممەد پەيغەمبەر شۇ كېچىدىن باشلاپ كىشىلەرنى يېگانە ئېتىقادقا دەۋەت قىلىشقا كىرىشتى . ئۇ بارلىق تەرغىباتلىرىدا شۇ ۋاقىتقىچە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرغان تارقابىلىڭى قاراشلاردىن ھالقىپ ، يېگانە دىنغا ئېتىقاد قىلغۇچىلارنىڭ ھەقىقىي باراۋەرلىكىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويدى ۋە بىرلا ئاللاھقا ئىمان كەلتۈرۈشنى كىشىلەرگە تەۋسىيە ئەتتى . مۇھەممەد پەيغەمبەر كىشىلەرگە ئېلىپ كەلگەن يېگانچە ئېتىقاد ئىسلام (ئىتائەت قىلماق ، بويسۇنماق) نامى بىلەن ئاتالغاندى . ئۇنىڭ ئاساسىنى دەسلەپتە « قۇرئان كەرىم » تەشكىل قىلاتتى . كېيىنچە سۈننەت ۋە باشقا مەنبەلەرمۇ قوشۇلۇپ ، تېخىمۇ مۇكەممەللەشتى .

ئىسلام دىنى دېگەن نېمە ؟ ئۇنىڭغا ئىمان كەلتۈرۈشنىڭ قانداق ئەھمىيىتى بار ؟ ئېھسان نېمىنى ئىپادىلەيدۇ ؟ دېگەندەك سوئاللار ئىسلام تارقىلىۋاتقان دەسلەپكى دەۋرلەردە بۇ يېگانە دىنغا دەۋەت

قىلىنغۇچىلارغا چوقۇم جاۋاب بېرىشكە تېگىشلىك سوئاللاردىن ئىدى . شۇڭا ، ئىسلامغا ئائىت ئەڭ دەسلەپكى مەنبەلەردىمۇ كۆپىنچە يوقىرىدىكىدەك مەسىلىلەرنى چۈشەندۈرۈش ئاساسىي ئۇرۇندا تۇرىدۇ . ئىسلام دېگەن ئاتالغۇنى بىر دىنىي ئۇقۇم سۈپىتىدە نۇرغۇن دىنىي تارىخچىلار ئاللاھغا تائەت ۋە ئىبادەت قىلىشىدۇر، دەپ چۈشەندۈرۈشىدۇ ۋە بۇ خىل تەرىپىنى ئاساسقا ئىگە قىلىش ئۈچۈن ئۇلار « قۇرئان كەرىم » نىڭ ئۇچىنچى سۈرىسى 18 - ئايىتىدە بۇنىڭغا ئىشارە قىلىنغان، دەپ تەكىتلىشىدۇ . تارىخچىلاردىن مۇھەممەد شەھرىستانى « ئەل مىلەل ۋەن نىھەل » ناملىق ئەسىرىدە بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك بىر ھەدىسنى نەقىل كەلتۈرىدۇ . ھەدىستە سۆزلىنىشىچە جەبرائىل بىر كۆچمەن سۈرىتىگە كىرىپ ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ يېنىغا كېلىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن ئىسلام ، ئىمان قاتارلىقلار توغرىسىدا سوئاللارنى سورايدۇ . مۇھەممەد پەيغەمبەر بۇ سوئاللارغا مۇنداق جاۋاپ بېرىدۇ : ئىسلام ــ يېگانە ئاللاھدىن باشقا ھېچقانداق يارا تەۋچىنىڭ مەۋجۇت ئەمەسلىكىگە گۇۋاھلىق بېرىش ، مۇھەممەدنىڭ ئاللاھ تەرىپىدىن ئەۋەتىلگەنلىگى ۋە پەيغەمبەرلىكىگە گۇۋاھلىق بېرىش ، بەش ۋاخ نامىز ئۆتەش ، روزا تۇتۇش ، زاكات تاپشۇرۇش ، ئەگەر ئىمكانىيەت يار بەرسە ھەجگە بېرىشدۇر . مۇسۇلماندارچىلىق بولسا ـ خۇداغا ، پەرىشتىلەرگە ، كىتابلارغا ، ئاللاھ ئەۋەتكەن ئەنبىيا ۋە رەسۇللارغا ، ئاخىرەتكە ئىمان كەلتۈرۈشتىن ئىبارەتتۇر . ئېھسان دېگەن ــ ئاللاھنى كۆرۈپ تۇرغاندەك ئۇنىڭغا ئىبادەت قىلىش دېمەكتۇر . چۈنكى ، سەن ئۇنى كۆرەلمىگەن بىلەن ئۇ سېنى كۆرۈپ تۇرىدۇ .

ئەگەر ئىسلامنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى تەشەببۇسلىرى يوقىرىدىكىلەردىنلا ئىبارەت ئىدى، دەپ قارىلىدىغان بولسا ، ئۇ ھالدا بۇ تەشەببۇسلارنىڭ بىر قىسمى ئىسلامدىن ئىلگىرىكى دىنلاردىمۇ تەكىتلىنىدىغان مەسىلىلەر بولۇپ ، ئۇلار ئىلگىرىمۇ خەلققە تونۇش ئىدى ، دەپ ئېيتىشقىمۇ بولىدۇ . ئىسلام پەيغەمبىرى ئۇلارنى

ئەمەلىيەت ۋە دەۋر ئېھتىياجى نۇقتىسىدىن ئۆز ئەتراپىدىكى كىشىلەرگە تېخىمۇ تونۇش بولغان بىر خىل شەكىلدە تەلقىن ئېتىپ ، كىشىلەرنىڭ بارا‌ۋەرلىكى ، ئادالىەت ، ياخشىلىق ۋە يامانلىققا ئوخشاش ئىجتىمائىي ۋە ئەخلاقىي مەسىلىلەرنى يېڭى مەنىلەر بىلەن شەرھىلىگەن ۋە كىشىلەرنى بىرلا ئاللاھغا ئېتىقاد قىلىشقا دەۋەت قىلغانىدى . بارلىققا كەلگەن ھېچقانداق مەۋجۇدىيەتنىڭ تەرەققىياتى بىر ئىزدا توختاپ قالمىغىنىغا ئوخشاش ئىسلام تەلىماتلىرىمۇ بۇ دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغانلارنىڭ سانىنىڭ ئېشىشىغا ئەگىشىپ ، ئاددىيلىقتىن مۇرەككەپلىككە قاراپ يۈزلەندى . مۇھەممەد پەيغەمبەر كىشىلەرگە تەلقىن ئەتكەن بىرلا ئاللاھغا ئېتىقاد قىلىش ئىدىيىسى ئاساسىدا « تەۋھىد » (ئاللاھنىڭ بىرلىكى) گە ئائىت قاراشلار ئاستا ـ ئاستا قېلىپلاشتۇرۇلدى ، « قۇرئان كەرىم » نىڭ نۇرغۇن سۈرىلىرىدە (67 : 40 ، 88 : 28 ، 2 : 57) خۇدا يەككە ۋە يېگانە دۇر ، ئوخشىشى ۋە تەڭدىشى يوقتۇر ، ھەمىشە تىرىك ۋە ئەبەدىدۇر ، بارلىق مەخلۇقاتلارنى يارانتقۇچىدۇر ،ئاللاھنىڭ باشلىنىشى ۋە ئاخىرى يوقتۇر . ئۇ زاھىرىي (ئاشكارە) ھەم باتىنى (يوشۇرۇن) دۇر . ئاللاھنىڭ ئىسىم سۈپەت (ئەسمائۇلھۇسنا) لىرى 99 بولۇپ، بارلىق مەخلۇقاتلارنى يارانتقۇچى ۋە (يوقلۇقنى) پەيدا قىلغۇچىدۇر ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاخىرقى ھېسابتا يەنە ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا قايتىدۇ، دەپ ئالاھىدە زىكر قىلىنىدۇ .

ئىسلام تەلىماتىدا ، ئاللاھ كائىناتنى مەلائىكە (پەرىشتىلەر) ئارقىلىق ۋە جەمئىيەتنى بولسا ئۆز رەسۇلىغا تاپىنىپ ئىدارە قىلدۇ ، رەسۇل (پەيغەمبەر) ئارقىلىق ھەقىقىي دىننى خەلققە يەتكۈزىدۇ ، دەپ قارىلىدۇ . ھەمدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئاخىرقى پەيغەمبەر (خاتىمۇل ئەنبىيا) دەپ قارىلىپ ، « قۇرئان كەرىم » نىڭ ھەر قايسى سۈرىلىرىدىكى ئالەمنىڭ يارىلىشى ھەققىدىكى نۇرغۇن مەزمۇنلارغا ئاساسەن ،ئاللاھ تەرىپىدىن يارىتىلغان مۇشۇ ئالەمدە ئىسلامنى پەيغەمبەر يولغا قويۇشى كېرەك ،دېگەن ئىددىيىنى

ئىلگىرى سوۋۇش ئارقىلىق ئىسلام تەلىماتلىرىدىكى مۇھىم نۇقتا-ئاللاھنىڭ رەسۇلىنى ئېتىراپ قىلىش مەسىلىسىنى مەيدانغا كەلتۈرىدۇ. بېھىش ۋە دوزاخقا، ئاخىرەت ۋە قىيامەتكە ئىمان كەلتۈرۈشمۇ ئىسلام تەلىماتلىرىدىكى مۇھىم مەزمۇنلاردىن ھېسابلىنىدۇ.

نامازغا تۇرۇش، روزا تۇتۇش، زاكات بېرىش ۋە ھەج قىلىش قاتارلىقلار ئىسلام تەلىماتىدىكى مۇھىم تەرەپلەردىن بولۇپ، پەيغەمبەر دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن جىھاد مۇ ئۇنىڭ ھاياتىدىن كېيىن، بولۇپمۇ ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى تۆت خەلىپە دەۋرىدە ئوخشاشلا دائىم تەكىتلىنىدىغان موھىم تەرەپلەرنىڭ بىرى بولۇپ قالغان ئىدى. چۈنكى، جىھادنىڭ ئەرەبلەرنىڭ سىياسىي ھاياتىدىكى رولى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، ئىسلام ئۇچۇن جىھاد دېگەن شوئار ئاستىدا ئەرەبلەر ئەللىك يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە خۇراسان، ماۋەرائۇننەھر، كافكازنىڭ بىر قىسمى، مىسر، سۇرىيە، شىمالىي ئافرىقا ۋە بالقان يېرىم ئارىلىغىچە بولغان كەڭ زېمىننى ئۆزلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسى ئىچىگە كىرگۈزگەنىدى.

دەسلەپتە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ دىنىي تەرغىباتلىرىغا ئائىلە تاۋابىئاتلىرى، ئاسىرىۋالغان ئوغلى ئىبنى ھارىس، سەھابىلىرى، تۇغقانلىرى ۋە مەككىدىكى ئاز بىر قىسىم ئاھالىدىن باشقا ھېچكىم ئەگەشمىگەن ۋە قوبۇل قىلمىغانىدى. ئەرەبلەرنىڭ شۇ دەۋرىدىكى ئەڭ چوڭ قەبىلىلىرىدىن بىرى بولغان قۇرەيش قەبىلىسىدىكىلەر، بولۇپمۇ بۇ قەبىلىدىكى پۇلدار ئاق سۆڭەكلەر بىر تەرەپتىن مۇھەممەد پەيغەمبەر دەۋەت قىلىۋاتقان يېڭى دىنىنى ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋىي ئېتىقادلىرى - بۇتپەرەسلىككە قارشى دەپ ھېسابلاپ، ئۇنىڭدىن قانداقتۇر خەۋپ ھېس قىلىشسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئىسلامنىڭ تارقىلىشى بىلەن يىلدا يىراق - يېقىنىدىن كەئبىدىكى سەنەملەر (بۇتلار) نى تاۋاپ ۋە زىيارەت قىلىش ئۇچۇن كېلىدىغانلاردىن ئالىدىغان ئۇزلۇكسىز ئىقتىسادىي كىرىمىدىن ئايرىلىپ قېلىشتىن

ئەنسىرەپ ، مەككىدىكى ئەبۇسۇفىيان ، ئەبۇجەھل ، ئەمىر ئىبنى ھىشامغا ئوخشىغان كىشىلەر مۇھەممەد پەيغەمبەر تەشەببۇس قىلىۋاتقان يېڭى دىنىنىڭ مەككىدە تارقىلىشىغا قارشى چىقىشقانىدى . كېيىنچە مۇھەممەد پەيغەمبەرگە ئەگەشكەنلەرنىڭ سانى خېلىلا كۆپەيگەن بولسىمۇ ، لېكىن مەككىدە ئۆز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە يەنىلا ئاجىزلىق قىلاتتى . ئەرەبلەرنىڭ قەدىمىي شەھەرلىرىدىن يەنە بىرى بولغان مەدىنىدە بولسا، قۇرەيش قەبىلىسى بىلەن دۇشمەنلىشىپ كېلىۋاتقان باشقا قەبىلىلەرمۇ ياشايتتى . بۇلاردىن مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئانا جەمەتى تەئەللۇق بولغان خەزرەج قەبىلىسىدىكىلەر مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ دىنىغا ئالاھىدە قىزغىش بىلەن مۇئامىلە قىلغان ئىدى . مۇھەممەد پەيغەمبەر ئۇلارنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈپ، 622 - يىلى ئۆز تەرەپدارلىرى بىلەن مەككىدىن مەدىنىگە ھىجرەت قىلدى . پەيغەمبەرنىڭ ھىجرەت قىلغان ۋاقتى كېيىنچە ھىجرىيە ھېسابىنىڭ باشلىنىشى قىلىپ بېكىتىلگەنىدى .

مەدىنىدە مۇھەممەد پەيغەمبەر خەزرەج قەبىلىسىدىكىلەرنىڭ ياردىمى بىلەن قىسقا ۋاقىت ئىچىدە ئۆز تەرغىباتلىرىنىڭ ئاساسىنى مۇستەھكەملەپ ، ئەرەبلەرنىڭ باشقا قەبىلىلىرى ۋە رۇم ، ھەبەش ، ئىران ، مىسىر قاتارلىق جايلارغىمۇ ئۆز ۋەكىللىرىنى ئەۋەتتى . بۇ ۋاقىتلاردا مەككە بىلەن مەدىنە ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر كەسكىنلىشىپ ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا توقۇنۇشلار يۈز بېرىپ تۇراتتى . ئەڭ چوڭ توقۇنۇش تەخمىنەن 627 - يىلى يۈز بېرىدۇ . شۇ يىلى مەككىدىن ئەبۇسۇفىيان ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن مەدىنىگە باستۇرۇپ كېلىدۇ . مەدىنە ئەتراپىغا سەلمانى فارسنىڭ تەشەببۇسى بىلەن خەندەكلەر كولىنىپ ، ئوقياچىلار ئورۇنلاشتۇرۇلغانىدى . مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ قوشۇنى ئاز بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلار مەككىدىن باستۇرۇپ كەلگەنلەر بىلەن ئۇلارغا يار - يۆلەكتە بولۇۋاتقان قەرىزە قەبىلىسىدىكىلەرنى شەھەر سىرتىدا

توسۇپ قالىدۇ . ئۇچ ھەپتىگە يەتمەيلا ئەبۇسۇفىيان لەشكەرلىرىنىڭ ئوزۇق - تۆلۈگى تۈگەپ ، پاتىپاراقچىلىق باشلىنىدۇ . لەشكەر بېشى شەھەرنى مۇھاسىرە قىلىشنى توختىتىپ ، ئارقىغا يېنىشقا مەجبۇر بولىدۇ ۋە مۇھەممەد پەيغەمبەر قەبرىزى قەبلىسىدىكىلەرنى تامامەن بويسۇندۇرىدۇ . بۇ ۋەقە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ كىشىلەر ئارىسىدىكى ئىناۋەتسىنى تېخىمۇ يوقۇرى كۆتۈرىدۇ .

ئۇزۇن ئۆتمەي مۇھەممەد پەيغەمبەر 1500 نەپەر سەھابىسىنى باشلاپ ، مەككىگە زىيارەتكە كېلىدۇ ۋە مەككە بىلەن مەدىنە ئوتتۇرىسىدا ئون يىللىق تىنچلىق توختامى ئىمزالىنىدۇ . بۇ ۋاقىتتا پەيغەمبەرنىڭ مەككىدىكى نوپۇزى ناھايىتى ئاشقانىدى . نۇرغۇن قەبىلىلەر ، جۈملىدىن شۇ دەۋردىكى مۆتىۋەرلەردىن خالىد ئىبنى ۋەلىد ۋە ئەمر ئىبنى ئاس قاتارلىقلارمۇ بەس - بەستە ئىسلامنى قوبۇل قىلىدۇ . 630 - يىلى مۇھەممەد پەيغەمبەر ئون مىڭ كىشىلىك قوشۇنى بىلەن مەككىگە رەسمىي كۆچۈپ كېلىدۇ . بۇ ئەمەلىيەتتە مەككىدىكى ئاھالىنىڭ ئىسلامنى قوبۇل قىلغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى . ئەبۇسۇفىيان ۋە قۇرەيش قەبىلىسىدىكى باشقا مۆتىۋەرلەر ئىسلامنى قوبۇل قىلىشسا ئىلگىرىكى ئورنىدىن ئايرىلىپ قېلىش ئۇياقتا تۇرسۇن ، ئەكسىنچە بۇ دىنىنىڭ ھىمايىسىدە ھەممە جەھەتتىن تېخىمۇ روناق تاپىدىغانلىقىغا ئىشەنچ ھاسىل قىلىشقانىدى .

شۇنداق قىلىپ مەككىدە مۇھەممەد پەيغەمبەر ئەرەبلەرنىڭ ھەرقايسى قەبىلىلىرىنى باراۋەرلىك ئاساستا بىرلەشتۇرۇپ ، ئىسلام دىنى رەسمىي ئىدىئولوگىيە سۇپىتىدە تونۇلغان مۇسۇلمانلار جەمئىيىتىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ . بۇ جەمئىيەت ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا ئىچكى - تاشقى جەھەتتىن ئۆزىنى مۇستەھكەملەپ ، ئەرەبلەرنىڭ قۇدرەتلىك دۆلىتىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولىدۇ . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ پەيغەمبەرلىگى بارلىق ئەرەبلەر تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىدۇ .

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغىچە ئەرەبلەردىن ئۆزىنى پەيغەمبەر دەپ

ئېلان قىلغانلارمۇيوق ئەمەس ئىدى . مەسىلەن ، يەمامەدەھەنەفە قەبىلىسىنىڭ باشلىقى مۇسەيلەمە ، نەجدده تۇلەيھە ، يەمەندە ئەسۋەد قاتارلىقلار پەيغەمبەرلىك دەۋاسى قىلىشقانىدى . ئەمما ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرى تار قەبىلىۋى مەنپەئەتلەرنىڭ ۋەكىلى سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىققاچقا ، ئېتىراپ قىلىنمىغان . مۇھەممەد پەيغەمبەر بولسا ئۇلار بىلەن سېلىشتۇرغۇسىز دەرىجىدە بولۇپ ، ئاللاھ تەرىپىدىن نازىل قىلىنغان كىتابقا ئىگە ۋە ئەرەبلەرنىڭ ھەر قايسى قەبىلىلىرىنى باراۋەرلىك ئاساسىدا بىرلەشتۇرۇشنى ئۆز ئالدىغا ۋەزىپە قىلىپ قويغانىدى . مۇنداقچە ئېيتقاندا ، ئۇ دۇنياۋى دىنىي ئېتىقادنىڭ تەرغىباتچىسى ئىدى .

مۇھەممەد پەيغەمبەر مەدىنىدىكى ۋاقىتىدىن باشلاپلا بارلىق ئىشلارنى ئۆزى بىر تەرەپ قىلىپ ، ئوتتۇرىغا چىققان مەسىلىلەرنى ھەل قىلاتتى . بارلىق ھوقۇق ئۇنىڭغا مەركەزلەشكەنىدى . ئۇ جەڭلەرگىمۇ قاتنىشاتتى ، لەشكەر باشلىقلىرىنى ئۆزى تەينىلەيتتى ، جەڭ غەنىيمەتلىرىنى ئۆزى تەقسىم قىلاتتى . كەئىبىنىمۇ سەنەملەردىن خالىي قىلىپ ، مۇسۇلمانلارنىڭ قىبلىگاھى دەپ بېكىتكەنىدى . ئەمما ، بۇ دەۋردىكى ھاكىمىيەت شەكلىگە تېخى بىرەر نام قويۇلمىغانىدى . شۇڭا ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن دۆلەت ۋە ھاكىمىيەت مەسلىسى تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا چىققان زىددىيەتلەردىن بىرى بولۇپ قالغانىدى . ئەرەبلەرنىڭ پەيغەمبەردىن كېيىنكى ھاكىمىيىتى خەلىپىلىك دەپ ئاتىلىدىغان بولدى . خەلىپىلىكنى خەلىپە ئىدارە قىلاتتى . ئۇ ئىسلام تەلىماتى بويىچە فازىل ۋە كامىل شەخس بولۇشى ، شەرىئەت ئەھكاملىرىنى پىششىق بىلىشى ، جىسمانىي جەھەتتىن ساغلام ۋە خەلىپىلىككە لايىق سالاپەتكە ئىگە بولۇشى ، دىننى قوغداش يولىدا كۆرەش قىلىشتىن باش تارتمايدىغان جەسۇر بولۇشى كېرەك ئىدى . خەلىپىنىڭ ھەممىدىن مۇقەددەس بولغان ۋەزىپىسى « خۇدا يولىدىكى جەڭ » (فى سەبىللاھ) دىن ئىبارەت ئىدى . خەلىپىلىكنىڭ ئىچكى

قىسمىدىكى مۇناسىۋەتلەر قانۇنىي ۋە ئەخلاقىي قائىدىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان فىقھ ئۇسۇلى ئارقىلىق تەكشىلەنتتى .

مۇھەممەد پەيغەمبەردىن كېيىن ھاكىمىيەت تەختىدە ئولتۇرغان تۆت خەلىپە – ئەبۇبەكىر (632 – 634) ، ئۇمەر (634 - 644) ، ئۇسمان (644 - 656) ۋە ئەلى (656 - 661) ئىسلام تارىخىدا « خۇلە فائى راشىددىن » (توغرا يول تۇتقان خەلىپىلەر) دېگەن نام بىلەن ئاتالدى . ئۇلاردىن كېيىن ئۇمەۋىيلەر ۋە ئابباسىيلار (مىسىردا فاتىمىيلار) ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى . دەسلەپتە خەلىپە دىنىي (ئىمامەت) ۋە سىياسىي (ئەمارەت) ئىشلىرىنى ئۆزى بىر تەرەپ قىلاتتى . كېيىنچە فەقىھلەر (شەرىئەت ۋە قانۇنشۇناسلار) ۋە ئىلاھىيەتشۇناسلار « قۇرئان » ۋە ھەدىسلەرنى شەرھلەپ ، ئۇنىڭدىن ھاسىل قىلغان نەتىجىلىرىنى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۇسۇللىرى بىلەن سېلىشتۇرۇش ئاساسىدا خەلىپىلىكنىڭ تەشكىلىي شەكىللىرى ۋە ئاپپاراتلىرىنى بەلگىلەپ چىقىشتى .

مۇھەممەد پەيغەمبەر ھايات ۋاقتىدا مۇسۇلمانلار ئارىسىدا ھېچقانداق زىددىيەت يوق دېيەرلىك ئىدى . ئەمما ، ئۇ ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، تېخى ئۇنىڭ دەپنە ئىشلىرى ئاخىرلاشمايلا نۇرغۇن زىددىيەتلەر بارلىققا كەلدى ۋە ئۇ كېيىنكى چاغلاردا زورىيىپ ، مۇسۇلمانلار دۇنياسىدا نۇرغۇنلىغان قارىمۇ - قارشى گۇرۇھلارنىڭ شەكىللىنىشىگە سەۋەب بولدى . بۇ خىل زىددىيەتلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئامىللار توغرىسىدا ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام تارىخچىلىرى ئوتتۇرىسىدا نۇرغۇن ئوخشىمايدىغان قاراشلار مەۋجۇت . بەزى تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا ، گويا مۇھەممەد پەيغەمبەر ئېغىر كېسەل بولۇپ ، ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغاندا مۇسۇلمانلارنىڭ كېيىن يولدىن ئادىشىماسلىقى ئۈچۈن دەستۇر تەييارلاپ بېرىشنى ئويلاپ ، قەغەز ۋە قەلەم كەلتۈرۈشنى بۇيرۇغان ، ئەمما ئۇنىڭ ھۇزۇرىدىكىلەر ئارىسىدا قەغەز ۋە قەلەم كەلتۈرۈش – كەلتۈرمەسلىك توغرىسىدا پىكىر

ئىختىلاپى تۇغۇلغان، پەيغەمبەر بۇ پەيتتە كۆڭلىگە ياقمايدىغان بىرەر ئەھكامنى بەلگىلەپ قويۇپ ، ئۇنىڭ كېيىنچە ئۆزگەرتكىلى بولمايدىغان بىر قائىدىگە ئايلىنىپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەن ئۇمەر : « پەيغەمبىرىمىزنىڭ كېسىلى ئېغىر ، دەردى كۈچىيىۋاتىدۇ ، ئاللاھنىڭ كىتابى بىزنىڭ باشقا ئۇممەتلەرنى ھىدايەت قىلىشىمىزغا يېتەرلىكتۇر » دەپ ئېيتقان ، ئۇمەرنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنگەن پەيغەمبەر ئاچچىق بىلەن : « يېنىمدىن نېرى كېتىڭلار ، يېنىمدىلا نىزا قىلىشىڭلارغا چىدىيالمايمەن » دېگەنكەن .

بۇ دەۋردە ئوتتۇرىغا چىققان مەسىلىلەرنىڭ يەنە بىرى لەشكىرى مەسىلىلەرگە بېرىپ تاقىلاتتى . مۇھەممەد پەيغەمبەر ھايات ۋاقتىدا زور قوشۇن تەشكىللەپ ، ئۇسامە ئىبنى زەيدنى لەشكەر بېشى قىلىپ تەيىنلىگەن ۋە كىمكى ئۇنىڭ پەرمانىغا بويسۇنمىسا ئۇ ئاللاھنىڭ لەنىتىگە قالىدۇ، دەپ ئېلان قىلغانىدى . پەيغەمبەر ئېغىر كېسەل بولۇپ يېتىپ قالغان ۋاقتىدا قوشۇننى مەلۇم بىر زۆرۈرىيەت بىلەن مەدىنىدىن يولغا چىقىشقا بۇيرۇيدۇ . قوشۇننىڭ بىر قىسمى پەيغەمبەرنىڭ ئەمرىنى ۋاجىپ دەپ قاراپ ، شۇ بويىچە ئەمەل قىلىدۇ . يەنە بىر قىسمى بولسا ئېغىر كېسەل بولۇپ ياتقان پەيغەمبەرنى تاشلاپ قويۇپ مەدىنىدىن يىراقلاپ كېتىش ۋاجىپ ئەمەس دەپ ھەربىي ۋەزىپە ئىجرا قىلىشتىن باش تارتىدۇ . تارىخچىلاردىن ئەبۇلھەسەن ئەشئەرى بۇ دەۋردە يۈز بەرگەن لەشكىرى مەسىلىلەردىكى ئىختىلاپلار ئۈستىدە توختىلىپ ، پەيغەمبەرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇسامە ئىبنى زەيدنىڭ ئورنىغا باشقا ئادەم تەيىنلىنىشى كېرەكمۇ ياكى ئۇ ئۆز ئورنىنى ساقلاپ تۇرۇپ بېرەمدۇ ؟ ئالدى بىلەن تېخى دەپنە قىلىنمىغان ئەرەبلەرگە قارشى لەشكەر تارتىش كېرەكمۇ ياكى ئەجەملەر[1]گىمۇ ؟ دېگەن مەسىلىلەرمۇ بەس - مۇنازىرىگە ئايلانغانىدى، دەپ يازىدۇ .

---

[1] ئەجەم ــ غەيرىي ئەرەب ، پارس تىلىدا سۆزلىشىدىغان خەلقلەر .

بۇ دەۋردىكى ئۇچىنچى ئىختىلاپ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ۋاپاتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى . بىر قىسىم كىشىلەر پەيغەمبەرنى ۋاپات بولدى دەپ قاراشسا ، يەنە بىر قىسىملىرى ئۇنى ئۇرۇج قىلدى (يوقىرى ئۆرلەپ كەتتى ، ئاسمانغا چىقىپ كەتتى) دەپ ھېسابلىشاتتى . مەسىلەن ، ئۇمەر ئىبنى خەتتاپ مۇھەممەد پەيغەمبەر كۆز يۇمغاندىن كېيىن ، كىمكى پەيغەمبەرنى قازا قىلدى ، دەپ قارايدىكەن ، ئۇنى ئۆتكۈر شەمشىرىمنىڭ بىسىدىن ئۆتكۈزىمەن ، پەيغەمبىرىمىز قازا قىلمىدى ، ئۇ خۇددىي ئەيسا ئىبنى مەريەمگە ئوخشاش ئاسمانغا چىقىپ كەتتى ،دېگەن . ئەبۇبەكر بۇ مەسىلىدە « ئالى ئىمران » سۈرىسى (3 : 144) گە ئاساسلانغان ھالدا شۇنداق دېگەن : «كىمكى مۇھەممەدكىلا ئىبادەت قىلىدىغان بولسا ، ئۇ قازا قىلدى . چۈنكى ، جىسمانىي ھايات ئەسلىدىنلا قەدىرسىزدۇر . كىمكى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ خۇداسىغا ئىبادەت قىلىدىغان بولسا ئۇ تىرىكتۇر ، ھەرگىز ئۆلمەيدۇ» . رىۋايەتلەردە ئېيتىلىشىچە ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆزى ھاياتىنىڭ ئاخىرقى مىنۇتلىرىدا جامائە مەسچىتىدە ئۆلۈمدىن ھەرقانداق ھاياتلىق قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ . مېنىڭ سىلەردىن كۆتىدىغان ئاخىرقى ئۇمۇدۇم شۇكى ، دىن ۋە مەزھەپنىڭلارنى بۇلغاپ قويماڭلار ، دېگەن .

بۇ دەۋردىكى تۆتىنچى ئىختىلاپ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ جەسىتىنى قايسى ئورۇنغا دەپنە قىلىش مەسىلىسى ئىدى . مەككە ئەھلى پەيغەمبەرنىڭ جەسىتى ئۇنىڭ ئەسلى يۇرتى ۋە ئەجدادلىرىنىڭ جەسىتى كۆمۈلگەن جاي مەككىدە دەپنە قىلىنىشى كېرەك، دەپ تەكىتلىشىدۇ . مەدىنىدىكىلەر بولسا پەيغەمبەر ئۆزى ھىجرەت قىلغان ۋە نۇسرەت قازانغان تۇپراق ــ مەدىنىدە دەپنە قىلىنىشى كېرەك، دېگەن قاراشتا چىڭ تۇرۇشىدۇ . يەنە بىر قىسىم كىشىلەر بەيتۇل مۇقەددەس ئەزەلدىنلا پەيغەمبەرلەر دەپنە قىلىنىدىغان ماكان ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ جەسىتىمۇ مۇشۇ مۇقەددەس زېمىندا دەپنە قىلىنىشى كېرەك ، دېگەن پىكىرنى ئوتتۇرىغا قويۇشىدۇ . ئۇزۇن

تالاش ـ تارتىشلاردىن كېيىن « پەيغەمبەرلەر نەدە كۆز يۇمغان بولسا شۇ يەردە دەپنە قىلىنىدۇ » دېگەن رىۋايەتكە ئاساسەن مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ جەستى مەدىنىدە يەرلىككە قويۇلىدۇ .

بۇلاردىن باشقا مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ مىراسلىرىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش ، ئەرەبلەرنىڭ زاكات تاپشۇرماسلىققا ئائىت تەلەپلىرىنى قانداق ھەل قىلىش ، ئەبۇبەكرنىڭ ئۇمەرنى ئۆزىگە ئورۇنباسار قىلىپ تەينىلىگەنلىگى بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان زىددىيەتلەرنى قانداق ئۇسۇلدا ھەل قىلىش ، ئوسمان ئىبنى ئەففاننىڭ خەلىپىلىكىنىڭ بارلىق مەمۇرى ئورۇنلىرىدا ئۆز تۇغقانلىرى ۋە يېقىنلىرىنى ۋالىي قىلىپ تەينىلىگەنلىكى بىلەن كۆتۈرۈلگەن نارازلىقلارنى قانداق بېسىقتۇرۇش قاتارلىقلارمۇ پەيغەمبەرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن كەسكىن مۇنازىرىگە ئايلانغان زىددىيەتلىك مەسىلىلەر ئىدى . بۇ دەۋردىكى زىددىيەتلەر ئىچىدە خەلىپىلىككە ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسى ئەڭ ئەۋجىگە چىققان ئۆتكۈر مەسىلىلەردىن بىرى بولۇپ ، بۇ مەسىلە ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋردىكى تۆت خەلىپىدىن ئەبۇبەكردىن باشقا ئۈچ خەلىپىنىڭ قەتلى قىلىنىشىغا سەۋەب بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى كېيىنكى دەۋرلەردە ئىسلامنىڭ نۇرغۇن مەزھەپ ۋە پىرقىلەرگە بۆلۈنۈشىنىمۇ كەلتۈرۈپ چىقاردى .

مۇھەممەد پەيغەمبەر قازا قىلغاندىن كېيىن كىمنى خەلىپە قىلىپ سايلاش كەسكىن مۇنازىرە قوزغىغان تېما بولۇپ قالىدۇ . بۇ توغرىدا نۇرغۇن ئوخشىمىغان تەكلىپلەر ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ . مەدىنىدىكىلەر سەئد ئىبنى ئۇبادەنى خەلىپىلىككە كۆرسەتسە ، ئەبۇبەكر بىلەن ئۇمەر ۋە ئۇلارنىڭ تەرەپدارلىرى بەنى سائىدە ئەترابىغا ئۇيۇشىدۇ . ئەلى بۇ ۋاقىتلاردا پەيغەمبەرنىڭ ئاخىرەتلىك ئىشلىرى بىلەن بەنت بولۇدۇ . بۇ مەسىلىنى ھەل قىلىش يۈزىسىدىن ئۆتكۈزۈلگەن يىغىلىشتا ئۇمەر مەدىنەلىكلەر پىكرىنى ئوتتۇرىغا قويغۇچە ئەبۇبەكرنى خەلىپىلىككە كۆرسىتىدۇ . ئەبۇبەكر بۇ ۋاقىتتا پەيغەمبەرنىڭ خەلىپە قۇرەيش قەبىلىسىدىن تەينىلىنىشى كېرەك

(ئەئممە مىن قۇرەيش)، دېگەن سۆزنىڭ ئېيتقانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . بۇ سۆزگە ھېچكىم ئارتۇقچە بىر نېمە دېمەيدۇ ، ئاخىر ئەبۇبەكرخەلىپە بولۇپ تەيىنلىنىدۇ . ئىسلام تارىخىدا مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ يوقۇرىدىكىدەك سۆزنى ئېيتقان ـ ئېيتمىغانلىقى توغرۇلۇق ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام تارىخچىلىرى تەرىپىدىن ئوخشىمىغان مەلۇماتلار بېرىلىدۇ . بەزىلىرى بۇنداق سۆزنىڭ راستلىقىدىن گۇمانلانسا ، جۇمھۇر ئۆلىمالار خەلىپە ئالدى بىلەن ئەرەبلەردىن ، يەنمۇ ئىنچىكىلىگەندە قۇرەيش قەبىلىسىدىن تاللىنىشى كېرەك، دېگەن سۆز سەھىھ ھەدىسە خاتىرىلەنگەن ،دەپ قارايدۇ .

سىياسىي نوقتىدىن ئېيتقاندا ، ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى تۆت خەلىپە ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋر ئەرەبلەرنىڭ ئۆز تەسىر دائىرىسىنى ئەتراپتىكى نۇرغۇنلىغان دۆلەتلەرگە كېڭەيتىش دەۋرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئۇلار 634 - يىلىدىن باشلاپ ئىسلام بايرىقى ئاستىدا سۇرىيە ، پەلەستىن ، مىسر ، كىچىك ئاسىيا قاتارلىق كەڭ زېمىنىنى بويسۇندۇرۇپ ، 643 - يىلى ئىرانىنىڭ نەھاۋەند ، زەنجان ، ھەمەدان ، قەزۋىن ، رەي ، ئىسپاھان قاتارلىق جايلىرىنى ئۆز تەسىر دائىرىسىگە ئالىدۇ ۋە ئوسمان خەلىپىلىك قىلىۋاتقان دەۋردە خۇراسان ھەم ماۋەرائۇننەھرنى ئىشغال قىلىپ ، ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ .

سىياسىي ئىختىلاپلارنىڭ دىنىي ئېتىقاد بىلەن گىرەلىشىپ ، مەزھەپلەرنىڭ بۆلۈنىشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى ئەلى خەلىپىلىككە ئولتۇرغان دەۋردە يوقىرى پەللىگە كۆتىرىلىدۇ . مەزھەپلەردىكى بۆلىنىش توغرىسىدا توختىلىشتىن ئىلگىرى پەيغەمبەرنىڭ ئۆز ئومۇمەتلىرىنىڭ مەزھەپلىرى توغرىسىدا ئېيتقانلىرىنى ئەسلەپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇ .

ئوتتۇرا ئەسىردىكى دىنىي تارىخچىلار پەيغەمبەرنىڭ بۇ ھەقتىكى ھەدىسىگە تايانغان ھالدا ئىسلامدىكى مەزھەپ ۋە پىرقىلەرنىڭ ئومۇمىي سانىنى 73 دەپ قارىشىدۇ . مەنبەلەردە تىلغا ئېلىنىدىغان

ھەدىسكە ئاساسلانغاندا، پەيغەمبەر جوھۇتلار 71 گۇرۇھغا ، تەرسالار (ئەيسانىڭ مۇرتلىرى ، خرىستىيانلار) 72 گۇرۇھغا بۆلۈنگەن ، مېنىڭ ئۈممەتلىرىم 73 گۇرۇھغا بۆلۈنسۇن ، دەپ ئېيتقان . ئوتتۇرا ئەسىردىكى دىنىي تارىخچىلار مۇشۇ ھەدىسكە ئاساسەن ئىسلام تارىخىدا مەيدانغا كەلگەن بارلىق مەزھەپ ، پىرقە ۋە تارماقلارنى ئوخشىمىغان ئۇسۇللار بىلەن پەقەت 73 گىلا بۆلۈشىدۇ . ئەمەلىيەتتە بولسا ئۇلارنىڭ سانى خېلىلا كۆپ بولۇپ ، بەزىلىرى مەلۇم بىر تارىخىي دەۋردىكى ئىجتىمائىي ـ سىياسىي ئېھتىياجنىڭ تەقەززاسى بىلەن مەيدانغا كېلىپ ، مەلۇم بىر مەزگىل پائالىيەت ئېلىپ بارغاندىن كېيىن يەنە دەۋر قانىمىلىرىغا چۆكۈپ يوقاپ كەتكەن ؛ يەنە بەزىلىرى بولسا ئىسلامنىڭ بىر پۈتۈن تارىخىدا تاۋلىنىپ ، مۇكەممەل ئىدىيەۋىي سىستېمىلارغا ئايلانغان . مەزھەپلەرنىڭ چەك ـ چېگرىسىنى ئايرىش ۋە قاندىق شەرتكە تولغاندا بىر مۇستەقىل مەزھەپ سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىش قاتارلىق مەسىلىلەردىمۇ تارىخچىلارنىڭ ئارىسىدا نۇرغۇن ئىختىلاپلار مەۋجۇت . بەزىلەر مەزھەپ ، پىرقە دېگەندەك ئۇقۇملارنى ئوخشىمىغان نوقتىلاردىن تەرىپلەشسە ، يەنە بەزىلەر مەزھەپ ۋە پىرقىلەرنى پەرقلەندۈرۈشنىڭ ئوخشىمىغان ئەندىزىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشىدۇ . بىز سەھىپىمىزنىڭ چەكلىمىسى بىلەن بۇ مەسىلىدىكى تالاش ـ تارتىشلاردىن ھالقىپ ئۆتۈپ ، بەزى نوپۇزلۇق تارىخچىلارنىڭ مەزھەپ ۋە پىرقىلەرنىڭ سانىنى قايسى ئۇسۇللار بىلەن 73 تە تۇراقلاشتۇرغانلىغىنى كۆرۈپ ئۆتەيلى :

ئىبنى جەۋزىنىڭ « نەقد ۋل ئىلم ۋل ئۇلەماۋ » ناملىق ئەسىرىدىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئوتتۇرا ئەسىردە مەزھەپ ۋە پىرقىلەرنىڭ سانىنى 73 قىلىپ چىقىرىشنىڭ تۈت خىل ئۇسۇلى بولغانكەن : بىرىنچى ئۇسۇل بويىچە بارلىق دىنىي جەمائەنى **خارىجىيە، قەدەرىيە ، رافىزىيە** ۋە مۇرجىيەدىن ئىبارەت تۆت چوڭ گۇرۇھغا ئايرىپ ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىنى ئۆز ئىچىدىن يەنە 18 پىرقىگە

بۆلگەن ۋە ئەھلى سۇننىيىلەرنى 73 - پىرقە ھېسابلىغان . ئىككىنچى ئۇسۇل بويىچە بارلىق دىنىي جەمائەنى سەككىز گۇرۇھغا ئايرىپ ، بۇنىڭ ئىچىدىن مۇئتەزىلەنى 20 پىرقىگە ، خارىجىيەنىمۇ 20 پىر قىگە ، مۇرجىيەنى بەش پىرقىگە ، نەججارىيەنى ئۈچ پىرقىگە ، جەبەرىيەنى1 پىرقىگە ، مۇشەببەھىيە بىلەن شىئەنى 23 پىرقىگە بۆلگەن . بۇلار ئەھلى سۇننىيىلەر بىلەن قوشۇلۇپ جەمئىي 73 پىرقىگە بۆلۈنگەن . ئۇچىنچى ئۇسۇل بويىچە بارلىق دىنىي گۇرۇھلار ھەرۇرىيە ، جەھمىيە ، مۇرجىيە ، رافىزىيە ، جەبەرىيە ، قەدەرىيەدىن ئىبارەت ئالتە تائىپىگە ئايرىلىپ ، ئۇلارنىڭ ھەربىرى 12 پىرقىدىن تەشكىل تاپىدۇ ۋە ئەھلى سۇننىيلەر بىلەن 73 پىرقە بولىدۇ ، دەپ قارالغان . تۆتىنچى ئۇسۇل بويىچە بارلىق دىنىي جەمائەلەر ئالدى بىلەن شىئە ، خارىجىيە ، مۇرجىيە ، مۇئتەزىلە قاتارلىق ئۇن گۇرۇھغا ئايرىلىپ ، ئۇلارنى يەنە ئۆز ئىچىدىن پىرقىلەرغا بۆلۈش ئارقىلىق 73 پىرقە ۋوجۇدقا كەلتۈرۈلگەن .

يۇقىرىدىكى تۆت خىل ئۇسۇل بىر قەدەر بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن ئۇسۇللاردىن بولۇپ ، بۇلاردىن باشقا يەنە تارىختا ئىسلام مەزھەپلىرىنى 73 پىرقىگە بۆلۈشنىڭ نۇرغۇن ئوخشىمايدىغان ئۇسۇللىرىمۇ بولغان . شۇنداقتىمۇ مەزھەپ ۋە پىرقىلەرنىڭ چەك - چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىپ تۇرىدىغان بىرەر ئۆلچەم ئوتتۇرىغا قويۇلمىغان . بۇنىڭدا پەقەت ئايرىم ئۆزگىچىلىكىلەرلا ئاساس قىلىنغان . ئۇلاردىكى ئومۇمىيەت شۇكى ، تولىسىدا ئەھلى سۇننىيلەر 73 - پىرقە دەپ كۆرسىتىلگەن . ئۇنىڭ ئۇستىگە تارىخچىلار ئارىسىدا يەنە گۇرۇھ ، مەزھەپ ، پىرقە ، تائىپە ۋە سىنىپ دېگەندەك ئاتالغۇلارنى ئىشلىتىش جەھەتتىمۇ نۇرغۇن ئوخشىماسلىقلار مەۋجۇت .

ئۇسمان ئىبنى ئەففان خەلىپىلىككە ئولتۇرغۇچە ئەرەبلەر جەمائەسىدە ئوتتۇرىغا چىققان مەسىلىلەر خېلى كۆپ بولسىمۇ ، لېكىن ھېچقايسىسى ھەل قىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىدە كەسكىنلەشمىگەنىدى . ئۇسمان خەلىپىلىك قىلغان دەۋردە ئاز

بولمىغان كىشىلەر ئۇنىڭ ئادالەتسىزلىكى ۋە غەرەز بىلەن چىقىرىلىدىغان پەرمانلىرىدىن نارازى بولۇپ ، ئۇنىڭغا بولغان قارشىلىق كەيپىياتى كۈنسايىن كۈچىيىدۇ . ئەكسىنچە ئەلىنىڭ مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى نوپۇزى ئۈزلۈكسىز ئېشىپ ، ئۇسماندىن نارازى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئەتراپىغا ئۈيۈشىدۇ . ئەلى تەرەپدارلىرىدىن ئەبۇزەر غەففارى ، مىقداد ئىبنى ئەسۋەد ۋە سەلمانى فارس قاتارلىقلار پەيغەمبەر قازا قىلغاندىلا ئۇنىڭ جىيەنى (تاغىسىنىڭ ئوغلى) ۋە كۈيئوغلى بولغان ئەلىنى خەلىپىلىككە كۆرسىتىشكەن بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ ۋاقىتلاردا بۇنىڭغا ھېچكىم كۆڭۈل بۆلمەيدۇ . كىشىلەرنىڭ ئۇسمانغا بولغان قارشىلىق كەيپىياتى كۈچەيگەن ۋاقىتتا ئەلى تەرەپدارلىرى ، بولۇپمۇ ئەبۇزەر غەففارى ئۇسماننى ئاشكارا تەنقىد قىلىپ ، ئۇ تەينىلگەن ۋالىلارنىڭ تۇرلۇك ئادالەتسىزلىكلىرى ۋە ئۆز بېشىمچىلىقلىرىنى پاش قىلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا ئۇيەنە خەلىپىلىكنى ئەلىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ . ئۇسماننىڭ ۋالىلىرى ئەبۇزەرنى تۇتۇپ ، مەدىنىگە ئۇسماننىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا ئەۋەتىپ بېرىدۇ . ئۇ مەدىنىدىمۇ ئۆز تەشۋىقاتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ ، نۇرغۇن كىشىلەرنى ئۆزىگە قارىتىدۇ .

ئۇسمانغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان يوشۇرۇن ۋە ئاشكارا كۈرەشلەر نەتىجىسىدە ئوسمان قەتلى قىلىنىدۇ ۋە ئەلى خەلىپە بولۇپ تەينىلىنىدۇ . ئەلى خەلىپىلىككە ئولتۇرغاندىن كېيىن موسۇلمانلار جەمئىيىتى ئىككى چوڭ گۇرۇھقا ــ ئەلىدىن ئىلگىرىكى ئۇچ خەلىپىنى ياقىلايدىغانلار ۋە ئەلى تەرەپدارلىرىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ گۇرۇھقا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ . بۇ ئىككى گورۇھ كېيىنچە سۈننىي ۋە شىئە نامى بىلەن ئاتىلىدۇ . تارىخىي تەرەققىيات ۋە سىياسىي كۈرەشلەرنىڭ راۋاجىدا يوقىرىدىكى ئىككى گۇرۇھ يەنە ئۆز ئىچىدىن كۆپلىگەن پىرقە ۋە تارماقلارغا بۆلۈنۈپ ، ئىسلامنىڭ ئىچكىي جەھەتتە مۇرەككەپ بولغان بىر پۈتۈنلىگىنى تەشكىل قىلىدۇ .

ھەرقايسى مەزھەپ ئۇچۇن ئېيتقاندا ، « قۇرئان كەرىم » بىردەك ئېتىراپ قىلىنىدىغان مۇقەددەس كىتابتۇر . « قۇرئان كەرىم » نى ئېتىراپ قىلىش ـ قىلماسلىق ئىسلامغا تەۋە بولۇش ـ بولماسلىقنىڭ ئاساسىي ئۆلچىمىدۇر . ئەمما « قۇرئان كەرىم » نىڭ كېلىپ چىقىشى ، يوشۇرۇن ـ ئاشكارە مەنىلىرى ھەم شۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك مەسىلىلەردە ئىسلامنىڭ ھەرقايسى مەزھەپ ، پىرقىلىرى ۋە تارماقلىرى ئارىسىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ئىختىلاپلار مەۋجۇت . بۇ توغرۇلۇق ھەر قايسى مەزھەپ پىرقىلەر ، تارماق ، ئېقىملارغا ئائىت مەلۇماتلاردا تەپسىلىي توختىلىمىز . بۇ يەردە پەقەت « قۇرئان كەرىم » توغرىسىدىكى بەزى ئومۇمىيلىققا ئىگە چۈشەنچىلەر توغرىسىدا ئىككى ئېغىز سۆز قىلىش بىلەنلا چەكلىنىمىز .

مۇسۇلمانلارنىڭ نەزىرىدە « قۇرئان كەرىم » مۇقەددەس كىتاپ بولۇپ ، ئۇ 23 يىل جەريانىدا جىبرائىل ئەلەيھىسسالام ئارقىلىق ۋەھىي تەرىقىسىدە مۇھەممەد پەيغەمبەرگە يەتكۈزۈلگەن . « قۇرئان كەرىم » 114 سۈرە ، 6000 مىڭدىن ئارتۇق ئايەتدىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، نازىل بولغان جايىغا قاراپ مەككىدە نازىل بولغان ، مەدىنىدە نازىل بولغان دەپ ئايرىلىدۇ .

« قۇرئان كەرىم » نىڭ مەزمۇنى ئىنتايىن مول بولۇپ ، يىغىنچاقلىغاندا ئاساسلىقى تۆۋەندىكى جەھەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ :

بىرىنچىدىن ، ئىسلام دىنىنىڭ تۈپ ئېتىقاد ۋە تۈپ ئىبادەت تەرىبىسىي بەلگىلەنگەن . تۈپ ئېتىقاد دېگەندە ئاللاھقا ، پەيغەمبەرلەرگە ، پەرىشتىلەرگە ، سامادىكى كىتابلارغا ، ئاخىرەتتە تىرىلىشكە ۋە تەقدىرگە ئىمان كەلتۈرۈش كۆزدە تۇتۇلىدۇ . تۈپ ئىبادەت تەرىبىسى دېگەندە ئىمان ئېيتىش ، نامаз ئوقۇش ، روزا تۇتۇش ، زاكات بېرىش ، ھەج قىلىشتىن ئىبارەت بەش مەزمۇن كۆزدە تۇتۇلىدۇ .

ئىككىنچىدىن ، ئىسلام دىنىغا ۋە ئەرەب جەمئىيىتىگە ھەرخىل

تەشەببۇسلار ۋە ئېتىكا (ئەخلاق) قائىدىلىرى ، ئەخلاق ئۇلۇچەملىرى ۋە ھەربىر مىزانلىرى، شۇنداقلا سىياسىي ، ئىقتىسادىي ، ئىجتىمائىي ، ھەربىي ۋە قانۇن ـ تۈزۈملەر بەلگىلەپ بېرىلگەن .

ئۇچىنچىدىن ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئاللاھنىڭ ئەلچىسى ، ئاخىرقى پەيغەمبەر ئىكەنلىكى، شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ پەيغەمبەرلىكىنىڭ ئالامەتلىرى ، دەلىللىرى ۋە مەجگۇلۇك مۇجىزىلىرى كۆرسىتىلگەن .

يىغىپ ئېيتقاندا، « قۇرئان كەرىم » دە ئاللاھنىڭ بىرلىگى ، ياراتقۇچى ئىكەنلىكى ، ئىسىم ۋە سۈپەتلىرى ، ماددىي ئالەمنىڭ پانىي ئىكەنلىگى ، ئاللاھ ئالىتە كۈن ئىچىدە يەر ۋە زېمىننى ياراتقانلىقى ، بۇ ئالتە كۈننىڭ ھەر بىرى ئىسانلارنىڭ 50 مىڭ يىلىغا تەڭ كېلىدىغانلىقى ، ماددىي ئالەمدىكى بارلىق مەۋجۇدىيەتلەر ئاللاھغا بېقىنغان ھالدا كامالەتكە يېتىدىغانلىقى ، ئىلاھىي ئىلىم ، ياخشىلىق ۋە يامانلىق ، ساۋاپ ۋە گۇناھ ، باراۋەرلىك ۋە ئىجتىمائىي ئادالەت ، ئىرادە ئەركىنلىگى ۋە تەقدىر ، تارىخىي ۋەقەلەر ، ئاخىرەتكە ئوخشاش نۇرغۇن مەسىلىلەر شەرھلىنىدۇ

مۇھەممەد پەيغەمبەر زامانىسىدا « قۇرئان كەرىم » ئايرىم كىتاب شەكلىگە كىرگۈزۈلمىگەن بولۇپ ، پەقەت تاشقا ، سۆڭەكلەرگە ۋە خورما يوپۇرماقلىرىغا پارچە ـ پارچە ئۇيۇپ يېزىلغان ھالەتتە ساقلانغانىدى . مۇھەممەد پەيغەمبەر قازا قىلغاندىن كېيىن ، تۈرلۈك زىددىيەتلەرنىڭ كۈچىيىشى ۋە توختاۋسىز ئېلىپ بېرىلىۋاتقان ئۇرۇشلاردا « قۇرئان كەرىم » نى يادقا بىلىدىغان سەھابىلارنىڭ ئۇرۇشلاردا شېھىت بولۇشى نەتىجىسىدە ئۇنىڭ يوقولۇپ كېتىش خەۋپى تۇغۇلىدۇ . شۇڭا ، تۇنجى خەلىپە ئەبۇبەكر « قۇرئان كەرىم » ئايەتلىرىنى يىغىش ھەققىدە پەرمان چىقىرىدۇ . ئەمما ، ئەۋج ئېلىۋاتقان ئۇرۇشلار بۇنىڭغا ئىمكان بەرمەيدۇ . خەلىپە ئۇسمان دەۋرىدە زەيد ئىبنى سابىت باشقا سەھابىلارنىڭ ياردىمىدە « قۇرئان كەرىم » ئايەتلىرىنى يىغىپ ، ئۇنى كىتاب شەكلىگە كەلتۈرىدۇ ۋە

تەييارلانغان نۇسخىلىرىنى خەلىپىلىكىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىتىدۇ . ئەمما ، ئەرەب تىلىدىكى بەزى خۇسۇسىيەتلەر، بولۇپمۇ قىسقا سوزۇق تاۋۇشلارنىڭ يېزىلمايدىغانلىقى « قۇرئان كەرىم » نىڭ توغرا ئوقۇلۇشىغا نۇرغۇن قېيىنچىلىقلارنى كەلتۈرىدۇ . شۇڭا « قۇرئان كەرىم » نى قىرائەت قىلىشتا ئوخشىمىغان مەكتەپلەر (ئۇسۇللار ــ كۇفى، بەسرى دېگەندەك) شەكىللىنىدۇ . ئۇندىن سىرت ، « قۇرئان كەرىم » دە نۇرغۇنلىغان يوشۇرۇن مەنىلىك ئايەتلەر (مۇتەشابىھ ئايەت) بولۇپ ، بۇ ئايەتلەرنى ئادەتتە كىشىلەر چۈشىنەلمەيدۇ . ئۇندىن سىرت ، نۇرغۇن ئايەتلەرنى ئاللاھ كۆچدىن قالدۇرغان ياكى نۇرغۇنلىرى بۇرۇنقى ئايەتلەرنىڭ ئورنىغا قويۇلغان بولۇپ، بۇلار ناسىخ ئايەتلەر ۋە مەنسۇخ ئايەتلەر دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ ئايەتلەرنى تەپسىرلەشتە بەزى تەپسىرچىلەرنىڭ تۇتقان مەۋقەسى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن يوشۇرۇن مەنىلىك ئايەتلەرنى ئوخشىمىغان نۇقتىلاردىن تەپسىرلەش نەتىجىسىدە نۇرغۇنلىغان دىنىي - پەلسەپىۋىي گۇرۇھلار مەيدانغا كېلىدۇ . مەسىلەن ، مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى ئۆز تەلىماتلىرىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن « قۇرئان كەرىم » دىن 129 دەللىنى تېپىپ چىقىدۇ . ئەھلى سۈننىيلەر بولسا ئۇلارنىڭ تەلىماتلىرىنى رەد ئېتىش ئۈچۈن« قۇرئان كەرىم » دىن 216 دەللىنى نەقىل كەلتۈرىدۇ .

سۈننەت ئىسلام دىنىدا « قۇرئان كەرىم » دىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مۇھىم ئاساسلاردىن بىرى بولۇپ ، پەيغەمبەر نامىدىن ئېيتىلىدىغان قانۇنىي ، ئەخلاقىي ۋە تارىخىي تېمىلاردىكى رىۋايەتلەردىن ئىبارەت . كېيىنچە يەنە دۆلەت تۈزۈلمىسى ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەرنىڭ تەقەززاسى بىلەن مەيدانغا كەلگەن قىياس ۋە ئىجمائ ئۇسۇلى قاتارلىقلارمۇ ئىسلام شەرىئىتىنىڭ مەنبەئىنى تەشكىل قىلغان ۋە ھەرقايسى مەزھەپ ، پىرقىلەر تەرىپىدىن ئوخشىمايدىغان مەنىلەردە شەرھىلىنىدىغان مۇھىم تەركىبىلەردىن بولۇپ قالغانىدى . بۇ ھەقتە كىتابىمىزنىڭ

مۇناسىۋەتلىك بابلىردا تەپسىلىي توختىلىمىز .

يوقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ئۇسمان خەلىپە بولۇپ تۇرغان دەۋردە ئۇنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئۇسۇللىرىغا بولغان نارازىلىق كۈچەيگەنىدى . مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، نارازىلىقنىڭ سەۋەبلىرى ئاساسەن ئۇسماننىڭ ھەرقايسى مەمۇرى رايونلاردا ئۆز تۇغقانلىرى ۋە يېقىنلىرىنى ئىشقا قويغانلىقى ۋە ئۇلارنىڭ تورلۇك يوللار بىلەن نۇرغۇن بايلىقلارنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ ، زۇلۇمنى ئاشۇرغانلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى . بۇ ۋاقىتتا ئەلىنىڭ تەرەپدارلىرى كەڭ دائىرىلىك تەشۋىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ئۇسمان ھاكىمىيىتىنىڭ قاراڭغۇ تەرەپلىرىنى قاتتىق تەنقىد ئاستىغا ئالغان ۋە نارازى كىشىلەرنىڭ ھەممىسى ئەلىنىڭ ئەتراپىغا ئويۇشۇپ ، ئۇلار زور بىر دىنىي سىياسىي كۈچ بولۇپ ئۇيۇشقانىدى . بۇ گۇرۇھدىكىلەر نىڭ بىرقىسمى كېيىن شىئە (گۇرۇھ ، پارتىيە) مەزھىپى نامى بىلەن ئاتالدى .

مەنبەلەردە شىئە مەزھىپىنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدە نۇرغۇن ئوخشىمىغان پىكىرلەر مەۋجۇت : بەزىلەر شىئە مەزھىپى پەيغەمبەرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ، يەنە بىر خىل پىكىردىكىلەر ئەلى ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە ياكى ئۇ قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن پەيدا بولغان ، دەپ قارىشىدۇ . شۇنىمۇ ئەسكەرتىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلىدۇكى ، ئەلىنى قوللىغۇچىلار دەسلەپتە سىياسىي نۇقتىدىن ياكى ئۇنىڭ مۇھەممەد پەيغەمبەر بىلەن بولغان تۇغقاندارچىلىقىنى ئاساس قىلىپ ئەمەس ، بەلكى ئەلىنىڭ شەخسىي ئارتۇقچىلىقلىرى (تەقۋادارلىقى ، ھەققەتەن ياقلايدىغانلىقى ، جەسۇرلىقى ، مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە ئىسلامغا سادىقلىقى) نى كۆزدە تۇتۇپ ، ئۇنىڭ خەلىپە بولۇشىنى ئارزۇ قىلىشقانىدى . كېيىن خەلىپىلىك (ئىمامىلىق) مەسلىسىدىكى زىددىيەتلەرنىڭ كەسكىنلىشىشىگە ئەگىشىپ ، ئۇلارمۇ خەلىپىلىككە (ئىمامىلىققا) ئائىت نەزەريىلىرىگە ۋارىسلىققا ئائىت مەزمۇنلارنى قوشۇپ ، ئەلىنىڭ مۇھەممەد پەيغەمبەر بىلەن

بولغان قانداشلىقنى خەلىپىلىك (ئىمامليق)تەلىماتىدىكى ئەڭ مۇھىم مەسىلىگە ئايلاندۇرغانىدى . ئۇلار خەلىپىلىك (ئىمامليق)نىڭ پەيغەمبەر بىلەن قانداشلىقى بار كىشىلەرگە قايتىپ كېلىشىنى ئىلاھىي ئەدل دەپ ئاتاشتى . ئۇلار يەنە شەرىئەتكە ئائىت نەزەرىيىلەردىن ئەلىنىڭ مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋە خەلىپىلىككە بولغان ۋارىسلىقىنى شەرىئەت نوقتىسىدىن ئىسپاتلاشقىمۇ تىرىشىپ ، پەيغەمبەر خۇمدىكى غەدىر دەريا بويىدا ئەلىنى ئۆزىنىڭ ۋارىسى دەپ ئېلان قىلغان، دەپ قارايدۇ . ھازىرغىچە شىئەلەر بۇ كۆزنى يىلدا غەدىر ھېيتى نامى بىلەن تەبرىكلىشىدۇ .

ئىسلامنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى بارلىق زىددىيەتلەرنىڭ مەنبەسى خەلىپىلىككە (ئىمامليقا) ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسىدە ئىدى . مەزھەپلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىمۇ دەل خەلىپىلىككە ۋارىسلىق قىلىشتىن ئىبارەت بۇ ئىلگىرى ھېچقانداق ئەندىزىسى بولمىغان ، قېلىپلاشمىغان ھاكىمىيەت شەكلىگە نىسبەتەن ئوخشىمىغان قاراشلارنىڭ ئوتتۇرىغا قويۇلۇشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى . شۇڭا بۇ مەسىلىنى قىسقىچە شەرھلەشكە توغرا كېلىدۇ .

ئىمام دېگەن بۇسۆزدەسلەپتە ئالدىدا تۇرۇش ، دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيتتى . ئىسلام دىنى مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن نامازدا ئەڭ ئالدىدا تۇرغان كىشى ئىمام دەپ ئاتىلىدىغان بولدى . مۇھەممەد پەيغەمبەر ھايات ۋاقتىدا ئۆزى نامازنىڭ ئالدىدا تۇرۇپ كەلگەنىدى . ئۇ قازا قىلغاندىن كېيىن خەلىپىلەر نامازنىڭ ئەڭ ئالدىدا تۇرۇشاتتى . ئىسلامدا دىن بىلەن سىياسەت چەمبەرچەس باغلىنىشلىق بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئىمامليق ۋە خەلىپىلىكنى بىرلا شەخس ئۆز ئۈستىگە ئالاتتى . ئۇھەم دىنىي ، ھەم سىياسىي رەھبەر ھېسابلىناتتى . ئىسلام دىنى سۈننىي ۋە شىئەدىن ئىبارەت ئىككى مەزھەپكە بۆلۈنگەندىن كېيىن ئىمامليقا ئائىت مەخسۇس نەزەرىيە بارلىققا كەلتۈرۈلدى . بۇ نەزەرىيەمۇ ئاساسەن پەيغەمبەرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ۋارىسلىق مەسىلىسىدە بارلىققا كەلگەن ئىختىلاپ بىلەن

ئىمـاملارنىڭ سۈپەتلىرىگـە ئـائىت مەسـىلىلەردىكى ئوخشـىمىغان قاراشـلار ئۇستـىدە مۇھاكىمـە ئېلىپ بېرىشـنى ئاساس قىلاتـتى . ئىمامىلىققا ئائىت مۇنازىرە تېمىسـىغا ئايلانغان مەسـىلىلەر ناھايىتى كۆپ ئىدى . بۇلاردىن مۇھىمراقلىرى : ئىسلام ئىمامىلىقىدا ئاللاھ ۋە رەسۇلىنىڭ ئەھكاملىرىنى بەجا كەلتۈرىدىغان خەلىپىنىڭ بولۇشى زۆرۈرمۇ - يوق ؟ (بەزىلەر خەلىپىنىڭ بولۇشى شەرت ئەمەس، دەپ قارىشاتتى) ئىمام رەسۇلىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولۇشى كېرەكمۇ ياكى لاياقەتمەن مۇسۇلمانلاردىن تەيىنلەنسىمۇ بولىۋېرەمدۇ ؟ ئىمام كېڭەش ئارقىلىق تەيىنلىنىشى كېرەكمۇ ياكى تۇنجىسىنى رەسۇلىنىڭ ئۆزى تەيىنلەپ ، قالغانلىرىنى ئىمـاملارنىڭ ئۆزلىرىگـە ئورۇنباسـار تەيىنلىشى بىلەن داۋاملاشتۇرۇش كېرەكمۇ ؟ دېگەندەك مەسىلىلەر بۇ دەۋردىكى تالاش - تارتىشلارنىڭ مەركىزىدە تۇراتتى . پەيغەمبەرنىڭ ھايـات ۋاقـتىدا ئىمامـلىققا مـەلۇم بىـر شەخسـنى كۆرسـەتكەن - كۆرسەتمىگەنلىگـى ۋە يـاكى بولغۇسـى ئىمـاملارنىڭ ھازىـرلايدىغان شـەرتلىرى توغرىسـىدا قـاناداق ۋەسـىيەتلەرنى قالدۇرغـان - قالدۇرمىغانلىقى توغرىسـىدىكى دەۋالارنى يوقىرىدىكىلەرگە قوشقاندا ئىسـلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرىـدە مۇنازىـرە تېمىسىگـە ئايلانغـان مەسـىلىلەرنىڭ نەقەدەر مۇرەككەپ بىر تۈسكە كىرگەنلىكىنى ھېس قىلالايمـىز . كـۆرۈپ ئۆتكـىنىمىزدەك بـۇ مەسـىلىدىكى ئاساسـىي ئىختىلاپ ئىمـاملارنىڭ قـاناداق شەكىلدىكى ھاكىمىيـەت تۈزۈمـىنى يولغا قويۇشى مەسىلىسى ئۈستىدە بولماستىن ، بەلكى ئىمامىلارنىڭ قاناداق بولغاندا قانۇنلۇق ئىمام بولالايدىغانلىقى مەسىلىسى ئۈستىدە ئىدى .

ئىمـاملارنىڭ ۋەزىپىلىرى مەسىلىسىدە مەيلى شىئە ياكى سۈننىي مەزھىپى تەرەپدارلىرىدا بولسۇن ، پىكىر ئىختىلاپى ئاساسەن يوق ئىـدى . ئىمـاملارنىڭ سـايلام ئارقـىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلىشىگـە دەسلەپتە بۇ ھەر ئىككى تەرەپ قارشى چىقىپ ، ئىلاھىي ئىرادىنىڭ ئىپادىسـى سۈپـىتىدە ئىمـاملارنىڭ مۇھەممـەد پـەيغەمبەر ۋە ئـەلى

ئەۋلادىدىن تەينىلىنىشىنى تەشەببۇس قىلىشقانىدى . كېيىنچە شىئە مەزھىپىگە تەۋە بەزى مۇتىدىل پىرقىلەر ئىرسىيەتكە ئائىت ئۇتتۇرىغا قويغان بەزى پىكىرلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا سۈننىي مەزھىپىدىكىلەر بىلەن ئاساسەن ئوخشاشلىقنى ساقلىغان بولسىمۇ ، لېكىن شىئە مەزھىپىنىڭ بەزى غۇلات (ئىسلام چېكىدىن ھالقىغان) پىرقىلىرى بۇ مەسىلىدىكى ئىلگىرىكى قاراشلارغا نۇرغۇن ئۆزگەرتىشلەرنى كىرگۈزدى . ئۇلار ئىمامنى ئاللاھنىڭ يەر يۈزىدىكى دىنىي ئىشلارنى يۈرگۈزگۈچى ۋەكىلى دەپ قاراپ ، ئۇلارنىڭ ھەرقانداق ئەمرى ۋە ھۆكۈملىرىدىن باش تارتماسلىقنى بارلىق مۇسۇلمانلار ئۈچۈن ۋاجىپ دەپ ھېسابلاشتى . شىئە مەزھىپىنىڭ غۇلات پىرقىلىرى بۇنىڭ بىلەنلا توختاپ قالماستىن ، ئىمامىلارغا ئىلاھىي سۈپەتلەرنى نىسبەتلەشتۈرۈپ ، بەزىدە ئىمامىلارنى خۇدا بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويىدىغان پىكىرلەرنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇشتى . ئىمامىلىققا ئائىت تەلىماتتىكى بۇ خىل يۈزلىنىش ئاخىرقى ھېسابتا غايىب ئىمام ، رىجئەت قىلغان ئىمام ، سەتر (پەردە ئىچىدىكى) ئىمام ، مۇنتەزەر (كۈتىلىۋاتقان) ئىمام ، مەھدى ئىمام ، قائىم ئىمام قاتارلىق نۇرغۇن نەزىرىيىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ئاساس بولدى ۋە شىئە مەزھىپى ئىلاھىيەتشۇناسلىقىدا ئىمامىلارغا ئىلاھىي نۇرنىڭ روھىغ قىلىدىغانلىقى (سىڭىپ كىرىدىغانلىقى) توغرىسىدىكى تەلىمات مەيدانغا كەلتۈرۈلدى . بۇ تەلىمات ئوتتۇرا ئەسىردە « نۇرى مۇھەممەدى » نامى بىلەن ئاتالدى . ئۇنىڭدىكى قاراشلارغا ئاساسلانغاندا ، گويا ھەزرەتى ئادەم ئەلەيھىسسالام زامانىسىدىن باشلاپلا ئىلاھىي نۇر ئۇنىڭدىن بۇنىڭغا ئوتۇپ ، بىر قاتار پەيغەمبەرلەردىن كېيىن ئۇ مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ بوۋىسى ئەبدۇلمۇتەللىبنىڭ جىسمىغا كۆچۈپ كىرگەنىكەن ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىككىگە بۆلۈنۈپ ، بىر قىسمى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ دادىسى ئابدۇللاھغا ، ئۇنىڭدىن مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئۆزىگە ، يەنە بىر بۆلىكى ئابدۇللاھنىڭ قېرىندىشى بولغان ئەبۇتالىبقا ، ئۇنىڭدىن

ئەلىگە كۆچكەنكەن ، ئەلىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا كۆچىدىكەن . بۇ تەلىماتتا ئىلاھىي نۇرنىڭ كۆچىشىگە تايىنىپ ئىماملىقنى ئەلى ئەۋلادلىرىلا ۋارىسلىق قىلالايدىغان ، ئىمامالارنىڭ ئۆزىنى بولسا ھەرقانداق گۇناھىدىن خالىي ۋە ھەممىنى ئالدىن بىلىدىغان قىلىپ كۆرسىتىلگەن .

يوقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ئىسلام تارىخىدا ئۇنىڭ تارقىلىش دائىرىسىنىڭ كېڭىيىشى ۋە پەيدا بولغان تارىخىنىڭ ئۆزىرىشىغا ئەگىشىپ ، پىكىر ئىختىلاپلار ۋە بەس - مۇنازىرە قوزغايدىغان مەسىلىلەرمۇ كۆپىيىپ بارغان ، ھەر بىر مەسىلىدىكى تالاش - تارتىشلار ۋە ئىختىلاپلار دەۋر ئېتىبارى ۋە كونكىرېت ئىجتىمائىي مۇھىتتىكى مۇھىملىق دەرىجىسىگە قاراپ ، چوڭ - كىچىك مەزھەپ ، پىرقىلەر ۋە تارماق ، ئېقىملارنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەب بولغانىدى . ئىسلامنىڭ تۇرلۇك ئۆزگىچىلىكلىرى بىلەن بىر - بىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغان مەزھەپ ۋە پىرقىلىرىنىڭ مۇھىممىد پەيغەمبەر ئالدىن مۇلچەرلىگەن 73 تىن خىلىلا ئېشىپ كەتكەنلىكىمۇ ، ئىسلامنىڭ ئۇزاق تارىختىن بويان ناھايىتى مۇرەككەپ بولغان ئىدىئولوگىيىلىك توقۇنۇشلارنى باشتىن كەچۈرگەنلىكىنى ۋە ئاز بولمىغان زىددىيەتلەرگە دۇچ كەلگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ . سەھىپىمىزنىڭ چەكلىك بولۇشى تۈپەيلى بۇ باپتا بىز ئىسلامنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى بەزى ئومۇمىي خاراكتېرلىك مەسىلىلەر ۋە مەزھەپلەرنىڭ كېلىپ چىقىشىغا سەۋەب بولغان مۇھىم ئامىللارنى بايان قىلىش بىلەنلا چەكلەندۇق . مەزھەپلەرنىڭ كونكىرېت ئەھۋالى توغرىسىدىكى بايانلىرىمىز كىتابىمىزنىڭ مۇناسىۋەتلىك بابلىرىدا بېرىلىدۇ .

ئىككىنچى باب

ئىسلامنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقىلىشى

ئەرەبلەرنىڭ سىرتقا كېڭىيىش سىياسىتى ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى تۆت خەلىپە ھاكىمىيىەت يۈرگۈزگەن ۋاقىتلاردىلا ئىچكى زىددىيەتلەرنىڭ ئۆتكۈرلىكىگە قارىماي كەڭ كۆلەمدە يولغا قويۇلغانىدى . ئۇلار ئىسلام ئائىلىرىنى (ئادەتلىرىنى) جارى قىلىش بايرىقى ئاستىدا ئەتراپتىكى دۆلەتلەرگە لەشكەر تارتىپ ، ئارقا - ئارقىدىن نۇسرەت قازاندى . 636 - 637 - يىللىرى ئۇلار ئىرانىنى ئاساسىي جەھەتتىن ئىشغال قىلغاندىن كېيىن داۋاملىق ئىلگىرىلەپ ، سىياسىي جەھەتتىن ئۈششاق خانلىقلارغا بۆلۈنگەن پاراكەندە ھالەتتىكى خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھر تۇپرىقىنى ئۆز ئىتائىتىگە كىرگۈزۈشنىڭ جىددىي تەييارلىقىنى باشلىدى .

ئادەتتە ئەرەب قوشۇنلىرىنىڭ ئىراندىكى نەھاۋەندە بولغان ئۇرۇشتا (642 - يىلى) نۇسرەت قازىنىپ ، ساسانىيلارنىڭ قالدۇق قوشۇنلىرىنى قوغلاپ ماۋەرائۇننەھر تەرەپكە يېقىنلىشىپ كەلگەنلىكىنى ئۇلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلاھ قىلىشىنىڭ باشلانغانلىغى دەپ قارىلىدۇ . ئەمەلىيەتتە بولسا ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشقا ئاتلىنىشى ئون نەچچە يىل كېيىنرەك باشلانغانىدى . 651 - يىلى ساسانىيلارنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى يەزدىگۈرد III ئەرەب قوشۇنلىرىنىڭ تەئقىبىدىن قېچىپ ، مەرۋى شەھرىگە يېتىپ كېلىدۇ . ئۇ بۇ يەردە ئاخىرقى ئىستىھكام قۇرۇپ ، قايتىدىن جانلىنىشقا ھەرىكەت قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمەي ، خىيانەت بىلەن قەتلى قىلىنىدۇ . ئۇچ يىلدىن كېيىن ئەرەبلەر ماۋەرائۇننەھرگە رەسمىي ھۇجۇم باشلايدۇ . ئۇلار ئوتتۇرا ئاسىياغا قاراتقان

بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشىنىڭ تېزرەك ئۇنۇم بېرىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن ، بەسرە ۋە كۇفەدىكى ئەرەبلەردىن 50 مىڭ ئائىلىنى خۇراسانغا كۆچۈرۈپ ، بەش ئورۇنغا جايلاشتۇرىدۇ . شۇنداقتىمۇ ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشى ئاسانغا توختىمايدۇ ؛ 673 - 674 - يىللىرى ئەرەبلەر خەلىپىلىكىنىڭ خۇراساندىكى ۋەكىلى ئۇبەيدۇللاھ ئىبنى زىياد ماۋەرائۇننەھرگە ھۇجۇم قوزغاپ ، رامىتەن ۋە بۇخارا ئەتراپىدىكى بىر قىسىم جايلارنىلا قولغا كىرگۈزۈۋالىدۇ . 676 - يىلى ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ خۇراسانغا يېڭىدىن تەيىنلەنگەن ۋەكىلى سەئىد ئىبنى ئۇسمان ناھايىتى زور قوشۇن بىلەن ماۋەرائۇننەھرگە قايتا ھۇجۇم باشلايدۇ . ئۇمۇ غەنىيمەت ئالغان ئازغىنە مال — مۈلۈك ۋە گۆرۈگە ئالغان بىر قىسىم ئادەملەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمەي سۈلھ تۈزۈپ قايتىشقا مەجبۇر بولىدۇ . ئۇ قايتىشىدا تېرمىزنى بېسىۋېلىپ ، بۇ يەردىكى ھاكىمىيەتنى خېلى بىر مەزگىلگىچە ساقلاپ تۇرىدۇ . تاكى قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم ئەرەب خەلىپىلىكىنىڭ خۇراساندىكى رەسمىي ۋەكىلى بولۇپ تەيىنلەنگىچە (705 - يىلى) ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىياغا بىر نەچچە قېتىم لەشكەر تارتىپ كىرگەن بولسىمۇ ، لېكىن ھېچقانداق كۆرۈنەرلىك نەتىجىگە ئېرىشەلمەيدۇ . ئەرەبلەر ئەبدۇل مەلىك ئىبنى مەرۋان (705 — 785)خەلىپىلىك قىلغان دەۋردىلا ئۆز ئىچىدىكى زىددىيەتلەرنى تىنجىتىپ ، ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىسلاملاشتۇرۇشقا قەتئىي بەل باغلايدۇ . 706 - يىلى خەلىپىلىكىنىڭ خۇراساندىكى ۋەكىلى قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتۈپ ، ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش مەقسىتىدە كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش باشلايدۇ . ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەر قايسى شەھەرلەر ئۆز ئالدىغا مۇداپىئە ئىستىھكاملىرىنى قۇرۇپ ، قاتتىق قارشىلىق كۆرسىتىشكەن بولسىمۇ ، لېكىن قۇتەيبەنىڭ ئالدىنى توسۇش ئۈنچە ئاسانغا توختىمايدۇ . قۇتەيبەمۇ پۈختا تەييارلىق كۆرگىنىگە قارىماي نۇرغۇن قىيىن ئەھۋاللارغا دۇچ كېلىدۇ .

مەسىلەن ، قوتەيبە قوشۇنلىرى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خېلىلا ئاۋات شەھەرلەرنىڭ بىرى بولغان پەيكەنتنى 10 ئاي (بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا 50 كۈن) مۇھاسىرىگە ئېلىپ ، قانلىق بەدەللەرنى تۆلىگەندىن كېيىن ئاندىن شەھەرگە بۆسۈپ كىرەلەيدۇ . ئەمما ئۇ ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇپ ، ئالغا ئىلگىرلەش مەقسىتىدە شەھەردىن يىراقلاپ كېتىشىگىلا بۇ يەردىكى ئاھالىلار قايتا ئىسيان كۆتۈرۈپ ، ئەرەبلەرنىڭ شەھەر نازارىتىگە قالدۇرغان قوشۇنلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ، شەھەردە يەنە قوتەيبەگە قارشى مۇداپىئە كۈچىنى كۈچەيتىدۇ . قوتەيبە لەشكەرلىرىنى كەينىگە ياندۇرۇپ ، قايتا ئېغىر بەدەل تۆلەش نەتىجىسىدە پەيكەنتنى ئىككىنچى قېتىم ئىشغال قىلىدۇ .

708 - يىلى قوتەيبە ئەسكەرلىرىنى يېڭى قۇرالىلار بىلەن قوراللانىدۇرۇپ ، پۈختا تەييارلىق بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئۇرۇشنى قايتا ئەۋجىگە كۆتۈرۈدۇ . ئۇ بۇخارا شەھرىگە يېقىنلاپ كەلگەن بولسىمۇ ، شەھەرنى ئىشغال قىلىشقا مۇۋاپپەق بولالمايدۇ ، ئاخىر يەنە خۇراسانغا چېكىنىشكە مەجبۇر بولىدۇ . بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئىراق ھاكىمى ھەججاج (قوتەيبە ۋەكىل بولۇپ تۇرۇۋاتقان خۇراسان شۇ ۋاقىتتا مەمۇرىي جەھەتتىن ئىراقتىكى ھاكىم ھەججاجنىڭ باشقۇرۇشىدا ئىدى) غەزەپلىنىپ ، قوتەيبەنى قايتا ئوتتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشنى داۋاملاشتۇرۇشقا بۇيرۇيدۇ . قوتەيبە پۈختا تەييارلىق ۋە كۆپەيتىلگەن ئەسكىرىي كۈچ بىلەن 709 - يىلى ئامۇدەرياسىدىن ئۆتۈپ ، بۇخاراغا يېقىنلاپ كەلگەن بولسىمۇ ، لېكىن قوتەيبە شەھەر مۇداپىئەسىنى بۇزۇشقا مۇيەسسەر بولالمايدۇ . ئۇ مۇكاپات تەينىلەپ لەشكەرلىرىنى رىغبەتلەندۇرۇپمۇ باقىدۇ ، ئەمما ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمەيدۇ . قۇرال كۈچى بىلەن بۇخارانى بويسۇندۇرۇشقا كۆزى يەتمىگەن قوتەيبە ھېيلە ئىشلىتىپ مەقسەتكە يەتمەكچى بولىدۇ . ئۇ سۇغدىلارنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى پادىشاسى تارخۇننىڭ يېنىغا ئادەم ئەۋەتىپ ، يەرلىك ئاھالىلار (تاجىكلارنىڭ ئەجدادلىرى) بىلەن يارەمگە كەلگەن تۈركى تىللىق خەلقلەرنىڭ

ئارىسىغا نىزا تېرىشنى پىلانلايدۇ . قۇتەيبەنىڭ ھىيلە ـ نەيرەڭلىرىگە ئىشەنگەن سۇغدىلارنىڭ پادىشاھى تارخۇن قۇتەيبە بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ ، ئۇنىڭ شەھەرگە كىرىشىگە يول ئاچىدۇ . قانلىق بەدەلبلەر بىلەن قولغا كىرگۈزۈلمىگەن بۇخارا شەھرىنى قۇتەيبە ئالداش ئۇسۇلى بىلەن ناھايىتى ئوڭايلا ئىگىلەپ ئالىدۇ . ئۇ بۇ يەردىكى مەۋقەسىنى مۇستەھكەملەش ۋە شەھەر ئاھالىسىنىڭ قايتا ئىسيان كۆتۈرۈشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ، تارخۇننىڭ يېقىنلىرىدىن بىر نەچچە كىشىنى گىرۇگە ئېلىپ ، قالغان رايونلارنى بويسۇندۇرۇشقا ئاتلىنىدۇ . ئۇ لەشكەرلىرىنى تولۇقلاپ ، 710 ـ يىلى شۇمان ، نەسەف ۋە كېش قاتارلىق شەھەرلەرنى ئۆز ئىلكىگە ئالىدۇ .

قۇتەيبە سەمەرقەند شەھرىنى بويسۇندۇرۇشتا يەنە قاتتىق قارشىلىققا دۇچ كېلىدۇ . سۇغدىلارنىڭ پادىشاھى تارخۇن يىلدا ئەرەبلەرگە باج تاپشۇرۇش شەرتى بىلەن تىنچلىق كېلىشىمى ئىمزالايدۇ . بىر يىلدىن كېيىن قۇتەيبە ئىنىسى ئەبدۇرەھماننى باج يىغىشقا ئەۋەتىدۇ . تارخۇن باج تاپشۇرۇشقا مەجبۇر بولىدۇ . ئەمما ، بۇ خىل تەڭسىزلىك سەمەرقەندىكى ئاھالە ، بولۇپمۇ ئابرۇيلۇق ئاقسۆڭەكلەر ئارىسىدا قاتتىق نارازىلىق پەيدا قىلىدۇ . نەتىجىدە تارخۇن تەختتىن مەجبۇرىي چۈشۈرۈلىدۇ ، ئۇ بۇ ئەلەمگە چىدىمايۋۇزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ .

710 ـ يىلى سۇغدىلارنىڭ پادىشاھلىق تەختىگە غۇرەك ئولتۇرىدۇ . تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، غۇرەك ناھايىتى باتۇر ۋە ۋەتەنپەرۋەر شەخس بولۇپ ، تەختكە چىققاندىن كېيىن ئەرەبلەر بىلەن بولغان تەڭسىز شەرتنامىلەرنى بىكار قىلىپ ، ئەتراپتىكى خانلىقلار بىلەن ئەرەب ئىستىلاھچىلىرىغا قارشى ئىتتىپاق تۈزۈش ، ئورتاق قارشى تۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويىدۇ . دەل موشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە خارەزمدە خارەزم شاھىنىڭ خورزات نامىلىق ئىنىسىنىڭ يېتەكچىلىگىدە يېغىلىق باشلىنىدۇ . خورزاتنىڭ مەقسىتى ئاكىسىنىڭ ئورنىنى تارتىۋىلىش ئىدى . سوغدىلارنى تولۇق

بويسۇندۇرۇپ بولالمىغان قۇتەيبە بۇ ياخشى پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويماسلىق ئۈچۈن خارە زەمشاھغا يارەمدە بولۇشنى باھانە قىلىپ، بارلىق لەشكەرلىرى بىلەن خارە زەمگە يۈرۈش قىلىدۇ. 710 - 712 - يىللىرى خارە زەمشاھ قۇتەيبە بىلەن سۇلھ تۈزۈپ ، ئۇنىڭ ياردەمدە قوزغىلاڭنى باستۇرىدۇ . بۇنىڭ بەدىلىگە ئۇ قۇتەيبەگە ئۆز مىڭ تۈياق چارۋا ۋە نۇرغۇن ئەمگەك كۈچى بىلەن ئاز بولمىغان ئالتۇن - كۈمۈش تۆلەم تۆلەيدۇ . بۇ ئەمەلىيەتتە خارە زەمشاھنىڭ ئەرەبلەرگە بويسۇنغانلىقىنىڭ ئىپادىسى ئىدى .

قۇتەيبەنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشىغا ئەڭ كۈچلۈك قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقانلار شۇ يەرلىك ئاھالىلىرى بولغان سۇغدىلار ئىدى . خارە زەمدىكى قوزغىلاڭنى باستۇرۇپ ، خارە زەمشاھنىڭ قوشۇنى ۋە ئىقتىسادىي يارەمى بىلەن ئۆزىنى تېخىمۇ كۈچەيتكەن قۇتەيبە قايتىدىن سۇغدىلارنى بويسۇندۇرۇشقا ئاتلىنىدۇ . ئۇ ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ مەركىي شەھرىگە قايتىدىغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر تارقاتىپ ، سۇغدىلارنى بىخەۋەلاشتۇرۇشقا ئورۇنىدۇ . ئەمەلىيەتتە بولسا بارلىق كۈچى بىلەن سەمەرقەند شەھرىنى ئىشغال قىلىشقا ئاتلىنىدۇ .

تارخۇنىنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشى بىلەن سۇغدىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ بۆلۈنۈش كېلىپ چىقىپ ، بىر قىسىم يەرلىك ھاكىملار ئەرەبلەرنىڭ ئىستىلاھچىلىق ئۇرۇشىنى قوللايدىغان تەرەپكە ئۆتكەنىدى . قۇتەيبە بۇ ئىچكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىش ۋە تارخۇنىنىڭ تەرەپدارلىرىنى ئۆزىگە تارتىش ئۈچۈن ، سەمەرقەندگە قىلغان يۈرۈشىنى تارخۇنىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش ئۈچۈن دەپ پەردازلاپ ، سوغدىلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۈرۈۋەتتى . ئەرەبلەرنىڭ سەمەرقەندنى مۇھاسىرىگە ئالغان قوشۇنى سان جەھەتتىن ناھايىتى كۆپ بولسىمۇ ، لېكىن شەھەر قەلئەسىگە بېسىپ كىرەلمەيدۇ . ئۇزۇن مەزگىل مۇھاسىرىدە قالغان سۇغدىلار ئەتراپتىكى چاچ (تاشكەنت) تۈرك خاقانى ۋە

پەرغاندىن يارىم سوراپ ، ئەرەبلەرگە قارشى ئىتتىپاق تۇرۇشنى ، ئورتاق قارشى تۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىشىدۇ . نەتىجىدە ئىتتىپاقداش قوشۇن تەشكىللىنىپ ، تۇرك خاقانىنىڭ كەنجە ئوغلى ئىنەلخاقانىنىڭ يېتەكچىلىكىدە سەمەرقەندگە قاراپ يولغا چىقىدۇ . بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان قۇتەيبە ئۆز قوشۇنىنى ئىككىگە بۆلۈپ ، بىر قىسمىنى ئىنىسىنىڭ باشچىلىقىدا يارىمچى قوشۇنىنىڭ ئالدىنى توسۇشقا ئەۋەتىدۇ . ئۇرۇش نەتىجىسىدە يارىمچى قوشۇن ئەرەبلەر تەرىپىدىن پۈتۈنلەي قىرىپ تاشلىنىدۇ . سەمەرقەند شەھرىنىڭ قوغدىغۇچىلىرى يەنە بىر ئايدىن ئارتۇق ئەرەبلەر بىلەن تىركەشكەن بولسىمۇ ، لېكىن ئەرەبلەرنىڭ سان جەھەتتىن مۇتلاق ئۈستۈنلۈكتە تۇرىدىغان قوشۇنىنىڭ ئالدىنى توسۇشقا كۈچى يەتمەي ، تەڭسىز شەرتنامە ئىمزالاش ئارقىلىق ئەرەبلەرنىڭ بارلىق شەرتلىرىنى قوبۇل قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ . شۇنىڭ بىلەن قۇتەيبە ماۋەرائۇننەھردىكى بارلىق چوڭ شەھەرلەرنى ئۆز ئىتائىتىگە كىرگۈزىدۇ . شۇنىڭغا قارىماي بۇ يەرلەردىكى خەلقلەرنىڭ ئەرەبلەرگە بولغان قارشىلىقى تولۇق بېسىقمايدۇ .

712- 713 - يىللىرى سۇغدى ، پەرغانە ، چاچ ۋە تۇرك خاقانلىقى قاتارلىق يەرلىك ھاكىمىيەتلەر ئەرەبلەرگە قارشى قايتا ئىتتىپاق تۈزۈپ ، ئورتاق قارشىلىق كۆرسىتىش قارارىغا كېلىدۇ . بۇ ۋاقىتتا سۇغدىلارغا تەۋە نۇرغۇن يەرلەر ئەرەبلەرنىڭ ئىلكىگە ئۆتكەن بولسىمۇ ، لېكىن قۇتەيبە ئىبنى مۇسلىم ئالدى بىلەن چاچ ، پەرغانە ۋە تۇرك خاقانلىقىنى بويسۇندۇرۇشقا ئاتلىنىدۇ . ئۇ لەشكىرىي كۈچىنى ئىككىگە بۆلۈپ ، ئاساسلىق قىسمى بولغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كېش ، نەسەف ۋە خارەزملىق يەرلىك ئاھالىلاردىن تەشكىللەنگەن قوشۇنىنى چاچقا ، قالغان قىسىملىرىنى باشلاپ خۇجەند ۋە پەرغانىگە قاراپ يۈرۈش قىلىدۇ . قۇتەيبە خۇجەندنى ئىشغال قىلىپ بولغاندىن كېيىن بارلىق كۈچلىرىنى يەنە بىرلەشتۇرىدۇ . 714 - يىلى ئۇ يەنە چاچقا كەلگەن كۆلەملىك ھۇجۇم

قوزغايدۇ . بۇ يەرنى ئۆز ئىتائىتىگە كىرگۈزگەندىن كېيىن ئىسفىجاپ (چىمكەنتىنىڭ يېنىدىكى ھازىرقى سايرام شەھرى) نى ئىشغال قىلىدۇ . ئۇ شۇ يول ئارقىلىق تۈركىلەرنىڭ ماۋرائۇننەھرگە كېلىدىغان يارەمچىلىرىنىڭ يولىنى توساشنى پىلانلىغانىدى . 715 - يىلى قۇتەيبە پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىپ ، قانلىق قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارىدۇ . پەرغانە شاھى قېچىپ كېتىدۇ . دەل شۇ ۋاقىتلاردا خەلپىلىكنىڭ تەختىگە قۇتەيبەنىڭ ئەشەددىي دۈشمەنلىرىدىن بىرى بولغان سۈلايمان ئولتۇرىدۇ . قۇتەيبە ئۆز ئىلكىدىكى ھەربىي كۈچ بىلەن ئۇنىڭغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈپ ، ھاكىمىيەتنى ئاغدۇرۇشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭغا قۇربىي يەتمەي ، ئۆزى قەتلى قىلىنىدۇ .

قۇتەيبە ئوتتۇرا ئاسىيانى ئىستىلا قىلىشتا ئىتايىن قاتتىق قول بولغان . ئۇ سەمەرقەندنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ، ئىنىسىنى بۇ يەردىكى ھاكىمىيەتنى ساقلىغۇچى ھەربىي كۈچكە مەسئۇل قىلىپ تەينىلەيدۇ . ئۇ سەمەرقەنددىن ئايرىلىش ئالدىدا ئىنىسىگە ۋەسىيەت قىلىپ : « ھېچقايسىي بۇتپەرەسگە قولىغا مۇھۇر (تامغا) بېسىلمىغۇچە ، شەھەردىن چىقىپ كېتىشكە رۇخسەت قىلماڭ . شەھەردىن چىققۇچە مۇھۇر ئىزى قۇرۇپ ، ئۆچۈپ كەتكەنلەر بولسا ئۇلارنى دەرھال ئۆلتۈرۈڭ . كىمدە پىچاق - خەنجەر بايقىلىپ قالسا ئۇنىمۇ دەرھال ئۆلتۈرۈڭ . كېچ كىرىپ ، شەھەر دەرۋازىسى تاقالغاندىن كېيىن شەھەردە يەنە ئايلىنىپ يۈرگەنلەرنى كۆرسىڭىز دەرھال ئۆلتۈرۈڭ »[1] دەپ قاتتىق تاپىلايدۇ . ئەرەبلەر يېزىلاردا ھوسۇللۇق زېمىنلارنى يەرلىك ئاھالىلاردىن تارتىۋىلىپ ، شەھەر ئاھالىلىرىگە ئېغىر سېلىقلارنى سالىدۇ . سەمەرقەند ، بۇخارا ۋە مەرۋىگە ئوخشاش چوڭ شەھەرلەردە ئاھالىلارنىڭ ئىسلام رەسمىيەتلىرىنى بەجا كەلتۈرۈش ئەھۋالىنى نازارەت قىلىشنى باھانە

---

[1] ب . غ غافۇروۋ : « تاجىكلار » دۆشەنبە شەھرى 1983 - يىلى نەشرى ، 1 - توم ، 422 - بەت .

قىلىپ ، بىرلا ئائىلىگە تەۋە چوڭ قورۇلارنىڭ يېرىمىگە ئەرەبلەرنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ .

ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيانى ئۆز تەسىر دائىرىسىگە ئېلىشتىن ئىلگىرى بۇ يەردە بىرلىككە كەلگەن دىنىي ئېتىقاد يوق ئىدى . گەرچە ،بۇ يەردىكى كۆپ ساندىكى ئاھالىلار زەردۇشت دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان بولسىمۇ ، بۇددا دىنىي ، مانىي دىنى ، خرىستىيان دىنى قاتارلىقلارغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاھالىلارمۇ ئاز ئەمەس ئىدى . ئەرەبلەر ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇ دىنلارنىڭ ھەممىسىنى كۆپۈرلۈق دەپ ئېلان قىلىپ ، ئۇلارنىڭ تەسىرىنى تېزراق يوقۇتۇش ئۈچۈن ، بۇ دىنلارغا ئائىت كىتابلارنى كۆيدۈرۈپ ، ئىسلامنى قوبۇل قىلغان ئاھالىلارغا ئالاھىدە ئىمتىيازلارنى بەلگىلەيدۇ . دەسلەپتە ھەتتا ئىسلامنى قوبۇل قىلغان ئاھالىلارنى پۇل بىلەن تەقدىرلەپ ، ئىسلامنى قوبۇل قىلمىغان ئاھالىلارغا ئېغىر سېلىقلارنى سالىدۇ. بۇ خىل تەدبىرلەر ئىسلامنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا تېزدىن تارقىلىشىغا ھەقىقەتەن تۈرتكىلىك رول ئويناپىدۇ . شۇنداقتىمۇ نۇرغۇن ئاھالىلار كۆرۈنۈشتە ئىسلامنى قوبۇل قىلغاندەك قىلغان بىلەن ، ئەمەلىيەتتە ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋي ئېتىقادىنى يوشۇرۇنچە داۋاملاشتۇرىدۇ .

خەلىپە ئەبدەل ئەزىز(717— 719) پۈتۈن خەلىپىلىكتىكى ئەمەلىي ئەھۋاللار ، بولۇپمۇ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى پايدىسىز يۇزلىنىشىنى كۆزدە تۇتۇپ ، مالىيە ئىسلاھاتى ئېلىپ بېرىش قارارىغا كېلىدۇ . ئۇ ئىسلامنى قوبۇل قىلغان ئاھالىلاردىن باج — سېلىق يىغىشنى توختىتىش بىلەن بىرگە ئەرەبلەرنىڭ ئىستېلا قىلىنغان رايونلاردا يەرلىك ئاھالىلاردىن ھوسۇللۇق يەرلەرنى تارتىۋېلىپ ، ئۆزىنىڭ قىلىۋېلىشىنىمۇ مەنئىي قىلىدۇ . چۈنكى ، ياخشى يەرلەرئەرەبلەرنىڭ قولىغا ئۆتىشى بىلەن دۆلەت غەزىنىسىگە كىرىدىغان كىرىم يىلدىن يىلغا ئازلاپ كەتكەنىدى . ئەمما، خەلىپىلىكنىڭ خۇراسانىدىكى ۋەكىلى تۇرلۇك باھانىلار بىلەن ئاقسۆڭەكلەرنىڭ مەنپەئەتىگە زىيان سالىدىغان بۇ قارارنى ئىجرا

قىلىشتىن باش تارتىدۇ . شۇنىڭ بىلەن يەرلىك ئاڭسۇڭكەكلەر بىلەن خەلىپىلىكىنىڭ مەمۇرىي ئورگانلىرى ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت كېلىپ چىقىدۇ . ۋەزىيەت كەسكىن ھالەتتە تۇرغان شۇ پەيتلەردە ھىجرىيەنىڭ 100 - يىلى (مىلادىنىڭ 718- 719 - يىلى) ئەرەبلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىقى زاۋاللىققا يۈزلىنىدىكەن، دېگەن پاراڭ ھەممە يەرگە تارىلىدۇ . نەتىجىدە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تۈرلۈك مەنپەئەت توقۇنۇشلىرى بىلەن ئوخشىمىغان يوللارنى تۇتقان يەرلىك ئاقسۇڭكەكلەر قايتىدىن بىرلىشىپ ، ئەرەبلەرگە قارشى تۇرۇش دولقۇنى ئىككىنچى قېتىم يوقىرى پەللىگە كۆتۈرۈلىدۇ . 720 - يىلى تۇنجى بولۇپ سۇغدىلارنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى كەڭ دائىرىلىك قوزغىلىڭى پارتلاپ ، ناھايىتى تېزلىكتە تۈركى تىللىق خەلقلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىدۇ ، پۈتۈن ماۋەرائۇننەھر قوزغىلاڭچىلارنىڭ قولىغا ئۆتىدۇ . خەلىپىلىكىنىڭ خۇراسانىدىكى ۋەكىلى ھەرقانچە قىلىپمۇ قوزغىلاڭنى باستۇرالمايدۇ . شۇڭا ، ئىراقتىكى خەلق قوزغىلىڭىنى باستۇرۇشتا شۆھرەت قازانغان سەئىد ئەل ھەراشى خەلىپىلىكىنىڭ خۇراسانىدىكى مەمۇرىي ۋەكىللىكىگە تەيىنلىنىدۇ. ھەراشى قورال كۈچى بىلەن قوزغىلاڭنى باستۇرۇشقا كۆزى يەتمەي ، يەرلىك ئاقسۇڭكەكلەر بىلەن كېڭىشىش ، ئۇلارغا پەۋقۇلئاددە ئىمتىيازلارنى ۋەدە قىلىش ئارقىلىق ئىچكى جەھەتتە پارچىلاش ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ . ئۇنىڭ بۇ ھىيلىسى ھەقىقەتەن ئۇنۇم بېرىدۇ . سۇغدىلارنىڭ شۇ دەۋردىكى پادىشاھى غۇرەكنى ئۆز ئىچىگە ئالغان نۇرغۇن ئاقسۇڭكەكلەر دەرھاللا يۈز ئۆرۈپ ئەرەبلەر تەرەپكە ئۆتىدۇ . ئەمما ، ئاددىي خەلقلەردىن تەشكىللەنگەن قوزغىلاڭچىلار قوشۇنى ئەرەبلەرنىڭ كۈچى ئاجىز رايونلارغا بېرىپ ، قارشىلىق قىلىش قارارىغا كېلىدۇ. بۇنداق رايون پەرغانە ئىدى .

پەرغانە شاھى ئالۇتەرمۇ ئەرەبلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ، غوزغىلاڭچىلارغا زەربە بېرىشقا تەييارلىق كۆرۈپ قويغانىدى . 722 - يىلى قوزغىلاڭچىلارنىڭ بىر قىسمى ئەرەبلەر بىلەن خۇجەند شەھىرىدە قانلىق توقۇنۇشقا دۇچ كېلىدۇ . ئەرەبلەرنىڭ لەشكىرى كۈچى كۆپ ،

تەييارلىقى پۈختا بولغاچقا قوزغىلاڭچىلار ئۇزۇنغا بارماي ، مەغلۇپ بولۇپ ، كۆپ قىسمى قىرىپ تاشلىنىدۇ .

قوزغىلاڭچىلارنىڭ يەنە بىر قىسمى زەرەپشان ۋادىسىنىڭ يوقىرى ئېقىنىدىكى ئەبگار دېگەن يەردە ئەرەب ئىستىلاھچى قوشۇنى بىلەن تۇتۇشۇپ ، مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ . ئەرەبلەرگە قارشى قوزغىلاڭ شۇنىڭ بىلەن ئاساسەن باستۇرۇلىدۇ . نۇرغۇن زېمىنلار ، بايلىقلار ئەرەبلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ . ئەرەبلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھۆكۈمرانلىقى قايتا كۈچىيىدۇ . ئەمما ، يەرلىك ئاھالىلارنىڭ ئەرەبلەرگە بولغان قارشىلىقى بۇنىڭ بىلەن توختاپ قالمايدۇ . ئۇزۇنغا بارماي پەرغانە شاھى ئەرەبلەر بىلەن بولغان كېلىشىملارنى بىكار قىلىپ ، 723 - يىلى ئۇلارغا قارشى يەنە كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇش قوزغايدۇ . سۇغدىلارمۇ قايتا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ ، ئەرەبلەرگە قاتتىق زەربە بېرىدۇ .

ئەرەب سەركەردىسى ئەسەد ئىبنى ئەبدۇللاھ 725 - يىلى بەلختىكى ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملىگەندىن كېيىن ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خەتلان (ھازىرقىي تاجىكىستانىنىڭ خەتلان ۋىلايىتى) غا لەشكەر تارتىپ كېلىدۇ . ئەمما ئۇلار بۇ يەردە خەتلان بىلەن تۈرك خاقانلىقىنىڭ بىرلەشمە لەشكىرىي كۈچىگە دۇچ كېلىپ ، قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ ، بەلخ شەھرىگە چېكىنىدۇ .

ئەرەبلەرنىڭ بۇ قېتىمقى مەغلۇبىيىتىنى تەسۋىرلەيدىغان نۇرغۇن خەلق قوشاقلىرى دەۋرىمىزگىچىمۇ يېتىپ كەلگەن . بۇ قېتىمقى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن ئەرەبلەر ئون يىلغىچە بىرەر يەرگە لەشكەر تارتىشقا جۈرئەت قىلالمايدىغان ھالغا چۈشۈپ قالىدۇ . پەقەت 737 - يىلى ئەسەد ئىبنى ئەبدۇللاھ تولۇق تەييارلىق ۋە كۆپەيتىلگەن ئەسكىرىي كۈچ بىلەن خەتلانغا قايتا بويسۇندۇرۇش ئۇرۇشى باشلايدۇ . ئەرەبلەرنىڭ خەتلانغا قايتا باستۇرۇپ كەلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان تۈرك خاقانى ئەسكەر چىقىرىپ ، خەتلانلىقلارنىڭ ئەرەبلەرگە قارشى ئۇرۇشىغا يارەمدە بولىدۇ . بىرلەشمە قوشۇن ئەرەبلەرنى ئۆز

تەۋلىكىدىن سۇرۇپ ، ئەرەبلەرنىڭ تايانچ بازىسى بولغان بەلخ شەھرىگە يېقىنلاپ كېلىدۇ . ئەمما ، ئۇلار بەلخگە ھۇجۇم قىلماي ئەتراپتىكى كىچىك كەنتلەرنى تارتىۋېلىش بىلەن ئاۋارە بولۇپ تۇرغاندا ئەرەبلەر يېڭىدىن يارەمچى قوشۇنلار بىلەن كۈچ تولۇقلاپ ، قايتا كەلگەن ـ كۆلەملىك ئۇرۇش باشلايدۇ . ئۆز زېمىنىدىن يىراقلاپ كەتكەن بىرلەشمە قوشۇن قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ . خەتلان شاھى بەدر تارخان ئەرەبلەرنىڭ يالغان ۋەدىلىرىگە ئاساسەن شەرتنامە ئىمزالاپ ، ئەرەبلەرگە بويسۇنىدىغانلىقىنى ئېلان قىلغان بولسىمۇ ، ئۇزۇنغا بارماي قەتلى قىلىنىدۇ . خەتلان ئەرەبلەرنىڭ ھاكىمىيىتىگە تەۋە زېمىن بولۇپ قالىدۇ .

ھىشام خەلىپىلىك قىلىۋاتقان دەۋرلەردە (724 — 743) ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نۇرغۇن ئاھالىلار كۆرۈنۈشتە ئىسلامنى قوبۇل قىلىپ ، باج ـ سېلىقتىن ئۆزلىرىنى ئازاد قىلىشقانىدى ، ئەمما بۇ خىل ئۇسۇل ئەرەبلەرنىڭ دۆلەت غەزىنىسىنىڭ يىلدىن يىلغا قۇرۇغدىلىپ قېلىشىغا سەۋەپ بولىدۇ . ئۇلار قورال كۈچى بىلەن يېڭى تېررىتورىيىلەرنى بويسۇندۇرۇپ ، دۆلەت غەزىنىلىرىنى تولۇقلاشقا ئامالسىز قالىدۇ . شۇڭا ، خەلىپە ھىشام دۆلەت غەزىنىسىنى تولدۇرۇش ئۈچۈن شۇ ۋاقىتقۇچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان مۇسۇلمانلاردىن باج ـ سېلىق ئالماسلىقتەك قائىدىنى بىكار قىلىپ، بارلىق موسۇلمانلارنىڭ بەلگىلەنگەن سېلىقلارنى ۋاقتىدا تاپشۇرۇشنى توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرىدۇ . بۇ ئىقتىسادىي جەھەتتىن ئەمدىلا جانلىنىۋاتقان ئاھالىلارغا ئېغىر كېلىدۇ . شۇڭا ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بويسۇندۇرۇلغان ئاھالىلارمۇ ھاكىمىيەتتىن دىنغا كىرگەنلەردىن سېلىق ئالماسلىقنى قايتا ـ قايتا تەلەپ قىلىشىدۇ . ئەمما ، بۇ خىل تەلەپ ھىشامنىڭ رەد ئېتىشىگە ئۇچرايدۇ . ئوتتۇرا ئاسىيادا ئالدى بىلەن سوغدىلار ئىسلامدىن يۈز ئۆرۈپ، قايتا ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋي ئېتىقادلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە ئۇرۇنىدۇ . بۇنىڭ بىلەنلا توختاپ قالماستىن تۈرك خاقانىنىڭ

ياردەمىدە ئەرەبلەرگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈدۇ . بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭ سەمەرقەند ۋە دەبۇسىيەدىن باشقا ھەممە يەردە يۈزبېرىدۇ . خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھردىكى ۋەزىيەت ناھايىتى كەسكىن تۈس ئالىدۇ . شۇڭا ، ئەرەبلەر بۇيەرگە تەيىنلىگەن ھاكىملىرىنى تېز - تېز ئالماشتۇرۇپ ، ۋەزىيەتنى ئۇڭشاشقا تىرىشىپ باقىدۇ . 738 - يىلى نەسر ئىبنى سەييار خەلىپىلىكىنىڭ خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرگە مەسئۇل ۋەكىلى بولۇپ تەيىنلىنىدۇ . ئۇ مەۋرى جەھەتتىكى نۇرغۇن يېڭىلىقلىرىدىن باشقا يەنە 738 — 739 - يىللىرى ماۋەرائۇننەھرگە ئۆچ قېتىم لەشكەر تارتىپ ، سەمەرقەند ، چاچ (تاشكەنت) ۋە فارابدىكى قوزغىلاڭلارنى باستۇرىدۇ . بۇ جەريانداً ئۇ خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرنى قورال كۈچى بىلەن تۇنتۇپ تۇرۇشقا ھەرگىز بولمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر چۈشىنىپ ، بۇ ئىشتا يەرلىك ئاقسۆڭەكلەردىن پايدىلىنىشنىڭ يوللىرىنى ئىزدەيدۇ . ئۇ ئالدى بىلەن بۇخارخۇداتلاردىن[1] بىرىنىڭ قىزىغا ئۆيلىنىپ ، يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر - ئېسىللىزادىلەر بىلەن تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىدۇ .

خەلىپىلىككە دۈشمەنلەرچە قاراش ئىستىلاھ قىلىنغان باشقا دۆلەتلەرگە قارىغاندا ئوتتۇرا ئاسىيادا تېخىمۇ كۈچلۈك ئىدى . ئەرەبلەرنىڭ دۆلەت باشقۇرۇش ئۇسۇللىرى ئاددىي خەلقىلا ئەمەس ، بەلكى يەرلىك ئاقسۆڭەكلەرگىمۇ ئانچە ياقمايتتى . چۈنكى ، ئۇلار يېڭى تۈزۈلمىدىكى ھاكىمىيەت شەكلىدە بارلىق سىياسىي ھوقۇقلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشقانىدى . ئىقتىساد ۋە بارلىق باج — سېلىقلارنىڭ ئۇدۇل ئەرەبلەرنىڭ غەزنىسىگە قويۇلۇشى ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي مەنپەئەتىگىمۇ قاتتىق زىيان كەلتۈرگەنىدى . خەلىپىلىكنىڭ ئېچكى قىسمىدىكى زىددىيەتلەرمۇ مۇرەككەپلىشىپ ، بەنى ئۇمەۋىيە خەلىپىلىرى دەۋرىدە ئەۋجىگە چىققانىدى . ئەرەبلەرنىڭ

---

[1] بۇخارخۇدات — 8 - 7 - ئەسىرلەردە بۇخارادىكى فېئوداللىق دۆلەتتە قوللىنىلىدىغان يوقىرى دەرىجىلىك مەمۇرى ئۇنۋان بولۇپ ، مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 8 - ئەسىردە بىدۇن ، تۇغشاد ، بىنمىيات ۋە سۇكان قاتارلىق ھاكىملار بۇخارخۇداتلىق ئۇنۋانىغا ئېرىشەلىگەن .

ئىچكى قىسىمدىكى نۇرغۇن نوپۇزلۇق گۇرۇھلار (ئابباسىيلار ، خاربجىلەر ،شىئەلەر) ئۇلارنىڭ تەختىتە ئولتۇرۇپ سەلتەنەت سۈرۈشىنى قانۇنسىز، دەپ قارىشاتتى .

خەلىپىلىككە قاراشلىق بارلىق زىمىنلاردىكى خەلقلەرنىڭ ئىتتىنىك تەركىبى ۋە مەدىنىيەت ئەنئەنىلىرىمۇ ناھايىتى مۇرەككەپ ئىدى ، يېقىن شەرق ۋە شىمالىي ئافرىقىدىكى ئاھالىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئەرەبلەشتۇرۇلگەن ۋە ئەرەب تىلى پۈتۈن خەلىپىلىك تەۋەسىدە ئورتاق قوللىنىلىدىغا ئەدەبىي - ئىلمىي تىلغا ئايلاندۇرۇلغانىدى .

خەلىپىلىككە تەۋە ھەرقايسى رايونلاردىكى خەلقلەرنىڭ مەدەنىيىتى ئۆز - ئارا يۇغۇرۇلۇش نەتىجىسىدە تېخىمۇ مۇكەممەللىشىپ ، يېڭى ئۇتۇقلارغا ئېرىشكەنىدى . ئورتاق دىنىي ئېتىقاد ۋە خىلىلا كەڭ دائىرىدە بىرلىككە كەلتۇرۇلگەن ئورتاق تىل ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ ئۆز - ئارا چۈشىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ ، ئىقتىسادىي ، مەدەنىي ئالاقىلىرىنى قويۇقلاشتۇرغانىدى . شۇ جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ نۇرغۇن تارىخىي ئەنئەنىلىرى، بولۇپمۇ ئەدەبىيات - سەنئىتى، تەبىئىي پەن ۋە پەلسەپە ئىلمىي جەھەتتىكى نۇرغۇن مۇۋەپپەقىيەتلىرى قايتىدىن جانلىنىپ ، ئەتراپىتىكى خەلقلەرنىڭ بۇجەھەتتىكى تەجرىبىلىرى ۋە بايقاشلىرى بىلەن ئۆزئارا تولۇقلاپ ، زور مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشتى . ئەبۇ ئەلى ئىبن سىنا ، فارابى ۋە بىرۇنىگە ئوخشاش ئاز بولمىغان ئوتتۇرا ئاسىيالىق ئالىم - مۇتەپەككۇرلەرنىڭ تۇرلۇك ساھەلەردىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى خەلىپىلىكنىڭ ئىلمىي ساھەسىگىلا ئەمەس ، بەلكى پۈتۈن دۇنيا خەلقىنىڭ مەنىۋي غەزىنىسىگە بىر ئۆلۈش تۆھپە بولۇپ قوشۇلدى .

ئۇتتۇرا ئاسىيانىڭ ئىسلاملىشىشى ئاخىرقى ھېسابتا قاچان ئەمەلگە ئاشقانلىقىنى يىل ھېسابى بىلەن كۆرسىتىش ناھايىتى تەس . ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، 7 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرىدىن 8 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئەرەبلەر

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ كۆپ قىسمىنى ۋە ئافغانىستاننى بويسۇندۇرۇپ، ھىندىستاننىڭ شىمالىدىكى سىند ئۆلكىسى ۋە جەنۇبى پەنجاپقىچە يېتىپ بارغان بولۇپ ، ئىسلام دىنىي ئاساسىي جەھەتتىن بۇ رايوندا نوپۇز پەيدا قىلىپ ، فىئودالىق مۇناسىۋەتلەر تەرەققىياتى ۋە ھەرقايسى قەۋملەرنىڭ زور دەرىجىدىكى ئارىلىشىشنى ئىلگىرى سۈرۈپ ، ئىتتىنىك جەھەتتىكى چېچىلاڭغۇلۇقنى ئازايتىپ ، بىرلىككە كەلگەن مىللىي دۆلەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا پايدىلىق شارائىتلارنى ياراتقان ، شۇ ئاساستا ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئارقا - ئارقىدىن يېڭى دۆلەتلەر ۋۇجۇدقا كېلىپ ، مىللىي ئەنئەنىلەرنىڭ يېڭى شەكىللەردە راۋاجلىنىشىغا كەڭ يول ئېچىلغانىدى . ئەرەبلەرنىڭ ئىستېلاسى گەرچە بۇ رايونىنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيىتىگە زور بالايىئاپەتلەرنى كەلتۈرگەن بولسىمۇ ، بۇرايوننىڭ ئىسلاملىشىشى كېيىنكى ۋاقىتلاردا ھەرقايسى خەلقلەرنىڭ تۇرلۇك ساھەدىكى مۇناسىۋەتلىرىنىڭ قويۇقلىشىشىنى ئىلگىرى سۈرۈپ ، ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرى مەدەنىيىتىنىڭ يېقىن شەرق خەلقلىرى مەدەنىيىتى بىلەن كەڭ دائىرىدە ئۆچرىشىشى ۋە بىر - بىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرى ئاساسىدا تېخىمۇ رۇناق تېپىشىغا كەڭ يول ئېچىپ بەردى .

ئۇچىنچى باب

ئىسلامنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى

1 - ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا تارقالغان دەسلەپكى مەزگىلى

ئىسلام دىنىنىڭ قايسى دەۋردە شىنجاڭغا تارقالغانلىقى توغرىسىدا ئىلىم ساھەسىدە ھەرخىل قاراشلار مەۋجۇت . ئەمما ، ئۇنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى ئوتتۇرا ئاسىيا بىلەن بىۋاستە تارىخىي باغلىنىشقا ئىگە .

بىز ئالدىنقى بابلاردا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، خەلىپە ئۆمەر ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋردە ، ئىسلام قوشۇنى ئىران ، ئىراق ، مىسىر ، سۈرىيە ، پەلەستىن قاتارلىق جايلارغا بېسىپ كىرىدۇ . خەلىپە ئوسمان زامانىسىدا خۇراسان مەملىكىتى ئەرەبلەر تەرىپىدىن ئىشغال قىلىنىدۇ . ئەرەبلەر 653 - يىلى خۇراسان ۋالىيسى ئەھنەف ئىبنى قەيسىنىڭ قوماندانلىقىدا شەرققە قاراپ يۈرۈش قىلىپ بەلىخنى ئىشغال قىلىدۇ . خەلىپە ئابدۇلمۇلۇك ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن(699- 700- يىللار) دەۋردە ئەرەبلەر ئىسلام دىنىنى تېخىمۇ كېڭەيتىش مەقسىتىدە ئامۇدەريا سىنى بويلاپ يۇقىرىغا مېڭىپ بۇخاراغا ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىشكە باشلايدۇ . ئوتتۇرا ئاسىيا نىڭ ئىسلاملىشىشىدا ئەرەبلەرنىڭ سەركەردىسى قۇتەيبە ئالاھىدە رول ئوينايدۇ . ئۇ خۇراساندا باش ھەربىي ۋالىي بولۇپ تۇرغان مەزگىلدە (مىلادى 705- يىلدىن 715- يىللارغىچە) ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىسلام دىنىنى كەڭ تۇردە يولغا قويۇپ ، ھەرقايسى جايلاردىكى غەيرىي دىن ئىبادەتخانىلىرى بىلەن بۇتخانىلىرىنى ۋەيران قىلىپ ، ئۇلارنىڭ خارابىسى ئۈستىگە مەسچىت

سالدۇرىدۇ ۋە يەرلىك خەلقنى ئەسلىدىكى دىنى ئېتىقادىنى ئۆزگەرتىشكە تەۋسىيە قىلىدۇ . قۇتەيبە مىلادى 712- 713- يىلى سەمەرقەندنى ھۇجۇم بىلەن ئىشغال قىلغاندىن كېيىن ، ئارقىدىنلا قوشۇنلىرىنى ئىككى يولغا بۆلۈپ ، تاشكەنت بىلەن پەرغانىگە يۇرۇش قىلىدۇ . مىلادى 713- يىلى ماۋەرا ئۇننەھرگە قاراپ ئىلگىرىلەپ، پەرغانىدىن قەشقەرگە كېلىدىغان تاغ جىلغىسىنى ئىشغال قىلىپ ، ئېلىمىزگە قاراپ يول ئالىدۇ .

تەتقىقاتچى ھاجى نۇر ھاجى بىلەن چىن گوگۇاڭ ئەپەندى ئۆزلىرىنىڭ « شىنجاڭ ئىسلام تارىخى » نامىلىق ئەسىرىدە ئىگىلىگەن ئالاقىدار تارىخىي ماتېرىياللىرىغا ئاساسەن : " ئېلىمىزنىڭ تاڭ سۇلالىسىنىڭ رەسمىي تارىخىغا يېزىلغان خاتىرىگە ئاساسەن ، كەيىۋەننىڭ تۇنجى يىلى (مىلادى 713- يىلى) ئەرەبلەرنىڭ تاڭ ئوردىسىغا ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىنى ئىسلام دىنىنىڭ قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق ئېلىمىزگە كىرگەن ئەڭ بالدۇرقى ۋاقتى ، دەپ قاراشقا بولىدۇ . ئەگەر ئىسلام دىنىنىڭ قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق كىرگەنلىگىنى بىر مەزگىل سۈپىتىدە قارايدىغان بولساق ، بۇنى ئىسلام دىنىنىڭ قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زامانىدىكى شىنجاڭ رايونىغا تارقىلىپ كىرگەن ۋاقتىنىڭ يۇقىرى چېكى دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ . بۇنىڭ دەلىلى شۇكى ، مىلادى 713- يىلى ئەۋەتىلگەن ئەرەب ئەلچىلەر ئۆمىكى ئىچىدە مۇسۇلمان ئەلچىلەر بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى ئۇلار روشەن ھالدا دىنىي تەشۇىقاتچىلىق تۇسىنى ئالغان ، شۇ يىلى يەنە قۇتەيبە ئەۋەتكەن ئەلچىلەردىن ئېلىمىزگە كىرىش سەپىرىدە يول ئۇستىدە ئۆلگەن ۋە قەشقەردە دەپنە قىلىنغان دىن تارقاتقۇچىلارمۇ بولغان " دەپ قارايدۇ [1]. ئۇنىڭدىن سىرت ، بەزىبىر ئالاقىدار ماتېرىياللاردا 8- ئەسىرنىڭ بېشىدا ئەرەبلەر ئوتۇرا ئاسىيانى بويسۇندۇرۇشتا ئەمىر قۇتەيبە قوشۇن

---

[1] ھاجى نۇرھاجى، چىن گوگۇاڭ : « شىنجاڭ ئىسلام تارىخى » مىللەتلەر نەشرىياتى، 1995-يىل نەشرى ، 33- بەت .

باشلاپ كېلىپ ، پامىردىن ئۆتۈپ قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلغان . ئىسلام دىنىمۇ بۇنىڭ بىلەن بىللە قەشقەرگە كىرگەن . ئۇ قەشقەردىن چېكىنگەندىن كېيىن ، ئىسلام دىنىمۇ مۇستەھكەم ئورۇنغا ئۆتەلمىگەن، پەقەت قاراخانىيلار سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ، ئىسلام دىنىنىڭ تەسىرى قەشقەر ، خوتەن قاتارلىق جايلاردا ھەقىقىي تۇرە كېڭىيىشكە باشلىغان ۋە مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە بولغان ، دېگەن قاراشلارمۇ مەۋجۇت . بىز بۇنىڭدىن ئەينى ۋاقىتتا ئەرەب ياكى ئوتتۇرا ئاسىيا ئىسلام دىندارلىرى ، مۇسۇلمان سودىگەرلەر شىنجاڭغا كىلىپ سودا ۋە دىن تارقىتىش بىلەن شۇغۇللانغان بولۇشى مۇمكىن ، دېگەن قىياسقا ئىگە بولالايمىز. ئەمما، بۇتوغرىدا يازما تارىخىي ماتېرىياللار يوق دېيەرلىك بولغاچقا بىزنىڭ بۇ قىياسىمىز پەقەت بىر تەسەۋۋۇردىن ئىبارەت ، خالاس .

بۇگۈنگە قەدەر يېتىپ كەلگەن بەزى تارىخىي يازما ماتېرىياللار ۋە ئالاقىدار مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، ئىسلام دىنى شىنجاڭغا كىرىشتىن ئىلگىرى ، ھازىرقى شىنجاڭدا قاراخانىيلار ھاكىمىيىتى ، قۇچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە خوتەندىكى ياغلىقالقۇ (لى شېڭتىيەن) سۇلالىسىدىن ئىبارەت ئۈچ ھاكىمىيەت مەۋجۇت بولۇپ ، بۇلارنىڭ ھەممىسىدە بۇددا دىنى ھاكىمىيەت دىنى بولغان . ئۇلارنىڭ ئىچىدە پەقەت قاراخانىيلارلا ئەڭ ئاۋۋال ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان . قاراخانىيلار سۇلالىسى 9- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا ئۇيغۇر قەبىلىلىرىنى ئاساس قىلغان ھالدا قارلۇق ، ياغما قەبىلىلىرىدىن ئىبارەت تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ، غەربىي قىسمى ، پامىرنىڭ شىمالىدا ياشىغان تۈركىي تىللىق مىللەتلەر قۇرغان خاندانلىقتۇر . ئەينى زامانداً ، بۇ خانلىقنىڭ تېررىتورىيىسى ھازىرقى تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسمى ، ئىلى مىڭلاق ۋادىسى ۋە بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى ، چۈدەريا ۋادىسى ، ئىسسىقكۆل ئەتراپى ، شۇنىڭدەك ماۋەرائۇننەھرنىڭ شەرقىدىكى رايونلانى ئۆزئىچىگە ئالاتتى.

قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ قۇرۇلۇشى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ

ماۋرائۇننەھر رايونىدا كۆچمىنىڭ پارسىلارنىڭ سامانى جەمەتىدىكىلەرنىڭ ئۆچمەنلىكىنى قوزغايدۇ . قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ قۇرغۇچىسى بىلگەكۆل قادىرخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئىككى ئوغلى ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلىدۇ . چوڭ ئوغلى بازىر خان بالاساغۇننى ئىدارە قىلسا ، كىچىك ئوغلى ئوغۇلچاق قادىرخان تالاسنى ئىدارە قىلىدۇ . ئوتتۇرا ئاسىيا 8 - ئەسىردىلا ئىسلاملىشىپ بولغانلىقى ئۈچۈن تەقۋادار مۇسۇلمان ھېسابلىنىدىغان سامانى جەمەتىدىكىلەرنىڭ دىنى نام ئاستىدا قاراخانىيلار خانلىقىغا يۇرۇش قىلىشىغا قولايلىق تۇغدۇرىدۇ . سامانى خانلىقى قۇرۇلغاندىن كېيىن (مىلادى 874 - يىلى قۇرۇلغان) ، سامانى خانلىقىنىڭ ھۆكۈمرانى ئىسمائىل قاراخانىيلار خانلىقىغا ئۇزلۇكسىز تۇردە كېڭەيمىچىلىك قىلىپ ، مىلادى 893 - يىلى ئوغۇلچاقنىڭ پايتەختى تالاسنى ئىشغال قىلىپ ، ئوغۇلچاقنىڭ خوتۇنى بىلەن بىرتۇمەندىن ئارتۇق ئەسكىرىنى ئەسىرگە ئالىدۇ . بۇنىڭ بىلەن ئوغۇلچاق ئۆز پايتەختىنى قەشقەرگە كۆچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ [1]. 13- ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر تارىخشۇناس جامال قارشىنىڭ « سۇراخ لۇغىتىنىڭ تولۇقلىمىسى » دە 11 - ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر ئەدىبى ئابدۇل جافارنىڭ « قەشقەر تارىخى » ناملىق ئەسىرىنىڭ بىرنەچچە بابى ساقلىنىپ قالغان . ئۇنىڭدا بايان قىلىنىشىچە ، ئوغۇلچاق سامانىيلار پادىشاھى ئىسمائىل ئىبنى ئەھمەد بىلەن زاماندىش بولۇپ ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا قاتتىق ئۇرۇش بولىدۇ . تالاس ئۇزاق ۋاقىت مۇھاسىرىدە قالغاندىن كېيىن ، مىلادى 893 - يىلى 3- ، 4 - ئايلاردا ئىسمائىل تەرەپتىن ئىشغال قىلىنىدۇ . ئوغۇلچاقنىڭ ئون مىڭ ئەسكىرى ھالاك بولۇپ ، خوتۇنى ۋە 15 مىڭ ئادەمى ئەسىرگە چۈشىدۇ .

---

[1] ماپىنىين : « ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا تارقالغان دەسلەپكى مەزگىلى » دېگەن ماقالىسىدا گېرمانىيە « شەرق شۇناسلىق جەمئىيىتى » ژۇرنىلىنىڭ 101- تومىدىغا (1951- يىلى) بېسىلغان ئومۇمىي پرىنسىپىنىڭ « قارلۇقلاردىن قاراخانىيلار سۇلالىسىگىچە » دېگەن ماقالىسىدىن نەقىل كەلتۈرگەن .

ئوغۇلچاق پايتەختىنى قەشقەرگە يۆتكەپ ، سامانىيلار سۇلالىسى بىلەن داۋاملىق ئۇرۇش قىلىدۇ ، مىلادى 904 - يىلى قەشقەردىن ئەسكەر چىقىرىپ ، سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىغا ھۇجۇم قىلىدۇ . ئوغۇلچاق سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى زىددىيەتتىن پايدىلىنىپ ، سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ ماۋۇرائۇننەھردىن قېچىپ چىققان شاھزادىسى ئەبۇ ناسىر سامانىنى قانات ئاستىغا ئېلىپ ، قەشقەرنىڭ شىمالىدىكى ئاتۇشنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئۇنىڭغا بېرىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ ۋە سامانى خانلىقىنىڭ ئىسلام سودا كارۋانلىرىنىڭ نامىز ئوقۇشى ئۈچۈن مەسچىت سېلىشقا يول قويىدۇ . ئوغۇلچاقنىڭ جىيەنى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان مەزكۇر شاھزادىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ ، ئەڭ ئاۋۋال ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدۇ . " سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىنى تارقىتىش يولىدا مەشھۇر بولۇپ ، مىڭلىغان ، ئۇن مىڭلىغان بۇددا ۋە خرىستىئان مۇرتىلىرىنى مۇسۇلمان قىلىدۇ "[1]. مانا بۇنىڭدىن 10- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا قاراخانىيلار سۇلالىسىنىڭ خانى سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن ، ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا ھەقىقىي تۇردە تارقىلىشقا باشلىغانلىقىنى كۆرسۈتۈلغىلى بولىدۇ .

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى ھەققىدە مۇكەممەل بولغان تارىخىي يازمالىرىمىز يوقتايىن كەمچىل . بۇگۈنگە قەدەر يېتىپ كەلگەن بەزى ماتېرىياللار قويۇق دىنى ئەپسانە تۇسىنى ئالغان رىۋايەتلەردىن ئىبارەت بولغانلىقتىن ، ھازىرغىچە تەتقىقاتچى خادىملارنىڭ يېتەرلىك دىققەت - ئېتىبارىنى قوزغىيالمىغان ، بۇنداق بولسا ئادىللىق بولماي قالىدۇ . ئەگەر بىز بۇ رىۋايەت توغرىسىدىكى ماتېرىياللارنى ئەستايىدىللىق بىلەن تەھلىل ۋە تەتقىق قىلىدىغان بولساق ، ئۇنىڭ " يادروسى مۇتلەق

---

[1] ئوسمانجان ئىبراھىم : « ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا تارقىلىشى توغرىسىدا » ، « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » 1988 - يىللىق (ئىچكى) 6 - سان .

هالدا ربئال ئاساسقا ئىگە " ئىكەنلىكىنى كۆرىۋالالايمىز[1]. سۇلتان سۇتۇق بۇغراخاننىڭ ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغانلىقى ھەققىدە ئۇيغۇر جامائەتچىلىكى ئارىسىدا ھەرخىل رىۋايەتلەر تارقىلىپ يۈرمەكتە . بۇزات شىنجاڭدا تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىنى تارقاتقانلىقى ئۈچۈن تاريخىتىن بۇيان خەلق ئارىسىدا ئۇلۇغلۇنۇپ كەلگەن ، شۇڭا بۇ توغرىدىكى رىۋايەتلەر كۆپىنچە قويۇق دىنىي تۇسنى ئالغان . ئىبنى ئاتھىرنىڭ « تارىخي ئومۇمىيە » دېگەن كىتابىدا مۇنداق رىۋايەت قىلىنىدۇ : بىر كۈنى ساتۇق چۈشىدە ئاسماندىن چۈشكەن بىر ئادەمنى كۆرۈپتۇ ، ئۇكىشى ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىپ ، تۈرك تىلى بىلەن ئۇنىڭغا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغىن ، شۇنداق قىلساڭ پانىي دۇنيادىمۇ ، باقىي دۇنيادىمۇ نىجاتلىق تاپسەن ، دەپتۇ . شۇنىڭ بىلەن ساتۇق ئىسلام دىنىغا كىرىپتۇ[2] . خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن « سۇتۇق بۇغراخان تەزكىرىسى » نامىلىق قول يازمىدا مۇنداق رىۋايەت قىلىنىدۇ :

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ھەققىدە يېزىلغان تارىخي رىۋايەت ۋە تەزكىرىلەردە بايان قىلىنىشىچە ، ئۇنىڭ روھى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامغا مىئراج كېچىسى ئاسماندا ئۇچراشتى . مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامغا جەبرائىل ئىسىملىك پەرىشتە تونۇشتۇرۇپ : « سىز ۋاپات بولۇپ 333 يىلدىن كېيىن سۇتۇق دۇنياغا تۇغۇلىدۇ . تۈركىستان ۋىلايىتىدىكى غەيرى دىندىكىلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزىدۇ ، سىزنىڭ شەرىئىتىڭىز (دىنىڭىز) نى خەلق ئارىسىدا ئاشكارە قىلىدۇ » دېدى . مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام جەبرائىلدىن « نېمە ئۈچۈن سۇتۇق بۇغراخاننىڭ روھى پەيغەمبەرلەرنىڭ روھى قاتارىدا ئۇرۇن ئالدى ؟» دەپ سورىدى . جەبرائىل : « سۇتۇقنىڭ

---

① مايىنىين : « ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا تارقالغان دەسلەپكى مەزگىلى » دېگەن ماقالىسىدا گىرمانىيە « شەرقشۇناسلىق جەمئىيىتى » ژورنىلىنىڭ 101- توپلىمىغا (1951- يىلى) بېسىلغان ئومران پرىتساكنىڭ « قارلۇقلاردىن قاراخانىيلار سۇلالىسىگىچە » دېگەن ماقالىسىدىن نەقىل كەلتۇرگەن .

② لى جىنشىن : « شىنجاڭدا ئۆتكەن ئىسلام خانىملىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى » مەدەنىيەت نەشرىياتى، 1999- يىل نەشرى ، 9- بەت .

روهىنىڭ پەيغەمبەرلەرنىڭ روهى قاتاردا ئورۇن ئېلىشى شۇنىڭ ئۈچۈنكى ، ئىسلام ئۈچۈن جەڭ قىلغان باشقا غازىلار بىر نەچچە كىشىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەن بولسا ، سۈتۈق ساناقسىز كۆپ كىشىنى ئىسلام دىنىغا كىرگۈزدۇ ۋە دىنىڭىزنى ئاشكارە قىلىدۇ» دېدى . مۇھەممەت ئەلەيھىسسالام بۇ خۇش خەۋەرنى ئاڭلاپ خۇشال بولۇپ : « ئەمدى خۇداغا شۈكرى ، تۈركىستان يۈرتلىرى تەرەپتىن خاتىرجەم بولدۇم ، تۈركىستان تەرەپكە ئىسلام دىنىنىڭ قىلىچى يەتمىدى ، ئۇلار ئىمانغا كەرەلمىدى ، قىيامەت كۈنى قانداق قىلارمەن ، دەپ ئەندىشە قىلاتتىم » دېدى . مىئىراجدىن قايتىپ كېلىپ ، پەيغەمبەر ئۆزىنىڭ دوستلىرى (ساھابىلەر) گە بۇ توغرۇلۇق سۆزلىدى ھەم ئەبۇ ناسىر سامانىنىڭ تىرىشىشى بىلەن سۈتۈق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا كىرىپ ، دىن ئۈچۈن جەڭ قىلىشنى ساھابىلەرگە ئېيتتى ، ساھابىلەر تارىخ قىلىپ يېزىپ قويدى . مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭمۇ « تۈركىستاندا ئاۋۋال باشلاپ ئىسلام دىنىغا كىرىدىغان كىشى سۈتۈقدۇر » دېگەن ھەدىسلىرى بار ئىدى . خۇدانىڭ تەقدىرى بىلەن بىر قانچە يىللاردىن كېيىن خوجا ئەبۇ ناسىر سامانى تۈغۇلدى . ئۇ ئوقۇپ ئىلىم ھاسىل قىلىش جەريانىدا سۈتۈق بۇغراخان ھەققىدىكى رىۋايەتلەرنى ۋە مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ ساھابىلىرى قالدۇرغان خاتىرە (تارىخ) نى كۆردى . شۇنىڭ بىلەن ئەبۇ ناسىرسامانى سۈتۈقنىڭ تۈغۇلىشىغا ئاز قالغانلىقىنى بىلىپ ، مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ روھىدىن رۇخسەت ئېلىپ تۈركىستان تەرەپكە كەلدى . رىۋايەتلەردە سۈتۈق بۇغراخان تۈغۇلغاندا ئۆز دەۋرىنىڭ دانالىرى : « بۇ بالىنى جاھانگىر بولىدۇ ، مۇھەممەتنىڭ دىنىغا كىرىدۇ » دېيىشتى . بۇ سۆزنى سۈتۈق بۇغراخانىنىڭ ئاتىسى ئاڭلاپ ، سۈتۈقنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا ، ئانىسى ئۇنىماي « بۇ بالا مۇھەممەتنىڭ دىنىغا كىرىشىنى كىم بىلىپتۇ ، قاچان چوڭ بولۇپ مۇھەممەتنىڭ دىنىغا كىرسە شۇ چاغدا ئۆلتۈرمەمسىز » دېدى . شۇنىڭ بىلەن سۈتۈق بۇغراخان تۈغۇلۇپ

يەتتە ياشقا كىردى، دادىسى ئۆلدى ، سۇتۇقنىڭ ئانىسىنى تاغىسى (سۇتۇق بۇغراخاننىڭ دادىسىنىڭ ئىنىسى ھارۇن ، بەزى كىتابتا دارۇن دەپ يېزىلغان) بۇغراخان ئېلىپ ، سۇتۇقنى تەربىيە قىلغانىدى .سۇتۇق بۇغراخان12 ياشقا كىردى . بىركۈنى سۇتۇق ئۆز تەڭتۇشلىرىدىن 39 نەپەر ياش بالا بىلەن بىللە ئوۋغا چىقتى ، ئوۋ ئوۋلاپ بىرتوشقاننى قوغلاپ كېتىپ باراتتى ، بىر ئۇلۇغ ئادەم (كۆپرەڭ رۇۋايەتلەردە خىزىر دېيىلىدۇ) يولۇقتى . ئۇ « ئەي ئوغلۇم ، مەن سىزنى ئىزدەپ يۈرەتتىم ، ئەمدى تاپتىم ، ئاتىتىن چۈشۈڭ . بىرقانچە سۆزلىرىم بار ، ئاڭلاڭ » دېدى ۋە ئۇنىڭغا خۇداغا ئىشىنىش ، ئىمان كەلتۈرۈش توغرىسىدا تەربىيە بەردى ، سۇتۇققا ئىمان ئېيتقۇزدى . ئەمما ، شاھادەت كەلىمىسىنى ئېيتقۇزمىدى ، چۈنكى بۇنى ئۆگىتىش ئەبۇناسىر سامانغا تېگىشلىك ئىدى . بىر قانچە ۋاقىتتىن كېيىن ، سۇتۇق بۇغراخان ئوۋغا چىقتى ، ئوۋ ئوۋلاپ يۈرۈپ ئاتۇشنىڭ بەقۇ دېگەن يېرىگە كەلدى . ئۇيەردە بىرمۇنچە كىشىلەر چىرايلىق كىيىنگەن ھالدا تۇرۇشقان بولۇپ ، يايلاققا ئاتلىرىنى قويۇپ بېرىپتۇ ، سۇتۇق بۇغراخان ئۇلارنى كۆرۈپ ، بۇ شەھەردە بۇنداق ئادەملەر يوق ئىدى ، بۇلار قانداق ئادەملەردۇ ؟ دەپ ، ھەمراھلىرى بىلەن بىللە يېقىن كەلدى . ئۇلار ئەبۇناسىر سامانى باشچىلىقىدىكى كارۋان ئىدى . ئەبۇناسىر سامانى بۇلانى كۆرۈپ : « خۇداغا شۈكرى، تاربختا كۆرگەن يىگىت شۇ ، مېنىڭ بۇيەرگە كېلىشىمدىكى مەقسىتىم ئاشۇ يىگىت ئىدى ، ئىككى دۇنيالىق مەقسىتىمنى تاپتىم » دەپ خۇشال بولۇپ كەتتى ۋە دەرھال خىزمەتكارلىرىغا بۇيرۇپ : « ئۇ يىگىتكەلايىق تۆھپە ـ سوۋغات تېپىڭلار » دېدى . ئاڭغىچە ئۇلارنىڭ ئىچىدىن بىركىشى ئورنىدىن تۇرۇپ ناماز ئۆتەش ئۈچۈن ئەزان ئوقۇدى . سۇتۇق بۇغراخان بۇلارنىڭ ھەربىكىتىگە ھەيران بولۇپ : « بۇلار ئاجايىپ ئادەملەر ئىكەن ، بىز ئاتلىق كېلىپ قاراپ تۇرساق ، پەرۋا قىلماستىن يۇكلىرىنى تاشلاپلا بېشىنى يەرگە ئۇرۇشقا باشلىدى » دەپ تۇراتتى ، ئەبۇناسىر سامانى يەتتە قەدەم

ئىلگىرىلەپ كېلىپ سۇئالغا سالام قىلدى . سۇئال بۇغراخان ئاتتىن چۈشتى ، ئەبۇناسىر سامانى بىلەن كۆرۈشتى . سۇئالنى تەكلىپ قىلىپ ئولتۇرغۇزۇپ ، ھەرتۇرلۈك نەرسىدىن ئىككىنى سۇئالنىڭ ئالدىغا تۆھپە قىلىپ قويدى . ئەبۇ ناسىر سامانى سۇئال بۇغراخانغا دىنىي نەسىھەت قىلىشقا باشلىدى . شۇنىڭ بىلەن سۇئال ئىسلام دىنىنىڭ ئېيتىشقا تېگىشلىك بولغان شاھادەت كەلىمىلىرىنى ئېيتىپ ، ئۆزى بىلەن ئويناپ كەلگەن 39 كىشىنى بىر-بىرلەپ چاقىرتىپ ، ئۇلارنى ئىسلامغا تەكلىپ قىلدى . ئۇلارنىڭ بەزىسى ئۆز ئىختىيارى بويىچە ئىسلامغا كىردى ، بەزىلىرى سۇئال بۇغراخاندىن قورقۇپ مۇسۇلمان بولدى ، تاكى نامازدىگەر گىچە ئۇلارغا ئىمان ئۆگەتتى . ئەبۇ ناسىر سامانى : « ئەمدى قايتىڭلار ، ئەگەر قايتمىساڭلار ، سىلەرنى ئىزدەپ كەلگەنلەر بىزنى تۇتۇۋېلىپ ھەممىزنى ئولتۇرىدۇ » دەپ ئۇلارنى قايتۇردى ، كېچىسى مەخپىي كېلىپ تۇرۇشنى تاپشۇردى . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار كېچىلىرى مەخپىي كېلىپ قۇرئان ئوقۇشنى ئۆگەندى ، سەككىز كۈندە قۇرئاننى ئوقۇپ تۈگەتتى ھەم نامازنى ئوقۇشنى ئۆگەندى ، سۇئال بۇغراخان ئالتە ئايدا قۇرئاننى ياد ئېلىپ قارى بولدى ①. يۇقىرقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىش مۇمكىنكى، ئۇلارنىڭ ھەممىسى قويۇق دىنىي ئەپسانىۋى تۇسكە ئىگە رىۋايەتلەردىن ئىبارەتتۇر، ئۇلارنى تارىخىي رىئاللىق دەپ قاراشقا ھەرگىز بولمايدۇ . شۇندىمۇ بۇ تارىخىي جەريانلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىز ئۈچۈن ئۇلارنىڭ شاكىلىنى چىقىرىپ تاشلاپ مېغىزىنى ئايرىۋېلىشىمىزغا، ئۇلارغا تەنقىدى پوزىتسىيە تۇتتىشىمىزغا توغرا كېلىدۇ .

بۇ رىۋايەتلەرنى پەرقلەندۇرىشىمىزگە يارىدەم بېرىدىغان ئانچە كۆپ تارىخىي ماتېرىيال يوق . لېكىن ، مۇشۇ بىر-بىرىگە ئوخشىمايدىغان رىۋايەتلەر ئارىسىدىن يەنىلا ئەڭ ئاساسىي پاكىتقا ئىگە بولالايمىز . خۇددى پرىتساك ئېيتقاندەك : « بۇ خاتىرىلەرنىڭ يادروسى مۇتلەق ھالدا رىئال

---

① « بۇغراخان تەزكىرىسى » شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى دىن تەتقىقات ئورنى تەرىپىدىن 1988- يىلى نەشر قىلىنغان « شىنجاڭ ئىسلام تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار » 1- توم 15- بەت .

ئاساسقا ئىگە . شۇبھىسىزكى ، قاراخانىيلار سۇلالىسى تىنچلىق ئۈسۈلى ، يەنى ئىسلام دۇنياسى (سودا كارۋانلىرى ، ئىسلام شاھزادىسى قاتارلىقلار) بىلەن ئۇچرىشىش ئۈسۈلى ئارقىلىق ئىسلاملىشىشقا باشلىغان[1]، سۇتۇق بۇغراخان ئىسلام دىنىغا كىرگەندىن كېيىن ، ئىسلام ئەنئەنىسى بويىچەئۆزىگە ئابدۇكېرىم دەپ ئىسىم قويغان . ئۇ بىر مەھەلگىچە ئۆزىنىڭ مۇسۇلمان بولغانلىقىنى يوشۇرۇپ يۈرگەن ۋە ئۆز يېقىنلىرىغا يوشۇرۇنچە دىن تارقاتقان . تەخمىنەن مىلادى 915 - يىلى (910 - يىلى دېگۈچىلەرمۇ بار) سۇتۇق بۇغراخان 25 يېشىدا ئۆز يېقىنلىرى ۋە مۇسۇلمان سودىگەر لەرنىڭ ياردىمىدە قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ ، ئوغۇلچاقتىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ ، ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلغان ۋە ئاۋام خەلقىنى ئىسلام دىنىنىڭ يولىنى تۇتۇشقا دەۋەت قىلغان .

2 - ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭ رايونىغا كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشى ۋە خوتەن ، تۇرپان ئۇيغۇر بۇددىستلىرىغا قارشى قىلىنغان جەڭلەر

سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرلەردە ئىسلام دىنى ھازىرقى شىنجاڭ رايونىدا پەقەت قەشقەردىلا كەڭ كۆلەمدە تارقالغان . سۇتۇق بۇغراخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن (مىلادى 56 \ 955 - يىلى) ، ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى مۇسا ئىبنى ئابدۇكېرىم (تۇركچە ئىسمى بايتاش)تەختكە ۋارىسلىق قىلىپ ، ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭ رايونىدا كەڭ كۆلەمدە تارقىلىشى ئۈچۈن مۇستەھكەم ئاساس سالغان . ئەرەب تارىخچىسى ئىبنى ھاشىرنىڭ خاتىرىلىرىگە ئاساسلانغاندا ، مىلادى 960 - يىلى 200 مىڭ چېدىرلىق تۇرك ئاھالىسى ئىسلام دىنىغا كىرگەن . ئەگەر ھەر بىر

---

[1] ماپىنيەن: « ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا تارقالغان دەسلەپكى مەزگىلى » ، « شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى » 1- توم 84 - بەت .

چېدىرىدىكى‌لەرنى تۆت ياكى بەش جان دەپ ھېسابلىغاندا ، دىنغا كىرگەنلەرنىڭ سانى 800 مىڭدىن بىر مىليونغا قەدەر بولىدۇ . بۇ ئەينى چاغدا خېلىلا چوڭ سان بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇ ۋاقە مۇسا ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە يۈز بەرگەن بولۇپ ، بۇ مۇسا يولغا قويغان خانلىقىنى ئىسلاملاشتۇرۇشنىڭ پەۋقۇلئاددە ئىلگىرىلەشكە ئېرىشكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ .

مۇسا ئارسلان خان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرلەردە ، ئىسلام دىنى قەشقەردە ناھايىتى زور تەرەققىياتقا ئېرىشىپ ، ئىسلام ئىدىئولوگىيىسى ، ئىسلام مەدەنىيىتى مۇتلەق كۆپ ساندىكى قەشقەر ئاھالىسىگە سىڭىپ كىرىشكە باشلايدۇ . بۇدەۋردە ، قەشقەردە خانلىق مەدرىسە ، كۆتۈپخانا قاتارلىق مەدەنىيەت مەركەزلىرى قۇرۇلۇپ ، قەشقەر جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئىقتىساد ، مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلىنىدۇ . ئىسلام دىنىنىڭ قەشقەردە ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا ئۆتۈشى ، ئەينى دەۋردە ئەسلىدىكى دىنى ئېتىقادىنى ساقلاپ قالغان بۇددا راھىبلىرىنىڭ مەنپەئىتىگە ئېغىر دەرىجىدە زىيان سېلىپ ، ئۇلارنىڭ ئىسلام دىنىغا بولغان ئۆچمەنلىكىنى قوزغايدۇ ۋە ئۇلارنىڭ كۆپ قېتىم توپىلاڭ كۆتۈرۈشىنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . توپىلاڭ قاراخانىيلار تەرىپىدىن قاتتىق باستۇرۇلىدۇ ، بۇددىسلار ئەينى زامانداشىنىڭ چوڭ بۇددا دۆلىتىدىن بىرى بولغان خوتەن (ئۇدۇن) گە پاناھلىق ئىزدەپ قېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ . قارا خانىيلار تەۋەسىدىكى بۇددىستلارنىڭ ئىسلام مۇخلىسلىرى تەرىپىدىن قاتتىق باستۇرۇلۇشى ۋە ئۇلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەي خوتەنگە پاناھلىق ئىزدەپ بېرىشى بۇددا دۆلىتى ــ خوتەننىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغايدۇ . نەتىجىدە بۇ ئىككى دۆلەتنىڭ مۇناسىۋىتىدە جىددىيىلىك كۆرۈلۈپ ، ئىسلام دىنى شىنجاڭغا كىرگەندىن كېيىن ، بۇددا دىنى بىلەن بولغان تۇنجى قېتىملىق ، كۆلەمى زور بولغان ئۇرۇش پارتلايدۇ .

ھازىر بۇ ئۇرۇشنىڭ قاچان باشلىنىپ ، قاچان ئاخىر لاشقانلىقى ھەققىدە ھەر خىل قاراشلار مەۋجۇت . بۇيەردە بىز ھازىر پارىژدا

ساقلىنىۋاتقان ، پەللىئوت دۇنخۋاڭدىن ئوغرىلاپ كەتكەن خوتەن هۆججىتى « ئۇدۇن پادىشاهى ۋىسارانىڭ شاجۇ پادىشاهى ساۋ يۇنجۇڭغا ئەۋەتكەن خەتتى » گە ئاساسەن ، بۇ ئۇرۇش مىلادى 962 - يىلى پارتلىغان بولۇشى مۇمكىن ، دەپ قارايمىز . بۇ هۆججەتنى خوتەن پادىشاهى ۋىسارا قەشقەرنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن يازغان بولۇپ ، بۇ هۆججەتتە خوتەن قوشۇننىڭ قەشقەرنى قانداق ئىشغال قىلغانلىقى ۋە ئۇنىڭ قەشقەرنى قانداق ئىدارە قىلىش هەققىدىكى ئوي - خىيالى هەمدە شۇڭچاغدا ئۆزىنىڭ خانلىق سىرتىدا تۇرۇۋاتقانلىقى ، خان جەمەتىنىڭ مەنپەئىتى بويىچە ئىش كۆرۈۋاتقىنىغا سەككىز يىل بولغانلىقى خاتىرىلەنگەن . بۇ هۆججەت مىلادى 970 - يىلى يېزىلغان ① . ئالاقىدار ماتېرىياللاردا خاتىرىلىنىشىچە ، خوتەن بىلەن قاراخانىيلار ئوتتۇرسىدىكى ئۇرۇش گاھ توختاپ ، گاھ داۋاملىشىپ تۇرغان . خوتەن خانلىقى قەشقەرنى ئىشغال قىلغان ۋاقىتلاردىمۇ ۋىسارا هېچقاچان قەشقەردە ئۇزۇن مۇددەتكىچە ئۆز قوشۇنلىرىنى تۇرغۇزمىغان ، پەقەت قەشقەردە قورچاق هاكىمىيىتىنى تىكلىگەندىن كېيىنلا ، خوتەنگە قايتقان ، شۇنىڭ بىلەن قەشقەر شەهىرى قولدىن - قولغا ئۆتۈپ ، ئۇرۇش ئالاهىزەل 20 - 30 يىل داۋاملاشقان .

ئۇرۇش قاراخانىيلارخانلىقى بىلەن سامانىيلارسۇلالىسى

---

① بۇ هۆججەتنى ئەنگلىيەلىك ئالىم بېيلى « خوتەن خەت ــ چەكلىرى » نامىك ئىككىنچى تومىدىن كۆچۈرگەن ، 1964 - يىلى تەرجىمە قىلىپ ۋە ئىزاهلاپ ، يەنە بىر خوتەن خەت ــ چەكلىرى بىلەن قوشۇپ بىر ماقالە قىلىپ، « ۋىسارا ۋە ئۇلۇغ ۋاڭ » دەپ ماۋزۇ قويۇپ، « تەيدوڭ » ژۇرنىلىنىڭ 11- تومىغا بەرگەن . ئېلىمىز ئالىمى خۇاڭ شېڭجاڭ بېيلىنىڭ ئېنگلىزچە تەرجىمىسىگە ئاساسەن خەنزۇ چىغا تەرجىمە قىلىپ ، « تارىخ ــ جۇغراپىيە » ژۇرنىلىنىڭ 1984 - يىللىق 3- سانىدا ئېلان قىلغان . لى جىڭشىن ئۇزىنىڭ 1999- يىلى دىن، مەدەنىيەت نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان « شىنجاڭدا ئۇتكەن ئىسلام خانلىقلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى » ناملىق كىتابىدا شۇنىڭدىن نەقىل ئالغان.

ئوتتۇرسىدا زېمىن تالىشىش كۈرىشى بولۇۋاتقان پەيتتە يۇز بەرگەچكە ، ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە ، خوتەن خانلىقى بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان قوچو ئۇيغۇر خانلىقى بىلەن تۇبۇتلارنىڭ يارىمى بىلەن بىر مەھەل ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىگەن بولسىمۇ ، لېكىن 990 - يىلى مۇسانىڭ ئىنىسى سۇلايمانىنىڭ ئوغلى بالاساغۇندىكى خان ــ ھەسەن بۇغراخانىنىڭ سامانىيلار تەرىپىدىن بېسىۋېلىنغىنىغا بىر يۇز ئەللىك يىل بولغان ئىسۋېجاپ شەھرىنى قايتۇرۇۋېلىشى ۋە 999 - يىلى ئېلىك ناسىر بىننى ئەلى (ھەسەن بۇغراخانىنىڭ جىيەنى ، ئۆزكەنتتە تۇرۇشلۇق ھۆكۈمران) نىڭ سامانىيلار سۇلالىسىگە ھۇجۇم باشلاپ بۇخارانى ئىشغال قىلىشى بىلەن ئۇرۇش ۋە زىيىتىدە ئۆزگىرىش بولۇپ ، خوتەن خانلىقى مەغلۇپ بولۇشقا باشلىغان . ئەمما ، بۇ ئىككى خانلىق ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتا نۇرغۇن قان تۆكۈلۈشلەر بولغان ، ھەر ئىككى تەرەپ ئېغىر زىيان تارتقان . ئالاقىدار مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، مۇسانىڭ چوڭ ئوغلى ئەلى ئارسلانخان خوتەندىكى بۇددىست ئۇيغۇرلار بىلەن بولغان جەڭدە قۇربان بولغان . بۇ ئۇرۇش مىلادى 998 - يىلى يەكەن بىلەن يېڭىسار ئوتتۇرىسىدىكى چۆلدە (ھازىرقى ئوردام مازىرى ئەتراپىدا) بولغان . ئەلى ئارسلانخانىنىڭ جەسىتى قەشقەر تۆۋەنكى تاربوغۇزغا (تۇمەن دەرياسى بويىغا) دەپنە قىلىنغان ، ئۇنىڭ كاللىسى قەشقەردىكى « گۇمبەزەتۇل خاقانىيە » نامىلىق خان جەمەتى قەبرىستانلىقىغا (ھازىرقى شەھىد ئارسلانخان مازارلىقىغا) دەپنە قىلىنغان . ئەلى ئارسلانخان جەڭدە ئۆلگەندىن كېيىن ، يۈسۈپ قادىرخان (ھەسەن بۇغراخانىنىڭ ئوغلى ، 1004- يىلدىن 1032- يىلغىچە تەختتە تۇرغان) ئوتتۇرا ئاسىيادىن نەچچە تۇمەن ئەسكەر باشلاپ يارەمگە كەلگەن ، مىلادى 1000- يىلى قەشقەرنى ئاخىرى قايتۇرۇۋالغان ، 1005- يىلى يۈسۈپ قادىرخان ئەلى ئارسلانخانىنىڭ چوڭ ئوغلى ئەھمەد تۇغانخاننى بالاساغۇنغا ھەيدىۋېتىپ ، مۇسا نەسەبىدىكى خانلارنىڭ قەشقەردىكى ھۆكۈمرانلىق ئورنىنى ئىگىلىگەن ، ھەمدە يەكەن ، قاغىلىق ، گۇما

يولىرىدا جەڭ قىلىپ ، 1006- يىلى خوتەن بۇددىستلىرىنى مەغلۇپ قىلىپ ، چىكالۇخالىخانىنى ئۆلتۈرۈپ، خوتەننى ئىشغال قىلغان ① .

بىزگە بۈگۈنگە قەدەر يېتىپ كەلگەن ئىسلام تارىخىغا ئائىت خەلق ئارىسىدا تارقىلىپ يۈرگەن رىۋايەت تۈسىنى ئالغان تارىخى ماتېرىياللارغا قارىغاندا ، بۇ ئىككى خانلىق ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشقا نۇرغۇن ئادەم قاتناشىپ ، جەڭ ناھايىتى كەسكىن ئېلىپ بېرىلغان . مولا نىيازخوتەنىنىڭ « تۆت ئىمام زەبەھۇلا تەزكىرىسى » دە بۇتوغرىدا مۇنداق بايانلار بار : مۇسانىڭ ئوغلى ئەلى ئارسلانخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، خوتەن قوشۇنى قەشقەرگە يەنە بىر قېتىم ھوجۇم قىلىپ ، بۇ شەھەرنى قايتىدىن ئىشغال قىلىۋالىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئەلى ئارسلانخانىنىڭ بىرنەۋرە ئىنىسى يۈسۈپ قادىرخان ئوتتۇرا ئاسىياغا يارداەم ئۈچۈن مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بولغان تۆت ئىمامىلاردىن يارداەم سوراپ بارىدۇ . ئىمام ئەپتەھنىڭ ئوغلى بولغان بۇ تۆت ئىمام ئەينى چاغدا ئىراننىڭ مادايىز شەھىرىدە تۇراتتى ، ئۇلار بىلەن ئەمىرلەر ، ئەسكەرلەر بىللە ئىدى . ئۇلار يۈسۈپ قادىرخانىنىڭ ئىلتىماسىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىپ ، ئىسلام دىنىنىڭ ئاجىزلىقىنى ۋە دىنىنى كۈچەيتىش ئۈچۈن جەڭ قىلىشنى نىشانلاپ ، 40 مىڭ كىشىلىك قوشۇن تەييارلاپ يۈسۈپ قادىرخانىنى قەشقەرگە ئەۋەتىدۇ . يۈسۈپ قادىرخان قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن ، ئىسلام دىنىدىن يېنىۋالغان قەشقەر ئاھالىسى ئەگەر ئىمامىلار راستتىنلا مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى بولسا ، بىز ئۇلارنىڭ نۇرلۇق جامالىنى كۆرۈپ باقايلى ، شۇندىلا بىز ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىمىز، دېيىشىدۇ . يۈسۈپ قادىرخان ئامالسىز ئىمامىلارغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ ، ئۇلارنى قەشقەرگە

---

① ھاجى نۇر ھاجى ، چىن گوگۇاڭ : « شىنجاڭ ئىسلام تارىخى » مىللەتلەر نەشرىياتى، 1995- يىلى نەشرى ، 55- بەت .

كېلىشكە چاقىرىدۇ . ئىملار مەكتۇپىنى تاپشۇرۇپ ئالغاندىن كېيىن ، مەكتۇپىنىڭ مەزمۇنىدىن ۋاقىپ بولۇپ : « قەشقەر خەلقى ئىسلام دىنىگە رازى ئىكەن ، لېكىن بىزنىڭ بېرىشىمىزغا قارىماپ تۇرۇۋېتىپتۇ ، ئەلۋەتتە ، بىزدىن ئۈچۈن جەڭ قىلىشقا بارمىسىز » دەپ ، پىدائىيلارنى توپلاشقا كىرىشىپتۇ . ئىملار قەشقەرگە يول ئېلىپ ، ئەنجان تېغىغا كېلىپ چىدىر ـ يارگاھلىرىنى تىكىپ چۈشۈشۈپتۇ ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ سانىنى ئېلىش ئۈچۈن ھەر بىر كىشىگە بىردانىدىن نوقۇت تاشلاپتۇ . ئۇ نوقۇت دانىلىرىنى يىغىۋېلىپ تارازىغا سېلىپ ئۆلچەپ كۆرسە ، توپىتوغرا بىر چارەك ، نوقۇت دانىلارنى ساناپ كۆرگەندە 140 مىڭ چىقىپتۇ . ئۇلار ئەسكەرلەرگە قاراپ :« بۇلار بىزنى دەپ شۇنچە جاپاتارتىپتۇ ، بەزىلىرى ئۆز ئىختىيارى بىلەن كەلسە ، بەزىلىرى قورقۇتۇش بىلەن قورقۇپ كەلگەن بولۇشى چوقۇم ، ھەركىم قايتىشنى ئىختىيار قىلسا قايتسۇن ، بېرىشنى ئارزۇ قىلغانلار بارسۇن » دەپتۇ . ئەسكەرلەر بۇ سۆزنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، ئۆزلىرىنىڭ بېرىشقا رازىلىقىنى بىلدۈرۈشۈپتۇ . ئۇلار قەشقەرگە يېتىپ كەلگەندە ، بۇخارادىن كەلگەن قوشۇنلار بىلەن قوشۇلۇپ ، پۈتۈن قەشقەر شەھىرى ئەسكەرلەر بىلەن لىق تولغان . ئىملار قەشقەردە بىر مەزگىل تۇرغاندىن كېيىن ، خوتەنگە يۈرۈش قىلىش ئالدىدا يۈسۈپ قادىرخانغا : « يۈرتنى ئادالەت بىلەن باشقۇرۇڭ ، ئەگەر بىز ئۇرۇشتا قۇربان بولساق ، جەسىتىمىز تۇزلەڭدە قالمىسۇن ، شەرىئەت قىلىچىنى جارىي قىلىڭ » دەپ ۋەسىيەت قالدۇرۇپ خوتەنگە قاراپ يول ئاپتۇ . ئۇلار يول بويى ئۇرۇش قىلىپ ، يەكەن ، قاغىلىق قاتارلىق جايلاردىكى ئاھالىنى ئىسلامغا دەۋەت قىلىپتۇ . ئۇلار گۇمىغا يېقىنلاشقاندا بىرمۇنچە كىشىلەر نى ئۆچرىتىپتۇ . ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ئىسلام دىنىغا كىرىپتۇ ، بەزىسى قېچىپ كېتىپتۇ . بۇ ئەھۋال خەلق ئىچىدە «گۇمىدا گۇمان قالدى ، مۇجىلىقلار قاچتى » دېگەن بىر مەسەل بولۇپ قالغان . ئىملار خوتەنگە ھۇجۇم قىلغاندا ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدا كەسكىن جەڭ

بولۇپ ، خوتەن خانلىق جەمەتى ئامالسىز قېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ . خوتەن بۇددىستلىرى بىلەن بولغان ئۇرۇش ئىچىدە چېرىيەدىكى جەڭ ئەڭ دەھشەتلىك بولغان بولۇپ ، بۇ جەڭدە ئىككىلى تەرەپ نۇرغۇن چىقىم تارتىدۇ ، بۇ ئۇرۇشتا ئۇچ ئىمام قۇربان بولىدۇ . يۈسۈپ قادىرخان ئىمامىلارنىڭ قۇربان بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، غەزەپكە كېلىپ زور قوشۇن باشلاپ خوتەن بۇددىستلىرىنى رەھىمسىزلەرچە قىرىپ تاشلاپ ، خوتەن خانلىقىگە ھۆكۈمران بولىدۇ ۋە بۇ ئىمامىلار ئۈچۈن كاتتا نەزىر — چىراغ ئۆتكۈزۈپ ، ئۇلار ئۈچۈن قەبرە تۇرغۇزىدۇ . بۇ ئىمامىلار ھازىرقى چېرىيە ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىي تەرىپىدىكى تاغلىق رايونغا دەپنە قىلىنغان بولۇپ ، بۇجاي خەلق ئىچىدە «ئىمامىلبرىم» دەپ ئاتىلىدۇ [1].

قاراخانىيلار خانلىقى نەچچە ئون يىللىق (خوتەن خەلقى ئىچىدە يۈزىلغا يېقىن دەپ رىۋايەت قىلىنىدۇ) ئېچىنىشلىق قانلىق ئۇرۇش ئارقىلىق مىلادى 1006- يىلى خوتەن بۇددا خانلىقىنى مەغلۇپ قىلىپ ، خوتەن بۇددىستلىرىنى ئىسلام دىنىغا ئېتىقات قىلدۇرغان مەجبۇرلايدۇ . قىسقىسى ، يۈسۈپ قادىرخان دەۋرىدە (يۈسۈپ قادىرخان مىلادى 1031- 1032- يىللىرى ۋاپات بولىدۇ) خوتەن بۇددا خانلىقىنىڭ تارىخىغا خاتىمە بېرىلىپ ، ئىسلام دىنى شىنجاڭنىڭ غەربىي ۋە غەربىي شىمال تەرەپلىرىگىچە كېڭىيىدۇ . 11- ئەسىردە ئۆتكەن ئۇلۇغ ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا خوتەن بۇددىستلىرى توغرىسىدا خاتىرىلەر يوق . پەقەت بۇددىزمنى قوغۇل ئۇيغۇرلىرى بىلەن بىرقاتاردا قوبۇپ ، قاراخانىيلار خاندانلىقىنىڭ مۇسۇلمان رايونلىرىدىن پەرقلەندۈرگەن . بۇنىڭدىن 11- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا خوتەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسلاملىشىپ بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ .

قاراخانىيلارنىڭ قوغۇل (ئىدىقۇت ، ھازىرقى تۇرپان) ئۇيغۇر

---

[1] مولا نىياز خوتەنى : « تۆت ئىمام زوبەھۇللا تەزكىرىسى » شىنجاڭ ئىسلام تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار 1- توم .

خانلىقىغا قارشى غازات ئېلىپ بېرىشى ۋە تۇرپان بۇددىستلىرىنى ئىسلاملاشتۇرۇشقا دائىر ماتېرىياللار ئىنتايىن كەمچىل، بۇ ھەقتە مەھمۇد قەشقەرىنىڭ « تۈركى تىللار دىۋانى » دىكى بەزى بىر نەزمىلىرىدىن باشقا ، ھېچقانداق ماتېرىيال يوق ، دېيىشكىمۇ بولىدۇ . مەھمۇد قەشقەرىنىڭ « تۈركىي تىللار دىۋانى » دا مۇنداق نەزمىلەر ئۇچرايدۇ :

كېمە ئىچىگە ئولتۇرۇپ .
ئىلى سۇيىنى كەچتۇق بىز ،
ئۇيغۇر تەرەپكە يۈزلىنىپ ،
مىڭلاق ئېلىنى ئاچتۇق بىز .

ئاتلارغا بەلگە تاقاپ ،
ئۇيغۇر (ئېلى) دىكى تاتلارغا ،
ئوغرى ، ياۋۇز ئىتلارغا (قاراپ) ،
خۇددى قۇشلاردەك ئۇچتۇق .

تۇن بىلەن باستۇق ،
ھەرتەرەپتىن بۆكتۈرمە قۇردۇق ،
ئاتلىرىنىڭ كوكۈللىرىنى كەستۇق ،
مىڭلاق ئەرلىرىنى سويدۇق .

كەلكۈن بولۇپ ئاقتۇق ،
كەنتلەرنىڭ ئۈستىگە چىقتۇق ،
بۇتخانىنى يىقىتتۇق ،
بۇت ئۈستىگە چىچتۇق .

كەلدى ماڭا تات ،
ئېيتتىم ئەمدى يات ،
قوشقا بولۇپ ئەت ،
سېنى تىلەر ئۈس ، بۆرى .

ئۇنىڭ ئىشىنى پۈتتۈردۇم ،
ھەمرىيىمنىمۇ قاچۇردۇم ،
ئۆلۈم زەھىرىنى ئىچۈردۇم ،
تەرى تۇرۇلۇپ ئىچتى .

خانىنىڭ چېدىرى قۇرۇلدى ،
تۇغ تىكىپ (دۇمباق) ئۇرۇلدى ،
(دۇشمەن) قوشۇنى ئوتتەك ئورۇلدى ،
ئۇ نەگە قاچسا تۇتۇلار .

(ئات) قۇيرۇقىنى قاتتىق تۇگدۇق ،
تەڭرىگە كۆپ ھەمدۇ ــ سانا ئېيتتۇق ،
ئاتنى دېڭىتىپ تەگدۇق (ھۇجۇم قىلدۇق) ،
ئالداپ يەنە قاچتۇق .[1]

بۇنىڭدىن قاراخانىيلار بىلەن قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشنىڭ كەسكىن ئېلىپ بولغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . ئەمما ، بىزگە يېتىپ كەلگەن تارىخى ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا ، قۇجۇ ئۇيغۇر خانلىقى قاراخانىيلار دەۋرىدە ئىسلاملاشماستىن ، بەلكى 13- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ ئىسلاملاشقان بولۇشى مۇمكىن . چۈنكى ، « تۈركىي تىللاردىۋانى» دىمۇ مۇنداق بىربايان ئۇچرايدۇ : « ئۇيغۇر بىر ئەلنىڭ ئىسمى ، بۇ ئەلدە بەش شەھەر بار . ئۇنىڭ خەلقى ئەڭ ئەشەددى كاپىرلار ، ئەڭ ئۇستا مەرگەنلەردۇر . بۇ شەھەرلەر : سۇلمى ، قۇجۇ ، چانبالىق ، بېشبالىق ، يائى بالىق » دۇر .[2]

---

[1] مەھمۇد قەشقەرى : « تۈركىي تىللاردىۋانى » بىرىنچى توم 51- ، 66- ، 262 - ، 448- ، 565- ، 617- ؛ ئۈچىنچى توم 324- بەتلەر . شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1981- ، 84- يىل نەشرى

[2] « تۈركىي تىللاردىۋانى »بىرىنچى توم 152- بەت

قىسقىسى ، ئىسلام دىنى مۇڭغۇللار ئىستىلاسىدىن ئىلگىرى قەشقەرنى مەركەز قىلىپ تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئىككى يېقىغا ، يەنى شەرقىي جەنۇب تەرەپتە قەشقەردىن نىيىگىچە ، شەرقىي شىمال تەرەپتە ئاقسۇدىن كۇچا غىچە بولغان رايونلارغا تارقالغان ، پەقەت مۇڭغۇللار ھۆكۈمرانلىقى دەۋرىدىلا بۇگۈنكى تۇرپانغا ھەمدە تۇرپان تارقالغان . ئىسلام دىنىنىڭ شەرقىي شىنجاڭدا ئومۇملىشىشىدا تۇغلۇق تۆمۈر ئالاھىدە رول ئويناغان .

3 ـ ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا كەڭ تۇرده راۋاجلىنىشى ۋە ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا ئۆتۈشى

مۇڭغۇللارنىڭ ھۆكۈمرانلىقى شارائىتىدا، شىنجاڭدا ھەرخىل دىنلارغا كەڭ قوللۇق بىلەن مۇئامىلە قىلىنغان. ئەينى دەۋرلەردە چىڭگىزخان مەدەنىيەت ، مائارىپ ۋە ھەربىي ئىشلاردا مۇۋەپپەقىيەت قازىنىشتا دىندىن پايدىلىنىپ ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىق قىلىشتىكى مەنىۋى تايانچى قىلىشقا بەكمۇ ئەھمىيەت بېرىپ ،تۆۋەندىكىدەك دىنى سىياسەتنى ئوتتۇرىغا قويغان : ھەممە دىنغا ھۆرمەت قىلىش كېرەك ، بىرسىگە يان بېسىپ ، يەنە بىرسىنى چەكلەشكە بولمايدۇ ؛ ھەرقانداق دىنىي مەزھەپنىڭ ئەركىنلىكىگە دەخلى قىلىش جازالاشقا تېگىشلىك جىنايى قىلمىش ھېسابلىنىدۇ ؛ دىنغا ياخشى مۇئامىلە قىلىپلا قالماي ، بارلىق دىنلارغا ھۆرمەت قىلىش كېرەك ؛ دەرۋىشلەر ، موللىلار ، قازىلار ، تېۋىپلار ، ئۆلىمالاردىن ، تائەت ـ ئىبادەتكە ئۆزىنى ئاتىغان ۋە زاھىدلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرىدىغانلاردىن باج ـ ئىجارە ئېلىنمايدۇ ، ئۇلارغا ئالۋاڭ ـ ياساق سېلىنمايدۇ ؛ ھۆرمەت يۈزىسىدىن ، ئىبادەتخانا ، مەسچىت ، بۇتخانىلار ۋە ئۇلاردا ئولتۇرۇشلۇق راھىبلاردىن ئېلىنىدىغان باج ـ ئىجارە كەچۈرۈم قىلىنىدۇ [1] . چىڭگىزخاننىڭ بۇ سىياسىتىنى چاغاتاي خان

---

[1] ھاجى نۇرھاجى، چىن گوگۇاڭ : « شىنجاڭ ئىسلام تارىخى » 133- بەت .

ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى موڭغۇل خانلىرىمۇ ئىزچىل تۇرده يولغا قويۇپ كەلگەنىدى . شۇنىڭ تۇرتكىسىده 13-ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ، ئىسلام دىنى شەرققە قاراپ كۇچار، قاراشەھەر، تۇر پان قاتارلىق جايلارغىچە كېڭەيگەن. ياۋروپالىق سایاھەتچى روبروك 1254- يىلى قاراشەھەرنىڭ بەزى كەنتلىرىده خرىستىئان دىنىنىڭ نىستورى راھىبلىرى مۇسۇلمانلار بىلەن بىرگە ئولتۇراقلاشقانلىقىنى كۆرگەن ① . ئۇنىڭدىن سىرت خوڭ ۋۇنبىينىڭ « تارىم ئويمانلىقىنىڭ ئارخېئولوگىيىلىك خاتىرىسى » ده، سۇڭ لىزۇڭ ده ۋرىده (1225- 1264- يىللار) ئىسلام دىنى كۇچاغا تارقالغان، دېيىلىدۇ . پەقەت 14 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن باشلاپ ئىسلام دىنى ئىنتايىن تېزلىك بىلەن شەرققە قاراپ زوركۆلەمده كېڭەيىپ، ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بۇددىزىمنى تامامەن بېسىپ چۈشۈپ ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتكەن.

چىڭگىز خان ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا، ئۆزى ئىگىدارچىلىق قىلغان جايلارنىڭ هەممىسىنى تۆت ئوغلىغا بۆلۈپ بېرىدۇ. جەنۇبي شىنجاڭنى ۋە شىمالي شىنجاڭدىكى ئىلى ۋادىسىنى ئىككىنچى ئوغلى چاغاتاي خانغا، ئالتاي،چۆچەك رايونىنى ئۈچىنچى ئوغلى ئۆكتايخانغا بۆلۈپ بېرىدۇ. چىڭگىز خان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن شاھزادىلىرى ۋە نەۋرىلىرى ئارىسىدائۇلۇغ خانلىق تەختىنى تالىشىپ ئۇزلۇكسىزئۇرۇشلار ئېلىپ بېرىلىدۇ . بۇ ئۇرۇشلار 1306- يىلى قايدۇنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئاخىرلىشىدۇ . ئۆكتايخانىنىڭ مۇلكى يېرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ ، چاغاتاي خانىنىڭ مۇلكى يېرىگە قوشۇۋېتىلىدۇ ، قۇجۇ ئىدىقۇتىمۇ ئۇنىڭغا قوشۇۋېتىلىدۇ . بۇ دەۋرده، ئۇلۇغ خان مۇنكە ئىسلام دىنىنى ياقىلايتى . قۇجۇ ئىدىقۇتى سالىندىنىڭ مۇسۇلمانلارنى قىرماقچى بولغانلىقىنى ۋە ئاسىيلىق گۇناھى بارلىقىنى بىر قۇل پاش قىلىپ قويغاندا، ئۇنىڭغا ئۇلۇم

---

① مېڭ فەنرىن : « قۇجۇ ئۇيغۇرلىرى بۇددىزىمى ھەققىده » شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى 1982- يىلى 1- سان .

جازاسى بېرىلگەندى [1] بۇنىڭدىن 13- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا، قۇجۇ ئىدىقۇتى تەۋەسىدە مۇسۇلمانلارنىڭ خېلى كۆپ ئىكەنلىكىنى ۋە سەل قاراشقا بولمايدىغان كۈچ بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شۇنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈش كېرەككى، 13 - ئەسىرنىڭ ئالدى — كەينىدە، موڭغۇللار ماۋرائۇننەھر رايونىدىكى مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ دېھقانچىلىق قىلىدىغان مىللەتلەر بىلەن ئۇزاقتىن بېرى قوينۇق ئالاقە قىلىپ كەلگەچكە ، چاغاتاي خانلىقىدىكى ئاقسۆڭەكلەرنىڭ بىرقىسمى، مەسىلەن، مۇباراشاھ ، بارا قاتارلىقلار ئىسلام دىنى ئەقىدىلىرىنى قوبۇل قىلغان، كۆپەكخان دەۋرىگە كەلگەندە، گەرچە ئۇ بۇددا دىنىنىڭ مۇرىتى بولسىمۇ ،ئىسلام دىنىنى ھىمايە قىلىش سىياسىتىنى قوللانغان . كېيىنكى تارىخچىلار بۇنى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى موڭغۇل خانلىرىنىڭ ئىسلام دىنى مەدەنىيىتى تەرىپىدىن تەدرىجىي بويسۇندۇرۇلۇش تارىخىدا مۇھىم ئەھمىيەتكە ئىگە ، دەپ قارايدۇ.

14- ئەسىرنىڭ بېشىدا، چاغاتاي خانلىقى غەرب ۋە شەرقتىن ئىبارەت ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ . بۇ چاغدا شىنجاڭ شەرقىي چاغاتاي خانلىقىغا تەۋە ئىدى . رېئال ھوقۇقدار بولۇپ تۇرۇۋاتقان دوغلات قەبىلىسىنىڭ مۆتىۋىرى ئىمىرمۇ ئىسلام دىنىغا كىرىدۇ . ھىجرىيىنىڭ 748 - يىلى (مىلادى 1347- يىلى) ئىمىر ھودايدات يۆلەپ خانلىققا چىقارغان تۇغلۇق تۆمۈر تۇنجى بولۇپ ئىسلام دىنىغا كىرگەن شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ موڭغۇل خانى ئىدى . تۇغلۇق تۆمۈر خانىنىڭ ئىسلام دىنىغا كىرىش جەريانى مىرزا ھەيدەر كوراگاننىڭ « تارىخىي رەشىدى » سىدە مۇنداق بايان قىلىنىدۇ : تۇغلۇق تۆمۈرنى شەيخ جامالىدىن سۆز بىلەن قايىل قىلىپ ، ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەن . جامالىدىننىڭ ئاتىسى مولا خوجا ئەخمەت بۇخارادا تۇراتتى، چىڭگىز خان دەۋرىدە سۇرگۈن قىلىنىپ، شىنجاڭغا

---

[1] ئالائىدىن جۇۋەينى : « تارىخىي جاھان كۈشاي» 1- توم .

كەلگەن. ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى شىنجاڭدا دىن تارقىتىپ ، مۇسۇلمانلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. كېيىن شەيخ جامالىدىن ئاقسۇغا كېلىپ ، ئۇ يەردە تۇغلۇق تۆمۇر خانغا يولۇقۇپ ،تۇغلۇق تۆمۇر خاننى سۆز بىلەن قايىل قىلىپ ، ئىسلام دىنىغا كىرگۈزگەن .

شىنجاڭ ئازسانلىق مىللەتلەرنىڭ جەمئىيىتى ، تارىخىنى تەكشۈرۈش گۇرۇپپىسى تەرىپىدىن 1959- يىلى تەرجىمە قىلدۇرۇلغان « شىنجاڭ ئىسلام تارىخىغا ئائىت ماتېرىيال» دا بۇتوغرىدا مۇنداق رىۋايەت قىلىنىدۇ : تۇغلۇق تۆمۇر خان موڭغۇلىستانىنىڭ تۆرىسى (پادىشاھى) ئىدى، تۇغلۇق تۆمۇر خان ئەردىۋىل (ئاقسۇ) نى كۆرەي دەپ ئالتە لەك ئالتە مىڭ (ئالتەيۈز6 مىڭ) ئەسكەر بىلەن تاغ- ئىدىرلاردا شىكار قىلىپ كېلىپ كەچ قېلىپ ئايكۆلگە چۈشىدۇ . سەھەر ۋاقتىدا شەيخ شاھابىدىن ناماز ئۈچۈن ئەزان ئوقىدى . تۇغلۇق تۆمۇرخان ئۇيقۇ ئارلاش ئورنىدىن تۇرۇپ ئەزانىنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلىدى ۋە ئۇنىڭ قاتتىق تاشتەك دىلىغا تەسىر قىلدى، ئىختىيارسىز كۆزىدىن ياش ئاقتى، دىلىدا قاتتىق بىر تەسىرات پەيدا بولدى. تۇغلۇق تۆمۇرخان ئۆزى ئات باققۇچىسىنى چاقىرىپ : « ئەشۇ ئاۋاز چىقارغۇچىنى ئېلىپ كېلىڭلار» دەپ ئەۋەتتى . ئۇ بېرىپ: « تۇۋلىغۇچى قايسىڭ؟ سېنى تۆرە چاقىرىدۇ » دېدى . شەيخ شاھابىدىن: « ئەزان ئوقۇغۇچى مەن،تۆرە نىمە قىلماقچىكەن؟ » دەپ ئۆزىنى كۆرسەتتى. ئۇكىشى نېمە قىلىشنى بىلمەيمەن دىدى . مەۋلانە جالالىدىن:ئەلۋەتتە ، بىر دىنسىز- تۇغلۇق تۆمۇرخان مۇسۇلمان بولىدۇ، دەپ ئىككىسى بىرلىكتە كەلدى . تۇغلۇق تۆمۇر خان قىزىل چىدىر قۇرۇپ ، ئۆيىنىڭ ئالدىدا كۆرۈس قويۇپ ھەيۋەت بىلەن ئولتۇراتتى. تۇغلۇق تۆمۇرخان: نېمەدەپ ۋاقىرىدىڭ؟ دەپ سورىدى. مەۋلانە جالالىدىن:«ھەيىيە ئەلەس سالات » (ئەي جاما ئەت- مەھەللەخەلقى، ناماز غا كېلىڭلار) دەپ چاقىردىم، دېدى . تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ ئالدىدا بويىنىغا ئالتۇندىن قوڭغۇراق ئېسىلغان بىر ئىت ياتاتتى، تۇغلۇق تۆمۇرخان مەۋلانە جالالىدىنغا قاراپ : سەن ياخشىمۇ

ياكى مېنىڭ ئىتىم ياخشىمۇ؟ دەپ سورىدى . جالالىدىن:ئەي دىنسىز، ئىمان (خۇدانى تونۇش) مەندە بولسا ، مەن ياخشى ؛ ئەگەر سېنىڭ ئىتىڭدە بولسا، ئىتىڭ ياخشى، ئەگەر ئىمان سەندە بولسا، سەن ياخشى، ئېتىبار پەقەت ئىماندا ، دېدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان:ئىمان دېگىنىڭ نېمە ؟ دەپ سورىدى . مەۋلانە : ئىمان دېگەندە كۆڭچىلىك ئالىملار. خۇدانى تىل بىلەن ئىقرار قىلىپ ، دىلى جەھەننەم تەستىقلاپ قايىل بولۇش ، دەيدۇ ؛ بەزى ئالىملارنىڭ كۆزقارىشىچە ، ئاللاھقا ھېچ بىرنەرسىنى ئوخشىتىشقا بولمايدۇ ،شۇنىڭ بىلەن ئاللاھنى بىردەپ ئىمان ئېيتىش كېرەك ؛ پەرىشتىلەرنى ئېتىراپ قىلىش ، ئاللاھنىڭ پەيغەمبەرلىرىنى ، ئەۋەتكەن كىتابلىرىنى تونۇش، پەيغەمبەرلەرنىڭ بارچىسى ھەق ۋە ھەقىقىي دەپ ئېتىراپ قىلىش ، خۇدانىڭ بارلىق تەقدىرىگە ئىمان كەلتۈرۈش ، قىيامەت كۈنى ئادەملەر تىرىلىپ ياخشىلىق- يامانلىق ئۈچۈن ھېساب بېرىش ، جەننەت- دوزاقنىڭ مەۋجۇتلىقىغا قايىل بولۇش ئىمان دۇر، دەپ جاۋاپ بەردى . تۇغلۇق تۆمۈرخان : ئەي ھەممەتلىك ، غەيرەتلىك كىشى، ئۆزەڭ كىم بولىسەن؟ دەپ جالالىدىندىن سورىدى . جالالىدىن مەن ئەبۇھەبىس كىبىر بۇخارىنىڭ ئوغلى بولىمەن، دېدى . تۇغلۇق تۆمۈرخان : ئەي خوجا راست ، توغرا دىن سىزنىڭ دىنىڭىز ئىكەن، بىزنىڭ دىنىمىز ناتوغرا ، ئاساسسىز ئىكەن، دېدى . جالالىدىن : ئەي شاھ، ئىسلام دىنى شەرىپىگە كىرىڭ، دېدى . تۇغلۇق تۆمۈر خان: ئەي ئالىم، ھازىر بۇيەرگە ئۆزكىشىلىرىم بىلەن كەلدىم، ئەگەر ئىسلامغا كىرىپ ئۆز يۇرتۇمغا (پايتەختىمگە) قايتسام خەلقىم: سەن« ئاقداستار» (ئاق سەللىلىك) لەرنىڭ دىنىغا كىرىپسەن ، دەپ قارشى تۇرىدۇ ، مەسىلىھەت شۇنداق بولسۇنكى، مەن ھازىرچە قايتاي، يۇرتقا بېرىپ ئۇيەردىكىلەرنى ھەم ئىمانغا چاقىراي، سىز ئىلىغا بېرىڭ، دېدى . جامالىدىن قوبۇل قىلدى . تۇغلۇق تۆمۈرخان قايتماقچى بولغاندا، جالالىدىن : مىنىڭ ئۆمرىم ئىلىغا بېرىشقا يەتمىسە،ۋەدىڭىزدىن قايتماڭ، مېنىڭ ئوغلۇم ئەرشىدىن بارسۇن، دېدى . تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەرشىدىننى چاقىرتىپ، ئوبدان تونۇڭالدى .

تۇغلۇق تۆمۈرخان خوشلىشىپ يۈرۈپ كېتىدۇ.....ئۇزاق ئۆتمەي جالالىدىن تۇغلۇق تۆمۈرخانىنى مۇسۇلمان قىلىشنى ئوغلى ئەرشىدىنگە ۋەسىيەت قالدۇرۇپ ئالەمدىن ئۆتىدۇ.

ئەرشىدىن ئاتىسى جالالىدىن ۋاپات بولۇپ 40 كۈندىن كېيىن قىرىق نەزىرىسىنى بېرىپ، تاغ يولى بىلەن يۈرۈپ مۇزات داۋىنىغا بېرىپ، داۋاندىن ئۆتۈپ بولغاسۇن(ئىلى)غايىتىپ باريدۇ ۋە ئەتىسى تۇغلۇق تۆمۈرخان بىلەن كۆرۈشۈپ ، تۇغلۇق تۆمۈرخان بىلەن دادىسى جامالىدىننىڭ ئايكۆلده(ئاقسۇدا) كۆرۈشۈپ ۋەدىلەشكەنلىكىنى بايان قىلىپ، ئۇزىنىڭ ئۇنىڭ ئوغلى ئىكەنلىكىنى تونۇشتۇرىدۇ . تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنى تونۇپ ئۇنىڭدىن ھال ــ ئەھۋال سوراپ، ئاتىڭىز جالالىدىن كەلدىمۇ؟ دەپ سورايدۇ . ئەرشىدىن جاۋاپ بېرىپ :« ئاتام ئاخىرەتكە سەپەر قىلدى، ماڭا قىلغان ۋەسىيىتى بويىچە، ھەم سىزنىڭ ئاتامنىڭ ئالدىدا قىلغان ۋەدىڭىزگە ئاساسلىنىپ كەلدىم » دەيدۇ . تۇغلۇق تۆمۈر خان : راست ، دەيدۇ . ئەرشىدىن تۇغلۇق تۆمۈرخانغا ئىمان ئېيتىشنى تەكلىپ قىلىدۇ ، ئۇ قوبۇل قىلىپ« لائىلاھە ئىللەللاھۇ ، مۇھەممەدۇن رەسۇلۇللا » دەپ ئىمان ئېيتىپ مۇسۇلمان بولىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ بارلاس ، ئارلات ، دوغلات قاتارلىق جەيساڭلىرىنى ئىسلامغا كىرىشكە دەۋەت قىلىدۇ ، ھەممىسى قوبۇل قىلىپ مۇسۇلمان بولىدۇ ، يالغۇز بۆكەجوراس ناملىق پالۋان ئىمان ئېيتقىلى ئۇنىمايدۇ . نۇرغۇنلىغان بەس ــ مۇنازىرىدىن كېيىن ، ئۇ ئەرشىدىن بىلەن چېلىشماقچى بولىدۇ ، ئەگەر بۇلارنىڭ قايسى بىرى يىقىلسا، ئۇ مەغلۇپ بولغان ھېسابلىنىپ ، غالىب بولغۇچىنىڭ دىنىغا كىرىشنى ۋەدىلىشىدۇ . ئەرشىدىن بۆكەنى كۆتۈرۈپ يەرگەئۇرۇپ يىقىتىدۇ ، بۆكەجوراس مۇسۇلمان بولىدۇ ، شۇكۇنى 80 مىڭ غەيرى دىندىكىلەر مۇسۇلمان بولىدۇ . يىراق قەبىلىلەرگە تۇغلۇق تۆمۈرخان ئادەم ۋەخەت ئەۋەتىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئۇلارمۇ مۇسۇلمان بولىدۇ[1] . بۇ بايانلارمۇ

---

[1] « شىنجاڭ ئىسلام تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار توپلىمى » 80 ـ بەت .

ئوخشاشلا قويۇق دىنىي ئەپسانە تۈسىگە ئىگە بولۇپ، بۇ يەردە ئۇنى نەقىل كەلتۈرىشىمىزدىكى مەقسەت ــ بۇ ئەپسانىلەرگە تەنقىدى مەيداندا تۇرۇپ ئىلمى نۇقتىدىن خۇلاسىلاش ئارقىلىق، تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ئىسلامنى قوبۇل قىلىشىغا ئائىت مەزمۇنلارنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىشىمىزغا ئازدۇر ــ كۆپتۈر يارىدىمى تەگسە ئەجەپ ئەمەس، دېگەندىن ئىبارەت، خالاس .

ئەمەلىيەتتە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىدىكى ئاھالىلەر ۋە شۇيەردىكى ھۆكۈمران سىنىپلار تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتىن خېلى بۇرۇنلا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلغانىدى . بىز مەھمۇد قەشقەرىنىڭ « تۈركىي تىللار دىۋانى » دىكى ئۇسمى تارىم دېگەن سۆزنىڭ يەشمىسىدىن (ئۇسمى تارىم ـ ئىسلام ئېلىدىن ئۇيغۇر ئېلىگە ئېقىپ بارىدىغان چوڭ دەريا دەپ چۈشەندۈرگەن) بۇ پىكرىمىزنىڭ توغرىلىقىنى جەزملەشتۈرەلەيمىز[1] . شىنجاڭنىڭ نامدىكى پادىشاھى بولغان موڭغۇل خانىنىڭ ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشى ـ ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇۋاتقان موڭغۇل قەبىلىسىنىڭ يەرلىك ئۇيغۇرلارغا قوشۇلۇپ كىتىشىدىكى مۇھىم بىر ئامىل بولۇپ قالغا نىدى . موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ مۇسۇلمان بولۇشى ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشىنى تېزلىتىپلا قالماي، موڭغۇللارنىڭ يەرلىك ئۇيغۇرلارغا ئاساسىمىلياتسىيە بولۇش جەريانىنىمۇ ئىلگىرى سۈردى. ئېيتىمىزلارغا قارىغاندا، تۇغلۇق تۆمۈر ئىسلام دىنىگە كىرگەندىن كېيىن، 160 مىڭ موڭغۇل ئۇنىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرگەن . تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ كېيىنكى ئەۋلادىنىڭ ھەممىسى تەقۋادار مۇسۇلمان بولۇپ، شىنجاڭدا ئىسلام دىنىنى داۋاملىق تارقاتقان. مەسىلەن، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ كىچىك ئوغلى خىزىر خوجا ئۆزى لەشكەر

---

[1] مەھمۇد قەشقەرىنىڭ « تۈركىي تىللار دىۋانى » بېرىنچى توم 175- بەتتە ئۇسمى تارىم دېگەن سۆزگە ئىزاھات بېرىلىپ، ئۇسمى تارىم ، ھازىرقى تارىم دەرياسى . ئۇزاماندا كۇچانىڭ غەربىي تەرىپىدىكى ئاھالە ئىسلام دىنىغا كىرىپ بولغاچقا ، ئىسلام دىنىغا تېخى كىرمىگەن شەرقىي ئۇيغۇرلاردىن پەرقلەندۈرۈپ « ئىسلام ئېلى » دېيىلگەن .

تارتىپ، قارا قۇچۇ بىلەن تۈرپاننى ئىشغال قىلىپ، شۇيەردىكى ئاھالىلەرنى مۇسۇلمان قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بۇرايونلارمۇ مۇسۇلمان رايونى بولۇپ قالغان .

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئۆز قوۋمى بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكى ھەققىدىكى مەزمۇنلار شۇ دەۋردە يېزىلغان «ئىككى بەختىنىڭ قوشۇلۇشى» ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن يېزىلغان«شەجەرئىي تۈرك» ، «تارىخي رەشىدىيە زەيلى» قاتارلىق پارسچە، ئەرەبچە، چاغاتايچە تارىخي ماتېرىياللاردا ئاساسەن ئوخشاش خاتىرىلەنگەن، بۇھال يۇقىرىقى تارىخى ۋەقەنىڭ ئىشەنچىلىك ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ .

14 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا، تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆزقوۋمى بىلەن ئىسلام دىنىغا كىرگەنلىكىنى ئېلان قىلغان بولسىمۇ، لېكىن قول ئاستىدىكى قوۋمىنىڭ ھەقىقىي مۇسۇلمان بولۇشى ئۈچۈن خېلى ئۇزاق ۋاقىت كەتكەن.چۈنكى، موڭغۇللار كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن تۇرمۇش كەچۈرۈپ يۈرگەچكە، دەسلەپتە ئىسلام دىنىنىڭ پەرىزلىرىگە قاتتىق ئەمەل قىلالمىغان، دىنىي قائىدە- يوسۇنلارنى تولۇق بەجا كەلتۈرمىگەن. شۇڭا، ئەينى چاغدا مىرزا ھەيدەرگە ئوخشاش خېلى تەقۋادارئىسلام مۇرتىلىرىمۇ بۇ موڭغۇللارنى «ئىسلام دىنىغائېتىقاد قىلغان بولسىمۇ، ئىسمى - جىسمىغالايىق مۇسۇلمان دېيىشكە بولمايدۇ» دەپ ھېسابلىغان . شۇڭاغدا ئىسلام دۇنياسىدا ،ئىسلام دىنىگە كىرگەن موڭغۇللارنى مال بازىرىدىكى بىدىكلەرگەئوخشىتىپ ، بىدئەت ھېسابلايدىغان ئەھۋاللارمۇ بولغان[1] . ئەمما موڭغۇل خانلىرىنىڭ ئىزچىل تۈرده ئىسلاملاشتۇرۇش سىياسىتىنى يولغا قويۇشى نەتىجىسىده ، يالغۇز مۇڭغۇللارنىڭ ئىسلاملىشىش قەدىمى تېزلىتىلىپلا قالماي ، بەلكى شەرقىي شىنجاڭ ئۇيغۇرلىرىنىڭ ئىسلاملىشىش قەدىمىنىمۇ تېزلەتكەن . مەسىلەن ، تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئوغلى خىزىر

---

[1] تېمۇر ۋېيجاڭ : « يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرى ، مىڭ سۇلالىسى دەۋرىده ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا تارقىلىشى ۋە روناق تېپىشى »« شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەرتەتقىقاتى» 1987- يىلى (ئىچكى) 12- سان .

خوجا مىلادى1383- يىلى بەشبالىقتا (جىمىسارىدا) ھاكىمىيەت ئورنىغا چىققاندىن كېيىن ، مىلادى 1389- يىلى تۆرپان ۋە قاراغوجىغا قارىتا « غازات » ئېلىپ بېرىپ ، زوراۋانلىق بىلەن بۇددا دىنىنى يوقىتىپ ، بۇددا ساۋاملىرىنى بۇزۇپ تاشلاپ ، خەلقلەرنى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە مەجبۇر قىلغان . ئەمدى مۇڭغۇللارنى ئىسلاملاشتۇرۇشقا كەلسەك ، خىزىر خوجىنىڭ تەخت ۋارىسى مەخمۇت خان « دۆلەتمەن شاھزادە ۋە ئىخلاسمەن مۇسۇلمان ئىدى » . مۇڭغۇللارنى ئىسلام دىنىگە كىرگۈزۈش ئۈچۈن مەھمۇد خان تۆرلۈك مەجبۇرلاش تەدبىرلىرىنى قوللانىدى . مەسىلەن ، سەللە يۆگىمىگەنلەرنىڭ بېشىغا ئات تاقىسى قاقتى ① .

قىسقىسى ، ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭدا ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتۈشى مۇڭغۇل ئىستىلاسىدىن كېيىن ھەقىقى ئەمەلگە ئاشتى . بۇدە ۋرلەردە مۇڭغۇل خانلىرى زورلۇق ۋاستىلەرنى قوللىنىپ ، بەزى خانلار ھەتتا قانۇن ــ پەرمان جاكارلاپ ، ئېچىنىشلىق جازا قوللىنىپ ، ئىسلام دىنىغا كىرىشىنى خالىمايدىغان ۋە ئىسلام ئادەتلىرىگە قارشىلىق قىلىدىغان كىشىلەرنى جازالىدى . بۇ خانلارنىڭ ئىزچىل تۇردىكى قاتتىق قول سىياسىتى نەتىجىسىدە 14- ئەسىرنىڭ ئاخىرى ئىسلام دىنى شەرقىي شىنجاڭدا كەڭ تۇردە ئەۋج ئېلىپ ، بۇددا دىنىنىڭ تارىخىغا خاتىمە بەردى . ئۆزبېكى مۇھەممەت پەيغەمبەرنىڭ ئەۋلادى دەپ ئاتىۋالغان سوپىزمچى ئاتالمىش « خوجىلار » نىڭ 15- ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن باشلاپ بۇخارادىن قەشقەرگە ئېقىپ كىرىشى بىلەن ، شىنجاڭدا دىنى زىددىيەت كەسكىنلىشىپ ، چوڭ ـ كىچىك خوجىلار ئوتتۇرىسىدا شىنجاڭ تارىخىدا تەخمىنەن 300 يىل داۋام قىلغان توپىلاڭ كۆتۈرۈلۈپ ، شىنجاڭنىڭ ئىجتىمائىي تەرەققىياتىنى خانىۋىران قىلدى ، ئۇلارنىڭ يولسىز ئەقىدىلىرى شىنجاڭ خەلقىگە مۇلچەرلىگۈسىز زىيانلارنى كەلتۈردى .

---

① « تارىخى رەشىدى » خەنزۇچە تەرجىمىسى 2-قىسىم 233- بەت .

تۆتىنچى باب

خوجىلار دەۋرى ۋە غەيرىي ئىسلام ئەقىدىلىرى

1 ـ تەسەۋۋۇپ ئىدىيىسىنىڭ شەنجاڭغا كىرىشى

11ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ سوپىزم (تەسەۋۋۇپ) ئىدىيىلىرى ئۇتتۇرا ئاسىيادا كەڭ تۈردە تارقىلىپ ، كەڭ مۇسۇلمان ئاممىسى ئىچىدە مۇستەھكەم ئاساسقا ئىگە بولۇشقا باشلىدى ۋە كۆپلىگەن سوپىزمچى « پىر» لار مەيدانغا كەلدى . سوپىزم بىرخىل پەلسەپەۋى سىستېما ، بىر خىل ئېتىقاد، يەنى ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىنى ۋە كائىناتنىڭ مەۋجۇت بولۇشىنى يەككە بارلىق (ۋەھدەتى ۋۇجۇت) چۈشەنچىسى بىلەن بايان قىلىپ بېرىدىغان دىنى ۋە پەلسەپەۋى ئېقىم بولۇشىغا قارىماي ، ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ، ئوخشىمىغان « پىر» لار تەرىپىدىن ئۇنىڭ مەزمۇنى ، شەكلى كۆپ خىل تەرىقەت تۈسىنى ئېلىپ ، ھەر خىل تەرىقەتنىڭ ئۆزىگە خاس مەخسۇس « مۇراسىم ۋە قائىدىلىرى » بارلىققا كەلدى . بۇنىڭ بىلەن ئەسلىدىكى ساپ تەسەۋۋۇپ ئىدىيىسى ئېغىر دەرىجىدە بۇرمىلىنىپ، ئاتالمىش « پىر» لارنىڭ خەلقنى نادانلىق ، جاھالەتتە قالدۇرۇش بەدىلىگە شەخسىي بايلىق توپلىشى ۋە سىياسىي ئىمتىيازغا ئېرىشىشىدىكى قۇرالىغا ئايلىنىپ قالدى .

تەسەۋۋۇپ سۆزىنىڭ قايسى تىلدىن ئېلىنغانلىقى ھەققىدە ئوخشىمىغان قاراشلار مەۋجۇت . تونۇلغان ئالىم ئابدۇلكېرىم قۇشەيرى « رىسالەئى قۇشەيريە » دېگەن ئەسىرىدە بۇ توغرىدا توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ :« بەزىلەر بۇ سۆزنى ئەرەبچە (ساف) ياكى

‹ سۇففە › سۆزلىرىدىن كېلىپ چىققان ، دەپ خاتا چۈشەندۈرۈپ ، تەسەۋۋۇپ ئەرەبچە ‹ يۇك › مەنىسىنى بىلدۈردىغان ‹ سۇف › سۆزىدىن كېلىپ چىققان ، سوپىلار يۇڭلۇق كىيىم (جەندە) كىيگەنلىكىلىرى ئۈچۈن ، ئۇلار بىرلىك بىلەن ئاتىغاندا ‹ سۇفى › ، كۆپلىك بىلەن ئاتىغاندا ‹ سۇفىيە › دەپ ئاتالغان، دەپ قارايدۇ . ئەمەلىيەتتە ‹ سوف › يۇنانچە ‹ سوفيا › (سوفۇس ــ ھېكمەت) سۆزىدىن ئېلىنغان بولۇپ ، ‹ پەيلاسوف › تېكى ‹ سوف › نىڭ ئەينى . چۈنكى، پەيلاسوف ‹ ھېكمەت سۆيگۈچى ، ھەكىم › مەنىسىدە . مەۋجۇدىيەتنىڭ ئاساسى ئاللاھ ، ئەڭ يۇكسەك بىلىم ئاللاھقا خاس . ئۇنىڭ ئەڭ گۈزەل سۇپەتلىرىدىن بىرى ‹ ھەكىم › دۇر . يۇنانچە سوفۇس ياكى سوفىيا ھېكمەت دېمەك بولىدۇ . تەسەۋۋۇپ بولسا ، ئەقىل يەتمىگەن ساھەلەرگە ، ھەقىقەتكە پەقەت قەلب كۆزى، سەزگۈ كۈچى ، خىلۋەتتە پىكىر يۈرگۈزۈشتىن ئىبارەت ھېسسىي يول بىلەن ئېرىشىشكە بولىدىغانلىقىنى قوللايدىغان پەلسەپەنى ۋە دىنىي تەلىمات . بۇ ئىسلامىيەتتە تەسەۋۋۇپ (سوپىلىق) ، خىرىستىيانلاردا ئىستىمىزم دېيىلىدۇ » .

ئەمما مەيلى تارىخ يېكى ھازىرقىي زامان ئالىملىرىنىڭ كۆپىنچىسى بولسۇن، مەزكۇر ئېقىمنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ تەرىقەت يولى ، ئىلگىرى سۈرگەن ئىدىيىلىرى ھەم ئەمەلىي پائالىيەتلىرى ۋە ئىبادەت جەھەتتىكى بەزى ئۆمۈمىيلىقى قاتارلىقلارنى ھېسابقا ئالغان ھالدا ‹ تەسەۋۋۇپ › ياكى ‹ سۇف › دېگەن سۆزلەرنى ئەرەبچىدە يوك دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدىغان‹ سۇف › سۆزىدىن كېلىپ چىققان ، سوپىلار يۇڭلۇق كىيىم (جەندە) كەيگەنلىكىلىرى ئۈچۈن ، ئۇلارنى بىرلىك بىلەن ‹ سۇفى › ، كۆپلىك بىلەن ‹ سۇفىيە › دەپ ئاتاش ئادەت بولۇپ قالغان، دەپ قارىشىدۇ . بۇ خىل قاراش سوپىزمچىلارنىڭ ئەملىيىتىگە بىر قەدەر ئويغۇن بولغاچقا كۆپىنچە ئالىملارنىڭ ئورتاق ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن .

سوپىزم ئەرەبىستانلىق ئوبۇلھاشىم ، زۇنۇن مىسىرلىەر تەرىپىدىن

8- ئەسىردە ئىجاد قىلىنغان . شام ئارقىلىق ئېرۇسالىم ، يەمەن ، مىسىر ، ئىران ، ئىراق ، مەككە ، مەدىنە ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغا تارقالغان . سوپىزم ئىدىيىلىرى ئوتتۇرا ئاسىياغا سىڭىپ كىرىشى بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخارا ، سەمەرقەنت قاتارلىق جايلار مەشھۇر تەسەۋۋۇپچى روھانىلار توپلىشىدىغان مەركەزگە ئايلىنىپ ، ئىسلام دۇنياسىدا تەسەۋۋۇپ ئىدىيىسىنىڭ تارقىلىشىدا مۇھىم ئورۇن تۇتقان . جۈملىدىن ، ئۇنىڭ تەسىردە تەسەۋۋۇپ ئىدىيىسى شىنجاڭدا چۈڭقۇر يىلتىز تارتىپ، شىنجاڭدىكى كەڭ مۇسۇلمان ئاممىسىنىڭ مادىدى ۋە مەنىۋى تۇرمۇشىغا ئۆزىنىڭ جاھالەت تامغىسىنى باسقان . كېيىنكى بايتا تەسەۋۋۇپ توغرۇلۇق مەخسۇس توختىلىمىز . بۇيەردە بىز پەقەت تەسەۋۋۇپ ئىدىيىسىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى ، ئاتالمىش تەسەۋۋۇپچى « خوجىلار » نىڭ شىنجاڭدىكى مۇسۇلمان خەلقىگە كەلتۈرگەن مىسلىسىز ئازاب ــ ئوقۇبەتلىرى ئۈستىدە نۇختىلىق توختىلىپ ئۆتىمىز .

خۇددى ئىسلام دىنىنىڭ قايسى دەۋرده شىنجاڭغا كەڭ كۆلەمده تارقىلىشقا باشلىغانلىقى ھەققىده ھەر خىل قاراش بولغىنىغا ئوخشاش تەسەۋۋۇپ ئىدىيىسىنىڭمۇ قايسى دەۋرده شىنجاڭغا تارقالغىنى توغرىسىدا ئىلىم ساھەسىده ھەرخىل قاراشلار مەۋجۇت . بەزىلەر سۇلتان سۇتۇق بۇغراخان سوپى مەزھىپىنىڭ تارقاتقۇچىسى نىشانىۋۇرلۇق ئەبۇل ھەسەن مۇھەممەت كاراماتىنىڭ ۋەزــ نەسەھەتى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغان ، شۇڭا سوپىزم سۇتۇق بۇغراخان دەۋرىدىن باشلاپلا شىنجاڭدا تارقىلىشقا باشلىغان [1] دەپ قارىسا ، بەزىلەر 13- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا سەئىد جامالىدىن دېگەن كىشى شىنجاڭغا كېلىپ، قەشقەر ، خوتەن قاتارلىق جايلاردا تەرىقەت ئېقىمىنى تەشۋىق قىلغان، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىرانلىق ھەبىب نەجمى دېگەن ئىشانلارمۇ شىنجاڭغا كېلىپ سوپىزمنى تەشۋىق

---

[1] جۇڭگو ئازسانلىق مىللەتلەر قىسقىچە تارىخى مەجمۇئەسى « ئۇيغۇرلارنىڭ قىسقىچە تارىخى » 1- تom .

قىلغان ، 1348- يىللىرى تۇغلۇق تۆمۈرخان سەئىد جامالىددىنىڭ ئوغلى جالالىددىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن باشلاپ ، سوپىزمنىڭ قادىرىيە مەزھىپى قەشقەر ، خوتەن ، يەكەن ، ئاقسۇ ، بۈگۈر ، كورلا ، قاراشەھەر قاتارلىق جايلارغا تارقالغان بولۇپ ، بۇ مەزھەب ئۆلىمالىرى ئۆزلىرىنى « ئىسلامىيە مەزھىبى » دەپ ئاتىۋالغان . ئۇنداق بولۇشتىكى سەۋەب ، خوراسانلىق ئىسلام شەيخ دېگەن كىشى جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا ئىشانلىق قىلىپ، سوپىي تەرەققىي قىلدۇرۇپ ، بىرقىسىم خەلپىلەرگە ئېرىشات بەرگەنلىكتىن ، ئۇلار ئۆزلىرىنى « ئىسلامىيە مەزھىبى » دەپ ئاتىۋالغان . ئەمەلىيەتتە بولسا ئۇنىڭ ئەقىدە ۋە تەشەببۇسلىرى يەنىلا قادىرىيە مەزھىپىگە تەئەللۇقدۇر، دەپ قارىشىدۇ[1] . يەنە بەزىلەرئىرانلىق شەيخ ھەبىب نەجمى دېگەن كىشى 14- ئەسىردە قەشقەرگە كېلىپ سوپىي مەزھىپىنى تارقاتقان ، ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، سوپىي مەزھىپىنىڭ تەسىرىمۇ ئاستا ـ ئاستا يوقالغان . 15- ئەسىردە خوجا ھۈسەيىن پەيزۇللا دېگەن كىشى قەشقەر ، يەكەن قاتارلىق جايلاردا سوپىزمنى تارقاتتىش بىلەن مەشغۇل بولغان . 17- ئەسىردە ھىندىستاندىن كەلگەن خوجا مەخمۇد شىرىپ دېگەن ئىشان يەكەندە ئىشانلىق قىلىپ ، ئۆزىگە مۇرىت توپلاپ «خانىقا» لەرنى سالدۇرۇپ ، ئون يىلغا يېقىن ئىشان مەزھىپىنى (سوپىچىلىق) تارقاتتىش بىلەن شۇغۇللانغان، [2]دەپ قارايدۇ . يەنە بىر خىل قاراشتىكىلەر بولسا ، ئىشان مەزھىپى نەمانگانلىق شەيخ ئەخمەت كاسانى (مەخدۇم ئەزەم) ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تەرىپىدىن شىنجاڭغا تارقالغان ، 16- ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ، مەخدۇم ئەزەم ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تۇروكمەنستان ، قازاقستان ، تاجىكستان ، ئۆزبېكستان قاتارلىق رايونلىرىدا

---

① ئا . سابىت «سوپىزم ۋە بىرقاچە دىنىي مەزھەبلەر توغرىسىدا چۈشەنچە» شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىياللىرى]- تېپلام

② « ئىشان مەزھىپىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە شىنجاڭغا تارقىلىشى » شىنجاڭ مىللەتلەر تەتقىقات ژورنىدا ساقلىنىۋاتقان قول يازما .

ئىشان مەزھىپىنى تارقىتىش بىلەن شۇغۇللانغان ھەمدە بۇ مەزھەپ خېلى چوڭ تەسىرگە ئىگە بولغان . كېيىن ئۇنىڭ ئىككى ئوغلى مۇھەممەد ئىسمىن خوجا ۋە ئىسھاق خوجىنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا ئىشان مەزھىپى ئافغانىستانغا تارقالغان . ئىسھاق خوجىنىڭ ئوغلى مۇھەممەد يۈسۈپ خوجا قەشقەر ، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ئىشان مەزھىپىنى پائال تارقىتىش بىلەن شۇغۇللانغان . مۇھەممەد يۈسۈپ خوجا شىنجاڭغا كېلىشتىن ئىلگىرى ، ئىلگىرى — ئاخىر بولۇپ ئىران ، ئىراق ، مەككە ، ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا بارغان . ئىيتىشلارغا قارىغاندا ، مۇھەممەد يۈسۈپ خوجا قەشقەردە ئىشان مەزھىپىنى تارقىتىش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان پەيتتە سەمەرقەنتتىن ئون سەككىز سوپى كەلگەن ، كېيىن بۇ سوپىلار مۇھەممەد يۈسۈپ خوجا بىلەن بىرلىكتە قەشقەر ، يەكەن قاتارلىق جايلاردا ئىشان مەزھىپىنى تارقىتىش بىلەن شۇغۇللانغان[1] ، دەپ قارىشىدۇ . بۇنىڭدىن سوپىزمنىڭ 10- ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن تا 16- ئەسىرگىچە بولغان ئارىلىقتا ئوتتۇرا ئاسىيادىن شىنجاڭغا تارقالغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ .

2 . جالالىدىن خوجا ۋە ئەرشىدىن جەمەتى

14 - ئەسىردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەۋلىيا مازارلىرىغا ئېتىقاد قىلىش كۈچەيدى . ئايرىم شەخسلەرگە ۋە ئۇلارنىڭ قەبرىلىرىگە تاۋاب قىلىش ، ئۇلارنىڭ يولىدا قۇربان بولۇشقا ئوخشاش بىر قاتار ھەرىكەتلەر يېڭىچە شەكىلدە پەيدا بولۇشقا باشلىدى . جۈملىدىن ئۆز نەسەبلىرىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ۋە ئۇنىڭ كۈيئوغلى ھەزرىتى ئەلىگە باغلايدىغان نەقىشبەندىچىلەر بالىقا كېلىپ ، بۇ مەزھەپ كاتىباشلىرى « خوجا » دەپ ئاتالدى . ئەمەلىيەتتە بولسا بۇ « خوجا »

---

[1] « ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشى » ئىچكى ماتېرىيال .

لارنىڭ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن ھېچقانداق قانداشلىق مۇناسىۋىتى يوق ئىدى . «جالالىدىن بۇخارى ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخان ، خوجا مۇھەممەد شېرىپ پىر ، ئابدۇرېشىد خانلار توغرىسىدىكى تارىخىي قىسسە » دىكى بايانلارغا قارىغاندا ، شىنجاڭغا تۇنجى بولۇپ سوپىزمنى تارقاتقان كىشى بۇخارالىق جالالىدىن خوجا بولۇشى ئېھتىمالغا يېقىن .

قىسسەدە رىۋايەت قىلىنىشىچە ، موڭغۇل قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۇرۇپ قوشنا ئەللەرگە تاجاۋۇز قىلىپ « قەھرىمانلىق » بىلەن نام چىقارغان شاھىنشاھ قانخور چىڭگىزخان ئوتتۇرا ئاسىيا ئەللىرىنى ، جۈملىدىن بۇخارانى بېسىۋېلىپ ، نۇرغۇن خەلقنى قىرغان ، بۇ قىرغىندا ، ئەڭ ئالدى بىلەن ئالىملار ، سەنئەتكارلار قىرىپ تاشلانغان . قۇتۇلۇپ قالغانلار ئەتراپقا قېچىشقا مەجبۇر بولغان ، جۈملىدىن مەشھۇر ئالىم ئەبۇ ھەبىس كىبرىنىڭ ئوغلى جالالىدىن بەلىخلىك شاگىرتى شەيخ شاھابىددىن بىلەن ئۆزىنى يوشۇرۇپ قېچىشنىڭ مەسلىھەتىنى قىلىپ ، ئاخىر كىتىك شەھىرىگە (شىنجاڭدىكى قارا قۇرۇم تاغ ئېتىكىگە جايلاشقان قەدىمىي شەھەر بولۇشى مۇمكىن . ئېلىمىزدىكى بەزى خەنزۇ تەتقىقاتچىلار ماقالىلىرىدە جالالىدىن تۇرپان بىلەن خوتەن ئارىلىقىدىكى مۇھىم ئۆتەڭلەردىن بولغان لوپ چىتەي بازىرىغا پالانغان، دەپ نەقىل كەلتۈرىدۇ) قېچىپ بارغان ۋە بۇ شەھەردە 15 كىشىنى مۇسۇلمان قىلغان . بۇ شەھەرنى قۇم بېسىۋالغاندىن كېيىن ، ئاقسۇدىكى ئايكۆل يېزىسىغا ماكانلىشىپ ئەرشىدىن خوجا ئىسمىلىك ئوغۇل پەرزەنتلىك بولغان ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخاننى ئىسلام دىنىغا كىرىشكە دەۋەت قىلغان . تۇغلۇق تۆمۈرخاننى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلدۇرۇش ئىشى جالالىدىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئوغلى ئەرشىدىن خوجا ئارقىلىق ئەملگە ئاشۇرۇلغان . كېيىن ئەرشىدىن خوجا كۆچاغا كۆچۈپ بېرىپ ، دىن تارقىتىش بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان شەيخ نىزامىدىنىنىڭ قىزى بىلەن تۇرمۇشلۇق بولۇپ

ئىككى ئوغۇللۇق بولغان .

شەيخ جالالىدىن بىلەن ئوغلى ئەرشىدىن خوجا تۇغلۇق تۆمۈرخانغا ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلدۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ئەل ـ جامائەت ئارىسىدا يۈكسەك ئابرۇي تاپقان ۋە شەرقىي چاغاتاي خانلىقىدا دىنى جەھەتتە ئەڭ مەرتىۋىلىك ئائىلە بولۇپ قالغان . تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەرشىدىن خوجا ئائىلىسىگە تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى رايونلارنىڭ ئىمامىلىق ئىمتىيازىنى بەرگەن ۋە ھەرىيلى ئىككى نەپەر بەگدىن رامىزاننىڭ پىتىرىسىنى ، مال ـ دۇنياسىنىڭ زاكىتىنى ئەۋەتىپ تۇرغان . ئەرشىدىن ئائىلىسىدىكىلەر ئۆز ئىمتىيازلىرىنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئاۋام پۇقرالاردىن مۇرىت يېتىشتۈرۈپلا قالماي ، خانلىق ئوردا خادىملىرىنىمۇ ئۆزلىرىگە مۇرىت قىلىشقا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلگەن . نەتىجىدە تۇغلۇق تۆمۈرخان باشلىق چوڭ ـ كىچىك ھۆكۈمدارلار ئۇنىڭ ئىخلاسمەن مۇرىتىغا ئايلىنىپ ، ئەرشىدىن خوجا شەرقىي چاغاتاي خانلىقىنىڭ دىنىي داھىسى (پىرى) بولۇپ قالغان . ئۇ تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا كۈچادا ۋالىدىيە مەدرىسىنى قۇرۇپ چىقىپ ، نۇرغۇنلىغان بالىلارنىڭ دىنى ساۋاتىنى چىقارغان ۋە ئوردا ئەھلىدىن تەركىب تاپقان خېلى زور ساندىكى سوپىزمغا سادىق ئىشانلارنى يېتىشتۈرۈپ چىقىپ ، ئۇلارنى ئاقسۇ ، قاراشەھەر ، تۇرپان ، قەشقەر ، يېڭىسار ، يەكەن قاتارلىق جايلارغا سوپىزم ئەقىدىلىرىنى تارقىتىشقا ئەۋەتكەن . ئۇلارنىڭ تىرىشچانلىقى ئارقىسىدا ئەرشىدىن خوجا جەمەتىنىڭ تەسىرىدائىرىسى جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئارىلىشىش دەرىجىسىگە يەتكەن .

رىۋايەت قىلىنىشىچە ، تۇغلۇق تۆمۈرخان جان ئۈزۈش ئالدىدا ئوغۇللىرى ۋە بەگلىرىگە ھەممە ئىشتا ئەرشىدىن خوجىغا ئىخلاس قىلىشنى ۋەسىيەت قىلغان ، ھەتتا كېيىنكى چاغلاردا خىزىر خوجىنى تەخت ۋارىسى قىلىش ، ۋە زىر ـ ھۈززالارنى ۋە زىپىگە تەيىنلەش ئىشلىرىمۇ ئەرشىدىن خوجىنىڭ تەستىقىدىن

ئۆتكۈزۈلگەن . تۇغلۇق تۆمۈر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، خىزىر خوجىنى خانلىق تەختكە ۋارىسلىق قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئەمىر خۇدا دوست 30 كىشى بىلەن 100 ئات ، 500 كالا ، 1000 قوي ، 50 تۆگە ، 15 قۇلنى ئېلىپ ئەرشىدىن خوجىنىڭ ئالدىغا سالامغا كەلگەن . ئەرشىدىن خوجا ئۇلارنى كۈتىۋالغاندىن كېيىن ، خىزىر خوجا تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئوردىغا پادىشاھ بولۇش ، ئەمىر خۇدا دوست ئۇنىڭغا ۋەزىر بولۇش ، ئىلياس خوجا ئاقسۇغا ، چىن تۆمۈر خان بەربەرگە پادىشاھ بولۇش توغرىسىدا خەت پۈتۈپ بەرگەن[1] . ئەرشىدىن خوجا جەمەتىنىڭ بۇخىل دەخلى تەرۇزسىز ئىمتىيازى بۇ جەمەتنى ھەددى-ھېسابسىز مال ــ دۇنياغا ئىگە قىلغان . « تارىخىي رەشىدى » دە بايان قىلىنىشىچە ، تۇغلۇق تۆمۈر خان ۋە ئۇنىڭ ئىز باسارلىرى ئەرشىدىن جەمەتىدىكىلەرگە ئاقسۇ ، تۇرپان ، كۇچا قاتارلىق جايلاردىكى نۇرغۇن يەرلەرنى ۋەخپە قىلىپ بەرگەن ۋە بۇ يەرلەرنىڭ تېرىقچىلىقى ئۈچۈن قۇللارنى ئاجراتقان . ئەرشىدىن جەمەتى جالالىدىننىڭ مازىرىغا كىشى قارىتىش بانىسى بىلەن ئاقسۇدىن 500 ئائىلىلىك دېھقاننى مەجبۇرىي ئايكۆل يېزىسىغا كۆچۈرۈپ، چەكسىز كەتكەن قىشلاق بەرپا قىلغان ۋە بۇ دېھقانلار ئۇلارنىڭ قۇلىغا ئايلانغان . ئۇلارنىڭ ۋەخپە يەرلىرىنىڭ كۆلىمى شۇنداق زىيادە بولۇپ ، كۇچاردىكى يارىق ئۆستىكى ، ئوكاندا ۋاش ئۆستىكى ۋە تۇرپاندىكى ئۇستۇنجاي ئۆستەڭلىرى بىلەن سۇغۇرلىنىدىغان تېرىلغۇ يەرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇلارنىڭ ۋەخپە يەرلىرى بولغان . ئۇنىڭدىن سىرت ، كۇچا ، ئاقسۇ قاتارلىق جايلاردىكى كۆپلىگەن تەقۋادار مۇسۇلمانلار بۇ جەمەتكە قارىغۇلارچە چوقۇنۇپ ، ئۇلارنى ھەددىدىن زىيادە ئۇلۇغلاپ ، ئۇلارنىڭ « دۇئاسىنى » ئېلىش ئۈچۈن ئۆزلىرىنىڭ پۇل ــ پۇچەك ، يەر ۋە مال ــ دۇنيالىرىنى سۇۋغا قىلىشقان . ئەرشىدىن جەمەتىدىكىلەربولسا ھەتتا مەسچىت ۋە

---

[1] « جالالىدىن بۇخارى ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخان ، خوجا مۇھەممەد شەرىپ پىر ، ئابدۇرېشىد خانلار توغرىسىدىكى تارىخىي قىسسە » شىنجاڭ ئىسلام تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار 1- توم .

مەدرىسەلەرنىڭ ۋەخپە يەرلىرىنمۇ ئۆزلىرىنىڭ قىلىۋېلىپ ، يېرى يوق دېھقانلارغا ئىجارىگە بەرگەن ۋە جازانخورلۇق بىلەن شۇغۇللىنىپ ، كۆپلەپ ھارام پايدىغا ئېرىشكەن ① .

كېيىنكى چاغلاردا ، ئەرشىدىن جەمەتى ئىقتىسادى ئورنىنىڭ ئۆزلۈكسىز ئېشىپ بېرىشىغا ئەگىشىپ خانلىقنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ھەددىدىن زىيادە چات كېرىپ، ئۇۋەيسخاننىڭ نارازىلىقى، ھەتتا ئۆچمەنلىكىنى قوزغىغان . نەتىجىدە ، ئۇۋەيسخان تەختكە چىققاندىن كېيىن ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى مۇستەھكەملەش ۋە كەڭ مۇسۇلمان ئاممىسىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىش مەقسىتىدە ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نەقىشبەندىيە مەزھىپىنىڭ چوڭ ئۆلىماسى بۇخارالىق مەخدۇم كاساننىي ئۆزىگە ئۇستاز بولۇشقا تەكلىپ قىلغان . بۇنىڭ بىلەن ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ دىنى تەسىرى ۋە ئورنى تۆۋەنلەپ ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ دىنىي ھوقۇقى مەخدۇم كاساننىڭ قولىغا ئۆتۈشكە باشلىغان . نىزامىدىن ھۇسەيىننىڭ « يولسىز ئەقىدە ــ سوپىزم شىنجاڭدا » ناملىق تارىخىي ئوبزوردا مۇنداق بىر بايان ئۇچرايدۇ : « مەخدۇم ئەزەم مىلادى 1456 ــ يىلى ئىمام مۇھەممەت پىزالىدىن تەرىپىدىن ئاقسۇدا تەشكىل قىلىنغان كۇسەن ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ رەئىسلىكىنى ، كېيىنرەك ئاقسۇ ، يەكەنلەرنىڭ ، ئاخىردا پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ يەرلىك ھاكىمىيىتىنى قولغا كىرگۈزۈۋالىدۇ ، مانا شۇ چاغلاردا ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە بۇخارا ئەتراپلىرىدىن ئۇنىڭ مۇخلىسلىرى سۇيىتىدە بىر بۆلۈم سوپى ، دىۋانىلەر تۇركۈم ــ تۇركۈملەپ جەنۇبىي شىنجاڭغا كۆچۈپ كېلىپ ، كۆپىيىشكە باشلايدۇ . باشلىرىغا كۆلا، ئۇچىسىغا جەندە كىيىۋالغان ساپايىلىق دەرۋىش ، دىۋانە ــ قەلەندەرلەر جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەممە شەھەر ، يېزا ــ قىشلاقلىرىغا يامرىشىپ ، پۈتۈن جەنۇبىي شىنجاڭ زىمىنىدا سوپىزمنىڭ يارىماس غايىلىرىنى تەرغىب ۋە

① ماپىنيەن : « شىنجاڭ دىن تارىخى »

تەشۋىق قىلىشىدۇ » [1] . بىزنىڭچە نىزامىدىن ھۈسەيىن« يولسىز ئەقىدە ــ سوپىزم شىنجاڭدا » ناملىق ماقالىسىدە مەخسۇم كاسانىنى خاتا ھالدا مەخدۇم ئەزەم دەپ يېزىپ قالغان بولۇشى مۇمكىن . چۈنكى، مەختۇم ئەزەم (ئەخمەت كاسانى) مىلادى 1461 ــ يىلى تۇغۇلغان بولۇپ ، سۇلتان ئابدۇرېشىدخان دەۋرىدە قەشقەرگە كەلگەن. ئۇ مىلادى 1456 ــ يىلى ئاقسۇدا تەشكىل قىلىنغان كۇسەن ئىسلام جەمئىيىتىنىڭ رەئىسلىكىنى ئۈتۈشى مۇمكىن ئەمەس . پەقەت مەخسۇمنىڭ ئىسمىنىڭ ئاخىرىنىڭ كاسانى بولغىنىغا قاراپلا ئۇنى مەخدۇم ئەزەم دەپ قارىغان بولۇشى مۇمكىن . دىن تەتقىقاتچىسى ماپىنيەن ئۆزىنىڭ « شىنجاڭ دىن تارىخى » دېگەن كىتابىدا ئۇۋەيسخانىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيالىق ماخما كاسانى دېگەن كىشىنى ئۇستاز تۇتقانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ . بۇ يەردە تىلغا ئېلىنغان ماخما كاسانى بىلەن مەخسۇم كاسانى بىر ئادەم بولۇشى مۇمكىن . ئۇۋەيسخاندىن كېيىنكى خانلارمۇ ئوخشاشلا ئۇۋەيسخانىنىڭ يولىنى تۇتۇپ، ئۆز« پىر لىرى » نى ئوتتۇرا ئاسىيادىن تەكلىپ قىلىشقا ئۆتكەن . بۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا ئاسىيادا ئازدۇر ــ كۆپتۇر نام قازانغان نەقشىبەندىيىچى سوپىلار ئايىغى بېسىلماستىن جەنۇبىي شىنجاڭغا كېلىپ ــ كېتىپ تۇرغان .

تارىخىي ماتېرىياللارغا قارىغاندا ، مىلادى 1521 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى نەقشىبەندىيە تەرەپدارلىرىنىڭ مەشھۇر ۋەكىللىرىدىن بولغان خوجا مۇھەممەد يۈسۈپ بىننى ئابدۇللا يەكەنگە كېلىپ نەقشىبەندىيە ئېقىمىنى تارقىتىشقا باشلىغان . مىلادى 1525 - يىلى يەنە بىر داڭلىق نەقشىبەندىيىچى خوجا خاۋەندى يەكەنگە كەلگەن ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى سەئىدخان باش قويۇپ ئۇنىڭ مۇرىتىغا ئايلانغان . مىلادى 1533 - يىلى سەئىدخان ئالەمدىن ئۆتۈپ

---

[1] نىزامىدىن ھۈسەيىن : « يولسىز ئەقىدە ــ سوپىزم شىنجاڭدا » ، « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » (ئىچكى ژۇرنال) 1985- يىلى 3- سان .

ئادۇرېشـــدخان ئۇنـــاڭ تـــەخت ۋارىســـى بولغـــاندىن كـــېيىن ، نەقـشـبەندىيە ئـبقـمى ئـالاھـدە جانلىنىشـقا باشـلىغان . سـۇلتان ئابدۇرېشـــدخان تەختـــتىكى مەزگـــىلدە ، ئوتـــتۇرا ئاســـيادىكى نەقـشـبەندىيىچىلەرنىڭ 5 - ئـەۋلاد ئىـمـامى ، نەمەنگـانلىق خوجـا — مـەخدۇم ئەزەمـنىڭ « ئـەۋلىيا » لـىـق سۇپـىتى بـىلەن قەشقەرگـە كېلىشى ھەمدە قەشقەرنى ئاساس قىلغان جەنۇبىي شىنجاڭ رايونىدا يۇقـــرى ئىمـــتىيازغا ئېرىشىشـــى كېيىـــنكى ئـــەۋلاد خوجىلارنـــىڭ شـنجاڭغا كېلىپ خەلقنى نادانلىق ، جاھالەتتە قالدۇرىشـغا يول ئېچىپ بەرگەن .

3 . خوجا مۇھەممەد شېرىپ ۋە ئۇنىڭ ئۇۋۇەيسىيە مەزھىپى

1543- يىلى ئوتتۇرا ئاسـيادىكى نەقـشـبەندىيە تەرىقەتچىلىرىنىڭ مەشـھۇر ئۆلىمالـىرىدىن بولغـان خوجـا مۇھەممـەد شـېرىپ قەشقەرگـە كېلىپ، ئاتۇشـتىكى سـۇلتان سـۇتۇق بۇغـراخان قەبرىگـاھىغا تـاۋاب قىلغان ھەمدە ئۇيەردە بىرمەزگىل تۇرۇپ قالغان . ئۇمەككىگە بېرىپ ھـەج قىلىپ قايتقاندىن كېيىـن ، ئۇۋۇەيسـىيە مەزھىپـىنى كـۆتۇرۇپ چىقـــىپ ، بـــۇمەزھەپـــنى تارقـــىتىش بـــىلەن شـــۇغۇللانغان ۋە ئابدۇرېشـدخان بىلەن تونۇشـقان . ئابدۇرېشـدخان بۇ زاتقا ئالاھـدە ھۆرمـەت بىلدۇرۇپ ئـۇ زاتنىڭ شەرىپىگە ئـون كـۇن زىياپـەت بـېرىپ ، خوجـا مۇھەممـەد شېرىپنى ئۆزىگە ئۇستاز تۇتقان ۋە يەكـەن ، قەشـقەر قاتارلىق جايلاردا كۆپلىگەن يەرلەرنى ئۇنىڭغا ۋەخپە قىلىپ بەرگەن . « خوجـا مۇھەممـەد شـېرىپ تەزكىـرىسـى » دە قـەيىت قىلىنىشـچە ، خوجا مۇھەممـەد شېرىپنىڭ پەقەت قاغىلىقتىلا 60 پاتمان ۋەخپە يېرى بولغان . ئۇنىڭدىن سـىرت ، ئابدۇرېشـدخان ئۇنىڭ ئۇچۇن قاغىلىقتا مەخسـۇس خانىقـا سـالدۇرۇپ بەرگـەن ۋە ئۇنـىڭ خىزمـىتىگـە 10 قـۇل ئاجراتقان .

خوجـا مۇھەممـەد شېرىپنىڭ ئابدۇرېشـدخان بىلەن تونۇشۇشـى ۋە

ئۇنىڭ ئۇستازى بولۇشى بىردىنلا ئۇنىڭ ئىناۋەتسىنى يۇقىرى كۆتۈرۈپ، قەشقەر ، يەكەندىكى مۇسۇلمان ئاممىسىنىڭ ۋە يۇقىرى تەبىقە دىندارلارنىڭ ئۇنىڭغا بولغان قىزغىشىنى قوزغىغان . بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭغا ئەگەشكۈچىلەر ، بەيئەت قىلغۇچىلار كۈنسايىن كۆپىيىپ، ئۇ سەئىدىيە خاندانلىقىدا مۇستەھكەم ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە بولغان ، بولۇپمۇ كىيىنكى چاغلاردا ئابدۇرىشىدخاننىڭ ئۇنى يەكەنگە ئەكىتىپ ئوردا ئىشلىرىغا مەسلىھەتچىلىككە قويۇشى ئۇنىڭ ئۇزۇندىن بۇيان كۈتكەن ئازۇسىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا زېمىن ھازىرلاپ بەرگەن .

خوجا مۇھەممەدشېرىپ ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سايرام دېگەن يېرىدە تاجىك ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن ، يەتتە ياشتا ئاتىسىدىن يېتىم قېلىپ، ئۇسمۇرلۇك چاغلىرىنى غۇربەتچىلىكىتە ئۆتكۈزگەن ۋە ئانىسىنىڭ باپكالىق قېلىپ تاپقان ئازراق كىرىمگە تايىنىپ ، سەمەرقەنتتىكى ئۇلۇغبەگ مەدرىسىدە ئىلىم تەھسىل قىلغان ، سوپىزمچى يەسەۋىنىڭ ئىلاھىشۇناسلىق نەزەريىسىنى ئەتراپلىق ئۆگىنىپ ، تونۇلغان يەسەۋىچى سوپى بولۇپ قالغان ھەمدە ئۆز ئالدىغا سوپى تەربىيىلەش ۋە تەربىقەت ئېقىمىنى ئوتتۇرىغا قويۇش ھوقۇقى — ئېرىشىالىقا ئېرىشكەن . ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادا نەچچە ئون يىل تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ ، ئۆزىنىڭ يېڭىچە تەربىقەت ئېقىمىنى ئوتتۇرىغا كۆتۈرۈپ چىقىشقا ئامالسىز قالغان . شۇڭا، ئۇ سۇنۇق بۇغراخان مازىرىنى زىيارەت قىلىش نامى بىلەن شىجائىغا كەلگەن ھەمدە ئۇزۇن ئۆتمەي كىشىلەرئارىسىدا « بۇما زاردىكى ئىلاھى قۇدرەتىنى بىلىپ — بىلمەي كىشىلەرگە ئاشكارىلاپ قويدۇم . بۇ گۇناھىم ئۇچۇن مەككە ، مەدىنىگە بېرىپ ئاللاھ تائالاھىغا تۆۋە ئىستىغپار ئېيتىمەن » [1] دېگەنگە ئوخشاش گەپ — سۆزلەنى تارقىتىپ ، مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىپ كەلگەن . ئۇ ئۆز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش ، يېڭىچە تەربىقەت ئېقىمىنى بەرپا قىلىش

---

[1] ماپىنيەن : « شىنجاڭ دىن تارىخى » 71 — بەت .

مەقسىتىدە ھەرجايغا قاتىراپ ، ئاجايىپ كارامەتلەرنى ئويدۇرۇپ چىقىپ ، ساددا مۇسۇلمان ئاممىسىنى ئۆزىگە رام قىلغان ۋە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇرېشىدخانىنىڭ ھىمايىسىگە ، ئىلتىپاتىغا مۇيەسسەر بولغان . بۇنىڭ دەلىلى سۈپىتىدە تۆۋەندىكى بايانلارنى كۆرسىتىش مۇمكىن .

خوجا مۇھەممەد شېرىپ ۋە ئابدۇرېشىدخانلار توغرىسىدىكى تەزكىرىدە قەيت قىلىنىشىچە ، « خوجا مۇھەممەد شېرىپ ھەجدىن قايتىش سەپىرىدە داۋۇر دېگەن جايدا قونۇپ قالدى . ئەتىسى قايتماقچى بولغاندا ، شۇ يەردە 300 يىل بۇرۇن دەپنە قىلىنغان بىر پەتۋا بەرگۈچى (مۇپتى) نىڭ روھى ئۆزىنىڭ يالغان پەتۋا يازغانلىق تۆھمىلى ، بېشىدىن تىكەن ئۇنۇپ چىققانلىقىنى ئەرز قىلدى . خوجا شۇ يەرنى كولاپ تىكەننى ئېلىۋەتمەكچى بولدى ، لېكىن ئۇ كولىماقچى بولغان يەر بىر تۈل خوتۇننىڭ يېرى بولۇپ ، ئۇ خوتۇن : (يېرىمنى بۇزماڭلار !) دەپ تۇرۇۋالدى . پۈل تۆلەپ بېرەي دېسىمۇ ئۇنىمىدى ، ئاقىۋەت خوتۇن ئابدۇرېشىدخانغا ئەرز قىلدى . ئابدۇرېشىدخان بۇ چاغدائوۋ ئوۋلاش ئۈچۈن بۇ تەرەپكە كەلگەنىدى . ئابدۇرېشىدخان تۈل خوتۇننىڭ ئەرزىنى قوبۇل قىلىپ ، خوجا مۇھەممەد شېرىپكە خىزمەتچىلەردىن بىرنى ئەۋەتتى : (قانداق سوپى ئىكەن ئۇ ، بىراۋنىڭ يېرىنى بۇزمىسۇن) دېدى . خىزمەتچى كېلىپ خانىنىڭ يارلىقىنى يەتكۈزدى . خوجا ئۆزىنىڭ مەككىدىن كېلىۋاتقانلىقىنى ، بۇ يەردە بىر ئالىم كىشى كۆمۈلگەن بولۇپ ، پەتۋانى خاتا يازغانلىقتىن بېشىدىن يانتاق ــ تىكەن ئۇنگەنلىكىنى ، شۇڭا ئۇنى قوتقۇزماقچى بولغانلىقىنى سۆزلىدى . خىزمەتچى قايتىپ كېلىپ بۇ سۆزلەرنى خانغا يەتكۈزدى . ئابدۇرېشىدخان ئادەملىرى بىلەن كېلىپ خوجا بىلەن كۆرۈشۈپ ئەھۋال سوراشتى. خان ۋە زىرلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ، خوجا مۇھەممەد شېرىپنى ئۆزىگە دىن ۋە تەرىقەت ئۇستازى قىلماقچى بولۇپ بەيئەت قىلدى ۋە ئۇنى

شەھەرگە تەكلىپ قىلدى » [1] . بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى ، خوجا مۇھەممەد شېرىپ ھەر خىل ئامالالار بىلەن ئۆزىنى« كارامەت» ئىگىسى قىلىپ كۆرسىتىپ ، سەئىدىيە خاندانلىقىدا ئەرشىدىن جەمەتىنىڭ ئورنىنى بېسىپ ، مۇستەھكەم ئىقتىسادىي ۋە ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە بولىدۇ ھەمدە خانلىقنى پارچىلاش ، ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش خىيالىدا بولىدۇ . مۇھەممەد شېرىپ خانلىقنىڭ « شەيخۇل ئىسلامى » لىق ئورنىغا ئىگە بولۇشى بىلەن ، پۈتۈن ئەلدە سوپى ــ ئىشانلىق ئەۋج ئىلىپ ، ئابدۇرېشىدخانىنىڭ مەرىپەتپەرۋەرلىك ، تەرەققىپەرۋەرلىك غايىلىرى بارا ــ بارا خوجا ــ ئىشانلارنىڭ چەكلىشىگە ئۇچرايدۇ .

نىزامىدىن ھۇسەينىنىڭ « يولسىز ئەقىدە ــ سوپىزم شىنجاڭدا» نامىلىق ماقالىسىدە قەيت قىلىنىشىچە ، مۇھەممەد شېرىپ ئابدۇرېشىدخانىنىڭ خوتۇنى ــ مەشھۇر مۇقامشۇناس ئامانىنساخان بىلەن ئۇنىڭ ئۇستازلىرى قىدىرخان قاتارلىق مۇزىكا ئالىملىرىنىڭ پائالىيەتلىرىنى « كۆپۈرلۈق » ئەيىبى بىلەن ئەيىبلەيدۇ . ئامانىنساخان ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن پەتۋا چىقىرىپ ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرىنى كۆيدۈرۈۋېتىدۇ . ئاخىرى ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن مۇھەممەد شېرىپ ئابدۇرېشىتخاننى جەدىتلىكتە ئەيىبلەپ ، ئۇنىڭ ئوغلى يېڭىسار ھاكىمى ئابدۇكېرىم خاننى (ئابدۇكېرىم خان مۇھەممەد شېرىپنىڭ شاگىرتى مۇھەممەد ئەلى ئىشانغا مۇرىت ئىدى) ئۆزدادىسىنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈشكە دەۋەت قىلىدۇ ، لېكىن بۇ سۇيىقەست ئەملىگە ئاشمايدۇ . ئابدۇرېشىتخان كېسەل سەۋەبىدىن ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، خوجا ــ ئىشانلارنىڭ پاراكەندىچىلىكى ، بۆلگۈنچىلىكى ئەدەپ كېتىدۇ . ئابدۇرېشىدخانىنىڭ ئوغۇللىرى ئىشانلارنىڭ قاتتىق تىزگىنلەشلىرى ئارقىسىدا بىر ــ بىرىگە قارشى ۋارىسلىق ماجرالىرىنى ئەۋج ئالدۇرىدۇ . بۇ ماجرالارنىڭ ئارقىسىدا

---

[1] « خوجا مۇھەممەد شېرىپ پىر ۋە ئابدۇرېشىد خانلار توغرىسىدا » « شىنجاڭ ئىسلام تارىخىغا ئائىت ماتېرىياللار» 1- توم .

بىردىن ئىشان « پىرلىق » قىلىدۇ ، خانلىق قىسمەن پارچىلىنىدۇ . خوجا ـ ئىشانلارنىڭ ھوقۇق ـ مەنپەئەت ئىگىلەش كۈرەشلىرى كۈچىيىپ كېتىدۇ [1] . ئابدۇكېرىم خان مۇھەممەد شېرىپ خوجىنىڭ « ئۇلۇغ يىسىيە » مەزھىبىنىڭ تەقۋادار مۇخلىسى ۋە لى سوپىنىڭ قوللىشى ئارقىسىدا خانلىق تەختكە چىقىدۇ . مۇھەممەد شېرىپ خوجا مىلادى 1565 - يىلى 95 يېشىدا ۋاپات بولىدۇ . ئۇنىڭ ئۇلۇغ يىسىيە مەزھىپى يەكەن خانلىقىدا پەقەت مەھەللىۋى خاراكتېر - لىك مەزھەب بولۇپ قالىدۇ ۋە ئۇنىڭ تەسىر دائىرىسى خانلىقنىڭ غەربىي قىسمى بىلەنلا چەكلىنىدۇ . ئابدۇكېرىم خان تەختكە ئولتۇرغان مەزگىللەردە مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئوغلى ئىسھاق دادىسىنىڭ ئورنىنى بىسىپ سەمەرقەنتتىن قەشقەرگە ئىشانلىق قىلىپ كېلىدۇ ، ئۇنىڭ قەشقەرگە كېلىشى خوجا ـ ئىشانلارنىڭ ھوقۇق ـ مەنپەئەت كۈرەشلىرىنى كەسكىنلەشتۈرۈۋېتىدۇ ۋە شىنجاڭ تارىخىدا 300 يىلغا يېقىن سوزۇلغان خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى قانلىق پاجىئەنىڭ يۇزبېرىشىگە سەۋەب بولۇپ ، شىنجاڭ خەلقىگە مىسلىسىز كۈلپەتلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ .

4 . مەخدۇم ئەزەم جەمەتى ۋە خوجىلار مالىمانچىلىقى

مەخدۇم ئەزەم ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ئوتتۇرىسىدا شەيخلىق ئورنىنى تالىشىش كۈرىشى يۈز بېرىدۇ . بۇ كۈرەشتە مەخدۇم ئەزەمنىڭ چوڭ ئوغلى مۇھەممەد ئىمىن ئىشان كالان يېڭىپ چىقىپ دادىسىنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلىدۇ ، مەخدۇم ئەزەمنىڭ ئككىنچى ئوغلى خوجا دوست باش خەلىپە (ئىشان كالانىنىڭ جايلاردىكى ۋەكىلى) بولىدۇ . مەخدۇم ئەزەمنىڭ 7- ئوغلى خوجا ئىسھاق ۋەلى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشىدە مەغلۇب بولۇپ ، بۈز

---

[1] نىزامىدىن مۇسەيىن : « يولسز ئەقىدە ـ سوپىزم شىنجاڭدا » « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » ژۇرنالى ، 1985- يىلى 3- سان .

ئالدىغا مەزھەپ قۇرۇپ مۇرىت توپلاش مەقسىتىدە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ئافغانىستان ، ئىران قاتارلىق جايلارغا بېرىپ تەرغىبات ئېلىپ بارىدۇ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ ماۋرائۇننەھر رايونىدا ئىسھاقىيە مەزھىپىنى مەيدانغا كەلتۈرىدۇ . دەل مۇشۇ پەيتتە سەئىدىيە خانلىقىنىڭ خانى ئابدۇكېرىم خان خانلىقتىكى چوڭ ـ كىچىك خوجا ـ ئىشانلارنىڭ تەسىرىنى پەسەيتىش مەقسىتىدە مىلادى 1580 ـ يىلى خوجا ئىسھاق ۋەلىنى يەكەنگە تەكلىپ قىلىدۇ ، بۇ ئىسھاق ۋەلى ئۇچۇن تېپىلغۇسىز پۇرسەت ئىدى . چۇنكى ، ئىسھاقىنىڭ ئىسھاقىيە مەزھىپى ئەنئەنىۋى خۇپىيە مەزھىپىدىكى خوجا پەرەس ئىشانلارنىڭ قاراڭغۇ كېچىلەردە خۇپىيانە ئىستىقامەت قىلىش ئادەتلىرىنى ئاددىلاشتۇرۇش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولۇپ ، ئۇنىڭ بۇ مەزھىپى بۇخارادىكى خوجا ـ ئىشانلارنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغىغانىدى ، شۇڭا بۇخارا ھۆكۈمدارى ئەبەيدۇللاخان ئىسھاق خوجىنى بۇخارادىن قوغلاپ چىقىرىدۇ . ئىسھاق خوجا قەيەرگە بېرىشىنى بىلەلمەي تۇرغان بۇنداق بىر پەيتتە ئابدۇكېرىم خانىنىڭ ئۇنى تەكلىپ قىلىشى ، ئۇنىڭ ئۇچۇن تېپىلغۇسىز پۇرسەت بولىدۇ . ئىسھاق خوجا يەكەنگە كېلىپ ئۇن نەچچە يىل ئىچىدىلا خانلىقنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن 40 مىڭدىن كۆپرەك مۇرىت توپلايدۇ ۋە ئۇنىڭ ئىسھاقىيە مەزھىپى شىنجاڭدىكى مۇھىم مەزھەپلەردىن بولۇپ قالىدۇ ، نەتىجىدە ئۇ يەكەن خانلىقىنىڭ دىنى ھوقۇقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالىدۇ . ئۇنىڭ يەكەن خانلىقىدا بۇنداق يۇقىرى ئىمتىيازغا شۇھرەت قازىنىشى ئوتتۇرا ئاسىيادا كاتتا ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان مۇھەممەد ئىمىن ئىشان كالانىنىڭ قىزغىنىشىنى قوزغاپ ، ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەد يۈسۈپ خوجىنىڭ يەكەنگە كېلىپ بۇخارالىق بۇ ئاكا ئۇكىلارنىڭ ئىچكى ئارازىچىلىقىنى شىنجاڭغا سۆرەپ كېلىشگە ، يۇرتىمىزغا ئاپەت ئۇرۇقىنى چېچىشقا سەۋەب بولىدۇ . بۇ ئاكا ـ ئۇكىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ يولسىز ئەقىدىلىرى خېلى ئۇزۇن بىر مەزگىلگىچە ئەجداتلىرىمىزنى ئۆز ئىسكەنجىسىگە ئېلىۋېلىپ ،

ساددا ئاممىنىڭ ئۇلارنىڭ گۈماشتىسىغا ئايلىنىپ ، بىگۈنا جانلارنىڭ قېنىنىڭ تۆكۈلۈشىگە سەۋەپچى بولىدۇ .

تارىخىي كىتابلاردا قەيت قىلىنىشىچە ، مۇھەممەد ئىمىن ئىشان كالانىنىڭ تۇنجى ئوغلى بولۇپ ، 17- ئەسىرنىڭ بېشىدا ئۇلار دىنىي تەرغىبات ئېلىپ بارىدىغان جايلار مۇنداق بۆلۈنگەن : چوڭ ئوغلى قاسىم ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى بۇخاراغا كۆچۈپ كەتكەن ؛ 2 - ئوغلى مۇسا ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمىدىكى مازار شېرىپنىڭ غەربىدىكى بەلخكە كۆچۈپ كەتكەن ؛ 3- ئوغلى مۇمۇن ئاتا — بوۋىسىنىڭ قەدەم جايى بولغان سەمەرقەنتنى ماكان تۇتقان ؛ 4 - ئوغلى مۇھەممەد يۈسۈپ قەشقەرگە كۆچۈپ بېرىپ ، يەكەن خانلىقىدا مەزھەپ تارقاتقان [1] . مۇھەممەد يۈسۈپ ئاق تاغلىق خوجىلارنىڭ بىرىنچى ئەۋلاد سەردارى بولۇپ ، مىلادى 1620 - يىلى ھەجدىن قايتىش سەپىرىدە شىنجاڭغا كەلگەن . ئەينى چاغدا ، يەكەن خانلىقىنىڭ دىنىي ھوقوقى ئىسھاق گۇرۇھىنىڭ سەردارى خوجا شادىنىڭ قولىدا بولغانلىقى ئۈچۈن مۇھەممەد يۈسۈپ يەركەنگە بارماي ئۈدۈل قەشقەرگە كېلىپ ئەنئەنىۋى نەقشبەندىيە تەرىقىتىنى تارقىتىپ ، كۆپلىگەن ئىخلاسمەن مۇرىتلارغا ئىگە بولغان . بۇ ھال خوجا شادىنىڭ قىزغىنىشىنى قوزغاپ ، مىلادى 1622- يىلى مۇھەممەد يۈسۈپ ۋەكىللىكىدىكى ئىشان كالان گورۇھى بىلەن ئىسھاق گورۇھى ئوتتۇرىسىدا بىرقېتىملىق كەسكىن كۈرەشنىڭ يۈزبېرىشىگە سەۋەب بولغان .

ئۇرۇشنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە مۇھەممەت يۈسۈپ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى خوجا ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ قوللىشى ۋە يەكەن خانى ئابدۇللىتىپ خانىنىڭ خوجا شادىنىڭ كونتۇرۇللىقىدىن قۇتۇلۇش مەقسىتىدە ئۇنىڭغا مايىللىق قىلىشى سەۋەبلىك بىر مەھەل غەلبىگە ئېرىشكەن بولسىمۇ ، لېكىن ئىسھاق گۇرۇھىنىڭ خانلىققا قاتتىق

---

[1] ھاجى نۇر ھاجى، چىن گوگۇاڭ : « شىنجاڭ ئىسلام تارىخى » 264- بەت .

بىسىم چۇشۇرۇشى ئارقىسىدا ئابدۇلىتىپ خانىمنىڭ پوزىتسىيىسىدە ئۆزگىرىش بولۇپ ، مۇھەممەد يۇسۇپنى قەشقەردىن سۈرگۈن قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ . بۇنىڭ بىلەن مۇھەممەد يۇسۇپ ئۆزىنىڭ سۈرگۈنلۈك ھاياتىنى ئىسھاق ۋەلى گۇرۇھىنىڭ تەسىرى بىرقەدەر ئاجىز بولغان قۇمۇلدا ئۆتكۈزۈشكە مەجبۇر بولىدۇ . ئۇ قۇمۇلغا بارغاندىن كېيىن ئۆز تەرغىباتىنى داۋاملاشتۇرۇپ ، كەڭ ئاممىۋى ئىسىلزادىلەر ئارىسىدا خېلىلا زور ئىناۋەت تېپىپ ، ئۇلارنى سادىق مۇرىتى قىلىپ تەربىيىلەپ چىقىدۇ ۋە قۇمۇللۇق دىنىي زات سوپىزمچى زاھىت مىرزا سەئىد جەلىلى بىلەن تونۇشۇپ ، ئۇنىڭ قىزى زىلەيخاغا ئۆيلىنىدۇ . 1625 - يىلى مۇھەممەد يۇسۇپ بىلەن زىلەيخادىن ھىدايىتۇللا ، يەنى ئاپاق خوجا دۇنياغا كېلىدۇ .

مۇھەممەد يۇسۇپ قۇمۇلدا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن 16 يىل جەريانىدا ، يەكەن خانلىقىنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتىدە توختاۋسىز ئۆزگىرىش يۈز بېرىپ ، خانلىق تەخت ئورنىدا بىرقانچە قېتىم يېڭىلىنىش بولىدۇ ۋە خوجا شادىنىڭ قۇتۇرتىشى بىلەن ئاقسۇدا غەلىيان كۆتۈرگەن ئابدۇللا خان چالىش تۈرپان لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ يەكەننى ئىشغال قىلىپ ، خانلىق تەختكە ئولتۇرىدۇ . « چوڭ خوجا تەزكىرىسى » دە قەيت قىلىنىشىچە ، مۇھەممەد يۇسۇپ بۇ ئەھۋاللاردىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، ئىسھاق ۋەلى تەرەپدارلىرىدىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىش پۈرسىتى كەلدى ، دەپ قاراپ ، بالا ــ چاقىسىنى ئېلىپ قەشقەرگە قايتىپ كېلىدۇ ھەمدە ئىشان كالاننىڭ قەشقەردىكى سادىق مۇرىتى ئابدۇرازاق ئارقىلىق يېڭى خان ئابدۇللا بىلەن تونۇشىدۇ . ئابدۇللا خان ئىشان كالان جەمەتىنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ ، ئەمدىلا قۇرۇلغان ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ، مۇھەممەد يۇسۇپ بىلەن ئۇنىڭ ئوغلىنى قىزغىن قارشى ئالىدۇ ھەمدە ئوردىغا قاراشلىق قەشقەر ئاۋات كەنتىدىكى يېرىنى ئۇلارغا تەقدىم قىلىدۇ . خوجىلارنىڭ بۇ سەرداری قۇمۇلدا سەرگەردان بولۇپ يۈرگەندە ئۇلارنىڭ قەشقەردىكى مۇرتىلىرىغا

ئىشان كالاننىڭ شاگىرتى ئابدۇرازاق باشچىلىق قىلغان بولۇپ ، ئۇ قەشقەر ئاھالىسىگە : « ئەي قەشقەرلىقلەر ! بۇنىڭدىن ئىلگىرى سىلەر ماڭا ئەگىشىپ كەلدىڭلار ، مەن سىلەر ئۈچۈن پەقەتلا تەيىممۇم ، تەيىممۇم دېگەن سۇيوق چاغدىلا دۇرۇس بولىدۇ . ئەمدى دەريا بويىغا كەلدىڭلار ، تەيىممۇمنىڭ ھاجىتى قالمىدى ، ھازىر بىزنى توغرا يولغا باشلايدىغان خوجا كەلدى . ئىقبالىمىزنى ئۆزگەرتىپ ، بۇ خوجامغا ئەگىشىش بىزنىڭ بۇرچىمىز » دەيدۇ [1] . مۇھەممەت يۈسۈپ قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ مۇرتىلىرى تېزدىن كۆپىيىپ ، خانلىقتا مەلۇم ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە بولغان بولسىمۇ ، ئەمما ئابدۇللا خانىنىڭ چىڭ سۇلالىسى ۋە قوشنا ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى كۆچەيتىش تەشەببۇسى ئۇنىڭغا ياقمىغانلىقتىن ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ كېلىپ چىقىدۇ . بۇنىڭ بىلەن مۇھەممەد يۈسۈپ ئاتا ــ بالا ئىككىيلەن دىققەت نەزىرىنى قەشقەرنىڭ ھاكىمى يولۋاسقا ئاغدۇرۇشقا مەجبۇر بولىدۇ . يولۋاس ئابدۇللا خانىنىڭ ئوغلى بولۇپ ئۇنىڭ خىيالى ، خانلىقنى تارتىۋېلىش ئىدى ، شۇ سەۋەبلىك بۇ ئاتا ــ بالا ئىككىيلەننىڭ مۇناسىۋىتى ئىنچىكە تۈرده ياخشى بولماي كەلگەن . مۇھەممەد يۈسۈپ ئاتا ــ بالا ئىككىيلەننىڭ دىققەت نەزىرىنىنىڭ ئۇنىڭغا چۈشۈشى يولۋاسنىڭ بۇخىيالىنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىغا زور ئۈمىدلەرنى ئېلىپ كىلىدۇ . يولۋاس بۇ خوجىلارنىڭ كۆچىگە تايىنىپ ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى كۆچەيتىش مەقسىتىدە ، مۇھەممەت يۈسۈپنى ئۆزىگە ئۈستاز تۇتىدۇ . بۇنىڭ بىلەن مۇھەممەد يۈسۈپ بىلەن يولۋاس ئوتتۇرىسىدا ئابدۇللا خان ۋە خوجا شادىغا قارشى بىرلىك سەپ ۋۈجۇتقا كېلىدۇ .

مىلادى 1645- يىلى خوجا شادى ۋاپات بولۇپ ئىككى نارىسىدە ئوغلى يىتىم قالىدۇ . بۇ مەزگىلده خوجا شادىنىڭ پەرزەنتلىرى كىچىك بولغانلىقتىن ، ئىسھاق مەزھىبىگە ئۈشتۇر خەلىپىنىڭ

---

[1] « چوڭ خوجا تەزكىرىسى » « شىنجاڭ دىن تەتقىقات ماتېرىيالى» 12- قىسىم .

چوڭ ئوغلى خوجا سەئىد مۇھەممەد باشچىلىق قىلىدۇ . مۇھەممەد يۈسۈپ ئاتا ـ بالا بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ ، يولۋاسنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى ئارقىسىدا مىلادى 1667 ـ يىلى نەچچە ئون مىڭلىغان غەلىيانچىلارنى تەشكىللەپ ئىسھاقىيە مەزھىپىگە قاشى توپىلاڭ ئۈيۈشتۈرىدۇ . ئابدۇللا خان بۇ غەلىيانچىلارغا تەڭ كېلەلمەي ئامالسىز خانلىق ئورنىدىن ۋاز كېچىپ ، ھەج سەپىرىگە ئاتلىنىشقا مەجبۇر بولىدۇ . ئابدۇللا خان خانلىق ئورنىنى بوشتىپ بىر يىلغا يەتمەن ۋاقىت ئىچىدە ، يولۋاس جوڭغارئاقسۆڭەكلىرىنىڭ سەرداری قۇنتەيجى ۋە مۇھەممەد يۈسۈپ ئاتا ـ بالىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆز رەقىبلىرى ئۈستىدىن غالىب كېلىپ ، مەڭ تەسلىكتە خانلىق ئورنىغا چىقىدۇ . شۇڭا ، ئۇ قىلچە ئۈيالماستىن پۈقرالىرىمىزنىڭ ئىززەت ـ نەپسىنى دەپسەندە قىلىپ ، قۇنتەيجىگە رەھمەت ئېيتىش يۈزىسىدىن قەشقەرنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ۋە خانلىق مۇرىنى ھەدىيە قىلغان بولسا ، يەكەن خانلىقىنى ئىدارە قىلىش ھوقۇقىنى مۇھەممەد يۈسۈپ ئاتا ـ بالىغا تۇنتۇزۇپ ، سەپىي ئۆزىدىن قورچاق خانغا ئايلىنىدۇ .

مۇھەممەد يۈسۈپ ئاتا ـ بالا يەكەن خانلىقىنىڭ ھوقوقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغاندىن كېيىن ، ئىسھاقىيە مەزھىپىدىكىلەرگە قارشى يەكەندە پاجىئەلىك قىرغىنچىلىق ئېلىپ بارىدۇ ، بۇيرۇق چۈشۈرۈپ ، يولۋاس خان بىلەن خانلىق تەخت تالاشقان مۇھەممەد ئابدۇللا بىلەن ئاقسۇغا كەتكەن ئىسھاقىيەچى سوپىلارنىڭ بالا ـ چاقلىرىنى ، ھەتتا ئايالىلار ۋە بالىلارنىمۇ قالدۇرماي قىرغىن قىلىدۇ . مۇھەممەد يۈسۈپ ئاتا ـ بالىنىڭ ئادەم قېلىپىدىن چىققان ۋەھشىيانە قىلمىشلىرى كەڭ ئاممىنىڭ كۆچلۈك نارازىلىقىغا ، بولۇپمۇ ئىسھاقىيەچىلەرنىڭ قاتتىق زەربە بېرىشىگە ئۇچرايدۇ . بۇنىڭ ئاقىۋىتىدە مىلادى 1670 ـ يىلى ئىسھاقىيىچى خوجىلار قاغىلىق ، پوسكام ۋە پامىر تېغىنىڭ شەرقىي ئىتەكلىرىدە ئىسھاقىيە مۇرتلىرىنى توپلاپ غەلىيان قىلىپ ، مۇھەممەد يۈسۈپ خوجا ۋە يولۋاس خانلارنى قەتلى قىلىدۇ . ئاقسۇ

ھۆكۈمدارى ئىسمايىل بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، يەكەنگە تېزدىن قوشۇن چىقىرىپ يولۋاس خانىنىڭ قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىپ، خانلىق تەختكە ئولتۇرىدۇ . بۇ جەڭدە ئىسھاقىيە مەزھىپىنىڭ سەردارى مۇھەممەد ئابدۇللا ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىك سەۋەبلىك ئىسمايىل خانىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ ، ئىشان كالان مەزھىپىدىكىلەرگە قارشى قانلىق قىرغىن ئېلىپ بارىدۇ ① .

بۇ ئىككى چوڭ ــ كىچىك خوجىلار ئوتتۇرىسىدىكى ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى نەتىجىسىدە شىنجاڭدا بىر ــ بىرىگە قارمۇ قارشى ئىككى چوڭ گۇرۇھ ۋۇجۇدقا كېلىدۇ . مۇھەممەد ئىمىن ئىشان كالان تەرەپدارلىرى ئۆزلىرىنى « ئىشقىيە » دەپ ئاتىسا ، ئىسھاق ۋەلى تەرەپدارلىرى ئۆزلىرىنى « ئىسھاقىيە ـ مەخدۇمزادىلەر » دەپ ئاتىشىدۇ . خوجا مۇھەممەد يۈسۈپىنىڭ ئوغلى ھىدايىتۇللا خوجا (ئاپاق خوجا) بىلەن ئىسھاق ۋەلىنىڭ نەۋرىسى (خوجا ئابدۇللانىڭ ئوغلى) خوجا ئەبەيدۇللا دەۋرىگە كەلگەندە ، بۇلار ئوتتۇرىسىدىكى مۇرىت تالىشىش كۈرىشى قانلىق كۈرەش پەللىسىگە ئېرىپ يېتىدۇ . ھىدايىتۇللا خوجا ئۆز مۇرىتلىرىنى ئىسھاقىيە تەرەپدارلىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ھەم ئۆز گۇرۇھىنىڭ چېگرىسىنى ئېنىق بەلگىلەش ئۈچۈن ئۆز مۇرىتلىرىنى ئاق تاقى (ئاق دوپپا) كىيىشكە بۇيرۇيدۇ ۋە بۇ شەرتلىك بەلگىنى « ئىشقىيە » گۇرۇھىنىڭ مۇقىم بەلگىسى قىلىپ بېكىتىدۇ . خوجا ئەبەيدۇللامۇ ئۆز مۇرىتلىرىنى مۇھەممەد ئىمىن ئىشان كالان تەرەپدارلىرىدىن پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن قارا تاقى (قارا دوپپا) كىيىشكە بۇيرۇيدۇ ھەم بۇ شەرتلىك بەلگىنى « ئىسھاقىيە » گۇرۇھىنىڭ مۇقىم بەلگىسى قىلىپ بېكىتىدۇ . شۇنىڭ بىلەن خوجا مۇھەممەد ئىمىن ئىشان كالانىنىڭ تەسىرى چوڭقۇراق بولغان رايونلارنىڭ خەلقىرى ، يەنى ھازىرقى قەشقەر شەھىرىدىن تارتىپ كورلىغىچە بولغان جايلارنىڭ خەلقىرى « ئاق

① ماپىنيەن : « شىنجاڭ دىن تارىخى » 82 - بەت .

تاقىلىقلار» (يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇيغۇر تىلىنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىش خۇسۇسىيىتى بويىچە « ئاق تاغلىقلار» بولۇپ قالغان) نىڭ تەرەپدارلىرى قىلىپ قويىلىدۇ ، ئىسھاق ئوللىنىڭ تەسىرى چوڭقۇراق بولغان يەكەن ، قاغىلىق ، خوتەن رايونلىرىغا قاراشلىق يېزا- قىشلاقلاردىكى ئاھالىلەرنىڭ ھەممىسى « قارا تاغلىقلار» نىڭ تەرەپدارلىرى قىلىپ قويىلىدۇ . بۇنىڭ بىلەن ئەمەلدارلاردىن تارتىپ ئاددىي پۇقراغىچە ئىككى قاشقا بۆلۈنىپ ، ئىككى ئىشاننىڭ كەتمىنىنى چاپىدىغان « ئاق تاغلىقلار» ، « قارا تاغلىقلار» كۆرىشى ئەۋجىگە چىقىدۇ[1] . نەتىجىدە ، قەشقەر ، يەكەن قاتارلىق جايلاردا يۇرتلار ئارا دوستانە بېرىش - كېلىشكە چەك قويۇلۇپ ، ئۆز ئارا ئۇرۇشلار داۋام قىلىپ ، ھەممە جاينى جاھالەت قاپلايدۇ . بۇ خىل دۇشمەنلىشىش ئۇيغۇر خەلقىنىڭ تارىخىدا ئۇنتۇلماس قان تۆكۈلۈشلەرنىڭ يۈز بېرىشىگە ، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ يىمىرىلىشىگە سەۋەب بولىدۇ .

ئاپاق خوجا دادىسى مۇھەممەد يۈسۈپ خوجا ئۆلگەندىن كېيىن يەكەنگە كېلىپ دادىسىنىڭ جەسىتىنى ئوغۇرلۇقچە قەشقەرگە يۆتكەپ كېتىپ ، قەشقەرنىڭ « ياغدۇ» دېگەن يېزىسىغا دەپنە قىلىدۇ ھەمدە ھەشەمەتلىك گۈمبەز ياسىتىپ « ھەزرىتى مازار» دەپ نام بېرىدۇ . شۇنىڭدىن ئېتىبارەن بۇ جاي « ئاق تاغلىق» خوجا تەرەپدارلىرىنىڭ تاۋاپ قىلىدىغان« مۇقەددەس زىيارەتگاھى » غا ئايلىنىپ ، بەتبەشىرە ، ئادەم سىياقىدىن چىققان ئەسكى كۆلا - جەندىلىك دەرۋىشلەرنىڭ زىكىرى - ساما سىلىپ، خۇداغا سېغىنىدىغان ئاساسلىق سورۇنلىرىدىن بولۇپ قالىدۇ . ئاپاق خوجا دادىسىنىڭ ئىناۋەتىدىن پايدىلىنىپ تېخىمۇ كۆپ مۇرىت توپلاش ئۈچۈن ئىسلامىيەتكە يات بولغان « خوجىلار دەرگاھىغا بېرىپ تاۋاپ قىلىش يېرىم ھەج قىلغانغا باراۋەر ، خوجىلار دەرگاھىغا كېلىپ مۇرىت

---

[1] نىزامىدىن ھوسەين : « يولسز ئەقىدە - سوپىزم شىنجاڭدا » « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » ، ئىچكى ژورنال، 1985- يىل 3- سان .

بولغۇچىلارنىڭ ھەرقانداق ئېغىر گۇناھى بولسىمۇ ، گۇناھى ساقىت قىلىنىدۇ » دېگەنگە ئوخشاش بىر قاتارقۇرۇق سەپسەتىلەرنى ئويدۇرۇپ چىقىپ نادان خەلقنى ئالدايدۇ . ئۇنىڭ بۇ خىل ئەسەبىيلەرچە مۇرىت توپلىشى« قارا تاغلىق » خوجىلار ۋە « قارا تاغلىق » خوجىلار يارىدىمىدە خانلىق تەختكە چىققان ئىسمايىل خانىنىڭ قاتتىق قارشى تۇرىشىغا ئۇچرايدۇ . نەتىجىدە ئىسمايىل خانىنىڭ ئوغلى قەشقەر ھاكىمى باباق سۇلتان ئاپاق خوجىنى قەشقەردىن قوغلاپ چىقىرىدۇ .

ئاپاق خوجا قەشقەردىن قوغلاپ چىقىرىلغاندىن كېيىن كاسان ، سەمەرقەنت ، بەدەخشان ، كەشمىر ، شىزاڭ ، چىڭخەي قاتارلىق جايلاردا ئون نەچچە يىل سەرگەردانلىق تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ . ئۇ مىلادى 1680 - يىلى قىلچە تەپ تارتمايلا ئەينى چاغدا شىزاڭدا يۈكسەك ئابرۇيغا ئىگە دالاي لامانىڭ قوينىغا ئۆزىنى ئاتىدۇ ۋە ئۇنىڭدىن ياردەم سورايدۇ . بۇ توغرىدا مۇھەممەد سادىق قەشقەرى ئۆزىنىڭ « تەزكىرەئىي ئەزىزان » دېگەن ئەسىرىدە مۇنداق يازىدۇ : « ئاپاق خوجا تىبەتكە بېرىپ ، بىر بۇتخانىگە چۈشتىلەر . بۇتخانىدىكىلەر سوئال بېرىدىكى ، كىمدۇرسىز ؟ قايسى تەرەپتىن كېلۈرسىز ؟ ھەزرەت ئەيتتىكى ، مەن مۇسۇلمان پىرقەلەرنىڭ ئالىم سەئىد زادىسىدۇرمەن . خۇسۇسەن يەكەن ، قەشقەر خەلقى مۇرىت ، مۇخلىس ئەردى . ۋاھالەنكى، ئىسمايىل خان ئۇيەرلەرنى مەندىن تارتىپ ئالدى ۋە مېنى قوغلاپ چىقاردى . سىزدىن ئىلتىماس قىلىدۇرمەنكى ، كىشى بۇيرۇپ ، مېنىڭ يۇرتۇمنى قولۇمغا ئېلىپ بەرگەيسىز . بۇرۇقمان (دالاي لاما) دېدىكى، بۇ يەردىن ئۇيەرگە لەشكەر بارمىقى بەسى مۇشكۇل ، دەپ قالماققا قارىتىپ خەت پۈتتى . « ئى بۇشودىخان ، ئاباق بىسىيار ئۇلۇغ، ئۆزىدىنغا كامىل مۇكەممەل كىشىدۇر . قەشقەرنىڭ ، يەكەنىتىڭ خوجىسى ئىكەن . ئىسمايىل خان دېگەن مۇنىڭ يېرىنى سويۇپ ئېلىپىدۇر . كېرەككى، لەشكەر ئىبەرىپ يۇرتىنى قولىغا ئېلىپ بەرگەيسىز » [1] .

[1] مۇھەممەد سادىق قەشقەرى : « تەزكىرەئىي ئەزىزان » 49 - بەت .

ئاپاق خوجا دالاي لامانىڭ خېتىنى ئېلىپ غۇلجىغا كېلىدۇ . بۇ چاغلاردا جۇڭغارئاقسۆڭەكلىرى شىمالىي شىنجاڭنى ئىدارە قىلىۋاتقان بولۇپ ، غۇلجا جۇڭغار خانلىقىنىڭ پايتەختى ئىدى . غالدان باشچىلىقىدىكى جۇڭغار ھۆكۈمرانلىرى بىر ئامال قىلىپ جەنۇبىي شىنجاڭنى بېسىۋېلىش ئۈچۈن باش قا تۇرۇۋاتاتتى . ئاپاق خوجىنىڭ خەتنى ئېلىپ كېلىشى غالداننى بەكمۇ خۇشال قىلىدۇ . غالدان پۈرسەتنى غەنىيمەت بىلىپ، 12 مىڭ لەشكەرنى ئاپاق خوجىغا قوشۇپ قويىدۇ . ئۇلار تۆشۈك تاغ ئارقىلىق قەشقەرگە كېلىپ ، قەشقەردىكى « ئاق تاغلىق » خوجا پەرەسلەرنىڭ يارىدەمىدە قەشقەرنى تېزدىن ئىشغال قىلىدۇ ھەمدە يەكەنگە قارىتا زور كۆلەملىك ئۇرۇش باشلايدۇ . گەرچە بۇ ئۇرۇشتا ئىسمايىل خان قاتتىق جەسۈرلۈق كۆرسەتكەن بولسىمۇ ، ئاخىر ئۆز ئېتىقادىنى ئۆزگەرتمەسلىك شەرتى بىلەن تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولىدۇ ، « قارا تاغلىق » خوجىلارنىڭ سەرداری ئابدۇللا خوجا ھىندىستانغا قېچىپ كېتىدۇ . بۇنىڭ بىلەن 168 يىل سەلتەنەت سۈرگەن يەكەن سەئىدىيە خانلىقى يىمىرىلىپ ، ئۇيغۇر خەلقى جۇڭغارئاقسۆڭەكلىرى ۋە ئۇنىڭ گۇماشتىسى ئاپاق خوجىنىڭ « قورچاق ھاكىمىيىتى » دە مىسلىسىز ئازاب ـ ئوقۇبەت ئىچىدە ياشاشقا مەجبۇر بولىدۇ .

جۇڭغارئاقسۆڭەكلىرى قەشقەر ، يەكەن قاتارلىق جەنۇبىي شىنجاڭنى زىمىنىنى ئىگىلىگەندىن كېيىن ، پۈتۈن شىنجاڭنى ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاستىغا ئالىدۇ . ئاپاق خوجىنى قەشقەر ، يەكەن ، خوتەن ، ئاقسۇدىن ئىبارەت تۆت شەھەرنىڭ باش مۇپەتتىشلىكىگە قويىدۇ . ئاپاق خوجا ئۇلارنىڭ ھىممىتىگە رەھمەت ئېيتىش يۈزىسىدىن ھەرىيلى 100 مىڭ تەڭگە كۈمۈش ، 15 مىڭ چارەك بۇغداي ئولپان تاپشۇرىدۇ . ئۇنىڭدىن سىرت ئۆزىنىڭ جۇڭغارھۆكۈمرانلىرىغا بولغان ساداقىتىنى بىلدۈرۈپ، ئۆز نامىدىن ھەرىيلى 4000 تەڭگە كۈمۈش تاپشۇرۇپ خەلق ئاممىسىنى باج ـ سېلىق دەردىدىن بېشىنى كۆتۈرەلمەس قىلىۋېتىدۇ . جۇڭغار

ئاقسۆڭەكلىرى ئاپاق خوجىنى كۆرۈنۈشتە خان قىلىپ تىكلەپ ، جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى شەھەرلىرىگە ئۆز ئەمەلدارلىرىنى قويىدۇ . خوجىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھاكىمىيەتنى تىكلەپ ، خوجىلارنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ ، خەلقنى خىلمۇ خىل سېلىقلارنى سالىدۇ . بۇ توغرىدا « تارىخىي ھەمدىيە » دە مۇنداق دېيىلگەن : « قالماقلار خوجاملار بىلەن بىرلىشىپ، شىرىكلىك بىلەن يۇرتنى سورايدىغان بولدىلەر . بىر تۆرەنجە (بىر نەسەپ) قالماقلار بۇ شەھەردە تۇرىدىغان بولدى . خوجاملار باج ـ خىراج ئورنىدا ھەرىىلدا ئىلىغا خام چىقىرىپ تۇردىلەر ... خوجاملارمۇ قۇنۇتەيجى پەرمان ئىتائىتىگە بويسۇنۇپ ، ھەر يىلدا بىر ۋە ئىككى نۆۋەت تارتۇق پىش ـ كەش بىلەن چىقىپ كۆرۈنۈش قىلىپ ، جاۋاب بولغانلىرىدا يېنىپ كېلىپ ، ھەرقايسىلىرى ئۆز جايلىرىدا بەر قارار بولۇر ئىكەنلەر » .

ئاپاق خوجا جۇڭغارئاقسۆڭەكلىرىنىڭ قوللىشى بىلەن جەنۇبىي شىنجاڭغا ھۆكۈمرانلىق قىلغاندىن كېيىن ، « تەركىدۇنياچىلىق » دىن ئىبارەت ئۆز تەرىقىتىنى قانۇن پەللىسىگە كۆتۈرۈپ ئاممىغا مەجبۇر تېڭىپ ، 300 مىڭدىن ئارتۇق مۇرىت قوبۇل قىلىپ ، ئۇلارنى سوپى ـ ئىشانلىقنى پۈتۈن شىنجاڭغا كېڭەيتىش ، ئومۇملاشتۇرۇش ۋە ئىجرائىلىشقا سەپەرۋەر قىلىدۇ . قەشقەردە « خان خوجا ئوردىسى » ، يەكەندە « ئالتۇنلىرىم » ، تۇرپاندا « ئەسھابۇلكەھف » (تۇيۇق خوجام مازىرى) ، ئىلىدا « قاينۇق مازىرى » قاتارلىق مازارلارنى تەسىس قىلىپ ۋە كېڭەيتىپ ، سوپىزمنى تارقىتىدىغان ، كېڭەيتىدىغان سۇلۇك (دەرۋىشلىك يولى) تۇرلىرىنى بەرپا قىلىدۇ ھەم بۇلارغا ئۆز پىر ـ كامىللىرىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتۈپ ئىرشاتلىققا ئىگە بولغان خوجا ـ ئىشانلارنى باش قىلىپ بەلگىلەيدۇ . ئىلى ، قۇمۇل ، تۇرپانلاردا « ئاق داستارلار » ، « ئاق يارلار » سىپىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ . پۈتۈن شىجاڭنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا زىكرى ـ سۆھبەت خانىقالىرىنى پەيدا قىلىپ ، جەرە ، ساما ، دۇئا ـ تىلاۋەت ، خەتمە ـ ئىستىغپارنى جانلاندۇرۇپتىدۇ . ھەتتا ئاپاق خوجىنىڭ شەيىخلىرى

« خوجام ئۇچۇن خامانىڭ چەشى ئايرىپ قويۇلمىسا ، خامساندىن چىققان ئاش هالال بولمايدۇ » دېگەنگە ئوخشاش پەتىۋالارنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، خەلق ئاممىسىنى قاقتى ــ سوقتى قىلىدۇ .

ئاپاق خوجا ۋە جۇڭغارئاقسۆڭەكلىرىنىڭ چېكىدىن ئاشقان زۇلۇمى كەڭ ئاممىنىڭ كۆچلۈك قارشىلىقىنى قوزغاش نەتىجىسىدە مىلادى 1692 ــ يىلى ۋە 1695 ــ يىللىرى كەينى ــ كەينىدىن قاغىلىق، پوسكام ، يېڭىسا قاتارلىق جايلاردا « قارا تاغلىق » خوجىلار رەھبەرلىكىدە توپىلاڭ يۈز بېرىپ ، قەشقەردىكى ئاممىنىڭ بىردەك قوللىشى بىلەن ئاپاق خوجا هاكىمىيىتىنى غولىتىپ تاشلاپ ، ئاپاق خوجىنى جەھەننەمگە يولغا سالىدۇ . هاكىمىيەتنىڭ « قارا تاغلىق » خوجىلارغا ئۆتۈشىمۇ ئوخشاشلا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ كۈلپەتلىك قىسمەتلىرىنى ئۆزگەرتىۋېتەلمەيدۇ . ئەكسىچە بۇ ئىككى گۇرۇھ ئىزباسارلىرىنىڭ ئۇنىڭدىن كېيىنكى هوقۇق ــ مەپئەت تالىشىش كۆرەشلىرى ئۇيغۇر خەلقىنى هالىدىن كەتكۈزۈپ ، ئۇلارنى قورقۇنچاق ، پىكىر ــ تەپەككۇر قابىلىيىتى تۆۋەن ، زەئىپ ، ئاجىز ، ئىش خوشياقماس قىلىپ قويىدۇ .

قىسقىسى ، تەسەۋۋۇپچى خوجىلارنىڭ ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدە قىلمىغان ئەسكىلىكلىرى قالمىدى . خالىغان ئادەمنى ئۆلتۈرۈش ، كىشىلەرنىڭ نۇمۇسىنى ئاياغ ئاستى قىلىش ، خەلقنىڭ مال ــ مۈلكىنى قۇرال كۈچى بىلەن تارتىۋېلىش خوجىلارنىڭ ئادىتىگە ئايلاندى . بولۇپمۇ « ئەۋلىيا » نامىدىكى مەخدۇم ئەزەمنىڭ 3-ئەۋلادى بولغان ئاپاق خوجىدىن تارتىپ تاكى ئۇنىڭ 9 ــ ئەۋلادى بۇزۇرۇك خوجىغا قەدەر خوجىلار دەۋرىدە ، جەنۇبىي شىنجاڭ خەلقىنىڭ تۇرمۇش كۆچۈرۈشى ئېغىرلاشتى ، بۇ هال شىنجاڭدىكى هەر مىللەت خەلقىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋي تۇرمۇشىنى ئېغىر دەرىجىدە ۋەيران قىلىپ ، نەچچە ئون مىڭلىغان بىگۇناه جانغا زامىن بولدى . خوجىلارنىڭ قىرغىنچىلىقى ۋە زۇلۇمى شۇ دەرىجىگە يەتتىكى ، « خوجا جاهان بۇرهانىدىن ئاكىسى بىلەن يەكەندىن قېچىش

ۋاقتىدا ، يەكەن ئۇيغۇرلىرىنىڭ مال ـ مۈلكىدىن تۆت مىڭ سەر ئالتۇن ئېلىپ قاچقان . خوجىلار قېچىشتا خەلقىنىڭ ئۈچ ـ ئىمارەتلىرىگە ئوت قويۇپ ۋەيران قىلغان ۋە خەلقنى قىرغىن قىلغان . مىلادى 1855 - يىلى ۋەلىخان تۆرە قەشقەرگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە ، تۆت ئايلىق پاراكەندىچىلىك ئۇرۇشتا خەلقنى شۇنداق رەھىمسىزلەرچە قىرغىن قىلغانكى ، شۇ چاغدا كېسىلگەن باشلارنىڭ دۆۋىسىدىن مۇنار ھاسىل بولغان ، بۇ مۇنارنىڭ ئېگىزلىگى 12 مېتىرگە يەتكەن . 1865 - يىلى بۇزۇرۇك خوجا ياقۇپ بەگ بىلەن بىرلىكتە قەشقەر ، يېڭىسار ، يەكەن ، ماراليېشى قاتارلىق جايلارنى تاجا ۋۇز چىلىق بىلەن بېسىۋالغان چاغدا ئۇيغۇر ۋە ھەر مىللەت خەلقىدىن 40 مىڭدىن كۆپىرەك كىشىنى قىرغىن قىلغان . ئۇلارنىڭ زۇلۇمى شۇنداق رەھىمگە بېرىپ يەتكەنكى ، ئۇيغۇر ۋە ھەر مىللەت خەلقىنىڭ ئەزىز پەرزەنتلىرىنى خالىغانچە تۇتۇۋېلىپ ، ئۇلارنى ۋەتىنىدىن ئايرىپ « قۇل » ئورنىدا پەرغانە ، بۇخارا ، بەدەخشان ، ئىستامبۇل ، ھىندىستانلارغىچە ئاپىرىپ ساتقان » ① .

خۇلاسىلىغاندا ، ئىسلام دىنىنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشىَ بىر ئىنتايىن ئۇزۇن مەزگىللىك مۇرەككەپ جەريان بولۇپ ، ئۇنىڭ شىنجاڭغا تارقىلىشىنى ئەينى ۋاقىتتىكى شارائىت بەلگىلىگەن . ئۇ ئۇزۇنىڭ تەرەققىيات جەريانىدا ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ھەرمىللەت خەلقىنىڭ ماددىي ۋە مەنىۋي تۇرمۇشىنىڭ بارلىق تەرەپلىرىگە چوڭقۇر سىڭىپ ، شۇ مىللەت خەلقلىرىنىڭ تۇرمۇشىنىڭ ئايرىلماس قىسمىغا ئايلانغان . بۇنىڭدىن كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېتىقادىنى خالىغانچە ئۆزگەرتىۋېتىشكە بولمايدىغانلىقىنى ، بەلكى ئۇنىڭ ئىجتىمائىي ئۆزگىرىشلەرگە نىسبەتەن ئىنتايىن سەزگۈر ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭغا ئېھتىياتچانلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىش لازىملىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ .

---

① ھاجى نۇر ھاجى : « تەسەۋۋۇپنىڭ مەيدانغا كېلىشى ، تارقىلىشى ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتى توغرىسىدا »، « شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى » 1982 - يىلى ئىچكى 5 - سان .

بەشىنچى باب

سۇننىي مەزھىپى

سۇننىي مەزھىپى ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسىنىي تەشكىل ئەتكۇچى ئەڭ غوللۇق ئىككى چوڭ مەزھەپنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇ مەنبەلەردە سۇننىيگەرى ، ئەھلى سۇننەت ۋە جامائەت ناملىرى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ . ئىسلام دىنىدا مەزھەپ پەيدا بولغان دەسلەپكى مەزگىللەردىلا سۇننىي مەزھىپى ئىسلامنىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى تەشكىل قىلاتتى . ئۇنى ئىسلام تارىخىدىكى باشقا بارلىق مەزھەپ ۋە پىرقىلەرنى كۆكلەتكەن ئاساسىي غولغا ئوخشىتىشىمۇ مۇمكىن . ئەگەر ئىسلام تارىخىدا بارلىققا كەلگەن قايسى بىر مەزھەپ، پىرقە ياكى پەلسەپىۋىي ئېقىم سۇننىي مەزھىپىگە نىسبەتەن ئەۋزەل بولغان تەشەببۇسلارغا ئىگە دېيىلسە ، بۇنداق ئەۋزەللىك پەقەت مەلۇم بىر دىنىي مەسىلىدىكى ئەۋزەللىكلا بولۇپ ، ئۇ ھېچ ۋاقىت دىنىي ئىدىئولوگىيەنىڭ ھەممە تەرەپلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالالمايدۇ . ئىسلام تارىخىدىن شۇنەرسە ئايانكى ، سۇننىي مەزھىپى ئىسلامنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى ئەنئەنىلىرىگە سادىقلىق بىلەن ۋارىسلىق قىلىش ئاساسىدا ئىسلام دىنى ئىدىئولوگىيىسىنىڭ مۇكەممەللىشىشىگە ۋە خەلىپىلىك تۈزۈمىدىكى سىياسىي ھاكىمىيەتنىڭ سىستېمىلىشىشىدا پەۋقۇلئاددە رول ئوينىغان ئەڭ غوللۇق مەزھەپتۇر . مەزكۇر مەزھەپ شۇ دەۋرگە نىسبەتەن ئېينىتقاندا، مۇكەممەل سىستېمىغا ئايلانغان ۋە كۆچلۈك دىنىي ــ پەلسەپىۋىي ئاساسقا ئىگە تەشەببۇسلارغا ئىگە بولغاچقا ، ئۇزاق تارىختىن بويان ئىسلام دىنىي تارقالغان رايونلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكىدىكى

هاكىمىيەت ئىشلىرىدىمۇ ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرۇپ ، ئوخشىمىغان دەۋرلەردە جەمئىيەتنىڭ سىياسىي ھاياتىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسىتىپ ، ئىجتىمائىي تەرەققىياتنى ئىلگىرى سۈرۈشتە مۇھىم رول ئويناپ كەلگەن .

سۈننىي مەزھىپى تەرەپدارلىرى ياقىلايدىغان ئەقىدىلەرمۇ تارىخىي تەرەققىيات جەريانىدا ئۆزلۈكسىز تولۇقلىنىپ ، ھەرقايسى دەۋرلەردە بارلىققا كەلگەن مەنىۋي ئېھتىياجلارنى قاندۇرۇپ كەلگەن. سۈننىي مەزھىپى تەرەپدارلىرىنىڭ پەلسەپىۋي قاراشلىرى ئىسلام تارىخىدا « كەلامىزم » نامى بىلەن ئاتالغان دىنىي ــ پەلسەپىۋي ئېقىمنىڭ تەشەببۇسلىرىدە تولۇق ئەكس ئەتتۈرۈلدۇ . ئېلىمىزدە نەشىر قىلىنغان ئىسلامغا ئائىت ئىلمىي ئەسەرلەردە سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئۆزگىچە ئەقىدىلىرى بىلەن بىرگە كەلام پەلسەپىسىمۇ تولۇك نۇقتىلاردىن خىلى ئەتراپلىق تونۇشتۇرۇلدى. بىز بۇ يەردە ئىسلام تارىخىغا ئائىت ئەڭ قەدىمكى مەنبەلەر ئاساسىدا سۈننىي مەزھىپىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى دىنىي ئەقىدىلىرى ئۈستىدىلا قىسقىچە توختىلىپ ئۆتىمىز.

ئەڭ قەدىمكى مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، مەزكۇر مەزھەپ تەرەپدارلىرى ئەبۇبەكر ، ئۇمەر ، ئۇسمان ۋە ئەلىنى خەلىپىلىكىنىڭ قانۇنىي ۋارىسلىرى دەپ قارايدۇ . شۇڭا بەزىدە ئۇلار چاھاريارىيلار (تۆت يار) دېگەن نام بىلەنمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپاتىدىن كېيىن ،ئىسلامىيەتنىڭ سۈننىي ۋە شىئەدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ مەزھىپىنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئاساسىي ئامىل خەلىپىلىككە ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسىدىكى ئىختىلاپ ئىدى . شىئەلەرگە ئوخشىمىغان ھالدا سۈننىيلەر مۇھەممەد ئەلەيھىسالام خەلىپىلىككە (ئىمامىلىققا)ئائىت ھېچقانداق ۋەسىيەت قالدۇرمىغان ، پەيغەمبەردىن كېيىنكى خەلىپىلەر (ئىمامىلار) جامائەتنىڭ رازىلىقى بىلەن ئىجمائ ئۇسۇلى (جامائەت مەجلىسى) ئارقىلىق قۇرەيش قەبىلىسىدىن سايلىنىشى كېرەك، دەپ

قارايدۇ . مۇشۇ قاراشقا ئاساسەن ئەھلى سۇننىيلەر ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى تۆت خەلىپىنى قانۇنلۇق خەلىپىلەر دەپ ھېسابلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئۇمەۋىيلەر ۋە ئابباسىيلار دەۋرىدىكى خەلىپىلەرنىمۇ ئېتىراپ قىلىپ ، ئۇلارنىڭ خەلىپىلىكىنى ئورنىنىمۇ ئېتىراپ قىلىدۇ . شىئە مەزھىپى تەرەپدارلىرى بولسا، ئىجماغا ئۇسۇلىنى تامامەن ئىنكار قىلىپ ، ئەلىنى خەلىپىلىككە ۋارىسلىق قىلىشتا قايسىلا جەھەتتىن بولمىسۇن قالغان ئۇچ خەلىپىگە قارىغاندا تېخىمۇ كۆپ ئارتۇقچىلىق ۋە ئەۋزەللىككە ئىگە، دەپ قارايدۇ . چۈنكى، ئۇلار ئەلىنى مەيلى قانداشلىق ياكى مەنىۋي جەھەتتىكى ۋارىسلىقتا بولسۇن ، قالغان ئۇچ خەلىپىگە قارىغاندا پەيغەمبەرگە يېقىنراق ئورۇندا تۇرىدۇ ، دەپ ھېسابلايدۇ . مۇشۇ مەندىن ئۇلار ئىجماغا ئۇسۇلى ئاساسىدا خەلىپىلىككە سايلانغان ئەبۇبەكر ، ئۆمەر ۋە ئوسماننىڭ خەلىپىلىك ھوقۇقىنى قانۇنسىز دەپ قاراپ ، پەيغەمبەرنىڭ غەدىر دەرياسى بويىدا ئەلىنى ئۆزىگە ۋارىس دەپ ئېلان قىلغانلىقىنى ۋە پەيغەمبەردىن كېيىن پەقەت ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭلا خەلىپە بولۇش ھوقۇقىغا تولۇق ئىگە ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ . شۇ ئاساستا شىئەلەر ئىمامەتكە ئائىت نەزەرىيىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ .

يەنە بىر قىسىم ئىسلام ئەھلى سۇننىي ۋە شىئەلەرنىڭ يوقىرىدىكىدەك تالاش ـ تارتىشلىرىغا نىسبەتەن باشتىنلا بىتەرەپ مەيدانداتۇرۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ سۆزلىرى بويىچە ئېيتقاندا بارلىق « ىممەنە غەۋغا » لاردىن ئۆزلىرىنى چەتكە ئالىدۇ . ئۇلار تارىختا مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى دەپ ئاتىلىدۇ . بۇ گۇرۇھتىكىلەر كۆپىنچە ئىلاھىيەتشۇناسلىققا ئائىت مەسىلىلەرگە كۆڭۈل بۆلۈپ ، ئۆزلىرىنىڭ بۇ ساھەدىكى خىلىلا مۇكەممەل بولغان نەزەرىيىۋي تەلىماتلىرىنى بارلىققا كەلتۈرۈشتى .

يوقىرىدا ئىسمى ئاتالغان تۆت خەلىپىدىن كېيىن خەلىپىلىكنىڭ ھاكىمىيىتى ئاۋۋال ئۇمەۋىيلەر ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئابباسىيلارنىڭ

قولىغا ئۆتتى . ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرى ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەن دەۋرلەردە ئىسلام تەلىماتلىرىنى ئاساسەن دەسلەپكى تۆت خەلىپە دەۋرىدە شەكىللەنگەن ئەندىزىلەر ئىچىدە راۋاجلاندۇرۇشتى . بۇ دەۋرلەردە سۈننىي مەزھەپىنى ياقىلىغۇچى فەقىھلار ئاساسىي دىققىتىنى بارلىق ھەدىسلەرنى يىغىپ ، ئۇلارنى مەلۇم تەرتىپتە رەتلەپ چىقىشقا قارىتىشتى . ئىبباسىيلار دەۋرىدە مەدىنە ، ئىراق ۋە سۇرىيەدىكى فەقىھلەر ئارىسىدا ھەدىسلەرنى سىستېمىلىق ئۆگىنىش، رەتلەش ئىشى ئەۋجىگە چىققتى . نەتىجىدە « قۇرئان كەرىم » دىكى « ناسىخ ئايەت » ۋە « مەنسۇخ ئايەت» لەرنى پەرقلەندۈرۈشتە ھەرخىل پىكىرلەر تۇغۇلدى، (« ناسىخ » ۋە « مەنسۇخ » ئايەتلەرنىڭ سانى ئوستىدە نۇرغۇن ئالىملار چۈققۇر تەتقىق قىلغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ قاراشلىرى ۋە پىكىرلىرى ئوخشىمايدۇ . بەزىلەر 500 نەچچە ئايەت ئالماشتۇرۇلغان دەيدۇ ، بەزىلەر 21 ئايەتنىڭ ئالماشتۇرۇلغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ . كۆپىنچە ئالىملار بەش ئايەت ئالماشتۇرۇلغان دەيدۇ) .

« ناسىخ » دېگەن ئەرەبچە « كۆچتىن قالدۇرماق » دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ . ئۇ « قۇرئان كەرىم » دە ئاللاھ يېڭى ئايەت نازىل قىلىپ ، بۇرۇن چۈشۈرگەن بەزى ئايەتلەرنىڭ رولىنى ۋە ئەھمىيىتىنى كۆچىدىن قالدۇرغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . بۇ يېڭى ئايەتلەر ناسىخ ئايەتلەر دېيىلىدۇ . « مەنسۇخ » دېگەندە « قۇرئان كەرىم » دە ئاللاھ يېڭى نازىل قىلغان ئايەتلەر ئارقىلىق بەزى ئايەتلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرغانلىقىنى ياكى ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى ئايەت نازىل قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ . ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان ياكى ئورنىغا يېڭى ئايەت نازىل قىلىنغانلار « مەنسۇخ ئايەتلەر » دەپ ئاتىلىدۇ .

بۇتوغرىدا« قۇرئان كەرىم » دە مۇنداق دېيىلگەن :

« قانداقلا بىر ئايەتنى ئەمەلدىن قالدۇرساق ياكى ئۇنتۇلدۇرساق ، (ئورنىغا) ئۇنىڭدىن ئارتۇق ياكى شۇنىڭگە ئوخشاش بىر ئايەتنى

كەلىتۇرمىز . ئاللاھنىڭ ھەرنەرسىگە قادىر ئىكەنلىكىنى بىلمەمسەن » (1 - سۈرە ، 106 - ئايەت) .

ھەدىسلەرنى رەتلەشتىمۇ بۇنداق مەسىلىلەر كۆپ ئۇچرايتتى . شۇڭا ئەسھابى ھەدىس (ھەدىس ئەھلى) بۇ خاراكتېردىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا نۇرغۇن قېيىنچىلىقلارغا يولۇققانىدى . سۈرىيە ۋە ئىراقتىكى فەقىھلەر دىنغا ئائىت بارلىق نەزەرىيۋي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا « قۇرئان كەرىم » ۋە ھەدىسلەرگە تايىنىشنى تەشەببۇس قىلسىمۇ ، بەزى ئېنىقسىز مۇرەككەپ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا يەنىلا مەنتىقي قائىدىلەر ھەم دەلىل - ئىسپاتلاردىنمۇكەك تۇرە پايدىلاندى . دىنىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتىكى بۇخىل ئۇسۇلنىڭ مەلۇم دائىرىدە تەدرىجى ئۆزگىرىشى ۋە ئۇنى قوللانغۇچىلارنىڭ كۆپىيىشى نەتىجىسىدە ئەسھابى رەئي (قىياس ئەھلى) بارلىققا كەلدى . بۇ ئەمىلىيەتتە ئىسلامدىكى نۇرغۇن مۇرەككەپ مەسىلىلەرگە ئەقلىي نوقتىدىن ياندىشىشنىڭ باشلانغانلىغى بولۇپ ھېسابلىنىتتى .

شۇنىڭ بىلەن سۈننەت ئەھلى نەزەرىدىكى ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى ئىككى مەنبەسى - « قۇرئان كەرىم » ۋە ھەدىسكە يەنە ئىككى مەنبە - ئىجمائ ۋە قىياس قوشۇلۇپ ، بارلىق دىنىي - نەزەرىيۋي مەسىلىلەر مۇشۇ تۆت مەنبە ئاساسىدا ھەل قىلىنىدىغان بولدى . ئەسھابى ھەدىس (ھەدىس ئەھلى) دەسلەپتە ئىجمائ ۋە قىياسنى ئېتىراپ قىلىشمىغانىدى ، ئەمما كېيىنچە ئۇلارمۇ بۇ ئىككى مەنبەنىڭ قېيىن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتىكى رولىنى ئېتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولۇشتى . شۇنداقتىمۇ ئۇلار نۇرغۇن دىنىي مەسىلىلەر ، شەرىئەتكە ئائىت قائىدىلەر ، ھەتتا ئۆرپى ئادەتكە ئائىت نۇرغۇن قاراشلاردا ئەسھابى رەئي (قىياس ئەھلى) تەرەپدارلىرى بىلەن توختىماي بەس - مۇنازىرىلەرنى ئېلىپ بېرىشتى . شۇ ئاساستا 9 - ئەسىرلەردە سۈننىي مەزھەپنىڭ ئىچكىي قىسمىدا نۇرغۇن پىرقىلەر مەيدانغا كەلدى . بۇلاردىن تەسىرى چوڭ ۋە ھازىرغىچە

داۋاملىشىپ كېلىۋاتقىنى ھەنەفىيە ، مالىكىيە ، شافېئىيە ۋە ھەنبەلىيە قاتارلىقلاردۇر . بۇ پىرقىلەر گەرچە ئايرىم ناملار بىلەن ئاتالسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا پىكىر ئىختىلاپى ۋە پەرق ئۇنچە چوڭ ئەمەس ، ھەممىسى دېگۈدەك ئورتاق فىقھ مەنبەسىگە ۋە شەرىئەت پىرىنسىپلىرىغا ئىگە . ئۇلارنىڭ تۈپ سىستېمىسى ۋە ئاساسى ئەھكام ــ تۈزۈملىرىمۇ ئوخشاش بولۇپ ، ئۇلار تولۇقلىما خاراكتېرىدىكى شەرىئەت مەنبەسى ۋە كونكرېت بەلگىلىمە جەھەتتىلا بىر - بىرىدىن ئاز - تولا پەرق قىلىدۇ. ئۇلارئىسلامنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى، يەنى تۆت خەلىپە دەۋرىدىكى، ئەنئەنىلەردىن چەتنەپ كەتمەسلىكنى تەشەببۇس قىلىدۇ . شۇڭا سۈننىي مەزھىپىدىكى ھەرقانداق بىر مۇئمىن ئەركىن ھالدا بىر پىرقىدىن يەنە بىر پىرقىگە ئۆتەلەيدۇ . ھەتتا بۇ پىرقىدا تۇرۇپ ، ئۇ پىرقىنىڭ بەزى ئوخشىمايدىغان ئائىلىرىنى (ئادەتلىرىنى) قوبۇل قىلسىمۇ بولىدۇ .

تارىخىي مەنبەلەردە ئۇمەر ئىبنى ئەبدۇلئەزىز ، زەيد ئىبنى زەينۇلابىددىن ، ھەسەنى بەسرى قاتارلىقلار سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى نەزىرىيىچىلىرى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ. بۇلاردىن باشقا يەنە سۈننىي مەزھىپىنىڭ ھەرقايسى پىرقىلىرى تەلىماتىنىڭ يېرىك ۋەكىللىرىدىن ئەبۇھەنىفە ، ئىمام شافېئى ، ئەبۇھەسەن ئەشئەرى ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن ئەبۇلھەسەن باھىلى بىلەن ئەبۇئەبدۇللاھ ئىبنى مۇزاھىد ، ئەبۇبەكر باقىلانى ، ئەبۇئىسھاق ئىبراھىم ئىبنى مۇھەممەد ئەسفەرائىنى ، جۇۋەينى قاتارلىقلارمۇ يالغۇز ئۆزلىرى تەۋە بولغان پىرقىلەر تەلىماتىدىلا ئەمەس ، بەلكى سۈننىي مەزھىپى نەزىرىيۋىي سىستېمىسىنىڭ ئومۇمىي جەھەتتىن تېخىمۇ مۇكەممەللىشىشىدە ناھايىتى مۇھىم رول ئويناغان شەخسلەردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئەبۇلھەسەن ئەشئەرى سۈننىي مەزھىپى كەلام پەلسەپىسگە ئاساس سالغان ۋە مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ سۈننىي مەزھىپى تەلىماتلىرىدىكى نۇرغۇن تەرەپلەرگە قارشى بولغان كۆز قاراشلىرىنى رەد قىلىپ، كۆپلىگەن

ئەسەرلەرنى يېزىپ ، مەزكۇر مەزھەپنىڭ نۇپۇزىنى ساقلاشتا ئالاھىدە رول ئويناغان كىشىلەرنىڭ بىرىدۇر .

دىنىي تارىخچىلاردىن ئەبدۇلقاھىر باغدادى (1037 - قازا قىلغان) سۇننىي مەزھىپىدىكى ئالىملارنىڭ ئۆز زامانىسىغىچە بولغان بارلىق ئەسەرلىرىنى ئەتراپلىق ئۆگىنىپ ، ئۇلارنى ئىلگىرى سۈرگەن ئىدىيىلىرى ۋە كۆپەرەك كۆڭۈل بۆلگەن ساھەلىرىگە ئاساسەن سەككىز بۆلەككە بۆلىدۇ . بۇ سەككىز بۆلەكتىن سۇننىي مەزھىپى تەلىماتى ۋە نەزىرىيىۋىي سىستېمىسىنىڭ شەكىللىنىش ھەم مۇكەممەللىشىش جەريانىنى خېلىلا ئېنىق كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ ؛ ئابدۇلقاھىر باغدادى بىرىنچى بۆلەككە تەۋھىد (يېگانىلىك) ۋە نۇبۇۋۋەت (مۆجىزەكارلىق، پەيغەمبەرلىك) ، ۋەئىدۇ ۋەئىد[1] ئىجتىھاد (فىقھ ئىلمىدە مۇجتەھىدلەرنىڭ شەرىئەت مەنبەسىگە ئاساسەن شەرىئەت ئەھكاملىرىغا دائىر شەخسىي پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇش) ۋە ئىمامەت قاتارلىق جەھەتلەردە پېشۋا سانىلىدىغان شەخسلەرنى كىرگۈزىدۇ . ئىككىنچى بۆلىكى ھەدىس ۋە قىياس ئەھلىگە تەۋە فەقىھلەردىن تەركىب تاپىدۇ ، سۇننىي مەزھىپىگە تەۋە ھەرقايسى پىرقىلەرنىڭ ئاساسچىلىرى ۋە ئۇلارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىمۇ مۇشۇ بۆلەككە تەۋە قىلىنغان . ئۈچىنچى بۆلەك پەيغەمبەرنىڭ سۇننەتلىرىگە قائىل ۋە شۇنىڭغا دائىر توغرا ياكى ناتوغرا مەسىلىلەرنى ئايرىپ شەرھلىيەلەيدىغان كىشىلەردىن تەركىب تاپىدۇ . تۆتىنچى بۆلىكىگە گىرامماتىكىلىق مەسىلىلەرنى يېشىشكە ۋە تىل قانۇنلىرىنى شەرھلەشكە كامىل بولغان نەھۋىلەر (تىل قانۇنىيەتلىرىنى تولۇق بىلگۈچىلەر) كىرگۈزۈلگەن . بەشىنچى بۆلىكى « قۇرئان كەرىم » نى سۇننەت ئەھلىنىڭ تەلەپلىرىگە لايىق ھالدا قىرائەت قىلالايدىغان

---

[1] ۋەئدۇ ۋەئىد - دىنىي ئىستىلاھدا ئەخلاقىي ئۆقۇم بولۇپ ، ياخشىلىق ۋە يامانلىق ، ساۋاب ۋە گۇناھقا « قۇرئان » بىلەن ھەدىستىكى بەلگىلىمەلەر ئاساسىدا بېرىلىدىغان جازا ۋە سازا توغرىسىدىكى قاراشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ، يەنى قانداق ياخشىلىقنى قانداق مۇكاپاتلاش ۋە قانداق گۇناھقا قانداق جازا بېرىش مەسىلىسى ئۈستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ .

قارىيلاردىن تەركىب تاپىدۇ . پارسالىقنى (پاكلىق) ئىختىيار قىلغان سۈپىلار ئالتىنچى بۆلەككە، شۇ دەۋرگىچە ئىسلام تارقالغان رايونلارنىڭ چېگرىلىرىنى ساقلىغۇچى لەشكەرلەر يەتتىنچى بۆلەككە تەۋە قىلىنغان . ئاخىرقى بۆلەككە سۈننەت ئەھلى ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدىغان شەھەر ئاھالىسى كىرگۈزۈلگەن . ئابدۇلقاھىر باغدادىنىڭ تەسەۋۋۇرىدا يوقىرىدىكى سەككىز تەبىقە بىرلىكتە سۈننەت ئەھلىنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسىنى شەكىللەندۈرەتتى . ئۇلارنىڭ ئومۇمىيلىشىپ بىر گەۋدىگە ئايلىنىشىدا « قۇرئان كەرىم » ۋە سۈننەتتىن باشقا يەنە ئۇسۇل[1] ۋە فورۇئ[2]نىڭ رولىمۇ ناھايىتى مۇھىم ئورۇنغا قويۇلغان .

سۈننەت ئەھلى نەزىرىدىكى ئۇسۇل ھوقۇق مەنبەلىرى ، يەنى شەرىئەت قانۇنىنىڭ ئاساسلىرى بولۇپ ، فورۇئ بولسا، ئۇسۇل ئاساسىدا بارلىققا كېلىدىغان ۋە شۇ ئاساستا ھەل قىلىنىدىغان بەزى كونكرېت مەسىلىلەرنى كۆرسىتىدۇ . شۇڭا، سۈننەت ئەھلىدە ئۇسۇلنى تولۇق چۈشىنىش ۋە ئۇنىڭ ھەربىر رۇكن (ئاساسلىق ئامىل) ھەم بۆلەكلىرىنى تولۇق بىلىش بالاغەتكە يەتكەن ھەرقانداق بىر مۇئمىنىنىڭ باش تارتىپ بولمايدىغان مەجبۇرىيىتى، دەپ قارىلىدۇ . سۈننەت ئەھلى مۇشۇ ئۆلچەملەر ئاساسىدا ئۆز تەرەپدارلىرىنى سىناش ۋە تەربىيىلەشنى تەشەببۇس قىلىپ ، ئۇنىڭغا قوشۇلمايدىغان مۇخالىپلىرىنى يولدىن ئازغانلار، دەپ ئاتايدۇ .

مەنبەلەردە يەنە ئۇسۇلغا ئائىت تەبىرلەر ئوخشىمىغان شەكىللەردىمۇ ئۇچرايدۇ . ئۆزى شافېئىيە پىرقىسىنىڭ تەرەپدارى بولغان ئابدۇلقاھىر باغدادى بۇ مەسىلىنى ئون بەش بۆلەككە بۆلۈپ تۆۋەندىكىدەك چۈشەندۈرىدۇ : ئۇنىڭ قارىشىچە دىنىي ئۇسۇلنىڭ تۇنجى بۆلىكى ئەڭ ئاساسىي ھەقىقەتنى ئىسپاتلاش ۋە ئىلاھىي ئىلىمدىن

---

① ئۇسۇل ــ ئەسل (يىلتىز ، مەنبە) دېگەن سۆزنىڭ كۆپلۈكى بولۇپ ، بۇ يەردە شەرىئەت قانۇنلىرى توغرىسىدىكى ئىلىم دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ.

② فورۇئ ــ فەرئ (شاخ ، بۆلۈنمە) سۆزىنىڭ كۆپلىگى بولۇپ ، شەرىئەتنىڭ كونكرېت ئەھكاملىرى ئىستېمىسى دېگەن مەنىدە قوللىنىدۇ.

ئىبارەتتۇر . بۇنىڭغا ئاللاھنى تونۇشقا ئائىت مەزمۇنلار كىرگۈزۈلگەن . سۈننەت ئەھلىنىڭ نەزىرىدە ئىنسانلارنىڭ بىلىمى بەدىھى (ئۆز-ئۆزىدىن مەلۇم) ، ھىسسىي ۋە ئىستىدلالى (دەلىللەنگەن ، تەجرىبە ئاساسىدا شەكىللىنىدىغان) دىن ئىبارەت ئۈچ خىل شەكىلدە ھاسىل بولغان بولىدۇ . ئالدىنقى ئىككىسىنىڭ شەكىللىنىشى ئاساسەن بەش خىل سېزىم ئەزاسى (كۆرۈش ، ئاڭلاش ، تېتىش ، پۇراش ۋە تېگىش سېزىمى) ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ . ئۇچىنچى خىلدىكى بىلىمنى سۈننەت ئەھلى نەزىرىيىچىلىرى نەزىرىيىۋىي بىلىم دەپ ئاتاپ ، ئۇنىڭ ھاسىل بولۇشىدا ئەقىل - ئىدراكنىڭ رولىنى كۆپرەك تەكىتلەيدۇ . ھېسسىي يوللار بىلەن ھاسىل بولىدىغان بىلىمنى سۈننەت ئەھلى نەزىرىيىچىلىرى مەئنى (ئاساسىي ئۇقۇم) دەپ قارايدۇ . ئۇلارئۆزلۈكسىز خەۋرلىنىپ تۇرۇش ھەقىقەتىنى دەرك ئېتىش (بىلىش) نىڭ ئاساسلىق يولىدۇر . مەسىلەن ، كىشى ئۆزى بېرىپ باقمىغان بىرەر شەھەر توغرۇلۇق باشقىلاردىن ئاڭلاپمۇ ئۇ شەھەرنىڭ قانداقلىغى توغرىلىق تەسەۋۋۇر قىلىپ ، ئۇنىڭ كۆز ئالدىغا كەلتۈرەلەيدۇ . شۇنىڭغا ئوخشاشلا بىز پەيغەمبەرلەر ۋە بۇرۇنقى پادىشاھلار توغرۇلۇق ئاڭلاش ئارقىلىق زۆرۈر بولغان بىلىمگە ئىگە بولالايمىز . بۇنداق بىلىملەرنىڭ توغرا - خاتالىغى ئادەتتە ئەقىل يولى ئارقىلىق ئۆلچىنىدۇ ، دەپ قارايدۇ .

ئۇسۇلنىڭ ئىككىنچى بۆلىكى ئالەمنىڭ شەكىل ۋە ماددا سۈپىتىدە پەيدا بولۇشىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . سۈننىي مەزھىپى نەزىرىيىچىلىرى ئالەمدە ئاللاھدىن باشقا ھەرقانداق مەۋجۇدىيەت شەكىل ۋە مەنىدىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئاللاھنىڭ ئەزەلىي سۈپەتلىرىگە مەنسۇپدۇر، دەپ قارايدۇ . ئۇسۇلنىڭ ئۇچىنچى بۆلىكى ئاللاھنىڭ ئەسلى ۋە سۈپەتلىرىنى تونۇشتىن ئىبارەت . سۈننىي مەزھىپى نەزىرىيىچىلىرى ھەرقانداق ھادىسە (مەۋجۇدىيەت) يارىتىلىشتىن ۋوجۇتقا كېلىدۇ ، يەنى ھەرقارىداق نەرسىنىڭ يارىتقۇچىسى بولىدۇ ، دەپ قارايدۇ . شۇڭا، ئۇلار قەدەر بىلەن چىلەرنىڭ

هەرقانداق بارلىققا كەلگۈچىنىڭ ئەقىلى (ئەمەلگە ئېشىشى) دە فائىل (ئەمەلگە ئاشۇرغۇچى) نىڭ بولۇشى شەرت ئەمەس، دېگەن قارىشىنى رەت قىلىپ ، ئۇلارنى دىنسىزلىكتە ئەيىپلەيدۇ . سۇننەت ئەھلى نەزىرىيىچىلىرى ئاللاھنى بارلىق ماددا ۋە شەكىللەرنىڭ ياراتقۇچىسى دەپ قارايدۇ . ئۇلار ئاللاھ ئۆزى ئەزەلى - قەدىمىي ، ھەرقانداق چەكتىن خالىي ، ھېچقانداق چىرايغا ۋە تەنگە ھەم كۆرۈنۈشكە ئىگە ئەمەستۇر دەپ قاراپ ، رافىزىيەچىلەرنىڭ ئاللاھ بىلەن بولغان ئارىلىق ، چەك توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى ۋە مۇشەببىھىيەچىلەرنىڭ ئاللاھنى ئادەمگە ئوخشىتىدىغان قاراشلىرىنى رەت قىلىپ ، ئاللاھنى يەككە ھەم يېگانە ، ھېچنىمىگە ئوخشىمايدۇ، دەپ قارايدۇ .

ئۇسۇلنىڭ تۆتىنچى قىسمى ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىگە مۇناسىۋەتلىك قاراشلاردىن تەركىپ تاپىدۇ . سۇننەت ئەھلىنىڭ ئەقىدىسىدە ئىلىم ۋە قۇدرەت ، ھايات ۋە ئىرادە ، كۆرۈش ۋە ئاڭلاش ئەزەلىي سۈپەتلەر ۋە ئەبەدىي نېئىمەتلەر قاتارىغا كىرىدۇ . شۇڭا، ئۇلار مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ ئەزەلىي سۈپەتلەرگە شەك كەلتۈرىدىغان قاراشلىرىغا قاتتىق قارشى چىققان . سۇننەت ئەھلى ئاللاھنىڭ قۇدرىتىنى چەكسىز ۋە ئۇنىڭ ئىلمىنى مەيلى تەبىئەت يېكى جەمئىيەت ھادىسىلىرىدا بولسۇن، ئوخشاش قۇدرەتكە ئىگە،دەپ قارايدۇ . ئۇلار ئاللاھنى ئۆزلۈكىنى بىلگۈچى دەپ قاراپ ، مۇئمىنلار ئۈنى قىيامەت كۈنى كۆرەلەيدۇ ، دەپ ھېسابلايدۇ . سۇننەت ئەھلىنىڭ قارىشىدا ئاللاھنىڭ ئىرادىسىگە بېقىنماي بۇ دۇنيادا ھېچقانداق نەرسە ۋۇجۇدقا كېلەلمەيدۇ ، ئاللاھ بارلىق رۇھىي ۋە ماددىي مەۋجۇدىيەتنىڭ مەنبەئىدۇر . ئۇلار ئاللاھنىڭ كالامى ئەزەلدىن مەۋجۇت ۋە ھېچقاچان يارىتىلمىغان، دەپ ھېسابلايدۇ .

ئۇسۇلنىڭ بەشىنچى قىسمىدا ئاللاھنىڭ سۈپەت نامىلىرى توغرىسىدىكى قاراشلار ئاساسىي مەزمۇن قىلىنىدۇ . سۇننىي مەزھىپىگە تەۋە نەزىرىيىچىلەر ئاللاھنىڭ دائىم تىلغا ئېلىنىدىغان

99 سۈپىتىنى ئۈچ قىسىمغا بۆلىدۇ؛ بۇلاردىن بىر قىسمى (مەسىلەن، ۋاھىد ، غەنى ، ئەۋۋەل ، ئاخىر ، جەلىل ، جەمئىلگە ئوخشاشلار) نى ئاللاھنىڭ ئەسلى زاتىغا مەنسۇپ ، دەپ قارايدۇ؛ يەنە بىر قىسمىنى ئاللاھنىڭ ئەزەلىي سۈپەتلىرىنىڭ ئىپادىلىنىشى دەپ قارايدۇ . بۇ خىلدىكى سۈپەتلەرگە ئادەتتە قادىر ، ئالىم ، سامىئ (ھەممىنى ئاڭلىيالايدىغان) قاتارلىقلار كىرگۈزۈلگەن بولۇپ ، بۇ ھەر ئىككى قىسىمدىكى سۈپەتلەر ئاللاھنىڭ ئەزەلىي سۈپەتلىرىنى ئىپادىلەيدۇ، دەپ قارىلىدۇ . ئەمما ئۈچىنچى قىسىمنى تەشكىل ئەتكۈچى سۈپەتلەر (مەسىلەن ، خالىق ، رەززاق ، ئادىلگە ئوخشاشلار) ئاللاھنىڭ ئەھۋالىدىن ئېلىنغان ، ئىلگىرى بۇ سۈپەتلەر ئاللاھغا مەنسۇپ ئەمەس ئىدى، دەپ قارىلىدۇ .

ئۇسۇلنىڭ ئالتىنچى بۆلىكى ئىلاھىي ھىكمەتنى تونۇشتىن ئىبارەتتۇر . بۇ ئۇسۇل بويىچە خۇدا ئىنسانلارنىڭ ھاياتىدا كۆرۈلىدىغان بارلىق ياخشىلىق ـ يامانلىق ، جىسىم ۋە شەكىل ، ئىش ۋە كەسپىنىڭ ئىجاتچىسى، دەپ قارىلىدۇ . يەنى ھەرقانداق بىر بەندە ئۆزى شوغۇللىنىغان كەسپىنىڭ ئىجراچىسى ۋە ئاللاھ بولسا، ئۇنىڭ ئىجاتچىسى دەپ ھېسابلىنىدۇ . سۇننىيلەرنىڭ ئەقىدىسى بويىچە ئاللاھ ئىككى خىل رەۋىشتە ئۆز بەندىلىرىنى يېتەكلەيدۇ؛ بۇنىڭ بىرى، مۇئمىنلارنىڭ يولىنى يورۇتۇپ ، ئۇلارنى توغرا يولغا ھىدايەت قىلىشىدۇر ، بۇ خىل ھىدايەت پەيغەمبەر ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشۇرۇلىدۇ . بۇ خىل ئەقىدىنىڭ توغرىلىقىنى نەزىرىيىچىلەر كۆپىنچە ھاللاردا « قۇرئان كەرىم » دا ئاللاھ پەيغەمبەرگە « سەن ئادەملەرنى توغرا يولغا ، خۇدا تەرەپكە باشلىغىن » (شۇرا سۈرىسى 52 ـ ئايەت) دەپ ئېيتقان، دېگەن سۆز بىلەن ئىسپاتلايدۇ . سۇننەت ئەھلى نەزىرىدىكى ئىككىنچى خىل ھىدايەت يولى ئاللاھنىڭ ھىدايەت ئۇچقۇنىنى بەندىلەرنىڭ كۆڭلىگە چۈشۈرۈشىدىن ئىبارەتتۇر . بۇنىڭغا پەقەت يول تاپقانلارلا نائىل بولالايدۇ .

ئۇسۇلنىڭ يەتتىنچى بۆلىكىدە نۇبۇۋۋەت (مۆجىزەكارلىق) ۋە

رىسالەت (پەيغەمبەرلىك) كە ئائىت مەزمۇنلار سۆزلىنىدۇ . سۇننىي مەزھىپى ئەقىدىسى بويىچە رەسۇللار ئاللاھنىڭ بەندىلەرنى يېتەكلەشكە ئەۋەتكەن ئەلچىسى ھېسابلىنىدۇ . پەيغام (ئاللاھنىڭ بەندىلەرگە يولايدىغان سۆزى) پەرىشتىلەر ئارقىلىق رەسۇلغا ۋەھيي قىلىنىدۇ . سۇننىي مەزھىپى ئەقىدىسىدە نەبى رەسۇل (ئاللاھنىڭ ئەلچىسى) دىن پەرقلىنىدۇ . بىرەرسىگە ۋەھيي نازىل بولغان بولسا ۋە ئۇنىڭدا ئاللاھنىڭ قۇدرىتى بىلەن بولىدىغان مۆجىزە بولسا، ئۇ نەبى ھېسابلىنىدۇ . يوقۇرىدىكى سۈپەتلەردىن باشقا يەنە ئۆزگىچە ئائىن ۋە شەرىئەت ئېلىپ كېلەلىگەن بولسا، شۇنداقلا ئىلگىرىكى شەرىئەتكە تەۋە بەزى ئەھكام - قائىدىلەرنى ئۆزگەرتەلىسە، ئۇ رەسۇل ھېسابلىنىدۇ . سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىدە نەبى (كۆپلىگەن نەبىيا) لەرنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ ، ئەمما رەسۇللار پەقەت 313 نەپەر بولۇپ ، ئاۋالقىسى ئەبۇبەشەر(ئادەم ئەلەيھىسسالام) بولسا ،ئەڭ ئاخىرقىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدۇر .

ئۇسۇلنىڭ سەككىزىنچى بۆلىكىدە مۆجىزە ۋە كارامەتكە ئائىت مەسىلىلەر سۆزلىنىدۇ . سۇننىي مەزھىپىدىكى نەزىرىيىچىلەر مۆجىزىنى ئادەتتىن ھالقىغان ۋە پەۋقۇلئاددىلىككە ئىگە ھەرىكەت دەپ ھېسابلاب ، ھەرقانداق پەيغەمبەرنى مۆجىزە يارىتىشقا قادىر ، دەپ قارايدۇ . ئۇلار كارامەت پەقەت ئەۋلىيالارغىلا خاس بولۇپ ، ئاللاھنىڭ قۇدرىتى بىلەن ئۇلار كۆزگە كۆرۈنمەس قۇدرەتلىرىنى نامايەن قىلىش رولىغا ئىگە ، دەپ قارايدۇ ھەمدە مۆجىزە بىلەن كارامەتنى پەرقلەندۈرۈشتە ، مۆجىزە دېگەن ئۇنى بارلىققا كەلتۈرىدىغانلار ئۇنىڭ قانداقلىغىنى ئىزھارمۇ قىلالايدۇ ، ئەمما كارامەت ئىگىلىرى بولسا ئۆزكارامىتىنىڭ سىرىنى تولۇق چۈشەنمىگەچكە ، ئۇنى شەرھلەپ بېرەلمەيدۇ ياكى بىلگەن تەقدىردىمۇ ئۇنى ئاشكارىلىماي پىنھان ساقلايدۇ ، دەپ تەبىر بېرىدۇ .

ئۇسۇلنىڭ توققۇزىنچى بۆلىكى دىنىي ئەركانىنى تونۇش مەسىلىسىگە بېغىشلانغان بولۇپ ، ئىمان كەلتۈرۈش ، نامازى ، روزا ،

زاكات ۋە ھەج قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۈننىي مەزھەپتىكىلەر بەش ۋاق نامازنى بارلىق مۇئمىنلار ئۈچۈن چوقۇم ئۆتەشكە تېگىشلىك مەجبۇرىيەت دەپ قارايدۇ. مۇسۇلمانلارنىڭ ئالتۇن - كۆمۈش، مال - چارۋا، مېۋە - زىرائەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش مۇقىم دارامەت ئاساسىدا زاكات تاپشۇرۇشنى ئۆتەشكە تېگىشلىك پەرزلەرنىڭ بىرى، دەپ ھېسابلايدۇ. سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئەقىدىسىدە بالاغەتكە يەتمىگەن بالىلار، كېسەللەر، يولۇچىلاردىن باشقا ھەرقانداق كىشىنىڭ روزا تۇتۇشى تەكىتلىنىدۇ. شەرئىەتتە بەلگىلەنگەن شارائىتلارغا ئىگە كىشىلەرنىڭ ھەجگە بېرىشى تەلەب قىلىنىدۇ. سۇدا - سېتىق ئىشلىرى سۈننىي مەزھىپى نەزىردىن ۋاجىپ بولۇپ، پايدىنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى ئاللاھ يولىغا ئاتاش جائىز، دەپ قارىلىدۇ. مۇسۇلمانلارنى ياخشى، پايدىلىق ئىشلارغا رىغبەتلەندۈرۈش، ياماڭان، ناشايان ئىشلاردىن توسۇشمۇ بۇ مەزھەپنىڭ مۇسۇلمانلاردىن تەلەپ قىلىدىغان مۇھىم ئىشلاردىن بىرىدۇر. سۈننىي مەزھىپىدىكىلەرنىڭ شىئەلەر بىلەن بولغان پەرقىنىڭ بىر قىسمىمۇ دەل دىنىي ئەركانلار (نامازقائىدىلىرى، روزا ۋە دىنىي مۇراسىملار) نى بەجا كەلتۈرۈشتە ئىپادىلىنىدۇ.

ئۇسۇلىنىڭ ئۇنىنچى بۆلىكى ئەلئەمرو بەلمەئرۇف ۋەننەھى ئەنىل مۇنكەر (ياخشىلىققا دەۋەت قىلىش ۋە ياماڭان ئىشلاردىن توسۇش) گە ئائىت مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. سۈننەت ئەھلى بەندىلەرنىڭ پائالىيەتلىرىنى ۋاجىب، ھارام، مۇستەھەب[1]، مەكرۇھ[2]، مۇباھ[3] دىن ئىبارەت بەش قىسىمغا بۆلىدۇ. سۈننىي مەزھىپى ئەقىدىسىدە خۇدا ئىجرا قىلىشنى بۇيرىغان ۋە ئۇنى ئىجرا قىلماسلىق گۇناھ ھېسابلىنىدىغان ئىشلارنىڭ ھەممىسى ۋاجىپ ئىشلار، دەپ قارىلىدۇ. ئاللاھ بەندىلىرىنى سادىر قىلىشتىن توسقان ئىشلارنىڭ

---

① مۇستەھەب — ئۇرۇندىسا ساۋاب، ئەمما ئورۇندىمىسا گۇناھ بولمايدىغان ئىبادەتلەر.
② مەكرۇھ — ناھەق، نەپرەت كەلتۈرگۈچى.
③ مۇباھ - جائىز، راۋا.

ھەممىسى ھارام سانىلىدۇ . ھارامىلىقىنى نەزەرگە ئالماي بۇنداق ئىشلارنى سادىر قىلغۇچىلار دىنىي جەھەتتىن جازاغا ئۇچرايدۇ . ئىجرا قىلىنىشى ساۋاب بولىدىغان ، ئەمما ئىجرا قىلمىسا ھېچقانداق گۇناھ ھېسابلانمايدىغان ئىشلارنىڭ ھەممىسى مۇستەھەپ دەپ قارىلىپ ، بۇنداق ئىشلار بىلەن كۆپرەك شوغۇللىنىش مۇسۇلمانلارغا تەۋسىيە قىلىنىدۇ . سۇننىي مەزھىپى ئەقىدىسىدە ساۋاپمۇ ياكى گۇناھمۇ ھېسابلانمايدىغان ئىشلارنىڭ ھەممىسى مۇباھ ، دەپ قارىلىدۇ .

ئۇسۇلنىڭ ئون بىرىنچى بۆلىكى بەندىلەرنىڭ پانىي ئىكەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ ئومۇمىي ئەھۋالىغا ئائىت مەسىلىلەرگە بېغىشلىنىدۇ . سۇننىيلەر خۇدانى جاھاننى بار ۋە يوق قىلالايدىغان قۇدرەتكە ئىگە ۋە قىيامەت كۈنى ئۇ ئالەمدىن ئۆتكەن بارلىق جانلىقلارنى قايتىدىن تىرىلدۈرەلەيدۇ ، دەپ قارايدۇ . سۇننىيلەر دۇزاخ بىلەن بېھىشنىڭ يارىتىلغانلىقى ۋە بېھىشتىكى نازۇ ـ نېئمەتلەر بىلەن دۇزاختىكى ئازاب ـ شەكەنجىلەرنىڭ ھەقىقەتەن مەۋجۇتلىقىغا ئىمان كەلتۈرىدۇ ، گۇر ئازابى ، ھەۋزى كەۋسەر[1] ، سىرات كۆۋرۈكى[2] مىزان (ئۆلچىگۈچ) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ھەقىقەتەن مەۋجۇت دەپ قارايدۇ .

ئۇسۇلنىڭ ئون ئىككىنچى بۆلىكى خەلىپىلىك ۋە ئىمامىلىققا ئائىت مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . سۇننىي مەزھىپى ئەقىدىسىدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھېچكىمنى ئۆزىگە ۋارىس بولۇشقا ياكى ئىمامىلىققا كۆرسەتمىگەن ، دەپ ھېسابلىنىدۇ . شۇڭا ، بۇ مەزھەپتىكىلەر خەلىپە (ئىمام) بولغۇچىلارغا قارىتا بىر قاتار شەرتلەرنى تۇرۇپ ، خەلىپە (ئىمامىلار) نىڭ سايلىنىشىدا ئۆلچەم بېكىتىپ چىقىدۇ . بۇ شەرتلەرنىڭ ئاساسىي مەزمۇندا خەلىپىلەر (ئىمامىلار) چوقۇم قۇرەيىش قەبىلىسىدىن سايلىنىشى ، ئىلىم ۋە

---

① ھەۋزى كەۋسەر ـ بېھىشتىكى ئەپسانىۋي كۆل .

② سىرات كۆۋرۈگى (پۇلى ‹كۆۋرۈك› سىرات) ـ دىنىي رىۋايەتلەردىكى ناھايىتى ئىنچىكە كۆۋرۈك بولۇپ ، دۇزاخنىڭ ئۈستىدىن بېھىشقا ئۆتۈشتە ئىشلىتىلىدۇ .

سیاسەتتە کامالەتکە یەتکەن بولۇشى ، ئادالەتنى یاقىلایدىغان ، شەرئەت ئەھكامىلىرىدا ئىجتىھات قىلالایدىغان بولۇشى ، ئادالەتپەرۋەر ، ھۆكۈملىرى ئەملىيەتكە ئۇیغۇن ، ئۆز دىنىغا سادىق ، چوڭ گۇناھلارنى سادىر قىلمىغان بولۇشى قاتارلىق تەلەبلەر قویۇلغان . سۇننىيلەرنىڭ خەلىپىلىككە (ئىمامىلىققا) ئائىت نەزىرىيىسىدە شۇنى ئەڭ بۇ جەھەتتىكى نەزىرىيىسىدىن پەرقلەنگەن ھالدا خەلىپە بولغۇچىنىڭ ھەرقانداق گۇناھىدىن خالىي ، پاك بولۇشى شەرت قىلىنمایدۇ . ئىسلام ئۇستۇنلۇككە ئېرىشكەن بارلىق تېررىتورىيىدە بىرلا خەلىپە بولۇش تەشەببۇس قىلىنىدۇ . ئەگەر، بىرەر رایون دەریا ئارقىلىق ئایرىلىپ تۇرغان بولسا یاكى بىرەر دۇشمەن دۆلىتى مۇسۇلمان دۆلىتىنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ ، ئىككى تەرەپتىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ھاكىمىيەت جەھەتتىكى بىۋاستە مۇناسىۋىتى قېيىن ئەھۋالغا چۇشۇپ قالغان بولسا، ئۇ ھالدا ئۇ یەردە ئایرىم خەلىپىلىك تەسىس قىلىنسا بولىدۇ ، دەپ قارىلىدۇ . سۇننەت ئەھلى مۇھەممەد ئەلەیھىسسالامدىن كېيىن ئەبۇبەكرنىڭ خەلىپىلىكىنىڭ ۋە دەسلەپكى ئىككى خەلىپىنىڭ خەلىپىلىكتە باشقا خەلىپىلەرگە نىسبەتەن ئەۋزەللىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىدۇ . ئەمما، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەلى بىلەن ئۇسمانىنىڭ خەلىپىلىكتە قایسىسى ئۇستۇن تۇرىدىغانلىقى ھەققىدە بىرلىككە كەلگەن پىكىر یوق .

ئۇسۇلنىڭ ئون ئۇچىنچى بۆلىكىدە ئىمانغا ئائىت قاراشلار ئىپادىلىنىدۇ . سۇننەت ئەھلى ئەقىدىسىدە ئىمان دىلدا ئىشىنىش ،تىلدا ئىقرار قىلىش ،ئەمەلي ھەركەتتە ئىپادىلەش دېمەكتۇر . سۇننىي مەزھىپى نەزىرىيىچىلىرى ئىنسانلارنىڭ كۆرۈنۇشتىكى ئىقرارى ۋە تائىتىنى ئىمان دەپ ھېسابلاش یاكى ھېسابلىماسلىق مەسىلىسىدە ئورتاق قاراش شەكىللەندۇرمىگەن بولۇپ ، ئۇلار گۇناھ ئۆتكۈزۈپ ، جازاغا تارتىلغانلاردىن باشقىلارنى ئوخشاشلا مۇئمىن دەپ ھېسابلایدۇ . ئۇچ خىل ھالەتتە ـ دىندىن یۇز

ئۆرۈسە ، زىنا قىلىپ تۇتۇلۇپ قالسا ، باشقىلارنىڭ جېنىغا زامىن بولغان بولسا ، ئۇنداقلارنىڭ قېنىنى تۆكۈپ، جازاسىنى بېرىشنى راۋا دەپ قارايدۇ .

ئۇسۇلنىڭ ئون تۆتىنچى بۆلىكى پەرىشتىلەر ۋە پەرھىزكار ئىمامىلارنىڭ ئورنى توغرىسىدىكى قاراشلاردىن تەركىپ تاپىدۇ . سۈننەت ئەھلى پەرىشتىلەرنى ھەرقانداق گۇناھدىن خالى ، دەپ قارايدۇ . بۇ مەزھەپ نەزىرىيىچىلىرىنىڭ بىر قىسمى پەيغەمبەرلەرنى پەرىشتىلەردىن ۋە نەبىلەرنى ئەۋلىيالاردىن ئۈستۈن كۆرىدۇ ، ئەمما بۇنىڭدا بىرلىككە كەلگەن قاراش يوق . ئۇلار مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئون نەپەر ساھابىسى ـ ئىسلامنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى تۆت خەلىپە ، تەلخە ، زۇبەير ، سەئد ئىبنى ۋەققاس ، سەئىد ئىبنى زەيد ، ئەبدۇرەھمان ئىبنى ئەۋف ۋە ئەبۇئۇبەيدە ئىبنى جەررالھ قاتارلىقلارنىڭ دوستلىقىغا ئىشىنىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بېھىش ئەھلى، دەپ قارايدۇ . بۇلارنىڭ قاتارىغا يەنە بەدر ئۇرۇشىدا ئۆزگىچە تۇغلار بىلەن جەڭگە قاتناشقان ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ياردەمدە بولغان بىر نەچچە كىشىنىڭ نامىنىمۇ قوشۇپ تىلغا ئالىدۇ .

ئۇسۇلنىڭ ئاخىرقى بۆلىگى ئىسلام دۇشمەنلىرىنى تونۇشقا بېغىشلانغان . سۈننىي مەزھىپى ئەقىدىسىدە ئىسلامنىڭ دۇشمەنلىرى ئىككى تۈركۈمگە بۆلۈنىدۇ . بىرىنچى تۈركۈمگە ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىلا مەۋجۇت بولغان دۇشمەنلەر ، ئىككىنچى بۆلىكىگە ئىسلامىيەت دەۋرىدە مەيدانغا كەلگەن دۇشمەنلەر كىرگۈزۈلىدۇ . كونكرېتراق ئېيتقاندا، بىرىنچى تۈركۈمگە بۇتپەرەسلەر ، قۇياشقا چوقۇنغۇچىلار ، شامان ۋە مانىيلار، سۇفەستائىيلار ، دەھرىيلەر، فەيسەغۇرىيلار قاتارلىقلار كىرگۈزۈلىدۇ . ئىككىنچى بۆلىكىگە **بەيانىيە ، مۇغەييىرىيە ، مەنسۇرىيە ، جەناھىيە ، خەتتابىيە، ھولۇلىيە ، باتىنىيە ، مۇقەننەئىيە ، مۇھەممەرىيە ، تەناسۇخىيە ، خابىتىيە ، يەزدىيە ، مەيمۇنىيە ، ئەزافىرىيە ، بابەكىيە ، كامىلىيە ، جارۇدىيە ، ھىشامىيە ، نەججارىيە ، جەھمىيە ،**

ئىمامىيە ، قەدەريە ، مۇئتەزىلىيە ، بەكرىيە ، زۇرارىيە ، مۇشەببىھە قاتارلىق پىرقىلەر كىرگۈزۈلىدۇ .

سۇننىي مەزھىپىنىڭ ھەنەفىيە فىقھە مەزھىپى (ئادەتتە بەزى تارىخى مەنبەلەردە ، سۇننىي مەزھىپىنىڭ تۆت چوڭ فىقھە مەزھىپى پىرقە نامى بىلەنمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ) تۈزۈپ چىققان ئۇسۇل سەككىز بۆلەكتىن ئىبارەت . ئۇلار : تەۋھىد ، ئەدل ، ئىمامەت ، ئەمرى مەئرۇف (شەرىئەتتە راۋا دەپ قارىلىدىغان ياخشى ئىشلارغا دەۋەت قىلىش) ، نەھيى مۇنكەر (شەرىئەتتە چەكلەنگەن يامان ئىشلاردىن توسۇش) ، تەۋللا ۋە تەبەررا (يېقىنلىشىش ۋە يىراقلىشىش يەكى سۆيۈنۈش ۋە بىزار بولۇش) قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . سۇننىي مەزھىپىنىڭ باشقا فىقھە مەزھەپلىرى تۈزۈپ چىققان ئۇسۇللارمۇ پەقەت تۈرلەرگە بۆلۈنۈشتىكى قىسمەن ئۆزگىچىلىكلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا ئاساسەن شافېئىيە ۋە ھەنەفىيە ئۇسۇللىرىنىڭ مەزمۇنىدىن پەرقلەنمەيدۇ .

ئومۇمەن ، سۇننىي مەزھىپى ئۆز ئەقىدىلىرىنى « قۇرئان كەرىم » ، ھەدىس ۋە يۇقىرىقى ئۇسۇللارغا ئاساسەن بارلىققا كەلتۈرگەن بولۇپ ، ئەقىدە جەھەتتە شىئە مەزھىپى بىلەن تۆۋەندىكى جەھەتلەردە پەرقلىنىدۇ :

بىرىنچى ، خەلىپە مەسىلىسى . سۇننىي مەزھىپى تۆت چوڭ خەلىپىنىڭ ھەممىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قانۇنلۇق ۋارىسى دەپ قارايدۇ ؛ شىئە مەزھىپى بولسا ، ھەزرىتى ئەلىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ بىردىنبىر ۋارىسلىق قىلغۇچىسى دەيدۇ . ئىككىنچى ، « قۇرئان كەرىم » نى چۈشىنىش مەسىلىسى . سۇننىي مەزھىپى شىئە مەزھىپىنى « قۇرئان كەرىم » نى بۇرمىلاپ چۈشەندى ، ئايەتلەردىكى تەنبىھلەرگە سەل قارىدى ، قۇرئانغا بىھۆرمەتلىك قىلدى ، دەپ ئەيىبلىسە ، شىئە مەزھىپىمۇ سۇننىي مەزھىپىنى ئۇخشاش ئەيىبلەيدۇ . ئۈچىنچى ، ھەدىسكە مۇئامىلە قىلىش مەسىلىسى . سۇننىي مەزھىپى ئالتە ھەدىسلەر توپلىمىنى

ئىشەنچلىك ھەدىس دەپ قاراپ ، ئۇنى قانۇن چىقىرىشنىڭ مۇھىم ئاساسلىرىدىن بىرى قىلىدۇ ؛ شۇئە مەزھىپى بولسا ، بۇ ھەدىسلەرنى ساختا دەپ قاراپ ، ئۆزلىرى تۇزگەن ھەدىسنى ئاساس قىلىدۇ . تۆتىنچى ، دىنىي داھىيلارغا قاراش مەسلىسى . سۇننىي مەزھىپى خەلىپىنى دىنىي داھىي ، دەپ بىلىدۇ . شۇئە مەزھىپى ئىمامنى دىنىي داھىي ، دەپ قارايدۇ . ئۇلارنىڭ دىنىي داھىي توغرىسىدىكى چۈشەنچىسى ئوخشىمايدۇ . سۇننىي مەزھىپى خەلىپىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دىنىي ئىشلارنى ۋاكالىتەن باشقۇرغۇچىسى ، كىشىلەرنىڭ ئاللاھنىڭ ئەمەللىرىگە رىئايە قىلىشىغا رەھبەرلىك قىلىدۇ ، ئۇ ئەدلىيە ، مەمۇرىيەت ، ھەربىي ، دىنىي ئىشلاردا باشلىق بولسىمۇ ، ئۇنىڭدا قانۇن چىقىرىش ھوقۇقى بولمايدۇ . « قۇرئان كەرىم » نى ۋە ھەدىسنى چۈشەندۈرۈش ھوقۇقىغىلا ئىگە ؛ ئىلگىرىكىلەرگە ئۇچراپ باقمىغان ئىشلار ئۈچىرىغاندا ، يەنە كېلىپ قۇرئان ۋە ھەدىستىن ئۇ ھەقتە بايان تېپىلمىغاندا ، خەلىپە ئىشلەپ چىقسا بولىدۇ ، دەپ قارايدۇ . شۇئە مەزھىپىدىكىلەر بولسا ، ئىمام كىشىلەر ئارىسىدىكى ئەڭ ئۇلۇغ ئۇستازدۇر ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھەممە ئىشلىرىغا ۋارىسلىق قىلىدۇ ، ئۇ نۇخسانسىز ئادەم بولۇپ ، ئاللاھنىڭ قوغدىشىغا نائىل بولىدۇ ، مەڭگۈ خاتالىق سادىر قىلمايدۇ ، دەپ قارايدۇ .

يېغىنچاقلىغاندا ، سۇننەت ئەھلىنىڭ ئۇسۇلىغا ئۇزاق ئەسىرلەردىن بۇيان تارىخىي شارائىتلارنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ بەزى ئۆزگەرتىشلەرمۇ كىرگۈزۈلدى . ئوخشىمىغان دۆلەتلەردە ئەمەلىيەت چىقىش قىلىنغان ھالدا كونا قائىدىلەرنىڭ ئورنىغا يېڭى قائىدىلەر دەسستىلدى . ئەمما ، بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئەڭ دەسلەپتە تۇرغۇزۇلغان مەزمۇنىغا چوڭ تەسىر يەتكۈزەلمىدى . سۇننىي مەزھىپى ئۇسۇلى ھازىرغىچە ئۆز رولىنى جارى قىلىپ كەلمەكتە . ئىران ، ئىراق ، شۇنداقلا سۇرىيە ، لىۋان ۋە يەمەنلىك بىر قىسىم رايونلىرىدىن باشقا مۇسۇلمان ئەللىرىدە سۇننىي مەزھىپى تەلىماتى

مۇتلەق ئۇستۇنلۇككە ئىگە ۋە بۇ رايونلاردا سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئۇسۇلىمۇدىنىي ئىدىئولوگىيىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ. ئەزەربەيجان، كافكازنىڭ بىر قىسىم رايونلىرى، بەدەخشان ۋە شىنجاڭنىڭ قىسمەن رايونلىرىنى ھېسابقا ئالمىغاندا كافكاز ۋە شىنجاڭنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئاساسىي ئاھالىلارمۇ سۇننىي مەزھىپىگە تەۋە بولۇپ، ئۇسۇل ئۇزاق تارىختىن بۇيان بۇ يەردىكى مۇسۇلمانلارنىڭ ئېتىقادىدىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلمەكتە. ئۇنىڭدىكى نۇرغۇن قائىدىلەر ئاددىي خەلقنىڭ ئۆرپ-ئادەتىگىچە ئۆزلىشىپ كەتكەن. ئەپسۇسكى، يېقىنقىي زامانلاردىكى ئۆزگىرىشلەر ئۇسۇلنىڭ قايسى بۆلەكلىرىگە كۆپرەك يېڭىلىقلارنى ئېلىپ كەلگەنلىگىنى تەتقىق قىلىش ھازىرغىچە ئالىملارنىڭ دىققەت ئېتىبارىدىن سىرتتا قالماقتا.

ئالتىنچى باب

شىئە مەزھىپى

شىئە مەزھىپى ئىسلامنىڭ غولىدىن مەزھەپلەردىن بىرى بولۇپ ، بۇ مەزھەپ تەرەپدارلىرى ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنى خەلىپىلىكنىڭ ھەقىقىي ۋارىسلىرى، دەپ قارىشىدۇ . شىئە مەزھىپى دەسلەپتە 7 - ئەسىردە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئىسلام دۇنياسىدا يوقىرى دولقۇنغا كۆتۈرۈلگەن ھاكىمىيەت يولىدىكى كەسكىن كۈرەشلەر جەريانىدا ئۈمەۋىيلەر ھاكىمىيىتىگە قارشى بىر دىنىي - سىياسىي گۇرۇھ سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەنىدى . ئەرەبلەرنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسى ۋە دۆلەتنى ئىدارە قىلىش ئۇسۇللىرى « قۇرئان كەرىم » بىلەن سۇننەتكە ئاساسلىناتتى . ئەمما ، ئىسلام جەمئىيىتىدە ئىجتىمائىي باراۋەرسىزلىكلەرنىڭ كۆچىيىشىگە ئەگىشىپ، ھەر قايسى گۇرۇھلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى پەرقلەرمۇ زورىيىپ باردى . بۇ خىل يۇزلىنىش تەدرىجى ھالدا يېڭى ئېقىم ۋە پىرقىلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى تېزلەتتى . بولۇپمۇ ئۇسمان خەلىپىلىكتە ئولتۇرغان دەۋرلەردە (644– 656) پۇقرالارنىڭ ھاكىمىيەتكە بولغان نارازىلىقى كۆچەيدى . چۈنكى ، بۇ دەۋردە خەلىپىلىكنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئەسلىدىكى يەرلىك ھاكىم ۋە لەشكەرى قوماندانلار ئىشتىن بوشىتىلىپ ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئۈمەۋىيلەردىن ھاكىم ۋە لەشكەرى قوماندانلار تەينىلەنگەنىدى . خەلىپىگە ئوغلى مەرۋان بىلەن تاغىسى ئەبۇسۇفيانىنىڭ تەسىرى ناھايىتى كۈچلۈك بولغاچقا ، ھاكىمىيەتتىكى نۇرغۇن ئىشلار شۇلارنىڭ ئارزۇلىرى بويىچە ھەل

قىلىناتتى . يەرلىك ئورۇنلاردا بولسا ئۇلار تەيىنلىگەن ھاكىملار تۇرلۇك يوللار بىلەن مۇنبەت يەرلەرنى ئۆز چاڭگاللىرىغا كىرگۈزۈۋېلىپ ، ئاددىي پۇقرالارغا بولغان زولۇمنى كۈچەيتتى . بۇ خىل تەڭسىزلىكلەر ئاددىي خەلقنىڭ ھاكىمىيەتكە بولغان نارازلىقىنى تېخىمۇ ئاشۇردى . ئوسمانلىنىڭ خەلىپىلىكتىكى قانۇنىي ئورنىنى ئېتىراپ قىلىشتىن باش تارتىپ ، ئەلنىڭ خەلىپىلىكىنى تەشەببۇس قىلىپ كېلىۋاتقان بىر گۇرۇھ كىشىلەر ئۈچۈن بۇ ناھايىتى ياخشى پۇرسەت ئىدى . شۇڭا ، ئەلنىڭ تەرەپدارلىرى تەشۋىقاتنى كۈچەيتىپ ، ھاكىمىيەتتىن نارازى شەخسلەرنىڭ ھەمىسىنى ئۆز ئەتراپىلىرىغا جەلپ قىلدى .

بىر قىسىم كىشىلەر تەرىپىدىن ئەلىنى خەلىپىلىككە تەۋسىيە قىلىش مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قازا قىلغان كۈنلەردىلا ئوتتۇرىغا قويۇلغانىدى . ئەمما، ئۇ چاغدا بۇ خىل تەشەببۇسقا جىددىيرەك ئېتىبار بېرىدىغان شەخسلەر چىقمىغانلىنىڭ ئۈستىگە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ يېقىنلىرىدىن تەلھە ۋە زۇبەير قاتارلىقلار بۇ خىل تەشەببۇسقا قارشى ئىدى . كېيىن خەلىپىلىكتىكى سىياسىي ۋەزىيەتلەرنىڭ كەسكىنلىشىشى بىلەن ئوسمان خەلىپىلىككە ئولتۇرغان دەۋردە ئەلنىڭ خەلىپىلىككە بولغان ۋارىسلىقىغا ئائىت مەسىلىلەر قايتىدىن ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ ، بۇ جەھەتتىكى تەشۋىق ۋە تەرغىبات كۈچەيتىلدى . ئەلى تەرەپدارلىرىدىن ئەبۇزەرى غەففارى ، مىقداد ئىبنى ئەسۋاد ، سەلمانى فارس قاتارلىقلار بارلىق كۈچى بىلەن ئوسمانلىنىڭ خەلىپىلىكتىكى ئورنىنىڭ قانۇنسىزلىقى ۋە خەلىپىلىكنىڭ پەيغەمبەردىن كېيىن ئەلىگە مەنسۇپلىقىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشتى . ھەتتا ئەبۇزەر باغدات ۋالىسىنىڭ ھوزۇرىدا مۇئاۋىيە ھاكىمىيىتىنى مەنسەپپەرەسلىك ۋە مال - دۇنياغا بولغان ھېرىسمەنلىكتە ئەيىبلەپ ، ئۇلارنىڭ ھاكىمىيىتىنى قانۇنسىز ۋە پەيغەمبەردىن كېيىن خەلىپىلىككە ۋارىسلىق قىلىشتا پەقەت ئەلىنىڭلا قانۇنىي ھوقۇققا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئاشكارە ھالدا ئېلان

قىلدى . ئۇ باغدات ۋالىسى تەرىپىدىن تۇتۇلۇپ ، مەدىنەگە ئەۋەتىلگەندىمۇ ئۆز تەرغىباتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ ، ئۇيەردىمۇ نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى .

ئەلى تەرەپدارلىرى ئەلىنىڭ ئىمامىلىققا ۋارىسلىق قىلىشتىكى قانۇنىي ئورنىنى دىنىي نۇقتىدىن ئىسپاتلاشقىمۇ تىرىشىپ ، بىر قاتار ئۆزگىچە قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى . بۇ قاراشلاردا ئوتتۇرىغا قويۇلۇشچە، ئىمامىلىق ئاممىنىڭ سالاھىيىتىگە (يەنى ئومۇمنىڭ سايلىمىغا) باغلىق بولماستىن ئۇ ئىلاھىي ئەمر ۋە ئىسلامدىكى ئۆزگىچە دىنىي ھۆكۈمدۇر . شۇ نۇقتىدىن ئۇلار ئىجماۋ ئۇسۇلىدىكى ئىمام سايلىمىنى تامامەن رەت قىلىپ ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ خۇمدىكى غەدىر دەرياسى بويىدا ئۆز ساھابىلىرىنىڭ ھۇزۇرىدا ئەلىنى ئۆزىگە ۋارىس قىلىپ تەيىنلىگەنلىكىنى ۋە ئۇنىڭ ساھابىلەرگە قارىتا : « كىمكى مېنى مەۋلا (ئىگە) دەپ تونۇغان بولسا ، ئەلىنىمۇ مەۋلا دەپ تونۇشى كېرەك » دەپ ئېيتقانلىقىنى نەقىل كەلتۈرۈشىدۇ . ئەلى تەرەپدارلىرىنىڭ قارىشىچە ئەگەر ئىمامىلىق ئەلى ياكى ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا تەگمەي باشقا بىرسىگە بېرىلىدىغان بولسا، بۇ زورلۇق يېكى قورقۇنچاقلىقىنىڭ ئىپادىسى بولىدۇ ، خالاس . شىئەمەزھىپىدىكىلەر شۇڭا ھازىرغىچە ھەر يىلى پەيغەمبەرنىڭ ئەلىنى ئۆزىگە ۋارىس قىلىپ ئېلان قىلغان كۈننى « غەدىر ھېيتى » نامى بىلەن خاتىرىلەپ تۇرىدۇ .

« شىئە » سۆزى لوغەت مەنىسىدە « يول » ، « رەۋىش » ، « گۇرۇھ » دېگەندەك مەنىلەرگە ئىگە بولۇپ ، ئىسلام تارىخىدا بۇ سۆز دەسلەپتە « ئەلى تەرەپدارلىرى » دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەنىدى . ئەلى جەڭىلەردىكى جاسارىتى ، مەردانىلىقى ۋە تۇرلۇك ياخشى پەزىلەتلىرى بىلەن مۇھەممەد پەيغەمبەر ھايات ۋاقتىدىلا يۇقىرى ۋە تۆۋەندىكى نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولغان ، ئۆز كۆڭلىدە ئەلىگە قايىل بولغۇچىلارنىڭ سانى تەدرىجى كۆپىيىپ ، كېيىنچە ئۇلار تەسىرى خېلى زور بولغان بىر گۇرۇھقا ئايلانغانىدى .

رىۋايەت قىلىنىشچە، ئەلىنىڭ ئۆزى بۇ گۈرۈھدىكىلەرنى ئومۇملاشتۇرۇپ ، مېنىڭ شىئەلىرىم (يەنى مېنىڭ يولۇمنى تۇتقانلار) دەپ ئاتىغان ئىكەن ۋە شىئە سۆزى شۇنىڭدىن باشلاپ بۇ گۈرۈھدىكى كىشىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ قالغان . كېيىنچە ئەلىنىڭ تەرەپدارلىرى خەلىپىلىكنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ كەسكىنلىشىشى بىلەن ئۇمەۋىيە ھاكىمىيىتىگە قارشى تەسىرى چوڭ بولغان بىر دىنىي ـ سىياسىي كۈچكە ئايلانغان .

ئەلى ئۆز تەرەپدارلىرىنىڭ كۈچلۈك تەشۋىقاتى ۋە ئۇزلۇكسىز تېرىشچانلىق كۆرسىتىشى بىلەن ئوسمان قازا قىلغاندىن كېيىن خەلىپىلىككە تەيىنلىنىدۇ ۋە ئىززەت ـ ئېتىبارى ناھايىتى تېز سۈرئەتتە ئۆسىدۇ . ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدىن ئەبدۇللاھ سەباھ قاتارلىقلار تەشۋىقات دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىپ ، ئەلىنىڭ ھاياتىغا ئائىت نۇرغۇن ھېكايىلارنى تارقىتىپ ، ئۇنى كارامەت ئىگىسى قىلىپ كۆرسىتىشكە ئورۇنىشىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە بىر قىسىم كىشىلەر، بولۇپمۇ جەمئىيەتنىڭ يۇقىرى قاتلىمىدىكى بەزى شەخسلەر بىلەن سۇرىيەدىكى ئۇمەۋىيە تەرەپدارلىرى ئەلىنىڭ خەلىپىلىكىگە قارشى چىقىپ ، ئۇنى ئوسمانغا قەست قىلىپ ، ئۇنى قەتلى قىلغۇزغان، دېگەن گۇناھ بىلەن ئەيىپلىشىدۇ . ئەلى ۋەزىيەتتىكى بۇخىل كەسكىنلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئوسماننىڭ قاتىلى بىلەن ئەبدۇللاھ سەباھنى ئۆزگۈرۈھىدىن قوغلاپ چىقىرىپ ، ئۆزىگە قارشى كۈچلەر بىلەن مۇرەسسەلىشىش يولىنى تۇتىدۇ . تەلھە بىلەن زۇبەير بۇ ۋاقىتتىكى قولايلىق پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ، بەسرەنى ئىگىلىۋالىدۇ . ئەلى ئۇلارغا قارشى لەشكەر تارتىپ نۇسرەت قازىنىدۇ . كەينىدىنلا 657 ـ يىلى سىففىندە ئۇمەۋىيە تەرەپدارلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ ، ئۇلارغىمۇ قاتتىق زەربە بېرىدۇ . يېڭىلىش ئالدىدا ئىلاجسىز قالغان مۇئاۋىيە لەشكەرلىرى نەيزىلىرىنىڭ ئۇچىغا « قۇرئان كەرىم » ۋاراقچىلىرىنى بېكىتىپ ،

سۇلھ تەلەپ قىلىشىدۇ . ئەلى ئۇلار بىلەن سۇلھ تۈزۈش توغرىسىدا سۆھبەت ئۆتكۈزۈشكە رازىلىق بەرگەندە بىر قىسىم تەرەپدارلىرى بۇنىڭغا نارازىلىق قىلىشىپ ، ئەبدۇللاھ ئىبنى ۋھبىنىڭ باشچىلىقىدا شىئەلەردىن بۆلۈنۈپ چىقىدۇ . ئۇلار تارىختا خارىجىيە (خاۋارىجىيە - بۆلۈنۈپ چىققانلار) نامى بىلەن ئاتىلىدۇ . بۇ گۇرۇھدىكى كىشىلەر قارشى تەرەپ بىلەن سۇلھ تۈزۈشكە ئائىت ھېچقانداق ھۆكۈمىنىڭ زۆرۈرىيىتى يوق ئىدى ، ئەلى بۇ ئىشتا يېڭىلىشتى ، چۈنكى ھۆكۈم ئاللاھنىڭ ھۆكمىدۇر (لا ھوكمە ئىللەلاھى) ، سۇلھقا رازى بولۇش ئاللاھنىڭ ھۆكمىگە قارشى چىققانلىقتۇر، دەپ قارىشىدۇ .

ئەلى خارىجىيە (خاۋارىجىيە ، خاۋارىج) تەرەپدارلىرى تەرىپىدىن قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ھەسەن خەلىپىلىكتىن ۋاز كېچىپ ، ئۇمەۋىيە تەرەپدارلىرى بىلەن سۇلھ تۈزىدۇ ۋە مەدىنىدە ئولتۇراقلىشىپ ، ئۆمرىنى شۇ يەردە ئۆتكۈزىدۇ .

مۇئاۋىيە خەلىپىلىككە تەينىلىنىپ ، خەلىپىلىكنىڭ پايتەختىنى ئۆزىنىڭ قوللىغۇچىلىرى كۆپرەك بولغان دەمەشق شەھرىگە يۆتكەيدۇ . بۇنىڭدىن نارازى بولغان مەدىنە ئاھالىسى ئۇمەۋىيەگە قارشى تۇرلۇك ھەرىكەتلەردە بولىدۇ . 680 - يىلى ئۇمەۋىيلەرنىڭ تۇنجى خەلىپىسى قازا قىلغاندا كۇفە دىكى ئاھالىلار ئەلىنىڭ يەنە بىر ئوغلى ھۆسەينگە ئادەم ئەۋەتىپ ، ئۆزلىرىنىڭ ئۇمەۋىيلەرگە قارشى قوزغىلاڭغا تەييارلانغانلىقىنى ئۇقتۇرۇپ ، ئۇنىڭدىن بۇ قۇزغىلاڭغا باشچىلىق قىلىشنى تەلەپ قىلىشىدۇ . ھۆسەين تەلەپكە بىنائەن يولغا چىقىپ كۇفەگە يېتىپ بارغۇچە ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقان ئۇمەۋىيە تەرەپدارلىرى كۇفەدىكى قوزغىلاڭنى باستۇرۇپ ، سەئىد ئىبنى ئەبۇقاقاس باشچىلىقىدىكى ئۇمەۋىيە لەشكەرلىرى ئۆزلىرىگە يېقىنلاپ كېلىۋاتقان ھۆسەينىنىڭ ئالدىنى توسىدۇ . ئىككى تەرەپنىڭ كەربەلادىكى قانلىق ئېلىشىشىدا ھۆسەين قەتلى قىلىنىدۇ .

هۆسەين قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن شىئەلەرنىڭ ئارىسىدا ئۇچىنچى ئىمامغا بولغان چوقۇنۇش باشلىنىپ ، تەدرىجى ئۇ بىر كۈچلۈك دىنىي مەزھەپكە ئايلىنىدۇ ۋە خەلىپىلىكنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئۆمەۋىيە ھاكىمىيىتىگە قارشى ئاشكارا كۆرەشلەرنىڭ قانات يېيىشىغا تۈرتكە بولىدۇ . كۈفەدە مۇختار ئىبنى ئەبۇئۇبەيد شىئە تەلىماتلىرى تەرغىباتىنى كۈچەيتىپ ، ئۆزىنى ئەلىنىڭ ئۇچىنچى ئوغلى ــ مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفى (ئەلىنىڭ كەنىز ئايالىدىن تۇغۇلغان) نىڭ ۋەكىلى دەپ ئېلان قىلىدۇ . شىئەلەرنىڭ بىر قىسمى ئۇنى ئىمام دەپ ئېتىراپ قىلىشىدۇ . يەنە بىر تەرەپتىن خارىجىيە تەرەپدارلىرىنىڭ قوزغىلىڭى باشلىنىدۇ . بەسرەدە بولسا ئەزرەقىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ھەربىكەتلىرى ئەۋج ئالىدۇ . شىئەلەر خەلىپىلىككە تەۋە باشقا شەھەرلەردىمۇ ئادەم توپلاپ، ئۆمەۋىيە ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغىلاڭلارنى تەشكىللەيدۇ . نەتىجىدە 9 ــ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا شىئەلەرگە تەۋە پىرقىلەردىن زەيدىيە تەرەپدارلىرى يەمەندە ، فاتىمىيە تەرەپدارلىرى شىمالىي ئافرىقا، مىسىر ۋە سۈرىيە قاتارلىق جايلاردا ، ھەمدانىيە تەرەپدارلىرى سۈرىيەنىڭ بىر قىسىم رايونلىرى بىلەن ئەلجەزائىردا ، ئىسمائىلىيە ۋە قەرمەتىيە تەرەپدارلىرى شەرقىي ۋە مەركىزىي ئەرەبىستاندا ، بۇۋەيھىيە تەرەپدارلىرى ئىران ۋە ئىراقتا ھاكىمىيەتىنى قولغا ئېلىشىدۇ . خەلىپىلىككە تەۋە قالغان رايونلاردىمۇ شىئە مەزھىپىنىڭ ئوخشىمىغان پىرقىلىرى ئۆز ھەربىكەتلىرىنى كۈچەيتىدۇ .

تاجىكلارنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادا ئىككى ئەسىرگە يېقىن ھۆكۈم سۈرگەن سامانىيلار سۇلالىسى دەۋرىدە شىئە مەزھىپىنىڭ تۈرلۈك پائالىيەتلىرى بىر قەدەر ئەركىن تۇسكە كىرگەن بولۇپ ، مەزكۇر مەزھەپكە تەۋە ئوخشىمىغان پىرقىلەر خۇراسان ۋە ماۋرائۇننەھرنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىغا كەڭ دائىرىدا تارقىلىشقا باشلىغانىدى . قەرمەتىيە ھەربىكەتلىرىنىڭ ئەۋج ئېلىشىغىچە شىئە مەزھىپىنىڭ ھەرقايسى پىرقىلىرى يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى ھەرقايسى چوڭ ــ

كىچىك شەھەرلەردە نورمال پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ ، تەسىر دائىرلىرىنى ئۆزلۈكسىز كېڭەيتكەنىدى . سەۋەبىلەر سۇلالىسى دەۋرىدە شىئە مەزھىپى ئىرانىنىڭ رەسمىي دىنى دەپ ئېلان قىلىنىدى . ئىران خەلقلىرى خەلىپىلىككە ۋارىسلىق قىلىشتا پەقەت ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭلا تولۇق ھوقۇقلىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ ، ئىران خەلقلىرىنىڭ باشلىنىشتىلا شىئە مەزھىپىنى تاللىغانلىغىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن كۆپلىگەن رىۋايەتلىك نەقىللەردىن پايدىلاندى . بۇ نەقىللەردە ئەلىنىڭ ئوغلى ھۈسەين ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ جەھەددا قولغا چۈشكەن ئاخىرقى شاھىنىڭ قىزىغا ئۆيلەنگەنلىكى سۆزلىنىدۇ .

دىنىي - تارىخىي مەنبەلەردە ئەبدۇللاھ ئىبنى سەببا شىئە مەزھىپى تەلىماتلىرىنىڭ ئاساسچىسى ، دەپ قارىلىدۇ . ئۇ ئەسلى يەھۇدى بولۇپ ، كېيىن ئىسلامنى قوبۇل قىلغان ۋە خەلىپە ئوسمان دەۋرىدە ئەلىنىڭ كۈچلۈك تەرەپدارلىرىدىن بىرى سۈپىتىدە ئۆز پائالىيەتلىرىنى باشلىغان . ئۇ خرىستىئان تەلىماتلىرىغىمۇ كامىل شەخسلەردىن بولۇپ ، دەسلەپتە شىئە مەزھىپىنىڭ ئىمامليققا ئائىت تەلىماتلىرىنى تۈزۈپ چىقىدۇ . بۇ تەلىماتقا ئاساسەن ئىمامليق خۇدا بەندىلىرىگە شاپائەت تەرىقىسىدە بېغىشلىغان ئىلاھىي مەرھەمەتدۇر ، دەپ قارىلىدۇ . ئەبدۇللاھ ئىبنى سەببائىنىڭ پىكرىچە ، ئىمامليقمۇ خۇددىي پەيغەمبەرلىككە ئوخشاش سايلام يولى بىلەن ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلمىدىغان مەرتىۋە بولماستىن ، بەلكى ئۇ قانداشلىق ئارقىلىق ۋارىسلىق قىلىنىدىغان ، ئالدىنقى ئىمام ئۆز ئىختىيارى بىلەن كېيىنكى ئىمامنى تەيىنلەيدىغان ئىلاھىي مەرھەمەتتۇر . مەزكۇر تەلىمات بويىچە ئادەملەر بۇ دۇنيادا ئىمامسىز ياشىيالمايدۇ ۋە ئۆز ئىمامىنى تونۇمايدىغان ھەرقانداق شەخس جاھىل ھەم نادانلار . ئىمام پەيغەمبەرلەرنىڭ خەلقىنى خۇدا يولىغا دەۋەت قىلىشىدىكى ۋە يەر يۈزىدە ئادالەت ئورنىتىشىدىكى ياردەمچىسىدور ، دەپ قارىلىدۇ .

ئىمامىلارنىڭ ئىلاھىي مەرھەمەتىلەردىن بەھرىمەن

بولىدىغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ ، شىئە ئەھلى ئىمام بولغۇچىلارنى ھەرقانداق چوڭ - كىچىك گۇناھلاردىن خالىي ، ھەممە جەھەتتىن پاك ۋە ئۆزگىچە پەۋقۇلئاددە سۈپەتلەرگە ئىگە، دەپ قارىشىدۇ . ھەرقانداق دىنىي - سىياسىي مەسىلىلەردە ئۇلارنىڭ دىگىنىنى توغرا ، ھېچقانداق بەس - مۇنازىرە تەلەپ قىلمايدۇ، دەپ ھېسابلىشىدۇ . ئىمامىلارنىڭ ئۆلۈپ كېتىشىگە ئىشەنمەي ، ئۇلارنى بېھىشتا مەڭگۈ تىرىك ياشايدۇ، دەپ قارىشىدۇ .

يوقىرىدىكىلەردىن شۇ نەرسە ئايانكى، شىئە مەزھىپىنىڭ ئىمامىلىققا ئائىت قاراشلىرىدا ئىلاھىي نۇرنىڭ ئىمام بولغۇچىنىڭ تېنىگە روسۇخ (كۆچۈشى) بولۇشى ۋە ئۇلارنىڭ شۇنىڭ بىلەن خۇدانىڭ يەر يۈزىدىكى ۋەكىلىگە ئايلىنىشى ، ئۇلارنى ھېچقانداق ئىجمائ ياكى باشقا ئۇسۇللاردىكى دەستۇرلار ئارقىلىق سايلاپ بارلىققا كەلتۈرگىلى بولمايدىغانلىقى ئاساسىي مەزمۇن قىلىنغان .

شىئە مەزھىپى تەلىماتلىرى دەسلەپكى دەۋرلەردە سۈننىي مەزھىپى تەلىماتلىرىدىن ئانچە پەرقلەنمەيتتى ، ھەتتا شىئە مەزھىپى ئۆز ئىچىدىن بىر نەچچە پىرقىگە بۆلۈنگەن دەۋرلەردىمۇ ئاساسىي پىرقىلەرنىڭ دىنىي ئۇسۇل جەھەتتىكى قاراشلىرىدا سۈننىيلەر بىلەن چوڭ پەرقلەر يوق دېيەرلىك ئىدى . بۇ جەھەتتە ھەر ئىككى تەرەپ ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى تۆت خەلىپە دەۋرىدە شەكىللەنگەن قاراشلارنى چۆرىدىگەن ھالدا ئۆز تەلىماتلىرىنى راۋاجلاندۇراتتى . كونكرېتراق ئېيتقاندا ، شىئەلەرنىڭ بىر قىسمى خۇددىي سۈننەت ئەھلىگە ئوخشاشلا ئەبۇبەكر ، ئۆمەر ۋە ئوسماننىڭ خەلىپىلىكىنى ئېتىراپ قىلىشاتتى ، يەنە بىر قىسمى پەقەت ئوسماننىڭ خەلىپىلىكىنىلا ئىنكار قىلىشاتتى ، قالغان قىسىملىرى ئەلىدىن باشقىسىنى ئېتىراپ قىلىشمايتتى . ئەمما، كېيىنچە شىئە مەزھىپى تەلىماتىدا ئىمامىلىققا ئائىت نەزەرىيىنىڭ شەكىللىنىشى ، پەيغەمبەرنىڭ ئەلى شەخسىيىتىدە قايىتىدىن تېرىلىشى توغرىسىدىكى غايىنىڭ بارلىققا كېلىشى ۋە ئۇنىڭ

روهىنىڭ ۋارسلىرىغا كۆچىدىغانلىقىدىن ئىبارەت « نۇرى مۇھەممەد » نامى بىلەن ئاتالغان تەناسۇخ نەزىرىيىسىنىڭ ئېتىراپ قىلىنىشى شىئە بىلەن سۇننىي مەزھىپىنىڭ تەلىماتلىرىدىكى، بولۇپمۇ ئىمامىلىققا ئائىت قاراشلىرىدىكى پەرقنى زور دەرىجىدە ئاشۇرۇۋەتتى .

شىئە مەزھىپىنىڭ ئىلاھىي نۇر توغرىسىدىكى تەلىماتى بويىچە، ئىلاھىي نۇر ئادەم ئەلەيھىسسالام دەۋرىدىن باشلاپلا ئۇلۇغ كىشىلەر ئارىسىدا كۆچۈپ يۈرگەن ، كېيىن ئۇ پەقەت پەيغەمبەردىن پەيغەمبەرگە كۆچىدىغان بولغان . شۇنداق قىلىپ ئۇ ئىلاھىي مەرھەمەت تۈپەيلى مۇھەممەت ئەلەيھىسسالامنىڭ بوۋىسى ئەبدۇلمۇتەللىپنىڭ تېنىگە كۆچكەن ، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىلاھىي نۇر ئىككىگە بۆلۈنۈپ ، بىر قىسمى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ دادىسى ئەبدۇللاھنىڭ تېنىگە ۋە ئۇنىڭدىن مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ئۆزىگە روسۇخ ئېتىپ توختىغان . ئىلاھىي نۇرنىڭ يەنە بىر قىسمى ئەبدۇلمۇتەلىپتىن مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تاغىسى، يەنى ئەلىنىڭ دادىسى ئەبۇتالىبغا ، ئۇنىڭدىن ئەلىگە كۆچكەن . ئەلىدىن يەنە ئۇنىڭ ۋارسلىرىغا كۆچىدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق ئۇزاققىچە داۋام قىلىدۇ ، دەپ قارىلىدۇ . شىئە مەزھىپىنىڭ بۇ خىل تەلىماتى ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدا نۇرغۇن ئوخشىمىغان پىكىر ئېقىملىرىنىڭ بارلىققا كېلىپ ، كۆپلىگەن پىرقىلەرگە ۋە پىرقىلەرنىڭ يەنە ئۆز ئىچىدىن تارماقلارغا بۆلىنىشىگە سەۋەپ بولدى . بۇنداق پىرقىلەردىن ئالدى بىلەن **كەيسانىيە** بارلىققا كەلدى . مەزكۇر پىرقىمۇ يەنە ئىچكى جەھەتتىكى نۇرغۇن ئوخشىمىغان قاراشلارغا ئاساسەن كۆپلىگەن تارماقلارغا بۆلىنىپ كەتتى . **ھەنەفىيە** تەرەپدارلىرى بولسا ئۆزلىرىنىڭ دىنىي يېتەكچىسىنى ئۇچىنچى ئىمام، دەپ ئېلان قىلىشتى . ئىمام مۇھەممەد باقىر دەۋرىدە **زەيدىيە** نامىدا يەنە بىر پىرقە مەيدانغا كەلدى . باقىرنىڭ قازاسىدىن كېيىنلا **جەئفەرىيە**نىڭ ئىدىئولوگىيە ئاساسىنى تەشكىل قىلغان **ئىمامىيە** پىرقىسى ۋوجۇتقا كەلتۈرۈلدى . جەئفەر سادىق قازا قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئالتە ئوغلى ئوتتۇرىسىدا

ئىمامىلىقنى تالىشىش كۆرىشى كەسكىن بىر تۈس ئالدى ۋە نەتىجىدە ئۇ **ئىسمائىلىيە** ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغان نۇرغۇن پىرقىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەب بولدى . شىئە مەزھىپىدىكى **غۇلات** [1] پىرقىلەرنىڭ مەيدانغا كېلىشى ۋە بۇنداق پىرقىلەرنىڭ سانى جەھەتتىن كۆپىيىشى بىلەن شىئە مەزھىپىنىڭ تەلىماتىمۇكۆپ تەرەپلىمىلىككە يۈزلىنىپ ، مۇرەككەپ بىر تۈس ئالدى ؛ تەناسۇخ (روھنىڭ تەندىن ــ تەنگە كۆچىشى) ، ھولۇل (روھنىڭ تەن بىلەن بىرلىشىشى) مۇشەببىھە (ئانتراپومورفىزم) گە ئوخشاش نەزىرىيىلەر بارلىققا كېلىپ ، بەزى پىرقە ئاساسچىلىرى ھەتتا خۇدالىق دەۋاسى قىلىدىغان ئەھۋاللارمۇ يۈز بەردى .

شىئەلەرنىڭ تۆتىنچى ئىمامى قازا قىلغاندىن كېيىن « غەيبەتى سۇغرا » (بۇ دۇنيادىكى غايىبلىق ياكى كىچىك غايىبلىق) تەلىماتى ۋە ئون ئىككىنچى ئىمام قازا قىلغاندىن كېيىن « غەيبەتى كۇبرا » (قىيامەت كۈنىدىكى غايىبلىق ياكى چوڭ غايىبلىق) تەلىماتى بارلىققا كەلتۈرۈلدى . بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىمامىلارنىڭ رىجئەت قىلىشى (قايتىدىن قايتىپ كېلىشى) غايىلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىك بولۇپ ، بۇ خىلدىكى غايىلەر قەدىمكى گىرىك ۋە خرىستىيان پەلسەپىسىنىڭ نۇرغۇن تەشەببۇسلىرىنى ئۆزىدە ئەكس ئەتتۇرگەن ، ئىككى ئەسىرگە يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە شىئە مەزھىپىنىڭ ھەرقايسى پىرقىلىرىدىن نۇرغۇن ئاساسچىلار مۇشۇنداق غايىگە تايىنىپ ئۆزلىرىنى ئىمام ياكى ئاخىر زامانىنىڭ مەھدىسى، دەپ ئېلان قىلىشتى . ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى ئومۇم ئېتىراپ قىلغان ئىمامىلار ئەمەس . شىئە مەزھىپىدە ئومۇم ئېتىراپ قىلغان ئىمامىلار تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت : ئەبۇھەسەن ئەلى ئىبنى ئەبىتالىب (661 - يىلى قازا قىلغان) ، ئەبۇمۇھەممەد ھەسەن ئىبنى

---

[1] غولات ــ (چەكتىن ئاشقان) ئىسلام تەلىماتلىرى چېكىدىن ئېشىپ كەتكەن مەزھەپ، پىرقىلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى .

ئەلى (669 - يىلى قازا قىلغان) ، ئەبۇئەبدۇللاھ ھۆسەين ئىبنى ئەلى (680 - يىلى قازا قىلغان) ، ئەبۇمۇھەممەد ئەلى ئىبنى ھۆسەين (713 - يىلى قازا قىلغان) ، ئەبۇجەئفەر مۇھەممەد ئىبنى ئەلى (باقىر لەقەبى بىلەنمۇ تونۇلغان ، 732 - يىلى قازا قىلغان) ، ئەبۇئەبدۇللاھ جەئفەر ئىبنى مۇھەممەد سادىق (765 - يىلى قازا قىلغان) ، ئەبۇئىبراھىم مۇسا ئىبنى جەئفەر كازىم (799 - يىلى قازا قىلغان) ، ئەبۇلھەسەن ئەلى رىزا (818 - يىلى قازا قىلغان) ، ئەبۇجەئفەر مۇھەممەد ئىبنى ئەلى (835 - يىلى قازا قىلغان) ، ئەبۇلھەسەن ئەلى ئىبنى مۇھەممەد (868 - يىلى قازا قىلغان) ، ئەبۇمۇھەممەد ھەسەن ئىبنى ئەلى ئەسكەرى (874 - يىلى قازا قىلغان) ۋە ھۆججەت ياكى قائىمدىن ئىبارەت .

شىئە مەزھىپى تەرەپدارلىرىمۇ « قۇرئان كەرىم » ۋە ھەدىسنى ئوخشاشلا ئېتىراپ قىلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە « قۇرئان كەرىم » نىڭ ئەسلى نۇسخىسىدا ئەلىنىڭ ئىمامىلىقىغا ئائىت مەزمۇنلار بارئىدى . ئەمما، كېيىن زەيد ئىبنى سابىت تەرىپىدىن تەھرىرلەنگەندە ئەلىنىڭ دۇشمەنلىرىنىڭ قۇتراتقۇلىقى بىلەن ئەلىگە ئائىت مەزمۇنلار چىقىرىۋېتىلگەن . شۇڭا،شىئەلەر « قۇرئان كەرىم » نىڭ مەتنىگە باشقىچە نەزەردە قاراپ ، ئۇنىڭدىكى بەزى سۆزلەرنى ئۆزگىچە ئىنتۇناتسىيىدە ئوقۇيدۇ ۋە « قۇرئان كەرىم » نى ئۆزگىچە ئۇسۇلدا تەپسىرلەشنى تەۋسىيە قىلىشىدۇ . مەسىلەن ، شىئەلەر ئەسلىدە ئەلا دەپ ئوقۇلىدىغان سۆزنى ئەلى (يېزىلىشى ئوخشاش) ، ئۇممە دەپ ئوقۇلىدىغان سۆزنى ئەممە (ئىمامىلار) دەپ ئوقۇشىدۇ . « قۇرئان كەرىم » گە ئۇلار مۇھەممەد ۋە ئەلى دېگەن ئۇقۇمنى ئىپادىلەيدىغان « نۇرەين » سۈرىسىنى قوشۇپ كىرگۈزگەن بولۇپ ، بۇمۇ ئۇلارنىڭ سۈننەت ئەھلىدىن پەرقلىنىدىغان مۇھىم تەرەپلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇنىڭدىن باشقا يەنە شىئەلەرنىڭ سۈننىتىمۇ سۈننىيلەرنىڭكىدىن پەرقلىنىدۇ . شىئەلەر 10 - ئەسىردىن باشلاپ ئۆزگىچە سۈننىتىنى رەتلەپ ، ئۇنى « ئەخبار »

نامى بىلەن ئېلان قىلىشقان . « ئەخبار » غا كىرگۈزۈلگەن ھەدىسلەرمۇ سۈننىيلەرنىڭ ھەدىسلىرىدىن خېلى كۆپ جەھەتتىن پەرقلىنىدۇ . « ئەخبار » دىكى ھەدىسلەر تامامەن باشقا مەنبەلەر ئاساسىدا تۈزۈلگەن . ئۇلاردا پەقەت مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ، ئەلى ۋە باشقا ئىمامىلارنىڭ ئۆزلىرىگىلا تەئەللۇق دەپ قارالغان رىۋايەتلىك نەقىللەر ئاساس قىلىنغان بولۇپ ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ باشقا ساھابىلىرىگە تەئەللۇق بولغان نەقىللەر تامامەن ئىنكار قىلىنىدۇ . بۇنداق پەرقتىن باشقا يەنە « ئەخبار » دا شىئەلەرنىڭ سۈننىيلەردىن پەرقلەنمەيدىغان ، ھەر ئىككى مەزھەپكە ئورتاق بولغان بەزى ھەدىسلەرمۇ مەۋجۇت .

شىئە مەزھىپىنىڭ فىقھ ئىلمى مەزكۇر مەزھەپ تەرەپدارلىرىدىن مۇھەممەد ئىبنى يەئقۇب كۇلەينى ، ئەبۇجەئفەر مۇھەممەد ئىبنى ئەلى قۇمى ، ئۇئمان مۇھەممەد ئىبنى ھەييان ، نۇئمانى باغدادى قاتارلىق فىقھ ئىلمى ئالىملىرىنىڭ كوللېكتىپ ئەمگىكىنىڭ مەھسۇلى بولۇپ ، خېلى ئەتراپلىق تۈزۈلگەن ، كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇيەنە ئۆزلۇكسىز تولۇقلىنىپ ، مۇكەممەل بىر سىستېمىغا ئايلانغان . شىئە مەزھىپىنىڭ ئىلاھىيەتشۇناسلىرىمۇ مەزكۇر مەزھەپنىڭ ئۆزگىچە ئەھكاملىرىنى مۇكەممەل رەۋىشتە تۈزۈپ چىقىشقان .

شىئە مەزھىپىمۇ ئۇسۇل ۋە فورمۇئىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . شىئە مەزھىپىنىڭ ئۇسۇلى تەۋھىد (يېگانىلىق) ، ئەدل ، نۇبۇۋۋەت (پەيغەمبەرلىك) ، ئىمامىلىق ۋە قىيامەت ياكى مەئاد (ئاخىرەت) گە ئائىت مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بەش ئاساسىي ئۇسۇلدىن تۆتىنى شىئەلەر بىلەن سۈننىيلەر ئارىسىدا قىسمەن پەرقلەرلا مەۋجۇت . مەسىلەن ، شىئە تەرەپدارلىرى شاھادەت سۆزىگە ئەلنىڭ نامىنىمۇ قوشۇپ كىرگۈزىدۇ . ئەدل مەسىلىسىدە شىئەلەرنىڭ قارىشى **مۇئتەزىلە** تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ ۋە شىئەلەرمۇ ئىرادە ئەركىنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشىدۇ . شىئەلەر قىياس ئۇسۇلىنى رەت قىلىپ ، شەرىئەتكە دائىر مەسىلىلەردە ئىلمىي دەلىل ۋە ئەمەلىي

ئۇسۇل بولۇشىنى كۆپەرەك تەكىتلىشىدۇ . « قۇرئان كەرىم » نىڭ كېلىپ چىقىشى مەسلىسىدە مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاش قاراشنى ياقلىشىدۇ . شىئە مەزھىپىنىڭ تەۋھىدگە ئائىت قاراشلىرىدا ئىرفان پەلسەپىسىگە ئائىت مەزمۇنلار خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدۇ . شىئەلەر ئىجمائ ئۇسۇلىنى سۇننىيلەر بىلەن ئوخشاش مەنىدە ئەمەس ، بەلكى مۇجتەھىد[1] لەرنىڭ پەتۋاسى سۈپىتىدە قوبۇل قىلىشىدۇ . شىئە مەزھىپىدە مۇجتەھىدنىڭ پەتۋاسىسىز ھېچقانداق ھوكۇم قانۇنىي كۈچكە ئىگە بولالمايدۇ .

شىئەلەر بىلەن سۇننىيلەرنىڭ ئاساسىي پەرقى يەنە مۇراسىم خاراكتېرلىك بەزى ئىشلاردا (ئەزان توۋلاش ، رامىزاندىكى تەرابىھ نامىزى[2] ، شېھىتلارنىڭ قەبرىلىرىنى زىيارەت قىلىش) ، بەزى مەسىلىلەردىكى ئەقىدە جەھەتتە (ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتى) ۋە فىقھ - ھوقۇقىي مەسىلىلەردە ئىپادىلىنىدۇ . دىنىي ۋە ئىمانغا ئائىت مەسىلىلەردە چوڭ پەرق يوق دېيەرلىك . شىئە مەزھىپى تەرەپدارلىرىمۇ مەككە ، مەدىنە ، نەجەف ، كەربەلا ، مەشھەد ۋە قۇمرا قاتارلىق شەھەرلەرنى مۇقەددەس دەپ قارىشىدۇ . شىئە مەزھىپى تەرەپدارلىرى « فاتىمەنىڭ تۇغۇلغان كۈنى » ، « ئاشۇرا » (ھۆسەين قەتلى قىلىنغان كۈن) ۋە ئىمامىلارنىڭ تۇغۇلغان ، قازا قىلغان كۈنلىرىنى خاتىرىلىشىدۇ . خەلىپە ئومەر ئۆز ۋاقتىدا بىكار قىلغان ۋاقتلىق نىكاھ (سىغە) غا يول قويۇشىدۇ . شىئەلەر بىلەن سۇننىيلەر ئارىسىدا بەزى ئادەتلەرنى بەجا كەلتۈرۈش جەھەتتىمۇ قىسمەن پەرقلەرنى مەۋجۇت .

ھازىرقي ۋاقىتتا شىئە مەزھىپىگە ئېتىقاد قىلغۇچىلار ئىران ، ئىراق ، ئافغانىستان ، ھىندىستان ، پاكىستان (ئومۇمىي ئاھالىنىڭ تەخمىنەن 30 پىرسەنتى) ، يەمەن ، لىۋان (تەخمىنەن 750 مىڭ كىشى) ، سەئۇدى ئەرەبىستان (تەخمىنەن 660 مىڭ كىشى) ،

---

① مۇجتەھىد - دىنىي بىلىم ۋە قابىين مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا ۋاھىغا يەتكەن ئۇلىما دېگەن مەنىدە .

② تەرابىھ نامىزى - رامىزان كۈنلىرى كېچىدە ئوقۇلىدىغا مەخسۇس نامازلار .

سۇريىه (ئومۇمىي ئاھالىسىنىڭ 40 % تى) ۋە باشقا ئەرەب دۆلەتلىرىگە تارقالغان . بۇلاردىن باشقا يەنە ئەزەربەيجانىنىڭ مۇتلەق كۆپ قىسمى ۋە جەنۇبىي تاجىكىستانىنىڭ بىر قىسىم رايونلىرىدىكى ئاھالىلارمۇ شىئە مەزھىپىگە تەۋە، ئىلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونىدىكى قىسمەن ئاھالىلار، يەنى تاجىكلارمۇ شىئە مەزھىپىگە تەۋەدۇر . يېقىنقى ئىپتىقاندا، دۇنيادىكى تەخمىنەن 800 مىليۇن موسۇلمانىنىڭ تەخمىنەن 80 مىليونى، يەنى 10 % تى شىئە مەزھىپىنىڭ يولىنى تۇتىدۇ .

يەتتىنچى باب

خاربجيه (خاۋاربج) مەزھىپى

خاربجيه مەزھىپى تاريخىي مەنبەلەردە خاۋەربجيه ، خاۋەربجلەر پىرقىسى قاتارلىق ناملار بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . بۇ ئىسلام تارىخىدا تۇنجى بولۇپ ھەزىرتى ئەلى تەرەپدارلىرىدىن بۆلۈنۈپ چىققان ۋە كېيىنكى دەۋرلەردە ئىسلامنىڭ سىياسىي سەھنىسىدە خېلىلا زور تەسىرگە ئىگە بولغان گۇرۇھ بولغانلىقى ئۈچۈن ، تارىخچىلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇنى پىرقە ئەمەس، بەلكى مۇستەقىل بىر مەزھەپ سۈپىتىدە تونۇپ ، مەنبەلەردە ئايرىم سەھىپىلەرنى ئاجرىتىپ تونۇشتۇرۇشقان . شۇڭا مەزكۇر كىتابىمىزدىمۇ بۇ گۇرۇھنى مەزھەپ دەپ ئاتاشنى توغرا تاپتۇق .

مەزكۇر مەزھەپنىڭ نامى سۈپىتىدە قوللىنىلىدىغان خاربجيه سۆزى بۆلۈنۈپ چىققان دېگەن مەنىدە بولۇپ ، يوقىرىدا سۆزلەپ ئۆتكىنىمىزدەك دەسلەپتە ھەزىرتى ئەلى ئىبنى ئەبىتالىب (ھازىرغا قەدەر ئۇيغۇرچە تىل ــ يېزىقتا چىققان مەنبەلەردە ئەبۇ تالىپ ، دەپ ئېلىنىپ كەلگەن . ئەسلى ئوقۇلۇشىغا ئاساسەن كىتابىمىزدا ئەبىتالىب ، دەپ ئېلىشنى توغرا تاپتۇق ــ ئا) نىڭ شام ۋالىسى مۇئاۋىيەگە قارشى ئۇرۇشىدا ئەلىدىن كۆڭلى رەنجىپ بۆلۈنۈپ چىققان بىر گۇرۇھ كىشىلەرنى كۆرسىتەتتى . بۇ گۇرۇھدىكى كىشىلەرنىڭ ھەزىرتى ئەلى بىلەن بولغان ئىختىلاپى سىففىن ئۇرۇشى (657 - يىلى) دا يۈز بەرگەنىدى . بۇ ئۇرۇشتا ئەلىنىڭ لەشكەرلىرى مۇئاۋىيەنىڭ لەشكەرلىرىگە قاتتىق زەربە بېرىدۇ. مۇئاۋىيە تەرەپدارلىرىنىڭ مەغلۇبىيىتى يېقىنلاشقان ۋە ئەلىنىڭ نۇسرەت

قازىنىشى مۇقىملاشقان بىر پەيتتە مۇئاۋىيە تەرەپدارلىرى قورال كۆچى بىلەن تاقابىل تۇرالمىغان دۇشمەنلىرىگە سۆلھى تۈزۈش توغرىسىدا تەكلىپ بېرىپ ، قېيىن ئۆتكەلدىن ئۆتۈشنىڭ ئامالىنى ئىزدەيدۇ . بۇ ئىشتا ئۇلار ئەمىر ئىبنى ئاسنىڭ ھىيلىسى بويىچە بارلىق لەشكەرلەرنىڭ نەيزىسى ئۈچىغا « قۇرئان كەرىم » ۋاراقچىلىرىنى ئېسىپ ، قارشى تەرەپنىڭ مۇقەددەس كىتابقا بولغان كۆچلۈك ئېتىقادىدىن پايدىلىنىپ، غەلىبە قىلىش ئالدىدا تۇرغان قوشۇننى ئۈمۈدسىز بىر ھالەتكە چۈشۈرۈپ ، ئۇلارنىڭ ئىلگىرىلەش قەدىمىنى توختىتىپ ، مەغلۇبىيەتتىن ساقلىنىپ قالماقچى بولىدۇ . بۇ مەقسەتكە يېتىش ئۈچۈن ئۇلار يەنە بارلىق زىددىيەتلەرنى قان تۆكۈش يولى بىلەن ئەمەس ، بەلكى ئاللاھنىڭ كالامى ۋە رەسۇللىلانىڭ ھەدىسلىرىگە تايانغان ھالدا ھەل قىلىشنى تەلەپ قىلىپ تۇرىۋالىدۇ. ئەمىر ئىبنى ئاس ئويلاپ تاپقان بۇ خىل ئامال شۇ پەيتتە ھەقىقەتەن كارغا يارايدۇ . چۈنكى، ئەلىنىڭ ئەسكىرىي سىپىدە نۇرغۇن موللا ، قارىيلارنىڭ بارلىقىنى ۋە ئۇلارنىڭ ئەلىگە بولغان تەسىرى كۈچىنىڭ خېلىلا زور ئىكەنلىكىنى قارشى تەرەپ ئالدىن مۆلچەرلىگەنىدى . ئالدى بىلەن دەل مۇشۇ تەقۋادار كۈچلەر قارشى تەرەپ لەشكەرلىرىنىڭ نەيزە ئۈچلىرىغا ئېسىلغان « قۇرئان كەرىم » ۋاراقچىلىرىنى كۆرۈپ ، ئەلىنى سۆلھى تۈزۈشكە دەۋەت قىلىشىدۇ . ئەلىنىڭ ھەربىي مۇشاۋىرلىرىمۇ « قارشى تەرەپ بىزنى بارلىق ئىختىلاپلارنى (قۇرئان كەرىم) ئاساسىدا ھەل قىلىشقا چاقىرغان پەيتتە بىز شەمشەر كۆتۈرۈپ قان تۆكسەك ئادىللىق بولماسمىكىن » دەپ ئەلىنى سۆلھى يولىنى تۇتۇشقا ئۇندىشىدۇ . بۇ خىل تەشەببۇس ئەلىنىڭ ئەسكىرى سىپىدىكىلەرنىڭ كۆپ قىسمى تەرىپىدىنمۇ قوللاشقا ئېرىشىدۇ . ئەلۋەتتە قوماندان ۋە ئەسكىرىي سەپتىكىلەردىن يەنە بىر قىسمى گۇمران بولۇش ئالدىدىكى مۇئاۋىيە قوشۇنىنىڭ ئاخىرقى تەقدىرىنى ھەل قىلىپ ، ھاكىمىيەتكە تەھدىت بولىۋاتقان بۇ كۈچنى تامامەن يوقۇتۇشنى تەلەپ قىلىپ تۇرۇۋالىدۇ . ھەزرىتى

ئەلى كۆپ قىسىم كىشىلەرنىڭ تەلىپىنى ماقۇل كۆرۈپ ، ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى بارلىق زىددىيەتلەرنى ھەل قىلىش مەقسىتىدە قورۇلىدىغان مۇھاكىمە سوتى تەشكىللەشكە رازىلىق بېرىدۇ . بۇ سوتتا ئەبۇمۇسا ئەشئەرى ئەلىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ، ئەمر ئىبنى ئاس مۇئاۋىيەگە ۋەكىللىك قىلىدىغان داۋەگەرلەر بولۇپ تەينىلىنىدۇ .

ئەلىنىڭ مۇرەسسەچىلىك يولىنى تۇتۇشى مۇئاۋىيە بىلەن سۇلھى تۈزۈشكە رازىلىق بەرمىگەن بىر قىسىم لەشكەر ۋە لەشكەرباشلىرىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغايدۇ . ئەلىنىڭ لەشكەرلىرى كۇفەگە قايتقاندىن كېيىن سۇلھى تۈزۈشتىن نارازى بولغان بۇ بىر قىسىم كىشىلەر ئەلىنىڭ سېپىدىن بۆلۈنۈپ چىقىپ (شۇنىڭ بىلەن ئۇلار خارىجىلەر ، خاۋارىجلار- سەپتىن چىقىپ كەتكەنلەر ، بۆلۈنۈپ كەتكەنلەر، دەپ ئاتىلىدۇ) ، كۇفەنىڭ يېنىدىكى ھەرۇرا دېگەن يېزىغا توپلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، مۇئاۋىيەنىڭ تەقدىرىگە قارىتا ئاللاھنىڭ ھۆكمى چىقىرىلىپ بولغان ۋە بۇ ھۆكۈمگە ئاساسەن ئۇ يېڭىلگەنىدى . ئەمما،ھەزرىتى ئەلى ئاللاھنىڭ ھۆكمىگە قارشى يولىنى تۇتۇپ ، خاتالىق سادىر قىلدى . چۈنكى مۇقەددەس كىتابتىمۇ « لا ھۆكمە ئىللەللاھى » (ئاللاھنىڭ ھۆكمىدىن باشقا ھېچقانداق ھۆكۈم مەۋجۇت ئەمەس) دەپ ئېنىق يېزىلغان ، ئەلىنىڭ شۇنداق پەيتتە سۇلھى يولىغا مېڭىشى ئىلاھىي ھۆكۈمگە قارشى چىققانغا باراۋەردۇر .

ھەزرىتى ئەلى بىر قىسىم لەشكەرلەرنىڭ نارازى بولۇپ ، بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكىدىن خەۋەر تېپىپ ، ئۇلارنىڭ ئالدىغا بارىدۇ ۋە نارازىلىقنىڭ سەۋەبلىرىنى تەپسىلىي ئاڭلايدۇ . كەينىدىن ئۆز قارارىنىڭ خاتا ئەمەسلىكى توغرىسىدا پاكىت كەلتۈرۈپ ، ئۇلارنى قايىل قىلىشقا تىرىشىدۇ . ئەمما، ھەزرىتى ئەلى بۆلۈنۈپ كەتكەن ئون ئىككى مىڭ كىشىدىن پەقەت ئىككى مىڭنىلا قايىل قىلىپ ، ئۆز سېپىگە قايتۇرۇپ كېلەلەيدۇ . قالغانلىرى ئەلىنىڭ ئىلگىرىكى لەشكەر باشلىرىدىن بىرى بولغان ئەبدۇللاھ ئىبنى ۋەھبنىڭ

باشچىلىقىدا ئەلىنىڭ سۆزلىرىگە قايىل بولماي ، ئۇنىڭ پەرمانلىرىغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىشىدۇ . ھەزرىتى ئەلى ئاخىر باشقا ئىلاجىنىڭ قالمىغانلىقىنى تونۇپ يېتىپ ، ئۇلارغا قارشى جەڭ ئېلان قىلىدۇ . خارىجىيە تەرەپدارلىرى بۇ قېتىم ئۇرۇشتا قاتتىق زەربە يەپ ئېغىر زىيانغا ئۇچرىغان ۋە ناھايىتى ئاز بىر قىسمى ھايات قالغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلار بىر سىياسىي گۇرۇھ سۈپىتىدە تامامەن يوقۇلۇپ كېتىشتىن ساقلىنىپ قالىدۇ . كېيىنچە ھەزرىتى ئەلى تەرەپدارلىرى ئىچىدىكى باشقا نارازى كۈچىلەرمۇ تەدرىجى ھالدا خارىجىيە سېپىگە قېتىلىپ ، مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تارقىلىپ ، كۈچلۈك تەرغىباتلار بىلەن شوغۇللىنىدۇ . ئۇلار ئۆز تەشەببۇسلىرىدا بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ باراۋەرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغاچقا تېز سۈرئەتتە راۋاجلىنىپ ، بارغانسېرى كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ ، قىسقىغىنە مۇددەت ئىچىدە بىر كىچىك سىياسىي گۇرۇھدىن تەرەققىي قىلىپ ، ئىسلام دۇنياسىنىڭ سىياسىي سەھنىسىدە تەسىرى خېلىلا زور بولغان كۈچلۈك دىنىي ـ سىياسىي ئېقىمغا ئايلىنىدۇ .

خارىجىيە تەرەپدارلىرىنىڭ قارىشىچە ئىسلام دۇنياسىدىكى بارلىق تەڭسىزلىك ۋە ئاخىرى چىقمايدىغان تالاش ـ تارتىشلار ، تىنچسىزلىقلارنىڭ مەنبەئىي مۇئاۋىيە ۋە ئەلەۋىيە (ھەزرىتى ئەلى تەرەپدارلىرى) نىڭ ئۇستۇنلۇك ئىگىلەپ تۇرغانلىقىدا دەپ قاراپ ، ھەر ئىككىسى تەرەپنىڭ باشلىقلىرى بىلەن بىرگە سىففىندىكى سۇيىقەستنى پىلانلىغان ئەمر ئىبنى ئاسنى جىسمانىي جەھەتتىن يوقىتىشنى پىلانلاپ ، ئىشەنچلىك ۋە مەخسۇس تەربىيە كۆرگەن قاتىللاردىن ئۈچىنى تاللاپ ، ھەزرىتى ئەلى، مۇئاۋىيە ۋە ئەمر ئىبنى ئاسنى ئۆلتۈرۈشكە ئەۋەتىدۇ . ھەزرىتى ئەلى كۈفە مەسچىتىدە بامدات نامىزى ئوقۇۋاتقاندا ، خارىجىيە مۇرىتى ئىبنى مولجەم تەرىپىدىن سۇيىقەست بىلەن ئۆلتۈرۈلىدۇ . ئەمر ئىبنى ئاس شۇ كۈنى بامدات

نامىزىغا بارمىغانلىقى ئۈچۈن قۇتۇلۇپ قالىدۇ ، مۇئاۋىيە يارىلىنىدۇ . خارىجىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بۇ قىلمىشى مۇئاۋىيەنى سەگەكلەشتۈرۈپ قويىدۇ . ئۇ ئۆز تەسىر دائىرىسىدىكى بارلىق رايونلاردا خارىجىيە تەرەپدارلىرىنى تۇتقۇن قىلىش ، قەتلى قىلىشقا ئەمىر چىقىرىدۇ . قاتتىق باستۇرۇش نەتىجىسىدە ، خارىجىيە تەرەپدارلىرى تەرەپ-تەرەپكە قېچىشقا مەجبۇر بولىدۇ . ئۇلارنىڭ بىر قىسمى شىمالىي ئافرىقىغا ، بىرقىسمى ئىراقنىڭ قىسمەن رايونلىرىغا توپلىشىدۇ ، يەنە بىر قىسمى خۇراسان ، ئەرەب دېڭىز قولتۇقى تەرەپلەرگە قېچىپ بېرىپ ، ئۆز پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ .

ئىسلام دۇنياسىدا سىياسىي - ئىجتىمائىي زىددىيەتلەر كەسكىنلەشكەن دەۋرلەردە خارىجىيە تەرەپدارلىرى ئاساسەن خەلىپىلىكنىڭ ئىجتىمائىي - ئىقتىسادىي تۈزۈملىرىگە قارشى تۇرۇشنى ۋە بۇ جەھەتتىكى تەڭسىزلىكنى يوقىتىش ئارقىلىق مۇسۇلمانلارنىڭ باراۋەرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى ئۆزلىرىنىڭ كۆرەش نىشانى قىلىپ، ئاممىنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرىدۇ. ئۇسمان خەلىپىلىك قىلغان دەۋردىن باشلاپ خەلىپىلىككە تەۋە رايونلاردا ئوردا ئەھلى ياكى ھۆكۈمران تەبىقە تولۇق ھالدا شەكىللىنىپ ، يەرلىك ئەمەلدارلارنىڭ ئاددىي خەلىقە بولغان زۇلۇمى ئىلگىرىكىگە سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يېتىدۇ . شۇڭا ، ئۇمەۋىيەر خەلىپىلىكى دەۋرى خارىجىيە تەرەپدارلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى ئەڭ ئەۋج ئالغان ۋە ئۇلارنى قوللايدىغانلارنىڭ سانىمۇ ئەڭ كۆپ بولغان بىر دەۋر بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇ دەۋردە ئۇلار ئىران، ئىراق، خۇراسان ۋە ماۋرائۇننەھر ، ئەرەب يېرىم ئارىلى (يەمەن ، خەزرەمەۋت ، ئۇممان) ، شىمالىي ئافرىقا قاتارلىق جايلاردا ناھايىتى يوقىرى نوپۇزغا ئېرىشىدۇ .

خارىجىيە تەرەپدارلىرى تەلىماتلىرىنىڭ ئاساسىنى بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ ئىجتىمائىي باراۋەرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش غايىلىرى تەشكىل قىلىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىستېلا قىلىنغان

رايونلاردا مۇسۇلمانلار غەيرى مۇسۇلمانلاردىن ئېلىنىدىغان تۇرلۈك باج ـ سېلىقلارنى نازارەت ئاستىغا ئېلىشى ۋە ئۆزلىرى بولسا باج ـ سېلىق تاپشۇرۇشتىن ئازاد بولۇشى كېرەك . خارېجىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئىمامىلىققا (خەلىپىلىككە)ئائىت تەلىماتلىرىمۇ شىئە ۋە سۇننىي مەزھەپلىرىنىڭ بۇ مەسىلىدىكى تەلىماتلىرىدىن پەرقلىنىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىمام (خەلىپە) سايلام يولى بىلەن تەيىنلىنىشى ۋە ئىمامىنىڭ سايلىمىغا جەمئىيەتنىڭ بارلىق ئەزالىرى قاتنىشالايدىغان بولۇشى كېرەك . ئىمام پەقەت قۇرەيش قەبىلىسىدىن سايلىنىشى شەرت ئەمەس ، ھەتتا ئىمانى پاك بولغان بىر زەنگىمۇ ئەگەر لاياقەتكە ۋە جامائەتنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن بولسا، ئىمام بولۇپ سايلانسا بولىۋېرىدۇ . خارېجىيە تەرەپدارلىرى ئىمامىلارغا ئىلاھىي خاسىيەت ۋە پەۋقۇلئاددە قۇدرەت نىسبەتلەشتۇرۇشنى خالىمايدۇ . ئۇلار سايلامدىن ئۆتكەن ئىمامىلارمۇ ئەگەر تەقۋادارلىقنى قولدىن بېرىپ قويۇپ ، ئادالەت يولىدىن ئازىدىغان بولسا، ئۇلارنىڭ ئىمامىلىقى بىكار قىلىنىشى ۋە ھەتتا بۇنداق ئىمامىلار قەتلى قىلىنىشى كېرەك، دەپ تەكىتلەيدۇ . خارېجىيە تەرەپدارلىرىنىڭ تەلىماتى بويىچە بىرلا ۋاقىتتا ئىككى ئۇرۇندا ئىككى ئىمام سايلاپ تەيىنلەشكە بولىدۇ . ئۇلار ئەبۇبەكر بىلەن ئۇمەرنىڭ خەلىپىلىكى (ئىمامىلىقى) نى ئېتىراپ قىلىدۇ . ئوسماننىڭ خەلىپىلىكىنى (ئىمامىلىقىنى) تامامەن ئىنكار قىلىدۇ . ئەلىنىڭ ھەربىكەتلىرىنى تاكى سىففىن ئۇرۇشىغىچە توغرا ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئېغىر خاتالىقلارغا يول قويغان، دەپ قاراپ ، ئەلى ئەۋلادلىرىنىڭ ئىمامىلىققا ۋارىسلىق قىلىشىغا قوشۇلۇشمايدۇ . ئۇمەۋىيلەر ۋە ئابباسىيلارنىڭ خەلىپىلىگىنىمۇ تامامەن ئېتىراپ قىلمايدۇ . ئۇلار ئاھالىلىرى باراۋەرلىك ئاساسىدا ئىناق ياشايدىغان بىر غايىۋي دۆلەت قۇرۇشنى ئۆزلىرىنىڭ كۆرەش نىشانى قىلىپ تاللايدۇ .

خارېجىيە تەرەپدارلىرى « قۇرئان كەرىم » نى مەخلۇق (يارىتىلغان) دەپ

قارايدۇ ، ئىجمائ ۋە قىياسىنى قوبۇل قىلىشمايدۇ . مەككىنى مۇقەددەس دەپ ھېسابلايدۇ . « قۇرئان كەرىم » دىكى « يۇسۇپ » سۈرىسىنى رەت ئېتىدۇ ، ئەۋلىيالارغا ئېتىقاد قىلىش ، چوقۇنۇشنى ناتوغرا دەپ قارىشىدۇ . ئەمما ، خارىجىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئۆزلىرىنىڭ پېشۋالىرىغا چوقۇنۇش ئادەتكە ئايلانغان . خارىجىيە تەرەپدارلىرى دىنىي ۋە ئەخلاقىي پەرىزلەرگە قاتتىق رىئايە قىلىشنى دائىم تەكىتلىشىدۇ ، چوڭ گۇناھ سادىر قىلغۇچىلارنى كۇپۇرلۇققا چىقىرىدۇ ، دىنىي ئەھكاملارغا تولۇق رىئايە قىلىشنى ئىماننىڭ بىر تەركىبى قىسمى دەپ قارايدۇ . ئىماننى تەنھا ئېتىقاد دەپ قارايدىغان قاراشلارنى قوبۇل قىلمايدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، ئاللاھنىڭ يېگانىلىقى ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ پەيغەمبەرلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ تۇرۇپ ، دىنىي پەرزلەرنى بەجا كەلتۈرمەيدىغانلارنىڭ ھەممىسى مۇسۇلمان ھېسابلانمايدۇ . ئۇلار مۇشرىكلارنىڭ پەرزەنتلىرىنىمۇ ئاتا ـ ئانىلىرىغا ئوخشاشلا دوزاخقا ھۆكۈم قىلىدۇ . دۇشمەنلەرگە قارشى جىھاد ئېلىپ بېرىشنى راۋا دەپ قاراپ ، جىھاددىن ئۆزىنى قاچۇرىدىغانلارنى مۇسۇلمان ھېسابلىمايدۇ . ئۇلار ئېتىقاد ۋە ئىمانىنىڭ پاكلىقىغا يوقۇرى تەلەپلەرنى قويۇپ ، مۇئمىنلەرنىڭ روھىي جەھەتتىن پاك بولۇشنى قاتتىق تەلەپ قىلىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە بىرلا ناتوغرا بىسلىغان قەدەم مۇئمىنلەرنى مۇسۇلماندارچىلىق يولىدىن (بۇ يەردە خارىجىيە تەلىماتى تۇتقان يولدىن دېگەن مەنىدە) ئازدۇرۇۋېتىشى مۇمكىن . خارىجىيە تەرەپدارلىرىنىڭ پىكرىچە، ھەرىكەتسىز ، ئۆز ئېتىقادىدا مۇستەھكەم ئىرادىگە ئىگە بولمىغانلارنىڭ ئىمانلىقى مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ . ئۇلار چېكىملىك چېكىش ، مەيخورلۇق ، مۇزىكا چېلىش ياكى ئاۋلاش ، ھەشەمەتكە بېرىلىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغان ھەرىكەتلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىماننىڭ پاكلىقىغا ۋە مۇئمىنلەرنىڭ ئىرادىسىنىڭ مۇستەھكەملىگىگە تەسىر يەتكۈزىدىغان قىلمىشلار دەپ قاراپ ، ئۆز تەرەپدارلىرى ئىچىدە قاتتىق چەكلىگەن . ئۇلار ئۆز

تەلىماتلىرىنىڭ توغرىلىقىنى ئىسپاتلاش ۋە ئۇنىڭ نوپۇزىنى قوغداش ئۈچۈن باشقا پىرقە نەزىرىيىچىلىرى بىلەن دائىم كەسكىن مۇنازىرىلەرنى ئېلىپ بارغان . ھەرقانداق نەرسە مەيلى موسۇلمان ياكى يەھۇدى ۋە مەسىھى (خرىستىيانلار) ئۈچۈن بولسۇن، ئوخشاش ئەھمىيەتكە ئىگىدۇر، دەپ ھېسابلايدۇ . ئىبادەتنى ئىچكى (قەلبىتكى) ۋە تاشقى تاھارەتتىن كېيىنلا ئاندىن جائىزدۇر، دەپ قارايدۇ .

خارىجىيە تەرەپدارلىرى يوقىرىدىكىدەك تەلىماتلىرىغا ئاساسەن ئۇمەۋىيىلەر ۋە ئابباسىيلار خەلىپىلىكلىرىنى ئېتىراپ قىلماي ، ئۇلارنىڭ يوقىرى ــ تۆۋەندىكى ھاكىم ۋە ۋالىيلىرىنىڭ ھەممىسىنى دىن يولىدىن ئاداشقانلار، دەپ ئاتىشىپ ، ئۇلارغا قارشى مۇقەددەس جەڭ ئېلان قىلىشقان . ئۇلار دىندىن تانغان ، باش تارتقانلارنىڭ ھەممىسىنى ئۆلۈم جازاسىغا بۇيرۇغان . ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئۇسۇلى كېيىنچە ئىستېئراد نامى بىلەن دىنىي تەلىماتلارغىمۇكىرگۈزۈلگەن .

تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا 7 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا خارىجىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئىچكى قىسىمدا تۇرلۇك ئىختىلاپلار تۇغۇلۇپ ، پىرقىلەرگە بۆلۈنۈش باشلانغان . ئۇمەۋىيلەر ۋە ئابباسىيلار خەلىپىلىكى دەۋرىدە ئىسلام دىنى تارقالغان ھەر قايسى رايونلاردا خارىجىيەنىڭ ئوخشىمىغان پىرقىلىرى كەڭ دائىرىدە پائالىيەت ئېلىپ بارغان . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى سىياسىي ھەرىكەتلەرگە كۆپرەك كۆڭۈل بۆلگەن بولسا، يەنە بەزىلىرى دىنىي تەلىماتلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئاساسىي ئورۇنغا قويۇشقان . دىنىي تارىخچىلاردىن مۇھەممەد شەھرىستانى خارىجىيەگە تەۋە سەككىز پىرقە (**ئەزرەقىيە ، نەجدىيە ، سۇفرىيە ، ئەجاردە ، ئەبازىيە ، بەيھەسىيە ، سەئلەبىيە** ۋە **ھەفسىيە**) ۋە بۇ پىرقىلەرگە تەۋە بىر قانچە تارماق توغرۇلۇق خېلى تەپسىلى مەلۇمات بېرىدۇ . ئابدۇلقاھىر باغدادى خارىجىيەنى يىگىرمە پىرقىگە بۆلۈندۇ ، دەپ قارايدۇ . تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپ قىسمى

خارىجىيە پىرقىلىرى ئىچىدە ئەزرەقىيەنى چەكتىن ئاشقان ۋە ئەبازىيەنى مۇتتەدىل يول تۇتقان پىرقىلەردىن دەپ ھېسابلىشىدۇ. تەلىمات جەھەتتە خارىجىيەنىڭ بارلىق پىرقىلىرى ئىچىدە ئاساسىي مەسىلىلەردىكى قاراشلاردا چوڭ پەرقلەر كۆرۈلمەيدۇ، لېكىن ئۇلار ئايرىم سىياسىي ۋە دىنىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا ئوخشىمىغان قاراشلارنى ياقىلىشىدۇ.

ئۇزاق تارىخ جەريانىدا خارىجىيەگە تەۋە ھەر قايسى پىرقىلەر خەلىپىلىككە تەۋە ھەر قايسى رايونلاردا ئۆمەۋىيلەر ۋە ئابباسىيلا ھاكىمىيىتىگە قارشى توختاۋسىز سىياسىي كۆرەشلەرنى ئېلىپ بېرىپ، مۇسۇلمان شەرقىدە زور تەسىرگە ئىگە بولىدۇ. ئۇلارنىڭ ئىزىن ۋە ئىراقتىكى ئەبدۇللاھ ئىبنى زۇبەير ۋە ئەبدۇلمەلىك ئۆمەۋىگە قارشى قوزغىغان قوزغىلاڭلىرى 13 يىلدىن ئارتۇق (684 - 697) داۋام قىلىدۇ. بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئۇلار يەنە كۇفە ۋە بەسرەدىمۇ كۆپ قېتىم قوزغىلاڭ تەشكىللەيدۇ. ئۇلار كېيىن كىرمان ۋە تەبەرىستان قاتارلىق شەھەرلەردىمۇ تەسىرى زور بولغان ھەربىتەلەرنى ئېلىپ بارىدۇ. ئابباسىيلار خەلىپىلىكى دەۋرىدە خارىجىيە تەرەپدارلىرىنىڭ سىياسىي ھەربىكەتلىرى ھەرقايسى پىرقە ئاساسچىلىرىنىڭ باشچىلىقىدا ئاساسەن ئەرەبىستانىنىڭ غەربىي قىسمى، شىمالىي ئافرىقا قاتارلىق رايونلاردا ئەۋجىگە چىقىدۇ. خارىجىيە تەرەپدارلىرىنىڭ مەخسۇس تەربىيەلەنگەن ئالاھىدە ماھارەتلىك كۇچلىرى ئۇمان، خۇراسان، خۇزىستان، سىستان قاتارلىق رايونلاردا ئۆمەۋىيلەر، كېيىنرەك ئابباسىيلارنىڭ يەرلىك ھاكىملىرىغا قارشى كۆرەش ئېلىپ بارىدۇ. بۇنداق كۆرەشلەرگە ئايالالارمۇ پائال قاتناشقان. كېيىنچە خارىجىيەگە تەۋە ھەرقايسى پىرقىلەرنىڭ ئىچكىي قىسمىدىكى پەرقلەرنىڭ زورىيىشى ۋە زىددىيەتلەرنىڭ كەسكىنلىشىشى ئىسلام شەرقىدىكى سىياسىي سەھنىدە بىر مەزگىل ئالاھىدە تەسىرگە ئىگە بولغان بۇ زور كۇچنى خورىتىپ، ئۇلارنىڭ پائالىيەتچانلىقىنى تەدرىجى سۇسلاشتۇردى. خارىجىيە

مەزھىپى كېيىنكى دەۋرلەردە بىر دىنىي ـ غايىۋىي ئېقىم سۈپىتىدە بىر نەچچە ئەسىر مەۋجۇتلىقىنى ساقلاپ تۇرغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ سىياسىي سەھنىلەردىكى پائالىيەتچانلىقى ۋە كۈچلۈك تەسىرى كەلمەسكە كەتتى . خارىجىيەگە تەۋە پىرقىلەردىن پەقەت ئەبازىيە تەرەپدارلىرىلا ھازىرغىچە ئۆمىنداڭ ئۆز پائالىيەتلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە . ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى ، ئەلجەزائىر ، تۇنىس، لىۋىيە قاتارلىق دۆلەتلەردىمۇ ئەبازىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئاز بىر قىسىم مۇرتىلىرى ئۆزىنىڭ مەۋجۇتلىقىنى ساقلاپ كەلمەكتە .

سەككىزىنچى باب

سوپىزم

سوپىزم ياكى تەسەۋۋۇپ ئىسلام تارىخىدا بارلىققا كەلگەن بارلىق دىنىي ـ پەلسەپىۋىي ئېقىملار ئىچىدە ئوخشىمىغان دەۋرلەردە ئەملىي ۋە نەزەرىيىۋىي جەھەتتىكى ئەقىدە ـ تەلىماتلىرىغا ئەڭ كۆپ ئۆزگەرتىشلەر كىرگۈزۈلگەن ، غەيرىي ئىسلام ئېلىمىنتلىرىنى ئەڭ كۆپ قوبۇل قىلغان مۇرەككەپ بىر ئېقىم بولۇپ ، ئۇ قايسىلا دەۋردە قانچىلىك ئۆزگەرتىشلەرگە دۇچ كەلمىسۇن ، ئۆزگىچە شەكىللەردە ئىنسانىنى ئولۇغلاشنى بارلىق تەشەببۇسلىرىدا ئاساسىي ئورۇندا قويغانلىقى ئۈچۈن كەڭ دائىرىدە تارقىلىپ ، يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق خەلقلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ئىدىئولوگىيە تارىخىدا مۇھىم ئورۇن تۇتۇپ كەلگەنىدى .

بۇ كىتابنىڭ تۇنجى بابىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك تەسەۋۋۇپ سۆزىنىڭ قايسى تىلدىن ئېلىنغانلىقى ھەققىدە نۇرغۇن ئوخشىمىغان قاراشلار مەۋجۇت . بەزىلەر « سوف » يۇنانچە « سوفىيا » (سوفۇس ـ ھىكمەت) سۆزىدىن ئېلىنغان بولۇپ ، « پەيلەسوف » تىكى « سوف » نىڭ ئەينى ، چۈنكى پەيلەسوف « ھىكمەت سۆيگۈچى ، ھەكىم » مەنىسىدە . سوپىزم ئەقىدىسى بويىچە مەۋجۇدىيەتنىڭ ئاساسى ئاللاھ ۋە ئەڭ يۈكسەك بىلىم ئاللاھقا خاستۇر . ئۇنىڭ ئەڭ گۈزەل سۈپەتلىرىدىن بىرى « ھەكىم » لىقىدۇر ، شۇڭا ئاللاھ بىلەن روھىي جەھەتتىن بىرلىشىپ كېتىشنى ئىستىگۈچىلەر ھەكىم مەنىسىدىكى ئاشۇ سۆز بىلەن ئاتالغان ، دەپ قارىشىدۇ . ئەمما ، مەيلى تارىخ ياكى

ھازىرقى زامان ئالىملىرىنىڭ كۆپىنچىسى بولسۇن، مەزكۇر ئېقىمنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ تەرىقەت يولى ، ئىلگىرى سۈرگەن ئىدىيىلىرى ، ئەمەلىي پائالىيەتلىرى ۋە ئىبادەت جەھەتتىكى بەزى ئومۇميلىقى قاتارلىقلارنى ھېسابقا ئالغان ھالدا « تەسەۋۋۇپ » ياكى « سۇفى » دېگەن سۆزلەرنى ئەرەبچىدە يوقۇ دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدىغان « سۇف » سۆزىدىن كېلىپ چىققان ، سۈپىلار يۇقىرىقى كىيىم (جەندە) كەيگەنلىكلىرى ئۈچۈن ، ئۇلارنى بىرلىك بىلەن « سۇفى » ، كۆپلۈك بىلەن « سۇفىيە » دەپ ئاتاش ئادەت بولۇپ قالغان، دەپ قارىشىدۇ . بۇ خىل قاراش سوپىزمچىلارنىڭ ئەملىيىتىگە بىر قەدەر ئۇيغۇن بولغاچقا كۆپىنچە ئالىملارنىڭ ئورتاق ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن .

تەسەۋۋۇپ دەسلەپتە كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ فىئودالىلارغا ھەم جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك ئادالەتسىزلىكلەرگە بولغان ئېتىرازى ۋە قارشىلىقى نەتىجىسىدە بارلىققا كېلىپ ، خەلق ئاممىسىنىڭ ئىجتىمائىي تەڭسىزلىككە بولغان قارشىلىق روھىنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى ئاساس مەقسەت قىلغانىدى . شەھەر ، قىشلاقلاردىكى باراۋەرسىزلىكلەردىن جاق تويغان خەلق ئاممىسى ۋە شۇ دەۋرلەردىكى ئاددىي خەلقنە ھېسداشلىق قىلىدىغان بىر قىسىم زىيالىيلار تەسەۋۋۇپنىڭ ئاساسىي تەرەپدارلىرى ۋە قورغۇچىلىرى ئىدى . تەسەۋۋۇپنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى پېشۋالىرىمۇ ئاددىي خەلق ۋە ھۈنەرۋەنلەر تەبىقىسىدىن يېتىشىپ چىققانىدى . مەسىلەن ، ھەببى ئەجەمى (سەنئەتكار) ، مالىكى دىنار (قۇل) ، مەئرۇف مەۋالى (ئازات قىلىنغان قۇل)، جۇنەيد نەھاۋەندى (باغدادى تەخەللۇسى بىلەنمۇ تونۇلغان ، 910 - يىلى قازا قىلغان ، كاسىب) ، سىررى (كونا ماللارنى ساتقۇچى) ، جەملۇي (مېيىت يۇيغۇچى) ، ئەبۇلھافىز (تۆمۈرچى) ، مەنسۇر ھەللاجى (922 - يىلى قەتلى قىلىنغان ، كاسىپ — ھەللاج[1]) ، يۈسۇف

[1] ھەللاج — مەخسۇس سايمانلار بىلەن پاختىنى چىگىتتىن ئايرىپ ، تازىلايدىغان كەسىپ .

هەمەدانى (11 - ئەسىر ، مۇزدۇز) قاتارلىقلار . شۇ ئاساستا ئوخشاش پىكىردىكىلەرنىڭ كۆپىيىشىگە ئەگىشىپ ، تەدرىجى ھالدا دەرۋىشلەرنىڭ ئۆز نىزامنامىلىرىگە ئىگە قېرىنداشلىق جەمئىيەتلىرى قۇرۇلۇپ ، ئومۇمىي خاراكتېرلىك خوسۇسىيەتلىرى ۋە ئورتاق غايىلىرى ئاساسىدىكى مۇناسىۋەتلىرى تېخىمۇ قويۇقلاشقانىدى .

تەسەۋۋۇپنىڭ سېپىگە يەنە تەدرىجى ھالدا قەدىمكى دىنلارنى ياقىلايدىغان بەزى شەخسلەر ، ئەرەبلەر ئىستېلا قىلغان رايونلاردىكى مىللىي ئازادلىق تەرەپدارلىرى ، ئومۇمەن مىستىك ئۇسۇللاردا فىئۇدالىلىق زۇلۇم ۋە خەلىپىلىكنىڭ دۆلەت تۈزۈلمىسىگە قارشى تۇرۇشنى ئىختىيار قىلغان كۆچىلەرنىڭ ھەممىسى كېلىپ قوشۇلغانىدى . شۇ مەندىن تەسەۋۋۇپ پەيدا بولغان دەسلەپكى مەزگىللىرىلا ئۇنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغۇچى تەركىبىي كۆچىلەر بىر خىل ئەمەس ئىدى . شۇڭا ، تەسەۋۋۇپنى ئالدىراپ تامامەن فىئۇدالىلىق زۇلۇمغا قارشى تۇرۇش سەۋەبىدىن مەيدانغا كەلگەن ، دېيىشكە يېكى ئۇنى تامامەن خەلقنىڭ پائالىيەتچانلىقىنى بوغۇپ قويىدىغان ، تەركىدۇنيالىقنى تەرغىپ قىلىدىغان پىكىر ئېقىمى ، دەپ خۇلاسىلاشقا ھەرگىز بولمايدۇ . چۈنكى ، سوپىزم پەيدا بولغان دەسلەپكى دەۋرلەردە ئۆزىنىڭ بارلىق تەشەببۇسلىرىدا كەڭ خەلق ئاممىسىنىڭ دەرت - ئەلەملىرى ئەكس ئەتتۇرۇپ ، خەلىپىلىكنىڭ بىر قىسىم شەھەر ، رايونلىرىدا زور تەسىرگە ئىگە بولغان ۋە ھەتتا ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەت بىلەن بولغان كۈرىشى ئۆتكۈرلىشىپ ، بەزى جايلاردا كەڭ دائىرىلىك خەلق قوزغىلاڭلىرىنىڭ پارتلىشىغا سەۋەب بولغانىدى . مەسىلەن ، مەنسۇر ھەللاج ۋە شەمس تەبرىزى قاتارلىقلارنىڭ قوزغىلاڭلىرى دەل يوقىرىدىكى پىكىرمىزنىڭ دەلىلىدۇر . خەلىپە ھاكىمىيىتى ۋە ئىسلامنىڭ رەسمىي روھانىيلىرى تەسەۋۋۇپنىڭ ئۆكتىچىلىق مەيدانى ۋە شۇ ئاساستا ئېلىپ بېرىلغان بىر قاتار ھەرىكەتلىرىدىن قاتتىق چۆچۈپ ، ئۇنىڭدىن خەۋپ ھېس قىلىشقا باشلىغانىدى . بۇ دەۋرلەردە

تەسەۋۋۇپنىڭ يىرىك ۋەكىللىرىدىن ئەبايە زىدى بەستامى (874 - يىلى قەتلى قىلىنغان) ، ئىراقتىكى تەسەۋۋۇپ پېشۋالىرىدىن مەنسۇر ھەللاج ، شىھابىددىن سۇھرەۋەردى (1155 - 1191) قاتارلىقلارنىڭ ئىسلام قازىلىرى تەرىپىدىن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىشى بۇ ھەقىقەتنى تولۇق چۈشەندۈرۈپ بېرەلەيدۇ .

بۇ ۋەقەلەردىن كېيىن تەسەۋۋۇپ بىلەن خەلىپىلىك ۋە ھاكىمىيەتتە مۇھىم ئورۇنغا ئىگە بولغان ئىسلامنىڭ رەسمىي روھانىيلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر تېخىمۇ كەسكىنلىشىدۇ . تەسەۋۋۇپ تەرەپدارلىرى قەتلى قىلىنغان پېشۋالىرىنى دەستەك قىلىپ ، ھاكىمىيەتكە قارشى تەشۋىقاتلىرىنى تېخىمۇ كۈچەيتىدۇ . شۇنىڭ بىلەن تەسەۋۋۇپنىڭ بىر ئېقىم سۈپىتىدە تېخىمۇ يامراپ ، جەمئىيەتتە ئۇستۇنلۇككە ئۆتۈشىنىڭ ئالدىنى توسۇپ قېلىش ناھايىتى قىيىن مەسىلىگە ئايلىنىدۇ . ئىسلام روھانىيلىرى تەسەۋۋۇپنىڭ يولىنى پەقەت ئۇلارنىڭ ۋەكىللىرىگە تەن جازاسى بېرىش، قەتلى قىلىش ئارقىلىقلا توسۇپ بولغىلى بولمايدىغانلىقىغا كۆزى يېتىپ ، ئاخىر بۇ پىكىر ئېقىمىنى ئۇنىڭ ئىچكى قىسمى (تۇنقان ئەمەلىي يولى ۋە نەزىرىيۋىي تەلىماتلىرى) دىن يوچۇق ئىزلەپ ۋەيران قىلىش قارارىغا كېلىشىدۇ . بۇ ئىشتا داڭلىق ئىدىيالىست پەيلەسۇپ مۇھەممەد غەززالى ناھايىتى چوڭ خىزمەت كۆرسىتىدۇ . ئۇ « كىمىيايى سائادەت » نامىلىق ئەسىرىدە تەسەۋۋۇپنىڭ نەزىرىيۋىي ئاساسلىرىنى ئىسلامنىڭ رەسمىي تەلىماتلىرى بىلەن يۇغۇرۇپ ، تەسەۋۋۇپنىڭ ئەسلىدىكى غايىلىرىنى سۇسلاشتۇرۇپ ، ئىسلامغا بېقىندۇرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن تەسەۋۋۇپنى ئىسلامنىڭ ئەڭ يوقىرى پەللىسى ، دەپ ئېلان قىلىپ ، بۇنىڭ ئۈچۈن شەرىئەتتىن ئىبارەت بۇ ئاساسىي ئۆتۈكەلدىن ئۆتۈشنى زورۇر شەرتلەرنىڭ بىرى سۈپىتىدە مۇئەييەنلەشتۇرىدۇ . غەززالىنىڭ بۇ جەھەتتىكى يۇغۇرۇلما نەزىرىيىسىدە دەرۋىشلەر - سوپىلار ئۈچۈن قىرىق شەرتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان تۆت باسقۇچلۇق ئۆتكەل

بېكىتىلىدۇ . بۇنىڭدىمۇ شەرئەت تۈنجى باسقۇچقا تەئەللۇق قىلىنىدۇ . شۇنداق قىلىپ، سوپى بولۇش ئۈچۈن ئالدى بىلەن مۇسۇلمان بولۇش زۆرۈر شەرتلەرنىڭ بىرىگە ئايلىنىدۇ ۋە تەسەۋۋۇپنىمۇ ئىسلامغا قارشى ئېقىم دەپ قاراشمايدىغان بولىدۇ . غەززالى ئىسلامغا كۆرسەتكەن بۇ خىزمىتى بىلەن ئەينى دەۋرلەردە كاتتا شۆھرەت قازانسىپ ، ھەتتا بەزىلەر تەرىپىدىن ئىلاھىي سۈپەتلەر بىلەنمۇ سۈپەتلەنگەنىدى . ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىغا شەك كەلتۈرگۈچىلەر بىدئەتچىلىكتە ئەيىبلىنىپ ، قاتتىق جازاغا تارتىلاتتى .

11 - ئەسىردىن باشلاپ ئەمەلىي (تۈرلۈك ھەربىكەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىدىغان) تەسەۋۋۇپ ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى پائالىيەتچانلىقىنى خېلى زور دەرىجىدە يوقىتىدۇ . ئۇنىڭ ئورنىغا تەسەۋۋۇپنىڭ نەزىرىيىۋىي ياكى ئىلمىي تەرىپى تەدرىجى كۈچىيىپ ، ئىسلامنىڭ كالام پەلسەپىسى بىلەن بولغان تۈرلۈك تېمىلاردىكى مۇنازىرىلەر ، تەسەۋۋۇپنىڭ بەزى ئاساسىي ئەقىدىلىرىنى ئىسلام تەلىماتلىرىغا سىڭدۈرۈش ، بەزى مەخسۇس مەنىگە ئىگە ئاتالغۇلارنى شەرھىلەش قاتارلىق مەسىلىلەر تەسەۋۋۇپ پېشۋالىرى كۆپرەك كۆڭۈل بۆلىدىغان ئاساسىي مەسىلىلەر بولۇپ قالىدۇ . كىشىلەرنى تەركىدۇنيالىققا دەۋەت قىلىدىغان ۋە ئىلىم ــ مەرىپەتكە قارشىلىق قىلىدىغان بەزى مەزمۇنلار دەل مۇشۇ دەۋردىن باشلاپ تەسەۋۋۇپنىڭ ئەقىدىلىرىدە خېلىلا رۇشەن ھالدا كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ .

11 - ئەسىردە تەسەۋۋۇپ ئەقىدىلىرى يۇسۇف ھەمەدانى (1141 - يىلى قازا قىلغان) تەرىپىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادا كەڭ دائىرىدە تارقىتىلىشقا باشلىغان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ مەرۋى شەھرىدىكى خانىقاسى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى سوپىلارنىڭ تەلىمات مەركىزى ھېسابلىناتتى . بەزى ماتېرىياللاردا سۆزلىنىشچە، يۇسۇف ھەمەدانى تەسەۋۋۇپنىڭ ئەنئەنىۋىي ئەقىدىلىرىگە سادىق شەخسلەردىن بولۇپ ، ئەگەشكۈچىلىرىنى دائىم ھالال مېھنەتكە رىغبەتلەندۈرۈپ تۇرىدىكەن . ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مەشھۇر سوپىلاردىن شائىر سەنائى ، ئەھمەد

يەسەۋى (1166 - يىلى قازا قىلغان) ، خاجە ئەبۇلخالىق غىژداۋانى (12 - ئەسىر) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى يۇسۇف ھەمەدانىنىڭ شاگىرتلىرى بولۇپ ، ئۇزلىرى ياشىغان دەۋرلەردە كاتتا شۆھرەتكە ئېرىشكەن .

11 - 12 - ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا شەھەرلەردىكى نىسبىي تىرەققىياتلار ، تىجارەتنىڭ بىرمەزگىل گۈللىنىشى ، يېزا - قىشلاقلاردىكى ئىشلەپچىقىرىشنىڭ جانلىنىشى قاتارلىق ئامىللار تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرىدىكى بەزى تەركىدۇنيالىققا ئائىت مەزمۇنلارنى سۇسلاشتۇرۇپ ، ئۇنىڭ ئىچكى قىسمىدا كۈچلۈك زىددىيەتنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەپ بولىدۇ . چۈنكى ، بۇ خىلدىكى مەزمۇنلار كىشىلەرنىڭ ماددىي نېمەتلەرنى ئىشلەپچىقىرىش يولىدىكى پائالىيەتلىرىگە توسقۇن بولۇپ قالغاچقا ، ئۇنى ئورۇنداشتىن باش تارتىدىغانلارنىڭ سانى ئېشىپ بارغانىدى . شۇڭا، بۇ دەۋردە تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرىدىكى بەزى جەھەتلەرنى قايتىدىن كۆرۈپ چىقىپ ، ئىسلاھ قىلىش زۆرۈرىيىتى تۇغۇلىدۇ . بۇ جەھەتتىكى پىكىر ئىختىلاپى تۇپەيلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسەۋۋۇپ نەقشبەندىيە ۋە جەھرىيەدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ تارماقلا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ .

نەقشبەندىيە « خۇفىيە » نامى بىلەنمۇ ئاتىلاتتى . ئۇ تەسەۋۋۇپنىڭ شەھەر ۋە يېزا - قىشلاق ھاياتىغا ماسلاشتۇرۇلغان بىر تارمىقى بولۇپ ، ئۇنىڭ تەشەببۇسلىرىدا تەركىدۇنيالىق ۋە ئېتىكاپتا ئولتۇرۇش زۆرۈر شەرتلەردىن ھېسابلانمايدۇ . مەزكۇر تارماق تەرەپدارلىرىنىڭ قارىشىچە، بۇ ئىككى ئەمەل ئادەملەرنىڭ ماددىي نېمەتلەرنى ئىشلەپچىقىرىغا توسقۇنلۇق قىلىپ ، قەھەتچىلىكنىڭ يۈز بېرىشىغا سەۋەب بولىدۇ . شۇڭا، ئۇلارنى بەجا كەلتۈرۈش زۆرۈر ئەمەس . نەقشبەندىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بۇ خىل ئەقىدىلىرىنى ئۇلارنىڭ تۆۋەندىكى تۆت شۇئارى ياكى تەشەببۇسلىرىدىنمۇ كۆرۈۋېلىش مۇمكىن : 1) ھوش دەر دەم ، 2) نەزەر بەر قەدەم ، 3) سەفەر دەر ۋەتەن ، 4) خىلۋەت دەر ئەنجۇمەن . « ھوش دەر دەم » (ھەر نەپەستە

هوشيار بولۇش) قالايمىقان سۆزلىمەسلىك ۋە بىلىپ سۆزلەشنى تەلەپ قىلىدۇ . « نەزەر بەر قەلەم » (قەلەمگە نەزەر) ئۆزىنىڭ قىلغان ـ ئەتكەنلىرىدىن ئۆزگە ھېساب بېرىش ، تۇرمۇشتا قەدىمىنى بىلىپ بېسىش ، ئۆز ئەمەلىيىتىگە ۋىجدان ۋە مەسئۇلىيەت نۇقتىسىدىن تەنقىدىي باھا بېرىش قاتارلىقلارنى تەقەززا قىلىدۇ . بۇلار ئاساسەن تەرىبىيۇي خاراكتېرگە ئىگە تەشەببۇسلاردۇر . « سەپەر دەر ۋەتەن » (ۋەتەندە سەپەر) ئېتىكاپىتا ئولتۇرماي ، كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا بولۇش ، سەپەر قىلىپ ، كىشىلەرنىڭ ھاياتى بىلەن تونۇشۇش قاتارلىقلارنى كۆرسىتىدۇ . « خىلۋەت دەر ئەنجۈمەن » (توپ ئىچىدىكى خىلۋەتلىك) دائىم ئادەملەر ئارىسىدا بولۇشنى ۋە ئېتىكاپىتا ئولتۇرمايمۇ ھەرقانداق جايدا ئاللاھنى تونۇشقا بولىدىغانلىقىنى تەلقىن ئېتىدۇ . بۇنىڭغا مۇناسىۋەتلىك يەنە « دىل با يار ، تەن بە با زار » (دىل يار بىلەن ، تەن با زاردا) ، « دىل با يار دەست بە كار » (دىل يار بىلەن ، قول ئىشتا) قاتارلىق تەشەببۇسلاردىمۇ ئاللاھنى ئېتىكاپىتا ئولتۇرمايمۇ ، تەركىدۇنيا بولمايمۇ تونۇغلى ، ئۇنىڭغا يېتىشكىلى بولىدۇ، دېگەن ئەقىدىلەر ئىپادىلىنىدۇ . تەسەۋۋۇپنىڭ ئىلگىرىكى تەشەببۇسلىرىدا ئىلىم بىلەن شۇغۇللىنىش مەنئىي قىلىنغان بولسا ، نەقشىبەندىيەدە ئىلىم بىلەن شۇغۇللىنىش ئەكسىنچە تەرغىپ قىلىنىدۇ . خاجە ئىسمەت ، ئابدۇرەھمان جامى ، دەۋلەتشاھ ۋە ناۋائى قاتارلىق ئۆز زامانىسىنىڭ ئىلغار پىكىرلىك پىشۋالىرى دەل سوپىزمنىڭ نەقشىبەندىيە تارمىقىنىڭمۇ يىرىك ۋەكىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . شۇڭا، تەسەۋۋۇپقا باھا بەرگەندە بۇ ئېقىمغا تەۋە تارماقلارنىڭ ئۆز ئالدىغا تۇتقان يولىرىغا دىققەت قىلىشقا ، ئۇلارنىڭ پەرقىنى ھېسابقا ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ .

يوقىرىدا ئېيتىپ ئۆتكىنىمىزدەك ، ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسەۋۋۇپنىڭ تەسىرى نىسبەتەن زور تارماقلىرىدىن بىرى جەھرىيە ئىدى . ئۇنىڭ تەشەببۇسلىرىدا نەقشىبەندىيەگە ئوخشىمىغان ھالدا

تەركىدۇنيالىق ، ئېتىكاپىتا ئولىتۇرۇش ، ھاكىملارغا قارشىلىق قىلماسلىق ، بۇ دۇنيانىڭ ئىشلىرىغا ئارىلاشماسلىق ۋە ئىلىمگە بېرىلمەسلىكتەك مەزمۇنلار ئۇستۇن ئورۇندا تۇراتتى . بۇ تارماقنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ئىراندىكى پارىس تىلىدىكى خەلقلەر ئارىسىدىكى يىرىك ۋەكىللىرى ئابدۇلقادىرى گىلانى (1166 - يىلى قازا قىلغان) ، نەجمىددىن كۇبرا (1220 - يىلى قازا قىلغان) قاتارلىقلار ئىدى . شۇڭا، ئۇ تاريختا كۇبرەۋىيە ۋە قادىرىيە نامىلىرى بىلەنمۇ ئاتالغان . مەزكۇر تارماقنىڭ تۇركىي تىلىدىكى خەلقلەر ئارىسىدىكى يىرىك ۋەكىلى ئەھمەد يەسەۋي بولۇپ ، ئۇنىڭ بۇ ساھەدىكى ئەقىدىلىرى « ھېكمەت » نامىلىق ئەسىرىدە خېلى تەپسىلى بايان قىلىنغان .

12 - ئەسىردىن كېيىنكى تەسەۋۋۇپ بىر تەرەپتىن غەزالى تەرىپىدىن ئۇنىڭ تەلىماتلىرىنى ئىسلامغا مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ ، غايىۋي جەھەتتىن ئۆزگەرتىشى ۋە يەنە بىر تەرەپتىن ئىچكى پىكىر ئىختىلاپلىرى تۈپەيلى تارماقلارغا بۆلۈنۈپ كېتىشى سەۋەبلىك ئىلگىرىكى تەشكىلچانلىقى ۋە مەنىۋي جەھەتتىكى قۇدرىتىنى يوقىتىپ ، بارغانسېرى كۆرۈنۈشتە بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە، ئەمەلىيەتتە بولسا چېچىلاڭغۇ بولغان بىر دىنىي ئېقىمغا ئايلىنىپ قالغانىدى . نۇرغۇن ئابرۇيلۇق شەيخلەر باشقىلارغا تەركىدۇنيا چىلىقىنى ، ئېتىكاپىتا ئولتۇرۇپ ، روھىي جەھەتتىن ئۆزلىرىنى پاكلاشتۇرۇپ ، ئالىي ھەقىقەتكە يېتىشنى تەلقىن ئەتسىمۇ ، لېكىن ئۆزلىرى مال - دۇنيا توپلاشقا بېرىلىپ كەتكەنىدى . مەسىلەن ، مەلۇماتلارغا قارىغاندا ئوتتۇرا ئاسىيادىكى داڭلىق شەيخلەردىن بىرى بولغان خاجە ئەھرارنىڭ سەمەرقەند ، بۇخارا ، قەرشى ، چاچ (تاشكەنت) ، پەرغانە قاتارلىق جايلاردا ھېسابسىز تېرىلغۇ زېمىنى بولۇپ ، پەقەت قەرشىدىكى تېرىم يېرىدىلا 300 جۇپتىن ئارتۇق ئۆكۈز بىلەن تېرىقچىلىق قىلىنىدىكەن . ئۇ پەقەت ئاشلىقتىن كىرگەن كىرىمدىن تېمۇرىيلار ھاكىمىيىتىگە ئۆشرە (ئوندىن بىر) سۇپىتىدە

80 مىڭ مەن[1] ئاشلىق باج تاپشۇرىدىكەن . ئۇنىڭ مۇرتلىرىنىڭ سانى يۈز مىڭدىن ئارتۇق بولۇپ ، بۇ مۇرتلەر قۇل قاتارىدا ئۇنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى ئىگىلىكلىرىدە ئىشلەيدىكەن . قانچىلىك چارۋا ـ مالغا ئىگە ئىكەنلىكىنى خاجە ئەھمەرنىڭ ئۆزىمۇ بىلمەيدىكەن . ئۇ قول ئىلكىدىكى مال ـ دۇنيا ۋە مۇرتلىرىغا تايىنىپ بەزىدە تېمۇرنىيلار ھاكىمىيىتىگىمۇ مۇداخىلە قىلىدىكەن . بەزى ئىسلام ئۆلىمالىرى بىلەن بىرلىشىپ ، تۇرلۇك تەرەققىياتپەرۋەر پىكىر ئېقىملىرى ، ھۆرلۈككە ئىنتىلگۈچى كۈچلەر ۋە ئىلىم تەرغىباتچىلىرىغا چىش ـ تىرنىقى بىلەن قارشى تۇرۇپ ، ئاۋامنى جاھالەتتە قالدۇرۇشقا باركۈچى بىلەن تىرىشىدىكەن . شۇ دەۋردىكى ئىلىم پېشۋالىرىدىن ئۇلۇغبەك مىرزا (1394 ـ 1449) ۋە شائىر ھىلالى (1536 ـ يىلى) قاتارلىقلار دەل خاجە ئەھرار ۋە ئۇنىڭ بىلەن مەسلەكداش ئىسلام ئۆلىمالىرىنىڭ ئىغۋاسى بىلەن ئۆلتۇرۇلگەنىدى . ئەمما، خاجە ئەھرار باشقىلارنىڭ كۆزىنى بويىاش ئۈچۈن دائىم دېھقانچىلىق ئىشلىرى بىلەن شوغۇللىنىپ ، قول ئىلكىدىكى بايلىقلارغا ئەسلا قىزىقمايدىغانلىقىنى دائىم ئاغزىدىن چۈشۈرمەيدىكەن .

ئېنىقكى، تەسەۋۋۇپنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا شەيخلەرنىڭ مال ـ دۇنيا توپلىشى چەكلەنگەن بولسا ، 12 ـ ئەسىردىن كېيىن تەدرىجى ھالدا بۇ خىل خاراكتېر ئۆزگىرىپ ، نۇرغۇن شەيخلەر ھېساپسىز مال ـ دۇنيانىڭ ئىگىلىرى بولۇپ قالغان . تەسەۋۋۇپنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى بۇ خىل ئۆزگىرىش نەتىجىسىدە ئۇنىڭ ئاساسىنى تەشكىل ئەتكەن ئوخشىمىغان تەبىقىلەردىن بىر قىسىم تەرەققىياتپەرۋەر ۋە ئاۋام سۆيەركۈچىلەر بۆلۈنۈپ چىقىپ ، فىئودالىلىق زولۇمغا ۋە ھەم تەسەۋۋۇپنىڭ ئۆز ئەسلىنى يوقاتقان تەشەببۇسلىرىغا قارشى ئۆكتىچى كۈچكە ئايلانغانىدى . بۇنداق

---

[1] مەن ـ تۆلچەم بىرلىكى بولۇپ ، شەرىئەتتە بەلگىلەنگەن بىر مەن ، يەنى بىر شەرئىي مەن 846 گرام غا تەڭ .

ئۆكتىچى كۆچىلەر تارىختا دەرۋىشلىك ، رىندلىق ، قەلەندەرلىك قاتارلىق نامىلار بىلەن ئاتالغان .

سوپىزىم تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان كۆپىنچە ئالىملار ئۇزلۇكسىز ئۆزگىرىپ تۇرغان بۇ دىنىي - پەلسەپىۋىي ئېقىمنىڭ 12 - 13 - ئەسىرلەردە ئىلگىرى سۈرگەن ئىدىيىلىرىدىكى بەزى ئومۇمىي خاراكتېرلىك خۇسۇسىيەتلىرىنى ئاساس قىلىپ ، ئۇنى ئالتە تارماقتىن ئىبارەت دەپ قارايدۇ : 1) يەككە بارلىق (ۋەھدەتى ۋۇجۇد) دەۋاسى قىلغۇچىلار ، يەنى مەنسۇر ھەللاجنىڭ ئېيتقانلىرىنى ياقىلاپ ، شەخسلەرنىڭ خۇدا بىلەن قوشۇلۇپ كېتىشىنى تەۋسىيە قىلغۇچىلار . 2) ئىشق يولىغا ماڭغانلار ، تەركىدۇنيالىقنى ۋە رىيازەت چېكىشنى ئىلاھىي ھەقىقەتكە يېتىشنىڭ زۆرۈر شەرتى ، دەپ قارىغۇچىلار . 3) ئىلاھىي نۇرنىڭ يۇزى نۇر ۋە نار (يالقۇن) پەردىلىرى ئارقىلىق توسۇلۇپ تۇرىدۇ ، دەپ قارىغۇچىلار ، ئۇلارنىڭ ئەقىدىسى بويىچە ، نۇر پەردىسىگە بارلىق ياخشى سۈپەتلەر ، جۈملىدىن شەۋق ، تەسلىم (بويسۇنۇش) ، رىزا (قانائەتمەنلىك) ، تەۋەككۇل (خۇداغا ئىشەنچ باغلاش) ، مۇراقىبە (كۆڭۈلنى خۇداغا باغلاپ ، بۇ دۇنيانىڭ تەئەللۇقاتلىرىدىن يىراقلىشىش) ، ئۇنىس (ئۇلپەتلىشىش) ، ۋەجدۇ ھالەت (لەززەتتىن ئۆزىنى ئۇنتۇش) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى تەئەللۇقتۇر . ئەكسىنچە شەھۋەت ، بۇزۇقچىلىق ۋە ھېرىسمەنلىككە ئوخشاش شەيتانلارغا خاس بولغان ئىللەتلەرنىڭ ھەممىسى نار پەردىسىگە تەئەللۇقتۇر . 4) ئۆزلىرىنى ۋاسىل بولغانلار (قوشۇلۇپ كەتكەنلەر) دەپ ئاتاپ ، شەرىئەتتە بەلگىلەنگەن پەرزلەر - نامازى ، روزا ، زاكات ۋە ھەج قاتارلىقلارنى ئىنكار قىلغۇچىلار . ئۇلار ئۆزلىرىنى ھەقگە ۋاسىل بولغانلار ، ھەرقانداق گۇناھدىن خالىي دەپ ، قارىشىدۇ . بۇ گۇرۇھتىكى تەسەۋۋۇپچىلار شەرىئەتتىكى پەرزلەرنى بەجا كەلتۈرۈشنى پەقەت تېخى ھەقنى مەرىپەت قىلىش ئۇلارغا نىسىپ بولمىغان بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ ئۆزلىرىنى پاكلىشىدا بەجا كەلتۈرىدىغان رەسمىيەتلىرى ، دەپلا قارىشىدۇ . 5)

ئىلىمنى ئىنكار قىلىپ ، ئۆزلىرىنىڭ ئىمانى ۋە بارلىق قىلمىشلىرىنى ياراتقۇچى تەرىپىدىن يارىتىلغان، دەپ قارىغۇچىلار . ئۇلارنىڭ پىكرىچە شەخسلەرنىڭ ئۆزىنى تونۇشى ئىلىم يولى ياكى كەسپىي ئارتۇقچىلىق بىلەن ئەمەس ، بەلكى شەيخلەرنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ۋە توختىماي تەلقىن قىلىشى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ . ئاخىرەتتىكى سائادەت تىرىشچانلىق ، رىيازەت چېكىش مۇرشىدلارنىڭ يېتەكلىشى بىلەن ھاسىل بولىدۇ . 6) تائام ، ئۇسۇل ، ناخشا ـ مۇزىكا قاتارلىقلارغا بېرىلىپ، خۇشال ۋە توق يۇرۇشنى ئىزدىگۈچىلەر ، شەھۋەتنى ياقتۇرغۇچىلار .

تەسەۋۋۇپنىڭ ئىچكى تارماقلىرى يەنە بەزى يىرىك شەخسلەر ـ تەرىقەت پېتەكچىلىرىنىڭ نامى بىلەنمۇ تۇرۇشلۇق بولىدۇ : ئۇچرايدۇ : 1) تەيفۇرىيلەر ـ ئەبايەزىدى بەستامى (835 - 874) نىڭ ئەسلى نامى تەيفۇر بولۇپ ، ئۇنىڭغا ئەگەشكۈچىلەر يوقۇرىدىكى نام بىلەن ئاتالغان . 2) جۇنەيدىيلەر ـ جۇنەيدى باغدادى (910 - يىلى قازا قىلغان) نىڭ تەرەپدارلىرى . 3) قادىرىيان ـ ئابدۇلقادىرى گىلانى (1165 - يىلى قازا قىلغان) نىڭ تەرەپدارلىرى . 4) كۇبرىيلار ـ شەيخ نەجمىددىن كۇبرا (1121 - يىلى قەتلى قىلىنغان) نىڭ ئەگەشكۈچىلىرى . 5) سۇھرەۋەردىيلەر ـ شىھابىددىن سۇھرەۋەردى (1234 - يىلى قازا قىلغان) تەرەپدارلىرى . چىشتانىيلار ـ مۇئىنىددىن سەنجەر چىشتى (1142 ـ1235) نىڭ ئەگەشكۈچىلىرى . 7) نەقشىبەندىيلەر ـ بەھائۇددىن نەقشىبەندى (1388 - يىلى قازا قىلغان) تەرەپدارلىرى قاتارلىقلار .

تەسەۋۋۇپ ئەھلىنىڭ ئەقىدىلىرىنى مەلۇم قانۇنىيەتلەر بويىچە شەرھلەپ بېرىش ، ئۇلاردىن ئومۇمىي خۇلاسىلارنى چىقىرىش 10 - 11- ئەسىرلەردىلا دەۋرىنىڭ ئىلغار تەرەققىيات يۇلىنىشىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئالىملارنىڭ دىققىتىنى قوزغىغانىدى . شۇ جۇملىدىن ئىبن سىنامۇ تەسەۋۋۇپ ئەقىدىلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىپ ، ئۆزىنىڭ « كىتابۇل ئىشارەت ۋە ئەل تەنبىھات » ناملىق ئەسىرىدە سۇپىلار ـ

ئارىپلار ۋە زاھىتلارنىڭ تۇرلۇك ئەقىدىلىرىنى پەلسەپە نۇقتىسىدىن خېلى تەپسىلىي شەرھىلەيدۇ. ئۇلار ۋە ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇتەسەۋۋىپلەر ئىچىدە مەنسۇر ھەللاجى، ئەبۇلھەسەن خىرەقانى (1033 - يىلى قازا قىلغان)، ئەبۇسەئىد مىھەنى (967-1049)، ئابدۇللاھ ئەنسارى (1003 —1087)، يۈسۈف ھەمەدانى، ئابدۇلخالىق غىجدىۋانى قاتارلىقلار ئەڭ مەشھۇر ئىدى. تەسەۋۋۇپنىڭ نەزىرىيىۋي پىرىنسىپلىرى يوقىرىدىكىلەر ۋە شۇلارغا ئوخشاش بۇ ئېقىمنىڭ ۋەكىللىك خاراكتېرىدىكى مەشھۇر ئۆلىمالار تەرىپىدىن يارىتىلغان ئەسەرلەردە ئوخشىمىغان دەرىجىدە شەرھلىنىدۇ. دەسلەپتە ھالال مېھنەت بىلەن ياشاش، ئىئانەت مال ئىگىلىرى، دىن ۋە دۆلەت خادىملىرىنىڭ مال - مۈلكىنى ھارام دەپ قاراش، ئۇلارنىڭ قولىدىن ھېچنىمە ئالماسلىق، دەرۋىشلىك، قەرىنداشلىق جەمئىيەتلىرىنىڭ ئۆزى — ئارا ياردەمگە تايىنىپ ياشاش دېگەندەك خېلىلا ئاددىي شوئارلار بىلەن ئوتتۇرىغا چىققان بۇ ئېقىم كېيىنكى تەرەققىياتىدا ناھايىتى مۇرەككەپ ۋە خېلى مۇكەممەل بولغان پەلسەپىۋي قاراشلار ۋە ئىدىئولوگىيە سىستېمىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەنىدى. ئۇنىڭدا يۇنان پەيلەسوپلىرىدىن تارتىپ يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرق خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋي پەلسەپىۋي قاراشلىرىنىڭ مەزمۇنلىرىنى ئۇچرىتىش مۇمكىن.

تەسەۋۋۇپ پەلسەپىسى خۇدا يېكى روھ دەپ ئاتالمىغان يەككە بارلىق (مەۋجۇدىيەت) گە بولغان ئېتىقاد ئاساسىغا قۇرۇلغان بولۇپ، باشقا بارلىق مەۋجۇداتلار ئۇنىڭ خىلمۇ خىل شەكىللەردە ئىنكاس قىلىنىشى يېكى تەجەللىسى دەپ قارىلىدۇ. بۇ خىل ئەقىدە تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ سۆزى بىلەن «ۋەھدەتى ۋۇجۇد» دەپ ئاتىلىدۇ. بۇ تەلىمات بويىچە مادىدىي ھايات پەقەت مۇتلەق روھ (خۇدا) نىڭ ئىنكاسى يېكى تەجەللىسىدىنلا ئىبارەت بولۇپ، ئۇنىڭ ئەدەم (يوقلۇق) قا نەزەر سېلىشىدىن ھاسىل بولىدۇ.

بۇ خىل قاراش ماتېرىيالىزمغىلا زىت بولۇپ قالماستىن، بەلكى

ئىسلامنىڭ ماددىي ئالەمنى ئاللاھ ياراتقان دېگەن ئەقىدىنى تەشەببۇس قىلىدىغان ئىدىيالىستىك قاراشتىكى باشقا پەلسەپىۋي ئېقىملىرىنىڭ ئىدىيىلىرىگىمۇ توغرا كەلمەيدۇ . تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ قارىشىچە، ھەرقانداق نەرسە ئۆز تەرەققىياتىدا ئەسلىگە قايتىش (روھغا قوشۇلۇش) ئۇچۇن ھەربىر ھەت قىلىدۇ . ئەمما ،ئەسلىگە قايتىشتا تەنھا تىرىشچانلىق بىلەن ئارزۇ كۆپايە قىلمايدۇ . بۇنىڭ ئۇچۇن شەخس (مۇرىت ياكى سوپى) تەسەۋۋۇپتا كۆرسىتىلگەن بىر نەچچە باسقۇچنى بېسىپ ئۆتۈشى كېرەك . بۇ باسقۇچلار مۇنۇلاردىن ئىبارەت :

1) مەقسەت (خۇدا) غا يېتىش يولىدىكى تەلەپ ياكى ئىزدىنىش باسقۇچى .

2) ئىشق باسقۇچى . بۇ خۇداغا كۆڭۈل باغلاش ، ئىلاھىي ئىشقنىڭ مۇشەققەتلىرىدىن قورقماسلىق ، ئۇنىڭ تۇرلۇك ئازابلىرىغا چىداش ، ئۇنىڭ مەۋجۇتلىقى ، پاكلىقى ۋە توغرىلىقىغا شەك كەلتۈرمەسلىك ، ئۇنىڭغا نىسبەتەن يامان گۇمانلاردا بولماسلىق ، ناشايان سۆزلەرنى ئېغىزدىن چىقارماسلىق قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

3) مەرىپەت، يەنى ئاللاھنى تونۇش باسقۇچى .

4) ئىستىغنا، يەنى قانائەت قىلىشنى ۋە تەمەگەرلىكتىن ساقلىنىشنى ئۆگىنىش باسقۇچى .

5) تەۋھىد، يەنى ھەممە نەرسىدە ئۆزىنى كۆرەلەيدىغان بولۇش باسقۇچى .

6) ھەيرەت باسقۇچى . بۇ باسقۇچتا سوپى ئۆزىنىڭ ئىلاھىي سىرلاردىن تېخى ھېچنېمىنى چۈشىنىپ يېتەلمىگەنلىكىنى بىلىپ ھەيرانلىق ھېس قىلىدۇ .

7) فەنا، يەنى شەخسىيەتنىڭ يوقۇلۇش ، نابۇت بولۇش باسقۇچى. بۇ باسقۇچتا سوپى خۇداغا قوشۇلۇپ كېتىدۇ ۋە « مەن بىلەن سەن » نىڭ ئارىسىدا ھېچقانداق پەرق قالمايدۇ .

تەسەۋۋۇپچىلارنىڭ « مەن سەن بولدۇم، سەن مەن بولدۇڭ » دېگەن شۇئارى دەل مۇشۇ مەزمۇننى ئىپادىلەيدۇ . بۇ باسقۇچ فەنافىللاھ، يەنى ئاللاھ ئالىمدە يوق بولۇش، دەپمۇ ئاتىلىدۇ . سالىك بۇ باسقۇچتىن كېيىن « بەقا » (ئەبەدىيەت) كە ئۆتىدۇ . چۈنكى، ئۇنىڭ روھى ئاللاھنىڭ ئەبەدىي روھى بىلەن قوشۇلۇپ كەتكەن بولىدۇ . بۇ باسقۇچقا يەتكەن سۈپىلار « ئەنەل ھەق » (مەن ھەقدۇرمەن ، مەن خۇدادۇرمەن) دەپ ئېيتالايدۇ . ئۆز ۋاقتىدا مەنسۇر ھەللاجى دەل مۇشۇ سۆزنى ئېيتقانلىقى ئۈچۈن دارغا ئېسىلغانىدى .

تەسەۋۋۇپنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى قاراشلىرىدا سوپىلار بەسىپ ئۆتۈشكە تېگىشلىك باسقۇچلار ئىسلام تەلىماتلىرىغا زىت ئىدى ؛ ئىسلام تەلىماتى بويىچە بەندىلەر خۇدالىق دەرىجىسىگىلا ئەمەس ، بەلكى ھەتتا پەيغەمبەرلىك دەرىجىسىگىمۇ يېتەلمەيدۇ . خۇدالىق ياكى پەيغەمبەرلىك دەۋاسىدا بولۇش چوڭ گۇناھ ھېسابلىنىدۇ . ئەمما، دەسلەپكى دەۋرلەردىكى بەزى تەسەۋۋۇپچىلار ئىسلام تەلىماتىغا زىت ھالدا ھەممىنىڭ رىيازەت چېكىش ، بارلىق باسقۇچلارنى بېسىپ ئۆتۈش ئارقىلىق خۇدالىق دەرىجىسىگە يېتەلەيدىغانلىقىنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇشقانىدى .

تەسەۋۋۇپنىڭ دەسلەپكى ئىدىيىۋىي سىستېمىسىدا ئىنسان تەسەۋۋۇپتا بەلگۈلەنگەن باسقۇچلاردىن ئۆتۈپ ، ئاخىرى روھ ئالىمگە كىرىپ كېتىدۇ ، شۇڭا، بەزى دىنىي رەسىمىيەتلەرنى بەجا كەلتۈرۈشنىڭ ھېچقانداق زۆرۈرىيىتى قالمايدۇ ، دەپ قارىلىدۇ .

شۇنىمۇ ئەسكەرتىشكە توغرا كېلىدۇكى ، تەسەۋۋۇپ تەلىماتى نۇرغۇن جەھەتتىن ئىسلام تەلىماتلىرىغا زىت ئورۇنغا قويۇلغان بولۇپ، بۇ ئۇنىڭدىكى بىر ئارتۇقچىلىق ھېسابلانمايدۇ . ئۇنىڭ ئىدىيالىستىك ۋە مىستىك ماھىيىتىدىن ئېيتقاندا، تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرى تەرەققىيپەرۋەرلىك ۋە جەمئىيەت ھاياتىنىڭ نورمال رەۋىشتە راۋاجلىنىشىغا نىسبەتەن تېخىمۇ زىيانلىقدۇر . چۈنكى،

ئۇنىڭدا ئىنسانلارنى بەزى دىنىي ئەھكاملارغا قارشى چىقىشىنىڭ ئالدىنى توسۇپ ، تەركىدۇنيالىقنى تەلقىن قىلىش ئارقىلىق كىشىلەرنى سىياسىي كۈرەشلەردىن تېخىمۇ يىراقلاشتۇرۇۋېتىدۇ .

غەززالى تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرىنى ئىسلام ئەقىدىلىرى بىلەن يۇغۇرۇپ ، ئۇنىڭ ئەسلىدكى غايىۋىي ئىنتىلىشلىرىنى سۇسلاشتۇرغاندىن كېيىن ، تەسەۋۋۇپ تەلىماتلىرىدكى دىنىي تۈس ئەسلىدكى ئىسلام تەلىماتلىرىدىنمۇ قويۇقلاشتى . غەززالى تەسەۋۋۇپ تەلىماتىنىڭ ئىسلامغا ۋە سۈننەتكە مۇخالىپ كەلمەيدىغانلىقىنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ : « ئەگەر ئالدى بىلەن ئاللاھ يولىدا ماڭغانلارنىڭ سوپىلار ئىكەنلىكى ماڭا ئايان ، ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ئەگەر گۈزەل تۇرمۇش ، ئۇلارنىڭ ئۇسۇلى ئەگەر توغرا ئۇسۇل ، ئۇلارنىڭ پەزىلىتى ئەگەر ساپ پەزىلەتتۇر . تەسەۋۋۇپنىڭ يولى (تەرىقەت) دا ساپلىق ئەگەر ئالدىنقى شەرتلەردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ ، بۇ قەلبنى ئۇلۇغ ئاللاھدىن باشقا بارلىق نەرسىدىن پاك تۇتۇش دېگەنلىك . بۇ ئۇسۇل ئىبادەت قىلغاندىكى نامازنىڭ ئاشكارا ھەرىكەتلىرى بىلەن بىردەك بولۇپ ، ئۇنىڭ ئاچقۇچلۇق يېرى ، قەلب پۈتۈنلەي ئاللاھنى خىيال قىلىش ئىچىگە غەرق بولغان بولىدۇ . ئۇنىڭ ئاخىرقى نەتىجىسى بولسا ئاللاھدا فەنا بولۇشتىن ئىبارەتتۇر » . بۇ تەلىمات بويىچە ئاللاھنى تونۇش سوپىلارنىڭ مەرىپەت يولىدكى پائالىيەتلىرىنىڭ ئاخىرقى مەقسىتى بولۇپ ، ئۇنىڭغا پەقەت تەرىقەت يولى ئارقىلىقلا يەتكىلى بولىدۇ . تەرىقەت يولىنى بېسىپ ئۆتۈش ناھايىتى مۇشكۈل بولۇپ ، بۇ يولغا كىرگەن ئاز بىر قىسىم كىشىلەرلا ئۇنىڭ ئاخىرىغا يېتەلەيدۇ . تەسەۋۋۇپ تەتقىقاتىدا ، مەزكۇر دىنىي - پەلسەۋىي ئېقىمنىڭ تەرىقەت باسقۇچلىرىنى شەرھلەشتە قىسمەن پەرقلەر مەۋجۇت . مەسىلەن ، بەزى ئەسەرلەردە تەسەۋۋۇپتىكى ھەققە يېتىش يولى شەرىئەت ، تەرىقەت ، مەرىپەت ۋە ھەقىقەتتىن ئىبارەت تۆت باسقۇچقا بۆلۈنىدۇ . بىزنىڭچە بۇ ئەسەرلەردە تەرىقەت بىلەن ئىرادەتتىن ئىبارەت ئىككى

ئۇقۇم ئارلاشتۇرۇۋېتىلگەن بولۇشى مۇمكىن . تەرىقەت ھەققە يېتىشنىڭ بارلىق باسقۇچلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدىغان ئومۇمىي ئۇقۇمدۇر . شۇڭا، داڭلىق شەرقشۇناسلىردىن ئى. ئې. بېرتېلس، ئا. ئې. بېرتېلس، ئا. ن. بالدېرىف، ئى. س. براگىنسكي قاتارلىقلار نىڭ شەرھلىشىدە، تەرىقەت شەرىئەت ، ئىرادەت ، مەرىپەت ۋە ھەقىقەتتىن ئىبارەت تۆت چوڭ دەۋر (باسقۇچ) نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . بارلىق مۇسۇلمانلار ئۇنىڭ تۇنجى باسقۇچى - شەرىئەت باسقۇچىغىلا مەنسۇپ، دەپ قارىلىدۇ . بۇ باسقۇچ ئاللاھنىڭ بىرلىكىگە ، مەۋجۇتلىقىغا ، سۈپەتلىرى ۋە ماھىيىتىگە ئېتىقاد قىلىش ، ئۇنىڭ ئېيتقانلىرىنى سۆزسىز ئورۇنداش قاتارلىق ئون شەرتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

ئىرادەت باسقۇچىدا سالىك مۇرشىدىغا قول بېرىپ ، ئۇنىڭ مۇرىتىغا ئايلىنىدۇ . بۇ جەريانىدا ئۇ ئۆزىنىڭ ئىرادىسى ۋە خاھىشلىرىدىن تامامەن قول ئۈزۈپ ، مۇرشىدنىڭ ئىرادىسى ۋە خاھىشى بويىچە ئىش قىلىشنى ئۆگىنىدۇ . بۇ باسقۇچتا تۆۋەندىكىدەك بىر نەچچە شەرتنى ئورۇنداش تەقەززا قىلىنىدۇ : پۈشايمانلىق ، ئەپسۇس ۋە نادامەت چېكىش ، پىرغا قول بېرىش ، خۇداغا سىغىنىش ۋە ئۇنىڭ مەرھىمىتىگە ئۈمىد باغلاش ، ئەيش - ئىشرەت ۋە شەھۋەتتىن يىراق بولۇش ، پىرغا خىزمەت قىلىش ، پىرنىڭ ئىجازىتى بىلەن ئۇنىڭ سۆھبىتىدە بولۇش ، ئۇنىڭ پەند ۋە نەسىھەتلىرىنى ئاڭلاش ، دۇنيانى تەرك ئېتىش ، دەرۋىشلىك قاتارلىقلار .

مەرىپەت باسقۇچىنىڭ شەرتلىرى مۇنۇلار : فەنافىللاھ دەرۋىشلىكنى قوبۇل قىلىش ، بارلىق ئازابلارغا چىداش ، پاك خىسلەتلەرنى ئىزلەش ، ئاللاھنى تونۇش ، شەرىئەت ۋە تەرىقەتنىڭ بارلىق قائىدىلىرىگە سۆزسىز رىئايە قىلىش ، بۇ دۇنيادىن قول ئۈزۈش ، ئاخىرەتتىكى ھاياتنى ئەۋزەل، دەپ قاراش ، ۋەجد (ھاياجانلىنىش ، شادلىق ھېس قىلىش) دەرىجىسىگە يېتىپ ، ھەقىقەتنىڭ سىرلىرىغا نائىل بولۇش قاتارلىقلار .

ئاخىرقى باسقۇچ ھەقىقەت بولۇپ ، ئۇ تۆۋەندىكىدەك ئوچ شەرتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ : ياخشى ۋە يامانىنى پەرقلەندۈرۈش ، ۋەجدانىڭ سىرلىرىنى پىنھان تۇتۇش ، شەرىئەت ، تەرىقەت ۋە مەرپىەتنىڭ بارلىق قائىدىلىرىگە داۋاملىق بويسۇنۇش قاتارلىقلار .

تەسەۋۋۇپنىڭ ئىلىم ۋە مەرپىەت مەسىلىلىرىدىكى تەلىماتلىرىمۇ ئىدىيالىستىك ماھىيەتكە ئىگە بولۇپ ، تەرەققىياتقا رۇخسەت نوقتىسىدىن ئۇنى جەمئىيەت تەرەققىياتى ئۈچۈن تامامەن زىت ۋە زىيانلىق، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ . تەسەۋۋۇپ تەلىماتىدا ئىلىم ۋە بىلىمنىڭ رولى تامامەن ئىنكار قىلىنىپ ، مۇراقىبە (كۆڭۈلنى ئاللاھقا باغلاپ ، جىمجىتلىقتا ئويلىنىش) ئۇسۇلى ئاساسىدىكى ھېسسىياتنىڭ رولىنى كۈچەپ تەرغىب قىلىنىدۇ . سوپىلارنىڭ پىكرىچە، مەرپىەتتە (خۇدانى تونۇشتا) ئىنسانلارنىڭ مېڭىسى (ئەقلىي ئىقتىدارى) ۋە كىتاب دېگەندەكلەرنىڭ ھېچقانداق رولى بولمايدۇ . بۇنىڭدا ئىنسانلارنىڭ ئىچكى ھېسسىياتى بىلىم مەنبەيى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئۇلار يەنە ئالىي ھەقىقەتنى دەرك (بىلىش) ئېتىشتا زاھىرى (ئاشكارە) ئىلىم كۈپايە قىلمايدۇ، دەپ قاراپ ، دەسلەپتە « قۇرئان كەرىم » ۋە فىقھ ئىلمىنى ئىنكار قىلىشقا ئورۇنۇشقانىدى ، كېيىنچە ئۇلارنىڭ ئىلىم دېگەن ئۇقۇمى پەقەت تەبىئەت قانۇنىيەتلىرىگە بېغىشلانغان تۇرلۇك بىلىملەر ۋە پەلسەپىنى كۆرسىتىدىغان بولدى .

تارىختا، بولۇپمۇ 11 - ئەسىردىن كېيىن ئوتتۇرا ئاسىيادا تەسەۋۋۇپ مەزمۇندا يارىتىلغان ئەسەرلەر ۋە بۇ ئېقىم ئىلگىرى سۈرگەن ئىدىيىلەرگە ئومۇمىي جەھەتتىن نەزەر سالىدىغان بولساق، بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ بىر قىسىم شەيخ ۋە ئىشانلارنىڭ باشچىلىقىدا ئاۋام خەلقنىڭ ئارىسىغا كىرىپ تارقىلىپ ، چوڭقۇر يىلتىز تارتقانلىقىنى ۋە نەتىجىدە ئاۋامنىڭ مۇرىتلىق يولى بىلەن شەيخ ۋە ئىشانلارغا ئىقتىسادىي ۋە ماددىي جەھەتتىن باغلىنىپ ، جاھالەتپەرەسلىكنىڭ كۈچىيىشىگە ئاساس بولغانلىقىنى كۆرۈۋېلىش تەس ئەمەس . يەنە بىر تەرەپتىن، بىر قىسىم ئىلغار پىكىرلىك

كىشىلەر تەسەۋۋۇپ تېرمىنلىرىنى باشقا مەنىلەردە ئىشلىتىپ ، ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئىشلىتىلگەن ئىدىيىلىرى ۋە ئىجتىمائىي تەڭسىزلىككە بولغان تەنقىدي پىكىرلىرىنى ئىپادىلەشتىكى قورالىغا ئايلاندۇرغان ۋە شۇ ئارقىلىق كىشىلەرنى ياخشىلىققا ، ئىنسانىيەرۋەرلىككە ھىدايەت قىلغان . شۇڭا، تەسەۋۋۇرنىڭ يىرىك ۋەكىللىرى ۋە ئۇلارنىڭ بۇ ساھەدىكى ئەسەرلىرى بىلەن ھەرقايسى دەۋرلەردە ئىلگىرى سۈرگەن ئىدىيىلىرىنى مەلۇم بىر قىلىپقا كىرگەن ، ئوخشاش تەشەببۇسلارنى ياقىلىغان، دەپ قاراشقا ۋە ھەممىسىنى بىر تاياقتا ھەيدەشكە ھەرگىز بولمايدۇ . ئەكسىنچە تەسەۋۋۇپ ناھايىتى مۇرەككەپ ، خىلمۇخىل شەكىل ، مەزمۇن ۋە تەشەببۇسلارغا ئىگە بىرخىل ئىجتىمائىي مەدەنىيەت ھادىسىدۇر . بۇ گورۇھ بىرىنچىدىن، سىياسىي سەۋەبتىن شەكىللەنگەن سۈننىيلەرگە، شىئەلەرگە ۋە خاۋارىجلارغا ئوخشىمايدۇ . ئىككىنچىدىن ، يۇقىرىدا ئېيتىلغان مەزھەپلەرنىڭ بىرەرسىنىڭ تارمىقىمۇ ئەمەس . ئۇچىنچىدىن ، ئۇ فىقھە جەھەتتىكى تەشەببۇسلىرىنىڭ ئوخشاش بولماسلىقى سەۋەبىدىن شەكىللەنگەن فىقھە مەزھەپلىرىگىمۇ ئوخشىمايدۇ . تۆتىنچىدىن ، تارىختا ئۆتكەن ئىلمى كالام ئېقىمىغا، يەنى مۇئتەزىلە، مۇرجىئە ئېقىمى ... قاتارلىقلارغا ئوخشىمايدۇ . ئۇ بىر دىنىي ـ پەلسەپىۋىي گورۇھ بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچكي قىسمىدا ئومۇمىي ئورتاقلىق بىلەن بىرگە يەنە بىر ـ بىرىگە قارمۇ قارشى ئىدىيىلەر ، تەشەببۇسلار ۋە سىياسىي كۆچلەرنىڭ كەسكىن كۆرەشلىرى ھېچقاچان توختاپ قالغان ئەمەس . شۇڭا، ئۇنىڭ تارىخىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە ۋە ئوخشىمىغان ماكاندا ئوينىغان رولىمۇ ئۆز ـ ئارا زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ .

توققۇزىنچى باب

ئىسمائىللىزم (ئىسمائىلىيە)

شىئە لەرنىڭ يەتتىنچى ئىمامى ئىسمائىل ئىبنى جەئفەرنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان بۇ پىرقە (كېيىنچە ئۇ بىر قەدەر مۆكەممەل تەلىماتلىرى بىلەن دىنىي ــ پەلسەپىۋي ئېقىم سۈپىتىدىمۇ تونۇلغان) شىئە مەزھىپىگە تەۋە پىرقە ـ ئېقىملار ئىچىدىلا ئەمەس ، بەلكى ئىسلام دۇنياسىدا تەسىرى نىسبەتەن چوڭ ، تەلىماتلىرى بىرقەدەر مۆكەممەل ۋە پائالىيەت دائىرىسى خېلىلا كەڭ بولغان پىرقىلەردىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئۇ 8 ـ ئەسىردە شىئە مەزھىپىنىڭ ئىچكىي قىسمىدا ئىمامىلىققا ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسىدىكى ئىختىلاپلار نەتىجىسىدە دەسلەپتە بىر سىياسىي ـ ئىجتىمائىي ھەرىكەت سۈپىتىدە بارلىققا كەلگەن بولسىمۇ ، لېكىن كېيىنكى تەرەققىيات جەريانىدا ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ھەم خېلىلا مۆكەممەل بولغان ئۆزگىچە تەلىماتلىرى بىلەن ئىسلام دۇنياسىدا خېلى يۇقىرى نوپۇزغا ئېرىشىپ ، تەسىرى نىسبەتەن چوڭ بولغان بىر دىنىي ـ پەلسەپىۋي ئېقىمغا ئايلاندى .

شىئە لەرنىڭ ئىمامىلىققا ۋارىسلىق قىلىشتىكى زىددىيىتى مۇنداق يۇز بېرىدۇ : ئالتىنچى ئىمام جەئفەر سادىق (702 ـ 765) ئىمامىلىققا ۋارىسلىق قىلىشتىكى بىرلىككە كەلگەن قائىدىگە ئاساسەن ، دەسلەپتە چوڭ ئوغلى ئىسمائىلنى ئىمامىلىققا ئۆزىگە ۋارىس قىلىپ تاللاپ ، جامائەتكە ئۇنى ئۆزىدىن كېيىن شىئە لەرنىڭ يەتتىنچى ئىمامى بولىدۇ، دەپ ئېلان قىلىدۇ . ئەمما، ئىمامىلىق تېخى ئىسمائىلگە ئۆتكۈزۈپ بېرىلمەيلا ، ئۇ دادىسىدىن بۇرۇن قازا قىلىدۇ .

بۇنداق ئەھۋالدا ئىمام جەئفەر سادىق ھىچ بولمىغاندا ئىككىنچى ئۇغلى مۇھەممەدنى ۋارىس قىلىپ تاللىشى كېرەك ئىدى . ئەمما، ئۇ باشقىلار كۆتمىگەن يەردىن چىقىپ، كەنجى ئوغلى مۇسا كازىم (745 – 799) نى ئىمامىلىقىنىڭ ۋارىسى، دەپ ئېلان قىلىدۇ . بۇ ھال ئىمامىلارنى ئۆزگىچە پاراسەتكە ۋە ئىلاھىي قۇدرەتكە ئىگە، دەپ قارايدىغان شىئە مەزھىپى تەرەپدارلىرى ئىچىدە قاتتىق غۇلغۇلا قوزغايدۇ . ئىمام جەئفەر سادىق قازا قىلغان (765 – يىلى) دىن كېيىن ، ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ئىچىدە ئىمامىلىق مەسىلىسىدە ئىختىلاپ يۈز بېرىپ ، بۆلۈنۈش كېلىپ چىقىدۇ . ئۇلاردىن بىر قىسمى جەئفەر سادىقنىڭ چوڭ ئوغلى ئىسمائىل ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئىسمائىلنىڭ ئوغلى مۇھەممەدنىڭ ئىمامىلىقىنى قوبۇل قىلىپ ، ئىمامىلىقىنى داۋاملاشتۇرىدۇ . ئۇلار ئالتىنچى ئىمام جەئفەر سادىق دەسلەپتە ئىسمائىلنى ۋارىسلىققا تاللاپ ، ئۇنى يەتتىنچى ئىمام، دەپ ئېلان قىلغانىدى . ئىمام كېيىن يۈز بېرىدىغان ئىشلارنى ئالدىن بىلىشى ۋە چىقارغان ھۆكۈملىرىدىن پېنھۋالماسلىقى كېرەك ئىدى . ئەمما، ئۇ ئىمامىلىقىتا داۋاملىشىۋاتقان قائىدىگە خىلاپ ھالدا ئىككىنچى قېتىم يەنە ۋارىس تاللىدى . ئىمامىنىڭ تۇنجى تاللىشىنىلا ئېتىراپ قىلىشقا بولىدۇ ۋە ئىمامىلىق قېرىنداشتىن-قېرىنداشقا ئۆتمەيدۇ ، دەسلەپتە ئىسمائىل يەتتىنچى ئىمام، دەپ ئېلان قىلىنغانىكەن ، ئۇنىڭغا ئىنىسى ئەمەس ، پەرزەنتلىرى ۋارىسلىق قىلىشى كېرەك، دەپ قارىشىدۇ . بۇ گۇرۇھدىكىلەر جەئفەر سادىقنىڭ ئىككىنچى قېتىم ئىمام دەپ ئېلان قىلغان كىچىك ئوغلى مۇسا كازىمنىڭ ئىمامىلىقىنى ئېتىراپ قىلمايى ، ئىسمائىلنىڭ ئىمامىلىقىدا چىڭ تۇرغانلىقىلىرى ئۈچۈن ، ئىسمائىلىيە (ئىسمائىل تەرەپدارلىرى) دەپ ئاتىلىدۇ .

ئەكسىنچە ، شىئەلەرنىڭ يەنە بىر قىسمى يۇقىرىدىكىلەرگە زىت ھالدا جەئفەر سادىقنىڭ كىچىك ئوغلى مۇسا كازىم ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئىمامىلىقىنى قوبۇل قىلىشىپ ، ئىمامىلىقىنى ئۇن

ئىككىگە يەتكۈزۈدۇ . ئۇلار تارىختا ئون ئىككى ئىمپېرىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ . قالغان بىر قىسىملىرى جەنۇبىي سادىقنىڭ ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەدنى ئىمام دەپ ئېلان قىلىپ ، ئايرىم بىر تارماق بولۇپ تەشكىللىنىدۇ .

ئاددىيلا سىياسىي زىددىيەتلەرنىڭ نەتىجىسىدە بۆلۈنۈپ چىققان ئىسمائىلىيە پىرقىسى كېيىنچە بۇ پىرقىنىڭ دەسلەپكى پىشۋالىرىدىن بىرى بولغان ئابدۇللاھ ئىبنى مەيمۇن قەدداھنىڭ پائالىيەتچانلىقى بىلەن تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ ، تەدرىجى ھالدا شۇ دەۋردە مەۋجۇت بولغان بەزى ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگىمۇ مۇداخىلە قىلىدىغان ۋە تۇرلۇك زىددىيەتلەر ئەۋج ئالغان خەلىپىلىكنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا خىلىلا كۆپ قوللىغۇچىلارغا ئىگە بولغان بىر دىنىي ـ سىياسىي كۈچكە ئايلىنىدۇ . ئابدۇللاھ ئىبنى مەيمۇن قەدداھ دەسلەپكى پائالىيەتلىرى جەريانىدىلا ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ تەشەببۇسلىرى ئالدى بىلەن خەلىپىلىكنىڭ چەت ـ ياقا رايونلىرىدىكى ھاكىمىيەتتىن كۆڭلى سۇۋۇغان كىشىلەرنىڭ كۆڭلىگە تېزرەك ياقىدىغانلىقى ۋە بۇنداق رايونلاردا راۋاجلىنىش ئىمكانىيىتىنىڭ ياخشىراق ئىكەنلىكىنى تونۇپ يېتىپ ، مەزكۇر پىرقىنىڭ تەلىماتلىرىنى تەشۋىق قىلىش مەقسىتىدە ئالدى بىلەن شىمالىي ئافرىقىغا باردى . ئۇنىڭغا بۇ ئىشتا قەرمەت تەخەللۇسى بىلەن تونۇلغان شاگىرتى ھەمدان ئىبنى ئەشئاس ۋە كۆيئوغلى ئەبدان قاتارلىقلار ھەمدەمدە بولىدۇ . بۇ دەل شىمالىي ئافرىقىدىكى بەربەرلەرنىڭ بىرەر ئىمامنىڭ پەيدا بولۇشىغا مۇھتاج بولۇپ تورۇشقان ۋاقتىغا توغرا كېلىدۇ . بۇ پۇرسەتنى قولدىن بەرمەسلىك ئۈچۈن قەدداھ ئۆزىنى مۇھەممەد ئىبنى ئىسمائىلنىڭ نەۋرىسى ۋە ئاخىر زاماننىڭ مەھدىسى[1] دەپ ئېلان قىلىدۇ . بۇ يەردە

---

[1] مەھدىي ـ (ئاللاھ تەرىپىدىن توغرا يولغا يېتەكلىگۈچى) شىئە تەلىماتىدا مەلۇم سەۋەب تۈپەيلى غايىب بولغان ۋە زامانى ئاخىردا قايتىپ كېلىپ ، يەر يۈزىدە ئادالەت ئورنىتىدۇ، دەپ تەسەۋۋۇر قىلىنىدىغان ئىمام ، يولباشچى (پەيغەمبەر) .

ئۇ قىسقىغىنە ۋاقىت ئىچىدە نۇرغۇنلىغان قوللىغۇچىلارغا ئىرىشىدۇ. ئۇنىڭغا ئەگەشكۈچىلەر ناھايىتى كۆچلۈك بولغان بىر تەرغىبات ئاپاراتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ ، ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ يېڭى - يېڭى مەزمۇنلار بىلەن تولۇقلىنىۋاتقان تەلىماتلىرىنى ئەتراپقا تەشۋىق قىلىشىدۇ. نەتىجىدە ئالدى بىلەن مىسىردا ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ قىزى ۋە ئەلىنىڭ ئىيالى بولغان فاتىمەنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان دەسلەپكى ھاكىمىيىتى بارلىققا كەلتۈرۈلىدۇ. بۇ ھاكىمىيەت يېرىم ئەسىر ئىچىدە زورىيىپ ، فاتىمىيلەر خەلىپىلىكى نامى بىلەن قۇدرەتلىك بىر دۆلەتكە ئايلىنىدۇ ۋە 968 - يىلىدىن باشلاپ قائىرەنى پايتەخت قىلىپ ، تەخمىنەن ئىككى ئەسىر (909–1171) مىسىر ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلاردا ھاكىمىيەت يۈرگۈزىدۇ. فاتىمىيلەر خەلىپىلىكى شۇ دەۋردە مىسىردىن باشقا يەنە ماراكەش ، لىۋىيە ، سۇرىيە ، پەلەستىن ، ھىجاز قاتارلىق جايلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. كېيىنكى دەۋرلەردە مەزكۇر خەلىپىلىك مىسىر ۋە ماراكەشتىكى ئورنىدىن ئايرىلىپ ، يەمەننى ئۆز مەركىزى قىلىپ تاللايدۇ. ئەمما، ئىسلام ئەللىرىدە ئۇزلۇكسىز ئەۋج ئالغان سىياسىي كۈرەشلەر ۋە بۇ رايونلارنىڭ بىر قىسمىدا ئېلىپ بېرىلغان يات ئەلەرنىڭ ئىستېلالىرى نەتىجىسىدە ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى بىر نەچچە ئەسىر تەقىپكە ئۇچراپ ، پاراكەندىچىلىك ئىچىدە كۈن ئۆتكۈزىدۇ. 17 - ئەسىردە ئۇلارنىڭ تەشۋىقاتى قايتىدىن جانلانىپ ، ھىندىستاننىڭ گۈجەرات شەھىرىدە قايتىدىن ئىسمائىلىيە مەركىزى بەرپا قىلىنىدۇ.

فاتىمىيلەر بىلەن ئابباسىيلار خەلىپىلىكى ئوتتۇرىسىدا ياراشتۇرغىلى بولمايدىغان زىددىيەتلەر مەۋجۇت ئىدى. فاتىمىيلەر شىمالىي ئافرىقىدىن تارتىپ ھىندىستانغىچە ، ئەرەبىستانىڭ شىمالىدىن تارتىپ خۇزىستانغىچە بولغان كەڭ تېررىتورىيىدە ئابباسىيلار خەلىپىلىكىگە قارشى كۆپلىگەن مەخپىي تەشكىلاتلارنى قۇرۇپ ، ئۆز تەلىماتلىرىنى تەرغىب قىلىش بىلەن بىرگە ئابباسىيلار

خەلىپىلىكىگە قارشى تۇرلۇك تەشۋىقاتلارنى ئېلىپ بارىدۇ . ئۇلار ئۆز تەشۋىقاتلىرىدا تۆۋەن قاتلامدىكى خەلقنىڭ تۇرلۇك مەنپەئەتلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈشنى ئالدىنقي ئورۇنغا قويغاچقا ، بۇ خىل تەشكىلاتلار ھەر قايسى جايلاردىكى يەرلىك خەلقلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىپ ، ئابباسىيلار ھاكىمىيىتىگە زور خەۋپ بولۇپ قالىدۇ ، ھەتتا خەلىپىلىكنىڭ ھاكىمىيەت شەكلىدىن نارازى ياكى ھاكىمىيەتتىن ئازار يېگەن يوقىرى تەبىقىدىكى نۇرغۇن كىشىلەرمۇ ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرىنى قوبۇل قىلىپ ، ھاكىمىيەتكە قارشى كۈچلەرنىڭ سېپىگە قوشۇلىدۇ . تەشۋىقاتنىڭ تەسىرى خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرنىمۇ سىرتتا قالدۇرمايدۇ . مۇئەييەد فىددىن شىرازى ، ھەسەن سەباھ ۋە ناسىر خۇسراۋ قاتارلىق ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ پېشۋالىرىمۇ دەسلەپتە خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھردىن مىسىرغا بېرىپ ، فاتىمىيىلەرنىڭ دۆلىتى تۈزۈلمىسى ۋە بۇ ھاكىمىيەت ئاستىدىكى خەلقلەرنىڭ ھاياتى ھەم ئىسمائىلىيەنىڭ ئاساسىي تەلىماتلىرى بىلەن يېقىندىن تونۇشۇپ ، ئۆزىيۇرتلىرىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرى تەرغىباتى بىلەن شوغۇللىنىپ ، بۇ ساھەدە كاتتا شۆھرەت قازىنىدۇ . ئۇلارنىڭ ئۇزلۇكسىز تىرىشچانلىقى بىلەن ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرى 11 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىلا خۇراسان ، خۇزىستان ، ئىراق ، بەھرەين ۋە يەمەن قاتارلىق جايلاردا كەڭ دائىرىدا تارقىلىپ ، نۇرغۇن ئاھالىلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنىدۇ .

مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، ئىسمائىلىيە تارىخىدىكى مەشھۇر شەخسىلەردىن بىرى بولغان ھەسەن سەباھ ئىراندا ئەلەمۇت قەلئەسىنى ئۆزىنىڭ مەزمۇت قارارگاھىغا ئايلاندۇرۇپ ،ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرى تەرغىباتىنى قانات يايدۇرىدۇ . ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ئىرانىنىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا جىددىي تەشۋىقات پائالىيەتلىرى بىلەن شوغۇللىنىدۇ . نەتىجىدە ئۇلار ئەلەمۇت قەلئەسىنى مەركەز قىلىپ، ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ مۇستەقىل دۆلىتىنى

(1090 – 1256) بارلىققا كەلتۈردى . ئەمما، شەرقتىن بالايىئاپەتتەك يېتىپ كەلگەن موڭغۇل ئىستىلاسى ئىسمائىلىيە دۆلىتىنىڭ تەرەققىيات ئىقتىدارىنى سۇسلاشتۇرۇپ ، ئۇنىڭ مەركىزىي بولغان ئەلەمۇت قەلئەسى نەچچە قېتىم مۇھاسىرىگە ئېلىنىدۇ، قانلىق ئۇرۇشلار ئېلىپ بېرىلىدۇ . دەسلەپتە موڭغۇللارغا ئۇنۇملۇك قارشىلىق كۆرسەتكەن ئەلەمۇت قەلئەسى ئاخىر ئالدىنىپ ، موڭغۇللار تەرىپىدىن بېسۋېلىنىدۇ . ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى موڭغۇللارغا قارشى كۆرەشلىرىنى ئۆز ئىلكىدىكى دامغان قاتارلىق باشقا قەلئەلەردە يەنە نەچچە يىل داۋاملاشتۇرىدۇ . ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ تاغلىق رايونلاردىكى بۇ ئاخىرقى پاناھگاھى موڭغۇل خانى ئەبۇ سەئىد دەۋرىدە يوقۇتۇلىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئەلەمۇت قەلئەسىنى مەركەز قىلغان ئىسمائىلىيە دۆلىتى تەرەپدارلىرى ھەر تەرەپكە چېچىلىپ ، بىر قىسمى بەدەخشانغا ، قالغان بىر قىسىملىرى ئەتراپتىكى تاغلىق رايونلار ۋە ئۇدۇل كەلگەن تەرەپلەرگە بېرىپ پاناھلىنىدۇ .

بۇ دەۋردە ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرىغا تەقىيە نامىدا يېڭى مەزمۇن قوشۇلىدۇ . تەقىيەدە بەلگىلەنگەن بەلگىلىمىلەردە ھەرقانداق بىر ئىسمائىلىيە تەرەپدارى جېنىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن ، سۈننىيلەر ئارىسىدا ئۆلارنىڭ رەسمىيەتلىرىنى بەجا كەلتۈرۈپ ، ئۆزلىرىنى سۈننىي، دەپ ئاتىسا ، ۋە شىئەلەر ئارىسىدا ئۆزلىرىنى شىئە دەپ ئۆلارنىڭ قائىدە- يوسۇنلىرىنى ئورۇندىسا بولىۋېرىدۇ ، ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرى تەشۋىقاتىغا پايدىسىز بولغان خەتەرلىك رايونلاردا تەرغىباتىنى توختىتۇش كېرەك، دەپ كۆرسىتىلىدۇ . نەتىجىدە ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى بىرنەچچە ئەسىرگىچە ئۆزلىرىنىڭ مەركىزىي ئاپپاراتىدىن ئايرىلىپ قېلىشىدۇ . 18 - ئەسىردە مەزكۇر دىنىي - پەلسەپىۋىي ئېقىمنىڭ پائالىيەتلىرى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ . 1804 يىلى ئىراندا توغۇلغان ھەسەن ئەلىشاھ 13 يېشىدا ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئىمامىلىقىنى ئۈستىگە

ئالغاندىن كېيىن ئىرانىنىڭ شۇ دەۋردىكى كەجەر خاندانلىقىنىڭ شاھى فەتھ ئەلىشاھنىڭ ماسلىشىشى بىلەن ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى قايتىدىن جانلىنىشقا يۈزلىنىدۇ. ھەسەن ئەلىشاھ ئىران شاھى فەتھ ئەلىشاھنىڭ سەرخىل نامىلىق قىزىنى ئەمرىگە ئېلىپ شاھلىق بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورنىتىدۇ ۋە 1830 - يىلى ئىران شاھى ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ 46 - ئىمامى بولغان ھەسەن ئەلىشاھغا ئاغاخان دېگەن پەخرىي ئۇنۋان بېرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بىرىنچى ئاغاخان دەپ ئاتىلىپ، ئاغاخانلار ۋارىسلىقىدىكى ئىمامىلىق يولغا قويۇلىدۇ. كەجەر خاندانلىقىنىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا مۇھەممەد شاھ چىققاندىن كېيىن ئىمام بىلەن شاھنىڭ ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت توغۇلۇپ قالىدۇ. سىياسىي جەھەتتىن تەڭلىكتە قالغان ھەسەن ئەلىشاھ 1843 - يىلى ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ مەركىزىنى ئىراندىن ھىندىستانغا كۆچۈرىدۇ. مەركەز دەسلەپتە 1846 — يىلى ھىندىستاننىڭ گۇجرات دېگەن شەھرىدە تەسىس قىلىنىپ، 1848 — يىلى بومباي شەھرىگە كۆچۈرۈلىدۇ. ھەسەن ئەلىشاھ 64 يىل ئىمامىلىق تەختىدە ئولتۇرغاندىن كېيىن، 1881 — يىلى قازا قىلىدۇ. بومبايدا تۇغۇلۇپ، شۇ يەردە ئۆسكەن ئىككىنچى ئاغاخان شاھ ئەلىشاھ دادىسىنىڭ ئىمامىلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ، ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ 47 - ئىمامى بولۇپ تەينىلىنىدۇ. ئۇ پەقەت تۆت يىللا ئىمامىلىق قىلغاندىن كېيىن 1885 - يىلى قازا قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى سۇلتان مۇھەممەدشاھ 8 يېشىدا ئىمامىلىققا تەينىلىنىدۇ. ئۇچىنچى ئاغاخان بولغان سۇلتان مۇھەممەدشاھ ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ 48 - ئىمامى بولۇپ، 72 يىل ئىمامىلىق قىلغاندىن كېيىن 1957 - يىلى جەنۇبدا ئالەمدىن ئۆتىدۇ. سۇلتان مۇھەممەدشاھنىڭ شاھزادە سەدرىددىن ۋە شاھزادە ئەلىخان نامىلىق ئىككى ئوغلى بولسىمۇ، لېكىن ئۇ شاھزادە ئەلىخان نامىلىق ئوغلىدىن بولغان نەۋرىسى شاھ كەرىم ئەل ھۇسەينىنى ئۆزىگە ۋارىس

قىلىپ تاللايدۇ . ئۇ 1936 – يىلى تۇغۇلغان، 1959 – يىلى ئامېرىكىنىڭ خارۋارد (Harvard) ئونىۋېرسىتېتىنى پۈتتۈرگەن . تۇتىنچى ئاغاخان شاھ كەرىم ئەل ھۇسەينى يېگىرمە يېشىدا ئىمامىلىققا ۋارىسلىق قىلىدۇ . ئىسمائىلىيەنىڭ 49 - ئىمامى بولغان تۇتىنچى ئاغاخان شاھ كەرىم ئەل ھۇسەينى بىزنىڭ زامانىمىزدا ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ھېچ قايسى دۆلەتكە تەۋە بولمىغان دىنىي تەشكىلاتنىڭ يېتەكچىسى بولۇپ ، ھازىر ئىمام (تېرىك ئىمام) نامى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ . ئۇ ھەرقايسى دۆلەتلەرگە تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ سىياسىي ھاياتىغا قىلچە مۇداخىلە قىلماسلىق پىرىنسىپى ئاستىدا ، كونكرېت دىنىي ئىشلار بىلەن شوغۇللانغۇچىلارغا دىنىي ئۇنۇۋان بېرىش، دىنىي ئىشلاردىكى كونكرېت مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا ياردەم بېرىش ۋە تۇرلۇك دىنىي پائالىيەتلەرگە يېتەكچىلىك قىلىشتىن باشقا ھەرقايسى دۆلەتلەردە تەسىس قىلىنغان ئۆز ئىلكىدىكى مۇقىم دارامەتكە ئىگە مەدەنىيەت، مائارىپ ، سەھىيە ۋە ئىجتىمائىي تەرەققىيات فوندلىرىغا تايىنىپ ، ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئىجتىمائىي ، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت، مائارىپ ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا خالىس ياردەم قىلماقتا .

ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ تەلىماتلىرى دەۋەت نامى بىلەن ئاتىلىپ ، ئۇنىڭ ھەرقايسى ئورۇنلاردىكى تەرغىبات ئىشلىرىغا دائىيلار[1] مەسئۇل قىلىنىدۇ . ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ فاتىمىيلەر دەۋرىكى بىرلىككە كەلگەن تەلىماتلىرى تارىختا « دەۋەتى قەدىم » (كونا دەۋەت) نامى بىلەن ئۇچرايدۇ . كېيىنچە ئۇ ھەسەن سەباھ تەرىپىدىن قايتا تولۇقلىنىپ ۋە ئۆزگەرتىلىپ ، شۇ دەۋردىكى ئېھتىياجغا تېخىمۇ ماسلاشتۇرۇلغان . ھەسەن سەباھنىڭ قايتا

---

[1] دائىي – (دەۋەت قىلغۇچى ، تەرغىباتچى) ئىسمائىلىيە پىرقىسىدا دىنىي مۇلازىملارنىڭ ئۇنۋانى بولۇپ، فاتىمىيلەر دەۋرىدىكى ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىدا ئۇ ئىمام ، ناتىق ۋە ھۇججەتتىن كېيىنكى تۇرىدىغان بەشىنچى ئورۇندىكى ئۇنۋان ئىدى .

ئىشلىشى بىلەن يولغا قويۇلغان دەۋت « دەۋتى جەدىد » (يېڭى دەۋت) نامى بىلەن شۆھرەت قازىنىدۇ . بۇ دەۋتلەرنىڭ كونكرېت مەزمۇنلىرى ۋە ماھىيىتى مەخپىي تۈزۈلىدىغان بولۇپ، ئۇلارنى پەقەت باتىنىي (يوشۇرۇن) تەلىماتلارنىڭ سىرلىرىدىن تولۇق ئاگاھ كىشىلەرلا توغرا دەرك ئېتەلەيدۇ، دەپ قارىلىدۇ . ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرىنى قوبۇل قىلىپ ، بۇ دىنىي - پەلسەپىۋي ئېقىمنىڭ ئەزاسىغا ئايلانغۇچىلار ئالدى بىلەن قەسەم ئىچىپ ، ئۆزىنىڭ ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بارلىق تەلىماتلىرىغا مەڭگۈ سادىق بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈشىدۇ . قەسەم يات قىلغانلار ئاۋۋال ئىسمائىلىيە تەلىماتىدىكى يەتتە ئىمامغا ئائىت ئاساسىي قاراشلار ، « قۇرئان كەرىم » نىڭ يوشۇرۇن مەنىلىرى ، بەزى دىنىي مەسىلىلەرگە بېرىلىدىغان سىمۋوللۇق تەبىرلەر ۋە بەزى ئايەتلەرگە ئائىت ئۆزگىچە شەرھلەرگە ئوخشاش ئاساسىي ئۇسۇللار (پرىنسىپلار) بىلەن تولۇق تونۇشۇپ چىقىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئۆزگىچە ئىلاھىيەتشۇناسلىقىنى ئۆگىنىشنى باشلايدۇ . مەزكۇر ئېقىمنىڭ تەبىئەت ۋە جەمئىيەتكە ئائىت تەلىماتلىرىنىڭ ھەممىسىنى تولۇق ئىگىلەش پەقەت ئازبىر قىسىم كىشىلەرگىلا مۇيەسسەر بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ .

مەنبەلەردە ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى دىنىي ئۇنۇانلار ئارقىلىق دەرىجە بەلگىلەش تۈزۈمىنى يولغا قويغان بولۇپ ، ھەر قايسى رايونلاردىكى دىنىي تەرغىبات ئىشلىرىغا يېتەكچىلىك قىلغۇچىلارنىڭ ئۆز - ئارا مۇناسىۋەتلىرى ئۇلارنىڭ دىنىي ئۇنۇانلىرى بويىچە تەڭشىلىندۇ، تۆۋەن دەرىجىدىكىلەر ئۆزلىرىدىن يوقىرى دەرىجىگە ئىگە بولغانلارغا سۆزسىز بويسۇنىدۇ، دەپ خاتىرىلەنگەن . ئەمما ، مەيلى تارىخىي ماتېرىياللار ياكى دىنىي تەتقىقاتچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدە بولسۇن، ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى يولغا قويغان ئۇنۇۋان - دەرىجىنىڭ بىرلىككە كەلگەن ئومۇمىي سانى، يەنى بۇ دەرىجىلەرنىڭ قانچە بالداققا بۆلىنىدىغانلىقى توغرۇلۇق ئېنىق

مەلۇمات يوق . ئىسمائىلىيە ئېقىمىنىڭ داڭلىق تەرغىباتچىلىرىدىن بىرى بولغان ۋە ئۆزى ھۆججەتلىك ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن ناسىر خوسراۋ ئۆزىنىڭ «كەلامى پىر» (پىرنىڭ سۆزى) ناملىق ئەسىرىدە دىنىي ئونۋانلارنىڭ سانىنى يەتتە دەرىجىگە بۆلىنىدۇ، دەپ قارايدۇ . يەنە بەزى مەنبەلەردە ئۇنىڭ توققۇز دەرىجىگە بۆلىنىدىغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بېرىلىدۇ . تارىخچىلارنىڭ كۆپ قىسمى ناھايىتى ئىشەنچلىك دەپ قارايدىغان ھەمدۇددىن كىرمانىنىڭ مەلۇماتىدا، ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ دىنىي ئونۋانلىرى ئون دەرىجىدىن تەركىب تاپىدۇ، دېيىلىپ ، ئۇنى ئۆز تەرتىپلىرى بويىچە تۆۋەندىكى ناملار بىلەن ئاتايدۇ : ناتىق ، ئاساس ، ئىمام ، باب ، ھۆججەت ، دائىيى بالىغ ، دائىيى مۇتلەق ، دائىيى مەھدۇد ، مەئزۇنى مۇتلەق ، مەئزۇنى مەھدۇد . ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ تەلىماتى بويىچە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن ئەلى ناتىق ۋە ئاساسلاردۇر . ھەسەن ، ھۈسەين ، ئەلى ئىبنى ھۈسەين ، مۇھەممەد ئىبنى ئەلى ، جەئفەر ئىبنى مۇھەممەد ، مۇھەممەد ئىبنى ئىسمائىل ئىبنى جەئفەر قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىمامىلاردۇر . ھەر بىر ئىمام ئون ئىككى ھۆججەتكە ئىگە بولۇپ ، ھەر بىر ھۆججەت ئۆز نۆۋىتىدە مەلۇم بىر كونكرېت رايونىنىڭ دىنىي ئىشلىرىنىڭ مەسئۇلى ھېسابلىنىدۇ . ھۆججەتلەرگە بۆلۈپ بېرىلگەن رايونلار جەزىرە (ئارال) دەپ ئاتىلىدۇ، مەلۇم ئارالدىكى دىنىي تەرغىبات ئىشلىرىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان ھۆججەتلەر ساھىپجەزىرە (ئارال ئىگىسى) نامى بىلەن ئاتىلىدۇ . ساھىپجەزىرىلەر ئۆزلىرى مەسئۇل بولغان رايونلاردا يەنە ئوتتۇز دائىي تەيىنلەپ ، شۇلار ئارقىلىق تۈرلۈك دىنىي تەرغىبات ئىشلىرىنى باشقۇرىدۇ . ھەربىر دائىي يەنە ئۆزلىرىگە تەۋە مەئزۇنلار[1]غا ئىگە بولىدۇ . ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بۇ خىل دىنىي ئۇنۋان دەرىجىسى بويىچە باشقۇرۇلۇش - باشقۇرۇلۇش ئۈسۈلى ۋە دىنىي

---

[1] مەئزۇن - مەلۇم ئىشنى بېجىرىش ھوقۇقىغا ئېرىشكەنلەر .

ئىشلارغا يېتەكچىلىك قىلىش سىستېمىسى ئاشكارا يولغا قويۇلغان بولۇپ ، ئوخشىمىغان جەزىرە لەردە قىسمەن پەرقلەرمۇ مەۋجۇتتۇر . مەسىلەن، ھەسەن سەباھ ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى پائالىيەت ئېلىپ بارغان رايونلاردا دىنىي ئۇنۇتۇلارنىڭ نامىدىمۇ قىسمەن پەرقلەر مەۋجۇت . ئۇلار « دەۋەتى جەدىد » نىڭ يارانقۇچىلىرى بولغاچقا ، دىنىي ئۇنۇتۇلار دەرىجىلىرىگىمۇ ئۆزگەرتىش كىرگۈزۈپ ، سۈس ، دائىيى كەبىر ، رەفىق ، لاسىق ، فىدائىي دېگەندەك ناملارنى قوللىنىدۇ .

ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ دىنىي - پەلسەپىۋىي تەلىماتلىرى خېلىلا مۇكەممەل بىر سىستېمىغا ئىگە بولۇپ ، ئۇنىڭ راۋاجلىنىشىدا قازى نۇئمان ئىبنى ھايۇن تەمىمى ، ھەمدۇددىن كىرمانى ، ئەبۇيەقۇب سىجىستانى ، ناسىر خۇسراۋ قاتارلىق شەخسىيەتلەر مۇھىم رول ئويناغان . بۇ تەلىماتلاردا ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى تەبىئەت ۋە جەمئىيەتكە ئائىت ئاساسىي مەسىلىلەردە بىرلىككە كەلگەن قاراشلار ئوتتۇرا شەرق، بولۇپمۇ ئىران خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋىي پەلسەپىۋىي قاراشلىرى ۋە قەدىمكى يونان پەيلەسوپى ئەپلەتوننىڭ ئالەم قاراشلىرى بىلەن ئۆزئارا يوغۇرۇلۇپ ، ئىسلامنىڭ ھەرقايسى مەزھەپلىرى ئوتتۇرىسىدا تالاش - تارتىش قىلىنىۋاتقان تۈرلۈك ئۆتكۈر مەسىلىلەر ئۆزگىچە نۇقتىلاردىن شەرھلەنگەن . ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرى بويىچە تەۋھىد (ئاللاھنىڭ يېگانىلىقىغا بولغان ئېتىقاد) ، خىلقەت (مەۋجۇدىيەتنىڭ يارىتىلىشى ھەققىدىكى قاراش) كە ئوخشاش دىنىي ئەھكاملار ۋە نامازى ، روزا ، زاكات ، ھەجگە ئوخشاش دىنىي پەرزلەر ئىسلامنىڭ زاھىرى (ئاشكارا) تەرەپلىرى بولۇپ ، ئۇلارنى بىلىش ۋە بەجا كەلتۈرۈش بارلىق مۇئمىنلار، جۈملىدىن ئىسمائىلىيەنىڭ تۆۋەن قاتلامدىكى مۇرىتلىرى ئۈچۈن باش تارتىپ بولمايدىغان مەجبۇرىيەتتۇر . ئەمما، ئىسلامدىكى ئەھكام ۋە پەرزلەرنىڭ زاھىرى تەرىپىدىن باشقا يەنە باتىنى (يوشۇرۇن) تەرىپىمۇ ئىسمائىلىيە ئىلاھىيەتشۇناسلىقىدا ئۆزگىچە يوللار بىلەن شەرھلىنىدۇ .

ئىسمائىلىيە تەلىماتىدا ئاللاھ ۋۇجۇدى روھانىي (روھىي بارلىق) مۇ ئەمەس ، ۋۇجۇدى جىسمانىي (جىسمانىي بارلىق) مۇ ئەمەس ، ئۇ ھېچقانداق سۈپەتكىمۇ ئىگە ئەمەس . ئۇنىڭ قانداقلىقىنى دەرك ئېتىشكە ئىنسانلارنىڭ ئەقلىي ئىقتىدارى يېتىشمەيدۇ، دەپ قارىلىدۇ . ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى تەلىماتىدا ئاللاھنىڭ مەۋجۇتلىقى ئىنكار قىلىنمايدۇ . ئامما، ئۇكونكرېت تۈس ئالغان مەۋجۇدىيەتنىڭ ۋاستىلىق يارىتىۋچىسى، دەپ قارىلىدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، ئاللاھ ئەقلىي كۆل[1]نى يارىتقان ۋە ئەقلىي كۆل ئۆز نۆۋىتىدە نەفسى كۆل[2]نى بارلىققا كەلتۈرگەن ، نەفسى كۆلدىن كائىناتتىكى جىمى مەۋجۇدىيەتلەر يارالغان . ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرىنىڭ يارالمىشقا ئائىت قاراشلىرىدا مەۋجۇدىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشى بىر نەچچە باسقۇچقا بۆلىنىدۇ . بۇ باسقۇچلارنىڭ تەرتىبىدە ۋاھىد[3] ، ئەقلىي كۆل ، نەفسى كۆل ۋە تەبىئەت دېگەندەك ئۇقۇملار ناھايىتى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ . نەفسى كۆل بولسا ھاياتلىقنىڭ مەنبەيى سۈپىتىدە ھەيۋلا (كونكرېت ماددىلار) نى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن ، يەنى ئۇ مەلۇم ماكان ھەم زاماندا كونكرېت تۈس

---

① ئەقلىي كۆل - ئەقلىي كۆل - (كامىل ئەقىل) ئىسلام پەلسەپىسىدىكى ئۇقۇملارنىڭ بىرى بولۇپ ، ئېيتىلىشىچە بۇ سۆز گويا ۋەھىي تەرىقىسىدە ئاللاھدىن جەبرائىل ئارقىلىق مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامگە يەتكۈزۈلگەن . بۇ ئۇقۇم ئىسلامنىڭ ھەرقايسى پەلسەپىۋىي ئېقىملىرىدا كېيىنچە پەرقلىق مەنىلەردە قوللىنىلىدىغان بولغان . مەسىلەن، ئۇ تەسەۋۋۇپتا يارالمىشنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى دەپ ھېسابلىنىدۇ. ئىسمائىلىيە تەلىماتىدىمۇ ئاللاھ دەسلەپتە بىۋاستە ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن بارلىق بولۇپ ، كېيىنچە باشقا مەۋجۇداتلار ئەقلى كۆلدىن يارالغان، دەپ قارىلىدۇ .

② نەفسى كۆل - (كامىل روھ - جان ، بىر پۈتۈنلۈككە ئىگە دۇنياۋىي روھ) ئىسلام پەلسەپىسىدە ئالەمنىڭ يارىلىشى ۋە ئۇنىڭ ھەرىكىت نۇقتىسى ، يوقىرى ۋە تۆۋەندىكى ئالەمنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان ئۇقۇم بولۇپ ، يارالمىشنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى، يەنى ماددا ، ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ پەيدا بولۇش باسقۇچىنى كۆرسىتىدۇ . ئۇ بارلىق جانلىقلارنىڭ ھايات مەنبەيىدۇر . مەسىلەن، ئادەمنىڭ روھى (جېنى) نەفسى كۆلنىڭ بىر زۆررىسى (ناھايىتى كىچىك بىر بۆلىكى) دۇر .

③ ۋاھىد ــ (يەككىلىك ، تەنھالىق ، بىرلىك) ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرىدا مەۋجۇدىيەتنى بارلىققا كەلتۈرگۈچى مەنبە (يارىلىش مەنبەسى) نىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى كۆرسىتىدىغان ئۇقۇم .

ئالغان ئاسمان جىسىملىرى ، ئەناسىر (تۇرلۇك ماددىلار) قاتارلىق بارلىق مەۋجۇداتلارنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى ئاساسىي مەنبەدۇر ، دۇنيادىكى بارلىق مەۋجۇدىيەتلەر نەفسى كۇلدىن يارالغاچقا ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى جانلىق بولىدۇ ، ھەربىر قىلىپ تۇرىدۇ ۋە جانسىز مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ . شۇنداقلا نەفسى كۇلىنىڭ ئاساسىنى ئەقلى كۇل تەشكىل قىلغاچقا ، ئەقلى كۇلمۇ بارلىق مەۋجۇداتلاردا ئۆز ئەكسىنى تاپقان بولىدۇ . دەل ئەقلىي كۇلىنىڭ بارلىق مەۋجۇداتلارنىڭ ۋوجۇدىدىكى شاراپىتىدىن ھەرقانداق جانلىقنىڭ ھەربىرىتى تەرتىپسىزلىكتىن خالىي بولۇپ ، مەلۇم قانۇنىيەتكە ئىگىدۇر ۋە شۇ ئاساسىدا تەرەققىي قىلىپ ۋايىغا يېتىدۇ، دەپ قارىلىدۇ . ئۇلار يوقىرىدىكىدەك قاراشلارغا ئاساسەن ئىنسانلارنىمۇ ئاللاھ بۇاستە ياراتقان بولماستىن ، بەلكى ئۇ ۋاستىلىك يارىتىلغان ، يەنى ئىنسانلارمۇ ئەقلىي كۇل بىلەن نەفسى كۇلدىن بارلىققا كەلگەن ، ئەگەر ئاللاھ ئىنسانىنى بىۋاستە ياراتقان بولسا ، ئۇ ھالدا ئىنسان ھازىرقىدەك ناكامىل بولۇپ قالماس ئىدى ۋە ھەرقانداق گۇناھدىن خالىي ، كامالەتكە يەتكەن ، كەم - كۇتىسىز بولغان بولاتتى، دەپ قارايدۇ . ئىسمائىلىيە تەلىماتى بويىچە ئالەم ئەبەدىيلىككە ئىگە ۋە يوقۇلۇشچانلىقتىن خالىي بولۇپ ، بۇنىڭ ئاساسىي سەۋەبى ئۇنىڭ جەۋھەر (ھەممە نەرسىنىڭ ئەسلى) ئىكەنلىكىدىندۇر . كونكرىت جىسىملار يوقۇلۇشچانلىققا ئىگە ، ئەمما ئالەم مەڭگۇلۇكتۇر . كونكرىت جىسىملارنىڭ ماكانى ۋە زامانى مەلۇم چەككە ئىگە ، جىسىملار شۇ چەك ئىچىدىلا كونكرىت شەكىل ۋە مەزمۇنغا ئىگە بولالايدۇ . ئەمما، ئالەم بۇنداق چەكتىن خالىيدۇر . جىسىملارنىڭ ھالەت ئۆزگىرىشى ماكان ۋە زامانغا بېقىنغاچقا، شۇنداقلا ئالەم ئۆزگىرىشچانلىقتىن خالىي بولغاچقا ، ماكان ۋە زامان چۈشەنچىسىنىمۇ بىر پۈتۈن ئالەمگە تەتبىقلاشقا بولمايدۇ، دەپ قارىلىدۇ . شۇ تەرىزدە ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ يارالمىشقا ئائىت قاراشلىرىدا ئاللاھدىن تاكى ھەيۋلاغىچە يەتتە تەجەللىي

(جىلۇنلىنىش ، كۆرىنىش) باسقۇچى يۇز بېرىپ ئۆتىدۇ . بۇ يەتتە باسقۇچ بۇ ئالەمدىكى يەتتە پەيغەمبەر ۋە ئىمام (ھەزرەتى ئادەم ئەلەيھىسسالام ، نۇھ ، ئىبراھىم ، مۇسا ، ئەيسا ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە ئىسمائىل①) غا تاناسىپلىشىدۇ، دەپ قارىلىدۇ .

شىئە مەزھىپى پەيدا بولغان دەسلەپكى دەۋرلەردىلا بۇ مەزھەپ تەرەپدارلىرى ئەلى ۋە فاتىمەنىڭ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن بىر مەخپىي ئىلىمنى ئۆگىنىۋالغانلىقى ۋە بۇ ئىلىمغا كېيىنچە پەقەت ئەلەۋنىيلەر (ئەلىنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى) لا ۋارىسلىق قىلالايدىغانلىقىنى كۆچەپ تەرغىپ قىلىپ ، شۇ ئارقىلىق ئەلەۋنىيلەرنىڭ ئىمامىلىققا ۋارىسلىق قىلىشتا باشقىلارغا قارىغاندا كۆپ جەھەتتىن ئەۋزەللىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولۇشتى . بۇ خىل قاراش ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرىنىڭ پەيغەمبەرلىك ۋە ئىمامىلىق ، « قۇرئان كەرىم » ۋە شەرىئەتكە ئائىت تەلىماتلىرىدىمۇ مۇھىم ئورۇن ئىگىلەيدۇ . ئالدى بىلەن ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى « قۇرئان كەرىم » ۋە شەرىئەتنىڭ زاھىر (ئاشكارا) ۋە باتىن (يوشۇرۇن) دىن ئىبارەت ئىككىي قاتلامدىن تەركىب تاپىدىغانلىقىنى ۋە ئاددىي مۇئمىنلارنىڭ « قۇرئان كەرىم » ۋە شەرىئەتنىڭ زاھىرىي تەرەپلىرىدىنلا بەھرىمەن بولالايدىغانلىقىنى ، ئۇنىڭ باتىنىي تەرەپلىرىنى توغرا دەرك ئېتىش بولسا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن مىراسقا ئالغان « مەخپىي ئىلىم » نىڭ شاراپىتى بىلەن پەقەت ئەلەۋنىيلەر ۋە ئۇلارغا ئەگەشكۈچىلەرگىلا تولۇق نىسىپ بولىدىغانلىقىنى كۆچەپ تەكىتلىشىدۇ . بۇ نۇقتىدىن ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى ئۆز تەلىماتلىرىنى « دىنىي ھەق » نامى بىلەن ئاتايدۇ .

ئىسمائىلىيە تەلىماتى بويىچە ئىسلام (بويسۇنۇش ، ئىتائەت قىلىش) زاھىر تەرەپ بولۇپ ، ئىمان ئۇنىڭ باتىنىدۇر . ئىسلام

---

① بۇ يەردە جەئفەر سادىقنىڭ نەۋرىسى مۇھەممەد ئىبنى ئىسمائىل كۆزدە تۇتۇلىدۇ .

ئىقرار بولۇپ ، ئىمان ئىقرارنىڭ مەرپىەت بىلەن بىرلىشىشى . شەرئىەتمۇ ئوخشاشلا زاھىر ۋە باتىندىن ئىبارەت ئىككى قاتلامنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئۇنىڭ زاھىر تەرپى مۇئمىنلەرگە مەلۇم بولسا ، باتىن تەرپى پەقەت مەخپىي ئىلىمنىڭ بىلگۈچىلىرى بولغان ئەلەۋىيلەر ۋە ئۇلارغا ئەگەشكۈچىلەرگىلا ئاشكارىدۇر . شەرئىەت - ئىمانىنىڭ زاھىرىي ئىپادىلىنىشى بولۇپ ، ئۇنىڭ باتىنىدە ھەقىقەتتىن ئىبارەت ئىلىم يوشۇرۇنغان . شەرئىەت بىلەن ھەقىقەتنىڭ مۇناسىۋىتى زاھىر بىلەن باتىن ۋە ھېس بىلەن ئەقىلنىڭ مۇناسىۋىتىدۇر . زاھىر - ئاددىي مۇئمىنلەرگە ئاشكارا بولمىغان ماھىيەتنى - ھەقىقەتنى يېپىپ تۇرغۇچى پەردىدۇر . شەرئىەت زامان ۋە تارىخىي تەرەققىياتقا زىچ باغلىنىشلىق بولۇپ ، تارىخنىڭ تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ . ئەمما، ھەقىقەت بىر خىل ئىلاھىي قۇدرەت بولۇپ ، زامان ۋە تارىخ تەرەققىياتى بىلەن ھېچقانداق باغلىنىشى يوق . بۇ ھەم ئەبەدىي ئەقىلنىڭ ئۆزگىچە سۈپەتلىرىدىن بىرىدور . شۇڭا، ھەقىقەتنىڭ پەيدا بولۇشىنى شەرئىەت كەلتۈرگۈچى بىرەر پەيغەمبەرنىڭ نامى بىلەن باغلاشتۇرۇشقا بولمايدۇ . ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بۆيۈك بۇرچى شەرئىەتنى پەردە قىلىپ يوشۇرۇن ھالەتتە تۇرغان ھەقىقەتنى ئاشكارىلاپ ، ئۇنى بارلىق مۇئمىنلەرگە تونۇتۇش ۋە كىشىلەرنى ھەقىقەت تەرەپكە يېتەكلەشتىن ئىبارەتتۇر، دەپ قارىلىدۇ .

شەرئىەت بىلەن ھەقىقەتنىڭ مۇناسىۋىتى مەسىلىسىدە ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى بۇ ھەر ئىككى تەرەپنىڭ ئۆز - ئارا زىچ مۇناسىۋەتلىك ئىكەنلىكىنى تەكىتلەپ ، شەرئىەتنى ھەقىقەتكە بېقىندا ئورۇنغا قويىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، شەرئىەت بىز ئىنسانلار ھايات كەچۈرۈۋاتقان زېمىندا يارىتىلغان بولىدۇ . ئۇ زامان چەكلىمىسىگە ئىگە بولۇپ، مەلۇم بىر دەۋرە ئەمەل قىلغاندىن كېيىن ، ھەقىقەتكە ئورۇن بوشىتىدۇ . ھەقىقەت بولسا ئەقىل ۋە ئادالەتنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئورۇنغا ئۆتىشىدۇر . شەرئىەت دىنىي

هەقىقەتنى چۈشەنمەيدىغان ئادەملەرنى يامان يوللاردىن توسۇش ، ئىشەنچىسىزلىكنىڭ ئالدىنى ئېلىشتىكى زۆرۈر قائىدە - نىزاملارنىڭ توپلىمى بولۇپ ، پەيغەمبەرلەر تەرىپىدىن بارلىققا كەلتۈرۈلىدۇ . ھەرقايسى پەيغەمبەرلەر ياشىغان دەۋرلەردىكى ئىجتىمائىي شارائىت ۋە تەلەپلەر ئوخشىمىغاچقا ، پەيغەمبەرلەر ئۆز دەۋرلىرىدىكى زۆرۈرىيەتلەرنى چىقىش قىلىپ بارلىققا كەلتۈرگەن شەرىئەت قائىدىلىرىدىمۇ نۇرغۇن پەرقلەر بولىدۇ . ئەمما، ھەربىر پەيغەمبەر ياراتقان شەرىئەت ئىچىگە يوشۇرۇنغان ھەقىقەت ئوخشاش ۋە پەرقسىز بولىدۇ . بۇ خۇددى دېھقان يەر ئاغدۇرۇپ ، ئۇرۇق چاچقاندا ھوسۇل ئېلىشنى ئالدىن كۆزلىگەن ۋە ئۇنى ئاساسىي مەقسەت قىلغانغا ئوخشايدۇ . پەيغەمبەرلەرگە يېقىن بولغان ئىمامىلار شەرىئەتنىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنغان مەزمۇنلارنى - ھەقىقەتنى ئەڭ توغرا مەرپەت قىلالايدىغان ۋە ئۇنى تولۇق ، توغرا شەرھلەپ بېرەلەيدىغان شەخسلەردۇر . بۇ گويا مېۋە يېگەندە تېتىش سېزىمى ئارقىلىق مېۋىنىڭ تەمىنى تېتىپ ، ئۇنىڭغا توغرا باھا بېرەلىگەنگە ئوخشايدۇ . شۇڭا مەخپىي ئىلىمدىن خەۋەردار ئىمامىلارنىڭ يولىنى تۇتقان ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى شەرىئەتنىڭ باتىنىدىكى ھەقىقەتنى تولۇق چۈشەنگۈچىلەردۇر، دەپ قارىلىدۇ .

ئىسلام دىنىدا بىرلىككە كەلگەن پەرزلەرنى بەجا كەلتۈرۈشتىمۇ ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى ئۆزگىچە قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە ئىسلامنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلغۇچى نامаз ، روزا، زاكات، ھەج ۋە جىھاد قاتارلىق پەرزلەر مۇئمىنلەر ئۈچۈن بىر خىل ۋاستە بولۇپ ، ئۇنى شەرىئەت بەلگىلىمىلىرى بويىچە تولۇق ئورۇندىتىش ئاخىرەتتە ئۆز روھلىرىنى دوزاختىن قۇتقۇزۇشنى ئاساسىي مەقسەت قىلىدۇ . ئىسلامدىكى بۇ پەرزلەرمۇ ھەقىقەتكە يېتىشتە ئۆتكۈنچىلىك رول ئويناىدىغان شەرىئەت باسقۇچىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولۇپ ، ئۇ زېمىندا ياريتىلغان ، ئۇ ئىلاھىي بەلگىلىمە ئەمەس . تېخى ھەقىقەتنى دەرك ئېتىش باسقۇچىغا يەتمىگەن

مۇئمىنلەر، جۇملىدىن ئىسمائىلىيەنىڭ تۆۋەن دەرىجىدىكى مۇرىتلىرى ئۇچۇن ئۇنى بەجا كەلتۈرۈش شەرتتۇر. ئەمما، ھەقىقەتنى دەرك ئېتىشكە نائىل بولغان، يەنى شەرىئەت باسقۇچىدىن ھەقىقەت باسقۇچىغا ئۆتۈپ بولغان ئىسمائىلىيە ئىمامىلىرى ۋە مۇرىتلىرى ئۇچۇن بۇ پەرزلەرنى شۇ شەكىلدە بەجا كەلتۈرۈشكە ھاجەت قالمايدۇ. ھەقىقەت باسقۇچىدىكى پەرزلەر يېڭى مەنگە ۋە شەكىلگە ئىگە بولغان بولىدۇ، ھەقىقەت باسقۇچىدىكى تاھارەت ـ ناماز دىن ئىلگىرى ئاددىي سۇ بىلەن ئۆز جىسمىنى تازىلاش بولماستىن، بەلكى مەرىپەت سۇيى بىلەن ئۆز ئەقىدىلىرىنى پاكلاشتۇرۇشتىن ئىبارەتتۇر. ناماز ـ يەردە يۇگۇنۇپ سەجدە قىلىش ئەمەس، بەلكى ئۇ ھەقىقەتنى تېخىمۇ چوڭقۇر دەرك ئېتىشكە ئىنتىلىش ۋە بۇ مەقسەتتە ئۇزلۇكسىز تىرىشچانلىق كۆرسىتىش، دەپ قارىلىدۇ. ئۇ يەنە مەخپىي ئىلىمگە ئىگە، مۇئمىنلەرنى ھەقىقەتكە يېتەكلەيدىغان ئىمامىلارغا بولغان سادىقەت ۋە دوستلۇقنى كۆچەيتىش قاتارلىق مەزمۇنلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى نەزىرىدىكى ھەقىقەت باسقۇچىدىكى ھەج شەرىئەت باسقۇچىدىكىگە ئوخشاش مەككىگە بېرىپ تاۋاپ قىلىش ئارقىلىق گۇناھدىن ساقىت بولۇش بولماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ ئېتىقادىدىكى باشقا دىنلار ۋە مەزھەپلەرنىڭ بارلىق تەسىرىنى تازىلاش، ئېتىقادىنى ساپلاشتۇرۇش ئارقىلىق گۇناھدىن خالىي بولۇش ۋە ئىمام بىلەن دىدارلىشىشتىن ئىبارەتتۇر. بۇ باسقۇچتىكى روزا بولسا قوياش نۇر چاچقان مەزگىلدە غىزالىنىشتىن ساقلىنىش بولماستىن، بەلكى «دىنىي ھەق» (ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرى) نى، جۇملىدىن ئۆز ئېتىقادىنى غەيرىي ئەقىدىلەرنىڭ بولغىشىدىن ساقلاش، گۇناھ سادىر قىلىشتىن پەرھىز قىلىش قاتارلىق مەنىلەردە شەرھلىنىدۇ. ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ تەلىماتىدا زاكات تامامەن باشقا مەنگە ئىگە. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ھەقىقەت باسقۇچىغا ئۆتكەن مۇئمىنلەر ئۇچۇن ماددىي بايلىقلارنى ئومۇمىنىڭ نامىدا تارتۇق قىلىش ھەقىقىي مەنىدىكى زاكات

هېسابلانمايدۇ . چۈنكى ھەرقانداق مۇئمىن ئوخشىمىغان دەرىجىدە بولسىمۇ مەلۇم ماددىي بايلىقلارغا ئىگە بولغان بولىدۇ . شۇڭا، شەرئەت باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان مۇئمىنلەرگە ئەڭ زۆرۈر بولغىنى ماددىي بايلىق بولماستىن ، بەلكى ھەقنى تونۇش يولىدىكى مەرىپەتتۇر . ھەقىقەت باسقۇچىغا يەتكەنلەر ئۆزلىرى ئىگىلىگەن - ئېرىشكەن مەرىپەت مېۋىلىرىنى شەرئەت باسقۇچىدىكى مۇئمىنلەرگە زاكات تەرىقىسىدە تارتۇق قىلىپ ، ئۇلارنىڭمۇ زاھىردىن باتىنىگە ئۆتۈپ ، ھەقىقەتنى تونۇشى ۋە ئۇنىڭغا ئېرىشىشىگە يارىدەمدە بولۇشى ھەقىقەت باسقۇچىدىكى زاكاتىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنىدۇر، دەپ قارىلىدۇ .

ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى تەلىماتلىرىدا ئىسلامنىڭ باشقا مەزھەپلىرىنىڭ ئەقىدىلىرىدىكى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئاخىرقىي پەيغەمبەر ۋە « قۇرئان كەرىم » ئۇنىڭغا ۋەھىي قىلىنغان، دېگەن ئەقىدىلەرگە ئوخشىمىغان ھالدا مۇھەممەد ئىبنى ئىسمائىل (جەئفەر سادىقنىڭ نەۋرىسى) نى ئاخىرقىي پەيغەمبەر، دەپ قارىلىدۇ . ئەمما ، ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرىدا مۇھەممەد ئىبنى ئىسمائىل كىشىلەرگە يېڭى شەرئەت ئېلىپ كەلمەيدۇ . بەلكى ئۇ شەرئەت باسقۇچىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ ، ھەقىقەت باسقۇچى - ئىلىم ۋە ئىجتىمائىي ئادالەت تەنتەنە قىلغان باسقۇچنى باشلايدۇ . بۇ دەۋر ئادالەتسىزلىك تامامەن يوقىتىلغان ۋە مۇئمىنلەرنىڭ ھەر جەھەتتىكى باراۋەرلىكى ھەقىقىي تۇردە ئىشقا ئاشۇرۇلغان بىر باسقۇچ بولىدۇ، دېيىلىدۇ .

ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى ھەسەن سابانىڭ باشچىلىقىدا ئەلەمۇت قەلئەسىنى مەركەز قىلىپ ، مۇستەقىل دۆلەت قۇرغان دەۋرلەردە ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنى يوقىرىدىكىدەك روھىيەتتە تەربىيەلەپ ، 1164 - يىلى بارلىق دىنى ھەق (ئىسمائىلىيە) تەرەپدارلىرى ئۈچۈن شەرئەت دەۋرى ئاخىرلاشتى ۋە ھەقىقەت دەۋرى باشلاندى، دەپ ئېلان قىلىشقانىدى .

ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى تەلىماتىدا ئىنسانلار جەمئىيىتىمۇ

تەبىئەتنىڭ مەلۇم بىر تەرەققىيات باسقۇچىدا يۈز بەرگەن چوڭ ئۆزگىرىشلەر نەتىجىسىدە پەيدا بولغان ۋە جەمئىيەت تەرەققىياتىنىڭ ئۆز نۆۋىتىدە تەدرىجى تەرەققىي قىلىش جەريانىدا بەربەريەتتىن (ۋارۋار، ياۋايىلىق) دەۋرىدىلا مەدەنىيەتلىك دەۋرگە كىرگۈچە بىر نەچچە باسقۇچنى بېسىپ ئۆتكەن، دەپ قارىلىدۇ.

غەرب تەتقىقاتچىلىرى ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرىنى جاھالەت ئەۋجى ئالغان شەرقتىكى روشەن پىكىرلىك تەلىمات، دەپ ئاتىغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرىدا ئىنسانلارنىڭ باراۋەرلىك، ئەركىنلىكنى غايىلىرىنى ئەكس ئەتتۈرۈش ئاساسىي ئورۇنغا قويۇلغان ۋە دىنىي مەسىلىلەر پەلسەپە نۇقتىسىدىن شەرھىلەنگەن. ئىسمائىلىيە كۆرۈنۈشتە دىنىي تارماقتەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇ بىر پەلسەپىۋي ئېقىمدۇر.

ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى بۈگۈنكى كۈندىمۇ نۇرغۇن دۆلەتلەردە ئۆز ئەقىدىلىرىنى داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە. ئۇلار ئاساسەن ئافغانىستان، تاجىكىستان، ئىران، ئەزەربەيجان، ئىراق، سۈرىيە، ئۈمان، ھىندىستان، پاكىستان، كېنىيە، تانزانىيە، ھېندىنوزىيە، كانادا ۋە ئېلىمىزنىڭ شىنجاڭ رايونى (شىنجاڭدىكى تاجىكلار) قاتارلىق دۆلەتلەرگە تارقىلىپ ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، مەلۇماتلارغا قارىغاندا ئومۇمىي سانى يېگىرمە مىليوندىن ئاشىدۇ.

ئونىنچى باب

پىرقىلەر ، ئېقىملار ۋە تارماقلار

مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام قازا قىلغۇچە ئىچكىي جەھەتتە ھېچقانداق چوڭ ئىختىلاپلار بولمىغانىدى. بىر پۈتۈن گەۋدە سۈپىتىدە ئەترapىقا تېز سۈرئەتتە كېڭىيىپ ، تەسىرى كۈنسايىن ئېشىۋاتقان ئىسلام دىنى پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ ئالەمدىن ئۆتۈشى بىلەن بىر زىددىيەتلىك تەرەققىيات دەۋرگە قەدەم قويدى . بۇنداق زىددىيەتلەر دەسلەپتە گەرچە مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ خەلىپىلىك ھاكىمىيىتىدىكى ئورنىغا كىم ۋارىسلىق قىلىش مەسىلىسىدە يۈز بەرسە ، سىياسىي جەھەتتىكى بۆلۈنۈشكىلا سەۋەب بولغان بولسىمۇ ، ئەمما ئۇ ئۇزۇنغا بارماي شەرىئەت ، فىقھ ، ئىرپان ۋە ئىلاھىيەتشۇناسلىقتەك ئىسلامنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدىغان نۇرغۇن ساھەلەرگە چېتىلىپ ، ناھايىتى مۇرەككەپ بىر تۈسكە كىردى .

خەلىپىلىككە ۋارىسلىق قىلىشتىن ئىبارەت سىياسىي زىددىيەت دەسلەپتە مەزھەپلەرنى بارلىققا كەلتۈرگەن بولسا ، ھەر قايسى مەزھەپلەرنىڭ ئۆز تەلىماتلىرىنى يارىتىش ۋە ئۇنى مۇكەممەللەشتۈرۈش جەريانىدا يولۇققان تۈرلۈك مەسىلىلەردىكى پىكىر ئىختىلاپلىرى مەزھەپلەرنىڭ يەنە ئۆز ئىچىدىن پىرقىلەرگە بۆلۈنۈپ كېتىشىگە سەۋەب بولدى . پىرقىلەر ئۆز تەرەققىياتى جەريانىدا يەنە چوڭ ـ كىچىك ئىختىلاپلارنىڭ كېلىپ چىقىشى بىلەن تارماقلارغا بۆلۈندى . شۇنداق ئېيتىشقىمۇ بولىدۇكى، ئىسلامنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك تەرەققىياتى جەريانىدا بارلىققا كەلگەن ھەرقانداق بىر يېڭى پىكىر ياكى تەشەببۇس بىرەر پىرقە ياكى تارماقنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولغانىدى . بەزى پىرقە ـ تارماقلار

تارىخنىڭ مەلۇم بىر باسقۇچىدا بىر مەزگىل مەۋجۇت بولۇپ تۇرغاندىن كېيىن تارىخ سەھنىسىدىن يوقالغان بولسا ، يەنە بەزىلىرى ئىسلامنىڭ ئۇزاق تارىخىدا ئۆزىنىڭ نوپۇزىنى ساقلاپ ، دەۋرىمىزگىچە داۋاملىشىپ كېلەلىدى . گەرچە نۇرغۇن دىنىي مەنبەلەردە ئىسلام 73 مەزھەپ ۋە پىرقىدىن تەركىب تاپىدۇ، دەپ كۆرسىتىلسىمۇ ، ئۇنىڭ ئەمەلىي سانى بۇنىڭدىن خېلىلا ئارتۇق . شۇڭا بۇ پىرقە ۋە تارماقلارنىڭ ھەر بىرىنى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇش ئىنغىر ئەمگەك تەلەپ قىلىدىغان مۇشكىل بىر خىزمەت بولغانلىقتىن ئۇستىگە كىتابنىڭ ھەجمىنىمۇ زور دەرىجىدە ئاشۇرۇۋېتىدۇ . شۇڭا بىز شىنجاڭنىڭ تارىخىدا مەلۇم تەسىرگە ئىگە بولغان ۋە ھازىرمۇ بۇ يەردىكى ئاھالىلار ئارىسىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە ساقلىنىۋاتقان بەزى مۇھىم مەزھەپ ، پىرقە ۋە ئېقىملانى ئايرىم بابلار بويىچە تونۇشتۇردۇق . كىتابنىڭ ھەجمىي چەكلىمىسى تۈپەيلى شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىدا مەلۇم ئىز قالدۇرغان ، ئەمما بۈگۈنكى كۈندە مۇھىم ھېسابلانمايدىغان پىرقە ، ئېقىم ۋە تارماقلارنى بىرلا بابتا تونۇشتۇرۇشنى لايىق كۆردۇق . ئۇلارنىڭ پەيدا بولغان دەۋرى ، تارقالغان رايونى ، ئىلگىرى سۈرگەن ئىدىيىلىرى ۋە تەسىرىنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى قاتارلىق ئالاھىدىلىكلىرى بويىچە تۈرلەرگە بۆلۈش ئىمكانىيىتى يوق . چۈنكى، بەزىلىرى ناھايىتى ئاددىي بىر مەسىلىدىكى ئوخشىمىغان قاراش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولسا، يەنە بەزىلىرى ئۆزلىرىنىڭ خېلىلا مۇرەككەپ تەلىماتلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن . شۇڭا، ئۇلارنى تۈرلەرگە ئايرىشتا ئاساس بولالىغۇدەك بىرەر ئورتاق خۇسۇسىيەت تېپىش ناھايىتى تەس . بىز كىتاب قورۇلمىسىدا قالايمىقانچىلىقنىڭ يۈز بەرمەسلىكى ۋە كىتابخانلارغا چۈشىنىشلىك بولۇشىنى كۆزلەپ ، ئۇلارنى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تۆۋەندىكىدەك شەكىلدە تونۇشتۇرۇشنى توغرا تاپتۇق .

ئابىدىيە ـــ كەررامىيەدىن كېيىنكى دەۋرلەردە بۆلۈنۈپ چىققان تارماقلاردىن بىرى . ئۇنىڭ ئاساسچىسى ئوسمان ئابىدى بولۇپ ،

ئۇلارنىڭ ئىلگىرىكى مەسلەكداشلىرى بىلەن بولغان ئاساسىي ئىختىلاپى ئىلاھىي خاسلىق ۋە ئۇنىڭ ئەبۇئابدۇللا مۇھەممەد ئىبنى كەررام بىلەن بولغان ئورتاق ماكاندىكى مەۋقەسى مەسىلىسىدە يۈز بېرىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئاللاھ بىلەن ئەبۇئابدۇللا مۇھەممەد ئىبنى كەررام ئولتۇرغان تەختنىڭ ئارىلىقىدا ھېچقانداق ماكان مەۋجۇت بولمايدۇ . ئۇلاردىن يەنە بەزىلىرى ئاللاھ ، ئەرش ۋە تەخت ئارىلىقىدا پايانسىز بوشلۇقتا مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ ، دەپ قارايدۇ . ئىسلام دۇنياسىدا ئالەمنىڭ يارىتىلىشى ھەققىدە بىرقاتار پىكىر تەلىماتلار، جۈملىدىن مەۋجۇدىيەت تەلىماتى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن ، ئابىدىيە ئۆزلىگىدىن يوقولۇشقا يۈزلەنگەن .

ئادىلىيە ــ ئېتىزال ئەھلى (مۇئتەزىلە) نىڭ « بەش ئاساسىي نىگىز» تەلىماتىنىڭ بىرى ئىلاھىي ئەدل (ئىلاھىي ئادىللىق) بولغاچقا ، ئۇلارتاريختا ئەدلىيە نامى بىلەنمۇ ئاتالغان . تەپسىلاتنى **مۇئتەزىلە**دىن كۆرۈڭ .

ئازىرىيە ــ **نەجدىيەگە** قارالسۇن .

ئەبباسىيە ــ ئەبۇ ھۇرەيرە راۋەندى ئاساس سالغان شىئە مەزھىپىنىڭ پىرقىلىرىدىن بىرى . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئابباسىيلارغا ئىمامىلىق ئەبۇ ھاشىمنىڭ ۋەسىيىتى تۈپەيلى ئەمەس ، بەلكى قانداشلىق نەتىجىسىدە بېرىلگەن . شۇڭا، ئۇلار ئەبباس پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ تاغىسى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇ پەيغەمبەرگە ۋارىسلىق قىلىش ھوقۇقىغا ئىمتىيازى جەھەتتە باشقىلارغا قارىغاندا ئۈستۈنرەك ئورۇندا تۇرىدۇ، دەپ قارايدۇ . بۇ پىرقە تاريختا راۋەندىيە نامى بىلەنمۇ ئاتالغان .

ئەبازىيە ــ **خارىجىيە** (خاۋارىجىيە)نىڭ مۆتىدىل تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، تاريختا ئىبازىيە نامى بىلەنمۇ ئاتالغان ، ئابدۇللا ئىبنى ئەباز ئاساسلىق ۋەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئابدۇللا ئىبنى ئەباز ۋاپاتىدىن كېيىن بۇ تەلىمات ئىمامىلار تەرىپىدىن خېلى كەڭ دائىرىدە تارقىتىلغان . ئۇلارنىڭ ئۆز ئەقىدىلىرىنى ياقىلاش

يولىدىكى تۇنجى يېغىلىقى مەرۇزان ئىبنى مۇھەممەد دەۋرىدە ئابدۇللا ئىبنى يەھيا ۋە ئەبۇ ھەمزە رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلغانىدى . شۇ ۋاقىتتا ئۇلار سەنئا ۋە مەدىنە شەھەرلىرىنى بېسىۋالغان بولسىمۇ ، لېكىن مەككە شەھرىنى تارتىۋالالمىغان . ئابباسىيلار ئۇلارنىڭ ئۈمماندا جۇلەندى رەھبەرلىكىدىكى يېغىلىقىنىمۇ (مىلادى751–752) خېلى تىزلا بېسىقتۇرۇۋەتكەنىدى . 8 - ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدە ئەبازىيە يەنە شىمالىي ئافرىقىدا ئەبازىيە ۋە سۇفرىيە نامىلىرى بىلەن تارقىلىشقا باشلىغان . تەرەبلۇس (تىرىپولى) دىكى ئەبازىيە تەرەپدارلىرىغا ئەبۇلخەتتاب ۋە ئەبۇھاتەم دېگەن كىشىلەر رەھبەرلىك قىلىشاتتى . ئۇلارنىڭ 8 - ئەسىردىكى يېغىلىقىتا ئويىنغان رولىمۇ چوڭ ئىدى . تاكى ماراكەشتە فاتىمىيلەر دۆلىتى قورۇلغانغا قەدەر ئەبازىيە تەرەپدارلىرى تۇرلۇك جانلىق پائالىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىپ ، تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە ھەرىكەت قىلىشتى . فاتىمىيلەر دۆلىتى بارلىققا كەلگەندىن كېيىن ئۇلارنىڭ پائالىيەتچانلىقى تەدرىجى سۇسلىشىپ ، ئاخىر ئۇلارنىڭ تەرەپدارلىرى تۇنىس ، ئەلجازائىر ۋە لىۋىيە سەھرالىرىغا تارقىلىپ كېتىشكەن .

ئەبازىيە تەرەپدارلىرى سۇننەت ئەھلىنىڭ « ئىجمائ » دىن باشقا بارلىق تەلىماتلىرىنى ئېتىراپ قىلىشىدۇ . ئىمامىنىڭ سايىلىمى شەيخلەر ۋە قىياس ئەھلىنىڭ ئىختىيارىغا قويۇلغان بولۇپ ، ئۇ مەخپىي ئۇتكۇزۇلىدۇ .

ئەبازىيە تەرەپدارلىرى جەننەت بىلەن دوزاخنى مەڭگۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، دەپ قارايدۇ . ئۇلارنىڭ ئەقىدىسى بويىچە خۇدا گۇناھكارلىرىنى ، ۋايىغا يەتمىگەنلەرنىڭلا گۇناھىنى سۇرۇشتۇرمەيدۇ . ئەگەر، چوڭلار گۇناھ سادىر قىلغان بولسا ،چوقۇم خۇدادىن گۇناھىنى تىلىشى لازىم . ئۇلار ئۆزلىرىگە قارشى پىكىردىكىلەرنى ئاللاھنىڭ ئىرادىسى بىلەن قارشىلىشىۋاتقانلار ، دىندىن يىراقلىشىپ كەتكەنلەر، دەپ قارىشىدۇ . قارشى پىكىردىكىلەرنى مۇشرىكمۇ، مۇئمىنمۇ ئەمەس ، ئۇلار دىنسىز ، ئۇلۇمگە لايىقلاردۇر، دەپ قارىشىدۇ.

ئەمما ، قارشى تەرەپنىڭ ئايالىرى بىلەن ئەر - خوتۇنلۇق بولۇشنى راۋا كۆرۈشىدۇ . كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئەبازىيە تەرەپدارلىرى (تائەت ئەھلى دەپمۇ ئاتالغان) ئىقتىدار ۋە دەۋتىنىڭ كۈچىنى ھەربىر تەت ، ھەرقانداق ئىقتىدار ۋە تەسىرچانلىق ئەمەلىي ھەربىر تەسىز مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ ،دەپ قارىغان . شۇڭا، ئۇلار تائەتنىڭ كۈچى تەۋپىق، تەسدىق ، پەزىلەت ، نېئىمەتتە ۋە كۆيۈرلۈقنىڭ كۈچى ئازغىنلىق ، يامانلىق ، گۇناھ ئۆتكۈزۈش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئىللەتلەردە كۆرۈلىدۇ، دېگەننى تەرغىپ قىلىدۇ .

ئەبازىيە تەرەپدارلىرى كېيىنكى دەۋرلەردە يەنە **ھەفسىيە** ، **ھارىسىيە** ، **يەزىدىيە** ۋە **ئەھلى تائەت** قاتارلىق تۆت تارماقىغا بۆلۈنۈپ كەتتى . ئۇلارنىڭ تەلىماتلىرىنى ياقلىغۇچى بىر قىسىم كىشىلەر ھازىرمۇ ئۇممان ، ئەلجەزائىر ، لىۋىيە قاتارلىق جايلاردا ئۇزگىچە پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللانماقتا. بۇ جايلاردىكى ئەبازىيە جامائەلىرى ھېلىھەم قويۇق مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كېلىۋاتقان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلار بەزى ئۆزگىچە پەرقلەر بىلەن خەلەفىيە ، نەكارىيە ۋە نەفاسىيە دىن ئىبارەت ئۇچ چوڭ دىنىي - سىياسىي گۇروھىغا بۆلۈنگەن . ئۇلارنىڭ ئىچىدە پەقەت ئەلجەزائىردىكى ئەبازىيە تەرەپدارلىرلا ھازىرغىچە سۈننەت ئەھلىگە قوشۇلۇپ كەتمەي ئۆزلىرىنىڭ ئەنئەنىۋي تەلىماتلىرىنى ساقلاپ كەلمەكتە .

ئەبۇ مۇسلىمىيە ــ خۇراساندا ئەبۇ مۇسلىم رەھبەرلىكىدە ئېلىپ بېرىلغان دىنىي ــ سىياسىي ھەرىكەت تەرەپدارلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ ، تارىختا **مۇسلىمىيە** ، **بەركۈكىيە** نامىلىرى بىلەنمۇ تىلغا ئېلىنىدۇ . ئۇلار مۇئاۋىيەنىڭ مۇنقەرز بولۇشى ۋە ئابباسىيلارنىڭ ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان . ئەبۇ مۇسلىمنىڭ دادىسى مەرۋىي شەھرىدىن بولۇپ ، ئۇ ئۆزى ئەزەربەيجاندا تۇغۇلغان . ئېيتىلىشىلارچە ، ئەبۇ مۇسلىم مەككىدە ئىبراھىم ئىبنى مۇھەممەد ئابباسىي بىلەن تونۇشۇپ ، نۇرغۇن سەپەرلەردە ئۇنىڭغا ھەمراھ بولغانكەن . مۇھەممەد ئابباسىي ئۇنى 746 ــ يىلى

خۇراسانىڭ دائىي (دىنىي تەرغىباتچى) لىقىغا تەينىلەيدۇ. ئەبۇ مۇسلىم خۇراساندا ئۇمەۋىيەگە قارشى تەرغىبات ئېلىپ بېرىپ، نۇرغۇن ئادەم توپلايدۇ ۋە 747 — يىلى خىلافەتكە قارشى كەڭ كۆلەملىك هەربىكەت قوزغايدۇ هەم ناهايىتى تېزلىكتە مەرۋىي، نىشاپۇر قاتارلىق شەهەرلەرنى قولغا كىرگۈزۈۋالىدۇ. ئۇمەۋىيەنىڭ خۇراساندىكى ۋالىسى نەسر ئىبنى سەييار لەيسى هاكىمىيەتىنى تاشلاپ، قېچىپ كېتىدۇ ۋە ئەبۇ مۇسلىم خۇراسانىڭ ۋالىيلىقىغا (745—755) تەينىلىنىدۇ. ئەبۇ جەئفەر مەنسۇر مەككىدە تەختتە ئولتۇرغاندىن كېيىن، ئەبۇ مۇسلىمنىڭ خۇراساندىكى نوپۇزىدىن ئەنسىرەپ، ئۇنى مېھماندارچىلىققا چاقىرىدۇ ۋە 755 — يىلى قەتلى قىلىدۇ. ئەبۇ مۇسلىمگە ئەگىشىپ كەلگەن دىنىي تەرغىباتچىلار ۋە باشقا تەرەپدارلىرى شۇنىڭدىن كېيىن خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھرنىڭ هەرقايسى جايلىرىغا تارقىلىپ، ئۆز ئىمامەتىنى تىكلەش تەرغىباتى بىلەن شوغۇللىنىشقا كىرىشىدۇ.

ئەبۇ مۇسلىم تەرغىباتلىرىدا ئىسلام دىنىنىڭ ئەقىدىلىرىنى ئىران خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋىي ئەقىدىلىرى بىلەن باغلاشتۇرۇشقا تىرىشقان. ئۇ «ئەرەبلەر ئىران خەلقلىرىگە قارىغاندا ئەۋزەللىكلەرگە ئىگە» دېگەندەك ئەقىدىلەرگە قارشى تۇرۇپ، بەنى ئۇمەيەچىلەرنى ئىسلام پەيغەمبىرى خانىدانىنىڭ خائىنلىرى دەپ ئېلان قىلىدۇ. ئەبۇ مۇسلىمنىڭ بۇ خىل تەرغىباتلىرى ئىران قان سىستېمىسىدىكى خەلقلەر ئىچىدە نۇرغۇن ياقلىغۇچىلارنى ئۆزىگە قارىتىدۇ ۋە ناهايىتى تېزلىكتە خۇراسان بىلەن ماۋەرائۇننەھرنىڭ هەرقايسى جايلىرىدا ئۇستۇنلۇك قازىنىدۇ. ئەبۇ مۇسلىم قازا قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ۋارىسلىرىدىن هاشىم ئىبنى مۇقەننەئ، ئىسهاق قاتارلىقلار ئەبۇ مۇسلىم نىشاپۇر ۋە مەرۋىدە سالدۇرغان مەسچىتلەردە ئۇنىڭ ئىدىيىسىنى تەشۋىق ۋە تەرغىپ قىلىشنى داۋاملاشتۇرىدۇ. ئۇلار ئۆز تەشۋىقاتلىرىدا ئەبۇ مۇسلىمنى تېخى هايات ۋە رەي تېغىدا غايىپ بولغان، دەپ ئېلان قىلىشىدۇ. ئۇلار يەنە ئاللاهنىڭ روهى ئەبۇ

مۇسلىمنىڭ جىسمىغا سىڭىپ كىردى ، ئۇ پەرىشتىلەردىنمۇ ئۈستۈن ئورۇندا بولۇپ ، ئاخىر بىر كۈنى زېمىنگە قايتىدۇ، ئەبۇجەئفەر مەنسۇرنىڭ ئۆلتۈرگىنى ئەبۇ مۇسلىم بولماستىن، بەلكى ئۇنىڭ سۈرىتىگە كىرىۋالغان شەيتاندۇر ، ئەبۇ مۇسلىم تېخى ھايات، ئۇ ئاخىر بىر كۈنى يەر يۈزىگە قايتىپ كېلىپ ئادالەت ئورنىتىدۇ ، دەپ تەكىتلىشىدۇ . ئەبۇ مۇسلىمنىڭ كېيىنكى ئەگەشكۈچىلىرى نۇرغۇن كىتابلارنى يېزىپ ، ئەبۇ مۇسلىمنىڭ ئىملىقىنى تۇرلۈك نۇقتىلاردىن دەللىلەپ چىقىدۇ . ئەبۇ تاھىر مۇسا تۈستەرىنىڭ « ئەبۇ مۇسلىمنامە » نامىلىق ئەسىرى شۇلارنىڭ بىرىدۇر .

ئەۋفىيە ــ ئەۋنىيە نامى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ . ئۇ بەيھەسىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، كېيىنچە ئۆز ئىچىدىن يەنە ئىككى بۆلەككە بۆلۈنگەن . بىرىنچى بۆلىكى ھىجرەت ساربىي (خارىجىيە تەرەپدارلىرى توپلانغاي ئورۇن) دىن قايتىپ چىقىپ ، جىھاددىن تامامەن ئۆزلىرىنى چەتكە ئالغان كىشىلەردىن ئىبارەتتۇر . يەنە بىر بۆلىكى گەرچە يوقۇرىدىكىدەك ئاشكارا ھالدا جىھاددىن باش تارتمىغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ بۇ خىل ئەمەلىنى توغرا ھېسابلىغۇچىلاردۇر . ھەر ئىككى بۆلەكتىكىلەر نامازۋە شەرىئەتنىڭ باشقا قائىدىلىرىغا بىۋاستە تەسىر يەتكۈزگەن مەستلىكىنىلا كۆپۈرلۈق ، دەپ ھېسابلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ ئەقىدىسى بويىچە ئىمام ئەگەر دىنسىز بولۇپ قالسا ، ئۇنىڭغا تەۋە بولغان ھازىرۋە غايىپ ئەگەشكۈچىلەرنىڭ ھەممىسى دىنسىز بولۇپ كېتىدۇ . باشقا تەشەببۇسلاردا ئۇلار ئىلگىرىكى مەسلەكداشلىرى بولغان بەيھەسىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاش كۆزقاراشتىدۇر .

ئەزلىيە ــ بابىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ئاساسچىسى سۈبھى ئەزەل تەخەللۇسى بىلەن تونۇلغان مىرزا يەھيا مىرزا ئابباس (1830 — 1912) دۇر . سەيىد ئەلى مۇھەممەد باب شىرازى قازا قىلغاندىن كېيىن ئۇ ئۆزىنى بابنىڭ ۋارىسى دەپ ئېلان قىلىپ ، ئۇنىڭ بارلىق ئەگەشكۈچىلىرىنى ئۆز ئەتراپىغا يىغىدۇ . مىرزا يەھيا مىرزا ئابباس

پۈتۈن ئۆمرىنى بابىنىڭ ئەسەرلىرىنى نەشر قىلىپ كەڭ دائىرىدە تارقىتىش ، بابىنىڭ ئىدىيىلىرىنى تەرغىپ قىلىش ۋە تەلىم بېرىش ئىشلىرىغا بېغىشلايدۇ . نەسۇرۇددىنشاھغا سۇيىقەست قىلىنغاندىن كېيىن مىرزايەھيا مىرزائابباس باغداتقا قېچىپ بېرىپ ، ئۇن يىل شۇ يەردە پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ . بۇ دەۋرلەردە باغدات ئەزەلىيە تەرەپدارلىرى (بابچىلار) نىڭ مەركىزي بولۇپ قالىدۇ . 1861 — مىرزا يەھيا مىرزا ئابباس بىلەن ئىنىسى بەھائۇللاھ ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاپ يۈز بېرىدۇ . ئۇسمانىيلار ھۆكۈمىتى قېرىنداشلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇ جەڭگى- جېدەللەرنى ئاخىرلاشتۇرۇش ئۈچۈن ، ھەر ئىككىسىنى ئەدەرنە (ئەتەرنې دەپمۇ ئاتىلىدۇ) غا پالىۋېتىدۇ . ئۇ يەردە ئەزەلىيە تەرەپدارلىرى ئەزەلىيە ۋە بەھائىيە نامى بىلەن ئىككى بۆلەككە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ ۋە ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر تېخىمۇ كەسكىنلىشىدۇ . ئۇسمانىيلار ھۆكۈمىتى مىرزا يەھيا مىرزا ئابباسنى پۈتۈن تەرەپدارلىرى بىلەن قوشۇپ قۇبرۇسقا ، بەھائۇللاھنى بارلىق تەرەپدارلىرى بىلەن ئەككا (پەلەستىنىدە) گە پالىۋېتىلىدۇ . مىرزا يەھيا مىرزا ئابباس قۇبرۇستا 45 يىل سىياسىي پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ، 82 يېشىدا شۇ يەردە ئالەمدىن ئۆتىدۇ . ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ھېلىمۇ شۇ يەردە مەۋجۇت . مۇناسىۋەتلىك مەلۇماتلارنى يەنە بەھائىيە ۋە بابىيەدىن كۆرۈڭ .

ئەزافىريە ـــ ئەزاقىريەگە قارالسۇن .

ئەزاقىريە ـــ ئەزاقىر ئەبۇجەئفەر مۇھەممەد ئىبنى ئەلى شەلمەغانى (10 ـ ئەسىر) ئاساس سالغان پىرقىلەردىن بىرى بولۇپ ، تارىختا ئەزافىريە ، شەلمەغانىيە نامىلىرى بىلەنمۇ ئاتالغان . ئۇ 933 - يىلى باغداتتا ئۆز جىسمىغا ئىلاھىي روھنىڭ ھولۇل قىلغانلىقى (كۆچۈپ كىرگەنلىكى) بىلەن ئۆزىنى ئىلاھ دەپ ئېلان قىلغان.

ئەزاقىريەنىڭ تەلىماتىدا ئەگەر ئىلاھىي روھ بىرەر تەنگە ھولۇل قىلسا (كۆچۈپ كىرسە)، ئۇنىڭدا مىسلى كۆرۈلمىگەن قۇدرەت ۋە مۆجىزە يۈز بېرىدۇ ھەم بۇنداق تەن خۇدا بىلەن بىۋاستە ئۇلىنىپ

كېتىدۇ . بۇنداق ھادىسە ئىلگىرى ئىدرىس ، نۇھ ، ھارۇن ، داۋۇد ، سۇلايمان ، ئىسا ، ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىب قاتارلىقلارنىڭ جىسمىدىمۇ يۈز بەرگەن ، ئۇلىدىن كېيىن ئىلاھىي روھ پەقەت ئەلى شەخسىگىلا ھوللۇل قىلدى . بۇنداق ۋاقىتتا ھەرقانداق پىنھان سىرلار ھوللۇل قىلىنغۇچىنىڭ قەلبىدە ئاشكارىلىنىدۇ ، دەپ قارىلىدۇ . بەزى دىنىي تارىخچىلار ئەزاقىرىيەنى يوقىرىدىكىدەك تەلىماتلارغا ئاساسەن **ھولۇلىيە**نىڭ ئاخىرقى پىرقىلىرىدىن بىرى، دەپ ھېسابلايدۇ .

ئەزاقىرىيە تەرەپدارلىرىدىن ئابدۇللاھ ئىبنى سۇلايمان ، ئەھمەد ئىبنى مۇنەججىم ۋە باشقىلار بەزى دىنى تۈسى كۈچلۈك بولغان تەلىماتلاردىن يۈز ئۆرۈپ ، كىشىلەرنىڭ كىمگىلا ئېھتىياجى كۈچلۈك بولسا ، شۇ كىشىلەرگە خۇدا بولۇپ ھىساپلىنىدۇ ، شۇڭا ھەر قانداق ئادەم ۋەھدەت (بىرلىك) كە يېتەلەيدۇ، دەپ تەكىتلەشكەن .

ئەزاقىرىيە چىلەر ھەسەن بىلەن ھۈسەننى ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىبقا مەنسۇپ دەپ قارىمايدۇ . ئۇلار مەلائىكىلەرنى ئۆز نەپسىنى يېغىۋالغان ۋە ھەقىنى تونۇيدىغان بويىتاق شەخسىلەردىن ئىبارەت، دەپ چۈشەندۈرىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئەزاقىرىيە تەرەپدارلىرى بېھىشقا ۋە ئۇنىڭ تەلىماتلىرىغا قايىل ئەمەسلەر دوزاخقا كىرىدۇ . ئەزاقىرىيە تەرەپدارلىرى نامازنى، روزا ۋە غۇسلى قىلىشنى تەرك ئېتىشنى راۋا ھېسابلايدۇ . شەرىئەتنىڭ قارىشىچە، ئاللاھ زىددىيەتنى ، قارمۇقارشىلىقنى ئۆزىگە مۇخالىپ كۆچلەرنى پەرقلەندۈرۈش ئۈچۈن ياراتقان . شۇڭا ، ئەزاقىرىيە تەرەپدارلىرىنىڭ نەزىرىدە زىددىيەت ۋە قارمۇقارشىلىقنىڭ ئورنى ئەنبىيالارنىڭ ئورنىدىنمۇ ئۈستۈنرەك تۇرىدۇ . كېيىنكى دەۋرلەردىكى ئەزاقىرىيە تەرەپدارلىرى ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىبقىمۇ ، بەنى ئەبباسقىمۇ ئوخشاشلا نەپرەت بىلەن قاراپ، ئۇلارنىڭ ھالاكىتىنى ۋاجىپ ھېسابلىغان . ئەزاقىرىيە ھازىر بىر مۇستەقىل پىرقە سۈپىتىدە پائالىيەت ئېلىپ بارمايدۇ .

ئەزرەقىيە ــ ئەبۇرەشىد نافېئ ئىبنى ئەزرەق (7 ـ ئەسىر)

ئاساس سالغان خارىجىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، تارىختا ئەزارىقە نامى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . 682 - يىلى بەسرەدە ئەزرەقىيە تەرەپدارلىرىدىن بولغان ۋىلايەت ھاكىمى ئومۇمەن ئومەۋىيە خانىدانىغا نارازلىق بىلدۈرۈش تۈپەيلى چوڭ كۆلەملىك يىغىلىش ئويۇشتۇرىدۇ . يىغىلىش كەڭ كۆلەملىك ئاممىۋي ھەرىكەتكە ئايلىنىپ ، ئەھۋازغىچە كېڭىيىدۇ . ئومەۋىيە خانىدانى نەچچە قېتىم لەشكەر ئاجرىتىپ جازا يۈرۈشى قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنى بېسىقتۇرالمايدۇ . بەسرەدىكى ھاكىم ھارىس ئىبنى ئابدۇللاھ ئىشەنچلىك سەرلەشكىرى مۇھەللەب ئىبنى ئەبۇسۇفرەنى نۇرغۇن لەشكىرى كۈچ بىلەن جازا ئۇرۇشىغا ئەۋەتىدۇ . 12 يىل داۋام قىلغان بۇ قېتىملىق قانلىق ئېلىشىشتا ئاخىر ئەزرەقىيە تەرەپدارلىرى يېڭىلىپ ، نافېئ ئىبنى ئەزرەق 686 - يىلى ئۆلتۈرۈلىدۇ . ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئابدۇللاھ ئىبنى ماھۇز ۋە قۇترى ئىبنى فۇجائە قاتارلىقلار ئەزرەقىيە تەرەپدارلىرىنىڭ رەھبەرلىكىنى ئۈستىگە ئالىدۇ . ئەزرەقىيە تەرەپدارلىرى ئافرىقىدىكى نىگىر قۇللارنىڭ قوزغىلاڭلىرىغىمۇ قاتنىشىدۇ . فۇجائە قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى توختاپ قالىدۇ .

ئەزرەقىيە تەرەپدارلىرى ئەلى ئىبنى ئابۇتالىب ، ئوسمان ۋە باشقا نۇرغۇن ساھابىلارنى دىنسىز ۋە دۇزاخنىڭ ئوتىدا كۆيگۈچىلەر ، دەپ ھېسابلايدۇ . ئۇلار جەڭگە ناھايىتى ماھىر بولۇپ ، جەڭدە قوربان بولغۇچىلارنىڭ شەھىت دەپ ناھايىتى قەدىرلەيدۇ . جەھەتنى ياقتۇرمايدىغانلارنى ئوخشاش دىندىكىلەر بولسىمۇ دىنسىز ، دەپ تونۇيدۇ . ئىش - ھەرىكەتتە ئاشكارا بولۇشنى تەشەببۇس قىلىشىپ ، قارشى تەرەپنىڭ خوتۇن ، بالىلىرىنى قەتلى قىلىشنى راۋا ، دەپ قارايدۇ . يەھۇدىلەر ۋە خرىستىئانلارغا قارىتا بىتەرەپ مەيداندا تۇرىدۇ . ئۇلار چوڭراق گۇناھ ئۆتكۈزگۈچىلەرنى دىنسىز دەپ ئەيىبلەيدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە خۇدا شۇنداق بىر پەيغەمبەرنى يەر يۈزىگە ئەۋەتمىدۇكى ، ئۇ ئەۋەتىلگۈچە ياكى كارامەت كۆرسەتكۈچە دىنسىز

بولغان بولۇشىمۇ مۇمكىن . ئەزرەقىيە تەرەپدارلىرى پۈتۈن ئەزالارنىڭ باراۋەرلىكىنى تەشەببۇس قىلىشىدۇ . خەلىپىلىككە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشنى زۆرۈر ئىشلاردىن بىرى، دەپ ھېسابلىشىدۇ . ئۆزلىرى بىلەن قارشىلاشقۇچىلارنىڭ ھەممىسىنى دىنسىزھېسابلىشىدۇ .

ئەزرەقىيە تەرەپدارلىرى گۇناكارلارنى چالما ـ كېسەك بىلەن ئۆلتۈرۈشنى راۋا كۆرمەيدۇ ، ئەمما ئۇلار ئوغرىلارنىڭ پۇت ـ قولىنى كېسىۋېتىشنى توغرا ھېسابلىشىدۇ . ئەگەشكۈچىلەرنىڭ ساداقىتىنى ئەمەلىي ھەرىكەتتە سىنايدۇ . بۇنىڭدا كۆپ ئىشلىتىدىغان ئۇسۇل ئەسىرلەرنى تۇتۇپ كېلىپ سىنالغۇچىغا ئۆلتۈرگۈزۈش، ئەگەر ئۇ بۇنىڭدىن باش تارتسا ساداقەتسىز سانىلىپ ، ئەسىرگە قوشۇپ ئۆلتۈرۈلىدۇ . ئەزرەقىيە ھازىرقى ۋاقىتتا بىر مۇستەقىل پىرقە سۈپىتىدە مەۋجۇت بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ بەزى تەلىماتلىرى خارىجىيەنىڭ ئەقىدىلىرى تەركىبىدە ھىلىھەم مەۋجۇت .

ئەينىيە ـــ زەمىمىيەگە قارىڭ .

ئەلى ئىلاھىيان ـــ شىئە مەزھىپىنىڭ خېلى غولۇق تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، 15 ـ ئەسىردە ئىراندا پەيدا بولغان . بۇمەزھەپنىڭ ئىسمى تارىختا ئەلى ئىللاھىيان ، ئەھلى ھەق ناملىرى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . ئەلى ئىلاھىيان تەرەپدارلىرى شىئەلەرنىڭ تۇنجى ئىمامى ۋە تۇنجىچى خەلىپە ئەلىگە چوقۇنىدۇ . دەسلەپتە ئىراندا پەيدا بولغان بۇ پىرقە ئالدى بىلەن ئەزەربەيجان ۋە كەينىدىنلا تۈركىلەر ئارىسىغا تارقىلىپ ، تېزلىكتە كېڭىيىدۇ . ئىراندا ئەلى ئىلاھىيان نامى بىلەن ئاتالغان بۇ پىرقە كېيىنچە يەنە ئۆز ئىچىدىن بىر نەچچە ئۇششاق تارماقلارغا بۆلۈنۈپ ، ئوخشىمىغان يەرلەردە ئوخشىمىغان ناملار بىلەن ئاتىلىدۇ : تۈركىيىدە « قىزىلباشلار » ، ئەزەربەيجاندا « قەراقويۇنلۇ ۋە گارېنلېر » ، رىزائىيەدە « ئابدۇلبەئىي » ، قەزۋىندە « كەكاۋەند » ، مازاندارانداۋ « خوجاۋەند » دېگەنگە ئوخشاش . ھازىرقى ئىراندا ئەلى ئىلاھىيانىنىڭ تەرەپدارلىرى خېلىلا كۆپ . ئەمما، ئۇلار ئۆزلىرىنى رەسمىي شىئە دەپ كۆرسەتمەيدۇ ، ئەلى

ئىلاھىيان تەرەپدارلىرى ئىككەنلىكلىرىنى مەخپىي تۇتىشىدۇ . بۇ پىرقە تەرەپدارلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمىنى دېھقانلار ، كۆچمەنلەر ۋە شەھەرلەردىكى كاسىپلار تەشكىل ئېتىدۇ . ئۇلارنىڭ ئاساسلىق مەركىزي كىرمانشاھ شەھىرى . ئەلى ئىلاھىيانچىلارنىڭ تەلىماتلىرىدا ئىسمائىلىيە پىرقىسىنىڭ نۇرغۇن تەشەببۇسلىرىنىمۇ كۆرۈۋېلىش مۇمكىن . ئەلى ئىلاھىيان تەرەپدارلىرى تەلىماتىدا ئالەم ۋە ئادەم ئىلاھىي يارالمىشىنىڭ نەتىجىسى بولۇپ ، ئاللاھ بىلەن ئەلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بىۋاستە مۇناسىۋەت مەۋجۇت، دەپ قارىلىدۇ . ئۇلار ئەلىنى يالغۇز ئادەم ئەلەيھىسسالامنىڭلا ئەمەس، بەلكى نۇھ ، ئىبراھىم ، ئىسا ، مۇسا ، مۇھەممەدئەلەيھىسسالام ۋە باشقا پەيغەمبەرلەر ، ئىمامىلار ۋە ئەۋلىيالارنىڭمۇ تەجەسسۇمى ھېسابلىشىدۇ . ئەلى ئاللاھىيان تەرەپدارلىرى ئىنساندا ئىككى مەبدەئ ــ ئەقىل بىلەن روھ تەڭ مەۋجۇت ، جەننەت بىلەن دوزاخ دانالىق بىلەن جاھىللىقنىڭ سىمۋولى، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلار روھنىڭ كامىللىشالايدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىدۇ . ئۇلار « سەرەنجام » (باش ــ ئاياغ) نى ئەڭ مۇقەددەس كىتاب، دەپ قارىشىدۇ ، ھەربىر تارماقنىڭ ئۆز ئالدىغا پىرلىرى بار ، ئۇلارنىڭ يېتەكچىلىكىدە دائىم دىنىي مۇراسىملارنى ئۇتكۈزۈپ تۇرىشىدۇ . ئىبادەتلىرىدە ئىسلامنىڭ باشقا مەزھەپ ھەم پىرقىلىرىنىڭ، ھەتتا باشقا دىنلارنىڭ تەسىرلىرىنى ھەم ئوچۇق كۆرۈۋېلىش مۇمكىن . ئۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە ھەر يىلى روزىنىڭ ئوچىنچى كۈنى « خۇداۋەندگار » بايرىمى ئۆتكۈزۈلىدۇ . ئۇلار كۆپ خوتۇنلۇق بولۇشنى ۋە تالاقنى جائىز دەپ قارىمايدۇ . ئىبادەت ۋاقتىدا شەرئىي نان ۋە شاراپ ئىستىمال قىلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە خاس بىر تۇرلۇك ئۆزىنى ئۇرۇپ ئويناىدىغان ئۇسۇلى بار . مۇقەددەس كىتابلىرىنى سۈننەت ئەھلى ۋە ئىسلام شىئەلەردىن مەخپىي تۇتىشىدۇ . ھازىرقي ۋاقىتتا تۇركىيەدىكى شىئەلەرنىڭ % 90 نى ، ئافغانىستاندىكى شىئەلەرنىڭ % 15 نى ، ئىراندىكى شىئەلەرنىڭ % 8 نى ئەلى ئاللاھىيان تەرەپدارلىرى ئىگىلەيدۇ . غەربتىكى بەزى

تەتقىقاتچىلار قىسمەن ئورتاق ئالاھىدىلىكلەرگە ئاساسەن ئەلى ئاللاھىيانىنى نۇسەيرىيە بىلەن ئوخشاش دەپ قارىشىدۇ. بۇ ئىككى پىرقىنىڭ تەلىماتلىرىدا نۇرغۇن پەرقلەر بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارغا ئورتاق بولغان بىر ئالاھىدىلىك شۇكى، ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسىدە ئەلى خۇدا دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن.

ئەلىئەۋىيە ــ زوممىيەگە قارىڭ.

ئەمەلىيە ــ شىئە مەزھىپىنى **مۇشەببەئە** پىرقىسىنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى.

ئەمارىيە ــ شىئە مەزھىپىنىڭ ئەبۇلفەزل ئەممار ئىبنى مۇسا ساباتى ئاساس سالغان پىرقىلىرىدىن بىرى بولۇپ، بۇ پىرقىنىڭ نامى تارىختا فۇتۇھىيە، ئەفتەھىيە ناملىرى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ. ئۇلار باشقا پىرقىلەر (**رافىزىيە، ئىمامىيە**) گە ئوخشاشلا ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىبتىن جەئفەر ئىبنى مۇھەممەدگىچە بولغان ئىمامىلىقنى بىردەك ئېتىراپ قىلىشىدۇ. ئۇلار جەئفەر ئىبنى مۇھەممەددىن كېيىن ئىمام جەئفەر سادىقنىڭ «ئەفتەھ» (كەڭ تاپان) لەقەملىك چوڭ ئوغلى ئابدۇللاھ ئىبنى جەئفەرنى ئىمام دەپ قارىشىدۇ. ئابدۇللاھ ئىبنى جەئفەر دائىم دادىسىنىڭ ۋەزىلىرىگە ئىشتىراك ئەتسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تەشەببۇسلىرىگە مۇخالىپ ئىدى. «فىرەقۇش ـ شىئە» ناملىق كىتاب ئاپتۇرىنىڭ مەلۇماتىچە، ئۇ ئاكا ـ ئىنىلىرىنى ھۆرمەتلىمەي، دادىسى تېخى ھايات ۋاقتىدىلا **ھەشۋىيە** ۋە **مۇرجىيە** قاتارلىق پىكىر ئېقىملىرىغا بېرىلىپ كېتىدۇ ۋە دادىسى ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئىمامىلىق دەۋاسى قىلىدۇ. ئەممار ئىبنى مۇسا سەباتى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا ئابدۇللاھ ئىبنى جەئفەرنىڭ ئىمامىلىقىدىن يۈز ئۆرۈپ، مۇسا كازىمنىڭ ئىمامىلىقىغا كىرىدۇ ۋە شۇنىڭ بىلەن ئۇ ئىمامەتنىڭ قېرىنداشتىن قېرىنداشقا ئۆتىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئەمارىيە تەرەپدارلىرى ئارىسىدا ئىمامەتنىڭ رىجئەت (قايتىش) مەسىلىسىدە ئىختىلاپ يۈز بېرىپ، بىر نەچچە

جامائەگە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ . زۇراريە (ياكى تەيمىيە) شۆلارنىڭ بىرىدۇر . ھازىرقى ۋاقىتتا ئەمارىيە بىر مۇستەقىل پىرقە سۈپىتىدە مەۋجۇت ئەمەس ، پەقەت ئۇلارنىڭ بەزى تەشەببۇسلىرى خارىجىيەنىڭ تەلىماتلىرىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە .

ئەمرىيە ـــ مۇئتە زىلەنىڭ ئەمر ئىبنى ئۇبەيد (762 - يىلى قازا قىلغان) ۋېكىللىكىدىكى تارماقلىرىدىن بىرى . ئۇبەيد ھەددىس ساھەسىدە كاتتا شۆھرەت قازانغاچقا شۇ ۋاقىتتىكى خەلىپە مەنسۇر بىلەن ناھايىتى يېقىن مۇناسىۋەتتە ئۆتكەن . ئۇ مۇئتە زىلە تەلىماتلىرىغا ئائىت نۇرغۇن كىتابلارنى يازغان بولۇپ ، « تەفسىر » ، « رەددى قەدەرىيان » قاتارلىق ئەسەرلىرى شۇ دەۋردە يوقىرى باھاغا ئېرىشكەن . ئۇ ۋاسىل ئىبنى ئەتا بىلەن مۇئتە زىلەنىڭ دىنىي - پەلسەپىۋي ئاساسىنى نۇرغۇزۇپ چىققان ۋە ئىنسانلارنىڭ تەقدىرى ، ئىرادە ئەركىنلىكىگە ئوخشاش شۇ زامانىدىكى نۇرغۇن چىگىش مەسىلىلەرنى يېڭىچە مەنىلەردە شەرھلەپ ، تالاش - تارتىشتىكى نۇرغۇن چىگىش مەسىلىلەرنى مۇئتە زىلە تەلىماتلىرى ئاساسىدا يېشىپ بەرگەن . تەپسىلاتىنى مۇئتە زىلەگە قارالسۇن .

ئەسۋارىيە ـــ مۇئتە زىلەنىڭ ئەسۋارى ۋېكىللىكىدىكى بىر تارمىقى بولۇپ ، ئۇلار ئۆز مەسلەكداشلىرى بىلەن بولغان بەزى ئىختىلاپلار تۈپەيلى نەززامىيەنىڭ قىسمەن تەلىماتلىرىنى ئېتىراپ قىلمىشقان .

ئەسامىيە ـــ مۇئتە زىلەنىڭ ئەبۇبەكر ئىبنى ئەسام (816 - يىلى قازا قىلغان) ئاساس سالغان بىر تارمىقى . ئەسام مۇئتە زىلە تەرەپدارلىرىنىڭ بەسرەدىكى ۋېكىلى بولۇپ ، ياشلىقىدا دوراپۇرۇشلۇق بىلەن شوغۇللانغان بولسىمۇ ، پەلسەپە ئىلمىگە ئىشتىياقى كۈچلۈك بولغاچقا جاپالىق ئىزدىنىش ئارقىلىق مۇئتە زىلە پىرقىسى تەلىماتىنى تولۇق ئىگىلەپ بولغاندىن كېيىن ، سۇرۇن ئۇيۇشتۇرۇپ ، شۇ زامانىدىكى ئاكتىۋال دىنىي - پەلسەپىۋي مەسىلىلەر ئۈستىدە بەس - مۇنازىرىلەرنى ئېلىپ بارىدۇ . كېيىن ئۆز تەلىماتلىرىنى سىستېمىلاشتۇرۇپ ، « كىتابۇل ئىمام » ۋە « كىتابۇ

ئىفتىراقىل - ئۇممە ۋە ئىختىلافىش شىئە » (ئىمامىلار ئارىسىدىكى پەرىقلەر ۋە شىئەلەر ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپلار)نامىلىق ئەسەرلىرىدە بايان قىلىدۇ . ئەسام ئىمامىلىق توغرىسىدا مۇستەقىل كۆزقاراشقا ئىگە بولۇپ ، ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەشەببۇسلىرى كېيىنچىرەك « ئىمامەتى مەدفۇل » نامى بىلەن تونۇلۇدۇ . ئۇ ئەبۇبەكر ، ئۇمەر ۋە ئوسمان خەلىپىلىككە (ئىمامىلىققا) ئارىسلىق قىلىشتا ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىبقا قارىغاندا ئوستۇنلۇككە ئىگە ، دەپ قارايدۇ . ئۇ ئەلىنىڭ ئىمامىلىقىنى ئىجماۋ (ئومۇمنىڭ ماقۇللىقى) دىن ئۆتمىگەن، دەپ قاراپ ، ئۇنى ئېتىراپ قىلمايدۇ . ئۇنىڭ قارىشىچە، ئەلى پىتنە - پاسات تارقالغان ۋە ھېچ قايسى ساھابە ھازىر بولمىغان بىر شارائىتتا قەسەم ئىچكەن ، شۇڭا، ئۇ ساھابىلار ۋە ئوخشىمىغان تائىپىلەرنىڭ قاتتىق نارازىلىقىغا سەۋەپ بولغان . ئەسامنىڭ ئوخشىمىغان كۆزقاراشلىرىدىن يەنە بىرى ئۇنىڭ مۇھەممەد شەھرىستانىنىڭ جەننەت بىلەن دوزاخ تېخى يارىتىلمىغان، دېگەن تەلىماتىغا قارشى چىققانلىغىدا ئېنىق ئىپادىلىنىدۇ . ئەسامنىڭ تەشەببۇسلىرى 8 - 9 - ئەسىرلەردە خېلىلا كەڭ تەسىر پەيدا قىلىپ ، نۇرغۇن ئىگەشكۈچىلەرنى ئۆزىگە قىزىقتۇرغان بولسىمۇ ، كېيىنكى ئەسىرلەردە ئۆزىنىڭ تەسىرى كۈچىنى يوقىتىپ ، تەدرىجى يوقىلىپ كەتكەن .

ئەفتەھىيە ــ ئەمماريىگە قارىڭ .

ئەخنەسىيە ــ سەئلەبىيەنىڭ ئەخنەس ئىبنى قەيس ئاساس سالغان بىر تارمىقى . ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ئىمامغا چوڭقۇر مۇھەببەت باغلاشنى ۋە كوپۇرلۇقنى كەچۈرۈم قىلىشنى تەرغىپ قىلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قاتتىلىق ، ئوغرىلىق قاتارلىق جىنايەتلەرگە بېرىلىدىغان جازا مەسىلىسىدىكى كۆزقاراشلىرىمۇ ئوخشىمايدۇ .

ئەشائىرە ــ ئەشئەرىيەگە قارىڭ .

ئەشئەرىيە ــ ئەبۇلھەسەن ئەلى ئىبنى ئىسمائىل ئەشئەرى (873 –941) ئاساس سالغان دىنىي - پەلسەپىۋي ئېقىم بولۇپ ،

تاريختا ئەشائىرە نامى بىلەنمۇ ئاتالغان . ئەشئەرى باغداتتا توغۇلغان . ئۇ مەشھۇر فىقھ (شەرىئەت قانۇنلىرى) ئالىملىرى ئەبۇئىسھاق مەرۋزى ۋە ئەبۇئەلى جۇببائىلەردىن تەلىم ئالغان ، ياشلىقىدا مۇئتەزىلە ئەقىدىلىرىنى قوبۇل قىلغان . 40 ياشلارغا كىرگەندە مۇئتەزىلە تەلىماتلىرىنىڭ مۇكەممەل ئەمەسلىكىنى ھېس قىلىپ، مۇئتەزىلەدىن قول ئۈزۈپ ، ئۆز تەلىماتلىرىنى تەرغىپ قىلىشقا كىرىشكەن . كېيىنچە ئۇنىڭ تەلىماتلىرى ئەشئەرىيە نامى بىلەن كەڭ تارقالغان .

ئەشئەرى ئىسلام ئىلاھىيىەت تەلىماتلىرى سىستېمىسىغا شۇ دەۋردە ھەرقايسى ئېقىملار ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرىلەرنىڭ تېمىسى بولۇپ قالغان تۇرلۇك مەسىلىلەرنى نەزەرگە ئالغان ھالدا مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرىنىڭ دەلىللەش ئۇسۇللىرىنى قوللىنىپ ، يېڭى بىر دىنىي - پەلسەپىۋى تەلىماتنى يارىتىدۇ ، ئۇنىڭ تەلىماتى كېيىنچە سۇننىي مەزھىپىنىڭ نەزىرىيىۋى ئاساسىي بولۇپ قالىدۇ . ئەشئەرىنىڭ بۇ تەلىماتىنىڭ ئاساسىي مەقسىتى سۇننىي مەزھىپى جەبەرىيە ئېقىمىنىڭ ئەقىدىلىرىنى مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرىنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكى نەزىرىيىسى بىلەن بىرلەشتۇرۇپ ، كۆپلىگەن ئابستراكت مەسىلىلەردە ئىزچىل قارشىلىشىپ كېلىۋاتقان بۇ ئىككى ئېقىم تەڭ قوبۇل قىلالايدىغان بىر تەلىماتنى ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئىدى . ئالدى بىلەن ئۇ مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرىنىڭ بەزى ئەقىدىلىرىنى رەد ئېتىپ، بىر قىسىم ئەسەرلەرنى يازىدۇ ۋە « مەقالاتۇل - ئىسلامىيىن ۋە ئىختىلافۇل - مۇسەللىين » ، « كىتابۇل - ئىبانە » گە ئوخشاش بىر قاتار ئەسەرلەرنى سۇننىي مەزھىپى تەلىماتلىرىنىڭ ھەرقايسى بۆلەكلىرىنى تەپسىلى شەرھلەپ، ئۇنى مۇئتەزىلە ئېقىمى « ئەقل گەرا » (ئەقىل گە تېۋىنغۇچىلار) تارمىقىنىڭ قاتتىق ھوجۇمىدىن ساقلاپ قالىدۇ . ئۇ ئۆز تەشەببۇسلىرىدە ئەقىلگەرالارنىڭ ھەممە نەرسىنى ئەقلىي پائالىيەتكە باغلىۋالمىغان بىر تەرەپلىمىلىكىنى ئىنكار قىلغانغا

ئوخشاش ئەخبار ئەھلىنىڭ شەكىلپەرەسلىكىگىمۇ قاتتىق زەربە بېرىدۇ. مەسىلەن، ئەشئەرى جەھمىيە تارمىقىدىكىلەرنىڭ ئىنسانلارنىڭ قىلمىشى ۋە بارلىق پائالىيەتلىرىنى پەقەت ئاللاھغىلا باغلىۋالمىدىغان بىر تەرەپلىمە نەزەرىيىسىنى رەد قىلىپ، ئۆزىنىڭ بىر قاتار يېڭى تەشەببۇسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇ ئىنسان خۇدانىڭ ئەمرى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدىغان پائالىيەتلىرىنى بەلگىلەشتە ساھىپ ئىختىياردۇر، خۇدا ئىنسانىنىڭ قۇدرىتى ۋە بارلىق پائالىيەتلىرىنىڭ مەنبەسى بولۇپ، ئۇنىڭغا ئېرىشىش ئىنسانلارنى ئۆز پائالىيەتلىرىدە مۇستەقىل بولۇشقا ئۇندەيدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ خىل قاراش ۋە ئۇنى دەلىللەيدىغان مۇھاكىمىلەر كۆرۈنۈشتە يېڭى ۋە قىزىقارلىقتەك تويۇلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە جەبەرىيە تەرەپدارلىرىنىڭ « ئىلاھىي ئىرادە » گە ئائىت قاراشلىرىنىڭ ئۆزگەرگەن بىر شەكلىدە ئىپادىلىنىشى بولۇپ، بۇنداق قاراش ئىنسانلارنىڭ ئۆز تەقدىرى ۋە پائالىيەتلىرىدىكى ھەقىقىي مۇستەقىللىقىنى ئىنكار قىلىدۇ. شۇڭا، ئەشئەرى كۆپلىگەن پەيلەسۇپلار ۋە ھەرقايسى ئېقىم ۋەكىللىرىنىڭ قاتتىق تەنقىدىگە ئۇچرايدۇ. مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى ئەشئەرىنىڭ بارلىق بايانلىرىنىڭ ئەقىلگە سىغمايدىغانلىغىنى ئوچۇقتىن ئوچۇق كۆرسىتىپ، ئۇنىڭ « قۇرئان كەرىم » ۋە ھەدىسلەردىن ئۆز تەلىماتلىرىنى ئىسپاتلاشقا كەلتۈرگەن نەقىللىرىنى بارلىق مەنتىقىي دەلىللىرى بىلەن قوشۇپ « تەقدىرچىلىك ئىدىيىسى » نى يېڭى شەكىل بىلەن ھىمايە قىلىشقا ئورۇنغانلىقى، دەپ ئاتايدۇ. يەنى مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى ياخشى ئىشلارنى خۇدادىن، يامان ئىشلارنى بەندىنىڭ ئۆزىدىن دەپ قارىغان بولسا، ئەشئەرى ياخشى - يامانلىقنىڭ ھەممىسىنى خۇدانىڭ ئەمرىگە باغلاپ قويىدۇ. مۇئتەزىلە چىلەر ئىمانىنى قەلب (كۆڭۈل) دىكى ئېتىقاد، ئېغىزدىكى سۆز ۋە ئىش - ھەرىكەتتە تەڭ ئىپادىلىنىدۇ، دەپ قارىسا، ئەشئەرى ئىمانىنى ئالدى بىلەن قەلبتە تەستىق قىلىشتا ئىپادىلىنىدۇ، دەپ تەرغىپ قىلىدۇ.

مۇئتە زىلە چىلەر شەيئىلەرنىڭ ئەقلىي ئىقتىدارى ۋە شەكلىي ئالاھىدىلىكلىرىنى ھېچقانداق شەرئىي قائىدىلەرگە باغلاشتۇرمايدۇ. ئەشئەرى بولسا، مەسىلىلەرنى ئەقلىي نۇقتىدىن كۆزىتىشنى، ئەقلىي ئىقتىدارنى دىننى خاراپلاشتۇرغۇچى نەرسە دەپ قارايدۇ.

ئەشئەرىنىڭ تەلىماتلىرى كېيىن ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدىن ئەبۇبەكر باقىلانى (1013 - يىلى قازا قىلغان)، ئەبۇل ئىسھاق ئەسفەرائىنى، ئابدۇلمەلىك جۇۋەينى، مۇھەممەد غەززالى قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىدە تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇلدى. شافېئىيە مەزھىپى ئەشئەرىيە تەلىماتلىرىنى تولۇقى بىلەن ئۆزلىرىگە نەزىرىيۋي ئاساس قىلىپ تاللاپ، 10 - ئەسىردە ئىراندا ناھايىتى زور تەسىر قوزغايدۇ. ئەشئەرى تەلىماتلىرىدىكى نۇرغۇن مۇھىم نوقتىلار فەخرىددىن رازى، مۇھەممەد شەھرىستانى، ئەزدۇددىن ئىجى قاتارلىق مەشھۇر ئەدىبلەرنىڭ ئىجادىيەتلىرىدە تېخىمۇ مۇكەممەللەشتۇرۇلۇپ، پەلسەپىۋى تۈس ئالىدۇ. ئۇنىڭ ئادەمنىڭ لايەتەجەززا (بۆلۈنمەس) خوسۇسىيەتتە يارىلىشى ھەققىدىكى نەزىرىيىسى ئاساسىدا «خەلقى جەدىد» (يېڭىدىن يارىلىش، ماددىنىڭ زەررىلەردىن تەركىب تاپىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئاتوم نەزىرىيىسى) بارلىققا كەلگەندى. بۇ نەزىرىيە بويىچە ئالەمنى تەركىب ئەتكەن زەررىلەر دائىم ئۆلۈپ تۇرىدۇ ۋە يەنە ئاللاھنىڭ قۇدرىتى بىلەن يېڭىدىن يارىتىلىپ تۇرىدۇ. ئومۇمىي جەھەتتىن قارىغاندا، ئەشئەرىيە تەرەپدارلىرى خىلىلا مۇكەممەل بىر نەزىرىيە سىستېمىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن بولۇپ، سۇننىي مەزھىپى تارقالغان كەڭ زېمىندا، جۈملىدىن ئىراندىكى ئىمامى شافېئىي مەھىپىدىكىلەر ئارىسىغا كەڭ تارقىلىپ، ئومۇم بىردەك ئېتىراپ قىلغان ئىلاھىيەت سۇپىتىدە تونۇلىدۇ. پەقەت سالجۇق تۈركلىرىدىن توغرۇلبەك (1038 - 1063 ھ) ئۆكۈمرانلىق قىلغان) زامانىسىدا ئەشئەرىيەنى مۇلھىدلىق (ئاللاھنى ئېتىراپ قىلمىغانلىق) دەپ ئېلان قىلغاندىن كېيىنلا، ئۇ خېلى چوڭ دائىرىدە چەكلىمىگە

ئۇچرايدۇ . ھازىرقى ۋاقىتتىمۇ شەرقتىكى كۆپلىگەن مۇسۇلمان دۆلەتلىرىدە ئەشئەرىيە تەلىماتلىرىنى قايتىدىن تېرىلدۇرۇپ ، رونىق تاپقۇزۇش ھەركەتلىرى دائىم يۈز بېرىپ تۇرىدۇ .

ئەسھابى ئەھۋاۋ ــ بۇ بىر گۇروھ ئىلاھىيەتشۇناسلارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ ، ئەھلى ئەھۋا نامى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ .ئۇ قىسمەن ئوخشىمىغان كۆزقاراشلىرى بىلەن ئەسلى ئىسلام تەرەپدارلىرىدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ . ئەينى ۋاقىتتا سۇننىي مەزھەپنىڭ نەزىرىيىچىلىرى ئۇلارنىڭ كۆزقاراشلىرىنى دىنىي ئېتىقادلاردىن يىراقلاشقان تەركىبلەرگە ئىگە دەپ قارىغان ھەمدە ئۇلارنىڭ تەشەببۇسلىرى ئوتتۇرا ئەسىردە مەزھەپ ۋە پىرقىلەرنى ئايرىشتا ئۇلچەم قىلىنغان . ئەشئەرىيە تەرەپدارلىرىدىن تونۇلغان ئىلاھىيەتشۇناس ئابدۇلقاھىر باغدادى (1037 - يىلى قازا قىلغان) ئەسھابى ئەھۋائىنىڭ قاتارىغا رافىزىيە ، خارىجىيە ، مۇئتەزىلە ، شىئە قاتارلىق نۇرغۇن مەزھەپ ، پىرقىلەرنىمۇ كىرگۈزىدۇ . مۇھەممەد شەھرىستانى (1153 - قازا قىلغان) « ئەل مىلەلو ۋەن نىھەل » ناملىق ئەسىرىدە يېزىشىچە، ئەسلى ئىسلام تەرەپدارلىرىمۇ ئەسھابى ئەھۋائىنىڭ ئىسلام ئەقىدىلىرىگە سادىق يېكى ئەمەسلىكىنى بېكىتىشتە ئىختىلاپقا يولۇققان . چۈنكى، ئۇنىڭچە بولغاندا، تەكفىر (دىنسىز دەپ قاراش) شەرىئەتكە ئاساسلانغان ھۆكۈم ۋە تەسۇئىب (ماقۇللاش ، تەستىقلەش) بولسا ئەقلىي ھۆكۈمدۇر . ئۇز ئەقىدىسىدە مۇتەئەسىپ كىشىلەر دائىم قارشى تەرەپنىڭ پىكرىنى تەكفىر قىلىپ، ئۇلارنى غەيرىي مۇسۇلمانلار (قەدەرىيەنى مۇئغلار بىلەن ، رافىزىيەنى مەسىھىيەت بىلەن) بىلەن ئوخشاش، دەپ قارايدۇ . شۇنىڭغا ئوخشاشلا ئۇز پىكرىنى توغرا ، دەپ تونىغان قارشى تەرەپمۇ ئۇزلىرىگە يات بولغان ھەرقانداق ئەقىدىنى چەتكە قاقىدۇ .

ئەسھابى مەئنى ــ ئىسلام ئىلاھىيەتشۇناسلىرىدىن بىر گوروھنىڭ نامى بولۇپ ، شەيئىلەرنىڭ ماھىيىتىنى (مەنىسىنى) ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ . ئەسلىدىلا پەلسەپىدە

ناھايىتى ئۇزۇن زامانلاردىن بۇيان تالاش ـ تارتىش قىلىنىپ كەلگەن بۇ مەسىلە ئوتتۇرا ئەسىر دىنىي پەلسەپىسىدىمۇ قىزىق نۇقتىغا ئايلىنىپ ، مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى تەرىپىدىن خېلى تەپسىلى تەتقىق قىلىنغان. ئەسھابى مەئنى تەرەپدارلىرىنىڭ ئاساسىي تەشەببۇسلىرى مۇئەممەر ئىبنى ئەبادنىڭ « كىتابۇل ـ مەئنى » ناملىق ئەسىرىدە بايان قىلىنغان .

ئەسھابى رەئي ـــ سۈننىي مەزھىپىدىكى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن فىقھلارنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇلار قانۇن ۋە ئىلاھىيەتكە ئائىت چىگىش مەسىلىلەرنى يېشىشتە دائىم رەئي (قىياس) تىن پايدىلىنىدۇ . ئۇلارنىڭ ئاساسىي قىسمى فىقھ ئىلمىنىڭ سۇرىيە ئېقىمى تەرەپدارلىرى بولۇپ ، ئىراق (كۇفە، بەسرە ۋە باغدات قاتارلىق جايلار) دىكى سانىمۇ ئاز ئەمەس . تارىخىي خاتىرىلەردە ئەبۇھەنىفە ـ مۇھەممەد ئىبنى ھەسەن ، ئەبۇ يۈسۈف مۇھەممەد قازى ، زۇفەر ئىبنى ھۇزەيل ، ھۇسەين ئىبنى زەيدى لۇئلۇئىي ، ئەبۇ مۇتېئ بەلخى، بىشرى مەرىسى قاتارلىقلار ئەسھابى رەئىينىڭ يىرىك ۋەكىللىرى سۈپىتىدە تونۇشتۇرۇلغان .

ئەسھابى رەئي تەرەپدارلىرى بىرەر مۇھىم مەسىلىگە « قۇرئان كەرىم » ۋە سۈننەتتىن تېگىشلىك جاۋاب تاپالمىغان ھالقىلىق پەيتلەردە قىياس ئۇسۇلىنى قوللىنىپ مەنتىقىي خۇلاسىلەرنى چىقىرىدۇ . ئۇلار ئەقلىگەرا (ئەقىلغە تېۋىنغۇچى) لارنىڭ مەسىلىلەرگە باھا بېرىشتىكى ئۇسۇللىرىنى ناھايىتى تار بىر دائىرىدە ئازدۇرۇكۇپتۇرئېتىراپ قىلىدۇ ۋە بەزىدە « قۇرئان كەرىم » تېكىستىدىكى ئايرىم جايلار ۋە ھەدىسلەردىكى بەزى نۇقتىلارنى ئەقلىي نوقتىدىن شەرھلەپ چۈشەندۈرىدۇ .

ئەسھابى رەئي تەرەپدارلىرى دەلىلى بار قائىدىلەردىن دەلىلى بولمىغان ئوخشاش خاراكتېردىكى ئىشلاردىمۇ قىياسەن پايدىلانغان . مەسىلەن ، بىر غەيرى مۇسۇلمان ئىسلام دۆلىتىگە كېلىپ گۇناھ سادىر قىلغان بولسا، ئۇنى قانداق جازالاش كېرەك ؟ دېگەنگە ئوخشاش

مەسىلىلەر توغرىسىدا « قۇرئان كەرىم » ۋە ھەدىسلەردە ھېچقانداق بەلگىلىمە تاپقىلى بولمايدۇ . شۇڭا، بۇنداق مەسىلىلەر دائىم مۇنازىرە تېمىسى بولۇپ قالىدۇ . بۇنداق ھالەتتە مۇسۇلمانلارنىڭ قانۇنىي مەنپەئەتى غەيرىي مۇسۇلمانلاردىن پەرقلىنىشى كېرەكمۇ ؟ قىياسچىلار دەل مۇشۇنداق دەلىلى بولمىغان ئىشلارنى ئوخشاش خاراكتېردىكى دەلىللەنگەن ئىشلارغا قىياس قىلىپ ھەل قىلغان . شەرىئەت قانۇنى بويىچە ئوغرىلىق قىلغان مۇسۇلماننىڭ قولى كېسىلىدۇ . شۇڭا غەيرى مۇسۇلمان بولغان بىرسى ئوغرىلىق قىلغان بولسا ، ئوخشاشلا قولى كېسىلىشى كېرەك . يەنە بىر مىسال « قۇرئان كەرىم » بويىچە ئورۇش غەنىمەتلىرىنىڭ بەشتىن بىر قىسمى خەلىپە ـ ئىمامغا ئاجرىتىلىشى كېرەك . مۇشۇنىڭغا ئاساسەن يەر ئاستى بايلىقلىرىنىڭ بەشتىن بىر قىسمىمۇ شاھلارغا تەئەللۇق ، دېگەن قائىدە قىياسەن بېكىتىلگەن .

ئەسھابى تەناسۇخ ـــ تەناسۇخىيەگە قارا .

ئەسھابى تەفسىر ـــ بەيھەقىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ ئەقىدىسى بويىچە قائىدىگە خىلاپلىق قىلغان مۇسۇلمانلارنىڭ گۇناھلىرى توغرىسىدا بېرىلىدىغان ھەرقانداق شاھىد (گۇۋاچى) لىقنىڭ تەپسىلاتى ۋە شاھىدنىڭ ئەھۋالى ئەتراپلىق تەفسىرلىنىشى (شەرھلىنىشى) كېرەك . ئەبۇھەسەن ئەشئەرىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئەسھابىي تەفسىر تەرەپدارلىرى ئاساسەن ھەكەم ئىبنى مەرۋانىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ قارىشىچە بىرەر مۇئمىننىڭ گۇناھ ئۆتكۈزگەنلىكى توغرىسىدا تۆت غەيرى مۇسۇلمان شاھىد (گۇۋاھ) لىق بەرگەن بولسىمۇ ، ئۇ ئەگەر ئەتراپلىق تەفسىرلەنمىسە كۇچكە ئىگە بولالمايدۇ .

ئەسھابى ھەدىس ـ سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئىككى چوڭ فەقىھچىلەر گۇرۇھىدىن بىرى بولۇپ ، ئىش بىجىرىشتە پەقەت ھەدىس (خەۋەر) دىن پايدىلىنىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ . شۇڭا، ئۇلار تارىختا ئىسلامغا ئائىت تۇرلۇك ئەسەرلەر ، بايانلار ۋە تارىخىي رىۋايەتلەرنىڭ

نەقىللىرى (بايانچىللىرى) دەپمۇ نام ئالغان. ئۇلار ئۇمەۋىيە ھاكىمىيىتى بىلەن قارشىلىشىپ ، ئىجتىمائىي ، قانۇنىي ۋە شەرىئەتكە ئائىت مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا پەقەت ئىلاھىي سۆزلا، يەنى « قۇرئان كەرىم» بىلەن ھەدىسلەرلا ئاساس بولالايدۇ، دەپ قارايدۇ .

سۈننەت ئەھلى ئەقىدىسىدە ھەدىس ياكى خەۋەرلەر مۇتەۋاتىر (ئىرقەمۇ ـ ئارقا) ، فەردى (يەككە ، تەنھا) ۋە مۇستەفىز (تارقىلىشچان) دىن ئىبارەت ئۈچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ ؛ بىرىنچى خىلدىكى خەۋەرلەرنى يالغان ياكى توقۇلمىغا چىقىرىۋېتىش ناھايىتى تەس ، چۈنكى ئۇلاردىن كىشىلەر ئىلگىرىكى پەيغەمبەرلەر ۋە پادىشاھلار توغرىسىدا مەلۇماتلارغا (خۇددى بىر نەچچە كىشىدىن ھېچكىم كۆرۈپ باقمىغان بىر شەھەر توغرىسىدا ھېكايە ئاڭلىغاندەك) ئېرىشەلەيدۇ . ئىككىنچى تۈردىكى ھەدىس ھەقىقەتكە يېقىنراق (خۇددى شاھىتنىڭ قازىلار ھۆكۈم چىقارغاندا ئاساسلىنىدىغان گۇۋاھلىقىغا ئوخشاش) بولىدۇ . بۇ خىلدىكى ھەدىسلەرنى فەقىھلار شەرىئەت ھۆكۈملىرى (ئىبادەت ، مۇئامىلىلەر ، ھالال ۋە ھارام قاتارلىقلار) نى ئايرىشتا ئىشلىتىدۇ . ئۈچىنچى تۈردىكى ھەدىس يوقىرىدىكى ئىككى تۈرلۈك ھەدىسنىڭ خوسۇسىيەتلىرىنى ئۆزىدە مۇجەسسەملىگەن بولىدۇ . شۇڭا، ئۇ ھەم نەزىرىيۋىلىككە ، ھەم ئەمەلىيلىككە ئىگە . مەسىلەن ، بىرەرسىنىڭ كۆز ئالدىدا بولۇپ ئۆتكەن ئىشلار توغرىسىدا خەۋەر بەرگىنىگە ئوخشاش ، يەنى نەتىجىسى ئېنىق بولغان ۋە ھېچكىم ئۇنى ئىنكار قىلىۋېتەلمەيدىغان ھەدىسلەر مۇستەفىز ھەدىس ، دەپ قارىلىدۇ . پەيغەمبەرلەر يارانقان مۆجىزىلەرشۇ خىلدىكى ھەدىسكە كىرىدۇ . ئەسھابى ھەدىسچىلەرنىڭ كۆزقاراشلىرى خىلمۇخىل مۇرەككەب بىر سىستېمىغا ئىگە . تارىختا ھەدىس (خەبەر) ئۇقۇمىغا بېرىلگەن تەبىرلەردىمۇ نۇرغۇن ئىختىلاپلار مەۋجۇت .

ئەترافىيە ـــ ئەجارىدەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، تەرەپدارلىرى

مۇئتەزىلە ئېقىمىدىكى ھەمزە ئىبنى ئەترافىنىڭ قەدەر (تەقدىر) تەلىماتىنى ياقلىشىدۇ . ئۇلار ئەتراپتىكى خەلقلەرنىڭ ئۇقۇشماسلىق بىلەن ئىسلامدا بەلگىلەنگەن پەرزلەر ۋە شەرىئەت قانۇنلىرىنى تەرك ئېتىشى ياكى ئۇنى لايىقىدا بەجا كەلتۈرمەسلىكتەك گۇناھلىرىنى ئەپۇقىلىشىنى تەشەببۇس قىلىشىدۇ . ئىسلام قائىدىلىرىگە ئاڭلىق رىئايە قىلىشنى ئاقىلانىلىق ، دەپ ھېسابلايدۇ . غالىب شازىل سىجىستانى بۇ پىكىر ئېقىمىنىڭ ئاساسچىسى ۋە يېرىك ۋەكىلىدۇر . **مۇھەممەدىيە** تەرەپدارلىرىمۇ ئۇلارنىڭ بۇخىل تەلىماتىنى قوبۇل قىلىشقان . ھازىرقى ۋاقىتتا ئەترافىيە بىر مۇستەقىل پىكىر ئېقىمى سۈپىتىدە مەۋجۇت ئەمەس .

ئەخبارىيە ــ ئىمامىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئەخبار ئۇلارنىڭ تەلىماتىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلاتتى . دەسلەپكى ۋاقىتلاردا ئىمامىيە تەرەپدارلىرى ئىمامىلارنىڭ ئېيتقىنى بويىچە ھەرىكەت قىلىشاتتى ، ئەمما كېيىنچە بۇ مەسىلىدە ئىختىلاپ تۇغۇلىدى ۋە ئۇلاردىن مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى بىلەن ئادىلىيان (ئادىللىق تەرەپدارلىرى) بۆلۈنۈپ چىقتى . كېيىنچە ئۇلار يەنە تەفزىلىيە ۋە بەئىدىيە بىلەن ئەخبارىيەدىن ئىبارەت ئىككى گۇروھقا بۆلۈندى . ئالدىنقىسى ئەنئەنە پەرەسلەر بولۇپ ، دىنىي ۋە قانۇنىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا « قۇرئان كەرىم » ۋە سۈننەتنى ياقلىسا، كېيىنكىسى بۇنداق ئىشلاردا ئەقلىي ۋە نەزىرىيىۋىي دەلىللەرگە تايىنىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ .

ئەھلى تائىت ــ ئەبازىيە ئەقىدىدىكى ئىختىلاپلار تۈپەيلى تۈت تارماققا بۆلۈنگەن بولۇپ ، ئەھلى تائەت شۇلارنىڭ بىرىدۇر . ئۇلار ئاللاھنى تونۇمايدىغان بىرخىل تائەتكە ئېتىقات قىلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، شۇنداق تائەتمۇ مەۋجۇتكى ، ئۇنىڭ بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ئاللاھنى دەرك ئەتمەيدۇ . مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرىدىن ئەبۇھۇزەيلى ئەللافمۇ مۇشۇنداق كۆزقاراشنى ياقلىغان . ئەھلى تائەتتىن بىر قىسمى ئاللاھنىڭ پېيغانىلىقى

توغرىسىدا ھېچقانداق دەلىل يوق ، تەنھا بۇنىڭغا ئىمان كەلتۈرۈش ۋە خەۋەرلەرگىلا ئىشارە قىلىش يىتەرلىك ئەمەس ، ئۇنىڭغا پەقەت ئىنسانىنىڭ ئەقلىلا يىتەرلىك دەلىل بولالايدۇ، دەپ تەكىتلىشىدۇ . يەنە بىر قىسمى ناماز ، ھەجگە بېرىش ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغان باشقا پەرزلەر ئىنسانغا ۋاجىپ ئەمەس ، ۋاجىپ بولغىنى پەقەت شۇ پەرزلەرگە بولغان تائەتتۇر، دېگەننى ياقلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ ئەقىدىسى بويىچە ئوغرىلىق ياكى زىنا قىلغانلار ئالدى بىلەن شەرىئەتنىڭ قائىدىلىرى بويىچە جازاغا تارتىلىشى كېرەك ، جازادىن كېيىن ئۇلارنى توۋا قىلدۇرۇش زۆرۈر . گۇناھكار قىلغان - ئەتكەنلىرىگە توۋا قىلسا بۇ ياخشىلىقنىڭ ئالامىتى ، ئەگەر توۋا قىلمىسا ئۇنى قەتلى قىلىش كېرەك . مەنبەلەردىكى مەلۇماتقا ئاساسلانغاندا، تائەت ئەھلىنىڭ ئىسلام پەرزلىرى توغرىسىدىكى مىساللىرىنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ بولۇپ، ھەممىسىدە دېگۈدەك ۋاستىلىك تائەت تەرغىپ قىلىنغان .

ئەھمەدىيە ــ 1889 - يىلى ھىندىستان (پەنجاپ ۋىلايىتى، ھازىر پاكىستان تەۋەسىدە) دا پەيدا بولغان دىنىي ئېقىملارنىڭ بىرى، ئاساسچىسى مىرزا غۇلام ئەھمەد قادىيان (1835 – 1908) بولغانلىقى ئۈچۈن قادىيانىيە نامى بىلەنمۇ ئاتالغان . ئۇ 1889 - يىلى ئۆزىنى « مەھدى»[1] دەپ ئېلان قىلىپ ، 19 - ئەسىردىكى دىنىي ساھەنى ئىسلاھ قىلغۇچى شەخس سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقىدۇ ۋە « ئەنجۈمەنى ئەھمەدىيە » تەشكىلاتىنى قۇرىدۇ . ئىككى يىلدىن كېيىن مىرزا ئەھمەد ئەگەشكۈچىلىرى تەرىپىدىن نەبى (پەيغەمبەر) دەپ ئېتىراپ قىلىنىدۇ . ئەگەشكۈچىلىرى ئۇنى ئىسلام ، خرىستىئان ۋە بۇددا دىنىدىكىلەرگە ئورتاق بولغان « مەھدى » دەپ قارىشىدۇ .

مىرزا ئەھمەدنىڭ ئاساسىي مەقسىتى ئىسلام ، خرىستىئان ۋە بۇددا دىنىنى بىرلەشتۈرۈپ ، ھىندىستاندا بىر يېڭى دىن ئىجات قىلىش

---

[1] مەھدى ــ (ھىدايەت قىلىنغۇچى) ئىسلامدا غايىب بولغان ۋە ئادالەت ئورنىتىش مەقسىتىدە ئۆز تەرەپدارلىرىنىڭ يېنىغا قايتىپ كېلىدىغان ئىمام دېگەن مەنىدە .

بولۇپ ، ئىسلام ئاساسىدا پەيدا بولغان بۇ ئېقىمنىڭ تەرەپدارلىرى ئىسلامنىڭ ئاساسلىق ئەھكاملىرىدىن ۋەھدەت (يېگانىلىك) نى ، ئاللاھنى كۆرۈپ بولمايدىغانلىقىنى ۋە ئادەملەرنىڭ باراۋەرلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ ، سىنىپىي زىددىيەت ۋە كۆرەشنى ئىنكار قىلىدۇ . ھەممىنى تىنىچلىققا دەۋەت قىلىپ ، ئەجنەبىلەرگە قارشى جىھاد قىلىشنى رەد ئېتىدۇ . بۇ ئېقىمدىكىلەرنىڭ ئېتىقادىچە، ئۇلارنىڭ پەيغەمبىرى مىرزا ئەھمەد بولسا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ، ئىساپەيغەمبەر ۋە كرىشنانىڭ تەجەسسۇمى بولۇپ ، ئۇنى ئېتىراپ قىلماسلىق كوپۇرلۇقتۇر . كېيىنچە بۇ ئېقىمدىكىلەر قادىيانى (ئەھمەدنىڭ پەيغەمبەرلىكىنى ئېتىراپ قىلغۇچىلار) ۋە لاھۇرى (ئۇنى پەقەت ئىسلام دىنى ئىسلاھاتچىسى دەپلا قارايدىغانلار) دىن ئىبارەت ئىككى بۆلەككە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ .

ئەھمەد ئىسلام پەلسەپىۋىي تەلىماتلىرىنىڭ تەرەققىيات جەريانىنى ئۈچ مۇستەقىل بۆلەك (جىسمانىي ، ئەخلاقىي ۋە روھانىي) گە بۆلۈندۇ، دەپ قارايدۇ . بىرىنچى بۆلەكتە ئۇ شەرئىي مەسىلىلەرنى ، ئىككىنچى بۆلەكتە روھىي ۋە ئەخلاقىي تەربىيە مەسىلىلىرىنى ، ئۈچىنچى بۆلەكتە روھىي تاكامۇللۇققا ئائىت بولغان مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ . ئۇنىڭ قارىشىچە، ئۈچىنچى باسقۇچتا پەيغەمبەرلىككە خاس قابىلىيەت ۋە ئىستىداتقا ئېرىشكىلى بولىدۇ . ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە تەھلىل قىلىنغان مەسىلىلەر ئىسلامنىڭ ئۈمۈمىي تەلىماتلىرىدىن چەتنەپ كەتمىگەن بولسىمۇ ، لېكىن كونكرېت مەسىلىلەرنى شەرھلەش ۋە يېشىشتە ئەھمەد تەلىماتلىرىنىڭ ئۆزىگە خاس تەرەپلىرى ناھايىتى ئېنىق ئىپادىلەنگەن .

ئەھمەدىيە تەرەپدارلىرى ئۆزلىرىنىڭ بىر قاتار مەتبۇئاتلىرىغا ئىگە بولۇپ ، بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مەشھۇرى Reviewotreligions (1906 - يىلىدىن تارتىپ نەشىر قىلىنغان) ژۇرنىلىدۇر . بۇ ئېقىمنىڭ جىھادنى ئىنكار قىلىشى ئىسلام فەقىھچىلىرىنىڭ قارشىلىقىنى

قوزغاپ ، ئەھمەدىيەنى كۆيۈرلۈقتا ئەيىبلەشكە سەۋەپ بولىدۇ . ئەھمەد قازا قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ھافىز مىرزا ناسىر ئەھمەد ئېقىمىنىڭ باشچىلىقىنى ئۈستىگە ئالىدۇ . تەخمىنەن 1947 - يىللىرى ئەھمەدىيەنىڭ مەركىزى پاكىستاننىڭ رەبۇئەخ شەھرىگە ئورۇنلىشىدۇ . 1974 - يىلى زۇلفىقار ئەلى بىخۇتتا (پاكىستاندىكى بىر شەھەر) ئەھمەدىيە تەرەپدارلىرىنى غەيرىي مۇسۇلمان ،دەپ ئېلان قىلىدۇ ۋە كەينىدىنلا زىياھۇلھەق ئۇلارنىڭ دىنىي مۇراسىملىرىنى چەكلەپ ، ئۇلارنىڭ بارلىق مەتبۇئاتلىرىنى تاقايدۇ . ئۇزۇن مۇددەت تەقىپكە ئۇچرىغانلىقتىن ئەھمەدىيەنىڭ تۆتىنچى خەلىپىسى مىرزا تاھىر ئەھمەد ئەنگلىيەدە پانالىنىشقا مەجبۇر بولىدۇ ۋە ئۇ يەردە ئۆزىنىڭ « ئىسلامئاباد » نى تەشكىللەيدۇ . ھەر يىلى ئۇ يەرگە ئەھمەدىيە تەرەپدارلىرىدىن 20 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بېرىپ ئۇچ كۈندىن مېھمان بولۇشۇپ كېلىشىدۇ . ئەھمەدىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئاساسىي قىسمى پاكىستان (600 مىڭدىن ئارتۇق) ۋە ھىندىستاندا ياشايدۇ . ئافغانىستان ۋە ئىراندىكى يەرلىك ئاھالىلار ئىچىدىمۇ بىر قىسىم ئەھمەدىيە تەرەپدارلىرى بار . غەربىي ئاسىيا (ئافغانىستان ، ئىران ، ئىسرائىلىيە ، ئىئوردانىيە ، لىۋان ، سۇرىيە) دىكى ئەھمەدىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئومۇمىي سانىمۇ يۈز مىڭدىن ئاشىدۇ . ئۇلار ماۋرىتانىيە ، نىگېرىيە ، گانا ، سېنېگال ، فرانسىيە ،ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەرلەرگىچە تارقالغان .

ئەجارىدە ــ خارىجىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ئەجرەدىيە نامى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ . ئاساسچىسى ئابدۇلكەرىم ئىبنى ئەجرەد بولۇپ ،دەسلەپتە ئۇ ئەتىيە ئىبنى ئەسۋەدى ھەنەفىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدىن بىرى بولغان . كېيىن ئۇنىڭ بىلەن ئازارلىشىپ قېلىپ ، ئايرىلىپ كېتىدۇ . ئەجارىدە تەلىماتلىرىنىڭ كۆپلىگەن مەزمۇنلىرى **نەجدىيە** تەلىماتى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ . بۇ ئېقىمدىكىلەرنىڭ قارىشىچە، ھەرقانداق بىر ئۆسمۇر بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن ئىسلامنىڭ پەرزلىرىنى ئىجرا قىلىشى كېرەك،

.بالاغەتكە يېتىشتىن بۇرۇن ئىسلام ئەقىدىلىرىگە كۆپ يېقىنلىشىشقا بولمايدۇ . ئۇلار مۇشرىكلار (غەيرىي ئېتىقادتىكىلەر) نىڭ پەرزەنتلىرىنى دوزاخ ئوتىغا مەھكۇم قىلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ ئەزرەقىيە تەرەپدارلىرى بىلەن بولغان ئىختىلاپى كۆچلۈك بولۇپ ، ئۇلار ئەزرەقىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشىمىغان ھالدا قارشى تەرەپتىكىلەرنى قەتلى قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى تالان ـ تاراج ئېتىشنى راۋا، دەپ قارايدۇ . چوڭ گۇناھ سادىر قىلغانلارنى دىنسىزلىقتا ئەيىبلەيدۇ . ئۇلار « قۇرئان كەرىم » دە ئىشقىي مەزمۇنلار بولماسلىقى كېرەك ، دەپ قاراپ « قۇرئان كەرىم » دىكى يۇسۇپ سۈرىسىنى ئېتىراپ قىلىشمايدۇ .

كېيىنچە ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا بەزى ئىختىلابلار يۈز بېرىپ ، نۇرغۇن تارماقلارغا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ . ئابدۇللاھىر بەغدادى « فەرق بەينەل فىراق » دا ، ئەشئەرى « مەقالات » دا ، مۇھەممەد شەھرىستانى « ئەل مىلەل ۋەن نىھەل » ناملىق ئەسىرىدە **سەلتىيە ، مەيمۇنىيە ، ھەمزىيە ، خەلەفىيە ، ئەترافىيە ، شۇئەيبىيە ، جازىمىيە، سەئلەبىيە ، رەشىدىيە ، شەيبانىيە** قاتارلىق پىرقە ـ تارماقلارنى ئەجاريدىن بولۇنۇپ چىققان دەپ قارىشىدۇ . ئەجاريدە ھازىرقى ۋاقىتتا بىر مۇستەقىل ئېقىم سۈپىتىدە مەۋجۇت ئەمەس ، ئەمما شىئە مەزھىپى تەلىماتلىرىدا ئۇلارنىڭ بەزى تەشەببۇسلىرى ساقلىنىپ قالغان .

بەيانىيە ـــ شىئە مەزھىپىنىڭ غۇلات پىرقىلىرىدىن بىرى . ئاساسچىسى بەيان ئىبنى سەمئان تەمىم (727 ـ يىلى قاتا قىلغان) بولۇپ ، بۇپىرقە تارىختا بەنانىيە نامى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ . بەيان دەسلەپتە ئەبۇھاشىم ئابدۇللا ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيەنىڭ ئەگەشكۈچىسى ۋە ئورۇنباسارى بولغان ، كېيىن رايىنى ئۆزگەرتىپ ، ئەلىنى يەر يۈزىدىكى خۇدا، دەپ ئاتايدۇ . ئۆز ئەقىدىلىرىنى تەرغىب قىلىشقا كۆپ ئەجىرقىلىدۇ ۋە خېلى كۆپ ئەگەشكۈچىلىرىگە ئىگە بولىدۇ . ئىراق ۋالىسى خالىد ئىبنى ئابدۇللا قەسرى بەيان ۋە ئۇنىڭ

بىر قىسىم ئەگەشكۈچىلىرىنى دېنسىز ، دەپ ئېلان قىلىپ، كۈفە مەسچىتىدە كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈردۈ .

بەيانىيە تەرەپدارلىرىنىڭ قارىشىچە، ئىمامىلىق مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيەدىن ئوغۇلى ئەبۇ ھاشىمغا ۋە ئۇنىڭ ۋەسىيىتى بويىچە ئاخىرىدا بەيانگە ئۆتكەن . بەيان ئەلگە ئىلاھىي روھ سىڭىپ كىرىپ ، ئۇنىڭدا ئىلاھىي خوسۇسىيەت تەجەسسۇم بولغان ، شۇڭا ئۇ ئالەمدىكى جىمى سىرلاردىن تولۇق خەۋەردار بولۇپلا قالماستىن ، بەلكى غەيرىي مۇسۇلمانلار بىلەن بولغان ئۇرۇشلاردا دائىم غالىب ، ھەرقانداق كۈرەشتە دائىم نۇسرەت قازىنىدۇ ،دېگەن قاراشتا قاتتىق تۇرىدۇ . بەيانىنىڭ قارىشىچە، ئەلىنىڭ ۋوجۇدىدىكى ساماۋىي قۇدرەت زۇلمەتتىكى مەشئەلدەك بولۇپ ، ئۇنىڭ ۋوجۇدىدىكى ئىلاھىي نۇر خۇددىي مەشئەلدىكى نۇرغا ئوخشايدۇ . بەيان ئەلىنىڭ بەزىدە بولۇت شەكلىدە زوھۇر قىلىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ ، چاقماق ئەلىنىڭ ئاۋازى ، چاقماقنىڭ يانغىنى ئەلىنىڭ تەجەسسۇمى، دەپ قارايدۇ . كېيىن بەيانمۇ ئىلاھىي روھنىڭ ئۆز تېنىگە كۆچۈپ كىرگەنلىكىنى ، ئىمام ۋە خەلىپە بولۇش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكىنى داۋا قىلىدۇ . ھەتتا ئىسمىنىڭ « قۇرئان » نىڭ « ھەززە بەيان لىناس ... » (ئالى ئىمران سۈرىسى 138 - ئايەت) دا تىلغا ئېلىنغانلىقىنىمۇ داۋاڭ سالىدۇ . ئۇنىڭ قارىشىچە، پەقەت ئىلاھىي نۇرنىڭ ھەرزەتى ئادەم ئەلەيھىسسالام تېنىگە كۆچۈشى بىلەنلا مەلائىكىلەر ئۇنىڭغا تەزىم قىلىشقان . بەيان خۇدانى ئادەم شەكلىدە تەسەۋۋۇر قىلىپ ، ئۇنىڭ سۈرىتىدىن باشقا بارلىق ئەزالىرىنى فانى ھېساپلايدۇ . كېيىنچە بەيانىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا پېشۋالىرى توغرىسىدا ئىختىلاپ يۈز بېرىدۇ . ئۇلاردىن بىر قىسمى بەيانىنىڭ پەيغەمبەرلىكىنى ئېتىراپ قىلىشسا ، يەنە بىر قىسمى ئىلاھىي نۇرنىڭ ئۇنىڭ تېنىگە ھولۇل قىلغانلىقىغا (كۆچۈپ كىرگەنلىگىگە) ئىشىنىدۇ .

مۇھەممەد شەھرىستانى « ئەل مىلەل ۋەن نىھەل » ناملىق

ئەسىردە بەيانىيەنى غەيرى ئىسلام پىرقىسى دەپ تونۇپ ، ئۇلارنىڭ تەلىماتلىرىدا قەدىمكى تەسەۋۋۇرلار ۋە ئىسلامغىچە بولغان باشقا دىنلار (مانىي دىنى) نىڭ تەسەۋۋۇرلىرىنىڭ مەۋجۇتلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ . بەيانىيە ھازىرقى ۋاقىتتا بىر مۇستەقىل پىرقە سۈپىتىدە مەۋجۇت ئەمەس ، ئەمما ئۇلارنىڭ تەلىماتلىرىدىكى بەزى مۇھىم نۇقتىلار (تەناسۇخ ، رىجئەت ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش) شىئە مەزھىپىنىڭ تەلىماتلىرىدا ساقلانماقتا .

بەيھەسىيە ــ خارىجىيەنىڭ ئەبۇبەيھەس ھەيسەم ئىبنى جابىر ئاساسىنى تىكلىگەن بىر تارمىقى بولۇپ ، تارىختا بەيھەشىيە نامى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . ئەبۇ بەيھەس ئىراقتىن بولۇپ ، ھەججاج ئىبنى يۈسۈفنىڭ تەقىبىدىن قېچىپ مەدىنىگە بېرىۋالىدۇ . مەدىنە ھاكىمى ئۇسمان ئىبنى ھۇسەين ئۇنى تۇتۇپ ، ۋەلىد ئىبنى ئابدۇلمەلىكنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن 713 - يىلى ئۇنى قەتلى قىلىدۇ . ئەبۇبەيھەسنىڭ تەلىماتلىرى مەزمۇن ۋە ماھىيەت جەھەتتىن **ئەزرەقىيە ، سۇفرىيە** ۋە **ئەبازىيە**نىڭ تەلىماتلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ . شۇڭا ، تەتقىقاتچىلار بەيھەسىيەنى يوقىرىدىكى پىرقىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر پىرقە، دەپ قارايدۇ . بەيھەسىيە تەلىماتلىرى بويىچە خۇدانى مەرپەت قىلىش (تونۇش) بىلەن شۇغۇللىنىپ ، « قۇرئان كەرىم » نىڭ نازىل بولغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدىغان ، خۇدانىڭ دۈشمەنلىرىدىن يىراقتا تۇرۇپ ، ئەۋلىيالارغا ھامىلىق قىلىدىغان ، ئىسلامنىڭ بارلىق قائىدە- قانۇنلىرىغا شەرتسىز بويسۇنىدىغان شەخسنىلا مۇئمىن ، دەپ ئاتاشقا بولىدۇ . ھالال ۋە ھارامنى « قۇرئان كەرىم » دە كۆرسىتىلگەن بويىچە قوبۇل قىلىپ ، بۇلار توغرىسىدا تەبىر ۋە چۈشەنچە بېرىشنى جائىز، دەپ قارىمايدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بىلىمگەن نەرسىلەر توغرىسىدا سەبر ۋە تەھەممۇلنى ساقلىماق زۆرۈردۇر ، چۈنكى مەرپەت ئىلىمسىز ھاسىل بولمايدۇ . ئەبۇ بەيھەس **ۋاقىفىيە** تەرەپدارلىرىنى چەكلەنگەن نەرسىلەر مەسىلىسىدە دىنسىز، دەپ ئېيلان قىلىشقان . ئۇلارنىڭ قارىشىچە ئىمان ھەقىقەت ۋە

يالغانچىلىقنى تونۇشتا، پەرزىلەرگە ئىتائەت قىلىشتا ئىپادىلىنىدۇ. بىر قىسىم بەيھەسىيە تەرەپدارلىرى ئىمامنىڭ كۆيۈرلىشىشى بىلەن ئۇنىڭ بارلىق ئىتائەتچىلىرىمۇ دىنسىز بولۇپ كېتىدۇ، دېگەننى تەرغىپ قىلىشقان. بوۋاقلار مەسلىسىدە بەيھەسىيە تەرەپدارلىرى خۇددى **سەئلەبىيە** تەرەپدارلىرىغا ئوخشاشلا غەيرىي مۇسۇلمانلارنىڭ بوۋاقلىرىنى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ بوۋاقلىرىنىمۇ مۇسۇلمان سانىشىدۇ. ئۇلار شاراپنى ھالال، مەستلىكتىكى قىلغان - ئەتكەنلەرنى كەچۈرۈشكە بولىدىغان ئىشلار، دەپ قارىشىدۇ. ئىرادە ئەركىنلىكى مەسلىسىدە بەيھەسىيە تەرەپدارلىرى خۇددى قەدەرىيە چىلەرگە ئوخشاشلا ئىنسانلارنى ئۆز پائالىيەتلىرىدە ئەركىنلىككە ئىگە دەپ قاراپ، ئىنسانلارنىڭ ئۆز پائالىيەتلىرىدە ئاللاھقا بولغان بېقىندىچىلىكىنى رەت قىلىدۇ. ئۇلار شاھادەتسىز زىنانى كۆيۈرلۈق، دەپ قارايدۇ. كېيىنچە بەزى شەرىئەت مەسىلىلىرىنى ھەل قىلىشتا ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۆلۈنۈش يۈز بېرىپ، ئۇلارمۇ بىر نەچچە تارماققا بۆلۈنۈپ كەتكەن. بۇنداق تارماقلارنىڭ بىرى ئەۋفىيە بولۇپ، ئۇيەنە ئۆز ئىچىدىن ئىككى بۆلەككە بۆلۈنگەن. بىرىنچى بۆلىكى ھەج ۋە جىھاددىن باش تارتقانلارنى ئۆزلىرى بىلەن مەسلەكداش ھېسابلىمايدۇ. ئىككىنچى خىلى ئۇلارغا ئوخشىمىغان ھالدا يوقىرىدىكىدەك قىلمىشلارنى جائىز، دەپ قارايدۇ. ئەۋفىيە تەرەپدارلىرى شاراپ ۋە مەستلىكنى كۆيۈرلۈق ھېسابلايدۇ. ئەسھابى تەفسىرمۇ بەيھەسىيەنىڭ بىر تارمىقى دۇر. ھازىرقى ۋاقىتتا بەيھەسىيە ۋە ئۇنىڭ تارماقلىرىنىڭ ھېچقايسىسى مەۋجۇت ئەمەس.

بەيھەشىيە ــ بەيھەسىيەگە قارا.

بەكرىيە ــ بەكر ئىبنى ئۇختىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ، ئۇلار ئىنسانلارنى پەقەت روھدىنلا ئىبارەت دەپ قارىشىدۇ. ئۇلار ئۆز تەلىماتلىرىدا **نەززامىيە** تەرەپدارلىرىنىڭ كۆپلىگەن تەشەببۇسلىرىنى قوبۇل قىلغان. ئۇلار خۇدا قىيامەت كۈنى ئۆزى يارىتقانلارنىڭ سۈرىتىدە زېمىنگە چۈشۈپ، بەندىلىرى بىلەن

سۆھبەتلىشىدۇ . گۇناھكار مۇسۇلمانلارنى مۇئمىن بولغىنى ۋە نامراز ئۆتىگىنىگە قارىماي شەيتانغا چوقۇنغۇچىلار قاتاردا دوزاختا تاشلايدۇ ۋە ئۇلارنىڭ دوزاختىكى ئورنىنى مەڭگۈلەشتۇرىۋېتىدۇ . ئەمما، نەزىرى چۈشكەن بەندىلەرنىڭ گۇناھلىرىنى كەچۈرۈشكە لايىق، دەپ قارايدۇ . چۈنكى، خۇدا بەدر[1] ئەھلىگە نۇر چېچىپ ، شۇنداق دېگەنىكەن : « نېمە قىلغۇڭلار بولسا شۇنى قىلىڭلار ، چۈنكى سىلەرنى كەچۈردىم » . بەكرىيە تەرەپدارلىرى يەنە بۆشۈكتىكى بوۋاقلار ھېچقانداق ئازابنى ھېس قىلمايدۇ ، پۈت ـ قوللىرىنى كېسىپ كۆيدۈرگەن تەقدىردىمۇ ئۇلار ھېچنىمىنى سېزمەيدۇ . ئۇلارنىڭ يىغا ـ زارلىرى ئۇلارنىڭ لەززەتلىنىۋاتقانلىقى ۋە خۇشال بولۇۋاتقانلىقىنىڭ ئىپادىسىدۇر، دەپ تەكىتلىشىدۇ . بۇ ئېقىم ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

بەنانىيە ـــ بەيانىيەگە قارا .

بەركۈكىيە ـــ ئەبۇمۇسلىمىيەگە قارا .

**بەھائىيە ـــ بابىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، بەھائۇللاھ تەخەللۇسى بىلەن تونۇلغان ھۆسەين ئەلى نۇرى (1817 ـــ 1892) تەرىپىدىن ئاساس سېلىنغان . بۇ ئېقىم ئالدى بىلەن ئىراقتا ۋە ئۆزۈن ئۆتمەي ئىراندا پەيدا بولغان . بەھائۇللاھ تەخمىنەن ئوتتۇز يېشىدا بابىيە تەلىماتلىرىنى قوبۇل قىلىپ ، ئۆزىنى بابنىڭ ئەڭ سادىق مۇرتىلىرىدىن بىرى، دەپ ئېلان قىلىدۇ . ئۇ دەسلەپ تېھراندا شاھغا سۇيىقەست قىلىشقا ئورۇنغان، دېگەن گۇنا بىلەن قولغا ئېلىنىدۇ . قويۇپ بېرىلگەندىن كېيىن باغداتقا بېرىپ ، سۇلەيمانىيەدە ئولتۇراقلىشىدۇ ۋە شۇ يەرنىڭ ئۆزىدە بەھائىيەگە ئاساس سالىدۇ . 1863 ـ يىلى ئۇ ئۆزىنى بابنىڭ رىجئەت قىلىشى (قايتىپ كېلىدىغانلىقى) توغرىسىدا ئالدىن خەۋەر بەرگەن پەيغەمبەر مەندۇرمەن، دەپ ئېلان قىلىدۇ . بەھائۇللاھنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن

---

[1] بەدر ـــ مەككە بىلەن مەدىنەنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان بىر يەرنىڭ نامى .

ئونىڭ ئابدۇبەھار لەقەملىك ئوغلى ئەبباس دادىسىنىڭ ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇردى .

بەھائىيە تەلىماتلىرى بەھائۇللاھنىڭ « قۇرئان كەرىم » نىڭ ئورنىغا دەسستىش مەقسىتىدە يازغان « كىتاب ئۇل ئەقدەس » ۋە « ئىقان » نامىلىق ئەسەرلىرىدە ئەتراپلىق بايان قىلىنىدۇ . بۇ خىل تەلىماتلاردا بابىيەدىكى قىسمەن تەشەببۇسلار ، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ھۆكۈمەتكە قارشى قۇرالىلىق قوزغىلاڭ كۆتۈرۈش توغرىسىدىكى قاراشلىرى رەت ئېتىلىپ ، ئەمدىلا ۋوجۇتقا كەلگەن ئۇششاق بۇرژۇئازىيىنىڭ مەنپەئەتلىرى ئەكس ئەتتۈرۈلگەن . بەھائىيە تەرەپدارلىرى باركوچى بىلەن دىنىي ۋە ئىنسانلار باراۋەرلىكى غايىلىرىنى تەرغىپ قىلىشىدۇ . بەھائۇللاھ تەلىماتلىرىدىكى مۇھىم تەرەپلەرنىڭ بىرى شۇكى ، ئۇ خوسۇسىي مۆلۈكچىلىك ۋە بارلىق ئىنسانلارنىڭ تىللىرى بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن ھەم ئورتاق بىر دىنغىلا ئېتىقاد قىلىدىغان دۇنياۋىي دۆلەت قۇرۇش ئىدىيىسىنى كۆچەپ تەشەببۇس قىلىدۇ . ئەمما ئەسلىدە تەلىماتلىرىدىن ئۇزۇقلانغان بەھائۇللاھ ئۆز تەشەببۇسلىرىنى ئەگەركەڭ دائىرىدا تارقىلالىسا ، ئۇ چوقۇم باشقا دىنلارنىڭلا ئورنىنى ئىگىلەپ قالماستىن ، بەلكى دۆلەت ، مىللەت ۋە باشقا ھەرقانداق ئىجتىمائىي توساقلارنىمۇ سۈپۈرۈپ، تاشلىيالايدۇ، دەپ قارايدۇ . ئۇ دىنى مۇتەئەسىپلىككە قارشى تۇرۇپ، ئىسلامنىڭ باشقا دىنلار بىلەن ئەپ ئۆتۈشىنى تەكىتلەيدۇ ، ئىسلام ئەھكاملىرىنى قوغلىشىدىغان ئىدىيىلەرنى ياقتۇرمايدۇ . شۇڭا، بەھائىيە تەرەپدارلىرىلا ئەمەس ، بەلكى باشقا ئىلاھىيەتشۇناسلارمۇ بەھائىيەنى يېڭى دىن دەپ ئاتاشقان . بەھائىيە تەرەپدارلىرى كىشىلەرنىڭ بىر- بىرىگە ئازار بېرىشىگە ، زولۇم ۋە ئىستىبدادلىققا قارشى تۇرۇپ ، كىشىلەرنى ئۆز- ئارا مېھرىبان بولۇشقا ، خەيرىلىك ئىشلارنى قىلىشقا ئۇندەيدۇ . بەھائىيە تەرەپدارلىرىدا بابىيەگە ئوخشاش مەنسەپ ۋە مەرتىۋە مەۋجۇت ئەمەس بولۇپ ، بارلىق ئىشلارنى مەجلىس ئەزالىرى ئەركىن

كېڭىشىش ۋە ئۆز ئارا ھەمكارلىشىش نەتىجىسىدە باشقۇرۇشنى تەشەببۇس قىلىدۇ . مەجلىس ئەزالىرىنىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنىڭ « بەيتۇلئەدل »[1] دە ياشايدۇ . قانۇنىي مەسىلىلەرنى بايىيەنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە ئەمەلىيەتكە تەدبىقلاپ، زۇلۇم ، زورلۇق قىلىش ئۇسۇلىرىنى قەتئىي ياقتۇرمايدۇ . كېيىنچە بەھائىيە تەلىماتلىرى مىسىر ، شىمالىي ئامېرىكا ۋە ياۋروپادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەرگە تارقالغان . بۇ جايلاردىكى بەھائىيە تەرەپدارلىرى ئىنسانلارنى بىرلەشتۇرۇش غايىلىرىنى تەرغىپ قىلىشىپ ، ئۆز تەلىماتلىرىنى خەلقارا تۈسگە كىرگۈزدى . بەزى مالۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، چېكاكۇ شەھرىدە ئۇلارنىڭ ئۆزگىچە ئىبادەتخانىسى (مەسچىتى) مەۋجۇت . بۈگۈنكى دەۋردە بەھائۇللاھنىڭ نەۋرىسى شەۋقىي رەببانى بەھائىيە تەشكىلاتىنىڭ رەھبەرلىكىنى ئۈستىگە ئالغان بولۇپ ، دۇنيادىكى نۇرغۇن دۆلەتلەردە تەشۋىقات ـ تەرغىبات ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانماقتا .

بەھشەمىيە ـــ جۇببائىيەگە قارا .

بىدئەتچىيە ـــ سەئىلەبىيەدىن بۆلۈنۈپ چىققان يەھيا ئىبنى ئەسەدەم تەرەپدارلىرىنىڭ نامى بولۇپ ، ئۇلار تۇنجى قېتىم ئاشكارا ھالدا« بىز شۇنى ماقۇللايمىزكى، بىزنىڭ ئائىلىرىمىزغا ئەگەشكەنلەر چوقۇم جەننەتكە كىرىدۇ . بىز ئەگەر خۇدا خالىسا جەننەتكە كىرىمىز، دەپ ئېيتمايمىز . چۈنكى، بۇ ئالىلىقاچان دىنغا شەك كەلتۈرگەنلىك بولىدۇ » دەپ ئېيتىشقان . ئۇلارنىڭ نىگىزلىك خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى ئۆز تەرەپدارلىرىنى شەكسىز ھالدا جەننەتكە كىرىدىغانلىقىغا ئىشەنىدۇرۇشتۇر . بۇ ئېقىم ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

بەشىرىيە ـــ مۇئتەزىلەدىن بۆلۈنۈپ چىققان بىر تارماق بولۇپ ، ئاساسچىسى بىشر ئىبنى مۇئتەمىر ئەبۇسەھل ھىلالى (825 ـ يىلى قازا قىلغان) دۇر . ئۇ ئەسلى كۇفەدىن بولۇپ ، شېئىرىيەتتە يوقىرى

---

[1] بەيتۇلئەدل ـــ ئادالەت قەسرى .

ئىستېداتقا ئىگە ئىكەن ، ئۇنىڭ تارىخچىلار تىلغا ئالغان يىگىرمىدىن ئارتۇق ئەسىرنىڭ كۆپ قىسمى شېئىرىي شەكىلدە يېزىلغان . نەسرىي ئەسەرلىرى بولسا مۇنازىرە شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ ، كۆپىنچىسى كەلامىزمنىڭ خاراكتېرىدە ، جەبرىيە ۋە باشقا ئېقىملىرى بىلەن بولغان دىنىي ، شەرئىەت مەسىلىلەر ئۈستىدىكى مۇنازىرىلەرگە بېغىشلانغان .

بىشر ئىبنى مۇئتەمىر هارۇن نۇررەشىد خەلىپىلىكى قىلغان دەۋردە دۇشمەنلىرى تەرىپىدىن رافىزىلىقتا[1] ئەيىبلەنگەن . مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇ باغداتتىكى مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرىنىڭ تۇنجى رەھبىرى بولغان . قەدەرىيە تەرەپدارلىرى شەرئىەتكە ئائىت نۇرغۇن مەسىلىلەردە ئۇنىڭ كۆزقاراشلىرىنى رەت قىلىشقان . مەسىلەن ، ئۇنىڭ ئەگەر غەيرىي مۇسۇلمان ئۆز مەيلىگە ئاساسەن ئىمانغا كېلىپ ، تائەتنى ئىختىيار قىلسا ، خۇدامۇ ئۇنىڭغا لۇتپ كۆرسىتىدۇ، دېگەندەك كۆز قارىشى قەدەرىيەچىلەر تەرىپىدىن ئىنكار قىلىنغان . بۇنداق ئىختىلاپ بىشر ئىبنى مۇئتەمىر ۋە بەسرەدىكى مۇئتەزىلەچىلەر ئوتتۇرىسىدىمۇ يۈز بەرگەن ھەمدە بىشرىيەنىڭ مۇئتەزىلەدىن ئايرىلىپ ، مۇستەقىل بىر تارماق بولۇشىغا سەۋەب بولغان . دىنىي تارىخچىلار ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئىختىلاپلارنى تۆۋەندىكىدەك شەرھلىشىدۇ ؛ بىشر ئىبنى مۇئتەمىر شۇنىڭغا ئىشىنىدۇكى، 1) مۇئمىن ئىمانى بولغىنى ئۈچۈنلا دوست ،غەيرىي مۇسۇلمان ئىمانسىز بولغىنى ئۈچۈنلا دۇشمەن بولۇپ قالمايدۇ . 2) ئىنسان رەڭ ، تەم ، پۇراق ، ئاڭلاش ، كۆرۈش ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغان ئىدراك ئەزالىرىنى توغۇلۇشىدىلا تولۇقلىغان بولىدۇ . 3) خۇدا بەندىنىڭ گۇناھىنى كەچۈرىدۇ ۋە ئۇ قايتا شۇ گۇناھنى سادىر قىلسا ئۇنىڭغا تېگىشلىك جازا بېرىلىدۇ . 4) خۇدا

---

[1] رافىزىلار ــ شىئەلەر، ئالدىنقى ئۈچ خەلىپە (ئەبۇبەكر، ئۆمەر ۋە ئوسمان) نى ئېتىراپ قىلمىغانلىقى ئۈچۈن ، سۈننىيلار تەرىپىدىن رافىزىلار (ئۆز سەردارلىرىنى تەرك ئەتكەنلەر) دەپ ئاتالغان .

بىرەر ناربسىدىگە ئازاب بۇيرۇسا، شۇنداق قىلىشتىن مەقسەت ئۇنى ئاقىل بولۇپ ۋايىغا يەتكۈزۈش ۋە مۇكاپاتقا سازاۋەر قىلىش ئۈچۈندۇر.

5) خۇدانىڭ ئىرادىسى ھەقىقەت ۋە ئۇنىڭ بۇيرۇغانلىرى ھەقىقىي ماھىيەتلىك سۈپەتلىرىنىڭ بىر تەرىكىپىدۇر. ئالدىنقىسى بەندىلەر تائىتىنىڭ يىغىندىسى، كېيىنكىسى خەلقتە بولىدىغان سۈپەتتۇر.

6) ھەربىر تەنىڭ پەيدا بولۇشى ئاۋالقى يېكى كېيىنكى ماكانغا بېقىنمىغان ھالدا ئۆزلىكىدىن مەلۇمدۇر. ھەربىر ئەت توغرىسىدا پەيلاسوپلار بىلەن مۇئتەزىلە چىلەر ئوتتۇرىسىدا كەسكىن مۇنازىرىلەر ئېلىپ بېرىلىدۇ. مۇئتەزىلە چىلەر بىشىرىيە چىلەرنىڭ ھەربىر ئەت توغرىسىدىكى يوقىرىدىكىدەك قاراشلىرىنى مەنتىقي ۋە نەزىرىيۋي جەھەتتىن زىددىيەتلەرگە تولۇپ كەتكەن، دەپ قاراپ رەت ئېتىدۇ.

بابەكىيە ــ خۇررەمىيەگە قارالىدۇ.

بابىيە ــ باب لەقىمى بىلەن تونۇلغان سەيىد ئەلى مۇھەممەد شىرازى (1819ــ 1850) ئاساس سالغان بىدئەتچى ۋە ئىسلاھات تەلەپ قىلغۇچى پىرقىلەردىن بىرى. بۇ پىرقىنىڭ نامى تارىختا ئەھلى بەيان نامى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ. بۇ پىرقە 19 - ئەسىرنىڭ 40 - يىللىرى ئەتراپىدا جەنۇبىي ئىراندا تەسىس قىلىنىپ پائالىيەت باشلىغان. باب ئەرەب تىلىدا «بەيان» ناملىق بىر كىتاب تەييارلاپ، ئۇنى خۇدادىن ئۆزىگە نازىل بولغان، دەپ ئېلان قىلغان بولۇپ، كىتاب نۇرغۇن يېڭى كۆزقاراشلار ۋە ئىسلاھات ئىدىيىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. شىئە ئۆلۈمالىرى بابنى كاپىر دەپ ئېلان قىلىپ، نەسرۇددىنشاھ زامانىسىدا ئۇنى نىيىتى بۇزۇلغانلار قاتاردا قەتلى قىلىدۇ. ئەمما، باب ئۆلۈشتىن ئىلگىرى ئۆگەشكۈچىلىرىگە نامە قالدۇرۇپ، باشقا بىر پېشۋانىڭ زۇھۇر قىلىپ، ئىشلىرىنى داۋاملاشتۇرىدىغانلىقى توغرىسىدا خەۋەر بېرىدۇ.

بابنىڭ ھەربىر ئىراندا ئونىڭغا ياخشى بىر شارائىت ھازىرلانغان ۋاقىتتا مەيدانغا كېلىدۇ. كاچارىيلارنىڭ چېكىدىن ئاشقان زولۇمى ۋە شاھقا قارشى ئەۋج ئالغان قورالىق قارشىلىقلار بابچىلارنىڭ

هەرىكىتىگە ئىجابىي تەسىر كۆرسىتىدۇ . شۇ مەنىدىن بۇ پىرقىنىڭ ئىشلىرىنى باتىنىيە ۋە ئىسمائىلىيەگە ئوخشاشلا ئالاھىدە بىر خىل دىنىي ـ ئىجتىمائىي ھەرىكەت دەپ ئاتاشقا بولىدۇ .

بابىيە تەلىماتلىرىدا ئاللاھنىڭ بىرلىكى توغرىسىدىكى قاراشلار ساقلاپ قېلىنغان بولۇپ ، ئالەمنى ئاللاھنىڭ ئىسىم سۈپەتلىرىدىن ئىبارەت ، دەپ قارىلىدۇ . ئۇلار ئادەملەرنىڭ باراۋەرلىكىنى تەرغىب قىلىپ ، مال ـ مۈلۈكتىمۇ باراۋەرلىكنى ئىشقا ئاشۇرۇشنى كۆچەپ تەشەببۇس قىلغاچقا ناھايىتى تېزلا كىڭ دائىرىدە تارقىلىدۇ . بابىيەچىلەر ئەسلىدىكى ئىسلام تەلىماتلىرىغا ئوخشىمىغان ھالدا ئايالالارنىڭ ئەركىنلىكىنىمۇ تەلەپ قىلىشىدۇ .

بابىيە تەرەپدارلىرى 19 دېگەن سانىنى مۇقەددەس ھېسابلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ ھېسابى بويىچە بىر يىل 19 ئاي ۋە ھەر ئاي 19 كۈندىن تەركىب تاپقان بولۇپ ، بىر يىل 361 كۈنگە تەڭ . بۇ پىرقە جامائىتىنىڭ ئومۇمىي ئىشلىرىنى ئۇلارنىڭ 19 ئادەمدىن تەشكىللەنگەن مەجلىسى باشقۇرىدۇ . شەرىئەتكە ئائىت مەسىلەرنى ئۇلار ئۆزگىچە ئۇسۇللار بىلەن ھەل قىلىشىدۇ . 11 ياشقا توشقانلارغا تۇنجى قېتىشقا ئىجازەت بېرىلىدۇ ، تالاق مەنئىي قىلىنىدۇ . تۇل خوتۇنلار ۋە بويتاقلار پەقەت دىيە[1] تۆلىگەندىن كېيىنلا قايتا ئۆي ـ ئوچاقلىق بولۇشالايدۇ . بابىيەچىلەر « بەيان » دىن 19 پارچە ئوقۇپ ، ئاللاھ نامىنى 361 قېتىم زىكىر قىلىشنى پەرز، دەپ قارىشىدۇ . دەپنە قىلىنىدىغان مېيىتلارنىڭ ئوڭ قول بارمىقىغا ئۈزۈك سېلىپ قويۇشىدۇ .

بابىنىڭ ئىدىيىلىرىنى كېيىن ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدىن سۇبھى ئەزەل ، بەھائۇللاھ ۋە باشقىلار داۋاملاشتۇرۇدۇ . ئۇلارنىڭ كۆچەپ تەشۋىق ۋە تەرغىپ قىلىشى نەتىجىسىدە بابىيە تەلىماتلىرى قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ئىراننىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا تېزلىكتە تارقىلىپ ،

---

[1] دىيە ـــ بىرخىل تۆلەم .

يېغىلىقلارنىڭ پارتلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان ؛ مانژەندارانداا (1848 — 1849) ، زەنجان ۋە نەيرىز قاتارلىق جايلاردا (1850) ئارقا - ئارقىدىن يېغىلىقلار يۈز بېرىدۇ . يېغىلىق قاتناشچىلىرى خوسۇسىي مۆلۈكچىلىككە قارشى تۇرۇپ ، ھاكىم سىنىپلارنىڭ بارلىق خىراجەتلىرى ۋە ئىمتىيازلىرىنى بىكار قىلىشنى تەلەپ قىلىشىدۇ . كاچارىيلار روھانىيلارنىڭ يارىدىمىدە يېغىلىقلارنى بېسىقتۇرىدۇ . بابىيە تەرەپدارلىرىنىڭ يوقىرى قىسمىدىكى بەزى ئىچكى ئىختىلابلار تۈپەيلى كېيىن ئۇ ئەزەلىيە ۋە بەھائىيەدىن ئىبارەت ئىككى بۆلەككە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ . ھەر ئىككىسى تەرەپىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى خۇراسانغىلا ئەمەس، بەلكى ئامېرىكا، ياۋروپاغىمۇ كەڭ دائىرىدە تارقىلىپ كېتىدۇ .

باتىنىيە ـــ ئىسمائىلىيەگە تەۋە پىرقىلەرنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ ، ئۇلار زاھىرىيە تەلىماتلىرىغا قارشى ھالدا « قۇرئان كەرىم » نىڭ يوشۇرۇن مەنىسىنى ياقلاشنى تەرغىپ قىلىشىدۇ . بەزىلەر باتىنىيەنى ئىسلامدىكى بىر مۇستەقىل ئېقىم، دەپمۇ قارىشىدۇ . ئەمەلىيەتتە ئۇ **ئەلىمىيە** ، **سەبئىيە** قاتارلىق پىرقىلەرغا ئوخشاشلا ئىسمائىلىيەگە تەۋە بولسىمۇ ، لېكىن ئۆز تەرەققىياتى ۋە بەزى خۇسۇسىيەتلىرى بىلەن ئىسمائىلىيەنىڭ ئەسلىدىكى تەلىماتلىرىدىن ھالقىپمۇ كېتىدۇ . باتىنىيە ھەرقاناق شەرىئەت ھۆكمىنى ئاشكارا ۋە يوشۇرۇن مەنىگە (ھەرقەنداق ئاشكارا شەيئىي يوشۇرۇن مەنىگە ۋە ھەرقانداق بىر تەفسىر تەنزىلگە[1]) ئىگە، دەپ قارايدۇ . مەسىلەن ، رۇزىنىڭ يوشۇرۇن مەنىسىنى مەزھەپىنى مەخپىي تۇتۇپ ئاشكارىلىماسلىقتا ، ھەجنىڭ يوشۇرۇن مەنىسىنى ئىمانغا يېتىشتە ۋە نامازنىڭ يوشۇرۇن مەنىسىنى ئىمامغا خىزمەت قىلىشتا، دەپ شەرھلەيدۇ . شۇڭا ئۇلار ئاشكارا مەنىنى شاكالغا ۋە يوشۇرۇن مەنىنى مېغىزغا ئوخشىتىشىدۇ .

---

[1] تەنزىل ـــ ۋەھىي ، يوقىرىدىن ئەۋەتىلگەن دېگەن مەنىدە .

باتىنىيە تەخمىنەن 10 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مۇستەقىل بىر پىرقە بولۇپ شەكىللەنگەن . تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ نوپۇزى ئابباسىيلار خەلىپىلىكى دەۋرىدە خېلىلا ئاشىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ نۇرغۇن ئالىملىرى « قۇرئان كەرىم » غا قايتا تەفسىر ۋە شەرھلەرنى يازىدۇ . مۇشۇنداق شەخسلەردىن بىرى ھەسەن سەباھ بولۇپ ، مىسىردا نۇرغۇن ئەگەشكۈچىلىرى بولغان . خۇراسان ، ئىراق، شام ۋە ئىراندا باتىنىيە تەرەپدارلىرى ئۆز دائىلىرىنىڭ ۋاستىسى بىلەن كەڭ دائىرىدە تەرغىبات ئېلىپ بېرىپ ، ئۆز ئىدىيىلىرىنى تەشۋىق قىلىشىدۇ . ئۇلار تەرغىبات بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقانلارنى ساھىب جەزىرە (ئاراڭ ئىگىسى) ۋە ئۇلارنىڭ تەلىماتلىرىنى يېڭىدىن قوبۇل قىلغانلارنى مۇستەجىب (قوبۇل قىلىنغانلار)، دەپ ئاتىشىدۇ . ناسىر خۇسراۋ ۋە ھەسەن سەباھ ئاراڭ ئىگىسى بولۇپ تونۇلىدۇ . ئەبۇئابدۇللاھ خادىم ۋە ئۇنىڭ ئورۇنباسارى ئەبۇسەئىد شىرازى باتىنىيەنىڭ خۇراساندىكى دەسلەپكى دائىيلىرىدىندۇر . 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن تارتىپ دائىيلار ھەرقايسى ئىسلام شەھەرلىرىدە ئۆز تەلىماتلىرى تەرغىباتىنى باشلىۋېتىشىدۇ . ئىراقتا ئىسمائىلىيە مەركىزىي قۇرۇلىدۇ . بۇيەردىكى ئىشلارغا مەسئۇل دائىيلار ھەمدانى قەرمەت ۋە ئەبداندۇر .

مۇھەممەد شەھرىستانىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، باتىنىيە تەرەپدارلىرى ئوخشىمىغان رايونلاردا ئوخشىمىغان ناملار بىلەن ئاتالغان ؛ ئىراقتا ئۇلارنى باتىنىيان ، قەرمەتىيان ، مەزدەكىيان ؛ خۇراساندا تەئلىمىيان ، مۇلھىدان دەپ ئاتاشقان . ئەمما، ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنى ئىسمائىلىيە دەپ ئاتىشىپ ، پەقەت مۇشۇ نام بىلەن شىئەدىكى باشقا پىرقىلەردىن پەرقلىنىپ تۇرىدىغانلىقىنى تەكىتلەشكەن . « تەلبىسى ئىبلىس » نامىلىق ئەسەردە باتىنىيە سەككىز پىرقە (باتىنىيە ، ئىسمائىلىيە ، سەبئىيە ، بابەكىيە ، مۇھەممىرىيە ، قەرمەتىيە ، خۇررەمىيە ۋە تەئلىمىيە) گە بۆلۈنىدۇ، دەپ كۆرسىتىلىدۇ . بۇ پىرقىلەرنى مۇنداق ئورتاق قاراش بىر- بىرىگە

باغلاپ تۇرىدۇ ، ئۇ بولسىمۇ « قۇرئان كەرىم » نىڭ ئاساسىي ماھىيىتىنى پەقەت ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىب ۋە ئۇنىڭ ئەسھابلىرىلا بىلەلەيدۇ ۋە بۇنداق ئىلمىي ئىقتىدار ئىمامغا ئىلاھىي ئىرادىنىڭ ئىپادىسى سۈپىتىدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن ئىرسى تەرىزدە ئۆتكەن . شۇڭا ھەرقانداق يېڭى ئۆزگىرىش ۋە ھادىسىلەر، ھەتتا ئىنسانىنىڭ تەقدىرىمۇ ئالەمدىكى ھەرقانداق سىرلارنى يېشىشقا قادىر بولغان ھازىر ئىمامىلارنىڭ قولىدىدۇر ، پەقەت ئىمامىلارلا ئۆزىگە قاراشلىق ھۆججەت[1]لەر ۋە دائىيلار ئارقىلىق ئاۋامنى ھاياتتىكى توغرا يولغا باشلىيالايدۇ ،دېگەنلەردىن ئىبارەت .

ھەربىر ئېقىم شۇ دەۋر ئىدىئولوگىيىدىكى مەۋقەسى ۋە غايىۋي قاراشلىرىغا ئاساسەن يەنە بەزى پەرقلىق تەشەببۇسلارنىمۇ ئوتتۇرىغا قويۇشقان. مەسىلەن ، ئىسمائىلىيە ئېقىمىدىكى باتىنىيلەر چەكتىن ئاشقان شىئە ئېقىمىدىكى باتىنىيلەردىن ، كېيىنكى دەۋرلەردىكى باتىنىيلار تەسەۋۋۇپ ئېقىمىدىكى باتىنىيلاردىن پەرقلىنىدۇ . فاتىمىيلەر ئۆز تەلىماتلىرىدا ھەم زاھىر ۋە ھەم باتىن ئۇقۇمىنى تەڭلا قوبۇل قىلىشقان ، لېكىن ئۇلار زاھىر ئۇقۇمىدا ئاۋامغا چۈشىنىشلىك بولغان تەلىماتلار ۋە باتىن ئۇقۇمىغا خاس ۋە تاللانغان بىر قىسىم كىشىلەرگىلا چۈشىنىشلىك بولغان تەلىماتلارنى ئىپادىلىگەن . فاتىمىيلەرنىڭ زاھىرى ئەقىدىلىرى شىئەلەرنىڭ تەلىماتلىرىدىن (پەقەت يەتتىنچى ئىمام مۇسا كازىمنىڭ ئورنىدا مۇھەممەد ئىسمائىلنى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن غايىپ ئىمامنى ئېتىراپ قىلغانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا) ناھايىتى ئاز پەرقلىنىدۇ . ئۇلارمۇ شەرىئەتتىكى بارلىق رەسمىيەتلەرنى (بىر قىسىم خاسلارنى ھېسابقا ئالمىغاندا) بارلىق مۇسۇلمانلار ئۈچۈن چوقۇم ئۆتەشكە تېگىشلىك بۇرچ ،دەپ قارايدۇ . لېكىن ئۇلارنىڭ يوشۇرۇن (باتىنىي) تەلىماتلىرى ئۆزگىچە بايان ۋە ھەقىقەت (پەلسەپىۋي ۋە ئىلاھىي

---

[1] ئىسمائىلىيە پىرقىسىدا تۆتىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان دىنىي ئۇنۋان .

بىلىملەرنىڭ ئومۇمىي تەرتىبى) تىن تەركىب تاپىدۇ .

فاتىمىيلەرنىڭ باتىنىيە تەلىماتلىرى يېڭى ئەفلاتونىزمنىڭ نۇرغۇن مەزمۇنلىرىنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئەنتىق دەۋرىنىڭ كېيىنكى مەزگىللىرىدىكى نۇرغۇن خرىستىئان ۋە يەھۇدى ئاپتورلارنىڭ ئەقىدىلىرىنىمۇ ئېنىق ھېس قىلغىلى بولىدۇ . تەتقىقاتچىلار يەنە ئۇلارنىڭ تەلىماتلىرىدا ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ئىرانىنىڭ ئەقلىي ۋە مەدەنىي ئەنئەنىلىرىنىڭمۇ كۆرىنەرلىك دەرىجىدە ساقلانغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ . مەسىلەن ، ئابدۇلقاھىر بەغدادى باتىنىيەنىڭ ئاساسچىلىرىنى قەدىمكى ئەنئەنىلەرنى تولۇق بىلىدىغان ئەھلى مەجۇس (ئاتەشپەرەسلەر) دەپ ئاتايدۇ . ئۇنىڭ تەبىرىچە، ئۇلار ئىسلامنى كېيىنرەك قوبۇل قىلغانلار بولۇپ ، « قۇرئان كەرىم » نى ئۆزگىچە شەرھلەش ئارقىلىق ئىسلام تەلىماتلىرىنى يېڭى ئەقلىي دەلىللەر بىلەن بېيىتقان ۋە ئىسلامدا ئەركىن پىكىر قىلىشقا كەڭ يول ئاچقانىكەن . شۇڭا، بۇنىڭدىن خەۋپ ھېس قىلغان ئەسلىي ئىسلام ۋەكىللىرى باتىنىيە تەرەپدارلىرىنى ئىلھاد (دىندىن قايىتقانلار) ، دىنسىز ۋە زەندەقە (زەردۇشتقا چوقۇنغۇچىلار) دېگەندەك ناملار بىلەن ئەيىبلىگەن .

باقىرىيە ــ شىئەلەردىن بۆلۈنۈپ چىققان بىر پىرقە بولۇپ، باقىر لەقىمى بىلەن تونۇلغان ئەبۇجەئفەر مۇھەممەد ئىبنى ئەلى (736 - يىلى قازا قىلغان) تەرىپىدىن ئاساس سېلىنغان . ئۇلار ئىمامىلىقنى ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىبتىن ئىمام باقىرگىچە يەتكۈزۈپ ، ئۇنى كەلگۈسىدە قايتىپ كېلىدىغان مەھدى (غايىب ئىمام)، دەپ ئېلان قىلىشىدۇ . ئۇلار بۇ خىل قاراشلىرىنى ئاساسلاش ئۈچۈن بىر قاتار رىۋايەتلەرنى توقۇپ چىقىرىدۇ . بۇ خىل رىۋايەتلەردە ئۇلار پەيغەمبەر ئۆزىنىڭ ئاخىرقى ساھابىسى جابىر ئىبنى ئابدۇللاھ ئەنسارى ئارقىلىق باقىرگە پەيغام (خەۋەر) ئەۋەتىدۇ، دەپ سۆزلىنىدۇ ۋە ئۇنى باقىرنىڭ مەھدىلىكىنىڭ دەلىلى قىلىپ كۆرسىتىشىدۇ . شەھرىستانى « ئەل مىلەل ۋەن نىھەل » دېگەن ئەسىرىدە بۇ خىل

قاراشنى ئىنكار قىلىپ ، مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ باشقىلار ئارقىلىق پەيغام ئەۋەتىشى مەھدىلىككە ئاساس بولالمايدۇ، دەپ قارايدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق باقىرنىڭ بارلىق مۇراجىئەتلىرىنى رەت قىلىدۇ . ئۇ جەئفەرىيە تەرەپدارلىرىنىمۇ مۇھەممەد باقىر ۋە ئۇنىڭ ئوغلى جەئفەر سادىق (765 - يىلى قازا قىلغان) نىڭ ئەسھابلىرى قاتارىغار كىرگۈزىدۇ . شەھرىستانىنىڭ مەلۇماتىچە، ئۇلار دەسلەپتە ھەر ئىككى ئىمامىلىقنى ئېتىراپ قىلىشقان بولۇپ ، كېيىنچە بەزىلىرى مۇھەممەد باقىرنىڭ ئىمامىلىقىدا ، بەزىلىرى ئۇنىڭ ئوغلى جەئفەر سادىقنىڭ ئىمامىلىقىدا توختاپ قېلىشقان . كېيىنچە جەئفەرىيە تەرەپدارلىرى ئەسلى ئىسلامنىڭ بەشىنچى مەزھىپى دەپ ئېتىراپ قىلىنىپ ، باشقا تۆت مەشھۇر پىرقە (ھەنەفىيە ، شافىئىيە ، مالىكىيە ۋە ھەنبەلىيە) بىلەن باراۋەر ئورۇنغا قويۇلغان . باقىرىيە ھازىر بىر مۇستەقىل پىرقە سۈپىتىدە مەۋجۇت بولمىسىمۇ ، لېكىن تەشەببۇسلىرىدىكى مۇھىم نوقتىلار شىئە تەلىماتلىرىدا ھازىرمۇ ساقلانماقتا .

بۇزەيئىيە ــ بۇزەيغىيە گە قارالسۇن .

بۇزەيغىيە ــ خەتتابىيەدىن بۆلۈنۈپ چىققان تارماقلارنىڭ بىرى بولۇپ ، بۇزەيغ ئىبنى يونۇس (مۇسا) تەرىپىدىن ئاساس سېلىنغان . تارىختا يەنە بۇزەيئىيە نامى بىلەنمۇ ئاتالغان . بۇ پىرقە تەرەپدارلىرى خۇدا جەئفەر سادىق شەكلىدە زېمىنگە چۈشتى، دېگەن پەتۋا بىلەن ئۇنى خۇدا دەپ قاراپ ، بۇزەيغىنى ئۇنىڭ رەسۇلى، دەپ ئېلان قىلىشقان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە مۇئمىنلەرنىڭ قەلبىدە نىملا يۇز بەرمىسۇن ، ئۇ خۇدانىڭ ۋەھيسى بىلەن بولىدۇ . ئۇلار ئۆز تەرەپدارلىرى ئارىسىدا جەبرائىل ، مىكائىل ۋە مۇھەممەد پەيغەمبەردىنمۇ ياخشىراق ئادەملەرنىڭ بارلىقىنى ھەم ئۇلارنىڭ مەڭگۈ ئۆلمەيدىغانلىقىنى ، ئۆز ھايات‌ىنى ئاخىرلاشتۇرغاندىن كېيىن مەلەكۈت ئالىمىگە كېتىدىغانلىقىنى دەۋا قىلىشقان . بۇزەيغىيە چىلەر « قۇرئان كەرىم » دىكى نۇرغۇن سۈرىلەرنى ئۆزمەنپەئەتىگە

ماسلاشتۇرۇپ شەرھلەشكەن . ھازىر بۇ پىرقە مەۋجۇت ئەمەس .

بۇرغۇسىيە ــ نەججاريىەدىن بۆلۈنۈپ چىققان بىر تارماق بولۇپ ، بۇرغۇس لەقەملىك مۇھەممەد ئىبنى ئەيسا (855 - يىلى قازا قىلغان) بۇ پىرقىنىڭ دەسلەپكى ۋەكىلىدۇر . ئۇلار ئۆز تەلىماتلىرىدا نەججاريىە تەلىماتلىرىنىڭ ئاساسلىق تەرەپلىرىنى ساقلاپ قېلىپ ، بەزى مەسىلىلەردە ئۇلار بىلەن پىكىردە بىرلىككە كېلىشەلمىگەنىدى . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئاللاھنىڭ كەلامى ھەرگاھ ئوقۇلغاندا ئۇ شەكىل ۋە ھەرگاھ يېزىلغاندا ئۇ جىسىمدۇر . ئۇلار ئاللاھنىڭ ئىسىملىرى ۋە سۈپەتلىرىنى رەت ئېتىپ ، ئىنسانلارنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىنى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىگە باغلىق بولغان ئەمەللا خالاس، دەپ قارىشىدۇ .

بۇتىريە ــ خارىجىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ھەسەن ئىبنى سالىھ ئىبنى ھەي بىلەن بۇتر لەقەملىك قاسىر ئىبنى ئىسمائىل نەۋا ئاساسچىسىدۇر . سالىھ ئىبنى ھەي زەيدىيە قارىشىدىكى ئىلاھىيەتشۇناسلاردىن بولۇپ، ئۇ كۇفەدە يەمەنلىك يوقىرى تەبىقىدىكى جەمەتتە توغۇلغان . ئۇ ئىمامىلىقىنى ئەلى ۋە فاتىمە ئەۋلادلىرىغا قانۇنلۇق، دەپ ھېسابلايدۇ ھەم مۇئمىنلەرنىڭ قانۇنسىز ئىمامىلارغا ئەگىشىپ نامازئۆتىشىنى راۋا ئەمەس ، دەپ قارايدۇ . قاسىر ئىبنى ئىسمائىلنى نەۋامۇ داۋاملىق فەقىھلەردىن بولۇپ، ئۇ نىڭ ئىدىيىسى « كىتابۇل جامىئ فى فىقھ » نامىلىق داۋاملىق ئەسىرىدە سىستېمىلىق بايان قىلىنىدۇ .

بۇتىريە تەلىماتلىرى نۇرغۇن جەھەتتىن سۈننەيمانىيەنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ . ئۇلار ئەبۇبەكر ۋە ئۇمەرنىڭ بەيئىتى (ۋەدىسى) خاتا ئەمەس ، ئۇسمانىنمۇ دىنسىز ، دەپ ئەيىبلەشكە بولمايدۇ ، ئىمامىلىقنىڭ ئىچىدە ئەلىنىڭ ئىمامىلىقى ئەڭ ياخشىدۇر، دەپ قارايدۇ . ئۇلارنىڭ ئەقىدىسى بويىچە تۆت خەلىپىلىك ئەلىنىڭ ئىختىيارى بىلەن بولغان . بۇ نۇقتىدا بۇتىريەچىلەرنىڭ مەيدانى مۇئتەزىلەچىلەرگە ئوخشاپ كېتىدۇ ، يەنى ئۇلار قالغان ئۈچ خەلىپىنى قانۇنسىز، دەپ قارىمايدۇ . شۇڭا، سۈننەت ئەھلى ئىچىدىمۇ

بۇ پىرقىنى قوللايدىغانلار ئەينى ۋاقىتتا خېلى كۆپ بولغان . مۇھەممەد شەھرىستانى بۇتريەنى سالېھىيە بىلەن ئوخشاش بىر پىرقە دەپ قارايدۇ .

تەييارىيە ــ شىئە مەزھىپىنىڭ غۇلات پىرقىلىرىدىن بىرى بولۇپ، جەئفەر تەييار تەرىپىدىن ئاساس سېلىنغان . تارىخىي مەنبەلەردە بۇ پىرقىنىڭ پائالىيەتلىرى توغرىسىدا يېتەرلىك مەلۇماتلار خاتىرىلەنمىگەن .

تەممىيە ــ زۇرارىيەگە قارالسۇن .

تەناسۇخىيە ــ ئۆلۈمدىن كېيىن روھنىڭ كۆچىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدىغان بىر خىل پىكىر ئېقىمىدىكى مەلۇمىي ئاتالمىش . ئەبۇ رەيھان بىرۇنىنىڭ مەلۇماتلىرىغا قارىغاندا، تەناسۇخ تەلىماتلىرى ئەسلىدە قەدىمكى ھىندىلارنىڭ ئاساسىي ئېتىقاتلىرىدىن ئىكەن . ئۇلار روھنى خۇددى يومىلاق پەلەك (يەر شارى) دەك ماددىي ئالەمنى ئايلىنىپ تۇرىدۇ ۋە بىر قېلىپتىن يەنە بىر قېلىپقا كۆچۈپ تۇرىدۇ، دەپ تەسەۋۋۇر قىلىشقان . بۇ خىل قاراش كېيىنچە يونان پەلسەپىۋىي سىستېمىسىغا، جۈملىدىن پىفاگور ۋە سۇقرات تەلىماتلىرىغا، شۇنداقلا مانىي دىنى پەلسەپىسىگىمۇ قوبۇل قىلىنغان. ئىسلام تارىخىدا شىئە مەزھىپىنىڭ بەزى پىرقىلىرى، بولۇپمۇ غۇلات پىرقىلىرى تەناسۇخنى ئېتىراپ قىلىشىدۇ . ئىسلامدا تەناسۇخ كەڭ مەنىگە ئىگە . ئۇنىڭغا روھ بىلەن تەن ئوتتۇرىسىدا ماھىيەتلىك بىر خىل ئىشقىمۇ مەۋجۇت دېگەندەك يېڭى مەنىلەرمۇ قوشۇلغان .

تەناسۇخچىلار روھنىڭ كۆچۈشىنى نەسخ ، مەسخ ، رەسخ ، ۋە فەسختىن ئىبارەت تۆتكە بۆلىدۇ . بەزى پىرقىلەر ھەر تۆت خىل تەناسۇخنى، يەنە بەزىلىرى بىر ياكى ئىككى خىلىنىلا ئېتىراپ قىلىشىدۇ . ئۇلار روھ بىر ئادەمنىڭ تېنىدىن چىقىپ يەنە بىر ئادەمنىڭ تېنىگە كۆچكەن بولسا ، ئۇنى نەسخ دەپ ، ئادەمدىن ئايرىلغان روھ ھايۋانلارنىڭ بەدىنىگە كۆچسە مەسخ دەپ ، دەرەخ ۋە

ئۆسۈملۈكلەرگە كۆچسە رەسىم ، زىيانلىق ھاشارەتلەرگە كۆچسە فەسىل دەپ ئاتىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىنسانىنىڭ روھى قايسىلا شەكىلدىكى تەناسۇختا بولمىسۇن، ئەنىبىيا ۋە رەسۇللارنىڭ يول كۆرسىتىشىدە ئالەمنى كېزىدۇ . ئالەمنىڭ ئايلىنىشىمۇ روھنىڭ بىر جىسىمدىن يەنە بىر جىسىمگە كۆچۈشىدە ئىپادىلىنىدۇ . روھنىڭ بەدەننى تەرك ئېتىشى ھەقىقىي قىيامەتتۇر . ئەگەر ئىنسان خەيرلىك ئىشلارنى قىلغان بولسا، ئۇنىڭ روھىمۇ خەيرلىك بىر تەنگە كۆچىدۇ ، ئەكسىنچە بولغاندا، ئۇنىڭ روھىمۇ گۇناھكار بىر جىسىمغا كۆچۈرۈلىدۇ.

مۇھەممەد شەھرىستانىنىڭ مەلۇماتىچە، خابىتىيە تەرەپدارلىرىمۇ ئاللاھ مەخلۇقاتىنى دەسلەپتە ھازىرقى ئالەمدە ئەمەس، بەلكى باشقا بىر ئالەمدە خەلق قىلغان (يارانقان) ، كېيىن ئاللاھقا تائەتتىن باش تارتقانلار گۇناھلىرىنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىگە قاراپ ئوخشىمىغان سۈرەتلەردە ـ ئىنسان ۋە ھايۋاناتلار شەكلىدە بۇ دۇنياغا ئەۋەتىلگەن . ئۇلار تا گۇناھلىرى يۇيۇلغىچە توختىماي بىر شەكىلدىن يەنە بىر شەكىلگە ئۆزگىرىپ تۇرىشىدۇ، دەپ قارىشىدۇ . ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىمۇ روھنىڭ تەناسۇخ قىلىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىدۇ، ئەمما ئۇلار ئىنسان روھىنىڭ ھايۋاناتلار تېنىگە كۆچىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، جەسەت (تەن) نىڭ ھاياتى پانى بولۇپ ، روھ ئۇنىڭ ئەكسىچە مەۋجۇدىيەت ۋە يوقلۇق ئالىمىدە تاكى ئىمامنى تونۇپ ، نۇر ئالىمىگە ئۆرلەپ چىققۇچە ھەربىر تەنچان شەكىلدە ساقلىنىپ تۇرۇۋېرىدۇ . ئەھمەد ئىبنى ھائىت ۋە فەزلىي ھەدەسىي قاتارلىقلار تەناسۇخنى بىر خىل چەكتىن ئاشقان يولنى تاللاپ ، بۇۋاقلارنىڭ قىينىلىشى ۋە ئازابلىنىشىنىڭ سەۋەبى دەل ئۇلارغا تەناسۇخ قىلغان روھنىڭ ئىلگىرى گۇناھكار مەلۇم شەخسنىڭ تېنىدا بولغانلىقى ھەم شۇنىڭ جازاسىنى تارتىۋاتقانلىقىدىندۇر، دېگەن قاراشنى تەرغىپ قىلىشقان .

تەناسۇخىيەنى ئادەتتە ھائىتىيە ، ھىماريە ۋە تاريىدىن ئىبارەت

ئۇچ پىرقىگە بۆلىدۇ؛ ئالدىنقىسى ئەھمەد ئىبنى ھائىت قەدەرلىك تەرەپدارلىرى بولۇپ ، ئۇلار ئىككى خۇدالىق ، يەنى ئاللاھ ۋە ئىيسا ئىبنى مەريەمنىڭ ھەر ئىككىسىگە ئىبتىقات قىلىشىدۇ . ئىككىنچىسى ئەكسەر ۋە مۇكرەمى مۇئتە زىلىنىڭ تەرەپدارلىرى بولۇپ، ئىنسانلارنى ھايۋان شەكىللىرىدىن يارالغان، دەپ قارىشىدۇ . ئۇچىنچىسى ئىنسان روھىنىڭ ئايلىنىپ يۇرۇش ۋاقتى توغرىسىدىكى قاراشلاردا ئوخشىمىغان پىكىرگە ئىگە . ئۇلاردىن بەزىلىرى روھنى ئون ئىككى مىڭ يىل، يەنە بەزىلىرى يەتتە مىڭ يىل ئايلىنىپ يۇرگەندىن كېيىن ، تازىلىنىپ ئاندىن تاكامۇللىشىدۇ ۋە ئۇ دۇنياغا ئۆرلەپ كېتىدۇ ، دەپ قارىشىدۇ . نۇسەيرىيە تەرەپدارلىرى بۇ مەسىلىدە چوڭ گۇناھ سادىر قىلغۇچىلارنىڭ روھى پاكلىشىش ئۈچۈن قايتا مۇسۇلمان، يەھۇدى ، نەسرانى ۋە كاپىرلار (ئەلىنى ئېتىراپ قىلمايدىغانلار) نىڭ تەنلىرىگە ، ھەتتا تۇگە ، ئېشەك ، ئىت ۋە باشقا ھايۋانلارنىڭ تەنلىرىگىمۇ كۆچۈپ كىرىدۇ، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلارنىڭ تەلىماتىچە، تەناسۇخ يەتتە باسقۇچقا ئىگە بولۇپ ، مۇئمىنلەرنىڭ روھى مۇشۇ يەتتە باسقۇچنى بېسىپ ئۆتكەندىن كېيىن ئەسلىدىكى ئورنىغا قايتىدۇ . بۇخىل قاراش شىئە مەزھىپىگە تەۋە نۇرغۇن غۇلات پىرقىلەردە ھولۇلىيە (باشقا شەكىلگە كىرمەك) غايىلىرىنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرگەن . چەكتىن ھالقىغان بەزى شىئە پىرقىلىرى بۇنىڭغا ئاساسەن ئىلاھىي ئەسىل (خوسۇسىيەت) يېكى ئۇنىڭ مەلۇم تەركىبلىرىنىڭ ئىنسانلار (ئىمامىلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەۋلادلىرى) غا ھولۇل قىلىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىپ ، شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئىمامىلىققا ئائىت نەزەرىيىلىرىنى غايىۋي ئاساسلارغا ئىگە قىلىشقان .

سۈننەت ئەھلى تەناسۇخنى قوبۇل قىلمايدۇ . كېيىنكى دەۋرلەردە تەناسىيخىيە مەسلىسى پەلسەپە ساھەسىدىمۇ ئەكس ئىتىدۇ . مەشھۇر ئېقىمىنىڭ نۇرغۇن ئۆكىللىرى بۇ خىل قاراشنى ئېتىراپ قىلماي ئۇنى قاتتىق تەنقىت قىلىدۇ ، مۇئتەزىلەچىلەرمۇ ئوخشاش پوزىتسىيە

تۇتىدۇ . شىئە مەزھىپىدىكى مۇتەپەككۇرلەرنىڭ ئىدىيىۋىي سىستېمىسىدا تەناسۇخىيە مۇھىم ئورۇننى ئىگىلەيدۇ .

تەرائىقىيە ــ كەررامىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ئۇلار كەررامىيە چىلەرنىڭ بارلىق تەلىماتلىرىنى ياقلىسىمۇ ، لېكىن شەرىئەتكە ئائىت بەزى مەسىلىلەردە ئۇلار بىلەن ئوخشىمىغان قاراشتا بولغانلىقى ئۈچۈن تەرائىقىيە دىن بۆلۈنۈپ چىقىدۇ .

تەفزىلىيە ــ ئادىلىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ئاساسىي جەھەتتىن ئادىلىيە بىلەن ئوخشاش قاراشتا بولۇپ ، پەقەت شەرىئەتكە ئائىت قىسمەن مەسىلىلەردىكى ئۆزگىچە ئىدىيىلىرى بىلەن ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ ھەم ۋەئىدىيە بىلەنمۇ قارشىلىشىدۇ .

تەئلىمىيە ــ ئىسمائىلىيەنىڭ يەنە بىر خىل ئاتىلىشى بولۇپ ، ئىمامى زامان (تېرىك ئىمام) ئەقىدىلىرىگە ئائىت تەلىمنى تەلقىن ئېتىشىدۇ . كۆپلىگەن مەنبەلەردە باتىنىيە ، ئىسمائىلىيە ۋە تەئلىمىيە ئوخشاش بىر پىرقە، دەپ تونۇشتۇرۇلىدۇ . ئەمما، يەنە بەزى تەتقىقاتچىلار ئۇلارنىڭ قىسمەن پەرقلەرگىمۇ ئىگە ئىكەنلىكلىرىنى تىلغا ئېلىشىدۇ . ئۇلار ئىسمائىلىيە تەلىماتىدا تەئۋىل (تەپسىرلەش) مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ ، شۇڭا بۇ تەلىماتلارنى ياقلىغۇچىلاردىن ئەتراپلىق ئىلمىي ۋە پەلسەپىۋي بىلىمگە ئىگە بولغان بولۇش قاتتىق تەلەپ قىلىنىدۇ ، پەقەت ئىسمائىلىيەنىڭ دائىيلىرى (تەرغىباتچىلىرى) لا باتىنىيە تەلىماتلىرىنىڭ يوشۇرۇن سىرلىرىنى تولۇق چۈشىنەلەيدۇ ۋە « قۇرئان كەرىم» نى شەرھىلىيەلەيدۇ ، باشقىلارغا خالىغانچە « قۇرئان كەرىم» نى شەرھىلەشكە يول قويۇلمايدۇ ۋە بۇنىڭغا خىلاپلىق قىلغانلار دىنسىزلىكتە ئەيىبلىنىدۇ ، دەپ قارايدۇ . ئۇلار يەنە ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى « قۇرئان كەرىم » شەرھىسىدە بەزىر خاتالىق كېلىپ چىقماسلىق ۋە ھەممىنىڭ بۇ ئىشقا قول تىقىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن مەخسۇس دائىيلارنى تەربىيەلەيدىغان مەركەز تەھسىس قىلىشقان ، بۇ مەركەزدە ئىمامى مەئسۇم (خاتالىقتىن خالىي ئىمام) تەلىم

ئىشلىرىنى ھۆددىگە ئالىدۇ ، شۇڭا بۇ پىرقە تەئلىمىيە نامى بىلەنمۇ ئاتالغاندى .

ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بۇ خىل ھەرىكىتى كىلام تەرەپدارلىرىنىڭ نارازلىقىنى قوزغايدۇ . بۇ ھال مۇھەممەد غەززالىنىڭ ئۇلار بىلەن بولغان مۇنازىرىلىرىدە ئېنىق ئەكس ئېتىدۇ.

تۇمەنىيە ــ مۇرجىئەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، مەنبەلەردە تەۋمەنىيە نامى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . بۇپىرقىگە ئەبۇ مەئاز تۇمەنى تەرىپىدىن ئاساس سېلىنغان . ئۇلار ئىمان ئادەملەرنى كۆپۈرلۈقتىن ساقلايدۇ ، ئۇ تۇرلۇك خاسىيەتلەرنىڭ يېغىندىسى بولۇپ ، ئۇنىڭغا رىئايە قىلمىغان ھەرقانداق ئىنسان دىنسىز بولۇپ كېتىدۇ ، ئىنسان ئەگەر چوڭ ياكى كىچىك گۇناھ ئۆتكۈزسە ، ئۇ بۇ قىلمىشى ئۈچۈن كەفارەت[1] تۆلىشى كېرەك . ئەمما، گۇناھكارنىڭ ئۆزى پاسىق (ئەخلاقسىز) ھېسابلانمايدۇ ، پەقەت خۇدانىڭ توغرا يولىدا بېشى قايغان سانىلىدۇ ، دەپ قارايدۇ . ئەبۇ مەئاز خۇدانى تونۇش ، ئۇنىڭ ھەقىقىلىقى ، ئىلاھىي مۇھەببەت ، ئۇنىڭ بىرلىكى (يېگانىلىقى) ۋە ئاللاھنىڭ رەسۇلىغا ئىقرار بولۇش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى خاسىيەتلەر يېغىندىسى ــ ئىمانغا تەئەللۇق ، دەپ قارايدۇ . ئۇ يەنە پەرزلەرنى تەرك ئېتىش ھەقتىن قايتقانلىقدۇر ، كىمكى ناماز ۋە روزىنى تەرك ئەتسە ياكى ئۇنىڭغا ياقتۇرماسلىق ، بىھۇرمەتلىك قىلىشتەك پوزىتسىيىدە بولسا ، سۆزسىز دىندىن چىقىپ كېتىدۇ ، ئەمما سەۋەبسىزلا ۋاقتىنچە قازا نىيىتىدە بولغانلار دىنسىز ھېسابلانمايدۇ . كىمكى پەيغەمبەرنى ئۆلتۈرسە ياكى ئۇنىڭغا بەرەر توسقۇنلۇق پەيدا قىلسا ئۇ پەيغەمبەر بىلەن دۈشمەنلەشكەنلەر قاتاردا دىنسىز ھېسابلىنىدۇ ، دەپ تەكتىلەيدۇ . ئەبۇ مەئازنىڭ بۇ خىل قاراشلىرىنى ئىبنى راۋەندى ۋە بىشر مەرىسى قاتارلىقلارمۇ قوللايدۇ. ئۇلار ئىمانىنى قەلب (يۈرەك) ۋە زاماندىكى تەستىق، دەپ قاراپ ،

---

[1] كەفارەت ــ مەلۇم گۇناھ بەدىلىگە تۆلىنىدىغان تۆلەم .

كۈن ۋە ئاي ، بۇت ۋە سەنەمگە باش قويۇشنى كوپۇرلۇقنىڭ ئالامىتى دەپ ھېسابلايدۇ . ئەبۇمەئاز ئىمانىنىڭ كۈچىيىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ، ئەمما، ئۇنىڭ ئاجىزلايدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ . بۇ پىرقە ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

تۇنىيە ـــ كەررامىيەدىن ئەھمەد تۇنى كۈھىستانىگە ئەگىشىپ بۆلۈنۈپ چىققانلارنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ ، ئۇلار ئۆز ئېتىقادلىرىدا كەررامىيە تەلىماتلىرىنى ئاساسىي جەھەتتىن ساقلاپ قالغان بولسىمۇ ، لېكىن شەرىئەتكە ئائىت بەزى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا ۋە ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرى مەسىلىسىدە ئۆزگىچە قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مەسلەكداشلىرىدىن بۆلۈنۈپ چىققان .

جارۇدىيە ـــ زەيدىيەنىڭ بىر بۆلىكى بولۇپ ، بۇپىرقىگەئەبۇلجارۇد زىياد ئىبنى مەنزىر (766 - يىلى قازا قىلغان) تەرىپىدىن ئاساس سېلىنغان . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، پەيغەمبەر نامدىلا ئەمەس، بەلكى ياخشى سۈپەتلەر بىلەن سۈپەتلەپ تۇرۇپ ئەلنى ئورۇنباسارلىققا كۆرسەتكەن . شۇڭا ، مۇھەممەد پەيغەمبەردىن كېيىن ئەلى خەلىپە بولۇشى كېرەك ئىدى ، ئەمما خەلق بۇ ئىشتا يېڭىلىشىپ ، ئەبۇبەكر خەلىپىلىككە تەيىنلەندى،دېيىلىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئەلىدىن كېيىن ھەسەن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن قېرىندىشى ھۈسەين ئىمامدۇر . ئەمما، كېيىنچە ئىمامىلىقنى توختىتىش ياكى ئۇنى داۋاملاشتۇرۇش مەسىلىسىدە بۇ ئېقىم تەرەپدارلىرى ئارىسىدا ئىختىلاپ يۈز بېرىپ ، ئۇلار ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ . ئابدۇلقاھىر باغدادىنىڭ مەلۇماتىچە، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى ھەسەن ۋە ھۈسەيندىن كېيىن ئىمامىلىق كېڭەش ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلۈشى ۋە كىم دانا، شۇنداقلا پەرھىزكار بولسا ، شەمشىر كۆتۈرۈپ دىنىنىڭ مۇستەھكەملىكىنى قوغدىيالىسا ، خەلقنى ئىتتىپاقلاشتۇرالىسا شۇ ئىمام بولۇپ سايلىنىشى كېرەك ، دەپ قارايدىكەن. يەنە بىر بۆلىكى پەيغەمبەر ئەلىدىن كېيىن پەقەت ھەسەن بىلەن ھۈسەيننىلا ئىمامىلىققا

كۆرسەتكەن،دەپ قارىشىدىكەن . مۇھەممەد شەھرىستانىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئالدىنقى بۆلەك ئىملىنى ھەسەن ۋە ھۈسەيندىن كېيىن يەنە ئەلى ئىبنى ھۈسەين ۋە ئۇنىڭ ئوغلى زەيد ئىبنى ئەلى ، مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللاھغىچە يەتكۈزگەن . كېيىن يەنە جارۇدىيە تەرەپدارلىرى، بولۇپمۇ مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللاھنىڭ ئىملىنى ياقلايدىغانلار ئارىسىدا ئىملىنى داۋاملاشتۇرۇش ياكى داۋاملاشتۇرماسلىق مەسىلىسىدە ئىختىلاپ يۈز بېرىپ ، يەنە ئۆز ئىچىدىن بۆلىنىش كېلىپ چىقىدۇ . ئۇلاردىن بىر قىسمى مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللاھ ئىبنى ھەسەن ئىبنى ئەلىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىگە ئىشەنمەي ، ئۇنى خۇددى مۇھەممەدىيە تەرەپدارلىرىغا ئوخشاشلا كەلگۈسىدە قايتىپ كېلىدىغان غايىب ئىمام (مەھدى)، دەپ قارىشىدۇ . يەنە بىر قىسمى مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللاھ ئىبنى ھەسەن ئىبنى ئەلىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ ، مۇھەممەد ئىبنى قاسىمنىڭ قايتىپ كېلىشىنى كۈتىدۇ . يەنە بىر قىسمى كۈفەدە ئىسيان كۆتۈرۈپ قەتلى قىلىنغان يەھيا ئىبنى ئۆمەرنىڭ قايتىشىنى كۈتىشكەن . بەزى مەنبەلەردە جارۇدىيە پىرقىسى سۈرخۇبىيە (ئەبۇلجارۇد سۈرخۇب دېگەن جايدىن بولغاچقا شۇنداق ئاتالغان) نامى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . بۇ پىرقە ھازىرقى ۋاقىتتا پائالىيەتتىن توختىغان .

جازىمىيە ــ ھازىمىيەگە قارا.

جاھىزىيە ــ مۇئتەزىلەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، جاھىز لەقەمى بىلەن تونۇلغان ئەبۇ ئۇسمان ئەمر ئىبنى بەھر (869 - يىلى قازا قىلغان) ئۇنىڭ ئاساسچىسىدۇر . ئۇ بەسرەدە تۇغۇلغان بولۇپ ، مەنبەلەردىكى مەلۇماتلاردىن ئۇنىڭ دىن ، پەلسەپە ، مەنتىق ، جۇغراپىيە ، ھايۋانشوناسلىققا ئوخشاش ساھەلەردە كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى يازغانلىقى مەلۇم . بۇلاردىن بىزگە مەلۇم بولغىنى « كىتابۇن نىسا » ، « كىتابۇل بەيان ۋەت تەبيىن » ، « ھىلۇل لۇسۇس » ، « غەشۇس سىنائات » قاتارلىقلاردىن ئىبارەت .

تاريخچىلار ئۇنىڭ بۇ ئەسەرلىرىدە ئىبنى مۇقەففە ۋە سەھل ئىبنى هارۇنلارغا ئوخشاش بىر خىل ئۇسلۇب قوللىنىلغانلىقىنى تىلغا ئېلىشىدۇ. ئىبنى مەئمۇن جاھىزنىڭ ئەسەرلىرىنى ئۇقۇپ، ئۇنى ئوردا خىزمىتىگە تەكلىپ قىلغانىكەن. مۇئتەسىم خەلىپىلىك قىلغان دەۋردە ئۇ بىر مەزگىل ئوردا خىزمىتى بىلەنمۇ شۇغۇللانغان.

جاھىز ئالدى بىلەن مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرىنىڭ يىرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ هېسابلىنىدۇ. تارىخىي مەنبەلەردە جاھىز هەدىس، تەپسىر ۋە هىكمەت ئىلىملىرىنىڭ پېتۈك ئالىمى، ئەرەب ئەدەبىياتىنىڭ ئۇستازى سۈپىتىدە تونۇشتۇرۇلىدۇ. ئۇ ياشلىقىدا ئەبۇ يۈسۈف ۋە نەززام دېگەن ئۇستازلاردىن تەلىم ئالغان بولۇپ، بەس-مۇنازىرىلەردە پەلسەپىۋي ئەقىدىلەردىن ماھىرلىق بىلەن پايدىلىنىشتەك قابىلىيەتكە ئىگە ئىكەن. دىنىي ۋە شەرىئەتكە ئائىت مەسىلىلەردە مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرىنىڭ مەيدانىنى ياقلايدىكەن. باشقا مەسىلىلەردە ئۇ ئوخشىمىغان كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. مەسىلەن، ئۇ هەرقانداق بىلىم ۋە مەرىپەت ئىنسانىدا تەبىئىي زۆرۈرىيەتكە ئاساسەن پەيدا بولىدۇ، ئىرادە بولسا ئۇنىڭغا ئازراق تەسىرلا كۆرسىتىدۇ، ئىنساننىڭ بۇ جەهەتتىكى هەرىكىتى تەبىئىي رەۋىشتە باشلىنىدۇ، دەپ تەكىتلەيدۇ.

جاھىز هەرقانداق جىسىم بارلىققا كەلگەندىن كېيىن يوقىلىپ كەتمەيدۇ. چۈنكى، خۇدا پەقەتلا يارىتىش قابىلىيىتىگىلا ئىگە، يوقىتىش قابىلىيىتىگە ئىگە ئەمەس، دەپ قارايدۇ. ئۇلار مۇشۇ مەنىدە بېهىش ۋە ئۇنىڭدىكى نېئىمەتلەرنى، دوزاخ ۋە ئۇنىڭدىكى رەنجۇ-كۈلپەتلەرنى مەڭگۈ يوقالمايدۇ، دەپ هېسابلايدۇ.

جاھىز جىسىملارنىڭ تەبىئىي سۈپەتلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىگە قايىل بولسىمۇ، لېكىن خۇدانىڭ سۈپەتلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى رەت قىلىدۇ. تارىخچىلار جاھىزنىڭ بۇ خىل قاراشلىرىنىڭ تېبائىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنىمۇ ئەسكەرتىشىدۇ. جاھىز بالاغەتكە يەتكەن ئادەم خۇدانى تونۇيدۇ، ئاللاه هېچقانداق

ئادەمنى بېھىش ياكى دوزاخقا يوللىمايدۇ ، بەلكى دوزاختىكى ئوت تەبىئىي ھالدا دوزەخىيلارنى ئۆزىگە تارتىدۇ . لېكىن ئۇلار دوزاختا ئەبەدىي قالمايدۇ ، دەپ قارايدۇ . جاھىز ياخشىلىق ۋە گۈناھ مەسلىسىدە مۇئتەزىلە چىلەر بىلەن ئوخشاش قاراشنى ياقلايدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، كىمكى خۇدا جىسىم ئەمەس ، كۆزگە كۆرۈنمەيدۇ، ئۇ پەقەت ئادالەتنىڭ كۆرۈنۈشى (ئادالەتتە بىلىنىدۇ) دېگەننى ئېتىراپ قىلسا شۇ ھەقىقىي مۇسۇلماندۇر . ئەكسىنچە بۇنداق خوسۇسىيەتلەرنى رەت ئەتكۈچىلەر ، خۇدانى نېمىلەرگىدۇر ئوخشاتقۇچىلار مۇشرىكلاردۇر .

جاھىزنىڭ تەلىماتى تۆت قىسىم ــ ئاللاھ ، پەيغەمبەرلىك ، ئىمامىلىق ۋە مەرپەتنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . ئالدىنقىسىدا ئاللاھنىڭ ئەسلى ۋە سۈپەتلىرى توغرىسىدا مۇلاھىزە يۈرگۈزۈلىدۇ . ئىككىنچىسىدە پەيغەمبەرنىڭ ئاللاھ بىلەن ئىنسانلار مۇناسىۋىتىدىكى باغلىغۇچىلىق رولى سۆزلىنىدۇ . ئۈچىنچىسىدە خەلىپىنىڭ تەيىنلىنىشى ۋە شۇنىڭغا ئائىت مەسىلىلەرسۆزلىنىلىدۇ . ئاخىرقىسى مەرپەت مەسىلىسى تەھلىللىرىگە بېغىشلانغان بولۇپ ، ئىنسانلارنىڭ ئاللاھقا بولغان ئاقىلانە مۇناسىۋەتلىرى راۋا دەپ قارىلىدۇ . بۇ ئىقىم ھازىرقى ۋاقىتتا پائالىيەتتىن توختىغان .

جەبەرىيە ــ ئەبۇ مەھرەز جەھم سەفۋانى تېرمىزى (745 - يىلى قازا قىلغان) ۋەكىللىكىدىكى دىنىي - پەلسەپىۋي ئىقىم . ئۇمەۋىيلەر خەلىپىلىكى دەۋرىدە ئىنسانلارنىڭ تەقدىرى توغرىسىدىكى تالاش ــ تارتىشلار ئەۋجىگە چىقىدۇ . ئىنسانلار ئۆز پائالىيەتلىرىدە ئەركىنلىككە ئىگىمۇ ياكى ئۇلارنىڭ بارلىق قىلغان ـئەتكەنلىرى ئاللاھ تەرىپىدىن ئالدىن بەلگىلىنەمدۇ ؟ دېگەن مەسىلە بۇ تالاش تارتىشلارنىڭ مەركىزىگە ئايلىنىدۇ . ئىسلامنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ئۇنىڭ نەزىرىيىۋي ئاساسىي تېخى ئاجىز بولغاچقا تەقدىرنىڭ ئاللاھ تەرىپىدىن ئالدىن بەلگىلىنىدىغانلىقى ھەممە بىردەك ئىشىنىدىغان ، ھېچكىمنى ئويلاندۇرمايدىغان بىر ئۇقۇم

ئىدى . شۇڭا، ئىنسانلار ئۆز پائالىيەتلىرىدە ھېچقانداق ئەركىنلىككە ئىگە ئەمەس ، ئۇلار تەقدىرىگە نېمە پۈتۈلگەن بولسا شۇنداق ھەرىكەت قىلىشقا مەجبۇردۇر ، ئۇلار ئىلاھىي پەرماننىڭ ئىجراچىسىلا خالاس، دەپ قارىلىپ ، بۇخىل قاراش تاكى ئابدۇللەلىك ئىبنى مەرۋان (646 — 705) دەۋرىگىچە داۋام ئېتىدۇ . شۇ دەۋردە مەئبەد ئىبنى ئابدۇللاھ جۇھانى (675 — 705) بۇخىل قاراشقا رەددىيە بېرىپ، ئىنسانلار ئۆز پائالىيەتلىرىدە ئەركىن ۋە ئۇنىڭ ئاقىۋەتلىرىگىمۇ ئۆزى مەسئۇل دېگەن ئىدىيىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرىمۇ بۇخىل قاراشنى مەلۇم دائىرىدە ياقلايدۇ .

تارىخىي مەنبەلەرنىڭ كۆپىنچىسى جەبرىيەنى بىر مۇستەقىل ئېقىم سۈپىتىدە تونۇشتۇرمايدۇ . چۈنكى، ئۇلارنىڭ تەقدىر توغرىسىدىكى تەلىماتلىرى تېزلىكتە تارقىلىپ، نۇرغۇن ئېقىم — پىرقىلەرنىڭ ئورتاق قارىشىغا ئايلانغان . پەقەت مۇھەممەد شەھرىستانى ئۇنى ئايرىم ئېقىم سۈپىتىدە تونۇشتۇرۇپ ، كېيىنچە ئۇنىڭ **جەھمىيە** ، **نەججارىيە** ، **زىرارىيە** قاتارلىق تارماقلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەنلىكىنى تىلغا ئالىدۇ . مەزكۇر ئېقىمنىڭ ئاساسچىسى جەھم ئىبنى سەفۋانى خۇراسانلىق بولۇپ ، ئاۋۋال ئۆز تەلىماتلىرىنى تېرمىزدا تارقاتىدۇ . ئۇزۇن ئۆتمەي باشقا ئېقىملارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىدۇ . ئۇنىڭ قارىشىچە، ئاللاھ ئىنسانىنىڭ ھەممىلى (ھاممىلدارلىقى) نى روھلار ئالمىدە يارىتىپ ، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىغا كىرگۈزگەن . بۇ خۇددى يەردە ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈك ئاسماندىن ياغىدىغان يامغۇر سۈيى بىلەن ياشىنىغىنىغا ئوخشاپ كېتىدۇ ، ئىنسانلارنىڭ پائالىيىتىمۇ دەل شۇنىڭغا ئوخشايدۇ . ئىنسانلارنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرى ئاللاھنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولۇپ ، ئىنسان ئۆزى ئۇنىڭ جەريانىغا ھېچقانداق تەسىر كۆرسىتەلمەيدۇ . جەھم ئىبنى سەفۋاننىڭ خۇدانىڭ سۈپەتلىرى توغرىسىدىكى قاراشلىرى مۇئتەزىلىچىلەر بىلەن بىردەك بولۇپ ، تەقدىردىكى مەجبۇرلۇق مەسىلىسىدە ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ .

بەزى تەتقىقاتچىلار **جەھمىيە** ، **بۆكرىيە** ، **زىرارىيە** قاتارلىق بىر نەچچە پىرقىلەرنىمۇ جەبەرىيەنىڭ تارماقلىرى، دەپ قارىشىدۇ . ئالدىنقىسى ئىنسانلارنىڭ ئۆز پائالىيەتلىرىدىكى قۇدرىتى ۋە ئەركىنلىكىنى تامامەن ئىنكار قىلىدۇ ، ئىمانىنى ئاللاھنى تونۇغانلىق ، كوپۇرلۇقنى بولسا، نادانلىق ھېسابلايدۇ . بۆكرىيە تەرەپدارلىرىمۇ ئاساسەن يوقىرىدىكىدەك كۆز قاراشلارنى ياقلىشىدۇ . زىرارىيە چىلەر بولسا، بەندىلەرنىڭ ئەركىنلىكى ۋە قۇدرىتىنى تامامەن رەد قىلىدۇ .

تارىخىي ماتېرىياللاردىكى بايانلارنى خۇلاسىلىغاندا، جەبەرىيەنى خالىس ۋە ئوتتۇرا يولنى ياقلىغۇچىلاردىن ئىبارەت ئىككى بۆلەككە بۆلۈش بىر قەدەر ئومۇمىيلاشقان قاراش . كۆپلىگەن دىنىي تارىخچىلار، جۇملىدىن سەئىد شەرىفى جۇرجانى ھادىسىلەردە مەلۇم ئۆلچەم بولىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلمىغان بىر قىسىم مۇئتەزىلەچىلەرنىمۇ جەبەرىيەچىلەر قاتارىغا كىرگۈزىدۇ . مۇھەممەد شەھرىستانى يوقىرىدىكى ئىككى بۆلەكنى ھەقىقىي جەبەرىيەچىلەر ۋە مۇتىدىل جەبەرىيەچىلەر دېگەندەك باشقا بىر خىل ئاتالغۇ بىلەن ئاتاپ ، ئالدىنقىسىغا مۇستەقىل ھەرىكەت قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە بولمىغان كىشىلەرنى ، كېيىنكىسىگە ياراتقۇچى تەرىپىدىن ئالدىن بەلگىلىنىپ بولغان ، بەندىلەر پەقەت ئۇنىڭغا ئېرىشىش ئۈچۈن تىرىشىدىغان پائالىيەتلەردە ئۆزىگە ئۆزى مەسئۇل بولالايدىغان كىشىلەرنى كىرگۈزىدۇ .

جەبەرىيە تەلىماتلىرى خەلىپىلىك دەۋرىدە بەزى غايىۋي خاھىشقىمۇ ئىگە بولغان، ئۇ بىر تەرەپتىن خەلىپىلىكنىڭ كېڭەيمىچىلىك مەقسىتىدىكى ئۇرۇشلىرىنىڭ نەزىريىۋي قورالىي بولغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن ئۇنىڭدا ئادەملەرنىڭ شەكسىز ھالدا ئاللاھنىڭ ئىرادىسى بويىچە خەلىپىلىككە بويسۇنۇشىنى كېرەكلىكى تەرغىب قىلىنغان . ئۇلارنىڭ تەلىماتى بويىچە ئومەۋىيلەرنىڭ قۇدرەت تېپىشى ئاللاھنىڭ ئىرادىسى بولۇپ ، ئۇنىڭغا بويسۇنماسلىق ،

قارشىلىق قىلىش ئەمەلىيەتتە ئاللاھنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنمىغانلىق، دەپ قارالغان . شۇڭا، خەلىپىلىكىمۇ بۇ ئېقىمنى بار كۈچى بىلەن يوقىتىپ ، ئۇلارنىڭ ئۆز تەلىماتلىرىنى يەنىمۇ كېڭەيتىشىگە كەڭ يول ئاچقان . جەبرىيە چىلەر ئۆز تەلىماتلىرىنىڭ نوپۇزىنى ئاشۇرۇش مەقسىتىدە يېڭى ھەدىسلەرنى توقۇپ چىقىرىپ ، شۇ زاماندا ئۆزلىرى بىلەن كۆز قاراش جەھەتتە قارشىلاشقان قەدەرىيە چىلەرنى ئاتەشپەرەسلىككە، ھەتتا خۇدانىڭ دۈشمىنىگە چىقىرىۋېتىدۇ .

مۇئتەزىلە چىلەردىن جەبرىيەگە مايىل بولغان يېڭى ئېقىملارنىڭ كۆپىيىشى بىلەن ئۇلارنىڭ قەدەرىيە چىلەر بىلەن بولغان مۇنازىرىسى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ . ئاخىر بۇ ئىككى ئېقىم ئوتتۇرىسىدىكى مۇنازىرىلەر پەلسەپە دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلۈپ ، نۇرغۇن پەيلەسوپلار بۇ مۇنازىرىلەردىكى ھەق ـ ناھەقنى ئايرىشقا كىرىشىدۇ . جۇملىدىن ، نەسرۇددىن تۇسى « جەبر ۋە ئىختىيار » نامى بىلەن مەخسۇس ئەسەر يېزىپ ، بۇ ساھەدىكى نۇرغۇن ئۆتكۈر مەسىلىلەرنى پەلسەپە نوقتىسىدىن شەرھلەيدۇ . تارىخىي مەلۇماتلاردا يەنە بىر قىسىم ئىلاھىيەتشۇناسلارنىڭ بۇ ئىككى ئېقىمنى ياراشتۇرۇشقا زور تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنلىكىمۇ مەلۇم . بۇنداق تىرىشچانلىقلار نەتىجىسىدە ھەر ئىككى تەرەپ تەلىماتلىرى يۇغۇرۇلۇپ ، يېڭى بىر نەزىرىيە ۋوجۇدقا كەلتۈرۈلۈپ ، تارىختا « ئۇدۇل » (ياكى « ئەمر بەينەل ئەمرەين ») نامى بىلەن ئاتالغان . ھازىرقى ۋاقىتتا سۈننىي مەزھىپىنىڭ بىر قىسىم پىرقىلىرى يەنىلا جەبرىيە تەلىماتلىرىنى ساقلاپ ، ئۇنى يېڭى مەزمۇنلاردا داۋاملاشتۇرۇپ كەلمەكتە .

جەبرىيە ـــ سۈلەيمانىيەگە قارا .

جەبرىيە ـــ شىئەنىڭ زۇجەناھەين لەقەمى بىلەن تونۇلغان ئابدۇللاھ ئىبنى مۇئاۋىيە ئاساس سالغان غۇلات پىرقىلىرىدىن بىرى . ھۇسەين ئىبنى ئەلى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئىبنى سەئدنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈپ ، كۇفەدىن مەدىنىگە كېلىپ ،

ئابدۇللاھ ئىبنى مۇئاۋىيەنىڭ ئىمامىلىقىنى قوبۇل قىلىشىدۇ . كېيىن ئۇلار كۇفەگە قايتىپ ، ئابدۇللاھ ئىبنى مۇئاۋىيەنى خۇدا ۋە رەسۇل دەپ ئېلان قىلىپ ، تەناسۇخ نەزەرىيىسى (روھنىڭ كۆچىدىغانلىقى توغرىسىدىكى نەزەرىيە) نى قوبۇل قىلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئادەمنىڭ روھى (جېنى) ئاللاھ تەرىپىدىن يارىتىلغاندىن كېيىن ، ئاۋۋال پەيغەمبەرلەرنىڭ تېنىگە كۆچۈپ كىرگەن ، كېيىن تەندىن تەنگە ئۆتۈپ ئاخىرى ئەلى ۋە ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ تېنىگە ، ئەڭ ئاخىرىدا ئابدۇللاھ ئىبنى مۇئاۋىيەنىڭ تېنىگە ھولۇل قىلغان .

بۇ ئېقىم تەرەپدارلىرى بېھىش بىلەن دوزاخقا ئىشەنمەيدۇ . شاراپ ئىچىش ، زىنا ۋە باشقا مەھرەملىكىنى راۋا بىلىشىدۇ . ئىبادەتنى ۋاجىپ ، دەپ قارىمايدۇ . ئالەمنى پانى ھېسابلايدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئابدۇللاھ ئىبنى مۇئاۋىيەنىڭ قەلبىدە ئىلىم خۇددى بايا ۋاندا ئۆسۈملۈك كۆكلىگەندەك كۆكلەيدۇ . ئۇ ئۆلمىدى ۋە ئۇ مەھدى (قىيامەت قايىمدە قايتىپ كېلىدىغان غايىب پەيغەمبەر) بولۇپ كەتتى،دەپ قارىلىدۇ . تارىخىي مەلۇماتلاردا بۇ ئېقىم توغرۇلىق نۇرغۇن رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن . بۇ ئېقىم ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

جەئفەرىيە (1) ــ شىئە ئىمامىلىقىنىڭ غولۇق پىرقىلىرىدىن بىرى بولۇپ ، شىئەلەرنىڭ بەشىنچى ئىمامى جەئفەر سادىق (765 ــ يىلى قازا قىلغان) ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى ھېسابلىنىدۇ . بۇ پىرقە تەرەپدارلىرى ئالدىنقى ئىككى خەلىپە (ئەبۇبەكر ۋە ئۇمەر) نىڭمۇ خەلىپىلىكىنى ھوقۇقىنى ئېتىراپ قىلغاچقا ئۇنتۇرا ئەسىردىكى بەزى تارىخچىلار مەزكۇر پىرقىنى سۇننىي مەزھىپى بىلەن ئوخشاش ئورۇنغا قويۇپ تونۇشتۇرىدۇ . شۇ جۈملىدىن مۇھەممەد شەھرىستانىمۇ بۇ پىرقىنى ۋاقىفىيە نامى بىلەن ئاتاپ ، ئۇنى باقىرىيە تەرەپدارلىرى بىلەن بىرگە تونۇشتۇرىدۇ . ئۇنىڭ قارىشىچە، بۇ ئىككى پىرقە ئورتاقلىققا ئىگە بولۇپ ، ھەر ئىككىسى مۇھەممەد با قىر ئىبنى ئەلى زەينۇلئابۇددىن ۋە جەئفەر سادىقنىڭ ئىمامىلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىدۇ.

ئىمام جەئفەر دىنىي ۋە پەلسەپە ئىلىمگە پىشقان پىشۋالاردىن بولۇپ، مەدىنىدىكى ۋاقىتىدا ئەگەشكۈچىلىرىگە دائىم دىنىي ۋە پەلسەپە مەسىلىلىرىدىن دەرس ئۆتۈپ تۇرغان . كېيىن ئۇ ئىراققا كېلىپ ، شۇ زاماندىكى بارلىق ئىلىملەرنى يەنمۇ چوڭقۇر ئۆگىنىپ ، تەتقىق قىلىدۇ . قانداشلىقتا ئۇ دادا تەرەپتىن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ، ئانا تەرەپتىن ئەبۇبەكىر سىددىققا تۇتىشىدۇ . ئىراقتىكى جاپالىق ئىزدىنىش نەتىجىسىدە ئۇ شىئە مەزھىپىنىڭ بەزى ئەقىدىلىرىدىن يېنىپ ، بۇ مەزھەپنىڭ بەزى ۋەكىللىرىگە نەپرەت ياغدۇرىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىرگە ئۇ رافىزىيەنىڭ ئىمامىلارنىڭ غائىپ بولۇشى ۋە قايتىپ كېلىشى ، تەناسۇخ ۋە ھولۇل قىلىنىش ، ئوخشىتىش (ئاللاھنى) قاتارلىق بىر قاتار تەلىماتلىرىنى رەد ئېتىدۇ . جەئفەر سادىق ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى مۇنداق تەكىتلىشىدۇ: ياراتقان ئاللاھ بىزگە نېمىلەرنىدۇر ئاتا قىلدى ۋە بىزدىن نېمىلەرنىدۇر كۈتىدۇ . ئۇ بىزگە ئاتا قىلغان نەرسىلەرنى بىزدە زاھىر قىلىپ بولدى ۋە بىزدىن كۈتىدىغان نەرسىلەرنى بىزگە ئاشكارىلىدى . ئەمما، بىز قانداقمۇ ئۇ بىزدىن كۈتكەن نەرسىلەرنىڭ ئورنىغا بىزگە ئاتا قىلغان نەرسىلەر بىلەن شۇغۇللىنالايمىز ؟!

ئىمام جەئفەر قازا قىلغاندىن كېيىن تەرەپدارلىرى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ ؛ بىر قىسمى مۇسا ئىبنى جەئفەرنىڭ ئىمامىلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ ، ئۇنى ئەۋلادلىرى بويىچە تاكى ئون ئىككىنچى ئىمام ـ مۇھەممەد ئەسكەرىگىچە داۋاملاشتۇرىدۇ . يەنە بىر قىسمى ئىسمائىل ۋە ئۇنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئوغلى مۇھەممەدنىلا ئېتىراپ قىلىشىدۇ . ئۇلار قېرىنداشلارنىڭ ئىمامىلىققا بولغان ۋارىسلىقىنى ئېتىراپ قىلىشمايدۇ . تەپسىلاتىنى ئىسمائىلىيەدىن كۆرۈڭ .

جەئفەرىيە (2) ـ مۇئتەزىلەگە تەئەللۇق پىرقىلەرنىڭ بىرى بولۇپ ، جەئفەر ئىبنى مۇبەششىرى سەقەفى (848 ـ قازا قىلغان) ۋە جەئفەر ئىبنى ھەربى ھەمەدانى (850 ـ قازا قىلغان) ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بەزى تارىخچىلار بۇ پىرقىنى

مۇتەكەللىملەرگە مەنسۇپ، دەپ قارايدۇ. مۇبەششىر سەقەفىنىڭ «تەسنىف» ناملىق ئەسىرىدە بۇ پىرقىنىڭ ئاساسىي قاراشلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان. بۇ پىرقىدىكى لەرنىڭ قارىشىچە، ئىسلام جامائەتچىلىكىدە ئاتەشپەرەسلەر ۋە بۇتپەرەسلەردىنمۇ ئۆتە بىر قىسىم پاسىقلار مەۋجۇتدۇر. ئۇلار پەيغەمبەر يارانلىرىنىڭ شاراب ئىستىمال قىلىشىنىڭ چېكى توغرىسىدىكى ئىجمائىلىرىنى دۇرۇست ئەمەس، دەپ ھېسابلاپ، شۇنداق تەكىتلىشىدۇكى، ساھابىلەر بۇ مەسىلىدە بەزى مۇسۇلمانلارنىڭ رايىنى ھېسابقا ئالمىغان، چۈنكى بەزى مۇسۇلمانلار ئالما ۋە خۇرمىدىن تەييارلانغان شارابنى ھارام ھېسابلاشمايدۇ. ھاشىمىيە بۇ مەسىلىدە خارىجىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بولغان نەجدىيە بىلەن ئوخشاش قاراشتىدۇر. ئىبنى مۇبەششىر يەنە ھەرقانداق ئادەم بىر دانچە ياكى ئۈنىكدىنمۇ كىچىك بىر نەرسىنى ئوغۇرلىسا، ئۇ بۇ قىلمىقى ئۈچۈن مەڭگۈلۈك دوزاختا مەھكۇم ئىبتىلىدۇ، دەپ تەكىتلەيدۇ. شۇنداقلا ئۇ گۇناھكارلارنىڭ دوزاختا مەڭگۈلۈك قېلىشىنى ئەقىلگە مۇناسىۋەتلەشتۈرۈپ، گۇناھنى گۇناھى كەبىر (چوڭ گۇناھ)، گۇناھى سەغىر (كىچىك گۇناھ) دەپ، ئىككىگە بۆلىدۇ. زىنا ۋە ئايالالارنىڭ تۇيۇ ھەققى (كابىن، مەھر)، ئەرلەرنىڭ بالاغەت چېكى مەسىلىسىدە فەقىھچىلەر بىلەن جەئفەرىيە تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدا كۆچلۈك بۆلۈنۈش ۋە زىددىيەت كېلىپ چىقىدۇ. ھازىرقى ۋاقىتتا بۇ ئېقىم مەۋجۇت ئەمەس.

جەۋابىرىيە ــ مۇشەببەھىيەنىڭ داۋۇدى جەۋابىرى ئاساس سالغان بىر تارمىقى بولۇپ، ئۇلار ئاساسلىق دىنىي ۋە شەرئىي مەسىلەرنى ھەل قىلىشتا ئىلگىرىكى مەسلەكداشلىرى بىلەن ئوخشاش قاراشقا ئىگە بولسىمۇ، لېكىن ئاللاھنى ئادەمگە ئوخشىتىشتا مەسلەكداشلىرىنىڭ قارىشىنى تېخىمۇ كونكرېتلاشتۇرغان. داۋۇد جەۋابىرنىڭ قارىشىچە، ياراتقۇچى ئاللاھ ئادەملەرگە ئوخشاشلا تورلۇك ئەزالارغا ئىگە، ئۇنىڭ جىسمى، تېنى ۋە قېنى بار؛ بەدەن ئەزالىرى ــ قول، پۇت، باش، تىل، بىر جۇپ قۇلاق، بىر جۇپ كۆزگە ئىگە.

ئەمما، بەدىنى ۋە قېنى باشقا ئەزالىرىغا ئوخشاشلا ئىنسان بەدىنىگە، ئومۇمەن ئۇ ئۆزى ياراتقان مەخلۇقاتلارنىڭ بەدىنىگە ئوخشىمايدۇ. تەتقىقاتچىلارنىڭ مەلۇم قىلىشىچە، ئۇ بۇ خىل قاراشنى ھىشام جەۋالەيقىدىن قوبۇل قىلغانىكەن.

جەۋالەيقىيە ــ ھىشامىيەگە قارا.

جەۋزىيە ــ ھەشۋىيەنىڭ ئىسمائىل ئىبنى جەۋزى (815 - يىلى قازا قىلغان) ۋەكىللىكىدىكى بىر تارمىقى بولۇپ، ئاساسەن باغدادتا توپلاشقان. ئۇلار دىن ۋە شەرىئەتتىكى ئاساسلىق مەسىلىلەردە ھەشۋىيەچىلەر بىلەن ئوخشاش قاراشتا بولسىمۇ، ئىمامىلىققا ئائىت مەسىلىلەردە ئۆزلىرىگە خاس قاراشقا ئىگە بولۇپ، ئەلىنىڭ ئىمامىلىقىنى رەد ئېتىدۇ. بۇ ئېقىم ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان.

جەھمىيە ــ مۇرجىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، جەھم ئىبنى سەفۋانى (746 - يىلى قازا قىلغان) تەرىپىدىن ئاساس سېلىنغان. بۇ ئېقىمدىكىلەر مۇتلەق ئىقتىدار تەلىماتىنى ياقىلاپ، ئىنسانلارنىڭ ئۆز پائالىيەتلىرىدىكى ئىرادە ئەركىنلىكىنى ئىنكار قىلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىنسانلارنىڭ بارلىق ياخشى - يامان ئىشلىرى ئاللاھنىڭ قۇدرىتىگە باغلىقتۇر. ئىنسانىنىڭ ئۆزى ھېچنىمىگە قادىر ئەمەس، خۇدا ئۇنىڭغا خۇددى باشقا مېخانىزملارنىڭ يارىلىشىغا تەسىر قىلغاندەك تەسىر قىلىدۇ. بىرەر ئىشنى ئەگەر ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرىگە مەنسۇپ، دەپ قاراشقا توغرا كەلسە، ئۇ خۇددى قوياشنىڭ پېتىشى، تۇغمەن تېشىنىڭ چۆرگىلىشى، دەرەخنىڭ مۇۋە بەرگىنىگە ئوخشاش بىر خىل كۆرۈنۈشتىكى مەنسۇپلۇقتۇر، خالاس. چۈنكى، يوقىرىدىكىلەرنىڭ ھېچقايسىسى ئۆز ئىشىدا ھەقىقىي مۇستەقىللىققا ئىگە ئەمەستۇر. جەھمىيەچىلەر مۇرجىيە تەرەپدارلىرىغا ئوخشاشلا ئىمان ئاللاھنى تونۇش، «قۇرئان كەرىم» ۋە رەسۇلنى ئېتىراپ قىلىشتۇر، دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىمان تىلدا ئەمەس، قەلبتىدۇر. شۇڭا، ئۇلار ئاللاھنى قەلبىدە تونۇپ، تىلدا ئىنكار قىلىدىغان كىشىلەرنىمۇ دىنسىز ھېسابلىمايدۇ،

ئاللاهنىڭ ئىلمىنى يېتىمدىن ئۆجۈدقا كەلگەن، دەپ قارايدۇ. ئۇلارنىڭ پىكرىچە، ئاللاھ نەرسىلەرنى يارىتىشتىن ئىلگىرى ئۇنى بىلمەيدۇ، چۈنكى ئۇ ئاۋال بىلىپ ئاندىن ياراتسا، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ ئىلمىي بىر ئىزدا توختاپ قالىدۇ. ئۇلار يەنە دوزاخ بىلەن جەننەتنى پانىي دەپ قاراپ، جەننەتتىكىلەرنى جەننەتتە، دوزاختىكىلەرنى دوزاختا مەڭگۈلۈك قالىدۇ، دېگەن قاراشنى ئىنكار قىلىشىدۇ. ئاللاھنىڭ بىر نەچچە سۈپەتلىرى (قادىر، خالىق، فائىل دېگەندەك) دىن باشقا سۈپەتلىرىنىڭ ھەممىسىنى رەد ئېتىشىدۇ. بۇ ئېقىمدىكىلەر كېيىنكى دەۋرلەردە ئەشئەرىيە تەلىماتلىرىنى قوبۇل قىلىپ، سۈننەت ئەھلىگە قوشۇلۇپ كەتكەن.

جۇببائىيە ــ مۇئتەزىلەنىڭ جۇببائىي لەقەمى بىلەن تونۇلغان ئەبۇئەلى ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇلۋەھاب (850–915) ئاساس سالغان تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ، تارىختا بەھشەمىيە نامى بىلەنمۇ ئاتالغان. جۇببائىي مۇئتەزىلەنىڭ شۇ دەۋردىكى يىرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى ئىدى. تارىخچىلارنىڭ بەزىلىرى ئۇنى بەسرەدە، يەنە بەزىلىرى خۇزىستاننىڭ جۇببا دېگەن يېرىدە تۇغۇلغان، دەپ يېزىشىدۇ. ئۇ ياش ۋاقتىدا ئەبۇيەئقۇب شەھھامىدىن تەلىم ئالغان، كېيىن ئۇ ئەبۇلھەسەن ئەشئەرىنىڭ ئۇستازى بولغان. كېيىنچە شاگىرتى ئەبۇلھەسەن ئەشئەرى بىلەن ئۇنىڭ ئوتتۇرىسىدا كۆپلىگەن دىنىي ۋە شەرىئەتكە ئائىت مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا ئىختىلاپ يۈز بېرىپ، ئۇلار ئايرىلىپ كەتكەن.

بۇ تارماق تەرەپدارلىرى دىن ۋە شەرىئەتتىكى ئاساسلىق مەسىلىلەردە مۇئتەزىلەچىلەر بىلەن ئوخشاش قاراشتا بولۇپ، قىسمەن مەسىلىلەردىلا ئۆزلىرىنىڭ ئايرىم تەشەببۇسلىرنى ياقلىشىدۇ. ئۇلار ئاللاھنىڭ ئىرادىسىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. ئۇلارنىڭ پىكرىچە، ئاللاھ تەرىپلەنگەن سۈپەتلەرنىڭ ھەممىسىدە پەيدا بولۇشۇرمەيدۇ. ئۇلار بارلىق مەۋجۇداتلارنى جەۋھەر (ئەڭ كىچىك زەررە) يا كى شۇنىڭغا ئوخشاشراق نەرسە، دەپ ھېسابلىشىدۇ. بۇ جەھەتتىن

ئۇلارشۇ زامانىدىكى بەزى پەيلەسوپلار بىلەن ئوخشاش پىكىرده بولغان. ئۇلار قىيامەت كۈنىده ئاللاھنىڭ ئۆز جامالىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى رەد ئېتىشىپ ، ئىنسانلارنى ئۆز پائالىيەتلىرىده ئەركىنلىككە ئىگە، دەپ قارىشىدۇ. ياخشىلىق ۋە يامانلىق ، تائەت ۋە گۇناھ ، گۈزەللىك ۋە خۇنۇكلۇق قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئىنسانلارنىڭ ئۆزىگە باغلايدۇ. شەكىلنى مەنانى ئىپادىلەشنىڭ ئاساسىي شەرتى، دەپ ھېسابلىشىدۇ. ئۇلار ئەقىل بىلەن بىلىشكە بولىدىغان دىنىي قائىدىلەرنى قوبۇل قىلىدۇ. ئىماننى تەرىپلىنىدىغان سۆيەتلەرنىڭ يىغىندىسى دەپ قاراپ ، شۇ سۆيەتلەرگە ئىگە بولغانلارنلا مۇئمىن، دەپ ھېسابلايدۇ. كىمكى چوڭ گۇناھ ئۆتكۈزسە ئۇنى دىنسىزمۇ ئەمەس ، مۇئمىنمۇ ئەمەس، بەلكى پاسىق (گۇناھكار) دەپ قارىشىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بۇنداق ئادەملەر ئۆلۈمىدىن ئىلگىرى توۋا قىلمىسا، دوزاخ ئوتىغا ئەبىدى مەھكۇم قىلىنىدۇ.

مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، جۇبىائىي ئۆز ئوغلى ئەبۇھاشىم ئابدۇسالام بىلەنمۇ نۇرغۇن مەسىلىلەردە مۇنازىرىلىشىپ قالغان. ئۇلار ئۆز-ئارا تالاشقان مەسىلىلەر مۇنۇلاردىن ئىبارەت: خۇدانىڭ سۆيەتلىرى ، ۋە ھالەتلىرى ، ھەممىنى ئاڭلىغۇچى ۋە كۆرگۈچى دېگەن سۆيەتلەرنىڭ مەنىلىرى قاتارلىقلار. جۇبىائىي ئاللاھنى ئۆز زاتىدا ئالىم ۋە ھەممىگە قادىر، دەپ قارايدۇ. ئوغلى بولسا يارانتقۇچى شۇنداق سۆيەتلەرگە ئىگىدۇركى ، ئۇلاردا ئۇنىڭ ئالىملىقىغا ئىشارە قىلىنىدۇ ، ئۇنىڭ ۋە زلىرى ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ماھىيىتىنى ئىپادىلەيدۇ. ئەقىل بولسا بىر نەرسىنى چۈشىنىشتە ، مەلۇم شەيئىلەرنىڭ سۆيەتلىرىنى بىلىشتە ئايرىغۇچىلىق رولىغا ئىگە، دەپ تەكىتلەيدۇ.

ئاللاھنىڭ ھەممىنى ئاڭلىغۇچى ۋە كۆرگۈچى دېگەن سۆيىتى مەسىلىسىدىمۇ ئاتا - بالا ئوخشىمىغان قاراشقا ئىگە : جۇبىائىي ئاللاھنىڭ كۆرگۈچى ۋە ئاڭلىغۇچى بولۇشى ئۇنىڭ پاكلىقىنىڭ ئىپادىسى دىسە ، ئوغلى ئاللاھنىڭ كۆرگۈچى ۋە ئاڭلىغۇچى بولۇشى

ئوخشىمىغان ھالەتلەردۇر ، بۇ ھەرئىككى سۈپەت ئۇنىڭ ئالىملىقى (ھەممىنى بىلىدىغانلىقى) دىن پەرقلىنىدۇ ،دەپ قارايدۇ . جۈببائىي ئاللاھنى تونۇغان ۋە ئۇنىڭغا ئىمان كەلتۈرگەنلەرگە ئاللاھنىڭ مەرھىمىتى يەنمۇ ئاشىدۇ ،دەپ تەكىتلىسە ، ئۇغلى ئاللاھ لۇتپ ئەيلىمىگەنلەرنى مەرپىەتكە سازاۋار قىلمايدۇ ، دەپ قارايدۇ .

ئىمامىلىققا (خەلىپىلىككە) ئائىت مەسىلىلەردە باغداتتىكى مۇئتەزىلە چىلەر بىلەن بەسرەدىكى مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا نۇرغۇن پەرقلەر مەۋجۇت ئىدى . جۈببائىي ۋە ئۇغلى بۇ مەسىلىدە سۈننەت ئەھلىنىڭ قاراشلىرىنى قوبۇل قىلغان ، ئۇلار ئىجمائىغا قايىل . ئۇلار ئەۋلىيالارنى كارامەت ئىگىسى، دەپ قارىمايدۇ . پەيغەمبەرلەرنى چوڭ گۇناھلاردىن خالىي، دەپ ئېتىراپ قىلىدۇ . چوڭ گۇناھ ئۆتكۈزگەنلەرنى دىنسىز ياكى مۇئمىنمۇ ئەمەس ، بەلكى پاسىق، دەپ قارايدۇ . باشقا مەسىلىلەردىكى قاراشلىرى مۇئتەزىلە چىلەر بىلەن ئوخشاش . بۇ تارماق ھازىرقى ۋاقىتتا پائالىيەتتىن توختىغان.

خابىتىيە ــ قەدەرىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ئەھمەد ئىبنى خابىت ۋە فەزل ئىبنى ھەدەسى ئاساس سالغان . ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى دەسلەپتە نەززامىيە تەرەپدارلىرىدىن ئىدى . كېيىن يولدىن ئازغانلار قاتاردا بۇ پىرقىدىن چەتلەشتۈرۈلىدۇ . ئۇلارغا ئەگەشكەنلەرنىڭ سانىمۇ خېلى كۆپ بولۇپ، شۇڭا يوقىرىدىكى نام بىلەن ئايرىم بىر تارماق بولۇپ ئويۇشىدۇ . بۇ تارماقنىڭ تەلىماتلىرى يەنىلا نەززامنىڭ ئەقىدىلىرىنى ساقلاپ قالغان . خابىت ئۇنىڭغا پەقەت ئۇچ يېڭى مەزمۇنلا قوشىدۇ : 1) تەۋھىد ۋە ئەيسا ئائىت ئىلاھىي ئەھكاملاردىكى مەلۇم بىر ھۆكۈم توغرىسىدىكى ئىسپات . ئەينى چاغدا بەزىلەر مەۋجۇداتلارنىڭ ئىككى مەنبەئى بار : بىرى ئەزەلدىن مەۋجۇت بولغان ئاللاھ ۋە يەنە بىرى مەخلۇق (يارىتىلغان)- ئەيسا ئىبنى مەريەمدۇر، دېگەن قاراشتا بولغان . خابىتىيە تەرەپدارلىرى ئەيسا ئاللاھنىڭ ئاتاق ئوغلىلا خالاس ، ئۇ ئاخىرەتتە

ئادەملەر بىلەن ھېساب - كىتاپ قىلىدىغان كىشىدۇ رەدىگەن قاراشنى ياقلايدۇ . 2) تەناسۇخ . ئىبنى خابىتنىڭ قارىشىچە، ئاللاھ ئۆزى يارالتقانلارنى ھازىرقى بۇ ئالەمدە ئەمەس ، بەلكى باشقا بىر ئالەمدە تولۇق ، كامىل ۋە نۇقسانسىز ھالەتتە يارالتقان . ئۇ يارالتقانلىرىنىڭ ۋۇجۇدىغا ئۆزلۈكىنى تونۇشقا ئائىت بىلىم ، مەرىپەتنى سىڭدۈرگەن . ئۇنىڭ دەسلەپتە يارالتقانلىرى ئەقىللىق ، ھەممىنى كۆرەلەيدىغان ۋە ئابرۇيلۇق ئىدى . ئۇلارنىڭ ھەربىرى يارالتقۇچىغا بولغان ھەمدۇ شۈكۈرگە ئائىت ۋاجىباتلارنى بەجا كەلتۈرۈشى كېرەك ئىدى . يارالتقۇچى ئۆزىگە ئىتائەت قىلغانلارنى جەننەتكە ، ئىتائەت قىلمىغانلارنى دوزاخقا بۇيرىدى . چوڭراق گۇناھ سادىر قىلغانلار سىياقىي كۆرۈمسىز ، ئازابلىرى ئارتۇق ھالدا تۇرلۇك ھايۋانلارنىڭ شەكلىدە بۇ ئالەمگە قايتۇرۇلىدۇ . بۇ ھادىسە ئۇلار گۇناھلىرىدىن پاكلىنىپ ، مەنۇي جەھەتتىن كامال تاپقۇچە داۋاملىشىدۇ . 3) ئاللاھ جامالىنىڭ كۆرۈنۈشى . ئىبنى خابىت خۇددى تۇنجى ئەقىلنىڭ تۇنجى مەبدە (باشلىنىش ئورنى ، پەيدا بولغان ئورۇن ، ئاساس) دە ئۆزىنى كۆرسىتىدىغانلىقىغا ئوخشاشلا ئاللاھنىڭ قىيامەت كۈنى ئۆز جامالىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ . ئۇ بۇنداق ئەقىل پائالىيەتچان بولۇپ ، بارلىق مەۋجۇداتلار شۇنىڭدىن ۋوجۇدقا كېلىدۇ ، بۇ ھادىسە قىيامەت كۈنىدە پەردىلەرنىڭ ئېلىۋېتىلىشى بىلەنلا ئەمەلگە ئاشىدۇ، دەپ قارىدۇ .

ئىبنى خابىتنىڭ ئەقىدىسى بويىچە ھايۋانلار توپلارغا بۆلۈنىدۇ ، ھەر توپنىڭ رەسۇلى بولىدۇ . خابىتىچىلەرنىڭ قارىشىچە، بەش ئالەم مەۋجۇتدۇر : ئىككى ئالەم ساۋاب ئۇچۇن بولۇپ ، ئۇنىڭ بىرىدە تائام ، شاراب ، نىكاھلىق تۇرمۇش ، ئېرىقلار ۋە باغلار ، ئۇنىڭ ئۇستىدىكى يەنە بىرىدە روھىي لەززەت ، روھ ۋە غەيرىي جىسمانىي بولغان ھايات لازىمەتلىكلىرى مەۋجۇتتۇر . ئۇچىنچى ئالەم ئازاب- ئوقۇبەت ئالىمى بولۇپ ، ئۇنىڭدىكىلەر باراۋەردۇر . تۆتىنچىسى يارالمىش ئالىمى بولۇپ ، ئىنسانلار زىمىنگە چۈشۈشتىن ئىلگىرى مۇشۇ ئالەمدە

يارىتىلغان . بەشىنچىسى كىشىلەرنىڭ زۆرۈر ئىمتىھانلىرى ئالىمدۇر . بۇنىڭدىكى تەكرارلىق تاكى ياخشىلىق بىلەن گۈناھنىڭ ئۆلچىمى توشمىغۇچە داۋاملىشىدۇ . ياخشىلىقنىڭ ئۆلچىمىگە توشقانلار جەننەتكە ، يامانلىق ــ گۈناھنىڭ ئۆلچىمىگە توشقانلار جەھەننەمگە ئەۋەتىلىدۇ . بۇ پىرقە ھازىرقى ۋاقىتتا پائالىيەتتىن توختىغان .

خەلەفىيە ــ خارىجىيە (خاۋارىجىيە) نىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، خەلەف خارىجى ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئۇ خۇراسانىنىڭ سىجىستاندىكى بەش مىڭ كىشىلىك ھەمزىچىلەر قوزغىلىڭىغا رىياسەتچىلىك قىلغان . كېيىن خەلەفىيە تەرەپدارلىرى تەقدىر مەسلىسىدىكى ئىختىلاب تۈپەيلى ھەمزىچىلەردىن ئايرىلىپ كېتىدۇ . بەشى تارىخىي مەنبەلەردە خەلەفىيە تەرەپدارلىرىنى خاۋارىجلەر مەزھىپى (خارىجىيە) نىڭ كىرمان ۋە مەكراندىكى بىر بۆلىكى ، دەپ تونۇشتۇرىدۇ . ئۇلار ئۆز تەلىماتلىرىدا ئىنسانلارنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكىنى ئىنكار قىلىپ ، ئادەملەرنىڭ پائالىيەتلىرىدىكى ياخشىلىق ۋە گۈناھلارنىڭ ھەممىسىنى ئاللاھنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق، دەپ قارايدۇ . ئۇلار ھەمزىچىلەرنىڭ ئەقىدىلىرىدە (ئاللاھ ئىنسانلارنى ئۇ ئۆزى پىشانىسىگە پۈتكەن ئىشلار ئۈچۈن جازالىسا ، بۇ ئادىللىق بولمايدۇ) زىددىيەتلەر مەۋجۇت، دەپ قارىشىدۇ . ھەمزىچىلەر ئىسلامنىڭ باشقا پىرقە تەرەپدارلىرىنى قەتلى قىلىپ ، ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى تالان ــ تاراج قىلغان ۋە ناھەق قان تۆكۈپ ، قىزغىنچىلىق ئېلىپ بارغان . ئۇلارنى بۇنداق ناشايان ئىشلاردىن توسۇشقا ئورۇنغان خەلەف دەرياغا غەرق قىلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن . ئەمما،ئەگەشكۈچىلىرى ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن گۇمانلىنىپ ، ئۇزۇن بىر مۇددەتكىچە ئۇنىڭ قايتا رىجئەت قىلىشى (قايتىپ كېلىشى) نى كۈتۈشكەن .

خەلەفىيە چىلەر ئەزراقىيە چىلەرگە ئوخشاشلا قارشىي تەرەپتىكىلەرنىڭ پەرزەنتلىرى ئەبىدى دوزاخ ئوتىدا كۆيىدۇ،دەپ

قارىشىدۇ ۋە شەھەرنىڭ ئەھلىنىمۇ دوزاخقا مەھكۇم قىلىشىدۇ . بەزى مەنبەلەردە يەنە خەلەفىيە نامى بىلەن يەنە بىر پىرقىنىڭمۇ مەۋجۇتلىقى تىلغا ئېلىنىپ ، خەلەق ئىبنى ئابدۇسەمەد ئۇنىڭ ئاساسچىسى، دەپ تونۇشتۇرۇلىدۇ . بۇنداق مەلۇماتلار بىر قىسىم مەنبەلەردىلا ئۇچرايدۇ . خەلەفىيە هازىرقى ۋاقىتتا پائالىيەتتىن توختىغان .

خەتتابىيە ــ شىئەنىڭ غۇلات پىرقىلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئەبۇلخەتتاب مۇھەممەد ئىبنى ئەبۇزەينەب ئەسەدى ئەجدە ئاساسىنى قۇرغان . ئەبۇلخەتتاب دەسلەپتە ئىمام جەئفەر سادىقنىڭ ئەگەشكۇچىسى ۋە يېقىنلىرىدىن بىرى ئىدى . ئەمما، تەدرىجى ئۇنىڭغا قارىتا مۇبالىغە ۋە چەكتىن ئاشقان چوقۇنۇش مەيدانىنى تۇتۇپ ، ئۇنى پەيغەمبەر، كەينىدىنلا خۇدا دەپ ئېلان قىلىدۇ . ئۇنىڭ تەكتلىشىچە، پەيغەمبەرلىكتىكى نۇر ئىلاھىيلىقتىن بولۇپ ، ئۇنىڭ ئاخىرى ئىمامىلىقتا كۆرۈنىدۇ ، ئالەم ھېچ ۋاقىت بۇ نۇردىن خالىي قالمايدۇ . ئۇ جەئفەر سادىقنى ئۆز زامانىسىدىكى كۆرۈنمەس خۇدا ، ئۇ ئالەمگە نازىل بولغاندا كۆرۈنىدىغان سۈرەتكە كىرگەن، دەپ قارايدۇ . بۇ قارىشى بىلەن ئۇ جەئفەر سادىقنىڭ لەنىتىگە ئۇچرايدۇ . ئەبۇلخەتتاب بۇ خىل مۇخالىپەتتىن پايدىلىنىپ ، ئۆزىنى ئىمام دەپ ئېلان قىلىدۇ ۋە ئىلاھىيلىق دەۋاسىدا بولىدۇ . ئۇ بارلىق ئىمامىلارنى ئەنبىيا ، خۇدا ۋە ھەسەن بىلەن ھۈسەيىننىڭ پەرزەنتلىرىنى بولسا خۇدانىڭ ئوغۇللىرى، دەپ تونۇيدۇ . مەنسۇر خەلىپىلىك قىلغان دەۋردە ئەبۇلخەتتاب كۇفەدە بىر قىسىم ئەگەشكۇچىلىرى بىلەن ئۆز تەلىماتىنى كۇچەپ تەرغىپ قىلىشقا كىرىشىدۇ . خەلىپە مەنسۇر لەشكەر ئەۋەتىپ ئۇنى يەتمىشتىن ئارتۇق ئەگەشكۇچىلىرى بىلەن بىرگە قەتلى قىلىدۇ .

خەتتابىيە تەرەپدارلىرى ئىمامىلىقنى ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىبتىن جەئفەر سادىققىچە يەتكۇزۇپ ، ئاخىرىدا ئەبۇلخەتتابنى ئىمام ۋە خۇدا دەپ ئېلان قىلىشقان . ئۇلارنىڭ قارىشىچە جەئفەر سادىقمۇ خۇدادۇر ،

لېكىن ئەبۇلخەتتاب ئۇنىڭدىن، ھەتتا ئەلىدىنمۇ ئۇستۇن تۇرىدۇ. بۇ پىرقىنىڭ بىر قىسىم تەرەپدارلىرى ئەبۇلخەتتابنىڭ قەتلى قىلىنغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشماي، ئۇنى ئاسمانغا ئۇرۇج (ئۆرلەپ كەتكەن) قىلغان، دەپ قاراشقان. بۇ پىرقە تەرەپدارلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ياراتقۇچى ئاللاھ خەلقىگە ئىككى رەسۇل ئەۋەتكەن. بۇنىڭ بىرى ناتىق، يەنە بىرى سامىت (جىم، سۆزلىمەس) ئىدى. ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ناتىق، ئەلى سامىت ئىدى. مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئەلى ناتىق بولدى. ئەلىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن جەئفەر سادىق ناتىق ۋە ئەبۇلخەتتاب سامىت بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەبۇلخەتتاب ناتىق ئىمامغا ئۆزگەردى. شۇڭا بارلىق خەلقىنىڭ ئۇلارغا ئىتائەت قىلىشى پەرزدۇر، دەپ قارايدۇ. ئۇلار ئاللاھقا قارىتا تەئۇىل (شەرھلەش، تەپسىرلەش) يولىنى تۇتۇشقان. مۇخالىپلىرىنى قەتلى قىلىشتا ئەزرەقىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاش قاراشتا بولغان. ئابدۇلقاھىر باغدادىنىڭ مەلۇماتىچە، خەتتابىيە تەرەپدارلىرى ئەبۇبەكر، ئۇمەر، ئۇسمان ۋە باشقا نۇرغۇن ساھابىلەرنى ئەلىنى ئۆز زامانىدا ئىمامىلىقىتىن مەھرۇم ئېتىشىكەن دېنىسىزلار، دەپ قارىشىدىكەن. ئۇلار دوزاخنى مۇشۇ زامانىدىكى دەرت-ئەلەم، دەپ ھېسابلاپ، بارلىق مۇھەررەمات (مەنئى قىلىنغان، چەكلەنگەن)، شۇ جۇملىدىن مەيخورلۇقنىمۇ راۋا دەپ بىلىشكەن. دىنىي پەرزلەرنى ئادا قىلىشقا ئانچە ئەھمىيەت بېرىشمىگەن. يالغانچىلىقنى دۇشمەنلىرىگە مۇناسىپ دەپ قاراشقان. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئەبۇلخەتتابنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۇلارنىڭ بىرقىسمى ئەسلىدىكى تەشەببۇسلىرىدىن يېنىپ، مۇھەممەد ئىبنى ئىسمائىل ئىبنى جەئفەر سادىقنىڭ ئىمامىلىقىنى قوبۇل قىلىشىپ، ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ سېپىگە قوشۇلۇپ كەتكەن.

تارىخىي مەنبەلەردە بۇ پىرقىنىڭ تارماقلىرى توغرىسىدا نۇرغۇن ئوخشىمىغان مەلۇماتلار مەۋجۇت. بەزى مەلۇماتلاردا بۇپىرقە تۆت ياكى

بەش ، يەنە بەزى مەلۇماتلاردا ھەتتا ئەللىك تارماققا بۆلۈنىدۇ، دەپ كۆرسىتىلگەن . بۇلاردىن دائىم تىلغا ئېلىنىدىغانلىرى **مۇئەممەرىيە** ، **بۇزۇيغىيە** ، **ئۇمەيرىيە** ، **مۇففەززولىيە** ، **ئىجلىيە** قاتارلىقلاردۇر . بۇ پىرقىنىڭ پائالىيەتلىرى 13 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە داۋاملاشقان.

خەۋفىيە — **جەبەرىيەنىڭ** بىر تارمىقى بولۇپ ، پەقەت قىسمەن مەسىلىلەردىكى ئوخشىمىغان قاراشلىرى بىلەن ئۆلاردىن پەرقلىنىدۇ. بۇ تارماقتىكىلەر خەۋپ ۋە قورقۇنۇچقا تايىنىپ ، كىمكى ئاللاھنى ھەقىقىي ياخشى كۆرسە ئۇنىڭدىن قورقماسلىققا تىرىشىشى كېرەك ، چۈنكى ھەبىب (ئاشىق) ھەبىبىدىن (مەشۇقتىن) قورقمايدۇ، دەپ تەكىتلەشكەن . خەۋفىيە ھازىرقى ۋاقىتتا بىر مۇستەقىل دىنىي تارماق سۈپىتىدە مەۋجۇت ئەمەس .

خەييالىيە — **مۇئتەزىلە**نىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ئەبۇلھەسەن ئىبنى ئۇمەر ئىبنى خەييات ئۇنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئۇ مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ يىتۇك ئىلاھىيەتشۇناسلىرىدىن ۋە ئەبۇلقاسىم ئىبنى مۇھەممەد كەئىبنىڭ ئۇستازى بولغان . ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى باغداتتىكى مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ ۋەكىللىرىدىن بولۇپ ، مۇئتەزىلە تەلىماتلىرىدىكى ئاساسىي نۇقتىلارغا قايىل ، لېكىن قىسمەن مەسىلىلەردە ئۇلار بىلەن ئورتاق قاراش ھاسىل قىلالمای ئايرىلىپ كېتىشكەن . مەسىلەن ، مۇئتەزىلە تەلىماتىدا ھەرقانداق جىسىم ئۇزۇنلۇق ، كەڭلىك ۋە چوڭقۇرلۇقتىن ئىبارەت، دەپ قارىلىدۇ . ئىبنى خەييانىڭ قارىشىچە، ھەرقانداق جەۋھەر (مەزمۇن، ئەسل) ۋە ئەرەز (شەكىل ، تاشقىي كۆرۈنۈش) ئەدەمدىمۇ (يوقلىشتىمۇ) ئۆزى - ئارا مۇۋاپىقلاشقان جەۋھەر ۋە ئەرەز زدۇر . ھەرقانداق جىسىم يوقلىشتىن ئىلگىرىلا كېيىن ۋۇجۇدقا كەلگەندە ئۆزىدە بولىدىغان سۈپەتلەرگە ئىگە بولغان بولىدۇ . ئىلاھىي سۈپەتلەر ، ئىرادە ئەركىنلىكى ، ئاڭلاش ، كۆرۈش ، ئەقىل ۋە ئىلاھىيەتتىكى باشقا مەسىلىلەردە ئىبنى خەييات ۋە مۇھەممەد كەئىبى باشقا مۇئتەزىلە چىلەر بىلەن ئاساسەن ئوخشاش قاراشتىدۇر . ئەمما، كەئىبى

بىلەن ئۇستازى ئوتتۇرىسىدابەزى بىر نۇقتىلاردا ئىختىلاپ يۈز بېرىدۇ ، جۈملىدىن ئۇ ئىلاھىي ئىرادىنى ياراتقۇچىنىڭ ئەسلىي سۈپەتلىرىدىن بىرى دەپ قارىمايدۇ . ئۇنىڭ قارىشىچە ئىلاھىي ئىرادىدىن مەقسەت ئۇنىڭ فېئىل (ئەمەلگە) گە قادىر ئىكەنلىگىدىدۇر ، يەنى ئىلاھىي ئىرادە ئاللاھنىڭ بەندىلىرىنىڭ ئەمەلىدىكى ئەمىرىدۇر . ئۇ يەنە خۇدانىڭ ئۇقۇمى ھەم ئۆزىنىڭ ئەسلىي ھەم بارلىق مەرئىيات (كۆرۈنۈشلەر) دە كۆرىنىدۇ . بۇ ئاللاھنىڭ ئۆز ئىلمىدە ئالەم ئىكەنلىكىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ، دەپ تەكىتلەيدۇ . خەييالىيە تەرەپدارلىرى شەرىئەتكە ئائىت مەسىلىلەردىمۇ ئۆزلىرىگە خاس قاراشلارغا ئىگىدۇر . بۇ پىرقە ھازىرقى ۋاقىتتا پائالىيەتتىن توختىغان .

خۇررەمىيە ـــ ئوتتۇرا ئەسىردىكى دىنىي ـ سىياسىي ئېقىملارنىڭ بىرى بولۇپ ، تارىختا خۇررەم دىنان ، بابەكىيە نامىلىرى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . بۇ ئېقىم تەلىماتىنىڭ ئاساسىنى مەزدەكىيە ۋە شىئەنىڭ ئىسلام چېكىدىن ئاشقان بەزى پىرقىلىرىنىڭ تۇرلۇك غايىلىرى تەشكىل ئېتىدۇ . تارىخچىلارنىڭ كۆپىنچىسى بۇ ئېقىمنى ئىككى باسقۇچقا بۆلۈپ تونۇشتۇرىدۇ ؛ بىرىنچى باسقۇچىدا مەزدەكنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن قۇباد شاھ (ھىجرىيىنىڭ 448 - 531 يىللىرى) دەۋرىدە ئۇنىڭ ئايالى خۇررەمە بىنتى فادە باشچىلىقىدا ساسانىيلارغا قارشى كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭ ۋە كېيىن ئۇلارنىڭ ئىران ھەم ئەرەبىستاندىغان قەدىمكى خۇررەمىيە كۆزدە تۇتۇلىدۇ .

ئىككىنچى باسقۇچى دەپ تارىخچىلار غايىۋي جەھەتتىن ئىلگىرىكى مەزدەكچىلار تەلىماتىنىڭ ئاساسىي نۇقتىلىرىنى ئىسلام شارائىتىدا راۋاجلاندۇرۇپ بارلىققا كەلگەن بىر تۈركۈم ئىسلام پىرقىلىرىنى كۆرسىتىدۇ . تارىخچىلارنىڭ كۆپ قىسمى بۇ پىرقىلەر ئەبۇ مۇسلىمنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن بارلىققا كېلىپ ، ئەبۇمۇسلىمىيە ئەقىدىلىرىنى راۋاجلاندۇرغان، دەپ قارىشىدۇ . ئوتتۇرا ئەسىردىكى

تارىخچىلاردىن ئابدۇلقاھىر باغدادى بابەكىيە ۋە مازىرىيەنى شۇلارغا تەۋە، دەپ قارايدۇ. مۇسا نەۋبەختى يەنە مەنسۇرىيە ۋە ھارىسىيەنمۇ شۇ قاتارغا قوشىدۇ. ئىسمى ئاتالغان بۇ پىرقىلەر غايىۋى ۋە ئىجتىمائىي مەقسىتى جەھەتتە ئورتاقلىققا ئىگىدۇر. ئۇلارنىڭ تەشەببۇسلىرىدە مەزدەكىيەنىڭ نۇر ۋە زۇلمەت توغرىسىدىكى تەلىماتلىرى بىلەن شىئەنىڭ چەكتىن ئاشقان بەزى پىرقىلىرىنىڭ ئەقىدىلىرى ئۆز-ئارا يوغۇرۇلۇپ كەتكەن.

خۇررەمىيەگە تەۋە تارماقلاردىن بابەكىيە ئالاھىدە ئورۇنغا ئىگە بولۇپ، ئۇ بابەك خۇررەمى (798 —838) نىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدىن تەركىب تاپىدۇ. بابەك ئەردەبىلدىكى خۇررەم نامىلىق بىر يېزىدا تۇغۇلغان، ئۇنىڭ دادىسى ئەسلى مەدائىنلىق بولۇپ، ئەرەبجانغا كېلىپ ماكانلاشقان. ئۇ قەتلى قىلىنغانلىقىدىن كېيىن بابەك بىر مەزگىل تەبرىزدە ياغ سېتىپ كۇن ئۆتكۈزىدۇ. 9-ئەسىرنىڭ باشلىرىدا خۇررەمىيەنىڭ پېشۋالىرىدىن جاۋدان ئىبنى سەھل تەرەپدارلىرى بىلەن خەلىپىلىكنى ياقتۇرغۇچىلار ئارىسىدا زىددىيەت كەسكىنلىشىدۇ، بابەك شۇ ۋاقىتلاردا جاۋدان ئىبنى سەھل بىلەن يېقىن تونۇشلاردىن بولۇپ قالىدۇ ۋە ئاخىر جاۋدانىنىڭ لەشكەر بېشى بولۇپ تەينىلىنىدۇ. جاۋدان قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن بابەك ئۇنىڭ ئايالىغا ئۆيلىنىپ، خۇررەمىيەنىڭ باشچىلىقىنى ئۇستىگە ئالىدۇ.

خۇررەمىيەنىڭ دەسلەپكى ئەگەشكۈچىلىرى ئەرەبەجان بىلەن ئەرمەنىستاندا پەيدا بولىدۇ. كېيىن ئۇ ئىرانىنىڭ ھەمەدان، ئىسفاھان، قاشان، خۇزىستان ۋە باشقا شەھەرلىرىگىچە كېڭىيىدۇ. بابەك ئەردەبىلگە يېقىن رايۇنلاردا كۈچ توپلاپ، ئابباسىيلار خەلىپىلىكىگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتىرىدۇ. قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئاساسىي قىسمىنى دېھقانلار بىلەن كاسىپلار تەشكىل قىلىدۇ. ئۇلار قىزىل رەڭدىكى بايراقنى قوزغىلاڭنىڭ تۇغى قىلىپ تاللىۋالىدۇ. شۇڭا، ئۇ تارىختا مۇھەممەرىيە نامى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ. ئابباسىيلار

ئەفشىن كاۋۇس باشچىلىقىدا ئۇلارغا قارشى ناھايىتى كۈچ لەشكەر ئەۋەتتىدۇ . قوزغىلاڭ يىگىرمە يىل (816 –837) داۋام قىلىدۇ . ئاخىر ئەفشىن كاۋۇس قوزغىلاڭچىلارنىڭ باش قارارگاھىنى تارتىۋېلىپ ، ئۇلارنى تىرىپسىرەن قىلىۋېتىدۇ . بابەك قارارگاھىدىن قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ ئەرمەنىستاندا قولغا چۈشۈپ ، خەلىپە مۇئتەسىمنىڭ ئەمرى بويىچە سامەرادا قەتلى قىلىنىدۇ . قوزغىلاڭ باستۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ خۇررەمىيە تەرەپدارلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى ئەزەربەيجان ۋە رەئىي ، ئىسفاھان قاتارلىق شەھەرلەردە ئۇزۇن يىللار داۋاملىشىدۇ .

خۇررەمىيە تەلىماتلىرى توغرىسىدا مەنبەلەردە ئوخشىمىغان مەلۇماتلار مەۋجۇت . يېغىنچاقلىغاندا ئۇلار مۇنۇلاردىن ئىبارەت : خۇررەمىيە تەلىماتىدا ئەبۇمۇسلىم خۇدانىڭ تەجەسسۇمى، دەپ قارىلىپ ، بابەكنىڭ پەيغەمبەرلىكىنى ھەق دەپ تونۇش تەشەببۇس قىلىنىدۇ . مەزدەكىيەنىڭ ئىككى ئاساسىي قائىدىسى نۇر ۋە زۇلمەتنى ئېتىراپ قىلىشىدۇر . ئۇلار ئۆز تەشەببۇسلىرىدە تەناسۇخ ، ھولۇل (يەنى روھنىڭ جىسىم بىلەن بىرلىشىشى) قاتارلىقلارنى تەرغىپ قىلىشىدۇ . ئۇلار روھنى ئەزەلىي ۋە ئەبەدىي ، جىسمنى بولسا نىسبىي ۋە يوقۇلۇشچانلىققا ئىگە، دەپ قاراپ ، سازا ۋە جازا مەسىلىلىرىنى روھقا باغلاشتۇرىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، مۇشىرىكلەرنىڭ روھى ھايۋانلار ۋە ھاشارەتلەرگە كۆچىدۇ . ئىنسانلارنىڭ تېنىدە روھ يا راھەتلىنىدۇ ياكى ئازاب تارتىدۇ . دەل مۇشۇنداق راھەت بىلەن ئازابنىڭ ئۆزى جەننەت بىلەن دوزاخقا باراۋەردۇر ، ھېچقانداق قىيامەت مەۋجۇت ئەمەسدۇر .

خۇررەمىيە تەرەپدارلىرى ئەيش ـ ئىشرەتنى راۋا ،دەپ قارايدۇ . ئۇلار مەزدەكچىلەرگە ئوخشاشلا مال ـ مۈلۈك ، تەبىئىي بايلىقلارنىڭ ئومۇمىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدا بولۇشىنى تەشەببۇس قىلىشىدۇ . ئۇلار باشقىلارغا يامانلىق قىلىشنى قاتتىق چەكلەپ ، ئىمانى مەرىپەت قىلىشنىڭ ئۆزىنى دىن دەپ قارايدۇ . ساداقەتمەنلىك ، ھەقىقىي ئىشەنچنى تەلقىن ئېتىشىدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، يۇقىرىدىكىدەك

خۇسۇسىيەتلەرنىڭ بولغان كىشى مەنىۋي جەھەتتىن كامالەتكە يەتكەن بولۇپ ، ئۇنىڭ دىنىي پەرزلەرنى بەجا كەلتۈرۈشىگە ھېچقانداق ھاجەت قالمايدۇ . بۇ ئېقىم خۇراساندا تاكى 11 - ئەسىرلەگىچە ئاكتىپ پائالىيەت ئېلىپ بارغان .

دىنى ئىلاھىي — تېمۇرىيلەر دەۋرىدە ھىندىستاندا جەلالۇددىن مۇھەممەد ئەكبەر (1556 - 1605 يىللىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان) يولغا قويغان بىر دىنىنىڭ ئاتىلىشى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئاساسىي مەقسىتى ھەرقايسى مەزھەپلەر ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنى تۈگىتىش ۋە ھىندىستانىدىكى مۇسۇلمانلار بىلەن ھىندىلەرنى ياراشتۇرۇش ئىدى . بۇ دىن 1582 - يىلىدىن باشلاپ يولغا قويۇلغان بولۇپ ، ئۇنىڭدا بىر دۆلەتنىڭ پۇقرالىرى ئۆز - ئارا زىددىيەتلەشمەسلىكى ، ئىناق ئۆتۈشى ، ھەرقايسىلىرى ئۆز دىنلىرىگە ئېتىقاد قىلغاندىن سىرت باشقا دىنلاردىكى ياخشى تەرەپلەرنىمۇ ئۆزلەشتۈرۈپ راۋاجلاندۇرۇشى كېرەك، دېگەن ئىدىيىلەر تەشەببۇس قىلىنغان . ئەكسىچە رىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن بۇ دىن ھىندىستاندا زاۋاللىققا يۈزلەنگەن .

دۇرۇزىيە — شىئەنىڭ پىرقىلىرىدىن بىرى بولۇپ ، تارىختا مۇۋەھھىدىن نامى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . بۇ پىرقە 11- ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مىسىردە پەيدا بولغان بولۇپ ، ئىسمائىلىيەنىڭ دائىيلىرىدىن بىرى بولغان مۇھەممەد ئىبنى ئىسمائىل دەرەزى (1019 - يىلى قازا قىلغان) ئۇنىڭ ئاساسچىسى ھىسابلىنىدۇ ، تەلىماتلىرى جەھەتتە ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىغا خېلىلا يېقىن كېلىدۇ . خىرىستىيان تارىخچىلىرىدىن يوھەنا ئەنتاكى (11- ئەسىر) نىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، دەرەزى ئىرانلىق بولۇپ ، 1017 — يىلى مىسىرگە كەلگەن . ئۇ ھەمزە ئىبنى ئەلىنىڭ ئىمامىلىقىنى قوبۇل قىلىپ ، فاتىمىلەر خەلىپىلىگىنىڭ خەلىپىسى ھەكىم ئىبنى ئەزىز بىئەمرۇللاھنىڭ ھوزۇرىدا خىزمەت قىلغان . 1018 - يىلى ھەمزىنى ئىمامىلىقتىن يىراقلاشتۇرۇپ ، ئورنىغا ئۆزى ئىمام بولغان . كېيىن دەرەزى خەلىپە ھەكىمنىڭ ئىلاھىلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ ، ئۇنى

خۇدانىڭ تەجەسسۇمى، دەپ ئېيلان قىلغان . 1021 - يىلى ھەكىم تۇيۇقسىز يوقالغاندىن كېيىن دۇرۇزىيە تەرەپدارلىرى ئۇنى ھەقىنىڭ كۆرۈنۈشى ، مۇنتەزەر (كۈتۈلىۋاتقان) ھەكىم، دەپ ئىلان قىلىشقان . دەرەزى ۋاپاتىدىن كېيىن بۇ پىرقىنىڭ باشچىلىقىنى بەھائۇددىن مۇقتەنى لەقەملىك ئەلى ئىبنى ئەھمەد سەمۇكى ئۇستىگە ئالغان . مۇقتەنىنىڭ شاگىرتى لاھىق ئىبنى شەرىف بىلەن دۇرۇزىنىڭ دائىلىرىدىن بىرى بولغان سىككىن سۇرىيىدە « ئەخلاقتىن قول ئۈزۈش » غايىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، ئۇزۇن ئۆتمەيلا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىغان . ئۇلارنىڭ تەلىماتى باتىنىيلىق (يېپىق ، يوشۇرۇن) خوسۇسىيىتىگە ئىگە بولۇپ ، ماھىيەت جەھەتتىن ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرىغا ئوخشاپ كېتىدۇ .

ئۇلارنىڭ تەلىماتى بويىچە ئەگەشكۈچىلىرى ئاقىللار (ئۇققال) ۋە جاھىللار (جۇھال) دىن ئىبارەت ئىككىگە بۆلۈنىدۇ . تەلىماتلىرىدىكى بەزى نۇقتىلار باتىنىيلىققا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن جاھىللارغا نىسبەتەن ئۇقۇپ بولغىلى بولمايدىغان نەرسە ھېسابلىنىدۇ . ئۇلار غەيرىي مەزھەپتىكىلەردىن ئۆز ئەقىدىلىرىنى پىنھان تۇتىشىدۇ . « رەسائىل ئۇل ھىكمە » ۋە ئۇنىڭغا يېزىلغان شەرھىلەرنى بۇ پىرقىنىڭ ئاساسلىق ئەسەرلىرى، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ ، لېكىن بۇ ئەسەرلەرنى مەزكۇر پىرقىنىڭ بەزى دائىيلىرى ئېتىراپ قىلىشمىغان . 20 - ئەسىرنىڭ 70 - يىللىرىدا بۇ پىرقە پېشۋالىرىنىڭ تەلىپى بىلەن سامىي مەكەرەم تەرىپىدىن مەزكۇر پىرقە تەلىماتلىرىنى ئاساسىي مەزمۇن قىلغان « دۇرۇزىيە ئەقىدىلىرى » (1974 - يىلى) ناملىق كىتاب ئېنگلىس تىلىدا تۇنجى چىقىرىلىدۇ . بۇ ئەسەرنى غەرپ ۋە شەرقتىكى دۇرۇزىيە چىلەرنىڭ ھەممىسى بىردەك ئېتىراپ قىلىشىدۇ .

دۇرۇزىيە تەلىماتىدا تەبىئەت ھادىسىلىرى بىلەن ئىجتىمائىي ھادىسىلەرنىڭ ھەممىسى كائىناتتىكى ئالىي پىرىنسىپلارنىڭ ئىنكاسى، دەپ قارىلىدۇ . ئۇلارنىڭ كائىنات قاراشلىرى بەش

ئاساستىن تەركىب تاپىدۇ : ئۇلار ماددىي دۇنيانىڭ مەبدەسى (ئەسلى) نى ھەكىم مۇنتەزەر (كۇتۇلىۋاتقان ھەكىم) دە تەجەسسۇم بولغان ، ھەرقانداق سۇيەتتىن خالىي يەككە يېگانە خۇدا ،دەپ قارىشىدۇ . ئەقلى كۇللى[1] ئاۋۋال ۋوجۇدقا كەلتۈرۈلگەن ۋە خۇدانىڭ ئىرادىسىنى ئىپادىلەپ ، ھەمزە ئىبنى ئەلىدە تەجەسسۇم بولغان، دەپ ھېسابلىشىدۇ . نەفسى كۇللى[2] بولسا كېيىن يارىتىلغان ۋە ھەمزەنىڭ يارەمچىسى ئىسمائىل ئىبنى مۇھەممەد تەمىمىيە تەجەسسۇم بولغان، دەپ تەكىتلىشىدۇ . ئۇچىنچى نۆۋەتتە مەۋجۇداتلارنىڭ ياشاش ئۇسۇلى ، سۆز يارىتىلغان بولۇپ ، مۇھەممەد ئىبنى ۋەھىبى قۇرەيشىدە تەجەسسۇم بولغان؛ تۆتىنچى نۆۋەتتە كائىناتلارنىڭ بىرلىكى بولغان نۇرۇلبەست (تۇنجى نۇر ، پاك نۇر) يارىتىلغان بولۇپ ، سەلام ئىبنى ئابدۇلۋەھابدا تەجەسسۇم قىلىنغان ؛ بەشىنچى نۆۋەتتە يوقىرىدىكى ئالەم بىلەن تۆۋەندىكى ئالەمنىڭ مۇتابىقلىشىشىنى (بىر ـ بىرىگە ماسلىشىشنى) ئىپادىلەيدىغان لاتاپەتلىك ھىكمەت يارىتىلغان بولۇپ ، مۇقەتتەنىدە تەجەسسۇم ئېتىلگەن، دەپ قارىشىدۇ . دۇنيۇزىيەنىڭ كوسمولوگىيە تەلىماتىدىكى بۇ بەش ئەسل (ئاساس ، مەنبە) ئالەمنىڭ يارىتىلىشى چۈشەنچىسى بىلەن يوغۇرۇلغان . ئۇلارنىڭ تەلىماتىچە، ئالەم ياخشىلىق ۋە گۈزەللىكنىڭ تاناسىپ مۇناسىۋىتىنىڭ مەھسۇلىدۇر . چۈنكى، ئالەمدىكى ھەربىر ئەسل ئۆزىگە قارمۇ ـ قارشى ئەسلىگە (ئەقىل ـ شەيتان ، نۇر ـ زۇلمەت ، ھىكمەت ـ جەھل ، ھايات ـ ئۆلۈم) ئىگىدۇر . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىنسان تەبىئىي ۋە روھىي دۇنيادىن تۇغۇلغان

---

[1] ئەقلىي كۇل ـ (كامىل ئەقىل) ئىسلام پەلسەپىسىدىكى ئۇقۇملارنىڭ بىرى بولۇپ ، گويا ۋەھىي تەرىقىسىدە ئاللاھدىن جەبرائىل ئارقىلىق مۇھەممەدئەلەيھىسسالامغا يەتكۈزۈلگەن . بۇ ئۇقۇم ئىسلامنىڭ ھەرقايسى پەلسەپىۋىي ئېقىملىرىدە پەرقلىق ھالدا شەرھلىنىدۇ. مەسىلەن ، تەسەۋۋۇپتا يارالمىشنىڭ دەسلەپكى باسقۇچى دەپ قارىلىدۇ.

[2] نەفسى كۇل ـ (كامىل روۇھ ، جان) ئىسلام پەلسەپىسىدە ئالەمنىڭ يارىلىشى ۋە ئۇنىڭ ھەرىكەت نوقتىسى ، يوقىرى ۋە تۆۋەندىكى ئالەمنىڭ مۇناسىۋىتى قاتارلىقلارنى ئىپادىلەيدىغان ئۇقۇم بولۇپ ، يارالمىشنىڭ ئىككىنچى باسقۇچى، يەنى ماددا ، ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ پەيدا بولۇش باسقۇچىنى كۆرسىتىدۇ.

بولۇپ ، مەڭگۈلۈك ئىرادىسىنىڭ ئۇچقۇنىدىن تۆرەلگەن ، ئۇنىڭ مەۋجۇدلىقىدىكى روھنىڭ ئۆزىمۇ مەڭگۈلۈكتۇر . ئۇ پاسىتلىشىدىغان (قېرىپ تۈگەيدىغان) تەن (جىسىم) دىن يېڭىدىن تۇغۇلىدىغان تەنگە كۆچىدۇ ، روھ ئادالەتنى ياقلاش ئۈچۈن ئوخشىمىغان تەنلەردە بەختلىك ۋە بەختسىزلىك ، ئاچچىق ۋە تاتلىقنىڭ تەمىنى تېتىپ كۆرۈشى كېرەك . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئاللاھ ئىنسانلارنىڭ شەكلىدە پەيدا بولالايدۇ . دۇرۇزىيە چىلەر جەننەت بىلەن دوزاخنى ئېتىراپ قىلىشمايدۇ . ئۇلار شىئەلەرنىڭ يەتتە ئەھكامىنى تەۋھىد (بىرلىك) نۇقتىسىدىن مۇنداق شەرھلەيدۇ : 1) ئېتىقادنىڭ شاھادىتىنى ئۇلار تەۋھىدنى تەستىقلەش ، 2) سەلات (دۇئا ، نامаз) نى ئۇلار كائىنات تەلىماتلىرىدىكى ئەسەللەرنىڭ تەجەسسۇمى ئارقىلىق خۇداغا ئۇلىنىپ كېتىش ، 3) خەير ۋە سەدىقىنى پىرقە ئەزالىرىنىڭ بىر - بىرىگە يۆلەك بولۇشى ، 4) روزىنى تەييارلىقى يوقلارغا ھەقىقەتنى ئاشكارىلىماسلىق ، 5) ھەجنى خۇدا يولىدا تىرىشچانلىق كۆرسىتىش، 6) ئېتىقاد ئۈچۈن كۈرەش قىلىشنى تەۋھىد يولىدا تىرىشىش ، 7) ئىمامغا بولغان ئىشەنچنى كائىنات تەلىماتىغا بويسۇنۇش دېگەن مەنىلەردە چۈشەندۈرۈشىدۇ . ئۇلار ئىسلام ئەھكاملىرىغا ئەمەل قىلىشمايدۇ ، ئۇلاردا مەسچىتمۇ يوق . بۇ پىرقە تەرەپدارلىرى سۈرىيەنىڭ بىر قىسىم تاغلىق رايونلىرىدىن باشقا لىۋان ، پەلەستىن ۋە ئامېرىكىدا ھازىرمۇ مەۋجۇت . ئۇلارنىڭ ئومۇمىي سانى تۆت يۈز مىڭ كىشىدىن ئاشىدۇ .

راجىيە ــ مۇرجىئەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، شەرىئەت ۋە فىقھگە ئائىت مەسىلىلەردە شۇلار بىلەن ئوخشاش قاراشقا ئىگە . پەقەت قىسمەن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا ئۇلار بىلەن ئىختىلابلىشىپ قېلىشقان . جۇملىدىن ئۇلار مۇنداق تەشۋىق قىلىشقان : بىز ئىتائەتكارلارنى ئىتائەتكار ۋە ئاسىيلارنى ئاسىي دەپ ئېنىق ئېيتىمىز ، چۈنكى بىز ئۇلارغا ئاللاھ ئالدىدا قانداق ھۆكۈم قىلىنىدىغانلىقىنى بىلەلمەيمىز . راجىيەچىلەر شۇنداق يوللار بىلەن

بىرەر مەسىلە ئۇستىدىكى ھۆكۈمنى كەينىگە سۈرۈشكە ئادەتلەنگەن . بۇ پىرقىنىڭ ناممۇ شۇنىڭغا ئاساسەن قويۇلغان .

رافىزىيە ــ شىئەنىڭ ئەڭ يىرىك پىرقىلىرىدىن بىرى بولۇپ ، خەلىپىلىكىنىڭ تۇنجى ئىمامىلىقىنىلا قوبۇل قىلىشمايدۇ . بۇ پىرقە تارىختا رەۋافىز نامى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ . ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنى ئايرىشتا تارىخچىلار ئاربىسىدا ئوخشىمىغان قاراشلار مەۋجۇت . سۇننەت ئەھلى بارلىق شىئەلەرنى رافىزىيەچىلەر ، دەپ ئاتايدۇ . سۇننەت ئەھلىگە تەۋە تارىخچىلاردىن ئابدۇلقاھىر باغدادى « ئەل فەرق بەينەل فىراق » نامىلىق ئەسىرىدە بارلىق شىئە ئەھلىنى رافىزىيەچىلەر دەپ ئاتاپ ، زەيدىيەنى ئۇنىڭ ئۇچ تارمىقى (**جارۇدىيە ، سۇلەيمانىيە ، بەكرىيە**) بىلەن كەيسانىيەنى ئۇنىڭ ئۇچ تارمىقى (**كەربىيە ، بەيانىيە ، ھاشىمىيە**) بىلەن ۋە ئىمامىيەنى ئۇنىڭ ئون بەش تارمىقى (**كاملىيە ، مۇھەممەدىيە ، باقىرىيە ، نەۋۇسىيە ، شەمىتىيە ، ئەممارىيە ، ئىسمائىلىيە ، مۇبارەكىيە ، مۇسەۋىيە ، قەتئىيە ، ھىشامىيە ، زىرارىيە ، يۇنۇسىيە ، نۇئمانىيە ، ئىسنائەشەرىيە**) بىلەن رافىزىيەگە تەۋە ، دەپ قارايدۇ . مۇھەممەد شەھرىستانى پەقەت كۇفەدىكى ئومۇمنىڭ مەنپەئەتنى دەپ ئەبۇبەكر بىلەن ئۇمەرنىڭ ئىمامىلىقىنى قوبۇل قىلىپ ، زەيد ئىبنى ئەلىنى تەرىك ئەتكەن شىئەلەرنىلا رافىزىيەچىلەر ، دەپ ئاتايدۇ . شۇڭا ، ئۇ زەيدىيەنى شىئەگە تەۋە دەپ قارايدۇ . زەيد ئىبنى ئەلىنى تەرىك ئەتكەن شىئەلەرنى رافىزىيەچىلەر دەپ قاراش باشقا تارىخچىلارنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ .

ئەبۇلھەسەن ئەشئەرى شىئەلەرنى ئۇچ چوڭ گۇروھقا بۆلۈپ ، رافىزىيەنى زەيدىيە ۋە غالىيە بىلەن ئوخشاشلا بىر مۇستەقىل گۇروھ دەپ قارايدۇ . ئۇ بىر تارىخچى سۈپىتىدە شىئەلەر مۇھەممەد ئەلىنىڭلا ئىمام بولۇشىغا ئىشارە قىلغان ۋە ئەلىنىڭ بارلىق ھەرىكەتلىرى ھەق ھەم دىن ئىشلىرىدا ھېچقانداق خاتالىق سادىر قىلمىغان ، دەپ قارايدۇ . شىئەگە تەۋە پىرقىلەردىن پەقەت كاملىيەلا ئەلىنى ئۆز

ئىماملىقىنى تالاشمىغىنى ئۈچۈن ئەيىبلىگەن، دەپ ئەسكەرتىدۇ. شۇنداقلا ئۇ رافىزىيەنى يىگىرمە تۆت تارماققابۇلۇنىدۇ، دەپ قارايدۇ. سۇننەت ئەھلىدىن بولغان ئىبنى تەيمىيە «كىتابۇل مىنهاج» دا رافىزىيە تەلىماتىنى باشقا پىرقە تەلىماتلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ، ئۇنى يالغانچىلىق ۋە مۇبالىغىغا ئاساسلانغان ئىككى يۈزلىمچىلىك خاراكتېرىگە ئىگە، دەپ ھېسابلايدۇ. ئەبۇمۇھەممەد بۇ مەسىلىدە شەھرىستانىنىڭ پىكرىنى ياقلايدۇ.

كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، مەنبەلەردە مەزكۇر پىرقە توغرىسىدا ئوخشىمىغان مەلۇماتلار بېرىلىدۇ. ئۇنىڭ تارماقلىرىنىڭ سانىمۇ ئېنىق ئەمەس. بۇ تارماقلارنىڭ ھەممىسى ئىماملىقنى ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىپتىن باشلاپ، مەلۇم بىر ئىمامىلىققا كەلگەندە توختاپ قېلىشىدۇ ۋە شۇنىڭ بىلەن تولىسىنىڭ پائالىيىتىمۇ ئاخىرلىشىدۇ. مەسىلەن، رافىزىيەگە تەۋە بىر تارماق ئىماملىقنى ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىپتىن مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللاغىچە يەتكۈزۈپ، ئۇنى مەھدى دەپ، ئېلان قىلىشقان بولسا، يەنە بىر تارماق ئىماملىقنى ئەلى ئىبنى ھۈسەينگىچە يەتكۈزۈپ، ئىچكى ئىختىلاپلار تۈپەيلى ھۈسەينىيە ۋە مۇھەممەدىيەدىن ئىبارەت ئىككى تارماققا بۆلۈنۈپ كەتكەن؛ ئىسمائىلىيە ئىماملىقنى مۇھەممەد ئىبنى ئىسمائىل بىلەن ئاخىرلاشتۇرغان؛ مۇساۋىيە ئۇنى ئەھمەد ئىبنى مۇسا بىلەن ئاخىرلاشتۇرغان، يەنە بىر تارماق ئىماملىقنى مۇھەممەد ئىبنى باقىرغىچە داۋاملاشتۇرغان. بۇ پىرقىلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك قائىم ۋە مۇنتەزەر (كۈتۈلۈۋاتقان) ئىمامىلارنىڭ ھەممىسگە قايىل بولۇپ، پەقەت شەرىئەت ۋە دىنگە ئائىت بەزى مەسىلىلەردىكى قاراشلىرىنىڭ ئوخشىماسلىقى تۈپەيلى ئايرىم تارماقلارغا بۆلۈنۈپ كېتىشكەن.

رافىزىيە تەرەپدارلىرى ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىپقا نىسبەتەن مۇبالىغىلەشتۇرۇش مەيدانىدا تۇرۇپ، ئۇنى پەۋقۇلئاددە سۈپەت ۋە پەزىلەتلەر بىلەن تەرىپلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، خەلىپىلىكتىكى ئىمامىلىق ئىشارە بىلەن تەستىقلاشتا، مۇھەممەد

ئەلەيھىسسالام بولسا پەقەت ئەلىنىڭ نامىغىلا ئىشارە قىلغان ، ئەمما ساھابىلارنىڭ كۆپ قىسمى مۇھەممەدئەلەيھىسسالامنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۇنىڭغا خائىنلىق قىلىشىپ ، ئەلىنى ئىمامىلىققا قوبۇل قىلىشمىغان . رافىزىيە تەرەپدارلىرى مۇشۇ نۇقتىدىن ساھابىلارنىڭ بىر قىسمىنىلا ئەمەس ، بەلكى ئالدىنقى خەلىپىلەر ـ ئەبۇبەكر بىلەن ئۇمەرنىمۇ دىنسىزلار، دەپ ئەيىبلىشىدۇ . رافىزىيە تەرەپدارلىرىنىڭ يەنە بىر قىسمى ھەتتا چەكتىن ئېشىپ ، جەبرائىلنى ئەلىگە كەلگەن ۋەھيىنى خاتالىشىپ مۇھەممەد پەيغەمبەرگە يەتكۈزۈپ قويغان، دېگەن گۇناھ بىلەن ئەيىبلىشىدۇ .

رافىزىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ھەممىسى ئەلىنىڭ ئىمامىلىقىنى ئېتىراپ قىلىشسىمۇ ، ئىمامىلىققا ئائىت تەلىماتلاردا پىكىر بىرلىكى ھاسىل قىلىشالمىغان . بەزىلىرى نەبىنى ئىمامدىن ئۈستۈن دەپ قارىسا، يەنە بەزىلىرى ئىمامىنىڭ ئورنى ئەۋلىيا ـ ئەنبىيالاردىن ئۈستۈن تۇرىدۇ، دەپ قارىشىدۇ . بەزىلىرى ئىمام پەقەت شەرىئەت ۋە دىنغا ئائىت ئىشلارنىلا بىلىدۇ ، ئۇ ھەممىنى بىلىشكە قادىر ئەمەس، دەپ قارىسا، يەنە بەزىلىرى ئەكسىنچە ئىمامىنىڭ قۇدرىتىنى كېڭەيتىپ ، ئۇنى ھەممىدىن خەۋەردار، دەپ قارىشىدۇ . رافىزىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بۇ خىل قاراشلىرى كېيىنكى دەۋرلەردە باشقا پىرقىلەرگىمۇ ئۆز تەسىرىنى كۆرسىتىدۇ . مەسىلەن ، باغداتتىكى مۇئتەزىلەچىلەرنىڭ بىر قىسمى ئۆلارنىڭ ئىمامىلىققا ئائىت تەلىماتلىرىنى قوبۇل قىلغان. يەنە بەزىلىرى خارىجىيەنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەلىماتلىرىنى ياقلىغان .

رافىزىيە تەرەپدارلىرى دىنىي ، پەلسەپىۋي ، ئەخلاقي ۋە باشقا مەسىلىلەردە ئۆزۈن مۇددەت بەس- مۇنازىرىلەرنى ئېلىپ بارغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۆلار بىرەر مەسىلىدە ئومۇم ئېتىراپ قىلغۇدەك بىرەر خۇلاسىگە كېلەلمەي ، ئۆلارنىڭ ئىچكى جەھەتتىكى ئىختىلاپلىرى ھەرۋاقىت داۋاملىشىپ كېلىدۇ . مەسىلەن ،تەجسىم (كونكرېتلاشتۇرۇش) مەسىلىسىدە ئۆلار بىر نەچچە تارماققا بۆلۈنىدۇ. ئۆلارنىڭ بىر قىسمى ياراتقۇچى ھېچقانداق شەكىلگە ئىگە ئەمەس ، ئۇ

جىسىممۇ ئەمەس، دەپ قارىشىدۇ . يەنە بىر قىسمى ئاللاھ ئىنسان سۈرىتىدىدۇر ، ئەمما ئۇ جىسىم ئەمەس، دەپ قارىشىدۇ . ئۇچىنچى بىر قىسمى ئاللاھنى بىر خالىس نۇردۇر ، قايسى تەرەپتىن قارىساڭ ئۇ ئوخشاش كۆرۈندۇ ۋە ئۇ ھېچقانداق شەكىل ھەم ئەزاغا ئىگە ئەمەس، دەپ قارىشىدۇ . مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا ، رافىزىيە تەرەپدارلىرىمۇ دەسلەپتە ئاللاھغا تۇرلۈك سۈپەتلەرنى بەرگەن، ئەمما، كېيىنكى دەۋرلەردە ئۇلار ئاللاھنى ھەرقانداق سۈپەتتىن خالىي، دەپ قاراشقا يۈزلەنگەن .

رافىزىيە تەرەپدارلىرى تەۋھىد مەسىلىسىدە خاربجىيە ۋە مۇئتەزىلىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاش مەۋقە دەتۇرىدۇ . ئۇلار ئاللاھ ، ئۇنىڭ رەسۇلى ۋە ئىمامغا بولغان قايىللىقىنى ئىمان، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلارنىڭ بەزىلىرى بەندىلەرنىڭ قىيامەتتىن ئىلگىرىلا رىجئىەت (قايىتىپ كېلىش) قىلىشىغا (خۇددى ئاللاھ بەنى ئىسرائىلدىن مەلۇم قەۋمنى قايتا تېرىلدۇرگەندەك)ئىشىنىشىنىدۇ . يەنە بەزىلىرى روھنىڭ باشقا شەكىلدە تەناسۇخ قىلىشىنى ئېتىراپ قىلىشىدۇ . تەھرىم (ھارام دەپ ئېيلان قىلىش) مەسىلىسىدە رافىزىيە تەرەپدارلىرى ئۆزگىچە قاراشقا ئىگىدۇر. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئەگەر بىرەرسى بىرەر ئايال بىلەن زىنا قىلسا ۋە ئۇ ئايالنىڭ ئېرى ئۇنى شۇ ئىش بىلەن تالاق قىلىۋەتسە ، زىنا قىلغۇچى ئۇ ئايالنى ئۆز نىكاھىغا ئالالمايدۇ . ئۇلار مۇتلەق تالاقنىمۇ ھارام ، دەپ ھېسابلاپ ، ئۇنىي ئىككىي خالىس شاھىدنىڭ ئالدىدىن ئۆتكۈزۈشىنى دەۋەت قىلىشىدۇ .

رافىزىيە تەرەپدارلىرى ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرى توغرىسىدىمۇ بىرلىككە كېلەلمىگەن . ئۇلاردىن بىر قىسمى ئاللاھنى ئەزەلدىنلا ئەسلىي سۈپەتلەرگە ئىگە ئىدى، دەپ قارىسا ، يەنە بىر قىسمى ئاللاھ ھەممىنى بىلىشكە قادىر ئالىمدۇر ، ئەمما ئۇ بىر نەرسىدە تەسىر قالدۇرمىغۇچە ئۇنىي دەرىك ئەتمەيدۇ، دەپ قارىشىدۇ . بۇ خىل قاراشتىكىلەر ئاساسەن ئاللاھنىڭ ئىرادە جەھەتتىكى ساھىب

ئىختىيارىلىقىنى نەزەردە تۇتقان بولۇپ ، ئۇنى ھەرقانداق نەرسىنى بىلىشتە ئىزدە ئەركىنلىكىگە ئىگە ، بىرەر نەرسىنى بىلگۈسى بولسا چوقۇم بىلەلەيدۇ ، بىلگۈسى كەلمىسە بىلمەيدۇ، دەپ قارىشىدۇ . ئۇچىنچى خىلدىكىلەر ئاللاھ بەندىلەرنىڭ ئىش ــ ھەرىكەتلىرىنى تېخى ئەمەلگە كەلمەستىلا بىلىپ بولىدۇ ، دەپ قارايدۇ . « قۇرئان كەرىم » گە ئائىت قاراشلاردا رافىزىيە تەرەپدارلىرىنىڭ كۆپ قىسمى خارىجىيە ۋە مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاش قاراشتا بولۇپ ، ئۇنى يارىتىلغان، دەپ قارايدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئاللاھ ، ئۇنىڭ رەسۇلى ۋە ئىمامغا، شۇنداقلا ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھەرقانداق نەرسىگە ئىقرار بولۇش ئىماندۇر . ئۇلارنى تونۇش ۋە ئېتىراپ قىلىش بارلىق ئەزالارغا زۆرۈردۇر . ئەگەر ئۇلارنى دەرك ئەتسە ۋە تونۇسا مۇئمىن ۋە مۇسۇلماندۇر . ئەگەر دەرك ئېتىمپ تونۇمىسا پەقەت مۇسۇلماندۇر ، ئەمما مۇئمىن بولالمايدۇ .

رافىزىيە تەرەپدارلىرى جىسىملەرنى تونۇشتىمۇ ئوخشىمىغان قاراشقا ئىگە بولۇپ ، ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ . بىر قىسمى جىسىم ئۆزۈنلۈق ، كەڭلىك ۋە قېلىنلىققا ئىگە، دەپ قارىسا، يەنە بىر قىسمى جىسىم تەركىبىلەردىن تۈزۈلگەن (مۇئەللەف ۋە مۇرەككەب)[1] بىرىكمىدۇر ، بۇنداق خۇسۇسىيەتكە ئىگە بولمىغانلار جىسىم بولالمايدۇ، دېگەن قاراشنى ياقلىشىدۇ . ئىنسان مەسلىسىدىكى تالاش ـ تارتىشتىمۇ ئۇلار تۆت تارماققا بۆلۈنىدۇ : بىر تارمىقى ئىنسانىنى تەقسىم قىلىشقا بولمايدىغان بىرلىك، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، ئەگەر ئىنسان بىردىن ئارتۇق قىسىمدىن تەركىب تاپقان بولسا ، ئۇ ھالدا ئۇنىڭ بىر قىسمىغا ئىمان ۋە يەنە بىر قىسمىغا كاپىرلىق ئورۇنلىشىپ ، بىرلا ۋاقىتتا ھەم مۇئمىن ، ھەم كاپىر بولغان بولاتتى ، ۋەھالەنكى بۇنداق بولۇش مۇمكىن ئەمەس، دەپ قارىشىدۇ . ئىككىنچى بىر قىسمى ئىنسانىنى روھدىنلا ئىبارەت،

---

[1] مۇئەللەف ، مۇرەككەب ــــ تەركىبىنى كۆرسىتىدۇ .

دەپ قارىشىدۇ . ئۇچىنچى بۆلىكى ئىنسانىنى نەزەرگە ئىلىنغان (مەرئىي) جىسىم ، دەپ قارىشىدۇ ...

رافىزىيە ۋە ئۇنىڭغا تەۋە تارماقلار ھازىر مۇستەقىل پائالىيەتتىن توختىغان ، ئەمما ئۇلارنىڭ تەشەببۇسلىرىدىكى بەزى مۇھىم نوقتىلار ئىمامىيە ۋە ئىسنائەشەرىيە تەلىماتلىرىدا ساقلىنىپ قالغان .

رەجئىيە ــ رافىزىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، بىر قىسىم مەسىلىلەردىكى ئوخشىمىغان قاراشلىرى بىلەنلە ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئوخشىمىغان قارىشى ئەلى ۋە ئۇنىڭ ساھابىلىرى ئۆلمىدى ، ئۇلار بىر كۈنى يەر يۈزىگە قايتىپ كېلىپ ، دۈشمەنلىرىدىن قىساس ئالىدۇ ۋە يەر يۈزىنى ئادالەت نۇرلىرى بىلەن نۇرلاندۇرىدۇ ،دېگەندىن ئىبارەت . مەزكۇر تارماقنىڭ نامىمۇ يوقىرىدىكىگە ئوخشاش كۆز قاراشقا ئاساسەن قويۇلغان . ئەبۇلھەسەن ئەشئەرى « مەقالات » نامىلىق ئەسىرىدە رەجئىيەنى خارىجىيەنىڭ ئاساسچىسى سالىھ ئىبنى مۇسەررىھ بىلەن بولغان ئىختىلاب نەتىجىسىدە خارىجىيەدىن بۆلۈنۈپ چىققان پىرقىلەردىن دەپ قارايدۇ . بۇ خىل قاراش باشقا مەنبەلەردە ئۇچرىمايدۇ .

رەزامىيە ــ شىمئەنىڭ 8 - ئەسىردە رەزام ئىبنى رەزم ئاساس سالغان پىرقىلىرىدىن بىرى بولۇپ ، رىزامىيە نامى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ . رەزام خەلىپە مەنسۇر دەۋرىدە ياشىغان بولۇپ ، ئۆز تەلىماتلىرىنى **كەيسانىيە** تەلىماتلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلتۈرگەن . ھەسەن ئىبنى مۇسا نەۋبەختى رەزامىيەنى راۋەندىيەنىڭ بىر تارمىقى، دەپ تونۇشتۇرىدۇ . باشقا بىر قىسىم تارىخچىلار مەزكۇر پىرقىنى ئەبۇمۇسلىمىيەنىڭ بىر تارمىقى، دەپ قارايدۇ . بۇ پىرقە دەسلەپتە خۇراسانىنىڭ مەرۋى ۋە ھىرات شەھەرلىرىدە كەڭ تارقالغان بولۇپ ، ئۇنىڭ مەيدانغا كېلىشى ئەبۇمۇسلىمنىڭ خۇراساندىكى تۇنجى دىنىي - سىياسىي يېغىلىقىغا توغرا كېلىدۇ . شۇڭا ، مەزكۇر پىرقە تەرەپدارلىرىمۇ ئەۋج ئېلىۋاتقان ئىجتىمائىي - سىياسىي ۋەقەلەرگە ئاكتىپلىق بىلەن قاتنىشىدۇ . ئۇلار ئۇمەۋىيە خەلىپىلىكىگە قارشى

چىقىپ ، ئاببا سىيلار خەلىپىلىكىنى بەرپا قىلىشنى تەلەپ قىلىشىدۇ . شۇ ۋەجىدىن رەزامىيە تەرەپدارلىرى ئىمامىلىقنىڭ ئەلى ۋە ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىدىن كېيىن ئاببا س جەمەتىگە ئۆتىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ ، ئۇنى ئەبۇمۇسلىمگىچە داۋاملاشتۇرىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ۋەسىيەتكە ئاساسەن ئىمامىلىق ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىپتىن مۇھەممەد ھەنەفىيەگە ، ئۇنىڭدىن ئوغلى ئەبۇھاشىمگە ، ئۇنىڭدىن ئەلى ئىبنى ئاببا سقا ئۆتۈشى كېرەك . رەزامىيە تەرەپدارلىرىدىن بىر قىسمى يەنە ئىمامىلىقنى ئابدۇللاھ ئىبنى ئاببا ستىن ئەبۇ مۇسلىمگىچە داۋاملاشتۇرىدۇ . بۇ خىل قاراشنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتى مەزكۇر پىرقىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىختىلاپ كەلتۈرۈپ چىقىرىپ ، ئۇلارنىڭ ئىككى تارماققا بۆلۈنىشىگە سەۋەب بولىدۇ . بىرىنچى تارمىقى ئەبۇمۇسلىمنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىپ ، رەزام ئىبنى رەزم تەلىماتىنى سادىقلىق بىلەن ھىمايە قىلسا . يەنە بىر تارمىقى ئەبۇمۇسلىمنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئىنكار قىلىپ ، ئۇنىڭغا بىر مۇنچە ئىلاھىي سۈپەتلەرنى نىسبەتلەشتۈرىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئەبۇمۇسلىم ئۆلمىگەن ، ئۇنىڭ جىسمىغا ئىلاھىي روھ كۆچۈپ كىرگەن ، ئۇ ئاخىر بىر كۈنى قايتىپ كېلىدۇ . تەتقىقاتلاردا بۇ تارماق ئەبۇمۇسلىمىيە نامى بىلەن ئاتىلىدۇ .

رەزامىيە تەرەپدارلىرى دىنىنى ئىككى ئاساستىن ـ ئاللاھنى تونۇش ۋە ئامانەتلەرنى ئورۇندىشتىن ئىبارەت، دەپ قارىشىدۇ . بارلىق مۇھەررەماتلار (چەكلىمىلەر) نى رەد ئېتىشىدۇ . ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ـ سىياسىي تەلىماتلىرى ئاببا سىيلار خەلىپىلىكىنى ياقلايدىغان راۋەندىيە ، ئەبۇمۇسلىمىيە ، خارىجىيەگە ئوخشاش باشقا پىرقىلەر دىن ئاساسەن پەرقلەنمەيدۇ . ئۇلارنىڭ تەلىماتلىرى ئاببا سىيلارنىڭ ئىسلام دۇنياسىدا ئاببا سىيلار خەلىپىلىكىنى قۇرۇشتىكى كۈچلۈك ئىدىيىۋي قۇرالى بولغان .

رەشىدىيە ـــ سەئلەبىيەنىڭ رەشىدى رۇشەيدى تۇسى ئاساس سالغان بىر تارمىقى بولۇپ ، رۇشەيدىيە ، ئۇشرىيە نامى بىلەنمۇ

ئاتىلىدۇ . بۇ تارماق باج تاپشۇرۇش ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن . تەرەپدارلىرى ئۆستەڭلەر ۋە قۇدۇق سۈيىدە سۇغۇرۇلغان زىرائەتلەردىن يېرىم ئۇشر (بەشتىن بىر) باج ئىلىنىشى ۋە تەبىئىي سۇلاردا سۇغۇرۇلغان زىرائەتلەردىن ئۇشر (ئوندىن بىر) باج ئىلىنىشى لازىم، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلارنىڭ بۇ قارىشىغا زىياد ئىبنى ئابدۇرەھمان رازى بولماي ھەممىدىن ئوخشاشلا كامىل ئۇشر باج يىغىشنى تەلەپ قىلغان . شەرىئەت ۋە باشقا دىنىي مەسىلىلەردە ئۇلار سەئلەبىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاش قاراشتىدۇر .

رەۋەندىيە ــ رافىزىيەگە قارىك .

رەۋەندىيە ــ شىئەنىڭ ئابدۇللاھ راۋەندى ئاساس سالغان بىر تارمىقىدۇر . مۇھەممەد ھەنەفى قازا قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ئەبۇ ھاشىم ۋاربىلىقنى مۇھەممەد ئىبنى ئەبباس ئىبنى ئەبۇمۇتەلىبگە ۋەسىيەت بىلەن قالدۇرغان دېگەن تەشەببۇسلىرى بىلەن ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ تۇنجى خەلىپىسى ئەبۇمۇتەلىبنىڭ ئورنىنى مۇستەھكەملەشكە ئورۇنۇشقان . شۇڭا، بۇ پىرقە تەرەپدارلىرى ئابباسىيلارنىڭ تۇنجى شىئەلىرى، دەپمۇ ئاتالغان . كېيىن مەزكۇر پىرقە تەرەپدارلىرى ئابباسىيلارنىڭ خەلىپىسى مەنسۇرنى خۇدالىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ ، ئۇنىڭ قەبرىسىنى خۇدانىڭ قەسرى، دەپ ئېلان قىلىشقان ۋە ئۇنى تاۋاپ قىلىدىغان بولۇشقان . رەۋەندىيە تەرەپدارلىرى تەناسۇخنى ئېتىراپ قىلىشىپ ، ھولۇل تەلىماتى ئاساسىدا يەنە بىر نەچچە تارماققا بۆلۈنگەن ۋە خۇراساندا ئەبۇمۇسلىمىيە بارلىققا كەلگەن . رەزامىيەمۇ مەزكۇر پىرقىنىڭ چەكتىن ئاشقان تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇ پىرقىگە تەۋە چەكتىن ئاشقان تارماقلارنىڭ يەنە بىرى ھۆرەيرىيە دەپ ئاتىلىدۇ . راۋەندى ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ ئاساسىنى مۇستەھكەملەشتە ئۆز تەشەببۇسلىرىدىكى دەلىللەرنى يېتەرسىز، دەپ قاراپ ، خەلىپىلىك بەنى ئابباسقا ئەبۇھاشىمنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن قالدۇرۇلمىغان ، چۈنكى تۇنجى خەلىپە

پەيغەمبىرىمىزنىڭ تاغىسى ئىدى ، خەلىپىلىك ئۇنىڭغا قانداشلىق ۋە پەيغەمبىرىمىزگە بولغان يېقىنچىلىق نەتىجىسىدە تەككەن، دېگەن قاراشنى كۆچەپ تەرغىب قىلىدۇ . بۇ خىل قاراش ئابباسىيلار ئۇچۇن بىر خىل غايىۋي قورال ھېسابلىنىدۇ . شۇڭا ئۇلارنىڭ ئىمامىلىقىنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى بارلىق ھەرىكەتلىرىنى ھەق چىقىرىدۇ . شۇ ۋەجىدىن بۇ قاراشنى كۆچەپ تەرغىپ قىلغان ھۆرەيرىيە تەرەپدارلىرى خالىس ئابباسىيچىلار، دەپ نام ئالغان . رەۋىندىيە دائىيلىرى ئۆز تەشۋىقاتلىرىنى ئالدى بىلەن ئىراقتا يولغا قويۇپ ، كىشىلەرنى ئۈمەۋىيلەر خەلىپىلىكىگە قارشى قوزغىتىدۇ . كېيىن خۇراسانداۋۇ پائالىيەت دائىرىلىرىنى كېڭەيتىپ ، مەرۋىي ۋە ھىراتتا كۆپلىگەن تەرەپدارلارنى توپلايدۇ . شۇنداق يوللار بىلەن ئاقىۋەت ئۈمەۋىيلەرنىڭ ھاكىمىيىتىنى غۇلىتىدۇ . رەۋىندىيە ھازىر بىر مۇستەقىل پىرقە سۈپىتىدە مەۋجۇت ئەمەس .

رەۋشەنىيە ــ پىرى رەۋشەن لەقىمى بىلەن داڭ چىقارغان بايەزىد ئەنسارى ۋەكىللىكىدىكى دىنىي ـ سىياسىي ھەرىكەتنىڭ ئاتىلىشى بولۇپ ، 16 ـ ئەسىردە ئافغانىستاندا ۋۇجۇدقا كەلگەن . ئۇلار تېمۇرىيلەرنىڭ ھىندىستاندىكى يەرلىك ئەمەلدارلىرىغا قارشى قوزغىلىدۇ . پىرى رەۋشەن ئۆزىنى ئاللاھ ئەۋەتكەن، دەپ ئېلان قىلىپ ، ئۆزىتەلىماتلىرىنى دىنىي ۋە ئىرپان مەسىلىلىرى بىلەن ئوراپ ئىپادىلەيدۇ . ئۇ ئىلاھىي روھنىڭ تەجەللى قىلىدىغانلىقىنى (كونكرېتلىشىدىغانلىقىنى) قوبۇل قىلىپ ، تەناسۇخنى ئېتىراپ قىلىدۇ . ئۇ ئىنسانلارنى ماددىي دۇنيادا نىجاتلىققا ئېرىشىش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ۋە بۇنداق ئىمكانىيەت ئىنسانلار پەقەت رەۋشەنىيەگە ئېتىقات قىلغاندىلا ئاندىن ئۇلارغا مۇيەسسەر بولىدۇ، دەپ قارايدۇ . رەۋشەنىيەگە ئېتىقاد قىلمايدىغانلارنى ئۇلار ئۆلۈكلەر، دەپ ئاتىشىدۇ . ئۇلار ئۆز تەرغىباتلىرىدا قارشى تەرەپتىكىلەرنى كەڭ دائىرىدە قەتلى قىلىشنى ساۋاپ دەپ قاراپ ، ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى بۇلاشنى گۇناھ ھېسابلىمايدۇ .

پەرى رەۋشەن ئۆزىنىڭ مۇنداق چېكىدىن ئاشقان تەشەببۇسلىرى بىلەن باشقا روھانىيلارنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغايدۇ . ئۇ ئافغانىستاننىڭ ھەرقايسى رايونلىرىدا ئۆز تەلىماتلىرىنى تەشۋىق قىلىپ ، قەندەھار ۋە سىنددا كۆپلىگەن مۇرتلارنى توپلايدۇ ۋە رەۋشەنىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بەزى تەشكىلاتلىرىمۇ قۇرۇلىدۇ . كېيىن ئۇلار جالالئابادقا ھۇجۇم قىلىدۇ . پەرى رەۋشەن قازا قىلغاندىن كېيىن ، ئوغلى ۋە نەۋرىلىرى بۇ ھەرىكەتنىڭ باشچىلىقىنى ئۈستىلىرىگە ئېلىشىدۇ . ئۇزۇن ئۆتمەي موڭغۇل ھاكىملىرى ۋە يەرلىك ئاقسۆڭەكلەر ئۇلارنىڭ رەھبەرلىرىنى قەتلى قىلىپ ، ئۇلارنىڭ بارلىق يېغىلىقلىرىنى تېزلا بېسىقتۇرىدۇ .

رەۋشەنىيە ھەرىكىتى روھىي ئازادلىقنى تەشەببۇس قىلىدىغان خوسۇسىيەتكىمۇ ئىگە بولۇپ ، ئۇلار 18 - ئەسىردىكى دۇررانىيانلار دۆلىتىنىڭ قورۇلۇشىدىمۇ مۇھىم رول ئوينىغان . بايەزىد ئەنسارىنىڭ ئەسەرلىرى پوشتۇلارنىڭ ئەدەبىي ئەنئەنىلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغىمۇ زور تەسىر كۆرسەتكەن .

رىزامىيە ـــ رەزامىيەگە قارالغۇ .

رۇشەيدىيە ـــ رەشىدىيەگە قارالغۇ .

زاھىرىيە ـــ زاھىرى لەقەملىك داۋۇد ئىبنى ئەلى ئىسفەھانى (883 - قازا قىلغان) ئاساس سالغان پىرقىنىڭ نامى بولۇپ، بۇ پىرقە تەرەپدارلىرى « قۇرئان كەرىم » ۋە ھەدىسلەرنىڭ زاھىرى (ئاشكارا) تەرىپىگە ئەھمىيەت بېرىپ ، ئۇلارنىڭ سۆز مەنىلىرىنى (مەئنى تەھتۇللەفزى) ھېچقانداق شەرھسىز قوبۇل قىلىدۇ . ئۇلار مۇقەددەس كەلامنى ئەقلىي جەھەتتىن شەرھلەشنى ياكى ئۇنىڭ مەجازى مەنىلىرىنى يېشىشنى ياقتۇرمايدۇ . زاھىرىيە ئاۋۋال ئىسلام قانۇنىنىڭ بىر تارمىقى سۈپىتىدە باتىنىيە گە قارشى مەيدانغا كەلگەن بولۇپ ، ھەنبەلىيە ۋە ئەسھابى ھەدىسچىلەر بىلەن ئوخشاش مەۋقەدە تۇرىدۇ . 9 - ئەسىردە ئۇ مۇستەقىل بىر ئېقىمغا ئايلىنىدۇ . ئىسلامدا كۆپلىگەن دىنىي پىرقە ۋە پەلسەپىۋي ئېقىملارنىڭ ئارقا - ئارقىدىن

مەيدانغا كېلىشىگە ئەگىشىپ ، زاھىرىيە تار دائىرىدە بولسىمۇ ئۆز تەلىماتلىرىدا ئىجمائ ۋە قىياستىن پايدىلىنىشقا باشلايدۇ . ئۇلارنىڭ ئىچكى جەھەتتىكى بۇخىل يېڭىلىقى مەزكۇر پىرقىنىڭ 10 - 13 ئەسىرلەردە شەرقتە ئوتتۇرا ئاسىيادىن تارتىپ غەربتە ئىسپانىيەگىچە بولغان كەڭ زېمىندا تارقىلىشىغا سەۋەب بولىدۇ . ئىبنى ھەزمى ئەندەلۇسى مەزكۇر پىرقىنىڭ داڭلىق فەقىھلىرىدىن بىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . 15 - ئەسىردىن باشلاپ زاھىرىيچىلەرنىڭ پائالىيەتلىرى سۇسلىشىپ ، تەدرىجى توختاپ قالىدۇ .

زاھىرىيچىلەر ئۆز تەلىماتلىرىدا خالىق (ياراتقۇچى) بىلەن مەخلۇق (يارىتىلغۇچى) نىڭ جۇدالىقىنى مۇتلەقلەشتۇرۇش دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ ، تەرەپدارلىرى ئارىسىدا ئادالەتنىڭ تەنتەنە قىلىشى ۋە يامانلىقلارنىڭ يىلتىزىدىن قۇرۇپ كېتىشىنى تەلقىن ئېتىدۇ . ئۇلار بەزى ئەنئەنىۋى مەسىلىلەرنى ئىجادكارلىق بىلەن راۋاجلاندۇرغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلار روھىي جەھەتتىكى ئازادلىق ۋە ئوچۇق پىكىر قىلىشقا قارشى تۇرۇپ، بارلىق كۈچى بىلەن ئىسلامنىڭ ئەكىس دەسلەپتىكى قائىدىلىرىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە تىرىشقان .

زەرارىيە ـــ زۇرارىيەگە قارىڭ .

زەئفەرانىيە ـــ نەججارىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ئەبۇئابدۇللاھ ھەسەن ئىبنى مۇھەممەد سەباھى زەئفەرانى (873 - يىلى قازا قىلغان) ئۇنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئۇلارنىڭ تەلىماتىدا نۇرغۇن زىددىيەتلەر مەۋجۇت . مەسىلەن ، زەئفەرانى بىر تەرەپتىن ئاللاھنىڭ كەلامى (سۆزى) ئاللاھنىڭ ئۆزىگە غەيرى (تونۇش ئەمەس) دۇر ۋە ئاللاھقا غەيرىي بولغان ھەرقانداق نەرسە مەخلۇق (يارىتىلغان) دۇر، دېسە ، يەنە بىر تەرەپتىن ئاللاھنىڭ سۆزىنى مەخلۇق دېگۈچى ئادەمدىن ئىت ياخشىراقتۇر، دەيدۇ . مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، زەئفەرانى نام چىقىرىش ئۈچۈن ئالاھىدە بىر كىشىنى يالالاپ ، ئۇنى كەئبىدىكى تاۋاب مۇراسىمدا ئۆزىنى تىللاپ دەشنام

بېرىشكە بۇيرىغانىكەن . زەئفەرانىيە ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان .

زەممىيە ــ شىئەنىڭ ئىلىباۋ ئىبنى زەرائىي دۇسى ئاساس سالغان غۇلات پىرقىلىرىدىن بىرى بولۇپ ، تارىختا ئىلىبائىيە ، ئەلىيەۋىيە ناملىرى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ . زەرائىي دەسلەپتە شىئەلەرنىڭ بەشىنچى ئىمامى بولغان مۇھەممەد باقىرنىڭ (732 ـ يىلى قازا قىلغان) ئەگەشكۈچىسى بولغان . ئۇنىڭ تەلىماتى بويىچە ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىب ئىسلام پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامگە كىشىلەرنى ئەلىنىڭ ئىلاھىيلىقىنى قوبۇل قىلىپ ، ئۇنىڭغا بويسۇنۇشقا دەۋەت قىلىشقا بۇيرۇسا ، ئۇ ئەكسىنچە كىشىلەرنى ئۆزىنى قوللاشقا دەۋەت قىلىدى ،دەپ قارىلىدۇ . مەنبەلەردە بۇ پىرقىنىڭ تەلىماتلىرى توغرىسىدا ئوخشىمىغان مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن . زەممىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بەزىلىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن ئەلىنىڭ ھەر ئىككىسىنى پەيغەمبەر، دەپ قارىشىدۇ ، ھەتتا ئىلاھىي ئىھكاملاردا ئەلىنى مۇھەممەدپەيغەمبەردىن ئۈستۈن كۆرىدۇ (بۇ تارماق ئەينىيە، دەپ ئاتىلىدۇ) . يەنە بەزىلىرى نەبى (مۇھەممەد پەيغەمبەر) نى ۋەلى ئىمام (ئىمام ياردەمچىسى ـ ئىلىباۋ ئىبنى زەرائى) غا قارىغاندا مۇقەددەمدۇر، دەپ ھېسابلىشىدۇ (ئۇلار مىمىيان، دەپ ئاتالغان) . ئۇچىنچى بىر تارمىقى بەش نەپەر ــ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام، ئەلى ، فاتىمە ، ھەسەن ۋە ھۈسەينلەرنىڭ ھەممىسى پاك ۋە ئىلاھىيدۇر ،دەپ قارايدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، يوقىرىدا ئىسمى ئاتالغانلارنىڭ ھەممىسىگە ئىلاھىي روھ ئوخشاش مىقداردا ھولۇل بولغان ، ھېچقايسىسىنىڭ باشقىلاردىن ئارتۇق تۇرىدىغان تەرىپى يوق (بۇ تارماق مۇخەممەسىيە نامى بىلەن تونۇلغان) . زەممىيەنىڭ يەنە ئەلىيەۋىيە ۋە ئەلىيەنىيە دېگەن ناملىرىمۇ بار . ئەلىيە بىر خىل سۆ قۇشىنىڭ نامى بولۇپ ، زەممىيەنىڭ مەنىۋي يېتەكچىسى بەششار شەئىرى (786 ــ يىلى قازا قىلغان) غا سىڭۈل قىلىنغان . ئۇ شىئەلەرنىڭ چەكتىن ئاشقان (ئىفراتى) پىرقىلىرىنىڭ ئەشەددىي تەرغىباتچىلىرىدىن بىرى بولۇپ ، مۇھەممەد

پەيغەمبەرنىڭ ئىلاھىيلىقىنى رەد ئېتىپ ، ئۇنى ئەلىنىڭ رەسۇلى، دەپ قارايدۇ . كېيىنچە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئىلاھىيلىقىنىڭ ئوخشىمىغان شەكىللەردە زوھۇر قىلىدىغانلىقىنى تەرغىب قىلىش بىلەن شوغۇللىنىدۇ .

تارىخچىلاردىن مۇھەممەد شەھرىستانى بىلەن ئابدۇلقاھىر باغدادى زەممىيە ئەقىدىلىرىنى ئۇلاردىكى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا بولغان بەھۇرمەتلىك تۇيۇيلى ئىسلام پىرقىلىرىنىڭ سىرتىغا چىقىرىۋېتىدۇ . ئۇلار ئىبنى ھەزم ئىسھاق ئىبنى مۇھەممەدنى زەممىيەنىڭ ئىلاھىيەتشۇناسلىرى، دەپ قارايدۇ . ھازىر بۇ پىرقە پائالىيەتتىن توختىغان بولۇپ ، تەلىماتلىرىدىكى بەزى نۇقتىلار ئەلى ئىلاھىيان تەرەپدارلىرىنىڭ ئەقىدىلىرىدە ساقلىنىپ كەلمەكتە .

زۇرارىيە ـــ شىئەنىڭ غۇلات پىرقىلىرىدىن بىرى بولۇپ ، زۇرارە ئىبنى ئەيەن (767 ـ يىلى قازا قىلغان) ئۇنىڭ ئاساسچىسى ھېسابلىنىدۇ . بۇ پىرقە 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پەيدا بولغان بولۇپ ، تارىختا ئۇ زۇرارىيە ، تەممىيە ناملىرى بىلەنمۇ ئاتالغان . زۇرارە ئۆز زامانىسىنىڭ تونۇلغان فەقىھى ، شائىرى ۋە ئالىملىرىدىن ئىكەن . ئۇ ئاۋۋال ئابدۇللاھ ئىبنى جەئفەرنىڭ ئىمامىلىقىنى قوبۇل قىلىپ ، كېيىن شەرىئەتكە ئائىت بىر نەچچە مەسىلە ئۈستىدىكى مۇنازىرىدە ئۇنىڭ ئاجىز كۆرۈپ ، مۇسا ئىبنى جەئفەرنىڭ ئىمامىلىقىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ . مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، كېيىنچە مۇسا كازىمنىڭ ئىمامىلىقىنىمۇ رەد ئېتىپ ، ئۆز پىرقىسىنى تەسىس قىلىدۇ . ئۇ فىقھ ۋە شەرىئەتكە ئائىت نۇرغۇن ئەسەرلەرنىڭ ئاپتۇرى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئىچىدە مۇھىمراقلىرى « كىتابۇل ئىستىتائەت » ۋە « ئەل جەبەر » قاتارلىقلاردۇر . ئۇ ئاللاھ ئەزەلدىنلا تېرىك ، مەڭگۈلۈك ، قۇدرەتلىك ، ھەممىنى ئاڭلىيالايدىغان ۋە كۆرەلەيدىغان ، مۇرىد (ئىرادەتمەن) دېگەندەك سۈپەتلەرگە ئىگە ئەمەس ئىدى ، بۇ سۈپەتلەرنى ئۇ كېيىنچە ئۆزىگە لايىق كۆرگەن ، دەپ قارايدۇ . بۇ پىرقە ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ

به زی ئەقىدىلىرى شىئە تەلىماتلىرىدا ساقلانماقتا .

زىرارىيە ـــ جەبەرىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، زىرار ئىبنى ئەمر كازى (728 – 815) ئۇنىڭ ئاساسچىسى ھېسابلىنىدۇ . زىرار ئاۋۋال مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ ئىلاھىيەتشۇناسى سۈپىتىدە داڭ چىقىرىدۇ . ئۇ ۋاسىل ئىبنى ئەتا بىلەن بىرگە مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ ئەھكاملىرىغا ئائىت نۇرغۇن مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىدۇ . كېيىنچە مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى بىلەن قىسمەن مەسىلىلەردە ئورتاق قاراشقا ئىگە بولالمايى ، بەرمەكسىلەرنىڭ تۇرلۇك يېغىلىشلىرىغا پائال قاتنىشىدۇ. مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ رافىزىيە ، خارىجىيە ۋە مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرىنىڭ تۇرلۇك كۆز قاراشلىرىنى رەد ئېتىشنى مەزمۇن قىلغان ئوتتۇزدىن ئارتۇق ئەسەر يازغان .

زىرارىيە تەرەپدارلىرى خۇدانىڭ سۈپەتلىرىنى رەد ئېتىپ ، پەقەت ئۇنىڭ ئالىم ۋە قادىر دېگەن سۈپەتلىرىنىلا ئېتىراپ قىلىشىدۇ . ئۇلار ئاللاھنى ئۆزىدىن باشقا ھېچكىم بىلەلمەيدىغان بىر ماھىيەتكە ئىگە، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە ئاللاھ ئۆز روھىنى بىرەر دەلىل ياكى خەۋەرگە ئاساسەن ئەمەس ، بەلكى شەھادەتكە ئاساسەن بىلىدۇ . زىرار ئىنسانلارغا ئاشۇ ماھىيەتىنى تونۇتۇش ئۈچۈن ، ئۇلارنىڭ بەش خىل سېزىم ئەزاسىغا يەنە بىر خىل سېزىم ئەزاسىنى كۆپەيتىپ ، ئىنسانلار جەننەتتە ئاشۇ سېزىمغا تايىنىپ ئاللاھنىڭ ماھىيىتىنى دەرك ئېتەلەيدۇ، دەپ تەكىتلەيدۇ . ئۇ ئىنسانلارنىڭ پائالىيەتلىرى ئاللاھنىڭ خاھىشى بويىچە ئېلىپ بېرىلىدۇ، دەپ قارايدۇ . ئۇ مۇئتەزىلە چىلەر بىلەن ئىختىيار ۋە قۇدرەتنىڭ ھەرىكەتتىن ئىلگىرى مەۋجۇت ئىكەنلىكى مەسىلىسىدە پىكىرداش بولۇپ ،ئۇ ئۇنىڭغا قۇدرەت ھەرىكەتتىن ئىلگىرى ، ھەرىكەت بىلەن بىللە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىۋېرىدۇ، دېگەن يېڭى مەزمۇننى قوشقان . زىرارىيە تەرەپدارلىرى نەججارىيە تەرەپدارلىرىنىڭ جىسىم شەكىللەرنىڭ بىرلىكىدىن ھاسىل بولىدۇ، دېگەن قارىشىنى قوبۇل قىلمىشقان .

زىرار ئىبنى ئەمر قازا قىلغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن ئەبۇيەھيا ھەفسى فەرد ئۇنىڭ تەلىماتلىرىنى داۋاملاشتۇرىدۇ . ئۇمۇ ئۇستازىغا ئوخشاشلا دىنىي ــ نەزەريىۋىي مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىپ ، نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازىدۇ . بۇ جەريانداۋ ئۇ مىسىردىن بەسرەگە كېلىپ ، مۇئتەزىلەچىلەرنىڭ قاراشلىرى بىلەن تونۇشىدۇ . ئەبۇھۇزەيل ۋە شافېئىي بىلەن تەقدىر ۋە ئىرادە ئەركىنلىكى مەسىلىلىرىدە قاتتىق مۇنازىرىلەرنى ئېلىپ بارىدۇ . زىرارنىڭ پەرزەنتلىرىمۇ ئۇنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ، زىرارىيە تەلىماتلىرىنى تەرغىب قىلىش بىلەن شوغۇللىنىدۇ .

سابىقىيە ــ جەبەرىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، تەرەپدارلىرى ئىنسان ھايياتىدىكى سائادەت ۋە بەختسىزلىكنى قىسمەتكە پۈتۈلگەن ، ئەزەلدە مۇئەييەنلەشتۈرۈلگەن ، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلار ئادەمنىڭ ئىككى بۆلەككە بۆلۈنىدۇ : بىرىنچى بۆلىكىگە سائادەتمەنلىكى پېشانىلىرىگە يېزىلغان بەختلىك ئادەملەر كىرىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بۇنداق ئادەملەر گۇناھ سادىر قىلسىمۇ ئۇلارنىڭ بەختى ھېچقانداق تەسىرگە ئۇچرىمايدۇ . ئىككىنچى بۆلىكىگە دەرگاھتىن ئەبەدىي مەھرۇم ، دۇئا ـ تىلاۋەتلەر ئارقىلىقمۇ ھېچقانداق نەپكە ئېرىشەلمەيدىغان ئادەملەر كىرگۈزۈلىدۇ . بۇ تارماق ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان بولسىمۇ ، ئۇلارنىڭ نۇرغۇن تەشەببۇسلىرى بەزى بىر پىرقىلەرنىڭ تەلىماتلىرىدا ساقلانماقتا .

سالىھىيە (ا) ــ **مۇرجىيەنىڭ** تارماقلىرىدىن بولۇپ ، سالىھ ئىبنى ئۇمەر ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلىدۇر . بۇ تارماقتىكىلەردىن مۇھەممەد ئىبنى شەبىب ، ئەبۇشىمر ۋە غەيلان ئىبنى ھىرە قاتارلىقلار (تەقدىر) ۋە ئىرجا (قايتۇرۇش) تەلىماتلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ، ئىمان مەسىلىسىدە مۇرجىيە بىلەن پىكىر ئىختىلاپىغا دۇچ كېلىدۇ . سالىھىيە تەرەپدارلىرىنىڭ پىكرىچە ئىمان ئاللاھنى تونۇش (ئۇنى ياراتقۇچى دەپ بىلىش) تىن ئىبارەتتۇر . بۇ نۇقتىنى تونۇش چۈشەنمەسلىك جاھالەتتۇر . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بىرەرسى ئاللاھنى

سالۇسى سەلاسە (ئۇچتە رايا كار) دەپ ئاتىسمۇ، دىنسىز بولۇپ كەتمەيدۇ ، ئەمما بۇنداق سۆزنى پەقەت دىنسىزلارلا ئېيتىشى مۇمكىن. ئۇلارنىڭ ئاللاھنى تونۇش دىگەن ئۇقۇمى بەندىلەرنىڭ ئاللاھغا بولغان مۇھەببىتى ۋە ئىتائەتمەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ . ئۇلار پەيغەمبەرنى ئىنكار قىلىدىغان ھەرقانداق شەخسنى مۇئمىن ھېسابلىمايدۇ . چۈنكى، ئۇلار بۇنىڭغا پەيغەمبەرنىڭ « مېنى ئېتىراپ قىلمىغانلار ئاللاھنىمۇ ئېتىراپ قىلمىغان بولىدۇ » دىگەن سۆزىنى ئاساس قىلىدۇ . ئۇلار نامازنى ، روزا، زاكات ۋە ھەج قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى خۇداغا بولغان ئىبادەت بولماستىن ، بەلكى تائەتتۇر . ئىبادەت يارانقان ئاللاھغا ئىمان كەلتۈرۈش ۋە ئۇنى تونۇشتۇر . ئىمان كۆپەيمەيدىغان ، ئازلاپمۇ كەتمەيدىغان بىر خىل خىسلەتتۇر . ئىماندىن كېيىن ئىش ـ ھەرىكەت ۋۇجۇدقا كېلىدۇ ،دەپ قارىشىدۇ .

سالىھىيە (2) ـ **زەيدىيەگە** تەۋە ، ھەسەن ئىبنى سالىھ ئىبنى ھەي (719 ـ 784) ئاساس سالغان بىر تارماقمۇ سالىھىيە نامى بىلەن ئاتىلىدۇ . ئۇلارنىڭ تەلىماتى بۇتۇرىيە بىلەن ئاساسەن ئوخشاپ كېتىدۇ . ئىمامىلىققا ئائىت مەسىلىلەردە بۇ تارماق يەنە سۇلەيمانىيە بىلەن پىكىرداش بولۇپ ، ئىمامنى كېچىكىش ئەزالىرىنىڭ سايلىمىدا ۋوجۇتقا چىقىرىشنى تەشەببۇس قىلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ھەسەن ۋە ھۇسەيىننىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ھەرقانداق ئادەم ئەگەر ئۇ ئالىم ، قورقماس ۋە نۇرانە بولسا ئىمام بولسا بولىۋېرىدۇ . ئۇلاردىن بىر قىسمى قامىتىنىڭ كېلىشكەن بولۇشىنىمۇ مۇھىم شەرتلەردىن بىرى، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، ئەگەر بۇنداق شەرتلەر ئىككى كىشىدە تەڭ مەۋجۇت بولسا ، ئۇ ھالدا سىلىشتۇرۇش ئارقىلىق مەلۇم جەھەتتىن باشقىسىغا نىسبەتەن ئەۋزەللىككە ئىگە بولغىنىنى ئىمامىلىققا سايلاش كېرەك . ئەگەر ئۇلار ھەممە جەھەتتىن ئوخشاش ئەۋزەللىككە ئىگە بولسا ، ئۇ چاغدا ئاممىنىڭ سايلىمى ئارقىلىق ئىمامىلىققا سايلىنىشى كېرەك . ئۇلار بىرلا ۋاقىتتا ئىككى دۆلەتتە ئىككى ئىمامنىڭ تەڭ مەۋجۇت بولۇپ تۇرۇشىنى ،

هەربىرىنىڭ ئۆز پۇقرالىرىغا بولغان تۇرلۇك ئەمر - پەرمانلىرىنى راۋا، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلار ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىبنى ئىسلام تارىخىدا ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان شەخس، دەپ ھېسابلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئەلى ئۆز ئىختىيارى بىلەن ھوقۇقىدىن ۋاز كېچىپ ، خەلىپىلىكنى (ئىسلامىيەتنى) باشقىلار (ئەبۇبەكر ، ئۇمەر ۋە ئۇسمان) غا ئۆتۈنۈپ بەرگەن . مەنبە لەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، مەزكۇر تارماقتىكىلەر ئەسلى مەسلىسىدە مۇئتەزىلە چىلەر بىلەن ئوخشاش قاراشتا بولۇپ ، ئۇلار ئۆز ئىسلامىرىنى شىئەلەرنىڭ ئىسلامىرىدىن كۆپرەك ئىھتىرام قىلىشقان ، فەرئ (ئەسلىدىن بارلىققا كەلگەن) مەسىلىرىدە ھەنەفىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ، ۋە باشقا مەسىلىرىدە شىئە ۋە شافېئىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ھەمئەقىدە بولغان .

سالىھىيە (3) ــ **خارىجىيە**نىڭ سالىھ ئىبنى مۇسەررەھ تەمىمى ئاساس سالغان تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، تارىختا شەبىبىيە (يەنە بىر ئاساسلىق ۋەكىلى شەبىب ئىبنى يەزىد شەيبانى) نامى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . تارىخىي مەنبەلەردە بۇ تارماقنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدا ئوخشىمىغان مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن . بەزى مەنبەلەردە ئۇنى **سۇفرىيە**دىن بۆلۈنۈپ چىققان، دەپ قارالسا ، يەنە بەزىلىردە **ئەزرەقىيە**دىن بۆلۈنگەن، دېيىلىدۇ . بەزى مەنبەلەر ھەتتا ئۇنى مۇستەقىل بىر پىرقە سۈپىتىدە تونۇشتۇرىدۇ . مەزكۇر تارماق تەرەپدارلىرى ئۇمەۋىيىلەر خەلىپىلىكىنىڭ ئابدۇلمەلىك ئىبنى مەرۋان خەلىپە بولۇپ تۇرۇۋاتقان دەۋرده كۇفەده بىر قېتىم يېغىلىق قوزغاپ، تېزلا مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ . سالىھ ئىبنى مۇسەررەھ بۇ قېتىمقى توقۇنۇشتا جاراھەتلىنىپ ، پالەچ بولۇپ قالىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ باشلامچىلىق ئورنىنى شەبىب ئىبنى يەزىدگە ئۆتكۈزۈپ بېرىدۇ . ئۇ ئۇستازىنىڭ يولىنى داۋاملاشتۇرۇپ ، سالىھ ئىبنى مۇسەررەھگە ئەگەشكۈچى ئايالالارمۇ ئىمام بولالايدۇ، دەپ ئېلان قىلىدۇ . ئۇنىڭ بۇ قارارنى چىقىرىشىدىكى مەقسىتى ئۆز ئايالىنىڭ ئىمام بولۇشىغا يول ئېچىش ئىكەن . شەبىب ۋاپات بولغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئايالى غىزالە

هەقىقەتەن ئىمام بولىدۇ ۋە ئۇمۇ بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلىدۇ.

سامىتىيە ــ رافىزىيەنىڭ يەھيا ئىبنى ئەبىسۇمەيت (شۇمەيت) ئاساس سالغان بىر تارمىقى بولۇپ ، بۇ پىرقىنىڭ نامى تارىختا **سۇمەيتىيە** ، **شامىتىيە** ، **شۇمەيتىيە** ناملىرى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . بۇ تارماقتىكىلەر مۇھەممەد ئىبنى جەئفەرنىڭ ئىمامىلىقىغا قايىل بولۇپ، ئۇلار جەئفەر سادىقنىڭ ئۆلۈپ كەتكىنىگە ئىشىنىدۇ ھەمدە ئۇلار جەئفەر سادىق ئىمامىلىقنى مۇسا كازىمگە ئەمەس ، بەلكى ئوغلى مۇھەممەدگە ۋەسىيەت قىلىپ قالدۇرغان، دەپ دەۋا قىلىشىدۇ .

تارىخچىلاردىن مۇسا نەۋبەختىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، مۇھەممەد ئىبنى جەئفەر تېخى بالا ۋاقتىدا بىر قېتىم دادىسىنىڭ ھوزۇرىغا كىرمەكنى ئىزدەپ ئۇنىڭ ھوجرىسىغا يول ئالغاندا دادىسى ئۇنى قارشى ئېلىشقا چىقىپ ، ئېتەكلىرىگە سۆيۈپ ، باش ـ كۆزلىرىنى مېھرىۋانلىق بىلەن سىلاپ ، ئۇنى باغرىغا چىڭ بېسىپ شۇنداق دېگەنىكەن : « سېنىڭ بىر ئوغلۇڭ بولىدۇ ، ئۇنىڭغا مېنىڭ نامىمنى قويغىن . چۈنكى، ئۇ ماڭا ۋە ئاللاھنىڭ رەسۇلىغا ئوخشايدۇ » . سامىتىيە تەرەپدارلىرى ئىمام مەھدى ۋە مۇنتەزەر (غايىپ بولۇپ ئاخىر بىر كۈنى يەنە ئادالەت ئورنىتىش ئۈچۈن پەيدا بولىدىغا ئىمام) مۇھەممەد ئىبنى جەئفەرنىڭ ئەۋلادىدىن چىقىدۇ ، دەپ دەۋا قىلىشقانىكەن . مەلۇماتلارغا قارىغاندا مۇھەممەد ئىبنى جەئفەرنىڭ ئۆزىمۇ ئىمامىلىقنى قولغا كەلتۈرۈش يولىدىكى ئاشكارا كۆرەشنى ياقىلىغۇچىلاردىن ئىكەن . 814 ـ يىلى ئۇ خەلىپە مەئمۇنگە قارشى قوزغىلاڭ كۆتەرمەكچىمۇ بولغان، ئەمما قانداقتۇر بىر ئىشلىرى ئەپلەشمەي توختاپ قالغانىكەن . مەئمۇن ئۇنى ئەسىرگە ئېلىپ ئۇرددا ئىشلەتكەن.

مەنبەلەردە شائىر مەئدەنمۇ سامىتىيە تەرەپدارى، دەپ قارىلىدۇ . ئۇ قەسىدە يېزىپ، شىئەلەرنىڭ چەكتىن ئاشقان بەزى پىرقىلىرىنىڭ تۈرلۈك قاراشلىرىنى قاتتىق تەنقىد قىلغان شەخسىلەردىندۇر . ئۇ سامىتىيە تەلىماتلىرىنىمۇ خېلى تەپسىلى شەرھلەپ ، نۇرغۇن

ئەسەرلەرنى يازغان . سامىتىيە ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان .

سەئالىبە ــ سەئلەبىيەگە قارالسۇن .

سەبائىيە ــ شىئەگە تەۋە پىرقىلەردىن بىرى بولۇپ ، ئابدۇللاھ ئىبنى سەبا ئۇنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . سەبائىيە ئەڭ دەسلەپتە ئەلىگە نىسبەتەن ھەددىدىن زىيادە چوقۇنۇش يولىنى تۇتۇپ، پەرەزگە تايانغان ھالدا ئۇنى ئىمام دەپ تونۇشقان ۋە ئەلىنىڭ ھاياتىغا دائىر نۇرغۇن مۇبالىغە خاراكتېرلىك رىۋايەتلەرنى توقۇپ تارقاتقان . مەنبەلەردە بۇ پىرقە شىئە مەزھىپىگە تەئەللۇق تۇنجى غۇلات (چەكتىن ئاشقان) پىرقە، دەپ تونۇشتۇرۇلىدۇ . كېيىنچە ئۇ يەنە ئۆز ئىچىدىن بىرنەچچە تارماققا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ . مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، بۇ پىرقىنىڭ ئاساسچىسى ئىبنى سەبا ئەسلى يەھۇدى بولۇپ ، كېيىن ئىسلامنى قوبۇل قىلغان . ئۇ تەۋراتتىكى مەلۇماتلارنى ئاساس قىلغان ھالدا ھەرقانداق پەيغەمبەرنىڭ ئورۇنباسارى ياكى يارەمچىسى بولىدۇ ، ئىسلامدا ئەلى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ ۋەسىيەتلىرىنى ئىجرا قىلغۇچىدۇر، دەپ تەكىتلىگەن . ئوتتۇرا ئەسىردىكى تەتقىقاتچىلار ئۇنىڭ يوقىرىدىكىگە ئوخشاش سۆزلىرىگە ئاساسەن ، شىئەگە تەۋە غۇلات پىرقىلەرنىڭ ئەقىدىلىرىدە يەھۇدى دىنىنىڭ تەركىپلىرىمۇ مەۋجۇت، دەپ قارىغان .

ئىبنى سەبا ئەبۇبەكىر ، ئۇمەر ۋە ئۇسمانىنى ئەلىگە خىيانەت قىلغۇچىلار، دەپ قاراپ ، ئۇلارنى ئوچۇقتىن ئوچۇق ھاقارەتلەپ ، ئۇلارنىڭ خەلىپىلىكىنى ناھەق ۋە قانۇنسىز ھېسابلىغان . ئۇ ئۆزىگە ئەگەشكۈچىلەر بىلەن بىرگە ئەلىنى خۇدالىق دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ ، « ئەلى سەن سەندۇرسەن » (ئەلى سەن خۇدادۇرسەن دېگەن مەنىدە) دېگەنىكەن . ئەلى سەبائىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بۇنداق سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇغان . ئۇلار كۆيدۈرۈلۈۋاتقاندىمۇ « ئەلى سەن خۇدا دۇرسەن ، چۈنكى پەيغەمبەر خۇدا بەندىلىرىنى ئوتتا كۆيدۈرۈپ ، ئاخىرەتكە يوللايدۇ، دەپ ئېيتقان » دەپ توۋلاشقان . ئەلى سەبائىيە

تەرەپدارلىرىنىڭ شامدىكى ئاھالىلار ئارىسىدىكى پەۋقۇلئاددە نوپۇزى ۋە ئۆز ئەتراپتىكىلىرى بىلەن بولغان بەزى ئىختىلاپلاردىن ئەندىشە قىلىپ ، ئىبنى سەبانى مەدائىنگە (ئىراقتا) پالىۋېتىدۇ . كېيىن ئىبنى سەبا ئەلىنىڭ قەتلى قىلىنغانلىقىنى ئاڭلىغاندا ، ئۇنىڭ ئۆلگەنلىكىنى ئىنكار قىلىپ ، « ئەلى خۇددى ئەيسا ئىبنى مەريەمگە ئوخشاشلا ئاسمانغا چىقىپ كەتتى ، قەتلى قىلىنغۇچى ئەلىنىڭ سۈرىتىگە كىرىۋالغان شەيتاندۇر » دەپ تۇرۇۋالىدۇ . سەبائىيە تەرەپدارلىرى ئىسلامدا تۇنجى بولۇپ رىجئەت (قايتىپ كېلىش) تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئەلى ئۆلمىگەن ، ئۇ تېخى تىرىك ، ئۇ مۇنتەزەر ۋە مەھدى ئىمام (غايىپ بولغان ۋە كۆتۈلۈۋاتقان ئىمام) دۇر . ئۇنىڭ ۋۇجۇدى ئىلاھىي تەركىبلەرگە ئىگە، ئۇ ئاخىر بىر كۈنى زېمىنگە قايتىپ ، دۈشمەنلىرىدىن قىساس ئالىدۇ ۋە يەر يۈزىنى ئىنساپ ھەم ئادالەت نۇرلىرى بىلەن نۇرلاندۇرىدۇ . سەبائىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بىر قىسمى يەنە ئەلى بولۇتلارغا يوشۇرۇنغان ، ئاسمانىنىڭ گۈلدۇرلىشى ۋە چاقماقنىڭ چېقىشى ئۇنىڭ كايىشى ياكى تەبەسسۇمىنىڭ ئىپادىلىنىشىدۇر ، دەپ قارىشىدۇ . « ئەت ـ تەئرىفات » ناملىق ئەسەرنىڭ ئاپتورى مىسىردا بىر قېتىم يامغۇر ياغقان چاغدا بالىلارنىڭ كوچىلاردا ئەلىنىڭ بەرىكىتى زىيادە بولسۇن، دەپ ۋاقىرىشىپ يۈگۈرۈشۈپ يۈرگىنىنى كۆردۈم ، بۇ ئادەتنىڭ ئۇيەردە قانداق پەيدا بولۇپ قالغىنىغا ئەقلىم يەتمىدى، دەپ يازىدۇ . ئۇيەنە شۇكىتابىدا سەبائىيە تەرەپدارلىرى چاقماق چاققاندا : « ئەي ئەمرۇلمۇئمىنىن ، ساڭا سالام ! » دەپ تۇۋلىشىدۇ، دېگەن مەلۇماتنىمۇ تىلغا ئالىدۇ . سەبائىيە تەرپدارلىرى جىسمىنىڭ قايتا تېرىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئۆلۈكلەر قايتا تېرىلىشتىن ئىلگىرى بۇ دۇنياغا قايتىپ كېلىدۇ . ئۇلار ئىمامىلارنىڭ رىجئەت قىلىدىغانلىقىغا ، ئىلاھىي تەركىبلەرنىڭ ئۇلارنىڭ جىسمى ۋە قەلبىگە كۆچۈپ كىرىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ . ئوتتۇرا ئەسىردىكى بەزى تارىخچىلار ئىسلامدا مۇشەببەھىيەنىڭ

ۇنۇجۇدقا كېلىشىنىمۇ ئىبنى سىنا بىلەن مۇناسىۋەتلىك، دەپ قارىشىدۇ. مەزكۇر پىرقە ھازىر مەۋجۇت بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ نۇرغۇن قاراشلىرى شىئەگە تەۋە باشقا پىرقىلەر (**زەيدىيە**، **ئىسناشەرىيە** گە ئوخشاش) نىڭ تەلىماتلىرىدا ساقلانماقتا.

سەباھىيە ــ ئىسمائىلىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ھەسەن سەبىياھنىڭ بەزى ئەقىدىلىرىنى ياقلىشىدۇ، ئۇلار ئىمام ئاۋامنىڭ خۇدانى تونۇشىدا مۇئەللىم بولۇشى، خەلق ئۇلارنىڭ تەربىيىسى ئارقىلىق تېگىشلىك مەلۇماتقا ئىگە بولۇشى كېرەك، دەپ قارىشىدۇ. بۇ خىل قاراشقا ئاساسەن ئۇلار تارىختا **تەئلىمىيە** نامى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ. سەباھىيە ئىراندا ھىلاكۇخان ھاكىمىيىتى بېشىغا چىققۇچە ناھايىتى كاتتا نوپۇزغا ئىگە بولىدۇ. ھىلاكۇخان ھاكىمىيەتكە ئولتۇرغاندىن كېيىن بۇ تارماق ئەزالىرى چېچىلىپ كېتىدۇ ۋە ئىرانىنىڭ ئەتراپى ھەم چەت رايونلىرىدىلا بىر قىسمى ساقلىنىپ قالىدۇ. كاچارىيلار دەۋرىدە سەباھىيەنىڭ نوپۇزلۇق ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان ئاقاجان مەھەللاتىنىڭ ئىراندىن ئايرىلىپ، ياقا يۇرتلارغا كېتىشى بىلەن بۇ تارماقنىڭ ئىراندىكى تەسىرىمۇ تەدرىجى سۇسلىشىپ يوقاپ كېتىدۇ. ئەمما، باشقا مەملىكەتلەردە، جۈملىدىن ھىندىستاندا بۇ تارماق تەرەپدارلىرى خېلى كۆپ ساندا ساقلىنىپ قالىدۇ.

سەبئىيە ــ شىئەنىڭ ئىمامىلارنىڭ سانىنى يەتتىگە يەتكۈزۈپ توختاپ قالغان بىر قىسىم پىرقە ۋە تارماقلىرىنىڭ ئومۇمىلاشتۇرۇلۇپ ئاتىلىشى. ئىسلام تارىخىدا ئۇ يەنە سەبئىيە شىئەلەر (يەتتە ئىمامىلىق شىئەلەر) نامى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ. سەبئىيەگە تەۋە بارلىق پىرقىلەر ۋە تارماقلار ئىسمائىلىيەدىن بۆلۈنۈپ چىققان. شىئەرنىڭ قارىشىچە، ئىلاھىي تەدبىرلەرگە ئاساسەن ئىمامىلىق ئاتىدىن بالىغا قالىدۇ. 762 - يىلى جەئفەر سادىق (ئالتىنچى ئىمام) نىڭ چوڭ ئوغلى ئىسمائىل ئىمام بولغاندا، جەئفەر سادىق تېخى ھايات بولۇپ، شىئەلەر داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىلەرنىڭ بۇزۇلۇپ

كېتىشىدىن ئەنسىرىشىدۇ . ئۇلارنىڭ بىر قىسمى جەئفەر سادىقنىڭ باشقا بىر ئوغلى مۇسا كازىمنى يەتتىنچى ئىمام، دەپ ئېلان قىلىشىپ ، شۇنىڭ بىلەن ئىمامىلىقنى ئاخىرلاشتۇرۇدۇ . يەنە بىر قىسىملىرى جەئفەر سادىقنىڭ باشقا ئوغۇللىرى ـ ئابدۇللاھ ۋە ئەلىنى ئۆز ئالدىغا يەتتىنچى ئىمام ، دەپ ئېلان قىلىشىدۇ . شۇنداق قىلىپ ئىسمائىلنىڭ ھەربىر قېرىندىشى ئىمام دەپ ئېلان قىلىنىپ ، ئۇلارنىڭ نامىدا مۇستەقىل ئايرىم تارماقلار ۋوجۇدقا كەلتۈرۈلۈدۇ . شىئەلەرنىڭ بىر قىسمى ئەسلىدىكى يەتتىنچى ئىمام ئىسمائىلگە بولغان ئېتىقادىنى سادىقلىق بىلەن ساقلاپ ، ئۇنىڭ دادىسىدىن ئىلگىرىلا قازا قىلغانلىقىنى ئىنكار قىلىشىدۇ . سەبئىيەچىلەردىن يەنە بىر قىسمى ئىمامىلىقنى ئىسمائىلنىڭ ئىمامى تام (كامىل ئىمام) ۋە قائىمۇززەمان لەقىمى بىلەن تونۇلغان ئوغلىگە مەنسۇپ، دەپ قارىشىدۇ . سەبئىيە تەرەپدارلىرىنىڭ كۆپ قىسمى ۋەقفىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاش قاراشقا ئىگە . بەزى مەنبەلەردە سەبئىيە بىلەن ئىسمائىلىيە بىر پىرقە ، ۋە يەنە بەزى مەنبەلەردە **قەرمەتىيە** ، **فاتىمىيە** ، **ھەشىشىيە** ، **دۇرۇزىيە** ، **نۇسەيرىيە** قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئىسمائىلىيە بىلەن سەبئىيەدىن بۆلۈنۈپ چىققان، دەپ تونۇشتۇرۇلىدۇ . سەبئىيە خاراكتېر جەھەتتىن دىنىي ــ سىياسىي پىرقە بولۇپ ھېسابلانسىمۇ، مەنبەلەردە ئۇلارنىڭ دىنىي ئەقىدىلىرى ھەققىدە يېتەرلىك مەلۇمات يوق . قىسمەن مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلار سۈدۈر (يارىلىش) نە زىرىيسىنى ياقىلىغۇچىلار بولۇپ، ئۇنى تۆۋەندىكى تەرتىپ ـ باسقۇچلارغا بۆلگەن: ئاللاھ ، ئەقلى كۇل ، نەفسى كۇل ، ھەيۇلايى ئەۋۋەل (تۇنجى ماددا) ، مەكان يا مەلا (ماكان ياكى تولۇقلۇق ، توشۇپ كەتكەن بوشلۇق) ، زامان يا خەلە (زامان ياكى توشمىغان بوشلۇق) ، ئالەمى ئەرزى (تۇپراق ئالىمى) ۋە ئىنسان . كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك ئۇلارنىڭ بۇ تەلىماتى يەتتە دەرىجىلىك سان (رەقەم) غا ئاساسلانغان . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئەنبىيا ياكى ناتىق (سۆزلىگۈچى ــ پەيغەمبەر مەنسىدە) لارنىڭ سانىمۇ يەتتە

(ئادەم ئەلەيھىسسالام ــ تۇنجى ناتىقتۇر . نۇھ ، ئىبراھىم ، مۇسا ، ئەيسا ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە مۇشەممەدى تام) بولۇپ ، ئۇلار ئىنسانلارنى ھىدايەت قىلىش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن . ھەر ناتىق ئۆزىنىڭ سامىت (سۆزلىمەس ، جىم) بولغان جۈپتىگە ئىگە ، ئۇلارنىڭ سانىمۇ يەتتە (شىس ، سام ، ئىسمائىل ، ھارۇن ، بۇتروس ، ئەلى ۋە ئابدۇللاھ ئىبنى مەيمۇنگە ئوخشاش سەبئىيەدەك پىرقىلەرنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئاساسچىلىرى ۋە باشقىلار) دۇر . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ناتىق تەلىماتىنىڭ سامىتقا بولغان رولى تەنھا باتىنىي (يوشۇرۇن) تەلىم ئارقىلىق ئەمەلگە ئاشىدۇ ھەم سامىت بۇنىڭدا يەتتە باسقۇچنى بېسىپ ئۆتۈشى كېرەك . بۇنىڭ ئىچىدە ئەڭ مۇھىمى ھۇججەت ۋە دائىيدۇر .

ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشى مەسلىسىدە سەبئىيەگە تەۋە تارماقلار بىلەن ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىسىدا ئاساسەن پەرق يوق . ئۇلارنىڭ ھەممىسى يەتتە دېگەن رەقەمنى مۇقەددەس، دەپ قارايدۇ . سەبئىيە چىلەرنىڭ تەلىمۇ يەتتە باسقۇچتىن ، يەنى تەفەررۇس (كۆزىتىش) ، تەئىنىس (تونۇشۇش) ، تەشكىك (شۇبھىلىنىش) ، رەبت (باغلىنىش) ، تەئىلىق (ئېسىلىش) ، تەدلىس (قۇرئاننى شەرھلەش) ۋە تەئىسىس (چېڭىتىش ، مۇقىملاشتۇرۇش) دىن تەركىب تاپىدۇ . ئۇلار « قۇرئان كەرىم » دىكى مەنىسى ئانچە ئېنىق بولمىغان ئايەتلەرگە كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىشكەن . شۇڭا ، سۈننەت ئەھلى ئۇلارنىڭ يوقىرىدىكىدەك تەشەببۇسلىرىنى يەھۇدى دىنىنىڭ تەركىبلىرىگە ئىگە، دەپ قارىغان . شىئە مەزھىپىدىكى بەزى ئۇلىمالارمۇ ئۇلارنى ئىسلام چېكىدىن ئېشىپ كەتكەنلەر دەپ ، ئۇلارغا كەمسىتىش نەزىرى بىلەن قارىغان . ئوتتۇرا ئەسىر تارىخچىلىرى ئاساسدا ئۇلارنى دەھرىيلەر ، دەپ ئاتاتىغۇچىلارمۇ بولغان .

سەبئىيە ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان ، ئەمما ئۇلارنىڭ نۇرغۇن تەشەببۇسلىرى ۋە تەسىرى ئىسلامنىڭ بەزى پىرقە ، تارماقلىرىنىڭ تەلىماتلىرىدا ھېلىمۇ ساقلانماقتا .

سەربەداريە ــــ ئىرپان خۇسۇسىيىتىگە ئىگە دىنىي ـ سىياسىي ھەرىكەت بولۇپ ، 14 ـ ئەسىردە خۇراساندا مەيدانغا كەلگەن ۋە قىسقا ۋاقىتتىلا ئىراننىڭ كۆپلىگەن شەھەر يېزىلىرىغچە تارقالغان . 14 ـ 16-ئەسىرلەردە فېئودالىق زۇلۇمنىڭ كۈچىيىشىگە ئەگىشىپ ، بىر قاتار مەملىكەتلەردە دېھقان ۋە ھۈنەرۋەنلەرنىڭ قوزغىلاڭلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن پارتلايدۇ . شۇنىڭ تۈرتكىسىدە سەربەداريە ھەرىكىتىمۇ خۇراساندا (1337 ـ 1381) ، سەمەرقەندە (1365 ـ 1366) ، كىرماندا (1373) گېلان ۋە مازەندارانداا (1405 ـ 1406) ۋە باشقا شەھەرلەردە مەيدانغا كېلىدۇ . بۇ ھەرىكەتلەرنىڭ يېتەكچىسى بىر قاتار دەرۋىشلىك تەرىقىتىنىڭ ئاساسچىسى بولغان شەيخ خەلىپە بولۇپ ، ئۇ دەسلەپ سەبزەۋارغا كېلىپ ، ئىمامىلىق شىئەلەر ئارىسىدا ئۆز قاراشلىرىنى تەرغىپ قىلىدۇ ، سۇننىي فەقىھ (قانۇنچى) لەرنىڭ قارشىلىقى ۋە توسقۇنلۇقىغا ئۇچرايدۇ ، شۇنىڭدىمۇ ئۇنىڭ شۆھرىتى تېزلا ئېشىپ ، ئەتراپقا داڭقى پۇر كېتىدۇ . كېيىنچە ئۇ باشقىلار تەرىپىدىن ھېچكىمگە مەلۇم بولمىغان سىرلىق بىر تۈستە ئۆلتۈرۈلۈدۇ .

خەلىپىنىڭ ۋاپادار شاگىرتلىرىدىن بىرى بولغان ھەسەن جۇرى سەربەداريەچىلەرنىڭ باشلامچىلىق ۋە زىپىسىنى ئۈستىگە ئالىدۇ . ئۇ نىشاپۇرغا بېرىپ ، بىر مەزگىل سەربەداريە ئەقىدىلىرىنى تەرغىپ قىلىش ، تارقىتىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . ئۇ شۇ يەردە تەرەپدارلىرىنى توپلاپ ، فېئودالىلارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈشكە تەييارلىنىدۇ . بۇ قوزغىلاڭ دەسلەپتە خۇراسانىنىڭ بەشتەن دېگەن يېرىدە باشلىنىدۇ . قوزغىلاڭچىلار يا زۇلۇمنى يوقىتىمىز، يا بېشىمىزنى دارغا تاپشۇرىمىز، دەپ قەسەم ئىچىشىدۇ . ئوتتۇرا ئەسىر تارىخچىلىرىدىن خاندەمىر قوزغىلاڭچىلارنىڭ قەسەم سۆزلىرى توغرىسىدا سۆزلەپ ، مۇنداق خاتىرىلەرنى قالدۇرىدۇ : ئۇلار ئېيتىدۇلەركى « مەردلىك بىلەن باشنى دارغا تاپشۇرۇش نامەردلىك بىلەن قەتلى قىلىنغاندىن مىڭ مەرتە ئەۋزەلدۇر » . قوزغىلاڭ باشلىنىشى بىلەنلا تېز سۈرئەتتە كېڭىيىپ ، ئۇنىڭ ئوتى سەبزەۋار ۋە

ئەسىفەرائىن قاتارلىق شەھەرلەرگىمۇ تۇتىشىدۇ . بىر چوڭ يەر ئىگىسىنىڭ ئوغلى بولغان ئابدۇررەززاق قوزغىلاڭغا رەھبەرلىك قىلىدۇ . كىچىك فېئودالالارمۇ بۇ قېتىمقى قوزغىلاڭغا ئاكتىپلىق بىلەن قاتنىشىدۇ . قوزغىلاڭچىلار موڭغۇل قوشۇنلىرىنى ئارقا - ئارقىدىن مەغلۇب قىلىپ ، نىشاپۇرنى قولغا كىرگۈزۈۋالىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن تۇس ، مەشھەد ، گۇرگان قاتارلىق شەھەرلەرنىمۇ ئۆز ئىلكىگە ئالىدۇ . بۇنداق قوزغىلاڭلار مازەندارانى ، سەمەرقەند ، كىرمان قاتارلىق شەھەرلەردىمۇ پارتلايدۇ .

قوزغىلاڭ نەتىجىسىدە ئۇلارنىڭ دۆلىتى ۋوجۇدقا كېلىپ ، 1337 - يىلىدىن 1381 - يىلىغىچە سەلتەنەت سۈرۈدۇ . يېرىم ئەسىرگە يېقىن ۋاقىت ئىچىدە سەربەدارىيەنىڭ 10 نەپەر ئەمىرى (ئابدۇررەززاق ئىبنى فەزلۇللاھ ، ۋەجھۇددىن مەسئۇد ، ئايتېمۇر مۇھەممەد ، كىلاۋا ئىسفەندىيار ، فەزلۇللاھ ، شەمسۇددىن ئەلى ، يەھيا ، زۇھەيرۇددىن ، ھەيدەر ، قەسساب ، ھۆسەين دامغانى ، ئەلى مۇئەييەد) ئارقا - ئارقىدىن تەختتە ئولتۇرىدۇ .

سەربەدارىيە تەرەپدارلىرى قۇرغان دۆلەتتە ئۇششاق يەر ئىگىلىرىنىڭ مەقسەت ۋە مەنپەئەتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان مۇتىدىل بىرگۈروھ بىلەن ھەسەن جۇرى ۋەكىللىكىدىكى يەنە بىرگۈروھ مەيدانغا كېلىپ ، ئۇلارنىڭ زىددىيىتى كەسكىنلىشىپ ، ھەتتا ياراشتۇرغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە يېتىدۇ . مۇتىدىل گۈروھ سەربەدارلار ۋە ھەسەن جۇرى تەرەپدارلىرىنى شەيخىيان ، دەپ ئاتىشىدۇ . بۇلارنىڭ ئاساسىي قىسمى دېھقان ۋە ھۆنەرۋەنلەردىن بولۇپ ، ئىجتىمائىي باراۋەرلىكنى تەلەپ قىلىشاتتى . بۇ ئىككى تەرەپنىڭ زىددىيىتى ۋە كۈرىشى بارلىق ئەمەلدارنىڭ دەۋرىدە توختاۋسىز داۋاملىشىدۇ . دېھقانلار ۋە كاسىپلارنىڭ كۆچلۈك تەلەپلىرىگە بىنائەن ئەمەلدار دېھقانچىلىق ساھەسىدە بىر قاتار ئاكتىپ چارىلارنى يولغا قويۇشىدۇ . بۇ دەۋرلەردە سۇغۇرۇش سىستېمىسى بەرپا قىلىش ، قۇدۇق كولاش قاتارلىق ئاممىۋي

قورۇلۇشلار ئېلىپ بېرىلىدۇ . سەبزەۋار ئىراندىكى ئەڭ چوڭ شەھەرلەرنىڭ بىرىگە ئايلىنىدۇ .

سەربەدارلار دۆلىتى ئىمامىلىق شىئەنى دۆلەت دىنى قىلىپ تالىلىغان بولۇپ ، بۇ دۆلەتتىكى ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك ئۇششاق زېمىندارلاردىن بولغانلىقى ئۈچۈن ، شەيخىيە تەرەپدارلىرىنى تەقىپ قىلىشىدۇ . شۇڭا ، بۇ گۇرۇھدىكىلەر مازەندارانغا كېلىپ ، ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلەيدۇ . قەۋمۇددىن مەرئائىشى مازەندارانداۋا سەئىدان دۆلىتىنى قۇرىدۇ . گېيلان ۋە لاھىجاندىمۇ سەربەدارلار نىڭ دۆلەتلىرى قۇرۇلىدۇ . سەمەرقەنددە سەربەدارلار نىڭ قوزغىلىڭىنى تېمۇرىيلار باستۇرىدۇ . تېمۇرىيلار يەنە سەبزەۋارغا ھوجۇم قىلىپ ، خۇراساندىكى سەربەدارلار نىڭ دۆلىتىگە خاتىمە بېرىدۇ .سەربەدارىيە تەرەپدارلىرى بارلىق ھەرىكەتلىرىدە شىئە ۋە تەسەۋۋۇف ئەھلىنىڭ غايىۋىي ئىنتىلىشلىرىنى ئۆزلىرىنىڭ نەزەرىيىۋىي ئاساسى قىلىشقان پىرقىدۇر .

سەربىيە ــ خەتتابىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، سەرى ئەقسام ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بۇ تارماقتىكىلەر جەئفەر سادىقنى خۇدا دەرىجىسىگە كۆتۈرۈپ ، سەرى ئەسامنى خۇددى مۇسا ۋە سەلمانى فارسكە ئوخشاش پېشۋا سانىشىدۇ . ئۇلار جەئفەر ئىسلامدۇر ، ئىسلام بولسا ئالەم (جاھان) دۇر ، شۇ جاھاننىڭ ئۆزى بىر ئېيتىۋاتقان ئاللاھدۇر ، دەپ جار سېلىشىدۇ . ئۇلار يەنە بىر ئىسلام پەرزەنتلىرىدۇرمىز ، سەرى ئەقسام بىزنى يېتەكلەيدۇ ، دېيىشىدۇ . بۇ تارماقتىكىلەر دىنىي پەرزەلەرنى جەئار ئىبنى مۇھەممەد ئوچۇنلا بەجا كەلتۈرۈشىدۇ . بۇ تارماق ھازىرقى ۋاقىتتا پائالىيەتتىن توختىغان .

سەلمانىيە ــ شىئەنىڭ غۇلات پىرقىلىرىدىن بىرى بولۇپ ، تەرەپدارلىرى سەلمانى فارسنىڭ تەجەللى قىلىشى (جىلۋە قىلىشى، ئاشكارا كۆرۈنۈشى) گە ئىشىنىشىدۇ . بەزى مەنبەلەردە مەزكۇر پىرقە سىنىيە نامى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . بۇ پىرقىدە خۇددى بەزى پىرقىلەرنىڭ

ئەلى نامى بىلەن ئەينىيە ، مۇھەممەدنىڭ نامى بىلەن مەسىيە، دەپ ئاتالغىنىغا ئوخشاشلا سەلمانى فارسنىڭ نامى ئاساس قىلىنغان . بۇ پىرقە ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

سەلتىيە ــ ئەجاردەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ئۇسمان ئىبنى ئەبىسەلت (ياكى سەلت ئىبنى سامىت) ئۇنىڭغا ئاساس سالغان . ئۇلارنىڭ تەلىماتىدىكى ئاساسىي مەسىلىلەر ئەجاردە تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاش بولۇپ ، پەقەت قىسمەن نۇقتىلاردىكى ئوخشىمىغان تەشەببۇسلىرى بىلەن ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ . مەسىلەن، سەلتىيە تەرەپدارلىرى كىمنىكى ئىسلامنى قوبۇل قىلىپ ، سەلتىيە تەلىماتلىرى ئاستىدا پاناھلىنىشنى خالىسا ، بىز ئۇنىڭ ئۈشەنچلىك دۇستىغا ئايلىنىمىز . ئەمما، بىز بۇنداقلارنىڭ پەرزەنتلىرىدىن يىراقتا تۇرمىمىز . چۈنكى، ئۇلار بالاغەتكە يەتمەي تۇرۇپ ، ئىسلامنى قوبۇل قىلىش لاياقىتىگە ئىگە بولالمايدۇ، دەپ قارىشىدۇ . سەلتىيە تەرەپدارلىرىدىن يەنە بەزىلىرى مۇئمىنلەر ۋە مۇشرىكلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى دوست ـ دۇشمەن دەپ ئايرىشنىڭ ھاجىتى يوق ، ئۇلار بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن ئۆزى يوللىرىنى ئۆزى تاللىشى لازىم، دەپ تەكىتلىشىدۇ . بۇ پىرقە ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان .

سەئلەبىيە ــ خارىجىيەنىڭ سەئلەبە ئىبنى ئامىر ئاساس سالغان تارمىقى بولۇپ ، سەئالبە نامى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ . ئوتتۇرا ئەسىر تارىخچىلىرىدىن ئابدۇلقاھىر باغدادى « فەرق بەين ئەل فىراق » ناملىق ئەسىرىدە مەزكۇر تارماق ئاساسچىسىنىڭ نامىنى سەئلەبە ئىبنى مىشكان، دەپ خاتىرىلەيدۇ . بۇ تارماقتىكىلەر ئالدىدا ئابدۇلكەرىم ئىبنى ئەجرەدنىڭ ئىمامىلىقىنى قوبۇل قىلىدۇ ، كېيىن ئەجرەد بىلەن سەئلەبە ئوتتۇرىسىدا ئىختىلاب يۈز بېرىپ ، سەئلەبە ئەجرەددىن يۈز ئۆرۈيدۇ ۋە تەرەپدارلىرى بىلەن بىرگە مۇستەقىل بىر تارماقنى ۋۇجۇتقا كەلتۈرىدۇ .

مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، سەئلەبە ئىبنى ئامىر بىلەن

ئابدۇلكەرىم ئىبنى ئەجرەدنىڭ ئىختىلاپى مۇنداق سەۋەبتىن كېلىپ چىققان : ئەجارىدە مۇرتتىلىرىدىن بىرى سەئلەبەنىڭ قىزى بىلەن توي قىلماقچى بولىدۇ . سەئلەبە قىز مېھرى ئۈچۈن بېرىلىدىغا مالىنىڭ سانىنى ئېنىق بەلگىلەشنى تەلەپ قىلىدۇ . كۆيئوغۇل بولغۇچى قىزنىڭ ئانىسىغا بىر ئايالنى ئەۋەتىپ ، ئەگەر قىز بالاغەتكە يەتكەن بولسا، ئىسلامنى تەۋسىپ ئەتسۇن (سۈرەتلەپ باقسۇن) ، شۇندىلا قانچىلىك مال تەلەپ قىلىنسا ، ھەممىسى بېرىلىدۇ، دەيدۇ . ئەمما قىزنىڭ ئانىسى قىزىم بالاغەتكە يەتكەن ياكى يەتمىگەن بولسۇن، ئوخشاشلا مۇئمىن ۋە مۇسۇلماندۇر، دەپ جاۋاپ بېرىدۇ . بۇ خەۋەر ئابدۇلكەرىم ئىبنى ئەجرەدگە يەتكۈزۈلگەندىن كېيىن ، ئۇ بىزنىڭ تەلىماتىمىز بويىچە ، بالىلار بالاغەتكە يەتمۇگۇچە ئۇلاردىن يىراقتا تۇرۇش تەۋسىيە قىلىنىدۇ، دەيدۇ . ئەمما، سەئلەبە ئۇنىڭغا بالىلار خاھ كىچىك، خاھ چوڭ بولسۇن، ئۇلارغا ئوخشاشلا ئاتا ـ ئانىلىرى يېتەكچىلىك قىلىشى كېرەك ، ئۇلار بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن ئىسلامنى قوبۇل قىلىشسا مۇئمىن، ئەكسىنچە بولغاندا دىنسىز،دەپ قارىلىشى لازىم، دەپ تەكىتلەيدۇ . بۇ ئۇلارنىڭ قاراشلىرىدىكى پەرقنىڭ ئاساسىي تۈگىۈندۇر . سەئلەبىيە تەرەپدارلىرى شۇڭا بەرزەنتلەر بالاغەتكە يەتمۇگۇچە ئۇلار توغرىسىدا ھۆكۈم چىقىرىشنى ياكى ئۇلارغا مۇھەببەتتە قاراش، ئاداۋەتتە بولۇشنى ئىنكار قىلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ بۇ خىل قاراشلىرى بەيھەسىيە تەرەپدارلىرىنىڭمۇ قوللىشىغا ئېرىشىدۇ .

سەئلەبىيە تەرەپدارلىرىنىڭ قارىشىچە پۈتۈلگەن سەپتىۋالغان قۇللاردىنمۇ ئۇلار مەلۇم دەرىجىدە مال ـ مۈلۈككە ئىگە بولۇپ ، بېيىغاندىن كېيىن زاكات ئېلىنىشى كېرەك . ئۇلار تەييار سۈلار بىلەن سۇغۇرۇلىدىغان زېمىنلاردىن يېرىم (ئوندىن بەش) باج ئېلىشنى تەشەببۇس قىلىشىدۇ . ئۇلار توۋا قىلىش مەسلىسىدىمۇ ئۆزگىچە قاراشقا ئىگە . مەسىلەن ، شەيبانىيەنىڭ ئاساسچىسى شەيبان ئىبنى سەلەمە قەتلى قىلىنغاندا ، بەزىلەر ئۇنى قىلغان

گۇناھلىرىغا تەۋە قىلغان ، دەپ قارىشسا ، سەئلەبىيە تەرەپدارلىرى ئۇنى بىزنىڭ مەسلەكداشلىرىمىزنى ئۆلتۈرۈپ ، مال ـ مۈلۈكلىرىنى بۇلىغان ، مۇئمىنلەرنىڭ تۇۋىسى پەقەت تالاپ كېتىلگەن نەرسىلەر ئۆز ئىگىلىرىگە قايتۇرۇلغاندىن كېيىنلا ئاندىن قوبۇل قىلىنىدۇ . ۋاھالەنكى ، ئۇ بۇ ئىشنى قىلمىدى، دەپ ئۇنىڭ تۇۋىسىنى ئېتىراپ قىلىشمايدۇ .

تارىخچىلاردىن مۇھەممەد شەھرىستانىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، سەئلەبىيەنىڭ زەيد ئىبنى ئابدۇرەھمان ئىسىملىك بىر رەھبىرىمۇ بولغان، ئۇ شەيبانىيە تەرەپدارلىرى بىلەن قاتتىق تىركەشكەن . كېيىنكى دەۋرلەردە سەئلەبىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدە شەرىئەتكە ئائىت بەزى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا زىددىيەت كېلىپ چىقىپ ، ئۇلار يەنە نۇرغۇن يېڭى تارماقلارغا بۆلۈنۈپ كەتكەن . تارىخىي مەنبەلەرنىڭ بەزىلىرىدە ئۇلارنى بەش تارماققا ، يەنە بەزىلىرىدە ئالتە تارماققا بۆلۈنگەن، دېگەندەك ئوخشىمىغان مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ .

سەئەۋىيە ـــ قۇش ئېتىقادلىقلار ، قەدەرىيەگە تەۋە پىرقىلەردىن بىرى بولۇپ ، ئاساسىي مەسىلىلەردىكى كۆز قاراشلىرى قەدەرىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاش بولسىمۇ ، لېكىن دىنىي ۋە شەرىئەتكە ئائىت قىسمەن مەسىلىلەردە ئۆزگىچە تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. جۈملىدىن ئۇلار ياخشىلىق ئاللاھدىن، يامانلىق بولسا ئىبلىستىن باشلانغان بولىدۇ، دەپ قارىشىدۇ . يەنى ئۇلار ئىككى يارانقۇچى تەڭ ئەۋجۈت دېگەننى تەرغىب قىلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، دۇنيادا ھېسابسىز ياخشىلىق ۋە يامانلىق مەۋجۇت ، زۆرۈرىيەت يۈزىسىدىن بولغاندىمۇ زاتى ۋاھىد (ئاللاھ) بىرلا ۋاقىتتا ھەم ياخشى ، ھەم يامان ھالەتتە بولمايدۇ . شۇڭا ، ياخشىلىق ۋە يامانلىقنىڭ چوقۇم ئايرىم ھالدا مۇستەقىل مەنبەسى بار ،دەپ قارايدۇ. ئۇلار ياخشىلىقنىڭ مەنبەسىنى يەزدان، يامانلىقنىڭ مەنبەسىنى ئەھرىمەن، دەپ ئاتىشىدۇ . ئۇلارنىڭ بىر قىسمى يەنە

ياخشىلىق ۋە يامانلىقنى نۇر ۋە زۇلمەت مەنىسىدە شەرھلىشىدۇ .

سەنەۋىيەدىكى نۇرغۇن قاراشلار تېگىدىن ئالغاندا ئىسلامغىچە بولغان زەردۇشت ، مانى ، مەزدەكىيە ، دەيسانىيە ۋە مەرقۇنىيە قاتارلىق دىنلارغا خاس يولۇپ ، ئۇنىڭغا ئىسلامنىڭ تونىلا كىيگۈزۈلگەندۇر . ئۇلاردىكى ئورتاقلىق زەردۇشت ۋە مانى قاتارلىق دىنلاردا ئۆز ئارا قارمۇ - قارشى ئىككى خىل كۈچنىڭ مەڭگۈلۈك كۈرىشى ئاساسىي غايە قىلىنىپ ، مەۋجۇداتلار ئالىمنى ئاھۇرامازدا يارانقان ، يارلىق مەۋجۇداتلارنى يارىتىشتىكى ئاساسىي مەقسەت يەنىلا ئىنسانىنى يارىتىش ئۈچۈندۇر، دەپ قاراشتىن ئىبارەتتۇر . باشقىچە ئېيتقاندا ، بۇ قاراشلاردا ئاۋال ئىككى مۇھىم ئەخلاقىي مەسىلە، يەنى ياخشىلىق بىلەن يامانلىق، ئۇنىڭدىن كېيىن مەۋجۇدات ئالىمى مەيدانغا كەلتۈرۈلىدۇ . شۇڭا ، مەيلى زەردۇشت ياكى مانى دىنىنىڭ تەلىماتلىرىغا ئاساسلانغان قاراشلار بولسۇن ، ئۇلارنىڭ ھەرقاندىقىنى ئەڭ قەدىمكى ئەنئەنىلەرگە ئاساسلانغان قۇش ئىلاھلىق قاراش، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىدا ئىككى ئالەم، يەنى ماددىي ۋە كۆككە تەۋە ئالەم ، باشقىچە ئاتىغاندا يوقىرى (ئۇلۇغ) ۋە تۆۋەندىكى (سەپلى) ئىككى ئالەم تەڭ مەۋجۇت . بىر قىسىم پىرقىلەر پەقەت ئىسلامغا زەردۇشت ۋە مانى دىنى تەلىماتلىرىنىڭ كۆپلەپ تەسىر كۆرسىتىشى نەتىجىسىدە سەنەۋىيەنىڭ قىسمەن قاراشلىرىغا قىزىقىپ ، ئۇنىڭدىكى ئايرىم مەزمۇنلارنى ئۆز تەلىماتلىرىغا قوشۇۋالغانلىقى ھېسابقا ئالمىغاندا، ئىسلامدا بۇخىل تەلىماتلارنى سەنەۋىيە تەرەپدارلىرىدەك تولۇق قوبۇل قىلغان ئىككىنچى بىر پىرقە يوق، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ . مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا ، 8 - ئەسىردىن باشلاپ بەزى غۇلات پىرقىلەر ئالەمنىڭ ئىككى مەنبەدىن يارىتىلغانلىقىنى تەدرىجى ئېتىراپ قىلىشقا يۈزلەنگەن . ئەبۇلھەفس ھەددال ، ئىبنى زەر ، ئەبۇئەيسا ۋەرراق قاتارلىقلار يوقىرىدىكى تەلىماتلارنىڭ قىسمەن مەزمۇنلىرىنى تۈنجى بولۇپ ئىسلام ئەقىدىلىرىگە سىڭدۈرگەن شەخسلەر ھېسابلىنىدۇ . بۇ

شەخسلەردىن ئەبۇئەيسا ۋەرراق ئەسلىدىلا زەردۇشت دىنى مۇرىتى بولۇپ ، كېيىن ئىسلامنى قوبۇل قىلغان . مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرىدىنمۇ بەزىلىرى سەنەۋىيە تەلىماتلىرىغا قىزىققان ، ئەمما كۆپ ساندىكىلىرى ئۇلار بىلەن مۇنازىرە ئېلىپ بېرىپ ، قۇش مەنبەگە ئائىت قاراشلىرىغا رەددىيە بېرىشكەن . سەنەۋىيەنىڭ ئىسلام دەۋرلىرىدىكى ۋەكىللىرى دەپ سالىھ ئىبنى ئابدۇلقۇددۇس ، فەزلى ھەدەسى ، مەسئۇد ئىبنى خائىت قاتارلىقلار دائىم تىلغا ئېلىنىدۇ . ئىسلام تارىخىدىكى خېلىلا مەشھۇر شەخسلەردىن بىرى بولغان بەيان تەممىمۇ قۇرئاندىكى ئايەتلەرنىڭ بىرىنى شەرھلىگەندە ئىككى خۇدا ــ خۇدايى سەما (ئاسمان خۇداسى) ۋە خۇدايى ئەرز (زېمىن خۇداسى) نىڭ مەۋجۇتلىقىغا قايىل بولغانمىش . باتىنىيە تەلىماتلىرىدا مانىي ، زەردۇشت ۋە دەيسانىيە دىنلىرىنىڭ تەسىرى خېلىلى ئېنىق نەزەرگە چېلىقىدۇ . ئالايلۇق ، ئۇلارنىڭ بەزى يېرىك ۋەكىللىرى يارانتەۋچى ئالدىن بىلەن نەپس (روھ) نى يارانتتى . ئاللاھ بىرىنچى مەنبە ، روھ بولسا ئىككىنچى مەنبەدۇر ، بۇ ئىككى مەنبە قوشۇلۇپ ئالەمنى بارلىققا كەلتۈرگەن ، دېگەندەك قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان . بۇ قاراشتىمۇ قوش مەنبەلىك قاراش شەكلى ئۆزگەرگەن ھالدا خېلى روشەن ئىپادىلەنگەن .

سەفىدجامەگان ــ مۇقەننەئىيەگە قارىڭ .

سەۋابانىيە ــ مۇرجىئەنىڭ سەۋابانى مۇرجىي ئاساس سالغان بىر تارمىقى بولۇپ ، ئۇلار ئاللاھنىڭ يەككە ۋە يېگانىلىقىنى ئېتىراپ قىلىش ، ئۇنىڭ رەسۇلىنىڭ ھەقىقىيلىقىغا قايىل بولۇش ۋە ئىنسانلار ئەقلىي ئىقتىدارىغا ئاساسەن قىلىشقا بولىدۇ ، دەپ ھوكۇم قىلغان ئىشلارنى قىلىشنى ئىمان ، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلار تەبىئەتتىكى ئۆزگۈرۈشلەر ۋە جەمئىيەتتىكى ھادىسىلەرگە نىسبەتەن ئاقىلانىلىق بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇشنى تەكىتلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشى بويىچە ، ئاللاھ ئەگەر بەندىلىرىدىن بىرەرىنىڭ مەلۇم بىر گۇناھىنى كەچۈرۈۋەتكەن بولسا ، ئۇنىڭ بىلەن ئوخشاش گۇناھ سادىر

قىلغان باشقا بەندىلىرىنىڭمۇ گۇناھلىرىنى كەچۈرۈۋېتىشى كېرەك . خۇدا ئەگەر ئۆزىگە ئاسىيلىق قىلغان مەلۇم بىر بەندىسىنى دوزاخ ئوتىدىن قۇتقۇزغان بولسا ، ئۇنىڭ بىلەن ئوخشاش گۇناھدىكى باشقا بەندىلىرىنىمۇ دوزاخ ئوتىدىن قۇتقۇزۇشى كېرەك . سەۋابانىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بۇنداق مەنتىقى قاراشلىرى ئىنسانلارنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكى مەسىلىسىدىمۇ ئەكس ئېتىدۇ. بۇ تارماقنىڭ يېرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان ئىبنى غەيلان ئىنسانلارنىڭ ھەرىكىتى ئۈلارنىڭ ئۆزلىرىگە باغلىق ، ئۈلار ئىرادە جەھەتتە ئەركىنلىككە ئىگىدۇر، دەپ قارايدۇ . بۇ تارماق تەرەپدارلىرى ئىمامىنى ئىجمائ ئۇسۇلى ئارقىلىق سايلاپ چىقىشىنى تەشەببۇس قىلىپ ، ئىسلامدىكى تەقدىر ، ئىرجائ (قايىتۇرماق) ۋە خۇرۇج (چىقىپ كەتمەك) دېگەنگە ئوخشاش ئۇقۇملارنى بىر - بىرىگە باغلاشتۇرۇدۇ . ئۈلار ئاللاھ ئەزىم گۇناھ سادىر قىلغان بەندىلىرىنى دوزاختا جازالاپ بولغاندىن كېيىن ، جەننەتكە ئەۋەتىدۇ ، ئاللاھ مۇسۇلمانلارنىڭ دوزاخ ئوتىدا مەڭگۇ قېلىشىنى خالىمايدۇ ،دەپ قارايدۇ .

تارىخچىلاردىن ئابدۇلقاھىر باغدادىنىڭ قارىشىچە، سەۋابانىيە تەرەپدارلىرى يۇنۇسىيە ۋە غەسسانىيە تەرەپدارلىرىدىن بىر جەھەتتىنلا پەرقلىنىدۇ ، ئۇ بولسىمۇ سەۋابانىيە تەرەپدارلىرى ئەقلىي ۋاجىباتلارنى شەرئىي ۋاجىباتلانىڭ ئالدىغا قويۇشىدۇ . مەنبەلەردە بەسرەدىكى مۇئتەزىلەچىلەردىن غەيلان ئىبنى مەرۋان ، ئەبۇشىمىر مۇۋەيىن ئىبنى ئىمران، مۇھەممەد ئىبنى شەببىب قاتارلىقلارمۇ سەۋابانىيە تارمىقىنىڭ يېرىك ۋەكىللىرى قاتارىدا تىلغا ئېلىنىدۇ . بۇ تارماق ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

سۇرخۇبىيە ــ زەيدىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ھەشەبىيە نامى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ . مەنبەلەرنىڭ بەزىلىرىدە ئەبۇخەلىد ۋاستى ، يەنە بەزىلىرىدە سۇرخۇبى تەبەرى ئۇنىڭ ئاساسچىسى، دەپ تونۇشتۇرۇلغان . مەزكۇر تارماقنىڭ نامى توغرىسىدىمۇ نۇرغۇن رىۋايەتلىك خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان . مەزى مەنبەلەردە « سۇرخۇب » يا كى « سۇرخاب »

دېگىزدىكى بىر قارغۇ شەيتاننىڭ نامى ئىدى ، ئەبۇجارۇدنى دۇشمەنلىرى ئۇنى كۆزى ۋە كۆڭلى قارىغۇ ، دەپ ئېلان قىلىشىپ، ئاشۇ شەيتانغا ئوخشىتىشقان ، شۇڭا زەيدىيەدىن بۆلۈنگەن بۇ تارماقنى شۇ نام بىلەن ئاتاش ئادەت بولۇپ قالغان، دېيىلسە ، يەنە بەزى مەنبەلەردە بۇ تارماق ھەشەبىيە نامى بىلەن خاتىرىلىنىپ ، ئۇلار سۇرخۇبى تەبەرىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئىدى ، ئۇلار ھەسەن ئىبنى يەزىد دەۋرىدە تەبەرىستاندا يوقىرى شۆھرەتكە ئىگە ئىدى ، ئۇلار مۇختار ئىبنى ئەبىئۇبەيدىنىڭ ياردەمىدە قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن ۋە قولىغا ھەشەب (تاياق) تىن باشقا نەرسە بولمىغاچقا ھەشەبىيە نامى بىلەن ئاتالغان، دېيىلىدۇ . بۇلاردىن باشقا يەنە ئوخشىمايدىغان خاتىرىلەرمۇ ئۇچرايدۇ .

مەنبەلەردىكى مەلۇماتلاردا خاتىرىلىنىشچە، ھۇسەين قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ ئىمامىلىقى ئۇچ بۆلەككە بۆلۈنگەن ، شۇلاردىن بىرى سۇرخۇبىيە نامى بىلەن ئاتالغان . بۇ تارماقتىكىلەر ئەلىنىڭ ھەر ئىككىي ئوغلى قازا قىلغاندىن كېيىن ، ئۇلارنىڭ ئىمامىلىقى ھەسەن ۋە ھۇسەينىنىڭ ئەۋلادلىرىغا ئۆتۈشى كېرەك،دەپ ، مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ئىمامىلىقىنى قانۇنسىز، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلار ھەسەن بىلەن ھۇسەينىنىڭ ئەۋلادلىرى ئىمامىلىققا ۋارىسلىق قىلىشتا باراۋەر ھوقۇققا ئىگىدۇر ، شۇنداقتىمۇ ئۇلاردىن قايسى بىرى قولىغا شەمشەر ئېلىپ ئىمامىلىق ئۇچۇن كۆرەش قىلالىسا ، شۇ ئىمام بولۇشى كېرەك، دەپ تەكىتلىشىدۇ .

سۇرخۇبىيە تەرەپدارلىرى ئەلىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن كېيىنكى ئەڭ مۇقەددەس شەخس، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلار زەيد ئىبنى ئەلى ئىبنى ھۇسەين بىلەن قوزغىلاڭغا قاتنىشىپ ، ئۇنى ئىمام، دەپ ئېتىراپ قىلىشقان . شۇڭا، سۇرخۇبىيە بەزى مەنبەلەردە زەيدىيەنىڭ تارمىقى سۈپىتىدۇ ئۇچرايدۇ . ئەمەلىيەتتە سۇرخۇبىيە دىنىي پەرزلەر ۋە شەرئىي قائىدىلەرنى بەجا كەلتۈرۈشكە ئائىت ئەقىدىلەردە زەيدىيە بىلەن پەرقلىنىدۇ . سۇرخۇبىيە تەرەپدارلىرىنىڭ

قارىشىچە، ھالال بىلەن ھارامنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بېكىتكەن، پەيغەمبەر بېكىتكەن ھەرقانداق نەرسە ياش ـ قېرىلارنىڭ ھەممىسگە ئوخشاش كۇچكە ئىگىدۇر. ئۇلار مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئەۋلادلىرى مەيلى ئۇ ياشانغان ياكى بۇشۇكتىكى بوۋاق بولسۇن، ئوخشاش بىلىمگە ئىگە، دەپ قارىشىدۇ. ئۇلار بوۋاقلارنىڭ بىلىمى چوڭلارنىڭكىگە يەتمەيدۇ، دەپ قاراش ئەملىيەتتە ئاللاھقا شەك كەلتۈرگەنلىك، بۇنداقلار مۇشرىكتۇر، دەپ تەكىتلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئەۋلادلىرىنىڭ يەنە بىر خۇسۇسىيىتى شۇكى، ئۇلار بىلىمنى باشقىلاردىن ئۆگەنمەيدۇ، ئۇلارنىڭ قەلبىگە بىلىم ئىلاھىي ئىنايەتنىڭ شاراپىتى بىلەن سىڭىپ كىرىدۇ. سۇرخۇبىيە تەرەپدارلىرى مۇھەممەدئەلەيھىسسالام ئەۋلادلىرىنىڭ ھەممىسىنى ئوخشاش مەرتىۋىگە ئىگە، ئۇلارنىڭ بىرسىنى يەنە بىرسىگە نىسبەتەن ئۈستۈن قويۇشقا بولمايدۇ، ئىمامىلىق ھەممىسگە راۋا، دەپ قارىشىدۇ. مەنبەلەردە بۇ تارماقنىڭ كېيىنكى پائالىيەتلىرى توغرىسىدا بەزىدە زەيدىيەنىڭ بىر تارمىقى سۇپىتىدە ئاندا ـ ساندا تىلغا ئېلىنغانىنى ھېسابقا ئالمىغاندا تەپسىلىي خاتىرىلەر يوق. ھازىر بۇ تارماق مەۋجۇت ئەمەس.

سۇلەيمانىيە ـــ زەيدىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، تارىختا جەرىرىيە نامى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ. ئاساسچىسى سۇلايمان ئىبنى جەرىر. بۇ تارماق تەرەپدارلىرى ئىمامىلىقنى (خەلىپىلىكنى) كېچىكىشكە باغلىق ئىش، ئۇممەت ئىچىدىكى ئەڭ نوپۇزلۇق ئىككى شەخسنىڭ بۇ مەسىلىدىكى پىكرى شەرىئەت ھۆكمىگە ئوخشاشلا ھەل قىلغۇچ ئەھمىيەتكە ئىگە، دەپ قارىشىدۇ. ئۇلار كېچىكىش ئارقىلىق بارلىققا كەلتۈرۈلگەن خەلىپىلەر (ئىمامىلىقلار) نىڭ ھەممىسىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. شۇڭا، ئەبۇبەكر بىلەن ئۇمەرنىڭ خەلىپىلىكى توغرىسىدىمۇ باشقىچە قارىشى يوق. لېكىن ئۇسماننى ئەلىنى ئالدىغان، دەپ قاراپ دىنسىزغا چىقىرىدۇ. ئىمامىلىقتا ئۇلار تىرىشچانلىق ـ سىياسىي كۈرەش يولىنى راۋا، دەپ قارىشىدۇ. شۇڭا، ئىسلامنىڭ دەسلەپكى

دەۋرلىرىدىكى خەلىپىلەرنىڭ ئىماملىقىنى ئېتىراپ قىلىپ، ئەلنى ۋاقتىنچە ئىماملىقتىن ۋاز كەچكەن، دەپ قارىشىدۇ .

ئوتتۇرا ئەسىردىكى بەزى تارىخچىلار ئۇلارنىڭ تەلىماتلىرىنى بۆتىرىيە تەلىماتلىرى بىلەن پەرقلەنمەيدۇ، دەپ قارىشىدۇ . سۇلەيمانىيە تەرەپدارلىرىنىڭ قارىشىچە ھەسەن بىلەن ھۇسەين ئەۋلادلىرىدىن كىمىكى دىن يولىدا قولىغا شەمشەر ئېلىپ ، جاسارەت ۋە شىجائەت كۆرسەتكەنلىسە شۇ ئىمام بولۇشى كېرەك . بىرلا ۋاقىتتا ئىككى ئىمامنىڭ مەۋجۇت بولۇشى مۇمكىنمۇ، دېگەن مەسىلىدە ئۇلار كونكىرىت پىكىر بايان قىلىشمىغان . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىككى زات بىرلا ۋاقىتتا ئىمامىلىق ئۇچۇن تەڭ كۆرەش قىلسا ، قايسىسى تەقۋادار بولسا شۇنىڭغا ئالدى بىلەن ئەۋزەللىك بېرىش كېرەك . ئەگەر ھەر ئىككىسى بۇ جەھەتتە ئوخشاش سۇپەتكە ئىگە بولسا ، ئۇلاردىن قايسىسى ئادىلراق ۋە ھەققانىي مۇھاكىمە يۇرگۈزەلەيدىغان بولسا شۇنىڭغا ئېتىبار بېرىلىشى لازىم .

سۇلەيمانىيە تەرەپدارلىرى ئاللاھنى ئۆز ئىلمىدە ئالىم ۋە ئۇنىڭ ئىلمىنى بولسا شەيئى (نەرسە ، ماددا) دەپ ، ئاللاھنىڭ سۇپەتلىرىنى ئەزەلدىنلا مەۋجۇت، دەپ قارايدۇ . ئۇلار ئەسل (مەنبە) مەسىلىدە مۇئتەزىلەچىلەر بىلەن ، فەرئ (يارىلىش) مەسىلىسىدە ھەنەفىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاش قاراشتىدۇر . ئۇلارنىڭ تەلىماتلىرىدا يەنە شافېئىيە بىلەن شىئە تەلىماتلىرىنىڭ بەزى تەركىبلىرىمۇ ئۇچرايدۇ . بۇ تارماق ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان .

سۇلەيمانىيە ــ مۇئتەزىلەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ،ئۇنىڭغا سۇلەيمانىيە ئىبنى ئەشرەس نۇمەيرى (828 - يىلى قازا قىلغان) ئاساس سالغان . ئۇ مۇئتەزىلەچىلەرنىڭ بەسرەدىكى داڭلىق ئۇلاھىيەتشۇناسلىرىدىن بولغان .ئۇ خەلىپە مەئمۇن دەۋرىدە ناھايىتى يوقىرى ئوبرۇيغا ئىگە بولغان، ھەتتا خەلىپە ئۇنى ۋە زىرلىككە تەكلىپ قىلغاندىمۇ سۇلەيمانىيە خەلىپىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلمىغان ۋە خەلىپە مۇئتەسىم دەۋرىدە سۇلەيمانىيە قەدەرىيە تەرەپدارلىرىنىڭ پېشۋاسى سۇپىتىدە قولغا

ئېلىنغان.

سۈمامە ئىبنى ئەشرەس نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يېزىپ ، مەرپىەت ، ئىمان ، ھەشر (قىيامەت) ، ماددىلارنىڭ يارىتىلىشى قاتارلىق مەسىلىلەرنى شەرھلەيدۇ . بەزى مەسىلىلەردە مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ ئەنئەنىۋي قاراشلىرىنى رەت قىلىپ ، يېڭى قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ ۋە نۇرغۇن قوللىنغۇچىلارغا ئىگە بولىدۇ . ئۇ پاسىقلار توۋا قىلماي ئۆلۈپ كەتسە دوزاخقا باريدۇ، دەپ قارايدۇ . مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئۇ ئۆز ئەقىدىلىرىنى كۆپىنچە لوگىكىلىق دەلىللەر بىلەن كۆچلۈك ئاساسقا ئىگە قىلىشقا تىرىشىدۇ . ئۇ ئىنسانلارنىڭ ھەرىكىتىنى يارىتىۋچىدىن ئەمەس ، ئاللاھ پەقەت يېڭى مەۋجۇدات يارىتىشقا قادىر، دەپ قارايدۇ . ئۇنىڭ پىكرىچە، يارىتىلغان بارلىق مەۋجۇداتلارنىڭ ھەرىكەتلىرى تەبىئەت بىلەن باغلانغاندۇر . ئىنسان ئىرادىدىن باشقا ھېچقانداق ئەزەلىي ئارتۇقچىلىققا ئىگە ئەمەس . ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلگە ئۆزلىرى ئىگە ، چۈنكى ئىنسانلارنىڭ ھەرىكەتلىرى ئاللاھ يارىتىدىغان نەرسە ئەمەس .

سۈمامە كۆپرەك كۆڭۈل بۆلگەن مەسىلىلەرنىڭ يەنە بىرى ئالەم ۋە ئاللاھنى مەرپىەت قىلىش مەسىلىسىدۇر . ئۇ مەرپىەتنى زۆرۈر دەپ قاراپ ، ئۇنىڭ تاسادىپىيلىقىنى ئىنكار قىلىدۇ . ئۇنىڭ قارىشىچە، مەرپىەت نۇقتىئىينەزەرنىڭ ۋاستىسى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدۇ . سۈمامەنىڭ مۇشۇ پىكرىگە ئاساسەن سۈمامىيەت تەرەپدارلىرى ئەقىلنىڭ ئەۋزەللىككە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئېتىراپ قىلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، مەرپىەت زۆرۈردۇر ، ئاللاھ كىشىلەرگە ئۆزىنى تونۇتماسا ، ئۇلار ئۆزلىرىچە ئاللاھنى توغرا دەرك ئېتەلمەيدۇ . بۇ ھالدا ئۇلارنى كۆپۈرلۈقتىن توسۇشمۇ ئىمكاندىن يىراقتا بولىدۇ ، بۇنداق شەخسلەرنىڭ مەۋجۇتلۇقى ئەپسۇسلىنىدىغان بىر ئىشتۇر . بۇنداق قاراشلارغا ئاساسەن سۈمامىيە تەرەپدارلىرى قىيامەت كۈنى كۆپۈرلۈق قىلغانلار ، مۇشرىكلار ، يەھۇدىلەر، مەجۇسىلەر ، خرىستىئانلار ، زەندەقىيلەر ، دەھرىيلەرنىڭ ھەممىسى كۈلگە

ئايلىنىدۇ ، دەپ ھېسابلىشىدۇ . كىچىكىدىلا قازا قىلىپ كېتىپ ، ياراتقۇچىسىنى تونۇشقا ئۇلگۈرمىگەنلەرنىڭ قىيامەتتىكى تەقدىرىمۇ يوقىرىدىكىلەرگە ئوخشاش بولىدۇ، دەپ قارىشىدۇ . سۈمامە ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى توغرىسىدا مەنبەلەردە كۆپلىگەن رىۋايەتلەر خاتىرىلەنگەن . بۇ تارماق ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

سۈمەيتىيە ــ سامىتىيەگە قارايدۇ .

سۈننەت ــ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ھاياتى ، سۆزلىرى ، ھەرىكەتلىرى ، ساھابىلارنىڭ سۆزلىرى ۋە ھەرىكەتلىرى توغرىسىدىكى رىۋايەتلەرنىڭ مەجمۇئەسى سۈننەت ياكى ھەدىس دەپ ئاتىلىدۇ . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ھايات ۋاقتىدا ھەدىسلەر يېزىپ قالدۇرۇلمىغان ، پەقەت ساھابىلارنىڭ ئېغىزلىرىدىلا رىۋايەت قىلىنىپ كەلگەنىدى . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغاندىن كېيىنكى دەۋرلەردە ئىسلام دىنىنىڭ تېز سۈرئەتتە راۋاجلىنىشىغا ئەگىشىپ ، ئىسلام دۇنياسىدا خىلمۇ ــ خىل مەزھەپلەر ۋە سىياسىي گۇرۇھلار مەيدانغا كېلىشكە باشلايدۇ . ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئېھتىياجى ۋە باشقا سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ھەدىسلەرنى تۇرلۈكچە ئىزاھلىشىدۇ ، شۇنىڭدەك باشقا غەرەزدىكى بەزى كىشىلەرمۇ ھەرخىل توقۇلما، يالغان ھەدىسلەرنى ئويدۇرۇپ چىقىرىدۇ . (مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ نامىدا ھەدىس ياساش ئىشى بارغانسېرى كۆپىيىپ ئادەمنى چۆچۈتىدىغان دەرىجىگە يەتكەن ، ئۇزۇقتىدا ساختا ھەدىس ياسايدىغان ئابدۇكەلىن ئىسىملىك بىرى تۆت مىڭ ھەدىس ياساپ چىققان، بۇلارنىڭ راست ــ يالغىنىنى ئايرىغىلى بولمىغان. بۇنىڭ بىرقىسىملىرىدا ئىسلام شەرىئىتىمۇ ئۆزگەرتىۋېتىلگەن.) ئۇنىڭ ئوستىگە، ساھابىلار ۋە تابىئىلەر ئارىسىدىكى ئىلمى ھەدىس بىلەن شۇغۇللانغۇچىلار ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئالەمدىن ئۆتۈپ، تۆگەشكە باشلايدۇ .

يۇقىرىقى ئەھۋاللارغا ئاساسەن، خەلىپە ئۇمەر ئىبنى ئابدۇلئەزىز ھەدىسلەرنى رەتلەپ تەرتىپكە كەلتۈرۈش قارارىغا كېلىدۇ . ئۇنىڭ

پەرمانىغا ئاساسەن ھەدىسلەر ئالتە تومغا توپلىنىپ، مۇسۇلمان دۇنياسىدا « قۇرئان كەرىم » دىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان مۇقەددەس كىتاب سۈپىتىدە تونۇلىدۇ . سۈننەت « قۇرئان كەرىم » بىلەن ئۇچ جەھەتتىن باغلىنىشلىق : 1) سۈننەت « قۇرئان كەرىم » غا ھەممە جەھەتتىن مۇۋاپىق كېلىدۇ . 2) سۈننەت « قۇرئان كەرىم » نىڭ مەنىۋي تەسىرىنى ئىپادىلەيدۇ . 3) سۈننەت « قۇرئان كەرىم » بىلەن بىۋاستە ئالاقىگە ئىگە . سۈننەت ھوقۇق ـ مەنپەئەت ، ئەخلاق ۋە تارىخىي مەزمۇندىكى تۈرلۈك ھەدىسلەردىن تەركىب تاپىدۇ . بۇ ھەدىسلەر رەسۇل ۋە ئۇنىڭ ساھابىلىرىگە نىسبەتەن « سۈننەتئۇل ـ ئەۋلىيىن » ۋە « سۈننەتۇ ـ ل ـ لاھ » شەكلىدە ، نەبىدىن مىراس قالغان ۋە ئۇنىڭ ئىش ـ ھەرىكەتلىرىنى بىلدۈرىدىغان يالداما سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ . دىنىي ماتېرىياللاردا بولسا « سۈننەتى ھەسەنە » (ياخشى) ۋە « سۈننەتى سەيئە » (يامان) دېگەن ئۇقۇملار ناھايىتى كۆپ ئۇچرايدۇ . 8 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ھەدىسشۇناسلىقتا ئۇچ ئېقىم ــ مەدىنە ، ئىراق ۋە سۈرىيە ئېقىملىرى بارلىققا كېلىدۇ ۋە بۇلارنىڭ ھەممىسى تارقىلىپ يۈرگەن ھەدىسلەرنى رەتلەش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ .

ھەقىقىي ھەدىسلەرنى تاللاش ئۇسۇلىمۇ خېلىلا ئاددىي بولۇپ ، كۆپىنچە ھەدىس مەزمۇنىنىڭ « قۇرئان كەرىم » ۋە تارىخىي ۋەقەلەرگە توغرا كېلىدىغان ـ كەلمەيدىغانلىقى ئاساس قىلىنىدۇ . ھەدىسلەرنى رەتلەشتە ھەدىسشۇناسلار (مۇھەددىسلەر) ئىككى نۇقتىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلىدۇ . ئۇلار بىرىنچىدىن ، ھەدىسلەرنىڭ داۋاملىشىپ كەلگەن يولىنى تەتقىق قىلىدۇ ، يەنى ھەدىسنى سۆزلەپ بەرگۈچىنىڭ جەمەتىنى تەتقىق قىلىپ ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا تاقاپ سۈرۈشتە قىلىدۇ . ھەدىسلەرنىڭ تارقىلىش يوللىرىنى تەتقىق قىلغاندىن كېيىن ، رىۋايەت قىلغۇچىنىڭ سادىق ، ئىشەنچىلىكلىكى ياكى ساختا ، ئىشەنچسىزلىكلىكى ، ھەدىس ئويدۇرۇپ چىقىش

ئېھتىمالىنىڭ بار ـ يوقلۇقىنى تەكشۈرۈپ چىقىش نەتىجىسىدە ئىشەنچىسىز رىۋايەت قىلغۇچىلار ۋە تارىختىن بۇيان تارقىتىپ كەلگەنلەرنى ئاشكارىلايدۇ . ئىككىنچىدىن، ھەدىسشۇناسلار ھەدىسلەرنىڭ ئەسلى تېكىستىنى تەتقىق قىلىش، ئاساسلىقى ئالاقىدار جەمئىيەت، دىن قاتارلىق مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشقا ئاساسەن ھەدىسلەرنىڭ راست ـ يالغانلىرىنى تەكشۈرۈپ چىقىدۇ ۋە پەرقلەندۈرىدۇ .

ھەدىسلەرنىڭ نوپۇزىنى تۇرغۇزۇشمۇ ئىككى قىسىمدىن تەشكىل تاپىدۇ . بىرىنچى قىسمىنى ئىسناد (يۆلەنمە، يەنى شۇ دەۋرگىچە ياشىغان مۇھەددىسلەرنىڭ ناملىرىنى ئاتاپ ئۆتۈش) ، ئىككىنچى بۆلىكى مەتىن (ھەدىسنىڭ مەزمۇنى) تەشكىل قىلىدۇ . مۇھەددىسلەرى تولۇق بولغان ھەدىسلەر « ھەدىسى سەھىھ » (توغرا ھەدىسلەر) ، مۇھەددىسلەرنىڭ نامى ئېتىراپ قىلىنغان بولسا « ھەدىسى ھەسەنە » (ياخشى ھەدىس) ، ئەگەر مۇھەددىسلىرىدىن بىرەرسىنىڭ نامى ئىشەنچلىك بولمىسا « ھەدىسى زەئىف » (ئاجىز ھەدىس) دەپ ئايرىلىدۇ .

ھەدىسشۇناسلار ئورتاق ئېتىراپ قىلىدىغان نوپۇزلۇق ھەدىسلەر توپلىمى ئىچىدە پەقەت مۇھەممەد ئىبنى ئىسمائىل بۇخارى (810 – 870) نىڭ « ئەل جامېئۇل ـ سەھىھ » (يەنە بىر نامى « سەھىھۇل بۇخارى ») ھەممىدىن ئىشەنچلىك ۋە مۇتەبەرھەدىس، دەپ قارىلىدۇ . ئۇ ئالتە يۈزمىڭ ھەدىس ئىچىدىن پەقەت يەتتە مىڭ ئىككى يۈز ئەللىك ھەدىسنى ھەقىقىي دەپ تونۇپ، قالغانلىرىنى تەكرار ياكى توقۇلما، دەپ قارايدۇ . مۇسلىم نىشاپۇرى (817 – 875) نىڭ « ئەسسەھى » دە ئۈچ يۈزمىڭ ھەدىستىن ئون ئىككى مىڭى تاللانغان . دىنىي تارىخلاردا ھەدىسلەرنىڭ مۇشۇ ئىككى ۋاريانتى نوپۇزلۇق ھېسابلىنىدۇ، ئۇلار « سەھىھانى » (ئىككى توغرا) نامى بىلەنمۇ مەشھۇردۇر . ئۇنىڭدىن سىرت، سۇننىي مەزھىپىدىكىلەرنىڭ ئالتە توپلىمى، يەنى « سىھا ھى ستتە » (ئالتە ھەدىس توپلىمى)

مۇنوپۇزلۇق ھەدىسلەر قاتارىغا كىرىدىغان بولۇپ، بۇلار ئىمام بۇخارى، ئىمام مۇسلىم، مۇھەممەد ئىبنى ئەيسا تىرمىزى، ئەبۇداۋۇد، ئەھمەد نىسائي، ئىبنى ماجە قاتارلىقلار رەتلىگەن ھەدىس كىتابلىرىدۇر.

ھەدىس — «قۇرئان كەرىم» نىڭ ئىزاھاتى ۋە قوشۇمچىسى، ئۇ ئىسلام دىنىنىڭ ئەھكاملىرىنى چۈشەندۈرۈش ۋە قائىدە — تۈزۈملىرىنى بەلگىلەشتە مۇھىم ئاساستۇر. سۈننەتتە ئىسلام پېشۋالىرىنىڭ ئېدىئولوگىيىسى، خەلىپىلىك دەۋرىدىكى سىنىپي مۇناسىۋەتلەر ۋە 7 - 9 - ئەسىردىكى مۇسۇلمان دۇنياسىدا يۈز بەرگەن تۈرلۈك زىددىيەتلەر ھەم زور ئىجتىمائي ۋەقەلەر، كۈندىلىك ھايات بىلەن بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىجتىمائي، ئەخلاقي مەسىلىلەر ئەكس ئەتتۈرۈلىدۇ.

سۇئالىيە — خارىجىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، زىياد ئىبنى ئەبىسفەر ئۇنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. دىنىي تارىخچىلار زىياد توغرىسىدا ئوخشىمىغان مەلۇماتلارنى قالدۇرغان. 70 - ئەسىردىن كېيىن خارىجىيە تەرەپدارلىرى ھەربىي ئەۋج ئالغان دەۋرلەردە ئۇلارنىڭ ئىچكى قىسمىدىكى ئىختىلاپلار مۇكەسكىنلىشىپ، ئۇلار بىر نەچچە تارماققا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. سۇئالىيە شۇ ۋاقىتتا بۆلۈنگەن تارماقلاردىن بىرى بولۇپ، تەلىماتلىرىدىكى ئەسل (مەنبە)، فورۇئ (يارلىش) قاتارلىق ئاساسىي مەسىلىلەردە **ئەزرەقىيە، ئەبازىيە، نەجدىيە** قاتارلىق پىرقە - تارماقلار بىلەن ئوخشاش قاراشتىدۇر. ئۇلار پەقەت قىسمەن مەسىلىلەردىكى ئۆزگىچە تەشەببۇسلىرى بىلەن باشقا تارماقلاردىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇلار ئۆزلىرى بىلەن ئوخشاش مەزھەپ، ئوخشاش قاراشتا بولغان، ئەمما كۈرەشتىن باش تارتقانلارنى دىنسىزلىقتا ئەيىبلىمەيدۇ. مۇشرىكلارنىڭ بالا - چاقىلىرىنى قەتلى ئېتىشتىن ئۆزلىرىنى چەتكە ئالىدۇ. دىنىي ئەقىدىدە گۇناھ سادىر قىلغانلارنىلا مۇشرىك، دەپ ھېسابلىشىدۇ. ئۇلار ھەرقانداق ئىش ئۆزىنىڭ مەلۇم چېكىگە ئىگە،

شۇڭا ھەر قاناداق ئەمەل كونكرىت ئاتالغۇسى بىلەن ئاتىلىشى كېرەك، دەپ قارىشىدۇ. مەسىلەن، زىنا قىلغۇچىلارنى زانى (زىنا قىلغۇچى)، قاراقچىنى قاراقچى، دەپ ئاتاش كېرەك. بۇنداق گۇناھ سادىر قىلغانلارنى مۇشرىك ۋە دىنسىز، دەپ ئاتاش ئەقىلگە مۇۋاپىق كەلمەيدۇ، دەپ تەكىتلىشىدۇ.

سۇئالىيە تەرەپدارلىرى شەرئىەتتە مۇھىم دەپ قارىلىپ، ئىسمى ئاتالغان گۇناھلارنى سادىر قىلغۇچىلار (ناماز ئوقىماسلىق، روزا تۇتماسلىق ...) نى دىنسىز، دەپ قارىشىدۇ. شېرىكنى ئۇلار ئىككى قىسىمغا ــ سەيتانغا تائەت قىلىش ۋە بۇت ــ سەنەمگە ئىبادەت قىلىش، كۇپۇرلۇقنىمۇ ئىككىگە ــ نىئمەت جەھەتتىكى ۋە ئاللاھنىڭ بىرلىكىگە شەك كەلتۈرۈش، گۇناھسىزلىقنىمۇ ئىككىگە ــ ئەھلى ھودۇد (دائىرە ئىچىدىكىلەر) ۋە ئەھلى جوھۇد (دائىرە سىرتىدىكىلەر) گە بۆلۈشىدۇ. ئۇلاردىن بىر قىسمى بەيھەسىنيە تەرەپدارلىرىدەك گۇناھكارلار تاكى قازىنىڭ يېنىغا ئاپىرىلىپ، ئۇلارنىڭ گۇناھلىرى بېكىتىلمىگىچە ئۇلارنى دىنسىز دېيىشكە ياكى باشقا نامىلار بىلەن ئاتاشقا بولمايدۇ، دەپ قارىشىدۇ. بەزى كىچىك گۇناھلارنى سادىر قىلغۇچىلارنى ئۇلار ئىمانسىز، دەپ ئاتىشىدۇ، ئەمما كاپىر، دەپ ئاتىمايدۇ.

سۇفرىيە تەرەپدارلىرى ئەبۇبىلال خاربجى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئىمران ئىبنى خىتتانى سەدۇسلەرنىڭ ئىمانىلىقىنى قوبۇل قىلىدۇ. بۇ تارماق ئاساسەن ئىسلام دۇنياسىنىڭ غەربىي تەرىپىدىكى دۆلەتلەرگە تارقالغان بولۇپ، مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى مىلادى 734 - يىلىدىن كېيىن تېخىمۇ كۆچەيگەن ۋە 771 - يىلى سىجىلماسە دېگەن يەرنى ئىگىلىۋېلىپ، ئۇزۇن مۇددەت شۇ يەرلەردە ھۆكۈمرانلىقىنى داۋاملاشتۇرغان. ئۇلار دىجلەنىڭ يوقىرى ئېقىنى رايونلىرىدىمۇ يېغىلىق قوزغاپ، ئىراق ۋە ئۇماندا ئابباسىيلار ھاكىمىيىتى بىلەن تىركەشكەن. بۇ تارماق ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان.

سەفاتىيە ــ ئىلاھىي سۈپەتلەرنىڭ مەۋجۇتلىقىنى ئېتىراپ قىلىدىغان بىر خىل پىكىر ئېقىمىدىكىلەرنىڭ ئاتىلىشى . ئىلاھىي سۈپەت سۆزىنى تۇنجى قېتىم ئىستېلا سۈپىتىدە مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى ئىشلەتكەندى . شۇنىڭغىچە « نۇت » سۆزى شۇ مەنىدە ئىشلىتىلىپ كەلگەن . كەلام ئىلمىنىڭ شۇ دەۋرلەردىكى غايىۋىي پېشۋالىرى ھېسابلىنىدىغان ئەسھابى رەئىي ۋە ئەسھابى ھەدىس ۋەكىللىرى ئىلىم ، قۇدرەت ، ھايات ، ئىرادە ، ئاڭلاش ، كۆرۈش ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سۆزلەردە ئىپادىلىنىدىغان سۈپەتلەرنى ئەزەلدىن مەۋجۇت بولغان ئىلاھىي سۈپەتلەر، دەپ قاراپ ،ئەسلى سۈپەتلەر (سەفەتى زات) بىلەن ئەمەلدىكى سۈپەتلەر (سەفەتى فېئىلى) نىڭ ئوتتۇرىسىغا ھېچقانداق چەك قويمايدۇ ، ھەتتا خەبەرىيە سۈپەتلىرى (پۇت ، قول ، چىراي ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش ئەزالارنىڭ تورلۇك سۈپەتلىرى) نىمۇ ئېتىراپ قىلىشىدۇ . ئەمما، ئۇلار بۇ سۈپەتلەرنى شەرھلەپ كەتمەيدۇ . مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى بولسا بۇنداق سۈپەتلەرنى ئىنكار قىلىشىدۇ . شۇڭا، سۇننەت ئەھلى پېشۋالىرى ئالدىنقىسىنى سۈپەت ۋە كېيىنكىسىنى مۇئەتتىلە (ئەمەل قىلىشتىن توختىغان تەرەپلەر) دەپ ئاتاشنى ئوتتۇرىغا قويۇدۇ . كېيىنكى مەزگىللەردە سەفاتىيە تەرەپدارلىرى سۈپەت مەسىلىسىدىكى پىكىر ئىختىلاپلىرىغا ئاساسەن يەنە ئىككى تارماققا بۆلۈنۈدۇ . ئۇلارنىڭ بىر قىسمى سۈپەتلەرنى ئېتىمولوگىيە ۋە سۆز مەنىسىگە ئاساسەن شەرھلىشىدۇ . يەنە بىر قىسمى سۈپەتلەرنى شەرھلەشتىن باش تارتىپ ، سۈپەتلەرگە ئەقلىي تەقەززاغا ئاساسەن مۇئامىلە قىلىپ، ئاللاھنى سۈپەت جەھەتتە ھېچنېمىگە ئوخشىمايدۇ، دەپ قارايدۇ ۋە بىز بۇ بابىتىكى بەزى سۆزلەرنىڭ مەنىلىرىنى چۈنۇشىنىشكە ئاجىزلىق قىلىمىز ، شۇڭا ئۇلارنى شەرھلىمەيمىز ، دەپ تەكىتلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەگەشكۈچىلىرى شۇ مەنىدە يەنمۇ ئىلگىرلىگەن ھالدا « قۇرئان كەرىم » دىكى ئايەتلەرنىڭ ئاشكارا مەنىسى قانداق بولسا شۇنداق چۈشىنىش كېرەك، دەپ

ئاللاهـــنىڭ سۈيـــەتلىرىنى باشـــقا نەرسىلەرگـــە ئوخشـــىتىپ چۈشەندۈرۈشـــنى رەت قىـــلىدۇ . شـــىئەلەر بـــۇ مەســـىلىدە مۇبالىغىلەشتۈرۈش يولىنى تۇتىدۇ . ئۇلار بەزىدە خۇدانى مەخلۇقلارغا ئوخشىتىشسا ، يەنە بەزىدە ئىملارنى ئاللاھغا سېلىشتۇرۇپ ، ئۇلارغا نۇرغۇن ئىلاھىي سۈپەتلەرنى بېرىدۇ . كېيىن مالىك ئىبنى ئەنەس ئەھـــلى رەئـــي ۋە ئەھـــلى ھەدىســـلەرنىڭ سۈيـــەت توغرىســـىدىكى تەلىماتلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ ، ئىلاھىي سۈپەتلەرنى مەجھۇلـــۇق (نامەلۇمـــلۇق) بىـــلەن ئىمانغـــا باغلاپ ، سۈيـــەت توغرىســـىدىكى ھەرقانداق سوئالنى بىدئەتچىـــلىك، دەپ ئېلان قىـــلىدۇ . ئەھمـــەد ئىبنى ھەنبەل ، سۇفيان سەۋرى ، داۋۇد ئىبنى ئەلى ئىسفاھانى قاتارلىقلار ئۇنىڭ تەلىماتلىرىنى قوللايدۇ . ئىلمى كەلام مەيدانغا كەلگەندىن كېيىن ، ئىلاھىي سۈپەتلەر توغرىسىدىكى تەلىماتلار سىستېمىلاشتۇرۇلۇپ ، سىفاتىيە ئەشئەرىيەگە ئۆزگىرىدۇ .

سىفاتىيە تەرەپدارلىرى ئاللاھنى ئىنسانلارنىڭ بارلىق كەسىپ ۋە ھۈنەرلىرىنىڭ ياراتقۇچىسى ، قۇدرەتنى يولسا، ئەمەل بىلەن ھەمراھ دەپ قارىشىدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، بېھىشتىكىلەر مەڭگۈ بېھىشتە ، دوزاختىكىلەر مەڭگۈ دوزاختا قالىدۇ . ئۇلار دەسلەپكى تۆھت خەلىپىنىڭ ئىماملىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ . مەنبەلەردە مۇشەببەھىيە ۋە كەررامىيە قاتارلىق تارماقلارمۇ سىفاتىيەگە تەۋەدۇر، دېگەن مەلۇماتلارمۇ ئۇچرايدۇ . ھازىر بۇ پىكىر ئېقىمى پائالىيەتتىن توختىغان .

شاباشىيە ـــ قەرمەتىيەنىڭ چەكتىن ئاشقان تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، دەسلەپتە بەسرە ۋە ئېھسانىڭ چەت رايونلىرىدا ۋۇجۇدقا كېلىپ ، كېيىن پارس قولتۇقغىچە تارقىلىدۇ . بۇ تارماقنىڭ تۇرلۇك پائالىيەتلىرى بىر ئەسىردىن كۆپرەك ۋاقىت (990 - 1090) داۋاملىشىدۇ . بەنى شاباش شەيخلىرى مەزكۇر تارماقنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى بولۇپ ، ئۇلاردىن ئىككىسى (فەزل ئىبنى شاباش ۋە ئۇنىڭ ئوغلى سەلىلى بەرەكات) بەسرە ۋالىسىنىڭ ئورۇنباسارلىق

مەنسىپىگىچە كۆتۈرۈلىدۇ . سۈننەت ئەھلى شاباشىيلارنى بىدئەت ئەھلى دەپ ئەيىبلىسە، دۇرۇزىيە تەرەپدارلىرى ئۇلارنى ئۆزلىرى بىلەن مەسلەكداش ھېسابلىشىدۇ .

شاكىيە ــ مۇرجىئەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، تەرەپدارلىرى دىن ۋە شەرىئەتكە ئائىت ئاساسىي مەسىلىلەردە مۇرجىئە تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاش قاراشتا بولسىمۇ، قىسمەن مەسىلىلەردە ئۆزگىچە تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان . جۈملىدىن، ئۇلار تائەت ئىمان ئەمەس دېگەن قاراش بىلەن ئىلگىرىكى مەسلەكداشلىرىدىن ئايرىلىپ كەتكەن . ھازىر بۇ تارماق مەۋجۇت ئەمەس .

شافېئىيە ــ سۈننىي مەزھىپىنىڭ تارماق فىقھە مەزھەپلىرىدىن بىرى بولۇپ ، مۇھەممەد ئىبنى ئىدرىس شافېئىي (767 - 820) ئونىڭ ئاساسچىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئۇ قۇرەيش قەبىلىسىدىن بولۇپ ، غەززەدە تۇغۇلغان . شافېئىي ھاشىمىيلار خانىدانىغا مەنسۇپ بولۇپ ، ئىلگىرى يەمەن رايونىدا ۋەزىپە ئۆتىگەن. مائارىپ ۋە ئەدلىيە جەھەتتىكى نەتىجىسى گەۋدىلىك بولغاچقا خەلىپىنىڭ ماختىشىغا سازاۋەر بولۇپ، پايتەختكە تەكلىپ قىلىنغان. كېيىنكى چاغلاردا باغدادتا مۇدەررىسلىك قىلىپ، داڭق چىقارغان، يەنە مىسىر ۋالىيسىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن مىسىرغا بېرىپ مۇدەررىس بولغان ۋە فىقھە ئىلمى بىلەن شۇغۇللانغان .

بەزى مەنبەلەردە مۇھەممەد ئىبنى ئىدرىس شافېئىينىڭ ئانىسى ئەلى ئەۋلادىدىن ئىدى، دەپ تونۇشتۇرۇلىدۇ . شافېئىي ياش ۋاقتىدا ئاۋۋال ئەرەب شائىرلىرىنىڭ ئەسەرلىرى تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . مەككىدە مۇسلىمى زەنجى ۋە مالىك ئىبنى ئەنەستىن فىقھە ئىلمى ۋە ھەدىس قاتارلىقلارنى ئۆگىنىدۇ . يەمەندە ئەلەۋىيلەر (ئەلى تەرەپدارلىرى) نىڭ تۇھمىتىگە ئۇچرايدۇ ۋە ھارۇن نۇررەشىدنىڭ كەچۈرۈشى بىلەن بالا - قازادىن ساقلىنىپ قالىدۇ . كېيىن شام ، ھەرران قاتارلىق جايلاردا، ئاخىرى مىسىرگە كېلىپ فىقھە ئىلمى بىلەن شوغۇللىنىدۇ .

شافېئىيە دەسلەپ شۇ دەۋردىكى فىقھ ئىلمى تەرىبىيىلەش مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان باغدات شەھرىدە ۋە كەينىدىنلا مىسىردا بارلىققا كېلىدۇ. ئۇ ئىسلامنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىلا مەككە، مەدىنە، شام قاتارلىق جايلاردا تېزدىن كېڭىيىدۇ. ئۇزۇنغا بارماي خۇراسان، ماۋرائۇننەھر، ھىندىستان، جەنۇبىي ئەرەبىستان، شىمالىي ئافرىقا ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغان ئىسلام تەسىرى دائىرىسىدىكى نۇرغۇن دۆلەتلەرگە تارقىلىدۇ. مىسىردا ئىسمائىلىزم رەسمىي دۆلەت دىنىي بولۇپ تۇرغان فاتىمىيلەر دەۋرىدە شافېئىيە چەكلىمىگە ئۇچراپ، تارقىلىش يوللىرى توسقۇنلۇققا ئۇچرايدۇ. فاتىمىيلەر دۆلىتى يىمىرىلگەندىن كېيىن شافېئىيە بۇ رايوندىكى ئاھالىنىڭ رەسمىي مەزھىپى، دەپ ئېلان قىلىنىدۇ.

بۇخارادا ھەنەفىيە ئاۋۋال تارقالغان بولۇپ، سۇلتان مەھمۇد غەزنەۋي ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرگە كەلگەندە شافېئىيە ۋە ھەنەفىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئۆز-ئارا سۆھبىتى ئارقىلىق مەۋجۇدە شافېئىيەگە يول ئېچىلىدۇ. ئەرەبلەرنىڭ نۇرغۇن شەھەرلىرىگە ئوخشاشلا خۇراسان، ماۋرائۇننەھر دىكى كۆپلىگەن جايلار شافېئىيە ۋە ھەنەفىيە (ياكى تۆت فىقھ مەزھەپ — ھەنەفىيە، شافېئىيە، مالىكىيە، ھەنبەلىيە نامى خالىغان بىرسىگە) ئوخشاشلا ئەمەل قىلىنىدۇ. سالجۇقىيلار دەۋرىدە بۇ نۇقتا تېخىمۇ رۇشەن تۈس ئالىدۇ. بۇ دەۋردە خۇراساندىكى يوقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ كۆپىنچىسى يا شافېئىيە، ياكى ھەنبەلىيەگە تەۋە بولىدۇ. بۇ يەردىكى پېشۋالارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇسۇل (ياراتقۇچى مەنبە) مەسىلىسىدە ئەشئەرىيە تەرەپدارلىرىنىڭ، فورۇئ (يارىتىلىش) مەسىلىسىدە شافېئىيە تەلىماتلىرىنى ياقلايدۇ. 12 - 13 - ئەسىرلەردە شافېئىيەگە تەۋە بولغان جۇۋەينى، قۇشەيرى، فۇراتى قاتارلىق داڭلىق فەقىھلارنىڭ پائالىيەتلىرى خېلىلا چەكلىمىگە ئۇچرايدۇ، ھەتتا بەزىلىرى ياقا يۇرتلارغا كېتىشكە مەجبۇر بولۇدۇ. نىزامۇلمۇلۇك دەۋرىدە ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى قايتىدىن جانلىنىدۇ. 16 - ئەسىرنىڭ

باشلىرىدىن باشلاپ شافېئىيە تەرەپدارلىرىنىڭ پائالىيەت دائىرىسى يەنە تارىيىشقا باشلايدۇ . ئىراندا سەفەۋىيلەر دۆلىتىنىڭ قۇرۇلۇشى بىلەن شافېئىيە ئىلگىرىكى نوپۇزىدىن ئايرىلىدۇ . ئۇسمان تۈركلىرى دەۋرىدە ئۇلارنىڭ تەسىر دائىرىسى ئىچىدىكى رايونلاردا شافېئىيە تېخىمۇ ئاجىزلىشىشقا قاراپ يۈزلىنىدۇ . ئەمما ، ئۇ مىسىر ، سۇرىيە ۋە ھىجاز ئارقىلا ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ . ئەزھەر ئونىۋېرسىتېتىدە ھېلىمۇ ئىلگىرىكىگە ئوخشاشلا شافېئىيە تەلىماتى ئېلىپ بېرىلىدۇ.

مەنبەلەردە شافېئىيە ئالىملىرىنىڭ خەلىپىلىكىنىڭ رەسمىي مەزھىپى ئىدى، دەپ كۆرسىتىلىدۇ . مەزكۇر مەزھەپنىڭ قۇرغۇچىسى شافېئىي ئۆزىنىڭ « ئەر رىسالە » ناملىق ئەسىرىدە ئۆز تەلىماتىنىڭ ئاساسىي نۇقتىلىرىنى خېلى تەپسىلى بايان قىلغان بولۇپ ، مەزكۇر ئەسەردە فىقھقا ئائىت بارلىق ئىشلارنى سىستېمىلاشتۇرۇپ ، مۇسۇلمانلارنىڭ شەرئىتكە دائىر تۇنجى چوڭ مەنبەنىڭ ئورنىنى مۇئەييەنلەشتۇرۇشكە تىرىشىدۇ . ئۇنىڭدىكى قانۇنىي نىزاملار ئاساسەن ھەنەفىيە ۋە مالىكىيە تەلىماتلىرىدىكى قانۇنىي قائىدىلەرنى ئۆز - ئارا بىرىكتۈرۈش ئاساسىدا ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن . دىن ۋە شەرئىتكە ئائىت مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا، شافېئىيە « قۇرئان كەرىم » ۋە ھەدىسكە تايىنىپ ، رەئىي ۋە قىياسنى پەقەت زۆرۈر ھالەتلەردە ئىشلىتىشنى تەۋسىيە قىلىدۇ . ئۇلار قىياسنى پەقەت ھەل قىلىشقا تېگىشلىك مەسىلىگە « قۇرئان كەرىم » ، ھەدىس ۋە ئىجمائىدىن جاۋاب تېپىلمىغان ھالەتتىلا پايدىلىنىشقا بولىدۇ، دەپ قارايدۇ ، شۇنىڭ بىلەن بىللە جايلارنىڭ تارىخىي سەۋەبلىرى ۋە ئادەت ئامىللىرى قاتارلىقلارنىمۇ نەزەردە تۇتىدۇ . بۇ مەزھەپ ھەنەفىيە تەلىماتىنىڭ قىياسقا تايىنىپ مەسىلىلەرنى ھەل قىلىدىغان ئىستېھسان (تەرىپلەش) ئۇسۇلىنى قوبۇل قىلماي ، بۇئاسىتە بەلگىلەنگەن قانۇنىي قائىدىلەرگىلا تايىنىپ بارلىق مەسىلىلەرنى ھەل قىلىش ئۇسۇلى - ئىستىسھابنى تەۋسىيە قىلىدۇ .

شافېئىيە تەلىماتىدا ئىمان كۆچىيىدۇ ۋە ئاجىزلايدۇ . مۇئمىنلەر

بېھىشتقا كىرىدۇ . ئىمان ئۇچ شەرت ــ ئېغىزدا ئىقرار بولۇش ، كۆڭۈلدە تەستىقلەش ۋە ئاساسىي قائىدىلەرگە ئەمەل قىلىشتىن ئىبارەتتۇر،دەپ قارىلىدۇ . شافېئىيەنىڭ فەقىھلىرىدىن ئابدۇلھەسەن ماۋەردى ، (974 - 1058) ، ئەبۇلھەسەن ئەشئەرى (873 - 935) ، جۇۋەينى (1085- يىلى قازا قىلغان) ، ئەبۇشۇجائ ئىسفەھانى (1106 - يىلى قازا قىلغان) ، مۇھەممەد غەززالى (1058 - 1111) ، جەلالۇددىن سۇيۇتى (1505 - يىلى قازا قىلغان) قاتارلىقلار ئەڭ مەشھۇر دۇر . ئۇلار كۆپلىگەن ئەسەرلىرىدە شافېئىيەنىڭ فىقھ ئىلمىگە ئائىت قاراشلىرىنى راۋاجلاندۇرغان .

شافېئىيە ھازىر مىسىر ، بەھرەين ، ئافرىقىنىڭ شەرقى قىسمى ، ھىندونېزىيە ، يەۋا ، سۇمەترا، جەنۇبىي ئەرەپ پادىشاھلىقلىرى ، سۇرىيە قاتارلىق جايلاردىكى خەلقلەر ئاساسىدا ساقلىنىپ كەلمەكتە . خەلقىمىز ئاساسىدا ئۇنى ئىمام شافى مەزھىپى دەپ ئاتايدىغان ئادەتمۇ بار .

شامىتىيە ــ سامىتىيەگە قارا .

شەبىبىيە ــ بەيھەسىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، شەبىبى نەجرانى تەرىپىدىن ئاساس سېلىنغان . ئۇ دەسلەپتە ساالىھىيە تەرەپدارلىرىدىن بولۇپ ، ئۇلارنىڭ لەشكەرلىرى ئاساسىدا مۇھىم ۋەزىپىلەردىن بىرىنى ئۇستىگە ئالىدۇ . ئۇ دەسلەپتە ساالىھىيە تەلىماتلىرىنى ياقلىغان بولسىمۇ ، كېيىن ئۇلار بىلەن ئارازلىشىپ، ئۆزئالدىغا ئىمامىلىق تىكلەش قارارىغا كېلىدۇ . ئۇ ئۆزسىپىگە قوشۇلۇپ ، دۇشمەنلىرىگە قارشى كۈرەشلەردە ئۇنىڭغا ھەمدەم بولغان ئايالالارنمۇ ئىمام بولالايدۇ، دەپ ئېلان قىلىدۇ . ئۇنىڭ بۇخىل قارىشى ئۆزىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئانىسىنىڭ ئىمام بولۇشىغا يول ئېچىپ بەرگەن . ئۇلار دىنىي پەرزلەرنىڭ ھەممىسىنى بەجا كەلتۈرۈشنى شەرت، دەپ قارىمايدۇ . ئەمما، پەرزلەرنى چۈشەنمىگەندە ئۇنى سۇراپ بىلىۋېلىشنى جائىز، دەپ قارىشىدۇ . شۇڭا بەزى مەنبەلەردە ئۇلار ئەھلى سۇئال نامى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ ، بەزى

مەنبەلەردە ئۇلارنىڭ تەلىماتىدىكى ئاساسىي مەسىلىلەر بەيھەسىيە تەرەپدارلىرى بىلەن پەرقلەنمەيدۇ، دېيىلىدۇ. ئىنسانلارنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكى مەسىلىسىدە ئۇلار يەنە مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرىنىڭ قاراشلىرىنى ياقلايدۇ. بۇ تارماق ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان.

شەرىكىيە ــ قەدەرىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، پەقەت بەزى مەسىلىلەردىكى ئىختىلاپلار بىلەن ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇلار ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىبنى پەيغەمبەرلىكتە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا شېرىكتۇر، دەپ قارىشىدۇ. شۇڭا، ئۇلار شەرىكىيە نامى بىلەن ئاتالغان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، كوپۇرلۇقتىن باشقا ھەرقانداق يامان سۆز ـ ھەرىكەتنىڭ ھېساب ـ كىتابى بولىدۇ، گۇناھ سادىر قىلغۇچىلار جازالىنىدۇ. بۇ تارماق ھازىر مەۋجۇت ئەمەس.

شەرئىيە ــ ھولۇلىيەگە تەۋە چەكتىن ئاشقان پىرقىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئەبۇمۇھەممەد ھۆسەين شەرئىي ئۇنىڭ ئاساسچىسىدۇر. ئۇ ھەسەن ئەسكەرىنىڭ يېقىنلىرىدىن بىرى ۋە ئون بىرىنچى ئىمامدىن كېيىن تۇنجى بولۇپ بابىيە دەۋاسى قىلغان كىشى بولۇپ، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ دىنسىز ۋە زەندەقە نامىلىرى بىلەن ئەيبلەنگەن. ئۇنىڭ بۇنداق ئەيبلىنىشىدىكى سەۋەپ شۇنىڭدىن ئىبارەتكى، ئۇ ئىلاھىي روھ بەش تەنگە ــ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام، ئەلى، فاتىمە، ھەسەن ۋە ھۆسەيىنىنىڭ تېنىگىلا ھولۇل قىلغان (كۆچكەن) دەپ ئېلان قىلىپ، ئۇلارنى ئاللاھ بىلەن تەڭ ئورۇنغا قويغان. ئۇنىڭ قارىشىچە، بۇ بەش تەنىنىڭ ھەربىرى ئۆز ئالدىغا زىتلىرىغا ئىگە، ئۇلارنىڭ زىتلىرى ئەبۇبەكر، ئۇمەر، ئۇسمان، مۇئاۋىيە ۋە ئەمر ئىبنى ئاس قاتارلىقلاردىن ئىبارەتتۇر. ئۇلار باشقا پىرقىلەرگە ئوخشىمىغان ھالدا رەسۇلگە تەنە قىلمايدۇ، ھولۇل تەلىماتىغا ئاساسلىنىپ، يوقىرىدىكى بەش تەندىن باشقا يەنە ئەبۇمۇھەممەد ھۆسەين شەرئىينىڭ تېنىگىمۇ ئىلاھىي روھ كۆچكەن، دەپ دەۋا قىلىشىدۇ. بۇ پىرقە ھازىر مەۋجۇت ئەمەس.

شەككاكىيە ــ شىئەلەرنىڭ يەتتىنچى ئىمامى مۇسا كازىم قازا

قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئۆلۈمىگە شەك بىلەن قارىغان بىر گۇروھنىڭ نامى بولۇپ ، مەنبەلەردە مۇستەقىل بىر پىرقە سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ . ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئۇزۇنغا سوزۇلغان مۇنازىرىلەردىن كېيىن ئەلى ئىبنى مۇسا رىزانىڭ ئىمامىلىقىنى قوبۇل قىلىشقان . ئوتتۇرا ئەسىر تارىخچىلىرىدىن شەھرىستانى ۋە نەۋبەختى ئۇلارنى مەمتۇرە نامى بىلەنمۇ ئاتايدۇ . بۇ پىرقە ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

شەلمەغانىيە ــ ئەزاقىرىيەگە قارايدۇ .

شەمراخىيە ــ خارىجىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئاساسچىسى ئابدۇللاھ ئىبنى شەمراخدۇر . بۇ تارماقتىكىلەر خارىجىيە تەلىماتلىرىنىڭ ئاساسىي نۇقتىلىرىغا سادىق بولۇپ ، پەقەت قىسمەن مەسىلىلەردە ئوخشىمىغان پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، ئۇلاردىن ئايرىلىپ كەتكەن . مەسىلەن ، ئۇلار مۇخالىپلارنىڭ قېنىنى تۆكۈش ياۋا ، دۇشمەنلەردىن قورقۇش جائىز ئەمەس ، دەپ تەكىتلىشىپ ، ئىبادەتگاھلاردا تەقىيە (پەرھىز تۇتۇش) نى ھارام ھېسابلىشىدۇ .

شەھامىيە ــ مۇئتەزىلەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، شەھارىيە نامى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ . ئاساسچىسى ئەبۇيەئقۇب شەھام بولۇپ ، مەنبەلەردە ئۇنىڭ نامى خىلمۇ خىل شەكىللەردە (يۇسۇف ئىبنى ئابدۇللاھ ئىبنى ئىسھاق شەھام ، ئەلى ئىبنى مۇھەممەد شەھام) خاتىرىلەنگەن. ئۇ ئەبۇھۇزەيلىنىڭ شاگىرتلىرىدىن بىرى ۋە جۇببائىنىڭ ئۇستازى بولۇپ، « ئىمكانىيەت بىرلىكىنىڭ ئىككى مەنبە دىن يارىلىش » (سۈدۇرى مەقدۇرى ۋاھىد ئەزدۇ قادىر) قارىشىنى ياقلايدۇ . بۇ خىل قاراشنى كېيىن جۇببائي ۋە ئۇنىڭ ئوغۇللىرى رەت قىلىدۇ . تارىخچىلاردىن ئابدۇلقاھىر باغدادىنىڭ مەلۇماتىچە، شۇ دەۋردىكى بەزى دىنىي تارىخچىلار ئەبۇ يەئقۇبنىڭ يوقىرىدىكىدەك قارىشىنى **سەفاتىيە**نىڭ قاراشلىرى بىلەن ئوخشاش، دەپ ھېسابلايدۇ . ئەمما ، ئۇلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا ھېچقانداق ئوخشاشلىق تاپقىلى بولمايدۇ . شەھامىيە ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان .

شەيبانىيە ـــ سەئلەبىيەنىڭ شەيبان ئىبنى سەلمە ئاساسىنى سالغان بىر تارمىقى . شەيبان دەسلەپتە مەرۋى شەھرىدە ياشىغان بولۇپ . ئەبۇ مۇسلىم زامانىدا نەسر ئىبنى سەييارغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتىرىدۇ . ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ يولدىن يالتىيىپ ، ئەبۇ مۇسلىمنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنمايدىغان بولۇپ قالىدۇ . ئەبۇ مۇسلىم بەسسام ئىبنى ئىبراھىم باشچىلىقىدا ئۇنىڭغا قارشى لەشكەر ئەۋەتىپ ، ئۇنى قەتلى قىلىدۇ . شەيبان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ، ئەگەشكۈچىلىرى ئۇنىڭ قىلغان ـ ئەتكەنلىرىگە پۇشايمان قىلىپ ، ئەپۇ قىلىشنى سوراپ ھەرقانچە قىلغان بولسىمۇ ئەپۇ قىلىنمىغانلىقىنى ئۇنىڭغا بولغان بىر ئادالەتسىزلىك دەپ قاراپ ، دەۋا قىلىشىدۇ . شۇ دەۋردىكى مەشھۇر فەقىھلەردىن بىرى بولغان زىياد ئىبنى ئابدۇرەھمان يوقىرىدىكىدەك تالاش ـ تارتىشلارغا قارىتا چۈشەنچە بېرىپ ، شەيبان ستەم يولىنى تۇتۇپ ، بىگۇناھ خەلقنىڭ قېنىنى تۆكتى ۋە ئۇلارنىڭ مېلىنى بۇلاش بىلەن شۇغۇللاندى ، شۇڭا ئۇنىڭ ئۇزرىخاھلىقى ھېچ ۋاقىت قوبۇل قىلىنمايدۇ ، دەپ تەكىتلەيدۇ .

شەيبانىيە تەرەپدارلىرى جەبرى مۇتلەق[1] قارىشىنى ياقىلاپ ، قەدەرىيە چىلەرنىڭ تەلىماتلىرىنى رەت قىلىشىدۇ . شەيبان ئىبنى سەلمە مۇشەببەھىيە ئەقىدىلىرىنى تۇنجى بولۇپ قوبۇل قىلغان شەخس بولۇپ، ئاللاھنى مەخلۇققا ئوخشىتىپ ، يارىلىش ـ يارىتىلىشقا ئائىت تەلىماتىدا ئاللاھ ئۆزىگە ئىلم ۋۇجۇتقا كەلتۈرگۈچە ھېچنىمىنى بىلەلمەيتتى ۋە بارلىق ئەشيالار يارىتىلىپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن ئۇنىڭغا مەلۇم بولاتتى،دېگەن قاراشنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. شۇڭا، سەئلەبىيە تەرەپدارلىرى بىلەن سۇننەت ئەھلى بىردەك شەيبان ئىبنى سەلمەنى ئاللاھنى ئىنسانلارغا ئوخشاتقىنى ئۈچۈن مۇناپىق، دەپ ئېلان قىلىدۇ . خارىجىيە تەرەپدارلىرى بولسا ئۇنى ئەبۇ مۇسلىمگە يارىدەم بەردى،دەپ ئۇنىڭدىن كايىشىدۇ . بۇ تارماق ھازىر

---

[1] جەبرى مۇتلىق ـ ئىنسانلارنىڭ تەقدىرى ۋە ھاياتىدا كۆرسەتكەن بارلىق كۆرگۈلۈكلىرى پۈتۈنلەي ئاللاھ تەرىپىدىن ئالدىن بەلگىلەنگەن بولىدۇ، دېگەن قاراش .

مەۋجۇت ئەمەس .

شەيخىيە ـــ ئىسنائەشەرىيەنىڭ شەيخ ئەھمەد ئىبنى زەينۇددىن ئىھسائى (1752- 1825) ئاساس سالغان بىر تارمىقى بولۇپ ، ئۇلار ئاساسەن ئىراندىكى ئۆلىمالاردىن تەركىب تاپقان . سەئىدكازىم رەشتى ، ھاجىمۇھەممەد كەرىمخان ، مۇھەممەد ماشەقانى قاتارلىقلار ئۇلاردىن ئەڭ داڭلىقلىرىدۇر . ئۇلار نۇرغۇن مەسىلىلەردە بابىيە تەلىماتلىرىنى ياقلىنسىمۇ ، دىنىنىڭ يارىتىلىشى ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش رىۋايەت تۈسىدىكى مەسىلىلەرنى، « قۇرئان كەرىم » ۋە ھەدىسلەرنى يېڭى باشتىن تەپسىرلەشكە ئورۇنىدۇ .

شەيخىيە تەرەپدارلىرىنىڭ قارىشىچە، يارىتىلىش ئىككى خىل ئىلىمگە ئىگىدۇر ، ئۇنىڭ بىرى ئىلاھىي زاتقا ئوخشاشلا قەدىمىيدۇر ، يەنە بىرى مۇھەممەس (يېڭىدىن يارىتىلغان) بولۇپ ، ماھىيەت جەھەتتىن ئەشىيالارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى ئىپادىلەيدۇ . شەيخىيە تەلىماتىدا بارلىق مەۋجۇداتلار ئىلاھىي ئەمر بىلەن يارىتىلغان، دەپ قارىلىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بۇنداق ئەمر يارىتىلىشنىڭ ئالدىنقى زامانىدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن تۇراقلىق ۋە ئۆزگەرمەس ئىرادىسىدۇر . شۇڭا ، ئاللاھنىڭ ئىلاھىي ئىلمي قەدىمي ، مەخلۇقاتلار ئىلمى يېڭىدۇر . ئىنسانلار مەۋجۇدىيەت ئالىمىنى ئۆزلىرىنىڭ ئېچكى ـ تاشقى ھەۋاسلىرى[1] ئارقىلىق دەرك قىلىشىدۇ . يارىتىلىشنىڭ ئۆزى بولسا بۇنداق ئىدراكقا (دەرك قىلىشقا) ئېھتىياجلىق ئەمەس ، ئۇ ھەممە نەرسىنى قانداق بولسا شۇنداق تونۇشقا قادىردۇر، دەپ قارىلىدۇ .

شەيخىيە تەرەپدارلىرى ئىمامىلىققا ئائىت مەسىلىلەرگىمۇ ئىلگىرى كۆزلىمىگەن يېڭى مەنىلەرنى قوشۇپ ، بۇ ساھەدىكى قىسمەن مەسىلىلەردە چەكتىن ئاشقان قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىمام مەخلۇقاتلار مەۋجۇدىيىتىدە تەسىرگە ئىگە

---

[1] ھەۋاس (ھاسسە سۆزىنىڭ كۆپلۈكى) ـ شەيئىلەرنىڭ نەرسىلەرنى سىزىش ئىقتىدارى . مەسىلەن، ھاسىيى بەسەر ـ كۆزۈش سېزىمى دېگەندەك .

سەۋبلەرنىڭ بىرى بولۇپ ، بارلىق ئىمامىلار ئىلاھىي ئىرادىنىڭ ئەمەلىيەتتە كۆرۈنۈشىدۇر . ئۇلارنىڭ بارلىق تەبىر ۋە شەرھلىرى (ئېيتقانلىرى) ئاللاھنىڭ خاھىشلىرىدۇر . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، ياراتقۇچى ئىمامىلار ئارقىلىق باشقا نەرسىلەرنى يارىتىدىغانلىقى ئۈچۈن ، ئىمامىلارنىڭ ئۆزى يارىتىلغان بارلىق مەۋجۇداتلارنىڭ ئەڭ مۇكەممەلى ھېسابلىنىدۇ . ئىنسانلار مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە ھەزرىتى ئەلىدەك پاك زاتلارنىڭ ئەۋلادىدىن بولغان ئىمامىلار ئارقىلىقلار مەخلۇقلارنى ، مۇرەككەپ ئۇقۇملارنى، ئىلاھىي زاتنى توغرا دەرك ئېتىشەلەيدۇ . كىمكى ئىمامىلار توغرىسىدا خاتاغا يول قويسا، ئۇ ئەمەلىيەتتە ئاللاھ توغرىسىدا خاتاغا يول قويغانلىق بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

شەيخىيە تەرەپدارلىرى ئىمامىلارنىڭ قەلبىنى ساقلىغۇچى لەۋھە[1] (لەۋھى مەھفۇز) دەپ قاراپ ، تۇنجى ئىمامنى ھەممە نەرسىدىن بالدۇر يارىتىلغان مەخلۇق سانىشىدۇ . ئۇلار مەئاد (ئاخىرەت) ئىنسانىي جىسىم توغرىسىدىمۇ ئۆزگىچە قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان. جۈملىدىن، ئۇلار ئىنسانلارنى ئىككى جەسەتتىن تۇرە لگەن، ئۇلارنىڭ پىكرىچە، ئالدىنقى جەسەت ھېسىي ئورگانلار بىلەن ھېس قىلىشقا بولىدىغان تۆت ئۇنسۇر (ماددا، ئېلىمىنت)دىن تەركىب تاپقان بولىدۇ ، بۇلار يوقۇلۇشچانلىققا ئىگە . ئىككىنچى جەسەت بولسا باشقا بىر ھاياتتا زاھىر بولىدۇ . ئالدىنقى جەسەت روھنىڭ قېلىپى (ئىنساننىڭ تېنى) ھېسابلىنىدۇ ، ئىككىنچىسى مەڭگۈ سۇلمايدىغان ، يوقالمايدىغان جەسەت بولۇپ ، قەبرىدە تامامەن پاكلانغاندىن كېيىن يورۇقلۇققا چىقىدۇ ۋە روھ ئۇنىڭغا ھولۇل قىلىدۇ (كۆچۈپ كىرىدۇ) . مۇشۇ نوقتىدىن شەيخىيە تەرەپدارلىرى جەننەت بىلەن دوزاخنى يوقۇلۇشچانلىققا ئىگە،دەپ قارايدۇ . ئۇنىڭ مەۋجۇدىيىتىنى ئىنسانلارنىڭ پائالىيەتلىرىگە باغلاشتۇرىدۇ .

---

[1] لەۋھى مەھفۇز - ھەرقانداق مەزمۇننى ساقلاپ تۇرىدىغان بەت يۈزى . بۇ يەردە ئىلاھىي ئەمر - پەرمانلارنى ساقلاش كۆزدە تۇتۇلىدۇ .

شەيخىيە تەرەپدارلىرى تەبىئەت مەسىلىلىرىگىمۇ ئائىت نۇرغۇن قىزىقارلىق قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان . مەسىلەن، ئۇلار ئالەمنى زامان جەھەتتىن قەدىم (ئەزەلدىن مەۋجۇت) ۋە زاتى جەھەتتىن (ئەسىل ياكى بىر جىسىم سۈپىتىدە) كىيىن يارىتىلغان، دەپ ھېسابلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە شەكىل (ئەرەز) مەزمۇنسىز (بىمەۋزۇئ) مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ ، ئۇ ھادىس (يېڭىدىن شەكىللەنگەن) ۋە زائىل (يوقۇلۇشچانلىققا ئىگە ، قايتىدىن خارابلىشىدىغان) دۇر . مەزمۇن (جەۋھەر) ياكى جىسىمنىڭ زاتى (ئەسلى) قەدىم بولماستىن ، بەلكى يارىتىلغان نەرسىدۇر ، شۇڭا ئۇ ئۆتكەن زاماندا ئەمەس ، بەلكى كەلگۈسى زاماندا ئەبەدى مەۋجۇت بولۇپ تۇرالايدۇ . شەيخىيە تەرەپدارلىرى شەيئىلەرنىڭ ئەزەلدىن مەۋجۇتلۇقىنى رەت قىلىشىپ ، بارلىق مەۋجۇداتلارنى كىيىن يارىتىلغان، دەپ قارىشىدۇ . ئەمما، يارىتىشقا ئائىت ئىلمىنى (ئىلمى ئەشىيا) ئەشىيالاردىن ئىلگىرىلا مەۋجۇت ئىدى، دەپ ھېسابلىشىدۇ . ئۇلار ئەشىيا (نەرسىلەر) نى بىلىشتە ئىلمى ھادىس (يېڭى ئىلىم) نى ئىلمى ئىمكان (قۇدرەت ئىلمى) بىلەن ئىلمى ئەكۇانى (مەۋجۇدىيەت ئىلمى) دىن ئىبارەت ئىككى قىسىمغا بۆلۈپ ، ئالدىنقىسىنىڭ مەۋجۇدىيىتىنى ئەشىيالارنىڭ يارىتىلىشىدىن ئىلگىرى، كىيىنكىسىنى مەۋجۇدىيەت يارىتىلغاندىن كىيىن بارلىققا كەلتۈرۈلگەن، دەپ قارىشىدۇ . شۇڭا، ئۇلار ماددىي دۇنيانى تونۇشنى ئاساسى مەزمۇن قىلغان ئىككىنچى ئىلمىنى ئىكتىسابى (ماددىلارغا نىسبەتەن چۈشەنچە ھاسىل قىلىش ئىلمى)، دەپ ئاتىشىپ، بۇ ئىلىمدە ئېچكى ـ تاشقى ھاسسە (سېزىش ئىقتىدارى) لەر ۋە روھىي پائالىيەتلەر ھەل قىلغۇچ رول ئويناىدۇ، دەپ قارايدۇ .

شەيخىيە تەرەپدارلىرى شۇ ۋاقىتقىچە بولغان ئىرپان ئەقىدىلىرىنىمۇ ئېتىراپ قىلمايدۇ ، سوپىزمنىڭ ۋەھدەتى ۋوجۇد تەلىماتىدىكى نەبى ۋە ئەۋلىيالارنىڭ مۆجىزىلىرى، كارامەتلىرى قاتارلىقلارنىمۇ ھەقىقىي دەپ قارىمايدۇ . ئۇلار بۇنداق مەسىلەرنى

هەل قىلىشتا ئەقل گەرا (ئەقىلگە تېۋىنغوچى) لارنىڭ ئۇسۇلىنى كۆپەرەك قوللىنىدۇ . ئۇلار نەسرۇددىن شاھ زامانىسىدا شىئەلەر تەرىپىدىن تەقىپ قىلىنغان بولسىمۇ، ئۇلار ئۆزھەركەتلىرىنى توختاتمىغان، ھەتتا ئىنگىلىزلار ئىرانغا تاجاۋۇزچىلىق قولىنى سۇنغان دەۋرلەردىمۇ ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى توختاپ قالمىغان . مەنبەلەردىن شەيخىيەنىڭ شازىلىيە نامىلىق بىر سوپىستىك تارمىقىنىڭ بولغانلىقىمۇ مەلۇم ، ئەمما ئۇ توغرۇلۇق تەپسىلىي مەلۇمات يوق .

شەيتانىيە ــ نۇئمانىيەگە قارالىڭ .

شۇئەيبىيە ــ ئەجاربدەنىڭ شۇئەيب ئىبنى مۇھەممەد ئاساس سالغان بىر تارمىقىدۇر . شۇئەيب مەيمۇن ئىبنى خەلىد بىلەن ئىرادە ئەركىنلىكى (قەزا) توغرىسىدا مۇنازىرىلىشىپ قېلىپ ، بۇ مۇنازىرە شۇئەيبىيە ۋە مەيمۇنىيەنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەب بولىدۇ . مەنبەلەردە بۇ مۇنازىرىنىڭ مەزمۇنلىرى مۇنداق خاتىرىلەنگەن : شۇئەيب مەيمۇنگە قەرزدار بولۇپ قالىدۇ ۋە مەيمۇن قەرزىنى سۇرۇشتە قىلغاندا شۇئەيب مۇنداق دەيدۇ : خۇدايىم بۇيرىسا قەرزىڭنى قايتۇرىمەن . مەيمۇن بۇنىڭغا جاۋابەن : خۇدايىم ھازىر بۇيرۇدى ، شۇڭا ھازىرلا قەرزىنى قايتۇر ! دەيدۇ . شۇئەيب يەنە خۇدا بۇيرۇغان ۋاقىتتا قەرزىنى چوقۇم قايتۇرىمەن، دەپ سۆزىنى تەكرارلايدۇ . مەيمۇن بۇنىڭغا جاۋابەن : خۇدايىم ھازىر بۇيرۇدى ، شۇڭا مەن سەندىن قەرزىنى سۇيلەۋاتىمەن ، ئەگەر ئۇ بۇيرۇمىغان بولسا مەنمۇ سۇيلىمىگەن بولاتتىم، دەيدۇ .

ئۇلار بۇ ئىشتا كىمنىڭ ھەق ئىكەنلىكىنى ئايرىشالماي ، شۇ ۋاقىتتا زىندانغا قامالغان ئەجاربدەنىڭ ئاساسچىسى ئابدۇلكەرىم ئەجرەددىن بۇ ئىشتا ھەق ـ ناھەقنى ئايرىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىشىدۇ . ئابدۇلكەرىم ئەجرەد جاۋاب خەت يېزىپ مۇنداق دېگەنىكەن: « بىز دائىم ئاللاھنىڭ خالىغىنى بولىدۇ ، خالىمىغىنى بولمايدۇ دەپ، ئېيتىمىز . بىز پەقەت ئاللاھقا ئەگىشىپ ماڭىمىز » .

بۇ خەت شۇئەيب ۋە مەيمۇننىڭ قولىغا تەگكۈچە ئابدۇلكەرىم ئەجرەد زىنداندا ئالەمدىن ئۆتىدۇ . شۇئەيب بۇ خەتتىن ھەقىقەتەن ئاللاھنىڭ خالىغىنى بولىدۇ ، خالىمىغىنى بولمايدۇ، دېگەن خۇلاسىگە كېلىدۇ . مەيمۇن بولسا خەتنىڭ كېيىنكى بۆلىكىدىكى بىر پەقەت ئاللاھقا ئەگىشىپ ماڭمىز، دېگەن سۆز مەزكۇر خەتتە ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ، دەپ شۇئەيبنىڭ پىكرىگە قوشۇلمايدۇ . ئاخىرى چىقمىغان بۇ مۇنازىرىدە بىر قىسىم ئادەملەر (ھازىرقىيە تەرەپدارلىرى) شۇئەيبنىڭ پىكرىنى قوللىسا، يەنە بىر قىسىم ئادەملەر (ھەمزىيە بىلەن قەدىرىيە تەرەپدارلىرى) مەيمۇننىڭ پىكرىنى قۇۋۋەتلىشىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئەجاردەنىڭ مۇستەقىل تارماقلىرى بارلىققا كېلىدۇ .

يوقىرىدىكى مۇنازىرىدىن مەلۇمكى ، شۇئەيبىيە تەرەپدارلىرى ئىنسانلارنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكىنى ئىنكار قىلىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئاللاھنىڭ ئەمرى بولمىسا ھېچقانداق ئىشنى قىلغىلى بولمايدۇ ۋە مۇئمىنلەرنىڭ بارلىق ئەمەلى ئاللاھ تەرىپىدىن بەلگۈلەنگەن بولىدۇ . تارىخچىلاردىن مۇھەممەد شەھرىستانى شۇئەيبىيە تەلىماتىدا ئاللاھ ئىنسانلارنىڭ پائالىيەتلىرىنى يارىتىدۇ ۋە ئۇمەتلىرى ئۆنىڭغا ئۆزلىرىنىڭ قۇدرىتى ۋە ئىرادىسىگە ئاساسەن ئېرىشىدۇ، دېيىلىدۇ ، ئۇلار ئىرادە ئەركىنلىكى ، ئىلاھىي ئىرادە ۋە ئىمكان قاتارلىق مەسىلەردە سۈننىيلەرنىڭ قارىشىنى، ئىمامىلىق، ۋەئد ۋە ۋەئىد (ۋەدە ۋە خىلاپلىق) قا ئوخشاش مەسىلەردە خارىجىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئەقىدىلىرىنى ياقلىشىدۇ، دەپ يازىدۇ . ھازىر بۇ تارماق پائالىيەتتىن توختىغان .

شۇمەيتىيە ــ سامىتىيەگە قارىڭ .

شىمرىيە ــ مۇرجىئەنىڭ ئەبۇشىمر ئاساس سالغان بىر تارمىقى . ئەبۇشىمر بەسرەدىكى داڭلىق ئىلاھىيەتشۇناسلاردىن بولۇپ، دەسلەپتە نەززامنىڭ ئەقىدىلىرىگە ئەگەشكەن ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئۇزۇن مۇددەت نۇرغۇنلىغان ئەقلىي ۋە رىۋايەت خاراكتېرىدىكى مەسىلەر ئۈستىدە مۇنازىرە ئېلىپ بارغان . تارىخچىلاردىن ئەشئەرىنىڭ مەلۇماتىغا

قارىغاندا، شەمرىيە تەرەپدارلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىلگىرىكى مەسلەكداشلىرى بولغان مۇرجىئە تەرەپدارلىرى بىلەن ئىمان مەسىلىسىدە ئىختىلاپقا يولۇقۇپ قالغان . ئۇلار ئىرادە ئەركىنلىكى مەسىلىسىدە قەدەرىيە ۋە مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاش مەيداندا تۇرۇپ ، ئىلاھىي سۈپەتلىرىنىڭ ئەزەلدىن مەۋجۇت ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىشقان . بۇ تارماق ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان .

شىھامىيە ــ شەھامىيەگە قارالسۇن .

غادەرىيە ــ نەجدىيەگە قارالسۇن .

غالىيە ــ شىئە مەزھىپىنىڭ ئەڭ چوڭ پىرقىلىرىنىڭ بىرى بولۇپ ، شەرىئەتكە ئائىت مەسىلىلەردە (بولۇپمۇ ئىمامىلىق مەسىلىسىدە) مۇبالىغە ۋە ئىفرات (چەكتىن ئېشىش) يولىنى تۇتۇپ، ئەقىدە جەھكى ۋە ھەقىقەتتىن يىراقلاپ كېتىدۇ . نەتىجىدە ئۇ نۇرغۇنلىغان تارماقلارغا بۆلۈنۈپ ، غۇلات نامى بىلەن ئاتىلىدىغان بولىدۇ . تەپسىلاتىنى غۇلاتتىن كۆرۈڭ .

غەسسانىيە ــ مۇرجىئەنىڭ غەسسان ئىبنى ئابانى كۆفى ۋەكىللىكىدىكى بىر تارمىقى بولۇپ ، بەزى تارىخچىلار ئاساسچىسىنىڭ نامىنى غەسسانى كۆفى مۇرجى دەپمۇ ئاتايدۇ . مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، غەسسانى ئىبنى ئابانى داڭلىق مۇھەددىسلەردىن ئىكەن . بۇ تارماق تەرەپدارلىرى ئىمانىنى ئاللاھنى ۋە ئۇنىڭ رەسۇلىنى تونۇشتىن ئىبارەت، دەپ قارىشىدۇ . مەھەر يېتىلدۇرۇش ، ئولۇغلاش ۋە ئاللاھنىڭ پەرمانلىرىدىن باش تارتماسلىقنى تەۋسىيە قىلىپ ، مۇئمىنلەرنىڭ تۇرلۇك ئەھكاملارنى ئېتىراپ قىلىشىنى شەرت ھېسابلايدۇ . ئۇلار مۇئمىنلەرنىڭ ئىمانى توغرىلىق تۆۋەندىكى بىر نەچچە مەسىلىنى ئالاھىدە تەكىتلەيدۇ : ئەگەر بىرەرسى ئاللاھنىڭ چوشقا گۆشىنى ھارام دەپ ئېلان قىلغىنىنى بىلىپ تۇرۇپ، يېگىنىنىڭ قەيسى ياكى چوشقا گۆشى ئىكەنلىگىنى پەرقلەندۈرەلمىگەن بولسا ئۇ مۇئمىندۇر . ئەگەر

بىرەرسى ھەجىنى ئاللاھنىڭ مۇھىم پەرزىدەپ ئېيلان قىلغىنىنى بىلىپ تۇرۇپ ، كەئىبنىڭ قايسى تەرەپتە ئىكەنلىكىنى بىلمىگەن بولسا ئۇمۇ مۇئمىندۇر . ئەگەر بىرەرسى ئاللاھنىڭ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى رەسۇللۇققا ئەۋەتكەنلىكىنى بىلىپ تۇرۇپ ، ئەمما، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ زەنگى، ياكى ھىندى ۋە ياكى ئەرەب ئىكەنلىكىنى بىلمىگەن بولسا، بۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئىمانى بۇلغىنىپ كەتمەيدۇ ، دەپ قارىشىدۇ . غەسسانىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بۇنداق شەكىلدە ئىمانىنى ئۇلچىشىدىكى مەقسىتى ئىتتىقادنىڭ باشلىنىشى ئىمان ئەمەس، دېگەننى ئۇقتۇرۇشتىن ئىبارەت .

ئوتتۇرا ئەسىر تارىخچىلىرىدىن ئەشئەرى يوقىرىدىكىدەك سۆزلەرنى ياقىلىغۇچىلارنى ئەبۇ ھەنىفەنىڭ تەرەپدارلىرى، دەپ قارايدۇ . ئەمما، ئابدۇلقاھىر باغدادى غەسسان كىتابلىرىدىكى ئىمان توغرىلىق بايانلىرىنى ئەبۇ ھەنىفەنىڭ دېگەنلىرى بىلەن مەنداش، دەپ قارايدۇ ، ئەمەلىيەتتە بولسا بۇ خاتا قاراشتۇر، دەپ يازىدۇ . شەھرىستانىنىڭ خاتىرىسىگە قارىغاندا، ئەبۇھەنىفە ئىمانىنى كۆچەيمەيدىغان ۋە ئاجىزلاپمۇ كەتمەيدىغان قەلب (كۆڭۈل) دىكى تەستىق دەپ قارايدۇ . غەسسان ئىمانىنى كۆچىيىدۇ، ئەمما ئاجىزلىمايدۇ، دەپ قارايدۇ . غەسسانىيە ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان .

غەمانىيە ــ شىئەنىڭ چەكتىن ئاشقان پىرقىلىرىدىن بىرى بولۇپ، مۇھەممەد ئىبنى يەئقۇب ئاساسىنى قۇرغان . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، خۇدا ھەر يىلى باھاردا بۇلۇت شەكلىگە كىرىپ زېمىنگە چۈشۈپ ، ئۇنى ئايلىنىپ يۈرۈپ جاھاننىڭ ئىشلىرىدىن خەۋەر تاپىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر تەتقىقاتچىلىرى مەزكۇر پىرقىنى سەبائىيەنى بارلىققا كەلتۈرگەن ئاساسلاردىن بىرى دەپ قارايدۇ . چۈنكى، ئۇلارمۇ ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىبنى خۇدا ۋە ئۇ بولۇتلار ئۈستىدە تۇرىدۇ، دېيىشىدۇ، چاقماقنىڭ چېقىلىشىنى ئەلىنىڭ كۈلكە ئاۋازى، دەپ ھېسابلىشىدۇ . بۇ پىرقە ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

غەيلانىيە ــ مۇرجىئەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، غەيلان ئىبنى

مەرۋان دەمەشقى (742 - يىلى قازا قىلغان) ئۇنىڭ ئاساسچىسىدۇر . ئۇ مۇرجىيەنىڭ قەدەرىيە تەلىماتلىرىنى ياقلىغۇچىلىرىدىن بولۇپ ، ئىلاھىيەت مەسىلىلىرىگە ئائىت نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان . ئۇنىڭ قاراشلىرى ئىمان مەسىلىسىنى چۆرىدىگەن ھالدا بايان قىلىنىدۇ . ئۇنىڭ نەزىرىدىكى ئىمان پاكلىق ۋە دەلىللەرگە تايىنىپ ئاللاھنى مەرىپەت قىلىش (تونۇش) ، ئۇنىڭغا، ئۇ نازىل قىلغان بارلىق نەرسىلەرگە ئىتائەت قىلىش ۋە مۇھەببەت باغلاشتىن ئىبارەتتۇر . غەيلانىيە تەرەپدارلىرىنىڭ قارىشىچە، ئىمان كۆچەيمەيدۇ ۋە ئاجىزلاپمۇ كەتمەيدۇ . تۇنجى نۆۋەتتىكى مەرىپەت گەرچە تونۇتۇش رولىغا ئىگە بولسىمۇ ، ئەمما ئۇنىڭ ئىمان بىلەن چېتىشلىقى بولمايدۇ . ئۇلار بارلىق ئەشيا (نەرسە) لارنى يېڭىدىن يارىتىلغان ۋە ئىدارە قىلغۇچى، ئىلىمنى بولسا، يېڭى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن ۋە ئىدارە قىلىنغۇچى، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، قىبلە ئەھلى ئىچىدىكى گۇناھكارلارنى پەقەت ئاللاھنىڭ ئۆزىلا جازاغا تارتالايدۇ يەكى كەچۈرەلەيدۇ . ئەگەر يارانتقۇچى بىرسىنى كەچۈرسە، ئۇنىڭ بىلەن ئوخشاش گۇناھ سادىر قىلغانلارنىڭ ھەممىسىنى كەچۈرىدۇ . ئەكسىنچە بىرسىنى ئازابلىسا، شۇنىڭغا ئوخشاشلارنىڭ ھەممىسىنى جازالايدۇ . بۇ تارماق ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان .

غۇرابىيە ـــ شىئە مەزھىپىنىڭ چەكتىن ئاشقان پىرقىلىرىدىن بىرى بولۇپ ، تەرەپدارلىرى ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىب ۋە ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىنى پەيغەمبەر ھېسابلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ تەلىماتى بويىچە جەبرائىل ئەسلىدە پەيغەمبەرلىك خوش خەۋىرىنى ئەلىگە يەتكۈزۈشى كېرەك ئىدى ، ئەمما ئۇ خاتالىشىپ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا يەتكۈزۈپ قويىدۇ . چۈنكى، بۇ ئىككىسى خۇددى بىر جۈپ قاغا ياكى بىر جۈپ چۈشەنىڭ بىر ـ بىرىگە ئوخشاپ كېتەتتى ، دەپ قارىلىدۇ . ئۇلارنىڭ بۇ خىل قارىشىنى ئاساس قىلىپ، ئوتتۇرا ئەسىردىكى بىر

قسسم تارىخچىلار ئۇلارنى زەبابىيە[1] نامى بىلەنمۇ ئاتايدۇ . غۇرابىيە تەرەپدارلىرىدىن رافىزىيە تەلىماتىنى ياقىلىغۇچىلار جەبرائىل ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا تىل تەككۈزۈشسە، يەنە بەزىلىرى جەبرائىلنى كەچۈرۈپ ، ئۇنى ئازاب پەرىشتىسى، دېيىشىدۇ. غۇرابىيە تەرەپدارلىرى ئۆزلىرىنى ئاقلاش ئۈچۈن ئەگەر ۋەھىنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا مىكائىل يەتكۈزگەن بولسا، بىز مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامگە ئىمان كەلتۈرگەن بولاتتۇق ، چۈنكى مىكائىل شەپقەت پەرىشتىسىدۇر، دەپ قارىشىدۇ . تارىخىي مەنبەلەردىن « فەرق بەين ئەل فىراق » نامىلىق ئەسەردە غۇرابىيە ئىسلام پىرقىلىرى قاتارىغا كىرگۈزۈلمەيدۇ . بۇنداق قىلىشتا ئاللاھنىڭ نامىدىن كىمنىكى خۇدا ، ئۇنىڭ پەرىشتىلىرى ۋە پەيغەمبەرلەرنىڭ دۈشمىنى بولسا ، خۇدا ئۇنىڭ دۈشمىنىدۇر، ئۇكاپىردۇر، دېگەن سۆز ئاساس قىلىنغان . غۇرابىيە تەرەپدارلىرى شەرىئەت ۋە باشقا مەسىلىلەردە غۇلاتلار بىلەن ئوخشاش قاراشتا ئىدى ، بۇ پىرقە ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

غۇلات ــ شىئە مەزھىپىنىڭ چەكتىن ئاشقان بىر قاتار پىرقىلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى بولۇپ ، بەزىدە غالىيە نامى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . بۇ بىر قاتار پىرقىلەردىكى ئورتاقلىق شۇكى ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ، ئەلى ۋە باشقا ئىمامىلارغا نىسبەتەن غولۇ (مۇبالىغىلەشتۇرۇش) مەيدانىدا تۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئۇلۇغلىشىدۇ . سۈننەت ئەھلى ئۇلارنىڭ بارلىق قاراشلىرىنى ئىنكار قىلىپ ، ئۇلارنى گەززاق گۇيان (سەپسەتەچىلەر) دەپ ئاتايدۇ . ئىسلامنىڭ مەزھەپ ۋە پىرقىلەرگە بۆلۈنۈش تارىخىغا نەزەر سالىدىغان بولساق، بۇ بىر قاتار پىرقىلەرنىڭ شىئە مەزھىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىمامىلىققا ئائىت مەسىلىلەردە كېلىپ چىققان ئىختىلاپلار نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەنلىكىنى ئېنىق

---

[1] زەباب ــ ئەرەپچە چىۋىن دېگەن مەنىدە .

كۆرۈۋالالايمىز . شىئە مەزھىپى يوقىرىدىكىدەك ئىختىلاپلار نەتىجىسىدە دەسلەپتە زەيدىيە ، كەيسانىيە ، ئىسمائىلىيە ، ۋە ئىمامىيە قاتارلىق پىرقىلەرگە بۆلۈنگەن بولسا ، كېيىن بۇلارنىڭ ھەر بىرى يەنە ئۆز ئىچىدىن نۇرغۇن تارماقلارغا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ . بۇ غۇلات پىرقىلەر بەزىدە ئىمامىلارنى ئىنسانلىقتىن ئىلاھىيلىققا كۆتەرسە، بەزىدە ئاللاھنى ئىنسانىي سۈپەتلەرگە ئىگە قىلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۆز ئەقىدىلىرىدە تەناسۇخ (روھنىڭ كۆچۈشى) ، تەجەسسۇم (مەلۇم شەكىلگە كىرىش ، كونكرېتلىشىش) ، ھولۇل (روھنىڭ تەنگە كىرىشى ، روھ بىلەن جىسمنىڭ بىرلىشىشى) قاتارلىق نەزىرىيەلەردىن كەڭ پايدىلىنىپ ، ئۆزلىرىنىڭ ئىمامىلىققا ئائىت قاراشلىرىنى ئاساسلاشقا تىرىشىدۇ .

ئىسلام تارىخىدا ئابدۇللاھ ئىبنى سەبا تۇنجى بولۇپ ئىسلامنىڭ ئەنئەنىۋي چېكىنى بۇزغان شەخس، دەپ قارىلىدۇ . ئۇ ئەينى ۋاقىتتا ئەلىنىڭ ئۆلۈمىنى رەت قىلىپ ، ئۇنىڭ قايتا رىجئەت قىلىشىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . تارىخىي مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، 7 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى ۋە 8 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىسلام دۇنياسىدىكى سىياسىي ۋەزىيەتنىڭ تۇراقسىز بولۇشى، ھاكىمىيەت تېز - تېز ئالمىشىپ ، ھەرقايسى جايلاردا ئۇششاق خانلىقلار قۇرۇلۇپ ، ئۆزلىرى خالىغان دىنىي مەزھەپلەرنى رەسمىي دىن سۈپىتىدە يولغا قويۇشتەك ئەھۋاللارنىڭ ئەۋج ئېلىشى شىئە مەزھىپىدە غۇلات پىرقىلەرنىڭ كۆپلەپ مەيدانغا كېلىشىنى ئىلگىرى سۈرىدۇ . ئۇلار قەدىمىي مەدەنىيەتلىك ئەللەردىن ھېسابلىنىدىغان ئىران بىلەن ئىراقتا يىراق قەدىمدىن داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋي تەلىماتلار ئاساسىدا شەكىللەنگەن سۈدۇر (يارىلىش) ، تەجەللى ، مەڭگۈلۈك نۇر ياكى ئىلاھىي روھ ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغان نۇرغۇن ئۆزگىچە پەلسەپىۋي ، غايىۋي تەسەۋۋۇرلارنى ئۆز پىرقىلىرىنىڭ تەلىماتلىرىغا سىڭدۈرۈشىدۇ . مۇشۇ ئاساستا ئەلى ئەۋلادلىرىنىڭ ئىلاھىي روھىغا ئىگە ئىكەنلىكى مەيدانغا چىقىرىلىدۇ ۋە بۇنداق

خاسىيەت ھەر بىر ئىمام ئورۇنباسارىغا ۋەسىيەت قىلغاندا ئۇنىڭغا كۆچمدۇ، دەپ قارىلمىدىغان بولمدۇ .

ئىمدىئولوگىيە ساھەسىدىكى يوقىرىدىكىدەك تەرەققىيات نەتىجىسىدە شىئە مەزھىپىنىڭ غۇلات پىرقىلىرى ئارىسىدا خەلىق ، ۋەكىل ، قائىم دېگەندەك يېڭى ئاتالغۇلار بارلىققا كېلىدۇ . بۇلارنىڭ ھەممىسى ماھىيىەت جەھەتتىن ئاللاھنىڭ زېمىندىكى ئورۇنباسارلىق ۋە زىپىلىرىدىكى ئۇقۇملارنى ئىپادىلەيدۇ . ھەتتا بەزىلەر ئۆزلىرىنى باب (ئاتا) دەپ ئاتاپ ، ئۆزلىرىنى قانداقتۇر ۋەھىي تاپشۇرۇۋالغان ، يوقىرىدىن ئەۋەتىلگەن ياكى ھۇججەتلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن، دەپ ئېلان قىلىشىدۇ . ئىراندىكى غۇلات پىرقىلەرگە مەزكىيە ۋە خۇررەمدىنان تەرەپدارلىرى كىرگۈزۈلمدۇ . ئۇلارنىڭ تەلىماتلىرى شىئە مەزھىپىنىڭ باشقا چەكتىن ئاشقان پىرقىلىرىنىڭ تەلىماتلىرى بىلەن يۇغۇرۇلغان .

شىئە مەزھىپىنىڭ غۇلات پىرقىلىرىگە سەبائىيە (ئابدۇللاھ ئىبنى سەبائ ئەلىنىڭ ئىمامىلىقىنى ئاللاھ بۇيرۇغان، دېگەنگە تۇنجى بولۇپ ئىشەنگەن شەخس) ، مەنسۇرىيە (ئاساسچىسى مۇھەممەد باقىردىن كېيىن ئىمامىلىق دەۋاسى قىلغان) ، غۇرابىيە (ئەلى بىلەن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىر بىرىگە ئوخشايتتى ، شۇڭا ۋەھىي خاتا ھالدا ئەلىگە ئەمەس، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا يەتكۈزۈلگەن، دەپ قارىشىدۇ) ، بۇزەيغىيە (جەئفەر سادىق خۇدادۇر، دەپ قارىشىدۇ)، خەتتابىيە (ئاۋۋال جەئفەر سادىقنى خۇدا، دەپ ئېلان قىلىشقان . جەئفەر سادىق بۇنىڭ ئۈچۈن تارماق ئاساسچىسىنى لەنەتكە قالدۇرغاندا ئۇ ئۆزىنى ئىمام، دەپ ئېلان قىلغان) ، ناسىرىيە (روھنىڭ جىسىم شەكلىدە كۆرۈنۈشىنى تەلقىن قىلىشىدۇ) ، شەرىئىيە (ئەبۇھامىد شەرىئي ھولۇل نەزىرىيىسىگە قايىل بولۇپ ، ئۆزىنى باب، دەپ ئېلان قىلغان) ، مۇغەييىرىيە (مۇغەييىر ئىجلى ئىبنى ھەسەننى مەھدى دەپ ئېلان قىلىپ ، ئۆزى پەيغەمبەرلىك دەۋاسى قىلغان) ، نۇمەيرىيە (قۇرغۇچىسى پەيغەمبەرلىك ۋە

ئىمامليق دەۋاسى قىلغان) قاتارلىقلار كىرىدۇ .

يوقىرىدا ئىسمى ئاتالغان غۇلات پىرقىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ تەلىماتلىرىدا ئىلىنىزم ، خرىستىئان ، پىغاگۇرىزم ، زەردۇشت ۋە مانىي دىنى قاتارلىقلارنىڭ تەلىماتلىرىدىن بەزى تەركىبلەر قوبۇل قىلىنغان بولۇپ ، بۇلارنىڭ ھەممىسى دەسلەپكى دەۋرلەردىكى ئىسلامغا نىسبەتەن يات قاراشلاردۇر . شۇڭا، سۇننەت ئەھلى شىئەنىڭ غۇلات پىرقىلىرىنى ئىسلام دائىرىسىدىن چىقىپ كەتكەن، دەپ قاراپ ، تەرەپدارلىرىنى كۆپۈرلۈقتا ئەيىبلەيدۇ . غۇلات پىرقىلەرنىڭ سانى توغرىسىدا مەنبەلەردە ئوخشىمىغان مەلۇماتلار بېرىلىدۇ ، بۇ پىرقىلەرنىڭ تەلىماتلىرىدىكى نۇرغۇن مۇھىم نوقتىلار ھازىرقى شىئە مەزھىپىنىڭ تەلىماتلىرىدىمۇ ئۇچرايدۇ .

فاتىمىيە ــ شىئە مەزھىپىنىڭ پىرقىلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئۇبەيدۇللاھ مەھدى ئۇنىڭ ئاساسچىسىدۇر . تارىخىي مەنبەلەردە مەزكۇر پىرقە توغرۇلۇق ئوخشىمىغان مەلۇماتلار بېرىلىدۇ . بەزى مەنبەلەردە رەسۇلۇللاھ خاندانلىنىڭ ئىراندىكى كېيىنكى ئەۋلادلىرى فاتىمىيلەر دەپ ئاتالغان . يەنە بەزىلەر پەيغەمبەرنىڭ فاتىمە زوھرا تەرىپىدىن بولغان ئەۋلادلىرىنىلا فاتىمىيلەر دەپ خاتىرىلىگەن . ئۇچىنچى خىلدىكىلىرى ئىسمائىلىيە ، قەرمەتىيە ، باتىنىيە ۋە سەبئىيە قاتارلىق پىرقە ـ ئىقىملارنىڭ تەرەپدارلىرىنى فاتىمىيلەر، دەپ قاراشقان . ئەسلىدە فاتىمىيلەر ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىدا مۇھىم رول ئويناغان مىسىردىكى فاتىمىيلەر دۆلىتىگە تەۋە كىشىلەرنى كۆرسىتىدىغان ئاتالغۇدۇر . تارىخىي مەنبەلەرنىڭ فاتىمىيلەر دۆلىتىنىڭ قۇرغۇچىسى توغرىسىدا بەرگەن مەلۇماتلىرىمۇ زىددىيەتلىك بولۇپ ، بەزى مەنبەلەردە ئابدۇللاھ ئىبنى مەيمۇن قەددىاھ بۇ دۆلەتنىڭ ئاساسچىسى دەپ قارالسا، يەنە بەزىلىرىدە ئۇبەيدۇللاھ مەھدى ئەلەۋنى مەزكۇر دۆلەتنىڭ قۇرغۇچىسى، دەپ ھېسابلايدۇ .

شامدىكى شىئەلەر ئۇمەۋىيلەر ۋە ئابباسىيلار خەلىپىلىكىلىرى

دەۋرىدە تەقىپ قىلىنىپ ، غەربتىكى ماراكەشكە ھىجرەت قىلىشقان بولۇپ، ئىدرىس ئىبنى ئابدۇللاھ غەربتىكى شىئەلەرنىڭ ياردىمىدە ئۇ يەردە ئىدرىسىيلەر دۆلىتى (787 - 985) نى قۇرغان . بۇ دۆلەتنى قۇرغۇچى جەمائە ئۆزلىرىنى فاتىمە ئائىلىسىدىن ھۇسەيىننىڭ ئەۋلادلىرى، دەپ ئېلان قىلىشقان . شۇڭا، ئۇلار فاتىمىيلەر نامى بىلەنمۇ ئاتالغان . بەزى مەنبەلەردە ئۇلار ئۇبەيدىلەر (كېيىن ئۆزىنى ئىمام مەھدى - غايىب ئىمام دەپ ئېلان قىلغان فاتىمىيلەر دۆلىتىنىڭ تۇنجى ئىمامى ئۇبەيدۇللاھنىڭ نامىنى ئاساس قىلىپ) دەپ خاتىرىلەنگەن . 966 - يىلى فاتىمىيلەر غايىب ئىمام تەلىماتىدىن پايدىلىنىپ ، مىسىرگە كىرىدۇ ۋە ئابباسىيلار خەلىپىلىكى تەرەپدارلىرىنى ئۇ يەردىن سۈرگۈن قىلىپ ، قاھىرەنى ئۆز دۆلىتىگە پايتەخت قىلىپ تاللايدۇ . شۇنىڭ بىلەن مىسىردىكى فاتىمىيلەر دۆلىتى (909-1171) ۋۇجۇدقا كېلىدۇ . بۇ دۆلەت مىسىر ۋە جەنۇبىي ئافرىقىدا ئىككى ئەسىرگە يېقىن ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ . بۇ جەريانداً ئىلگىرى - ئاخىر 14 نەپەر ھاكىم ھاكىمىيەت بېشىدا ئولتۇرىدۇ . دۆلەت تۈزۈلمىسى جەھەتتىن فاتىمىيلەر دۆلىتى ئابباسىيلار ھاكىمىيىتى بىلەن ئوخشاش شەكىلگە ئىگە بولسىمۇ ، لېكىن دىنىي ئىشلار جەھەتتىن ئۇلار ئۆزئارا زىددىيەتلىك ھالەتتە تۇرىدۇ . فاتىمىيلەر غايىب ئىمام تەلىماتىغا تايىنىپ ، ئۆزلىرىگە خاس بولغان باتىنىي (يوشۇرۇن) ۋە زاھىرى (ئاشكارا ، كۆرۈنۈشتىكى) ئەقىدىلىرىنى تەرغىب قىلىشىدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار فاتىمىيلەرگە تەۋە ئىسمائىلىيە شەرىئىتىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ. ئۇلار شىئە ئۆلىمالىرىنىڭ پەتىۋالىرىنىمۇ ئېتىراپ قىلىشىدۇ ، شۇڭا ئۇلار شافېئىيە ۋە مالىكىيەگە تەۋە فەقىھلەرنى مىسىردىن ھەيدەۋېتىدۇ . كېيىنكى دەۋرلەردە فاتىمىيلەر ھاكىمىيىتىدىكى ۋەزىرلەر ئاربىسىدا ئىختىلاپ كۆچەيىپ ، فاتىمىيلەرنىڭ خەلىپىسى ئازىد ئىبنى يۈسۈف قازا قىلغاندىن كېيىن، خەلىپىلىك بەنى ئابباسنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كېتىدۇ . فاتىمىيلەر دىنىي ، پەلسەپىۋي

تـــەلىماتلار ، ئـــەخلاقىي ، ئىجـــتىمائىي قاراشـــلار جەھەتـــتە ئىسمائىلىزمنى ياقلايدۇ . (تەپسىلاتىنى ئىسمائىلىزمدىن كۆرۈڭ)

فانىيە ـــ جەھمىيەگە تەۋە پىرقىلەرنىڭ بىرى بولۇپ ، پەقەت شەرئىەتكە ئائىت بەزى مەسىلىلەردىكى ئوخشىمىغان قاراشلىرى بىلەن ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئۇلار جەننەت بىلەن دوزاخنى فانى (يوقۇلىدىغان ،مەڭگۈلۈك بولمىغان) جاي ، دەپ قارىشىدۇ . پىرقىنىڭ نامىمۇ شۇ قاراشقا ئاساسەن قويۇلغان . ئۇلاردىن بەزىلىرى دوزاخ بىلەن جەننەتنىڭ ئاپىرىدە قىلىنغانلىقىغا ئىشەنمەيدۇ . بۇ پىرقە ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

فۇتھىيە ـــ ئەمماريەگە قارالدۇ .

فىكرىيە ـــ جەبەرىيەگە تەۋە پىرقىلەرنىڭ بىرى بولۇپ ، كۆز قاراشلىرىدىكى قىسمەن ئوخشىماسلىقلار تۈپەيلى ئۇلاردىن ئايرىلىپ كەتكەن . بۇ پىرقە تەرەپدارلىرىنىڭ قارىشىدا كىمنىڭ بىلىمى ئاشسا ، شۇنىڭغا ماس ھالدا ئۇنىڭغا نىسبەتەن شەرئىەتنىڭ رۇكنىلىرىدىن بىرى بولغان ئىبادەت ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقىتىدۇ ، دەپ قارىلىدۇ . فىكرىيە ھازىر بىر مۇستەقىل پىرقە سۈپىتىدە مەۋجۇت ئەمەس .

قاستىيە ـــ قەدەرىيەگە تەۋە پىرقىلەرنىڭ بىرى بولۇپ ، شەرئىەت ۋە دىنىي مەسىلىلەردىكى ئۆزگىچە ئايرىم قاراشلىرى بىلەن ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئۇلار بۇ دۇنيادىكى مال ـ دۇنياغا بولغان تەلەپنى تەقۋادارلىقتىن ئۇستۇنرەك تۇرىدۇ ، دەپ تەكىتلىشىدۇ . بۇ پىرقە ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

قاسىمىيە ـــ زەيدىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ئاساسچىسى قاسىم ئىبنى ئىبراھىمدۇر . ئۇ يەمەندىكى زەيدىيە ئىمامىلىرىدىن بولۇپ ، پەقەت قىسمەن ئۆزگىچىلىكلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا ، بارلىق تەلىماتلىرى زەيدىيە تەلىماتلىرىدىن پەرقلەنمەيدۇ . قاسىم رافىزىيە تەرەپدارلىرىنىڭ قاراشلىرىنى رەت قىلىشنى مەزمۇن قىلغان نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان . مەنبەلەردىكى مەلۇماتلاردىن قارىغاندا ، بۇ

ئەسەرلەرنىڭ بىرەرسىمۇ زامانىمىزغىچە يېتىپ كېلەلمىگەن . قاسىمىيە ھازىرقى ۋاقىتتا پائالىيەتتىن توختىغان .

قەبرىيە ـــ جەھەمىيەگە تەۋە پىرقىلەردىن بىرى بولۇپ ، قىسمەن قاراشلىرى بىلەنلا ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ . بۇ پىرقە تەرەپدارلىرى قەبرىدىكى ئازاب ۋە شاپائەتنى ئىتىراپ قىلمىشمايدۇ . ئۇلارنىڭ نامىمۇ دەل مۇشۇنداق ئۆزگىچە قارىشىغا ئاساسەن قويۇلغان . بۇ پىرقە ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

قەتئىيە ـــ ئىسنائەشەرىيەگە قارالسۇن .

قەدەرىيە ـــ ئىسلام تارىخىدا خېلىلا تەسىرگە ئىگە دىنىي ـ پەلسەپىۋى ئېقىملاردىن بىرى بولۇپ ، مەئبەد جۇھانى (685 - 735) بىلەن غەيلان دەمىشقى (723 – يىلى قازا قىلغان) ئۇنىڭ ئاساسچىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . بەزى مەنبەلەردە ئۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى ھەسەنى بەسرى لەقىمى بىلەن تونۇلغان ئەبۇسەئىد ئىبنى يەسارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى ئىدى، دېگەن مەلۇماتلار بار . قەدەرىيە تەرەپدارلىرى ئىنسانلارنى ئىش ـ ھەرىكەت ۋە ئىرادە جەھەتتىن ئەركىنلىككە ئىگە، دەپ قارايدۇ . بۇ خىل قاراشنى نۇرغۇن تەقىقاتچىلار خرىستىئان ۋە قەدىمكى يونانىنىڭ ئەتىقە پەلسەپىسى تەسىرىدە مەيدانغا كەلگەن، دەپ ھېسابلىشىدۇ . بۇنىڭدىكى ئاساس شۈكى ، قەدەرىيەنىڭ قۇرغۇچىلىرى ئەسلىدە ئەرەب ئەمەس ھەمدە ئۆز قوۋملىرىنىڭ شۇ ۋاقىتتىقىچە بولغان دىنىي ـ پەلسەپىۋى تەلىماتلىرىدىن تولۇق خەۋەردار كىشىلەر ئىدى . ئۇلار كۆپرەك نەزىرىيە جەھەتتە مۇنازىرە تېمىلىرىغا ئايلانغان مەسىلىلەر ئۈستىدە ئىزدەنگەن . مەسىلەن ، مەئبەد جۇھانى خرىستىئان بولۇپ ، كېيىن ئىسلامنى قوبۇل قىلغان، ئۇ مەدىنەگە بېرىپ ، ئۆز مەكتىپىنى تەشكىل قىلغان ، ئۇ يەردە نۇرغۇن چوقۇنغوچىلارنى ئەتراپىغا يىغقان . كېيىن جەبەرىيە قاراشلىرىغا زىت بولغان ئەقىدىلىرى ئۈچۈن خەلىپە ئىبنى مەرۋان تەرىپىدىن كىرىستقا ئېسىپ ئۆلتۈرۈلگەن . ئىبنى غەيلان بەسرەدىكى قەدەرىيە چىلەرنىڭ ۋەكىلى بولۇپ، ئۇنىڭ

ئەقىدىلىرىمۇ ئەھكامپەرەسسىلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچراپ ، بىدئەتچىلىكىتە ئەيىبلەنگەن ۋە خەلىپە ئىبنى ئابدۇلمەلىكنىڭ ئەمرىگە ئاساسەن قىيىن ـ قىستاق بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن .

تارىخچىلارنىڭ كۆپ قىسمى قەدەرىيەنى غەيرىي سىياسىي يوللار بىلەن بارلىققا كېلىپ ، شۇ دەۋرلەردىكى ھۆكۈمرانلار، جۈملىدىن مۇئاۋىيە ئىبنى يەزىد ئىبنى ۋەلىدنىڭ نەزىرىنى تارتقان بىردىنبىر ئېقىم ھېسابلىشىدۇ . قەدەرىيە ئىسلام تارىخىدا ئىنسانلارنىڭ تۇرلۇك پائالىيەتلىرى ۋە ئىقتىدارلىرىغا ئەقىلىي يوللار بىلەن مۇئامىلە قىلىپ ، پەلسەپە ئىلمىنىڭ بۇ مەسىلىگە ئائىت مەزمۇنلىرىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىغا بۇاستە ئىجابىي تەسىر كۆرسەتكەن ئېقىملارنىڭ بىرى ئىدى، دەپ قارىلىدۇ .

تارىخچىلارنىڭ مەلۇماتىچە، « قەدەر » سۆزى دەسلەپتە ئىلاھىي قۇدرەت ۋە ئۇنىڭ ئۆز مەخلۇقلىرىنىڭ تۇرلۇك ئىش ـ ھەرىكەتلىرىگە بولغان پائالىيەتچانلىقى دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلگەن . باشقىچە ئېيتقاندا، ئۇ جەبەرىيە تەرەپدارلىرىنىڭ قىسمەت ۋە تەقدىر دېگەن ئۇقۇملىرىنى ئىپادىلىگەن . قەزا ۋە قەدەر سۆزىمۇ شۇنىڭدىن كېلىپ چىققان . ئەمما، كېيىنچە ئەتىقە پەلسەپىسىنىڭ تەسىرى ۋە كەلام پەلسەپىسىنىڭ تەرەققىياتى نەتىجىسىدە يېڭى بىر پەلسەپىۋىي ئېقىم شەكىللىنىپ ، ئىلاھىي قۇدرەت دېگەن سۆزنى ئىنسانىي قۇدرەت دېگەن سۆزگە ئۆزگەرتكەن ۋە ئىنسانلار ئۆزىنىڭ بارلىق ئىش ـ ھەرىكەتلىرىدە ئىرادە ئەركىنلىكىگە ئىگە، دەپ ئېلان قىلغان .شۇڭا، بۇ ئېقىمنىڭ تەرەپدارلىرى قەدەرىيەچىلەر، دەپ ئاتالغان ھەمدە قەدەرىيە سۆزىمۇ ئىرادە ئەركىنلىكى ياكى ئىرادە ئەركىنلىكى تەرەپدارلىرى دېگەن مەنىدە ئىشلىتىلىدىغان بولغان .

مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا ، قەدەرىيەمۇ ئىچكى جەھەتتە باشتىن ـ ئاخىر پىكىر ئىختىلاپىغا يولۇققاي ، بۆلۈنمەي كەلگەن ئېقىملاردىن بولالمىغان، ئۇلارنىڭ تەلىماتىدىكى ئاساسىي نوقتىلار مۇنداق شەرھلەنگەن : ئاللاھنىڭ ئۆزى ئىرادە جەھەتتە ئەركىن بولغان ۋە

مەخلۇقلىرىنىمۇ ئىراده جەھەتتىكى شۇنداق ئەركىنلىكى تۇپەيلى ياراتقانىكەن ، ئۇ ھالدا ئۇ ياراتقان ئىنسانلارمۇ ئوخشاشلا ئىراده ئەركىنلىكىگە ئىگە يارىتىلغان بولىدۇ ، ئىنسان ئۆزىنىڭ بارلىق ئىش - ھەرىكەتلىرىگە ئۆزى ئىگە ۋە بارلىق قىلغان - ئەتكەنلىرىنىڭ ئاقىۋىتىگە ئۆزى جاۋاپكاردۇر . قەدەرىيە چىلەرنىڭ بۇ خىل تەلىماتى ئىنسانىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق مەۋجۇداتلارنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرىنىڭ سەۋەبىنى ئاللاھ ۋە ئۇنىڭ ئەمرى بىلىدۇ ۋە بەلگۈلەيدۇ، دەيدىغان قاراشنى تەرغىب قىلىدىغان جەبەرىيە چىلەرنىڭ تەلىماتىغا سېلىشتۇرغاندا كۆچلۈك مەنتىقىي ھەم پەلسەپىۋى ئاساسقا ئىگىدۇر . جەبەرىيە تەرەپدارلىرى ئەگەر ئىنسان ئۆز لىرىنىڭ قىلغان - ئەتكەنلىرىگە ئۆزى ئىگە بولىدىغان بولسا، ئۇنداقتا ئىككى خالىق (ياراتقۇچى) - ئاللاھ ۋە ئىنسان تەك مەۋجۇت بولغان بولىمىدۇ ۋە ئىنسان خۇدالىق مەرتىۋىسىگە كۆتىرىلگەن بولمامدۇ ؟ بۇ خىل قاراش شېرىكتۇر، دەپ قارايدۇ . قەدەرىيە چىلەر بولسا ئىنسان خالىق بولماستىن، بەلكى ئۆزىنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرىگە ئۆزى ئىگە بولۇش جەھەتتىلا مۇستەقىللىققا ئىگىدۇر،دەپ قارايدۇ . بۇ ئىككى تەرەپنىڭ مۇشۇ مەزمۇنىنى چۆرىدىگەن مۇنازىرىلىرى ۋە تالاش - تارتىشلىرى ئەسىرلەر بويى داۋام قىلىپ، بەزىدە كەسكىنلىشىپ ، ئاشكارا تۈس ئالسا ، يەنە بەزىدە ئىجتىمائىي - سىياسىي ۋەقەلەرنى پەردە قىلىپ ، يوشۇرۇن شەكىلدە داۋاملاشتى .

قەدەرىيە تەرەپدارلىرى ئۆز تەلىماتلىرىدا ئىنسانلارنىڭ تەقدىر مەسىلىسى بىلەنلا چەكلىنىپ قالمايدۇ . ئۇلار شۇ زامان ئۇچۇن جىددىي ئەھمىيىتى بولغان ياكى كەسكىن مۇنازىرە تېمىسىگە ئايلانغان نۇرغۇن مەسىلىلەرنىمۇ مۇنازىرە ئېلىپ بارغان . ئۇلار كۆپرەك كۆڭۈل بۆلگەن مەسىلىلەرنىڭ بىرى ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرى مەسىلىسى بولغان . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ياراتقۇچى ئەزەلدىن ھېچقانداق سۈپەتكە ئىگە ئەمەس بولۇپ ، ئاللاھنىڭ ئەزەلىي

سۈپەتلىرى مەۋجۇت ئەمەس ئىكەن، چۈنكى ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىنى ئېتىراپ قىلىش ئاخىرقى ھېسابتا خرىستىئانلارنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى تەلىماتلىرى بىلەن ئوخشىشىپ قالىدىكەن. كېيىنچە قەدەر بىرەچىلەرنىڭ بۇ جەھەتتىكى قاراشلىرىغا ۋارىسلىق قىلغان مۇئتەزىلەچىلەرئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىنى بەزىدە ئاللاھنىڭ ئەزەلىي سۈپىتى بولغان قۇدرەت ۋە ئىلمىگە باغلىسا، يەنە بەزىدە بولسا، ئاللاھنىڭ زاتى (ئەسلى) گە تەئەللۇق، دەپ قارايدۇ.

قەدەر بىرەچىلەر كۆڭۈل بۆلگەن مەسىلىلەردىن يەنە بىرى ئاللاھنى ئىنسانلارنىڭ ئۆزكۆزى بىلەن كۆرەلەيدىغان ـ كۆرەلمەيدىغانلىقى مەسىلىسى بولۇپ، ئۇلارنىڭ قارىشىچە ئاللاھنىڭ ئۆزى ئۆزىنى كۆرەلمەيدىغانلىقى ئۈچۈن ئىنسانلارمۇ ئۆزى ئۆزكۆزلىرى بىلەن كۆرەلمەسلىكى كېرەك. بۇ مەسىلىدە قەدەر بىرەچىلەر كېيىنكى دەۋرلەردە ئىككىگە بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. ئۇلارنىڭ بەزىلىرى ئىنسانلار ئۈچۈن ئاللاھنى كۆرۈش راۋا، دەپ قارىسا، يەنە بەزىلەر راۋا ئەمەس، دەپ تەكىتلىشىدۇ. قەدەر بىرەچىلەر ئاللاھنىڭ كەلامىنىمۇ كېيىن يارىتىلغان، دەپ قارايدۇ. پاسىق (ئەخلاقى بۇزۇلغان) لارنى مۇئمىنمۇ ئەمەس، كاپىرمۇ ئەمەس، دەپ بىلىشىدۇ.

تارىختا مۇئتەزىلەچىلەر قەدەر بىرە تەرەپدارلىرىغا ئەگەشكۈچىلەر سۈپىتىدە تونۇشتۇرۇلىدۇ. ئۇلارنىڭ قەدەر بىرەچىلەرگە تەۋە يەكى ئەمەسلىكى توغرىسىدا مەنبەلەردە ئوخشىمىغان قاراشلار مەۋجۇت. بۇنىڭ سەۋەبى مۇنداق: مۇئتەزىلەچىلەرمۇ ئىنسانلارنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكىنى تەرغىب قىلىشىپ، نەزىرىيىۋىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا ئەقلىي ئۇسۇللارنى ئاساس قىلىشقان. بۇنىڭدىن باشقا ئۇلار قەدەر بىرەچىلەرنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى نۇرغۇن قاراشلىرىغا يېكى ئامىللارنى قوشۇپ، تەرەققىي قىلدۇرغان. شۇڭا، نۇرغۇن تارىخىي مەنبەلەردە قەدەر بىرە مۇئتەزىلەدىن ئىلگىرى بارلىققا كېلىپ، ئۇنىڭ شەكىللىنىشىغا راۋاجلىنىشىغا كۈچ يول ئاچقان، دەپ قارىلىدۇ. بۇ زى مەنبەلەردە مۇئتەزىلەچىلەرنى قەدەر بىرە

تەرەپدارلىرىنىڭ ۋارىسلىرى ۋە ئۇلارنىڭ روھانىي پەرزەنتلىرى، دەپ قارىلىدۇ. بۇ ئەلبەتتە بىر قىسىم دىنىي تارىخچىلارنىڭلا قارىشى. ئوتتۇرا ئەسىر تارىخچىلىرىدىن ئابدۇلقاھىر باغدادى يوقىرىدىكى قاراشلارغا ئوخشىمىغان ھالدا ئۇلارنىڭ بىر قىسمىنى ھەقىقەت يولىدىن يىراقلاپ كەتكەن خالىس قەدەرىيەچىلەر دەپ ئاتاپ، ئۇلارنىڭ يەنە ئۆز ئىچىدىن يىگىرمە تارماققا (**ۋاسلىيە**، **ھۇزەيلىيە**، **مۇردارىيە**، **جاھىزىيە** ۋە باشقىلار) بۆلۈنىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ، ئۇلارغا تەۋە ئىككى پىرقە ــ **خابىتىيە** بىلەن **ھىمارىيە**نى ئىفرات ـ چەكتىن ئاشقان پىرقىلەر قاتارىغا كىرگۈزىدۇ. ئۇنىڭ قارىشىچە، قەدەرىيەنىڭ يوقىرىدا تىلغا ئېلىنغان يىگىرمە تارمىقى تەلىمات جەھەتتىن بىر بىرىگە خېلى يېقىن كېلىدۇ.

قەدەرىيە ئىسلام تارىخىدا ئىجتىمائىي مەسىلىرگە ئەقلىي نۇقتىدىن مۇئامىلە قىلغان تۇنجى دىنىي ـ پەلسەپىۋىي ئېقىم بولۇپ، ئۇنىڭ تەلىماتلىرى ئىنسانلارنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكى مەسىلىسىگە ئاساس يارىتقان، بۇ مەسىلە مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرىنىڭ تەلىماتىدا تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇلغان. بۇ تەلىماتلاردا ئاللاھ ئادىل بولغاچقا، ھېچقاچان ئۇنىڭدىن يامان ئىشلار سادىر بولمايدۇ ۋە ئۇنىڭدىن ھېچقانداق يامانلىق كەلمەيدۇ، دەپ قارىلىدۇ. بۇنىڭدىن مەلۇمكى، ئۇلارنىڭ قارىشىچىمۇ جەمئىيەتتىكى بارلىق يامانلىقلار، رەزىللىكلەر (ئىجتىمائىي ئادالەتسىزلىك، زوراۋانلىق، ئىككى يۈزلىمچىلىك، گۇناھ، جىنايەت، ۋە شۇنىڭغا ئوخشاشلار) ئاللاھنىڭ ئەمرى بىلەن بارلىققا كەلمەيدۇ، ئەكسىنچە بۇلارنىڭ ھەممىسى ئاللاھنىڭ ئەدلىگە زىت كېلىدىغان ئەمەلدۇر.

قەدەرىيە تەرەپدارلىرى شۇنىڭ مەزھىپىدىكىلەرگە ئوخشاشلا ئۆمەۋىيىلەر خەلىپىلىكىگە قارشى بولۇپ، جەبەرىيەچىلەر قەدەرىيەچىلەرنىڭ بارلىق ۋەكىللىرىنى شېرىك، مەجۇس دېگەندەك ناملار بىلەن ئەيىبلەپ، ئۇلارنىڭ پىشانىلىرىغا كۈيۈرلۈق تامغىسىنى باسىدۇ. قەدەرىيەچىلەر تەلىماتىدىكى نۇرغۇن مۇھىم نۇقتىلار

ئىسلامنىڭ كۆپلىگەن مەزھەپ - پىرقىلىرىنىڭ تەلىماتلىرىدا بۇگۈنكى كۈندىمۇ قىسمەن ئۆزگەرتىشلەر بىلەن ساقلانماقتا .

قەرمەتىيە ــ ئىسمائىلىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىراقتىكى دېھقانلار ۋە كاسىپلارنىڭ يەرلىك فېئوداللار ۋە ئۇلارنىڭ زۇلۇمىغا قارشى ئېلىپ بارغان ھەربىكەتلىرى ئاساسىدا بارلىققا كېلىپ ، تېزلىكتە ئەتراپتىكى دۆلەتلەرگىچە تارقالغان . مەنبەلەردە بۇ تارماق سەبئىيە ۋە قەرامىتە دېگەن ناملار بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . بەزى مەنبەلەردە جەنۇبىي ئىراقتىكى قوزغىلاڭلارنىڭ باشچىسى ھەمدان قەرمەت بۇ تارماقنىڭ ئاساسچىسى، دەپ قارىلىدۇ . نىسبەتەن كېيىنرەك يېزىلغان تارىخىي ئەسەرلەردە مەيمۇنى قەدداھ تەخەللۇسى بىلەن تونۇلغان ئابدۇللاھ ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى ئىسمائىل قەرمەتىيەنىڭ قۇرغۇچىسى، دەپ تونۇشتۇرۇلىدۇ . تارىخچىلاردىن ئەشئەرى ئۆزىنىڭ « مەقالات ئۇل ئىسلاميىن ۋە ئىختىلاف ئۇل مۇسەللىين » ناملىق كىتابىدا قەرمەتىيەنى رافىزىيەنىڭ 18 - پىرقىسى، دەپ ھېسابلايدۇ . بەزى تارىخچىلار « قەرمەتە » سۆزىنى تەھلىل قىلىپ ، ئۇنىڭ مەنىسى ئارام دېگەنلىك ۋە ئۇ ئىستېلا مەنىسىدە « سىرلىق ئىلىم » دېگەنلىك بولىدۇ، دەپ يېزىشىدۇ . ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قەرمەتىيە توغرىسىدا تۇنجى قېتىم مەلۇمات بەرگەن كىشى تەبەرى ئىكەن . كېيىنكى مەنبەلەردىمۇ قەرمەتىيە تەرەپدارلىرىنىڭ خۇراسان ۋە باشقا جايلاردىكى قوزغىلاڭلىرى توغرىسىدا ئوخشىمىغان دەرىجىدە خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان . زامانىمىزدىكى ئەرەب تەتقىقاتچىلىرىدىن ئارىف تامەر قەرمەتىيە ، ئىسمائىلىيە ۋە فاتىمىيە دېگەن ئاتالغۇلارنى بىرلا ئېقىمنىڭ ئوخشىمىغان شەكىللەردىكى ئاتىلىشى، دەپ قارايدۇ. ئىبنى جەۋزى « ئەل قەرامىتە » ناملىق ئەسىرىدە قەرمەتىيەنى ئوخشىمىغان ناملار بىلەن، جۈملىدىن **ئىسمائىلىيە ، باتىنىيە ، خۇررەمىيە ، بابەكىيە ، مۇھەممىرىيە ، سەبئىيە** قاتارلىق ناملار بىلەن ئاتايدۇ . ئوتتۇرا ئەسىرلەردە ، ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ

هەممىسىدە دېگۈدەك قەرمەتىيە تەرەپدالىرى بولغان، ھەممە يەردە ئۇلارغا قارشى ئەلەم ۋە قەلەم كۈرىشى ئېلىپ بېرىلغان . ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قەرمەتىيەنىڭ ئاساسىي غايىسى يەرنى ئومۇمىنىڭ مۇلۈكچىلىككە ئۆزگەرتىش ، ئەزالارنىڭ ئىجتىمائىي باراۋەرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ۋە ئەمگەك ئېھتىياجىغا قاراپ قۇللارنى ساقلاپ قېلىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئىكەن . قەرمەتىيەچىلەرنىڭ ناھايىتى تېزلا كۆپەيىپ كېتىشىنىڭ سەۋەبىمۇ دەل ئۇنىڭ يوقىرىدىكىدەك ئاۋامنىڭ كۆڭلىگە ياقىدىغان غايىۋي تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويغانلىقىدىن بولغان . مەسىلەن، ھەمدانى قەرمەت كۈفە شەھرىگە يېقىن يەردە 890 - يىلى « دارۇل ھىجرە » نامىدا بىر قارارگاھ تەھسىس قىلغان بولۇپ ، پۈتۈن قەرمەتىيە تەرەپدارلىرى دارامەتلىرىنىڭ بەشتىن بىر قىسمىنى شۇ قارارگاھىغا تاپشۇرغان . 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ قەرمەتىيە تەرەپدارلىرى بەينەنئەھرەين (890 - 960) ، بەھرەين (894 - 899) ۋە سۈرىيە (900 - 902) قاتارلىق جايلاردا يەرلىك ئىئتىدالارغا قارشى كۈتۈرۈلگەن بىر قاتار قوزغىلاڭلارغا باشلامچىلىق قىلىشقان . قەرمەتىيە تەرەپدارلىرى 899 - يىلى بەھرەينىنى تارتىۋلىپ ، ئۇيەردە ئۆز دۆلىتىنى قۇرغان . بۇ دۆلەت 11 - ئەسىرگىچە ھۆكۈمرانلىق قىلغان . دۆلەت ئىشلىرىنى ئالتە نەپەر ئاقساقالدىن تەركىب تاپقان كېڭەش ئىدارە قىلغان . جامائەتكە تەۋە ئوتتۇرمىكىدىن ئارتۇق قۇل خوسۇسىي ۋە ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرىدا ئىشلىتىلگەن . بۇ دۆلەتتە دېھقانلار بىلان ھۈنەرۋەنلەر باشقا تەبىقىلەرگە قارىغاندا يۇقىرى ئورۇنغا قويۇلغان . ئۇلار ھېچقانداق سېلىق تاپشۇرمىغان، دىنىي ئەھكاملارغا رىئايە قىلىشمۇ تەكىتلەنمىگەن، ھەتتا مەسچىتلەرمۇ ناھايىتى ئاز بولغان . قەرمەتىيە تەرەپدارلىرى 930 - يىلى مەككىگە ھوجۇم قىلىپ ، ئۇ يەردىكى نۇرغۇن ئاھالىلارنى قۇل قاتاردا تۇتۇپ، كەئىبىدىكى مۇئەللەق تاشنىمۇ بىرگە ئېلىپ كېتىشكەن ۋە ئۇنى يىگىرمە يىلدىن كېيىن مىسىردىكى فاتىمىيلەر دۆلىتى خەلىپىسىنىڭ تەلىپى

بىلەن قايتۇرۇپ بېرىشكەن . قەرمەتىيە تەرەپدارلىرىنىڭ شۇ يىللاردىكى كەڭ دائىرىدا ئېلىپ بارغان قىرغىنچىلىقلىرى ۋە باشقا مەزھەپتىكى بىگۇناھ خەلقلەرنى قۇل قىلىپ تۇتۇپ كېتىشى ئادالەت بىلەن نام چىقارغان بۇ تارماقنىڭ نۇپۇزىنى ناھايىتى تېزلا تۆۋەنلىتىۋېتىدۇ . قەرمەتىيەنىڭ بۇ دەۋرىدىكى رەھبەرلىرىنىڭ ئۆزلىرىمۇ فېئۇدالالارغا ئايلىنىپ، خەلىپىلىككە قارشى زور بىر كۈچ بولۇپ تەشكىللىنىدۇ . بىرۇنىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ھىندىستاندا 10 - ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرى قەرمەتىيە تەرەپدارلىرى مۇلتان شەھرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنى ئىگىلىۋالىدۇ . ئۇلار تاكى 12 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا مەھمۇد غەزنەۋىينىڭ قوشۇنلىرى بۇ يەرگە باستۇرۇپ كەلگۈچە ئۆز ھۆكۈمرانلىقىنى داۋاملاشتۇرىدۇ . قەرمەتىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى كۈچلۈك تەرغىباتى 10 - ئەسىردە خۇراسان ۋە ماۋرائۇننەھردە قەرمەتىيە ھەرىكىتىنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشىگە ئاساس بولىدۇ . بۇ ھەرىكەتكە ھۇسەين ئىبنى ئەلى مەرۋەزى باشلامچىلىق قىلىدۇ . ئۇ قازا قىلغاندىن كېيىن ئورنىغا مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەد نەخشەبى چىقىدۇ . قەرمەتىيەنىڭ بۇ دەۋرلەردىكى بارلىق قوزغىلاڭلىرى سامانىيلار سۇلالىسىنىڭ شاھى نۇھ ئىبنى نەسرى سامانىي (943 - 954 يىللار ھۆكۈمرانلىق قىلغان) تەرىپىدىن باستۇرۇلىدۇ . شاھنىڭ پەرمانى بىلەن قەرمەتىيە تەرەپدارلىرىنى تەقىپ قىلىش ، ئۇلارنىڭ مال مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىش ماۋرائۇننەھردە بىر ئاممىۋي تۈس ئالغان ھەرىكەتكە ئايلىنىدۇ . شۇنىڭ بىلەن 12 - ئەسىرنىڭ باشلىرىغا كەلگەندە قەرمەتىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ھەرىكىتى ئاخىرلىشىدۇ .

قەرمەتىيە تەلىماتى تەرەپدارلىرى مۇھەممەد ئىبنى ئىسمائىلنى يەتتىنچى ئىمام دەپ قاراپ ، ئۇنى ئۇلۇمەس ۋە مەھدى دەپ ھېسابلىشىدۇ ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىمامىلارنى ئېتىراپ قىلمايدۇ . شۇڭا، تارىختا ئۇلار سەبئىيە (يەتتە ئىمامىلىق) دەپمۇ ئاتالغان .

قەرمەتىيە تەلىماتىدا مەنسۇس ئىمامىلار[1] يەتتە نەپەر بولۇپ ، بۇلاردىن ئالتىسى قازا قىلغان ۋە ئاخىرقى بىرى - يەتتىنچىسى مەھدى ئىمامدۇر . ئۇ قايتىپ كېلىشى بىلەن قىيامەت قايىم بولىدۇ ، دەپ قارىلىدۇ . قەرمەتىيە تەرەپدارلىرى ھولۇل نەزىرىيىسىنى، بولۇپمۇ لاھۇت[2] نىڭ ناسۇت[3] قا ھولۇل قىلىشىنى ئېتىراپ قىلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ ئەقىدىسى بويىچە، ئىمامىلارنىڭ سىماسىدا ئەنبىيالار (ئادەم ئەلەيھىسسالامدىن باشلاپ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغىچە) نىڭ شەخسىيىتى تېرىلىپ قالماستىن ، بەلكى ئىمامىلار ئۇلاردىنمۇ ئۇستۇنرەك تۇرىدۇ . قەبرىلەرنى زىيارەت قىلىش ، كەئبىدىكى تاشنى سۆيۈش ، زاھىرلىققا (ئاشكارا جەھەتكىلا) ئېتىقاد قىلىشنىڭ ھەممىسى قەرمەتىيە تەرەپدارلىرى ئۈچۈن ھارام ھېسابلىنىدۇ . ئۇلار ئىبادەت ، شەرىئەت ئەھكاملىرىنى بەجا كەلتۈرۈشنى مۇسۇلمانلار ئۈچۈن بىر خىل ئازاپ - ئوقۇبەتتىن باشقا نەرسە ئەمەس، دەپ قارىشىپ، ئىمامغا ئىمان كەلتۈرۈشنى ھەممىدىن ئەۋزەل، دەپ ھېسابلىشىدۇ . بەزى تەتقىقاتچىلار ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى بىلەن قەرمەتىيە تەرەپدارلىرى ئوخشاش كىتاب - دەستۇرلاردىن پايدىلىنىدۇ، دەپ قارايدۇ . ئەمما، ئىبنى نەدىم يەتتە بۆلەكلىك « بەلاغەت » نامىلىق كىتابىنى پەقەت قەرمەتىيە تەرەپدارلىرىغلا تەۋە، دەپ ھېسابلايدۇ . نۇرغۇن تەتقىقاتچىلار قەرمەتىيە دۆلىتىنىڭ تۈزۈلمىسىنى ئومۇمىي خەلق ئىگىلىكىدىكى دۆلەت تۈزۈلمىلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ ، ئۇنى « ئەڭ دەسلەپكى كوممۇنىزم جەمئىيىتى » دەپ قارايدۇ . ئۇلارنىڭ جەمئىيىتى تۆت تەبىقىگە بۆلۈنگەن بولۇپ، بىرىنچى تەبىقىگە 15 ياشتىن 30 ياشقىچە بولغان ياشلار كىرگۈزۈلگەن . ئۇلار قەرمەتىيە تەلىماتلىرىنى قوبۇل قىلىشقا تەييار

---

[1] مەنسۇس ئىمامىلار - سالاھىيىتى ئىنىق پاكىتلارغا ئاساسەن دەللىلەنگەن ئىمامىلار .

[2] لاھۇت - ئىلاھىي ، خۇداغا مەنسۇپ .

[3] ناسۇت - ئىنسانىي ، ماددىي . بۇ يەردە ئىلاھىي روھنىڭ ئىنسانىي تەن (جىسم) گە ھولۇل قىلىشى (كۆچۈپ كىرىشى) توغرىسىدىكى نەزىريە كۆزدە تۇتىلىدۇ .

تۇرغان بىر ئەۋلاد ھېسابلىنىپ ، تارىخىي مەنبەلەردىن « رەسائىلى ئىخۋان ئۇس سەفا » دا بۇ تەبىقە « ئىخۋان ئۇل ئەبرار ئىر روھەما » نامى بىلەن ئاتالغان . ئىككىنچى تەبىقە 30ياشتىن 40 ياشقىچە بولغان كىشىلەردىن تەركىپ تاپقان . ئۇلار قەرمەتىيە تەلىماتىنى ئۆگىنىۋاتقان تەبىقە ھېسابلىنىپ ، « ئىخۋان ئۇل ئەخيار ئىل فۇزۇلا » نامى بىلەن ئاتالغان . ئۈچىنچى تەبىقىگە 40 تىن 50 ياشقىچە بولغان كىشىلەر كىرگۈزۈلگەن ئۇلار « ئىلاھىي سىرلارنى چۈشەنگۈچىلەر » دەپ قارالغان . بۇ تەبىقىدىكىلەر باشقىلارنى ياخشىلىققا دەۋەت قىلىپ ، يامانلىقتىن توسۇش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەن . ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قەرمەتىيە نامىدىن ئەسەرلەرنى يېزىپ ، ئۇلارنى كۆپەيتىپ تارقىتىش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان . تۆتىنچى تەبىقىنى 50 ياشتىن ھالقىغانلار تەشكىل قىلغان . بۇ تەبىقىدىكىلەرنى « ئەھلى كەشفى لەدۇنى » (ئۇستازسىز غايىبتىن تەربىيەلەنگۈچىلەر) ھېسابلاشقان . بۇ جەرياندا « مۇرىدىن » (تەلەپكار) ، « مۇئەللىمىن » (تەربىيىچى) ۋە « مۇقەررىبىنى ئاللاھ » (ئاللاھقا يېقىن تۇرغۇچى) دىن ئىبارەت ئۈچ باسقۇچنى ئۆز ئىچىگە ئالغان .

قەرمەتىيە تەرىپدارلىرى تەلىماتى ۋە تەشەببۇسلىرىدىكى ئۆزگىچە ئەھكام ۋە قائىدىلەر باشقا مەزھەپتىكىلەردىن مەخپىي تۇتۇلىدىغان بولۇپ، ئۇ ماھىيەت جەھەتتىن ئابباسىيلار خەلىپىلىكىگە قارشى مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى . قەرمەتىيەنىڭ مەخپىي تەرغىبات تەشكىلاتى ئىمام ، ھۆججەت (ياكى باب) ، دائىيئۇدات (تەرغىباتچىلار كېڭىشى) ، دائىيى بەلاغ (كامالەتكە دەۋەت قىلغۇچى) ، دائىيى مۇتلەق (كامىل دەۋەتچى) ، دائىيى مەئزۇن (ھوقۇقلۇق دەۋەتچى) ، دائىيى مەھسۇر (چەكلىك ھوقۇقلۇق دەۋەتچى) ، جەناھ ئەيمەن (مۇبارەك قاناتلىق) ، جەناھ ئەيسەر (سول قاناتلىق) قاتارلىق دىنىي ئۇنۋان تەرتىپى بويىچە تەشكىللەنگەن .

ئوتتۇرا ئەسىردىكى بەزى تارىخچىلار قەرمەتىيەنى ئىسلامنىڭ سىرتىكى پىرقە دەپ قاراپلا قالماستىن ، بەلكى ئۇنى ئىسلامغا قارشى

مەجۇسلەر[1] روسۇملىرىنى (قائىدە) ئەسلىگە كەلتۈرۈش مەقسىتىدە مەيدانغا كەلگەن دىنىي ــ سىياسىي كۈچ، دەپ قارىسا ، يەنە بىر قىسىملىرى ئۇنى ئەجەملەرنىڭ ئەرەبلەردىن ئۆچ ئېلىش مەقسىتىدە بارلىققا كەلتۈرگەن دىنىي تەشكىلاتى، دەپ قارىغان . ئەگەر بۇنداق قاراشلار ھەقىقەتكە ئۇيغۇن كېلىدىغان بولسا ، ئۇ ھالدا ئىراندا بۇ دىنىي ـ پەلسەپىۋىي ئېقىمنىڭ مەيدانغا كېلىشىنى مىللىي مەقسەتلەرگە ئاساسلانغان، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ . تەتقىقاتچىلاردىن غۇد فەرۋا قەرمەتىيەنى شىئە ئەھلىگە كۆرۈنۈشتە چېتىشلىقتەك بولسىمۇ ، ئەمەلىيەتتە بۇ ئېقىمنىڭ دىنىي ـ پەلسەپىۋىي تەلىماتلىرى ئىخۋان نۇس سەفا پەلسەپىسىگە ئاساسلانغانىدى، دەپ يازىدۇ . قەرمەتىيە تەرەپدارلىرى ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا ئىلاھىي نۇرنىڭ ھولۇل قىلغانلىقىنى ئىنكارقىلىپ ، ئىلاھى نۇر ئىسلام مۇرشىدلىرىدىن خالىغان بىرى (ئەسلىنىڭ كىم بولۇشىدىن قەتئىي نەزەر) گە ھولۇل قىلىنىدۇ، دېگەن قاراشنى تەرغىب قىلىدۇ . ئۇلار دىنىي ۋاجىباتلارنى چۈشىنىشىكە ئائىت مەخسۇس ئىدراكنىڭ بولۇشى ھاجەتسىز، دەپ قارايدۇ .

قەرمەتىيە تەرەپدارلىرى بىر سوتكىدا تۆت رەكەت نامازنى ئۆتەيدۇ . بۇنىڭدىن ئىككى رەكىتى قوياش كۆرۈنۈشتىن ئىلگىرى، قالغان ئىككى رەكىتىنى كۈن پاتقاندىن كېيىن ئوقۇيدۇ . ئۇلار نامازنى ۋاقتىدا يۇزىنى بەيتۇلمۇقەددەسكە قارىتىدۇ .

ئەرەب ئالىملىرىدىن تەھە ئەلۋالى قەرمەتىيە تەلىماتلىرى ئۇستىدە توختىلىپ ، ئۇلارنىڭ دىنىي شوئارلىرىنىڭ قانداق بولۇشىدىن قەتئىينەزەر ، بارلىق پائالىيەتلىرىدە ئەقىل ۋە ئەقىلنىڭ قۇدرىتىگە ئىشىنىش ، ئۇنىڭغا تېۋىنىش ئالدىنقى ئورۇندا تۇرغان ،دەيدۇ .

شىئەلەر، بولۇپمۇ قەرمەتىيە تەرەپدارلىرى « قۇرئان كەرىم » نىڭ

---

[1] مەجۇسلەر ـ ئاتەشپەرەسلەر .

يوشۇرۇن مەنسىنى شەرھلەشنى تەكتلىشىدۇ. بۇ جەھەتتە ئۇلارئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ناھايىتى ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇلار كېيىنكى دەۋرلەردە ئەرەب دۆلەتلىرىدە ئابباسىيلار ھاكىمىيىتىنىڭ، ئوتتۇرا ئاسىيادا ئاۋۋال سامانىيلار، كېيىن قاراخانىيلار بىلەن غەزنەۋىيلەرنىڭ توختىماي زەربە بېرىشى بىلەن ئۇششاق تارماقلارغا بۆلۈنۈپ، زور بىر قىسمى ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرىغا قايتىپ، ئۇلارنىڭ سېپىگە قوشۇلۇپ كەتكەن. شۇنىڭ بىلەن بۇ دىنىي - پەلسەپەۋي ئېقىم ئاستا - ئاستا تارىخ سەھنىسىدىن يوقالدى.

كامىلىيە — شىئە مەزھىپىنىڭ غۇلات پىرقىلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئاساسچىسى ئەبۇكامىل (8 - ئەسىر) دۇر. ئۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ساھابىلىرىنى ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىبنىڭ خەلىپىلىكىنى قوبۇل قىلمىدى، دەپ ئۇلارنى كاپىرغا چىقىرىدۇ، ئەلىنىڭ ئۆزىنى بولسا ئۆز ھوقۇقى ئۈچۈن كۈرەش قىلمىغان، دەپ ئەيىبلەيدۇ. شۇ مەنىدىن كامىلىيە تەرەپدارلىرى ئەلى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن كېيىن ئۆزى خەلىپە بولۇشى كېرەك ئىدى، دەپ دەۋا قىلىشىدۇ. ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ مەھدى خەلىپە بولۇپ تۇرغان دەۋردە ياشاپ، ئۆزدەۋرىدە كاتتا شۆھرەت قازانغان شائىرلاردىن بىرى بولغان بەششار ئىبنى بۇردى تەھارىستانىمۇ مۇشۇ پىرقىنىڭ ۋەكىللىرىدىن بولۇپ، ئۇ ئەبۇكامىلنىڭ ئەقىدىلىرىگە شۇ دەۋرنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان ئىككى يېڭى مەزمۇن قوشقانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنىدۇ. بۇ ئىككى مەزمۇننىڭ بىرى ئۆلۈكلەر قايتىپ كېلىدۇ ۋە بۇنداق قايتىش قىيامەتتىن ئىلگىرى ئەمەلگە ئاشىدۇ، دېگەن قاراش، يەنە بىرى ئىبلىسنىڭ ئوت تۇپراقتا قارىغاندا ئەۋزەلرەكتۇر، دېگەن پىكرىنى توغرا، دەپ قاراشتىن ئىبارەتتۇر. كامىلىيە تەرەپدارلىرى ئەلىگە مۇناسىۋەتلىك بەزى مەسىلىلەردە چەكتىن ئېشىپ، ئىمامىلىقنى شەخستىن شەخسكە ئۆتىدىغان بىر خىل نۇر، دەپ

قارىشىدۇ . بۇ خىل نۇر ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بەزى شەخسلەردە نۇبۇۋۇت (پەيغەمبەرلىك)، يەنە بەزى شەخسلەردە ئىمامەت (ئىماملىق) تۇر . بەزىدە ئىمامەت نۇبۇۋۇتتەك ئۆزگىرىدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، ئاللاھ ھەر زاماندا قائىم ، ھەرماكاندا ناتىق ۋە شەخسته زاھىردۇر . ئۇ ھەممىلا نەرسىگە سىڭگەن بولۇدۇ . ھولۇلنى كامىلىيە تەرەپدارلىرى كامىل ۋە جۇزئىي (قىسمەن) دەپ ئىككىگە بۆلۈشىدۇ . جۇزئىي ھولۇلنى خۇددى تۇڭلۇكتىن قۇياش نۇرى ئۆيگە چۈشكەنگە ، كامىل ھولۇلنى بولسا مەلەك (پەرىشته) نىڭ شەخسته ياكى شەيتانىنىڭ ھايۋانداۋ زوھۇر قىلىشىغا ئوخشايدۇ، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلار تەناسۇخقا قايىل بولۇپ ، ئۇنىڭ تۆت خىلى (نەسخ ، يەنى ئەسلىدىكىسىنى تامامەن بېسىپ كېتىش ، مەسخ ، يەنى ئالدىنقىسىغا قارىغاندا تېخىمۇ كۆرۈمسىز شەكىلگە كىرگۈزۈش ، فەسخ ، يەنى تەمامەن يوق قىلىش ، نابۇت قىلىش ، رەسخ ، يەنى ئۆز ئەسلىنى ساقلاش ، ئەسلىدە قېلىش) نى ئېتىراپ قىلىشىدۇ . تارىخچىلاردىن ئابدۇلقاھىر باغدادى ئۆزىنىڭ « فەرق بەين ئەل فىراق » نامىلىق ئەسىرىدە كامىلىيە تەرەپدارلىرىنى ساھابەلەرنى كەمسىتكىنى ۋە ئوتنى تۇپراقتىن ئەلا بىلگىنى ئۈچۈن كوپۇرلۇق يولىغا كىرگەنلەر، دەپ ھېسابلايدۇ . بۇ پىرقە ھازىر پاكىستاندا توختىغان .

كەئبىيە ــ مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرىدىن كەئبى لەقەمى بىلەن تونۇلغان ئابدۇللاھ ئىبنى ئەھمەد ئابدۇلقاسىم بەلخى (931 ـ يىلى قازا قىلغان) ۋەكىللىكىدىكى بىر تارماقنىڭ نامى . مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا كەئبى ئەبۇلھەسەن خەييانىنىڭ شاگىرتلىرىدىن بولۇپ ، دىنىي نەزىريە ۋە ئەمەلىيىتىگە پىششىق ئىكەن . ئۇ « قۇرئان » شەرھىلىگۈچىلەردىن بىرى بولۇپ ، بەھەس ۋە مۇنازىرىلەردە ھېچكىم ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلمەيدىكەن . ئۇ ئۆزىنىڭ ھەرقايىسى پىرقە ۋە ئېقىم ۋەكىللىرى بىلەن ئىلاھىيەت ئۇستىدە ئېلىپ بارغان مۇنازىرىلىرىنى « مەقالاتى ئابدۇلقاسىم » نامى بىلەن تۈپلەپ كىتاب قىلغان .

كەئبى باغداتتىكى مۇئتەزىلەچىلەرنىڭ يىرىك ۋەكىلى سۈپىتىدە

شۇ دەۋر ئۇچۇن ئاكتىۋال بولغان نەزىرىيۋىي مەسىلىلەر تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللانغان . نۇرغۇن مەسىلىلەردە، جۇملىدىن خۇدانىڭ سۇپىتىلىرى مەسىلىسىدە بەسىرەدىكى مۇئتەزىلە چىلەر ئىككىگە ئوخشىمىغان قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. مەسىلەن، بەسرەدىكى مۇئتەزىلە چىلەر خۇدا ئۆزى ياراتقان مەخلۇقلارنى جىسىم ۋە ئىككىگە قاراپ پەرقلەندۇرىدۇ ، ئەمما ئۇ ئۆزىنى كۆرەلمەيدۇ، دەپ قارىشسا ، كەئبى بۇخىل قاراشنى رەت قىلىپ ، خۇدا ئۆزىنىڭ مەۋجۇداتلارغا ئائىت ئىلمىدىن باشقا ئۆزىنىمۇ،ئۆزگىنىمۇ كۆرەلمەيدۇ، دېگەن . بەغرەدىكى مۇئتەزىلە چىلەر ئاللاھ سۆز ـ ئاۋازلارنى ئاڭلىيالايدۇ ، ئەمما ئۇلارنى بىۋاستە چۈشىنەلمەيدۇ، دەپ دەۋا قىلىشسا، كەئبى بۇنىڭغا قارشى ھالدا ئاللاھنىڭ ھەممىنى كۆرەلەيدىغان ۋە ئاڭلىيالايدىغان سۇپەتلىرى ئۇنى كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىنى بىلىپ بېقىشقا ئۇندەيدۇ، دەپ تەكىتلىگەن . بەسرەدىكى مۇئتەزىلە چىلەر خۇدا ۋەندى كېرىم يارىتىش ئىرادىسىگە مۇرىد (مەۋجۇداتلارنى بارلىققا كەلتۈرۈشكە ھېرىسمەن)، دەپ قاراشسا، كەئبى بولسا خۇدا ۋەندى كېرىمدە ھېچقانداق خاھىش ۋە ئىرادە دېگەن نەرسە بولمايدۇ . ئەگەر ئاللاھ بەرەر نەرسىنى خالاپ قالدى دېيىلسە ، ئۇ نەرسە ئاللىقاچان مەيدانغا كېلىپ بولدى، دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدۇ ، دەپ قارايدۇ . كەئبى تەشەببۇسلىرىدا خۇدانىڭ ئىرادىسى دېگەن ئۇقۇمنى رەت قىلىپ ، ئۇنىڭ بارلىق ئەمەلىنى ئەسلى سۇپەتلىرىدىن ھېسابلىمايدۇ .

كەئبىنىڭ بۇ تەلىماتلىرى نۇرغۇن ئەگەشكۈچىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشىدۇ . خۇراساندا ئۇنىڭغا ئەگەشكۈچىلەر ئۇنىڭ ئەقىدىلىرىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇپ ، دىنىنىڭ ئەسلى ماھىيىتى، بولۇپمۇ ھالال ـ ھارام مەسىلىسىدە ئاجايىپ پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشىدۇ . ئۇلارنىڭ بۇ ساھەدىكى ئۆزگىچە قاراشلىرى ئۇزۇن بىر مەزگىلگىچە فەقىھلەرنىڭ مۇنازىرە تېمىلىرىغىمۇ ئايلىنىدۇ . كەئبىيە ھازىرقى ۋاقىتتا بىر مۇستەقىل پىرقە سۇپىتىدە مەۋجۇت ئەمەس .

كەربىيە ــ كەيسانىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، تارىختا

كۆرەيىمىيە نامى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ . ئەبىكەربى زەررى مەزكۇر تارماقنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيە قازا قىلغاندىن كېيىن ، ئىمامىلىق مەسىلىسىدە كەيسانىيە تەرەپدارلىرى ئارىسىدا ئىختىلاپ يۈز بېرىپ ، ئۇلار ئۈچ تارماققا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ . شۇلارنىڭ بىرى كەربىيە دۇر . بۇ پىرقىنىڭ قۇرغۇچىسى بولغان ئەبىكەربى زەررىنىڭ شەخسىيىتى توغرىسىدا بىرەر ئېنىق مەلۇمات يوق . ئۇلارنىڭ تەلىماتىدىن شۇنەرسە ئېنىقكى ، مەزكۇر پىرقە تەرەپدارلىرى مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيەنى ھايات، ئۇ ئاللاھنىڭ ئەمرى بىلەن رەزۋە تېغىدا ئىستىقامەت قىلىۋاتىدۇ . ئۇنىڭ يېنىدا ئىككى ئېرىقتا ھەسەل سۇيى ئېقىپ تۇرىدۇ ۋە كۆپلىگەن يېۋايى ھايۋانلار ئۇنى دۇشمەنلىرىدىن قوغداپ تۇرىدۇ ، مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيەنى ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىپ ئىمام مەھدى ـ غايىب ئىمام دەپ ئېلان قىلغان ، ئۇ ئاخىر بىر كۈنى قايتىپ كېلىپ ، ئادالەت ئورنىتىدۇ، دەپ قارىشىدۇ . كەربىيە تەرەپدارلىرى مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيە رىجئەت قىلغۇچە (قايتىپ كەلگۈچە) باشقا ئىمامنىڭ كېرىكى يوق، دەپ دەۋا قىلىشىدۇ . كەربىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بۇ خىل قارىشىنى كېيىن ھەمزە ئىبنى ئۇمەر راۋاجلاندۇرۇپ ، مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيەنى خۇدالىق دەرىجىسىگە كۆتۈرىدۇ . بۇ ئىش ئۈچۈن ئىمام جەئفەر سادىق ئۇنى دىنسىزلىقتا ئەيىبلەيدۇ . مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، كاسىر (داڭلىق شائىر) مۇ مۇشۇ تارماققا مەنسۇپ ئىكەن . بۇ تارماق ھازىر پاكىستاننىڭ توختىغان .

كەيسانىيە ـــ شىئە مەزھىپىنىڭ رافىزىيەگە تەۋە پىرقىلىرىدىن بىرى بولۇپ ، كەيسان لەقەملىك مۇختار ئىبنى ئەبۇئۇبەيدە ئۇنىڭ قۇرغۇچىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . مەزكۇر پىرقە 7 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا كۈفەدە بارلىققا كەلگەن . مەنبەلەردە بۇ پىرقىنىڭ نامى توغرىسىدا ئوخشىمىغان مەلۇماتلار مەۋجۇت . دەسلەپتە ھۇسەيىننىڭ ئوگەي ئىنىسى ـ مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيەنىڭ ئىمامىلىقىنى

ياقىلايدىغان كۆفەدىكى ئەلەۋىيە چىلەر كەيسانىيە نامى بىلەن ئاتالغان . ئۇلار مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيەنىڭ ئىمامليقىنى ئاساسقا ئىگە قىلىش ئۈچۈن ئەلى مۇھەممەد بىلەن قانداشلىق - تۇغقاندارچىلىق مۇناسىۋىتىگە ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن ئەمەس ، بەلكى ئۇنىڭ مەنىۋىيىتىگە ۋارىس بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئىمام بولغان . شۇڭا، ئەلىمۇ ئوخشاش يول تۇتۇپ ، ئىمامليقنى ھەسەن ، ھۈسەين ۋە مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيەگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشى كېرەك ئىدى، دەپ تەكىتلىشىدۇ . بۇ گۇرۇھتىكى كىشىلەر كېيىن 686 - يىلى كۈفەدە ھۈسەين ئىبنى ئەلىنىڭ قان دەۋاسى مەقسىتىدە كۆتۈرۈلگەن قوزغىلاڭغا يېتەكچىلىك قىلغان مۇختار ئىبنى ئەبۈئۇبەيدەنىڭ سېپىگە قوشۇلىدۇ . بۇ قوزغىلاڭدا مۇختار ۋە ئۇنىڭ لەشكەر بېشى ئۆلتۈرۈلگەن بولۇپ ، شۇڭا بەزى مەنبەلەردە ئۇلارنى مۇختاريە تەرەپدارلىرى نامى بىلەنمۇ ئاتايدىغان ئەھۋاللارمۇ كۆرۈلىدۇ . يەنە بەزى مەنبەلەر ئۇلارنى ئايرىم تارماقلار سۈپىتىدە خاتىرىلەيدۇ .

مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيە قازا قىلغان (700 - يىلى) دىن كېيىن ، ئۇنىڭ بارلىق ئەگەشكۈچىلىرى ئىسلام دۇنياسىدا كەيسانىيە چىلەر، دەپ ئاتالغان . كەيسانىيە چىلەردىن بىر قىسمى ئىمامىلارنىڭ سانىنى ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئۆچ ئوغلى بىلەن چەكلەپ قويۇشسا، يەنە بىر قىسمى ئەبۇ ھاشىمنىڭ ئوغلىنىمۇ مەنۇي جەھەتتىكى ۋارىسلىقنى ئاساس قىلىشىپ ، بەشىنچى ئىمام، دەپ قارىشىدۇ . كېيىن كەيسانىيە تەرەپدارلىرى ئارىسىدا شەرئىەت ئەھكاملىرى ۋە ئىمامليقا ئائىت مەسىلىلەردە بۆلۈنۈش كېلىپ چىقىدۇ ھەم شۇنىڭ نەتىجىسىدە بىرنەچچە تارماقلا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ . تارىخىي مەنبەلەردە بۇ تارماقلارنىڭ سانى تۆت تىن 11 غىچە يېتىدۇ . تارىخچىلاردىن نەۋبەختى پەقەت **كەربىيە ، بەيانىيە ۋە ھاشىمىيە** قاتارلىق تارماقلىرىنلا تىلغا ئالىدۇ . ئەشئەرى بولسا ئۇنى 11 تارماق (**مۇختاريە ، ئىسھاقىيە ، كەربىيە ، ھەربىيە ، بەيانىيە** قاتارلىقلار) قا بۆلۈنىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ .

كەيسانيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئەقىدىسى بويىچە مۇھەممەد ئىبنى ھەنىفيە رەزۋە تېغى (مەدىنىدە) غا يوشۇرۇنغان ۋە ئاخىر بىر كۈنى ئادالەت ئورنىتىش مەقسىتىدە يەر يۈزىدە قايتا پەيدا بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ . ئۇلارنىڭ بۇخىل (غايىب بولۇش ۋە قايتىپ كېلىش) ئەقىدىسى كېيىن شىئە مەزھىپىگە تەۋە باشقا پىرقىلەر تەرىپىدىنمۇ قوبۇل قىلىنغان بولۇپ ، ئۇلارنىڭ بەزى ئەقىدىلىرى بۇ پىرقىلەردە بۈگۈنگىچە ساقلىنىپ كەلمەكتە .

كەيسانيە ۋە شۇ ئاساستا بارلىققا كەلگەن تارماقلارنىڭ ئەقىدىسىدىكى ئورتاقلىق شۇنىڭدىن ئىبارەتكى ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى مۇھەممەد ئىبنى ھەنىفيەنىڭ ئىمامىلىقىنى ياقلايدۇ . ھازىر كەيسانيە ئايرىم بىر پىرقە سۈپىتىدە مەۋجۇت ئەمەس .

كەييالىيە ــ خەتتابىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ئەھمەد ئىبنى زەكەريا كەييال تەرىپىدىن ئاساس سېلىنغان . ئۇ ئەسلىي شىئە مەزھىپىگە تەۋە ئارىغلاردىن بولۇپ ، پارس تىلىدا يازغان « قۇرئان » نامىلىق ئەسىردە شەرىئەتنى يېڭى دىنىي قانۇن بىلەن ئالماشتۇرۇشنى تەلەپ قىلغان . ئوتتۇرا ئەسىردىكى بەزى تارىخچىلار كەييالىنىڭ ئەسەرلىرىنى شەرئىي ۋە ئەقلىي جەھەتتىن پىشمىغان دەپ قاراپ ، ئانچە يارىتىپ كەتمىگەن . ئۇلارنىڭ باھاسىچە، كەييال ئەسەرلىرىدە ئۆز ئەجدادلىرىنىڭ ئەنئەنىۋىي ئەقىدىلىرىنى باش ــ ئايىغى ئوچۇق بولمىغان مۇھاكىمىلەر بىلەن بىرلەشتۇرگەن ۋە ئۇنىڭ بۇ ئىشىنى زامان ئىمامىلىرى دىنىي ئازغىنلىق دەپ قاراشقان . كېيىن، ئەھمەد كەييال ئىمامىلىق دەۋاسى قىلىپ ، ئۆزىنى قائىم (ھايات) ۋە مۇنتەزەر (كۈتۈلىۋاتقان) دەپ ئېلان قىلىدۇ .

كەييالىيە تەلىماتى بويىچە، كىمكى ئۇيۇقنى روھقا تەدبىقلاپ ، روھىي ۋە ماددىي دۇنيانىڭ ۋەزىيىتىنى (ئەھۋالىنى) بايان قىلىپ بېرەلىسە ، شۇ ئىمامدۇر . كىمكى ھەممە نەرسىنى زەررىلىرىگىچە بۆلۈپ ، بىر پۈتۈن نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆز تورى ۋە بۆلەكلىرى بويىچە شەرھلەپ بېرەلىسە ، شۇ قائىمدۇر . بۇ ئىشنى ھېچقايسى دەۋر

ۆ زاماندا ئەھمەد كەييالدىن باشقا ھېچكىم قىلالمىغان ئەمەس ، شۇنداق ئىكەن، ئۇ ئىمام ، قائىم ھەم مۇنتەزەردۇر،دەپ قارىلىدۇ .

كەييالىيە تەلىماتىدا ئالەم ئەلا ئالەم ، ماددىي ئالەم ۆ ئىنسانىي ئالەمدىن ئىبارەت ئۇچكە بۆلۈنىدۇ . ئەلا ئالەم يەنە بىر نەچچىگە بۆلۈنىدۇ . مۇشۇ مەسىلىگە تاقاپ كەييالىيە تەرەپدارلىرى روھنىڭ ھەرقايسى تەركىبى باسقۇچلىرىنىمۇ تەتقىق قىلىپ ، شۇنىڭغا باغلىنىپ ھالدا ئالەمنىڭ پەيدا بولۇشى توغرىسىدا بىر قاتار ئۆزگىچە قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . ئۇلار مەزكۇر تارماقنىڭ قۇرغۇچىسى بولغان ئەھمەدنىڭ ئىسمىنى ئەرەب ئېلىپبەسى تەرتىپى بويىچە روھىي ئالەمگە - « ا - ئەلىف » نى نەفس ئەلائ - ئالىي روھقا ، « ھ - ھا » نى نەفسى ناتىقە - نوتۇق (سۆزلەش) قابىلىيەتلىك روھقا ، « م - مىم » نى نەفسىي ھايۋانى - ھايۋان روھى (جېنى) غا، « د - دال » نى نەفس ئىنسانى - ئىنسانىي روھقا ئوخشىتىشىدۇ . ماددىي ئالەمگە بولسا - « ا - ئەلىف » نى ئىنسانغا ، « ھ - ھا » نى ھايۋان ، « م - مىم » نى ئىنساننىڭ قورسىقى، « د - دال » نى ئىنساننىڭ ئىككى پۇتىغا ئوخشىتىشىدۇ . كەييالىيە تەرەپدارلىرى يەنە ئىنسان ئوتقا ، ئۇچارقاناتلار ھاۋاغا ، ھايۋانلار زېمىن (يەر) گە ۆ بېلىق سۇغا ئوخشايدۇ، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلار ئىنسانلارنىڭ تاشقى سېزىمچانلىقى توغرىسىدىمۇ قىزىقارلىق پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشىدۇ . ئوتتۇرا ئەسىر ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ كۆپلىگەن ئېقىم - تارماقلىرى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، كەييالىيە تەلىماتلىرى ئەقلىي ۆ نەزىرىيىۋىي جەھەتتە ئەلۋەتتە خېلى كۆپ ئاجىزلىقلارغا ئىگە . ئەمما ، مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇ يەنىلا بىر دىنىي تەلىمات سۈپىتىدە ماۋرائىنەنھەردە ناھايىتى كەڭ تارقالغان ۆ چوڭقۇر ئىجتىمائىي ئاساسقا ئىگە بولغانىكەن . ئۇنىڭ ئاساسچىسى بۇخارا ۆ سەمەرقەندە ئوردا ئىچى ۆ سىرتىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى ئوخشاش ھۆرمەتلەيدىغان كاتتا ئەربابلاردىن ھېسابلىنىدىكەن . بۇ تارماق ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان .

كەررامىيە ـــ ئىسلامدىكى دىنىي - پەلسەپىۋي ئېقىملارنىڭ بىرى بولۇپ ، ئاساسچىسى ئەبۇئابدۇللاھ مۇھەممەد ئىبنى كەررام (868 - يىلى قازا قىلغان) دۇر . ئۇ ئەسلىدە سىيىستانلىق (ئىران) بولۇپ ، ئاۋۋال بەرجەستان ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن نىشاپۇرغا باردىدۇ . بۇ جەريانداۋ ئۇ ئىراننىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ئۆز تەلىماتلىرىنى كۇچەپ تەشۋىق قىلىدۇ . خۇراساندا ئۇنىڭغا ئەگەشكۇچىلەرنىڭ سانى يىگىرمە مىڭ كىشىدىن ئېشىپ كېتىدۇ، پەلەستىندىمۇ نۇرغۇن تەرەپدارلىرى بارلىققا كېلىدۇ . ئۇنىڭ ئەقىدىلىرى « ئەزابى قەبر » (« گۆر ئازابى ») ناملىق ئەسىرىدە سىستېمىلىق بايان قىلىنىدۇ . ئۇنىڭ قارىشىچە، خۇدا زاتى ئەسلى جەھەتتىن يېگانە بولۇپ ، ئۇنىڭ سۈپەتلىرىمۇ ئەزەلىي ۋە بەشەرىي (ئىنسانىي) دۇر . ئۇنىڭ ئەسلى سۈپەتلىرى بىلەن ئەمەلدىكى سۈپەتلىرى ئارىسىدا ھېچقانداق پەرق مەۋجۇت ئەمەس . ئەزەلىي سۈپەتلىرى (ئىلىم ، قۇدرەت ، يېگانىلىق، بىرلىك) بىلەن بىرگە يەنە ئاللاھنى شەكلىي سۈپەتلەر (قول ، پۇت ، چىراي قاتارلىقلار) گە ئىگە، دەپ قارايدۇ . ئىبنى كەررام ئاللاھنى جىسمانىي مەۋجۇتلۇققا ۋە تەن ئەزالىرىغا ھەم ھەرىكەتچانلىققا ئىگە دەپ قاراپ ، جىسىم سۈپىتىدە ئاللاھ تۇۋەندىن ۋە كۆرۈنمەيدىغان تەرەپلەردىن ئەرشكە تاقىشىدۇ ، ئەرش بولسا ئۇنىڭ تۇرارگاھىدۇر، دەپ تەكىتلەيدۇ . ئۇنىڭ پىكرىچە، ئاللاھنىڭ ئەسلى زاتى بولسا ھادىسىلارغا كۆچۈشتىن خالىي بولالمايدۇ ، ئەگەر ئۇ ئەسلىدە بۇنىڭدىن خالىي بولغان بولسىمۇ ، خۇددى مادداد دەسلىپىدە شەكىلسىز بولۇپ ، كېيىن شەكىل پەيدا قىلغىنىغا ئوخشاش كېيىنچە پەيدا بولىدۇ . كەررام ئاللاھنى ئۇنىڭغا لايىق كەلگەن بارلىق سۈپەتلەر بىلەن سۈپەتلەشنى جائىز، دەپ قارايدۇ . ئۇ ئاللاھنى يارانقۇچى ۋە ئىنسانلارنى رىزىق بىلەن تەمىن ئەتكۈچى دەپ قارايدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئاللاھنىڭ ئەزەلىي سۈپەتلىرىدىن ، كېيىنكىسى بولسا كېيىن يارىتىلغان سۈپەتلىرىدىن ھېسابلىنىدۇ . كاررامىيە تەلىماتى بويىچە، يارىتىش ۋە يوقىتىش

ئىراده ۋە ئەمىر ئارقىلىق ئىشقا ئاشىدۇ . چۈنكى، ھەرقانداق مەۋجۇدىيەتنىڭ يارىتىلىشى بولىدۇ ۋە ھەر قانداق يوقلۇق يوقىتىشتىن مەيدانغا كېلىدۇ . شۇڭا، ھەرقانداق يارىتىش ئىلاھىي قۇدرەتنى تەلەپ قىلىدۇ ۋە ئىلاھىي قۇدرەت بولسا، ماددىي ئالەمدىكى نەرسە ۋە ھادىسىلەرنىڭ كۆپىيىشىنىڭ نېگىزىدۇر ، شۇڭا ئاللاھ ئۆز ئىرادىسى بويىچە بارلىققا كېلىدىغان بارلىق نەرسە ۋە ھادىسىلارنىڭ ھەممىسىدىن ۋاقىپ بولۇپ تۇرىدۇ، دەپ قارىلىدۇ .

كەرراميە تەرەپدارلىرى ياخشىلىق بىلەن يامانلىقنىمۇ ئاللاھغا ئاپىرىپ باغلاشتۇرىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىنسان خۇدانىڭ مەخلۇقى سۈپىتىدە ئۇنىڭ قۇدرىتى بىلەن ياخشىلىق ۋە يامانلىقنى ئۆزىدە سادىر قىلىدۇ . ئۇلار بارلىق نەرسىلەردىكى ئىنسانلار دەرك قىلالايدىغان گۈزەللىك ۋە رەزىللىكنى ئەزەلدىن مەۋجۇت خوسۇسىيەت، دەپ قارىشىدۇ . كەرراميە چىلەر تەلىماتىنىڭ يەنە بىر ئاساسىي قىسمى يارالمىشقا ئائىت مەزمۇنلاردىن تەشكىل تاپىدۇ . بۇ نۇقتىدا ئۇلار جىسىم ـ ماددىلارنىڭ دەسلەپتە يارالغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىمۇ ، ئەمما، ئۇلارنىڭ يېڭىۋاشتىن ۋۇجۇدقا كېلىشىنى ئاللاھنىڭ ئىرادىسىگە باغلايدۇ . ئۇلار ئىمانىنى سۆزدىكى تەستىق ۋە ئىقرارىدىن ئىبارەت، دەپ قارىشىدۇ . قەدەرىيەنىڭ بۇ جەھەتتىكى تەلىماتلىرىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە ئىمام سايلام ئارقىلىق ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلۈشى كېرەك . ئۇلار ھەرقايسى رايونلاردا ئايرىم ئىمامىلارنىڭ بولۇشىنى راۋا، دەپ قارىشىدۇ . (مەسىلەن، مەدىنە، ئىراقتىكىلەر ئەلىنى ، شام ۋە مىسىردىكىلەر مۇئاۋىيەنى ئۆزلىرىنىڭ ئىمامى، دەپ ھېسابلاشقان) كەرراميە تەرەپدارلىرى ناماز، روزا ۋە دەپنە قىلىش قاتارلىقلارغا ئائىت مەسىلىلەردە ئۆزگىچە قاراشلارغا ئىگە . جۈملىدىن، ئۇلار سەپەر قىلغان ۋاقىتلاردا نامازدا رۇكۇئ (ئېگىلىش) ۋە سۇجۇد (سەجدە) ، قىيام (رۇسلىنىپ تۇرماق) ۋە قۇئۇد (تىزلىنىپ ئولتۇرماق) نى شەرت، دەپ قارىمايدۇ . مېيىتنى يۇيۇپ تازىلاشنى غەيرىي ۋاجىپ ، ئەمما ئۇنى كېپەنلەپ

دەپنە قىلىشنى ۋاجىپ، دەپ قارايدۇ. نىيەتسىز نامаз، روزا ۋە ھەجنى ناتوغرا ھېسابلايدۇ.

ئوتتۇرا ئەسىر تارىخچىلىرىدىن ئابدۇللاھىر باغدادى خۇراساندىكى كەررامىيە تەرەپدارلىرىنى **ھەقائىقىيە**، **تەرائىقىيە** ۋە **ئىسھاقىيە**دىن ئىبارەت ئۈچ تارماققا بۆلۈنىدۇ، دەپ يازىدۇ. ئەمما، بۇ تارماقلارنىڭ پەرقى چوڭ بولمىغاچقا ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىر ماۋزۇ ئاستىدىلا تونۇشتۇرىدۇ. مۇھەممەد شەھرىستانى بولسا، كەررامىيەنى ئون ئىككى تارماققا بۆلۈپ، ئۇنىڭدىن ئالتىسى (**ئابدىيە**، **تۇنىيە**، **زەرنىيە**، **ئىسھاقىيە**، **ۋاھىدىيە** ۋە **ھەيسەمىيە**) نى ئاساسلىق تارماق، دەپ ھېسابلايدۇ. 10 - ئەسىردە ماۋەرائۇننەھر ۋە خۇراساندا كەررامىيە تەلىماتلىرىنى ئۇگىتىدىغا تەشكىلاتلارمۇ بارلىققا كەلگەن. سەمەرقەندتە كەررامىيەنىڭ مەخسۇس مەسچىتىمۇ بولغان. بۇ ئېقىم خۇراسان ۋە ماۋەرائۇننەھر، شۇنداقلا ئۇرشەلەئىم قاتارلىق جايلاردا 13 - ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىغىچە خېلى ئاكتىپ ھالدا پائالىيەت ئېلىپ بېرىپ، چوڭقۇر تەسىرگە ئىگە بولغان. موڭغۇل ئىستىلاسى بىلەن ئۇ تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈپ قالدى.

كۆرەيبىيە ــ كەربىيەگە قارا.

كۆللابىيە ــ سىفاتىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئابدۇللاھ ئىبنى سەئىد ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى كۆللاب (855 - يىلى قازا قىلغان) ئۇنىڭ ئاساسىنى سالغان. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، كۆللاب ئەسلى **ھەشۋىيە**نىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدىن بولۇپ، ئەسەرلىرىدە ھەشۋىيە تەلىماتى نۇقتىسىدىن باشقا پىرقە - ئېقىم ۋەكىللىرى بىلەن كۆپلىگەن دىنىي مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇنازىرىلىشىدۇ، ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىگە ئائىت مەخسۇس رىسالىلەرمۇ يازىدۇ، ئۇ مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكىگە ئائىت نۇرغۇن قاراشلىرىنى رەت قىلىدۇ. كۆللابىيە تەرەپدارلىرى نۇرغۇن مەسىلىلەردە سۈننەت ئەھلى بىلەن ئوخشاش قاراشقا ئىگە بولۇپ، ئۇلار « قۇرئان كەرىم » نى ئاللاھنىڭ كەلامى ۋە غەيرىي مەخلۇق (يارىتىلمىغان)، دەپ

قارايدۇ . كۆللاب ئاللاهنى ئالىم ، قادىر ، ھەي (تېرىك) ، ھەممىنى كۆرگۈچى، ئاڭلىغۇچى ، ئەزىز ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغان سۈپەتلەر بىلەن سۈپەتلەپ ، ئاللاھنى ئىلىم ۋە قۇدرەت ، كۆرەلەيدىغانلىغى ۋە ئاڭلىيالايدىغانلىقى بىلەن تۆۋەندىكى دۇنيا (ماددىي دۇنيا) غا دائىملىق باغلىنىشتا بولىدۇ، دەپ قارايدۇ . ئۇ ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىنى ھېچ ۋاقىت ۋە ھەرقانداق شارائىتتا ئۆزگەرمەيدىغان سۈپەتلەر ھېسابلايدۇ . (تەپسىلاتىنى سىفاتىيەدىن كۆرۈڭ) .

كەسىپىيە ــ مەنسۇرىيەگە قارالدى .

لائىنىيە ــ رافىزىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، تەرەپدارلىرى ئۇسمان، تەلھە ، زۇبەير ، مۇئاۋىيە ، ئەبۇمۇسا ئەشئەرى ، ئايشە قاتارلىق ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىبگە قارشى چىققان شۇگۇروھدىكى باشقا شەخسىيلەرنىڭ ھەممىسگە ئۆچمەنلىك بىلەن قارىشىدۇ . بۇ تارماقنىڭ ناممۇ ئۇلارنىڭ يوقىرىدىكىدەك قاراشلىرىغا ئاساسەن قويۇلغان . قىسمەن ئۆزگىچىلىكنى ھېسابقا ئالمىغاندا، مەزكۇر تارماقنىڭ باشقا تەشەببۇسلىرى رافىزىيە تەرەپدارلىرىنىڭكىدىن پەرقلەنمەيدۇ . بۇ تارماق ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان .

لەفزىيە ــ جەھمىيەگە تەۋە پىرقىلەردىن بىرى بولۇپ ، قىسمەن ئۆزگىچە تەشەببۇسلار بىلەن ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ . مەسىلەن، ئۇلار جەھمىيە تەرەپدارلىرىدىن پەرقلەنگەن ھالدا « قۇرئان كەرىم » لەفزى (سۆزى) نىڭ مۇتلەق ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ . پىرقىنىڭ ناممۇ شۇ ئۆزگىچىلىكىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ . مەزكۇر پىرقە ھازىر مەۋجۇت ئەمەس (تەپسىلاتىنى جەھمىيەدىن كۆرۈڭ) .

مازىاريە ــ مۇھەممىرىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، مازىار ئىبنى قارۇن ئۇنىڭ ئاساسچىسىدۇر . مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇ تەبەرىستاندىكى نىزامىيلار خانىدانىدىن بولۇپ، زەردۇشت دىنى ۋە ئىرانىنىڭ ئەنئەنىۋى مەدەنىيىتىگە ئالاھىدە ئېتىبار بىلەن مۇئامىلە قىلىدىكەن . ئۇ شەھرىيار ئىبنى شەرۋىن ماۋەندى بىلەن بولغان بىر قېتىملىق ئېلىشىشتا مەغلۇپ بولۇپ ، خەلىپە ئىبنى مەئمۇن

دەرگاھىغا پانا تىلەپ بارغان . كېيىن ئۇيەنە مۇسا ئىبنى ھەفزگە قارشى لەشكەر تارتىپ ، ئۆزبىنىڭ بۇرۇنقى مەۋقەسىنى قايتا تىكلىگەن ، كېيىن خەلىپە مۇئتەسىمگە قارشى كۆتۈرگەن قوزغىلاڭدا يەنە مەغلۇپ بولغان . مۇئتەسىم ئۇنى ئەسىرگە ئېلىپ ، چالما - كىسەك قىلىپ ئۆلتۈرۈشكە ئەمىر قىلغان ۋە جەسىتىنى سامەرادا دارغا ئاسقۇزغان . مازيار ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىنمۇ ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى 10 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە ئەرەبلەر بىلەن ئۇرۇشۇشنى توختاتمىغان . مازياريە گەرچە مۇھەممەرىيەدىن پەرقلىنىدىغان ئېنىق دىنىي تەشەببۇسلار بىلەن ئوتتۇرىغا چىقمىغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ قەدىمكى ئىران مەدەنىيىتىنى ئىسلام دىنى بىلەن مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ ، نۇرغۇن ئەنئەنىلەرگە يېڭى دىنىي تۈس كىيگۈزۈش ئارقىلىق ئۇلارنى ساقلاپ قېلىشتا تۆھپىسى زور بولغان . ئەينى ۋاقىتتا مەزكۇر تارماق تەرەپدارلىرىنىڭ سانىمۇ خېلى كۆپ بولۇپ ، ئىسلام دۇنياسىدا بىر قاتار داغدۇغىلىق سىياسىي ھەرىكەتلىرى بىلەن چوڭقۇر تەسىر قوزغىغاچقا مەنبەلەردە ئايرىم بىر تارماق سۈپىتىدە خاتىرىلەنگەن .

مالىكىيە — سۈننىي مەزھىپىگە تەۋە تۆت فىقھە مەزھىپىنىڭ بىرى بولۇپ ، ئەبۇئابدۇللاھ مالىك ئىبنى ئەنەس ئىبنى ئەبىئامىر ئىسىبەھى (715 - 795) ئۇنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ . ئۇ يەمەنلىك بولۇپ ، كېيىن مەدىنىگە كېلىپ ئىلمى تەتقىقات ۋە ئوقۇتۇش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ ھەمدە ئىمامىلىققا تەيىنلىنىدۇ . ئىمام مالىك نۇرغۇن ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى بولۇپ ، « ئەلمۇۋەتتە » ، « رىسالەيى ۋەئز » ، « كىتابۇل مەسائىل » ۋە « تەفسىرى غەرىبى قۇرئان » قاتارلىق ئەسەرلىرى مەنبەلەردە دائىم تىلغا ئېلىنىدىغان مۇھىم ئەسەرلەردىن ھېسابلىنىدۇ . ئىمام مالىكنىڭ « ئەلمۇۋەتتە » نامىلىق ئەسىرى شەرىئەتتىكى ھۆكۈم قىلىش ئىشىغا دائىر 1700 مەسىلىنى ئۆزئىچىگە ئالغان بولۇپ ، ئۇ مالىكىيە مەزھىپىنىڭ ئۆزگىچە فىقھە ئىلمىگە ، ئاساسىي ئىدىيىسى ۋە كۆزقارىشىغا

ۆكىللىك قىلىدۇ. ئۇ ئىسلامنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى ئەنئەنىلەرگە، يەنى مەدىنە رايونىنىڭ ئۆرپ ـ ئادەتلىرىگىمۇ ئالاھىدە ئېتىبار بېرىپ ، ئەھكام ۆە ئىبادەتنى سۈننەت ۆە «قۇرئان كەرىم» بىلەن ئاساسلاندۇرىدۇ ھەم بارلىق مۇسۇلمانلارنىڭ ئورتاق مەنپەئەتىنى قوغدىيالايدىغان قانۇنىي ۋاستىلەر ، ئۇسۇللەر ئۇستىدە ئىزدىنىدۇ .

مالىكىيە ئەزالىرى ئايرىم تەفسىرلەرنى پەقەت زۆرۈر ھالەتلەردىلا ۋاجىپ، دەپ قارايدۇ . ئۇلار تالاش ـ تارتىشتىكى بەزى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا ئىجمائ ئۇسۇلىنى قوللىنىدۇ ۆە ئىنىق بولمىغان چىگىش مەسىلىلەرنى ئايدىڭلاشتۇرۇشتا قىياس ۆە مەنتىقىي خۇلاسىلاش ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىدۇ . شۇنداقلا ئۇلار يەنە بەزى ھاللاردا مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا ھەنەفىيە مەزھىپىنىڭ ئىستىھسان ئۇسۇلىغا ئوخشاپ كېتىدىغان ئىستىسلاھ، دەپ ئاتىلىدىغان ھەل قىلىش ئۇسۇلىنىمۇ ئىشلىتىدۇ . ئىمامى مالىك ئىبنى ئەنەس « قۇرئان كەرىم » نى ئەقلىي نۇقتىدىن تەپسىرلەشكە قارشى تۇرىدۇ . بۇ مەزھەپمۇ ئابباسىيلار خەلىپىسىنىڭ ئېتىبار بىلەن قارىشىغا ئېرىشىدۇ، مەزھەپ ئەزالىرى مۇھىم ۆە زىپىلەرگە قويۇلىدۇ . ئۇلار كېيىنكى دەۋرلەردە ئىمام مالىكنىڭ بارلىق ئەسەرلىرى ۆە ئىسلامنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى ئۆلىمالارنىڭ ئەقىدىلىرى ئاساسىدا ئۆز تەلىماتلىرىنى يەنىمۇ بېيىتىدۇ . ئۇنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تەسىرىمۇ چوڭ .

مالىكىيە 9 ـ ئەسىرلەردە ھىجاز ۆە مەدىنىدىن باشقا يەنە ئىسلام دۆلەتلىرىنىڭ غەربىي قىسمىدا، جۈملىدىن تۇنىس ، ئەلجەزائىر ، ماراكەش ، شىمالىي ئافرىقا قاتارلىق كەڭ تېررىتورىيىگە تارقالغان . ئەندەلۇستا (ئىسپانىيەدە) ھەتتا ئاساسىي دىنىي مەزھەپ قىلىپ بېكىتىلگەن . ھازىر بۇ مەزھەپ ئەزالىرى تۇنىس ، ئەلجەزائىر ، مەراكەش، مىسىر ۆە سۇدانىنىڭ قىسمەن رايونلىرى بىلەن غەربىي ئافرىقىدا ھېلىمۇ ئۆز ئەقىدىلىرى ۆە ئەنئەنىلىرىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

مەئبەدىيە ــ سەئلەبىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسچىسى مەئبەد ئىبنى ئابدۇراھماندۇر. سەئلەبىيە تەرەپدارلىرى شەرىئەتكە تەۋە بەزى مەسىلىلەردە ئىچكى ئىختىلاپقا دۇچ كېلىپ، بىر نەچچە تارماققا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. ئوتتۇرا ئەسىر تارىخچىلىرىدىن ئابدۇلقاھىر باغدادىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، ئۇلار ئالتە تارماققا بۆلۈنگەن بولۇپ، ھەممىسى دەسلەپتە يەنىلا سەئلەب ئىبنى ئەمىرنىڭ ئىملىقىنى ئېتىراپ قىلىدۇ. ئەمما، كېيىنچىرەك ئىككى تارماق - **ئەخنەسىيە** بىلەن **مەئبەدىيە** ئۇلاردىن تامامەن بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. بۇ ئىككى تارماق سەئلەبنىڭ ئىملىقىغا ئېتىراز بىلدۇرۇپ، مەئبەدىيە تەرەپدارلىرى مەئبەد ئىبنى ئابدۇراھمانىنىڭ ئىملىقىغا ئۆتىدۇ. ئۇلارنىڭ تەلىماتىدا سەئلەبىيە تەلىماتلىرىغا ئوخشىمىغان ھالدا قۇللاردىن ئۇلارنىڭ ئىقتىسادىي تۇرمۇشى ياخشىلىنىپ، ھاللىق سەۋىيىگە يەتكەندە زاكات ئېلىش ۋە ئىقتىسادىي تۆۋەنلەپ بىناۋا بولغاندا زاكات ماللىرىنى قايتۇرۇپ بېرىش راۋا، دەپ قارىلىدۇ. ئۇلار يەنە ئەخنەسىيە تەرەپدارلىرىغا ئوخشىمىغان ھالدا مۇسۇلمان قىزلارنىڭ غەيرىي مۇسۇلمانلارغا ياتلىق بولۇشىنى گۇناھ، دەپ قارىشىدۇ. (تەپسىلاتىنى سەئلەبىيەدىن كۆرۈڭ)

مەجھۇلىيە ــ ھازىمىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، شەرىئەتكە ئائىت بەزى مەسىلىلەردىكى ئۆزگىچىلىكلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا مەئلۇمىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاش قاراشقا ئىگە. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئاللاھنىڭ بەزى سۈپەتلىرى ۋە ئىسىملىرىنى بىلىپ، يەنە بەزىلىرىنى بىلمىگەنلەرمۇ ئوخشاشلا ئاللاھنى دەرك قىلالايدۇ ۋە ئۇلار ھېچ ۋاقىت دىنسىز ھېسابلانمايدۇ.

مەخلۇقىيە ــ جەھمىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، پەقەت قىسمەن ئۆزگىچە قاراشلىرى بىلەنلا ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، بۇ تارماقتىكىلەر «قۇرئان كەرىم» نى كېيىن يارىتىلغان، دەپ قارايدۇ. بۇ تارماقنىڭ نامىمۇ ئۇلارنىڭ يوقىرىدىكىدەك تەشەببۇسىغا ئاساسەن

قويۇلغان . بۇ تارماق ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

مەئدۇمىيە ـــ خەييالىيەگە قاراڭ .

مەۋجۇدىيەت ـــ مۇرجىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ئەبۇئابدۇرەھمان ئىبنى بىشر ئىبنى غىياسى مەرىسى ئۇنىڭ ئاساسىنى قۇرغان . ئۇ ئەسلىدە ھەنەفىيەگە تەۋە فەقىھلەردىن ئىدى . بەزى مەلۇماتلاردا خاتىرىلىنىشىچە، ئۇنىڭ دادىسى يەھۇدى بولۇپ ، كۇفەدە زەرگەرچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىدىكەن . ئۇ فىقھ ئىلمىنى ئىسلام تارىخىدا تۇنجى بولۇپ « قازىيۇلقۇززات » ئۇنۋانىغا ئېرىشكەن ئەبۇيۇسۇف يەئقۇپ ئىبنى ئىبراھىمدىن ئۆگىنىدۇ . ئەمما ، غىياسى مەرىسى « قۇرئان كەرىم » نىڭ كېيىن يارىتىلغانلىقى توغرىسىدا ئۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغاندا يەئقۇب ئىبنى ئىبراھىم ئۇنىڭدىن تاندۇ . كېيىن مەرىسى كەلام ئىلمىنى ئۆگىنىشكە كىرىشىدۇ ۋە شافېئىي پىرقىسىنىڭ ئىمامى بىلەن شەرىئەتكە ئائىت نۇرغۇن مەسىلىلەر ئۈستىدە كەسكىن مۇنازىرىلەرنى ئېلىپ بارىدۇ . ئۇ ئۆز پىكىرلىرىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ھەدىسلەردىن نۇرغۇن سۆزلەرنى مىسال ياكى ئىسپات تەرىقىسىدە نەقىل كەلتۈرىدۇ . ئۇ ئىمانىنى كۆڭۈل ۋە ئېغىزدىكى تەستىق، دەپ قارايدۇ . مەرىسىيە تەرەپدارلىرى تەلىماتى بويىچە گۇناھكارلار ئەبەدى دوزاختا قالمايدۇ، يارىتقۇچى ئۇلارنى قىبلە ئەھلىگە ئوخشاشلا گۇناھلىرى دوزاخ ئازابى بىلەن سازا تاپقاندىن كېيىن ئاندىن جەننەتكە يۆتكەيدۇ . باشقا جەھەتتىكى قاراشلىرى مۇرجىيە تەرەپدارلىرىنىڭكىدىن پەرقلەنمەيدۇ .

مەئلۇمىيە ـــ ھازىمىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، شەرىئەتكە ئائىت بەزى مەسىلىلەردىكى ئوخشىمىغان قاراشلىرى ئارقىلىقلا ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ . ئۇلارنىڭ ئۆزگىچە قاراشلىرىدىكى مۇھىم مەزمۇنلارنىڭ بىرى ئاللاھنىڭ سۈپەتى مەسىلىسىدۇر . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، كىمكى ئاللاھنىڭ ئىسىم سۈپەتلىرىنى بىلمەيدىكەن، ئۇ جاھىلدۇر . جاھىل خۇدا ئالدىدا دىنسىز بىلەن ئوخشاشدۇر . ئۇلار يەنە ئىنسانلارنىڭ پائالىيەتلىرى ئاللاھ تەرىپىدىن

بەلگىلەنمەيدۇ، دەپ قارىشىدۇ . ئەمما، ئۇلار ئىقتىدار ۋە ئىرادە مەسىلىسىدە سوننەت ئەھلى بىلەن ئوخشاش قاراشتا تۇرىدۇ . ئۇلار قابىلىيەتنى ئاللاھنىڭ خاھىشى بىلەن ئەمەلگە ئاشىدىغان ھەرىكەت جەريانىدا ئىپادىلىنىدۇ، دەپ قارىشىدۇ . قالغان مەسىلىلەردىكى قاراشلىرى ھازىمىيەدىن پەرقلەنمەيدۇ .

مەمتۇرە ـــ مۇسەۋىيەگە قارا .

مەنسۇرىيە ـــ شىئەنىڭ غۇلات پىرقىلىرىدىن بىرى بولۇپ ، مەنبەلەردە كىسفىيە نامى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . ئۇنىڭ ئاساسچىسى ئەبۇمەنسۇر ئىجلى كۇفەدىكى ئابدۇقەيس قەبىلىسىدىن بولۇپ ، سەھرادا تۇغۇلۇپ ئۆسكەن . ئۇ ھېچقانداق تەربىيە كۆرمىگەن، ھەتتا يېزىش ـ ئوقۇشنىمۇ ئۇقمايدۇ. ئۇ دەسلەپتە ئەلى ئەۋلادلىرىدىن باقىر لەقەملىك ئەبۇ جەئفەر مۇھەممەد ئىبنى ئەلىگىچە بولغان ئىمامىلىقىنى قوبۇل قىلىپ ، ئۇزىنى ئۇنىڭ ئورۇنباسارى، دەپ ئېلان قىلىدۇ . شۇڭا، باقىر ئۇنى دىنسىزلىكتە ئەيىبلەيدۇ . ئەبۇمەنسۇر باقىرنىڭ ئەيىبلىشىدىن كېيىن ئۆزىنى ئىمام دەپ، ئېلان قىلىدۇ . باقىر ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ ئىمامىلىق ماڭا مىراس بولۇپ قالدى، دەپ جار سېلىپ ، ئىمامىلىقىنىڭ ھەقىقىيلىقىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن بىر قاتار سەپسەتىلەرنى ئويدۇرۇپ چىقىرىدۇ . بۇ سەپسەتىلەردە ئېيتىلىشىچە، خۇداۋەندى كېرىم ئۇنى ئاسمانغا چىقىرىپ ، سۇرىيە تىلىدا ئۇنىڭ بىلەن سۆزلىشىدۇ ۋە بەشىنى سىلاپ تۇرۇپ ئۇنى ئۆزىنىڭ رەسۇلى قىلىپ تەينىلەيدۇ . ئەبۇمەنسۇرنىڭ قارىشىچە، ئاللاھنىڭ رەسۇلى ئۇزۇلۇپ قالمايدۇ . مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام (يەنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئەۋلادلىرى) ساما ،شىئە (ئەلىنىڭ ئەۋلادلىرى) بولسا زىمىندۇر . ئۇ ئۆزى بولسا خۇددى ئەلىگە ئوخشاش ئاسماندىن زىمىنگە ئېقىپ چۈشكەن كىسىف (تامچە، جۇز) دۇر . شۇڭا، ئەلىدىن باشلاپ تاكى مۇھەممەد ئىبنى ئەلىگىچە بولغانلارنىڭ ھەممىسى ئاللاھنىڭ رەسۇلىدۇر، دەپ قارايدۇ . ئۇ يەنە ئۆزىگىمۇ پەيغەمبەرلەر قاتارىدىن

ئورۇن بېرىپ ، ئاللاھ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى « قۇرئان كەرىم» نى تەنزىل قىلىشقا (ئاسماندىن چۈشۈرۈشكە)، مېنى بولسا « قۇرئان كەرىم » نى تەپسىرلەشكەئەۋەتكەن، دەپ جاراسالىدۇ . ئۇنىڭ ئېيتىشىچە، ئۆزىدىن كېيىنكى ئالتە پۈشتىمۇ پەيغەمبەرلىككە ئېرىشىدۇ ۋە يەتتىنچىسىگە كەلگەندە قىيامەت قايىم بولىدۇ .

ئەبۇمەنسۇر ئىجلى ئۆزىگە قارشى تەرەپتىكىلەر بىلەن يارىشىۋرغۇسىز كۆرەش قىلىدۇ، دۈشمەنلىرىنى بوغۇپ ئۆلتۈرۈشنى « ئىچكى جىھاد »، دەپ ئاتايدۇ . ئۇ جەننەتنى ئىنسان (تىرىك ئىمام) دەپ تەسەۋۋۇر قىلىپ ، ئۇنىڭ بىلەن دۈشمەنلىرى) دەپ تەسەۋۋۇر قىلىپ ، قارايدۇ . دوزاخنىمۇ ئىنسان (دۈشمەنلىرى) دەپ تەسەۋۋۇر قىلىدۇ . ئىراق ئۇنىڭ بىلەن توختىماي ئېلىشىشنى تەۋسىيە قىلىدۇ . ئۇ ۋالىسى يۈسۈف ئىبنى ئۇمەرى سەقەفى ئەبۇمەنسۇرنى تۇتۇپ دارغا ئاسىدۇ . ئۇنىڭ ئوغلى ھۆسەينمۇ دادىسىنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۆزىنى پەيغەمبەر،دەپ ئېلان قىلىدۇ . نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنىڭ رەسۇللىقىنى قوبۇل قىلىشىدۇ . خەلىپە مەھدىنىڭ ئەمرىگە بىنائەن ھۆسەينمۇ دارغا تارتىلىپ ، پۈتۈن مال - مۈلكى مۇسادىرە قىلىنىدۇ .

مەنسۇرىيە تەرەپدارلىرى قايتا تېرىلىش ۋە بېھىش بىلەن دوزاخنى ئېتىراپ قىلىشمايدۇ . ئۇلار بۇ دۇنيادىكى راھەت ــ پاراغەتنىڭ ئۆزىنى بېھىش ، ئازاب ــ كۈلپەتنى دوزاخ دەپ قارايدۇ . بارلىق مۇھەررەماتلارنى راۋا، دەپ بىلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە چوشقا گۆشى، مەي ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغان نەرسىلەرنى خۇدا ھارام، دەپ قارىمىغان . ئۇلار شىئەنىڭ باشقا غۇلات پىرقىلىرىدىن پەرقلىق ھالدا ئوتتۇرىغا قويغان پىكىرلىرىدىن بىرى شۇكى، ئۇلار ئەيسانى ئاللاھ ئاۋۋال يارىتقان ۋە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى بولسا كېيىن يارىتقان، دەپ قارىشىدۇ .

تەنقىداتلارنىڭ نەتىجىسىدىن مەلۇم بولۇشىچە، ئەبۇمەنسۇر شىئە مەزھىپىدىكى چەكتىن ئاشقان كۈچلەرنى يېغىپ ، ھۆسەينىيە نامىدا بىر پىرقە تەشكىل قىلغان . مەنبەلەردە خاتىرىلىنىشچە، مەنسۇرىيە

ۇ بۇ تارماق تەرەپدارلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى دىنىي دائىرىدىلا چەكلىنىپ قالماستىن چوڭقۇر سىياسىي مەقسەتلەرنىمۇ پائالىيەت دائىرىسى ئىچىگە كىرگۈزگەن، جۈملىدىن ئۇلار ئابباسىيلارغا قارشى چىققان ھەرقانداق گۇرۇھنى قوللاپ ، مەزكۇر سۇلالىنىڭ قايتا ئەسلىگە كېلىشىگە بارلىق ئىمكانىيىتى بىلەن قارشىلىق قىلىشقان .

مەنقۇسىيە ــ مۇرجىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، پەقەت قىسمەن مەسىلىلەردىكى ئوخشىمىغان قاراشلىرى بىلەن ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ. ئۇلار ئاساسەن ئىمانىنىڭ كۈچىيىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشمايدۇ . بۇ تارماق ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان .

مەھدۇىيەت ــ ئىسلام تارىخىدا تەسىرى خېلى زور بولغان دىنىي - پەلسەپىۋىي ئېقىملارنىڭ بىرى بولۇپ ، تەرەپدارلىرى مەھدى ، قائىم ۋە ھۆججەت ناملىرى بىلەن ئاتالغان غايىب ئىمامىلارنىڭ رېجئەت قىلىشى (قايتىپ كېلىشى) غا ئىشىنىدۇ . بۇ خىل ئېقىم دەسلەپتە شىئە مەزھىپىگە تەۋە ئىمامىيە ، ئىسمائىلىيە قاتارلىق پىرقە، ئېقىملار ئارىسىدا پەيدا بولۇپ ، كېيىن ئۇلارنىڭ قاراشلىرى سۇننىي مەزھىپىگە تەۋە بىر قىسىم پىرقىلەر تەرىپىدىنمۇ قوبۇل قىلىنغان . سۇننىي مەزھىپىدىكى بەزى پىرقىلەر نە زىرىدە مەھدى كونكىرىت بولمىغان رىۋايەتتىكى بىر شەخس سۈپىتىدە تەسەۋۋۇر قىلىنىدۇ . ئۇ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئەۋلادىدىن بولۇپ ، ئاخىر زامان بولغاندا يەر يۈزىدە پەيدا بولىدۇ ۋە ئادالەت ئورنىتىدۇ . شىئە مەزھىپىگە تەۋە پىرقىلەرنىڭ نەزىرىدىكى مەھدى ئەلى خاندانىدىن بولغان غايىب ئىمام يىاكى كۈتۈلۈۋاتقان ئىمام بولۇپ ، ئادالەتسىزلىك ۋە تەڭسىزلىك دەستىدىن غايىب بولغان، ئۇكۇنلەرنىڭ بىرىدە يەر يۈزىگە قايتىپ ، مۇستەبىت ھاكىملار بىلەن كۈرەش قىلىپ ئادالەتنى بەرقارار قىلىش ئۈچۈن رېجئەت قىلىدۇ . « قائىمۇسەيف » - شەمشەر ئۇلارنىڭ ئادالەت ئۈچۈن ئېلىپ بارىدىغان كۈرەشلىرىنىڭ سىمۋولى قىلىنغان بولۇپ ، شەمشەر ئىگىسى « ساھىبۇززامان »، دەپ

ئاتىلىدۇ . بۇ مەنىدىن ھەر بىر ئىمام قائىمدۇر . ئەمما، ئىمامىيە بىلەن ئىسمائىلىيە ۋە بۇ ئېقىملارنىڭ تارماقلىرى قائىملىقىنى مەھدىلىككە نىسبەتلەشتۈرىدۇ .

قائىم شىئەلەرگە خاس ئاتالغۇ بولۇپ ، تەخمىنەن 8 - ئەسىرلەردە قوللىنىلىشقا باشلىغان . ئۇ ئۆرلەپ كەتكەن ، غايىب بولغان ، تۇرۇپ كەتكەن دېگەندەك مەنىلەرگە ئىگە . شىئەلەرنىڭ نەزىرىدە قائىم ياكى مەھدى مەككىدە زوھۇر قىلىپ ، ئۇ يەردىن كۈفەگە كېلىدۇ ۋە شۇ يەردە تۇرۇپ ئالەمنى ئىدارە قىلىدۇ . ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق ۋاقتى توغرىسىدا ھەرقايسى پىرقە ۋە ئېقىملار ئارىسىدا ئوخشىمىغان قاراشلار مەۋجۇت . بەزى پىرقىلەر ئۇنىڭ ھۆكۈمرانلىق ۋاقتىنى 7 يىل ، يەنە بەزىلىرى 19 يىل، دەپ قارىشىدۇ . ئەمما، بۇنىڭ ھەربىر يىلى رىۋايەتلىك بولۇپ ، ئىنسانلارنىڭ بىرنەچچە يىلىغا تەڭ كېلىدۇ . شىئەلەرنىڭ ئارىسىدا قائىم توغرىسىدا ئوخشىمىغان قاراشلار مەۋجۇت . بەزى پىرقىلەر قائىم ئىمامنىڭ ۋاپاتىنى ئېتىراپ قىلىشىدۇ . يەنە بەزى پىرقىلەر ئۇنىڭ جىسمانىي جەھەتتىن ئۆلمىدىغانلىقىنى رەت قىلىپ ، ئۇنى تامامەن غايىب ۋە كۆز بىلەن كۆرگىلى بولمايدىغان، دەپ قارىشىدۇ . يەنە بىر قىسمى ئۇنىڭ ئۆلۈمى ياكى غايىپ بولغانلىقى ئۈستىدە ھېچنىمە دېمەستىن، پەقەت ئۇنىڭ رىجئەت قىلمىدىغانلىقىنىلا ئېتىراپ قىلىشىدۇ . مۇتلەق شىئەلەر قائىم ئىمام چوقۇم قايتىپ كېلىدۇ، دەپ قارىشىدۇ . ئەمما، قەرمەتىيەگە ئوخشاش چەكتىن ئاشقان شىئە پىرقىلىرى قائىم ياكى مەھدى ئىمام يېڭى دىن بىلەن زوھۇر قىلىدۇ ۋە يېڭىچە ئىسلامنى جارى قىلدۇرىدۇ، دەپ تەكىتلىشىدۇ .

يوقىرىدىكى بايانلاردىن شۇنەرسە ئايانكى، مەھدەۋىيەت تەلىماتى يەھۇدى ۋە خرىستىئان دىنلىرى تەلىماتلىرىدىن گىناستىك (ئىرفانغا ئائىت) غايىلەر ، يېڭى پەيغەمبەرلىك، ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرقتىكى باشقا قەدىمكى ئەنئەنىۋىي ئىدىئولوگىيىلىك غايىلەردىن ئۇزۇقلانغان. شۇڭا، ئىسلام تەلىماتلىرىدىمۇ تەناسۇخ (روھنىڭ كۆچۈشى) ،

ئۆلۈمدىن كېيىن قايتا تىرىلىش ، باب ، نۇرى مۇھەممەد دېگەندەك ئۇقۇملار پەيدا بولغان .

ئىمامىيە ــ ئىمامىيەتەرەپدارلىرى ئون بىرىنچى ئىمام ھەسەن ئەسكەرى (874 - يىلى قازا قىلغان) ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن ئۇنىڭ مۇھەممەد ئىسىملىك كىچىك ئوغلىنى ئون ئىككىنچى ئىمام، دەپ ئېلان قىلىشىدۇ . ئەمما، ئۇ ياش ۋاقتىدىلا غايىب بولىدۇ . تەرەپدارلىرى ئۇنى مەھدى ئىمام ۋە ئاخىر بىر كۈنى ئادالەت ئورنىتىش مەقسىتىدە قايىتىپ كېلىدۇ، دەپ قارىشىدۇ . 9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغا كەلگەندە ئىمامىيە تەرەپدارلىرى شىئە مەزھىپىگە تەۋە يەنە بىر ئېقىم رافىزىيە بىلەن بىرگە ئىسنائەشەرىيە تەلىماتىغا ئاساس يارىتىدۇ . شىئەلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدىمۇ مەھدى ئىمام توغرۇلۇق بىرلىككە كەلگەن قاراش مەۋجۇت ئەمەس بولۇپ ، بەزىلەر مۇھەممەد ئىبنى ھەسەننى، يەنە بەزىلەر ھەسەن ئەسكەرنىڭ ئۆزىنى مەھدى، دەپ قارىشىدۇ . بۇ ھالەتنى ئىمامىيە تەرەپدارلىرى تەلىماتىدىنمۇ كۆرۈۋېلىش مۇمكىن . ئۇنىڭ كەيسانىيە ، سالىھىيگە ئوخشاش ھەرقايسى تارماقلىرىمۇ مەھدە ۋىيەت تەلىماتلىرىغا قايىلدۇر . يەنە بەزى تارماقلىرى مەھدە ۋىيەت ئۇقۇمىنى ئۆزلىرىنىڭ مەيدانىدا تۇرۇپ چۈشەندۈرىشىدۇ . مەسىلەن ، جارۇدىيە ، زەيدىيە قاتارلىق تارماقلار زەيد ئىبنى ئەلى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن ئىمامىلىققا ئۇنىڭ ئەۋلادىدىن بىرەرسى تەينىلىنىشى كېرەك، دەپ تەكىتلىسە ، يەنە بىر قىسىم تارماقلار ئىمامىلىق ئۇچۇن جان پىدالىق بىلەن كۈرەش قىلغان شەخسلەردىن بىرى ئىمامىلىققا تەينىلەنسە بولىدۇ، دەپ قارىشىدۇ . تارىخچىلار بۇنداق تارماقلارنىڭ سانى 11 گە يېتىدۇ، دەپ مەلۇمات بېرىدۇ . بۇلاردىن كۆپىنچىسى ھەسەن ئەسكەرنىڭ كەنجە ئوغلى مۇھەممەدنى ئون ئىككىنچى ئىمام دەپ، ئېتىراپ قىلىشىدۇ .

مەھدە ۋىيەت تەرەپدارلىرى دەسلەپتە سىياسىي مەقسەتلەرنى ئالدىنقي ئورۇنغا قويغان، شۇڭا ئۇلارنىڭ مۇنازىرە تېمىسىمۇ

ئىمامىلىققا ئائىت مەسىلىلەردىن چەتنەپ كېتەلمىگەن . كېيىن ئۇلار تەدرىجى يوسۇندا باشقا ئىجتىمائىي مەسىلىلەرگىمۇ كۆڭۈل بۆلىدىغان بولغان . قايسىلا دەۋردە بولمىسۇن، ئىجتىمائىي ئادالەت ئورنىتىش يەنىلا مەھدە ۋىيەت تەلىماتىنىڭ مەركىزىدە تۇرۇپ كەلگەن . ئۇلارنىڭ ئىجتىمائىي ئادالەت دېگەن ئۇقۇمى باراۋەرلىك ، روھىي ئازادلىق ۋە ئومۇمىي خەيىر دېگەندەك بىر نەچچە ئىجتىمائىي ھەم ئەخلاقىي قىممەت قارىشىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان .

تارىخچىلاردىن ئىبنى ھەلدۇن مەھدىنىڭ قايتىپ كېلىشى توغرۇلۇق ئاجايىپ بىر رىۋايەتنى خاتىرىلەپ قالدۇرىدۇ . ئۇنىڭدا گويا ھىللە[1] دېگەن ئاھالىلار ئەلى ئەۋلادىدىن قازا قىلغان مەلۇم بىر دىنىي مۆتىۋەرنىڭ رىجئەت قىلىشىغا ئىشەنچ ھاسىل قىلىشىپ ، ھەركۈنى كەچتە ئۇ قازا قىلغان ئۆيگە زىيارەتكە بېرىپ ، ئۇنىڭ نامىنى ئاتاپ ۋارقىرىشىپ چاقىرىشىدىكەن، ھەتتا ئۇنىڭغا ئالدىنئالا ئات، ئېگەر، يۈگەن ۋە توقۇم قاتارلىق جابدۇقلارنىمۇ تەييارلاپ قويۇشقانىكەن .

ئىسلام تارىخىدا ئۆزىنى مەھدى، دەپ ئېلان قىلىپ ، دىنىي - سىياسىي ھەرىكەتلەرگە باشچىلىق قىلغانلارنىڭ سانىمۇ ئاز ئەمەس . 10- ئەسىردە ئۇبەيدۇللاھ مەھدى مەھدە ۋىيەت تەلىماتىدىن پايدىلىنىپ ، فاتىمىيلەر سۇلالىسىگە ئاساس سالىدۇ . 12- ئەسىردە ئىبنى تۇمارت ئەندەلۇستا ، 19 - ئەسىردە مۇھەممەد ئىبنى ئەھمەد سۇداندا ئۆزلىرىنى مەھدى، دەپ ئېلان قىلىشىدۇ . ئەلى مۇھەممەدنىڭ ئۆزىنى باب، دەپ ئېلان قىلىپ ، بابىيە ھەرىكىتىگە يېتەكچىلىك قىلىشىمۇ مەھدە ۋىيەت غايىلىرى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن .

مەئىيە ـــ جەبەرىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، قىسمەن كۆز قاراشلاردا ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ . مەسىلەن، ئۇلار ئىنسانلار ئۆزلۈكتە

---

[1] ھىللە ـ ئىراقتىكى بىر جايىنىڭ نامى .

پائالىيەتچانلىق ۋە قۇدرەتكە ئىگىدۇر ، بۇلار ئىنسانلارنىڭ ئۆزلىرىگە تەئەللۇق ، دەپ قارىشىدۇ . بۇ تارماق ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

مەيمۇنىيە ــ خارىجىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، مەيمۇن ئىبنى خەلىد ئۇنىڭ ئاساسچىسىدۇر . ئۇ دەسلەپ **ئەجارىدە**نىڭ تەرەپدارلىرىدىن ئىدى . ئەمما خەير ۋە گۈنا ، يارىتىش ۋە يارلىش توغرىسىدىكى مەسىلىلەردە ئەجارىدە ئەقىدىلىرى بىلەن ئىختىلاپلىشىپ ، خۇددى مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرىغا ئوخشاشلا ئىنسانلارنىڭ ئىرادە جەھەتتىكى ئەركىنلىكىنى ئېتىراپ قىلغان . مەنبەلەردە خاتىرىلىنىشچە، ئىبنى مەيمۇن بىلەن ئەجارىدەنىڭ يېرىك ۋەكىلى بولغان شۇئەيب ئوتتۇرىسىدا قانۇنىي مەسىلىلەرگە ئائىت قاتتىق مۇنازىرە ئېلىپ بېرىلىدۇ .نەتىجىدە مەيمۇننىڭ پىكرىنى ياقلىغۇچىلار ئۇنىڭغا ئەگىشىپ، كىيىنچە مۇستەقىل بىر تارماق سۈپىتىدە تونۇلىدۇ .

« كىتابۇل مۇلاقات » تا خاتىرىلىنىشچە، مەيمۇنىيە تەرەپدارلىرى ئاكا بىلەن سىڭىلىنىڭ بالىلىرى ئەقىدى نىكاھىدا بولۇشىنى جائىز، دەپ قارىشىدۇ . تارىخچىلاردىن مۇھەممەد شەھرىستانىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، مەيمۇنىيە تەرەپدارلىرى « قۇرئان كەرىم » دىكى يۇسۇف سۈرىسىنى ئىنكار قىلىشىدۇ . ئۇلار ھاكىملار ۋە ھاكىملارنىڭ ھۆكۈملىرىنى ياقلىغۇچىلار بىلەن توختىماي كۈرەش قىلىشنى ۋاجىپ، دەپ قارايدۇ . ئۇلار يەنە غەيرىي مۇسۇلمانلارنىڭمۇ بېھىشقا كىرەلەيدىغانلىقىغا ئىشىنىشىدۇ .

مۇبارەكىيە ــ ئىمامىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ئىسمائىل ئىبنى جەئفەرنىڭ مۇبارەك ئاتلىق بىر قۇلى بۇ تارماقنىڭ ئاساسچىسىدۇر . جەئفەر سادىق قازا قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ بەش ئوغلى ــ مۇھەممەد، ئىسمائىل ، ئابدۇللاھ ، مۇسا ۋە ئەلىدىن قايىسىسىنىڭ ئىمام بولىدىغانلىقى مەسىلىسىدە شىئەلەر ئارىسىدا مۇنازىرە كېلىپ چىقىدۇ . بەزىلەر مۇھەممەدنى ئىمامىلىققا كۆرسەتسە، يەنە بەزىلەر ئەلىنى ، ئۇچىنچى بىر قىسمى مۇسانى، يەنە بىر بۆلىكى

ئابدۇللاھنى ئىمام بولىدۇ، دەپ تەكىتلىشىدۇ . بۇ مەسىلە ئىسلامدا يەنە نۇرغۇن يېڭى پىرقىلەرنىڭ بارلىققا كېلىشىگە سەۋەب بولىدۇ . مۇبارەك باشچىلىقىدىكى بىر توپ شىئەلەر جەئفەر سادىق ئىمامىلىقىنى ئوغۇللىرىدىن ئىسمائىلگە ۋەسىيەت قىلغانىدى . نەسەپكە ئاساسەن ئىسمائىل قازا قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى مۇھەممەد ئىمام بولۇشى كېرەك ئىدى، دەپ دەۋا قىلىشىدۇ . مۇبارەكىيە تەرەپدارلىرى ھەسەن ۋە ھۈسەيىندىن كېيىن ئىمامىلىقنىڭ قېرىنداشتىن قېرىنداشقا ئۆتىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلىشىدۇ . شۇنداقلا ئۇلار ئىسمائىلنىڭ تېخى دادىسى ھايات ۋاقتىدىلا قازا قىلغانلىقىنمۇ رەت قىلىشىدۇ .

مۇبارەكىيە تەرەپدارلىرى خۇراساندا خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى قەندەھارغا، كېيىن ئۇيغۇردىن ھىندىستان تەرەپكە ئۆتۈپ كەتكەن. ئۇيغۇردىكى مۇبارەكىيە تەرەپدارلىرى ھازىرمۇ ئۆز ئەنئەنىلىرىنى ساقلاپ كەلمەكتە .

مۇبەييزىيە ــ خۇررەمىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، تەرەپدارلىرى دىنىي فەرائىز[1]لارغا قايىل ئىدى . ئەبۇمۇسلىم قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن خۇراسان ۋە ماۋەراۋننەھردە شىئەلەرنىڭ تۈرلۈك ھەرىكەتلىرى جانلىنىپ كېتىدۇ . مۇقەننەئمۇ مۇسۇلمىيە تەلىماتىنى ياقلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇنتۇرا ئاسىيادىكى مۇبەييزىيە تەرەپدارلىرى مۇقەننەئىيە تەرەپدارلىرىنىڭ سېپىگە قوشۇلىدۇ . ئۇلار ئوخشاشلا دىن ئىمامنى مەربىەت قىلىش (بىلىش) تىن باشقا نەرسە ئەمەس، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلاردىن بىر قىسمى يەنە دىننىڭ ئاساسىنى ئىككى نەرسە ــ ئىمامنى مەربىەت قىلىش بىلەن ئامانەتنى[2] ئادا قىلىش تەشكىل قىلىدۇ ، بۇ ھەر ئىككى شەرتكە توشقان ئادەم كامالەتكە يەتكەن بولىدۇ ۋە ئۇنىڭ باشقا دىنىي پەرزلەرنى ئادا قىلىشىغا ھاجەت قالمايدۇ، دەپ تەكىتلىشىدۇ . مۇبەييزىيە ئۇنتۇرا

---

① فەرائىز ـ فىقھ ئىلمىنىڭ شەرىئەت ۋاجىباتلىرى توغرىسىدىكى بۆلىگى .

② ئامانەت ـ بۇ يەردە ئېتىقاتقا بولغان ساداقەتمەنلىكنى ساقلاش دېگەن مەنىدە .

ئاسىيادا 12- ئەسىرگىچە خېلى ئۇنۇملۇك پائالىيەتلەر بىلەن شۇغۇللىنىپ ، چوڭقۇر ئىجتىمائىي تەسىرگە ئىگە بولىدۇ . كېيىن تەدرىجى ھالدا پائالىيەت دائىرىسى تارىيىپ ، تارىخ سەھنىسىدىن يوقىلىدۇ .

مۇئتەزىلە ــ ئىسلام تارىخىدىكى نوپۇزلۇق دىنىي - پەلسەپىۋىي ئېقىملارنىڭ بىرى بولۇپ ، ئەبۇھۇزەيفە ۋاسىل ئىبنى ئەتا (699- 748) ۋە ئەمر ئىبنى ئۇبەيد (744 - قازا قىلغان) ئۇنىڭ ئاساسچىلىرى ھېسابلىنىدۇ . ئۇلار ئىسلام تارىخىدا تۇنجى بولۇپ دىنىي تەلىماتلارغا ئەقلىي نۇقتىدىن ياندىشىپ ، يېڭىچە دىنىي ۋە پەلسەپىۋىي ئۇسۇللارنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن تۇنجى ئەۋلاد ئىلاھىياتشۇناسلاردىن ھېسابلىنىدۇ . ئۇتتۇرا ئەسىر تارىخچىلىرىدىن بەزىلەر، جۈملىدىن نەۋبەختى مۇئتەزىلە تەلىماتلىرىنى ئۈمەۋىيلەر خەلىپىلىكىگە قارشى ئۇتتۇرىغا قويۇلغان، دەپ قارايدۇ . چۈنكى، مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن كېيىنكى تۆت خەلىپىنىڭ ھەممىسىنى ئېتىراپ قىلىدۇ . نەۋبەختى ئەلىدىن چېكىنى ئايرىغان، ئەمما، ئۇنىڭغا قارشى جەڭدىن ئۆزىنى قاچۇرغانلارنى مۇئتەزىلەنىڭ دەسلەپكى ئاساسچىلىرى، دەپ قارايدۇ .

مۇئتەزىلە ئېقىمى دەسلەپتە شام ، ئىراق ۋە مەدىنىدىكى يونان پەلسەپىسى ۋە خرىستىئان ، زەردۇشت دىنىنىڭ تۇرلۇك ئەقىدىلىرىدىن خەۋىرى بار بىر قىسىم كىشىلەر ئارىسىدا بارلىققا كېلىدۇ . كېيىنچە ئۇ ناھايىتى تېزلىكتە ئەرەب ۋە ئەجەمگە تەۋە بارلىق زېمىنلارنىڭ بۇلۇڭ - پۇچقاقلىرىغىچە تارقىلىدۇ . مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى شۇ دەۋردىكى نۇرغۇن پىرقە ۋە ئېقىملارنىڭ مۇنازىرە تېمىسىغا ئايلانغان تەقدىر ۋە ئىنسانلارنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكى مەسىلىسىنى تۇپتىن ھەل قىلىشقا كىرىشىپ ، بۇنىڭ ئۈچۈن ئالدى بىلەن ئىسلام دىنىنىڭ مۇكەممەل ئەھكامىنى نۇرغۇزۇپ چىقىدۇ . ئەمما، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ جەھەتلەردىكى تەلىماتلىرىنى راۋاجلاندۇرۇشتا ئىچكى جەھەتتە ئاز بولمىغان ئىختىلاپلارغا

يولۇقۇپ، بىر نەچچە تارماققا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. تارىخچىلاردىن ئابدۇلقاھىر باغدادى ئۇلارنى 22 تارماققا بۆلۈنگەن، دەپ قارىسا، ئەلى ئەبۇمۇھەممەد فەخرى 18 تارماققا، مۇھەممەد شەھرىستانى 12 تارماققا بۆلۈنگەن، دەپ مەلۇمات بېرىدۇ.

ئوتتۇرا ئەسىر تارىخچىلىرى مۇئتەزىلە چىلەرنى ئەسھابى ئەدل ۋە تەۋھىد دېگەن نام بىلەنمۇ ئاتىشىدۇ. ئۇلار بۇ ئېقىمنىڭ مۇئتەزىلە دەپ ئاتىلىپ قىلىشىنى مۇنداق چۈشەندۈرىدۇ: ۋاسىل ئىبنى ئەتا ئەسلىدە مەدىنىدە توغۇلغان بولۇپ، ئىلىم تەھسىل قىلىش مەقسىتىدە بەسرەگە كېلىدۇ. ئۇ بۇ يەردە ھەسەن بەسرى باش بولۇپ ئۆتكۈزۈلىدىغان يىغىلىشلارغا ئاكتىپلىق بىلەن قاتنىشىدۇ. بۇ يىغىلىشلاردا ئېلىپ بېرىلىدىغان مۇنازىرىلەرنىڭ بىرىدە ئېغىر گۇناھ ئۆتكۈزگۈچىلەرگە بېرىلىدىغان جازا مەسىلىسىدە ئۇستازى بىلەن ئىختىلابلىشىپ قالىدۇ ۋە ئۇستازىغا ئېتىراز بىلدۈرۈش مەقسىتىدە يىغىلىشتىن ئايرىلىدۇ (بۇ ئەرەبچىدە ئەزىل، دەپ ئاتالغان). ئۇ بىر بۆلۈكىغا كېلىپ، ئۆزىنىڭ ھەسەن بەسرى بىلەن ئوخشىمايدىغان قاراشلىرىنى ئەتراپىغا يىغىلغانلارغا سۆزلەپ بېرىدۇ. شۇڭا، كېيىنچە ۋاسىل ئىبنى ئەتاغا ئەگەشكۈچىلەرنى «ئايرىلغانلار، ئايرىلىپ چىققانلار» دېگەن مەنىدە ئەھلى ئېتىزال ياكى مۇئتەزىلە، دەپ ئاتاش ئادەتكە ئايلانغان.

مۇئتەزىلە تەلىماتى تەۋھىد، ئەدل، ۋەھد ۋە ۋەئىد، مەنزىل بەين ئەل مەنزىلەتەين، ئەمرى مەئرۇف ۋە نەھيى مۇنكەردىن ئىبارەت بەش ئاساسىي قىسمىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ نەزىرىيىچىلىرىدىن ئىبنى بەيان «ئىنتىسار» ناملىق ئەسىرىدە شۇنداق خاتىرىلەرنى قالدۇرىدۇ: «بەزى كىشىلەر ئىلاھىي ئەدل مەسىلىسىدە ئورتاق قاراشقا ئىگە بولۇپ تۇرۇقلۇق يەنە مۇشەببەھىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بۇ خۇسۇستىكى قاراشلىرىنىمۇ ياقلىشىدۇ. تەۋھىد مەسىلىسىدە بىز بىلەن پىكىرداش تۇرۇقلۇق يەنە قازا (تەقدىر) دېگەننى ئېتىراپ قىلىشىدۇ. ئۇلار تەۋھىد ۋە ئىلاھىي ئەدل

مەسلىسىدە بىرىنكى قاراشلىرىمىزنى تەكرارلاپ يۇرسىمۇ يەنە ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرى توغرىسىدىكى قاراشلاردىن ۋاز كېچىشەلمەيدۇ. بۇنداق كىشىلەرنى مۇئتەزىلە چىلەر، دەپ ئاتاشقا بولمايدۇ. پەقەت مۇئتەزىلەنىڭ بەش خىل ئاساسىي قارىشىغا ھەقىقىي ئىشەنگەن كىشىلەرلا مۇئتەزىلە تەرەپدارى بولالايدۇ».

مۇئتەزىلە تەلىماتىدىكى بىرىنچى مەسىلە تەۋھىد (ئاللاھنىڭ يېگانىلىقى) مەسىلىسىدۇر. ئەھلى سۈننىيلەر ئاللاھنى يېگانە، دەپ بىلىدۇ، شۇنداقلا ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىنىمۇ ئاللاھغا ئوخشاشلا ئەزەلدىن مەۋجۇت ۋە قەدىمى، دەپ قارايدۇ. مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ قارىشىچە، پەقەت ئاللاھنىڭ زاتى (ياكى ئۆزى) ئەزەلدۇر. كىمكى ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىنى قەدىمىي دەپ قارايدىغان بولسا، ئۇ چوقۇم ھەم ئاللاھ ئۆزىنىڭ ۋە ھەم ئۇنىڭ سۈپەتلىرىنىڭ ئەزەلىي ئىكەنلىكىنى سۆزسىز ئېتىراپ قىلىشى كېرەك. بۇنداق قاراش ئىككى مەنبەگە چوقۇنۇشقا باشلاپ باربدۇ. شۇڭا، خۇدا ئەزەلدىن بىردۇر، ئۇنى تەقسىم قىلىشقا بولمايدۇ، ھېچقانداق سۈپەتكىمۇ ئىگە ئەمەس. ئۇ ئۆز زاتىدا ئالىم ۋە ئۆز قۇدرىتىدە قادىردۇر. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ ئەسلى بولۇپ، ئەزەلىي سۈپەت ئەمەس. ئاللاھدا سۈپەت بار، دېيىلسە، ئۇ مۇشۇ ئەسلىنىڭ تەركىبلىرىدۇر، دەپ قارايدۇ. مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى مۇشۇ نۇقتىدىن شۇ دەۋرگىچە ھۆكۈم سۈرۈپ كەلگەن مۇشەببەھىيە (ئانتروپومورفىزم) نەزىرىيىسىنى رەت قىلىپ، ئاللاھنى بارلىق جىسمانىي سۈپەتلەردىن خالىي قىلىدۇ.

ئىلاھىي ئەدل مەسىلىسىدە مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى ئەقلىي خۇلاسە يولىنى تۇتۇپ، ئەدل ئەقىل يۈرگۈزۈش ۋە مەنتىقىي دەلىللەرگە رىئايە قىلىش نەتىجىسىدە ئەمەلگە ئاشىدۇ، دەپ تەكىتلىشىدۇ. مەسىلەن، ئۇلار ئادىل ۋە ئاقىل يارالتۇچىغا گۇناھ ۋە ئادالەتسىزلىكلەرنى نىسبەتلەشتۈرۈش مەنتىقىگە توغرا كەلمەيدۇ، چۈنكى ياخشىلىق ۋە يامانلىق ئەقلىي سۈپەتلەردىن بولۇپ، ئاللاھ ئۆز بەندىلىرىنى گۇناھقا ئۇندىمەيدۇ ۋە ئۆزىگە ئىتائەت قىلىشقا

مەجبۇرلىمايدۇ . بۇ ئىشلارنىڭ ھەممىسى ئاللاھ ئالدىدىمۇ زۇلۇم دەپ قارىلىدۇ ۋە ئاقىلانىلىك ھېسابلانمايدۇ، دەپ قارايدۇ . مۇشۇ نۇقتىدىن مۇئتەزىلەچىلەرنىڭ ئىنسانلارنىڭ ئىرادە ئازادلىقى توغرىسىدىكى تەلىماتى مەيدانغا چىقىدۇ . بۇ تەلىمات بويىچە، ھەرقانداق ئادەم ئۆزلىرىنىڭ ئىش - ھەرىكەتلىرىدە ئەركىنلىككە ئىگىدۇر ، ئۇلارنىڭ بارلىق ياخشى - يامان ھەرىكەتلىرى ئاللاھقا ئەمەس ، بەلكى ئۆزلىرىگە باغلىقتۇر . ئاللاھ ئىنسانلارغا نېمىنىڭ ھەق - ناھەق ، ساۋاپ - گۇناھ ئىكەنلىگىنى ئايرىيالمىغۇدەك ئەركىنلىك ۋە ئىختىيار ئىنايەت قىلغاندۇر . ئىرادە ئەركىنلىكىنى رەت ئېتىشنى مۇئتەزىلەچىلەر راۋا ئەمەس، دەپ قارىشىدۇ . شۇڭا، مۇئتەزىلەچىلەر تارىختا ھوررىيە (ئەركىن) نامى بىلەنمۇ ئاتالغان .

مۇئتەزىلە تەلىماتىدىكى ۋەئىد ۋە ۋەئىد ئۇقۇمى ئەخلاقىي مەزمۇنغا ئىگە بولۇپ ، ئۇنىڭدا ياخشى - يامان ئىشلارغا نىسبەتەن سازا (مۇكاپات ، قىلغان ئەمەلگە لايىق جازا)ۋە جازا مەسىلىلىرى مۇھاكىمە قىلىنىدۇ . مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى بارلىق ئەخلاقىي مەسىلىلەرنىڭ ئاساسىي « قۇرئان كەرىم » دۇر ، ئەمما ئىنسان پائالىيەتلىرىنىڭ توغرىلىقىنى مەنتىقىي مىزانلار بىلەن ئۆلچەپ بېكىتىش كېرەك، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئەگەر كىشىلەرنىڭ قىلمىشى ئاقىلانە بولمىسا، ئۇنىڭ ئاقىۋىتىمۇ ياخشى بولمايدۇ . ئاللاھ چوڭ گۇناھ سادىر قىلغۇچىلارنى ئۇلار تەۋبا قىلمىغۇچە كەچۈرۈۋەتمەيدۇ . ئۇ ئۆزىنىڭ ۋەئىد ۋە ۋەئىدى (ۋەدە ۋە تەھدىتى) گە سادىق ۋە تەۋرەنمەستۇر .

مۇئتەزىلەچىلەرنىڭ مەنزىل بەين ئەل مەنزىلەتەين (ئىككى مەنزىل ئارىلىقىدىكى مەنزىل) تەلىماتى ئىنسانلارنىڭ يامان قىلمىشلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، پاسىق مۇسۇلمانلار ياكى چوڭ گۇناھلارنى سادىر قىلغۇچىلار مۇئمىنمۇ ئەمەس، دىنسىزمۇ ئەمەس ، ئۇلار بۇ ئىككى مەنزىل ئوتتۇرىسىدىكى كىشىلەردۇر .

مۇئتە زىلە تەرەپدارلىرى ئەمرى مەئرۇف ۋە نەھيى مۇنكەرنى ھەر بىر مۇئمىن ئۇچۇن (قەلب ، تىل ۋە ھەربىرتە) پەرز، دەپ قارايدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، ئەگەر ئاللاھ بەندىلەرنىڭ ئىشلىرىغا ئەمىر قىلمىغان بولسا ۋە ئۇلارنى چەكلىگەن بولسا ، ئۇنداقتا ئاللاھ ئۇ ئىشنى خالىمىدى، دېگەن گەپ . ئەمما ، خۇدا رەھمان (كەچۇرگۇچى) ۋە رەھىم (مېھرىبان) بولغانلىقى ئۇچۇن ئۇ بەندىلىرىگە ياخشىلىق ئىستەيدۇ . شۇڭا، ئىنسانلار ئۆزلىرىنىڭ خاھىشلىرى بويىچە ھەربىر ئەمىلىشلىرى كېرەك ، ئەگەر ئومۇمغا ياكى جەمئىيەتكە مۇناسىۋەتلىك بولغان ئىشلار بولسا، ئۇنى ئىمامىلار ياكى ھاكىمىيەت يۇرگۇزگۇچىلەر بىر تەرەپ قىلسا بولىدۇ .

مۇئتەزىلە تەلىماتىدىكى قۇرئانىنىڭ كېيىن يارىتىلغانلىقى توغرىسىدىكى قاراش ئەنئەنىۋي دىنىي قاراشلارغا زىت كېلىدۇ . سۇننىي مەزھىپىگە تەۋە پىرقىلەر ئاللاھنىڭ كالامى ئىلاھىي نۇردىن بەھرىمەن بولغانلىقى ئۇچۇن ئۇ ئەزەلىي دەپ قارىلىشى كېرەك، دەپ قارىسا ، مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى « قۇرئان كەرىم » نىڭ ئەبىدىي ۋە ئەزەلىيلىكىنى رەت قىلىپ ، پەقەت ئاللاھنىلا ئەزەلىي ، ئەبىدىي ۋە قەدىمىي، دەپ قارىشىدۇ . ۋەھيىنى ئاللاھنىڭ خەۋىرى ، « قۇرئان كەرىم » نى شۇنىڭ نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن، دەپ تەرىپلىشىدۇ . ئىبنى ئەتا « ئاللاھنىڭ كالامى يارىتىلغان » دەپ ئېنىق جاكارلايدۇ. مۇئتەزىلەچىلەرنىڭ بۇ خىل قاراشلىرىدىن شۇنى بىلىۋېلىشقا بولىدۇكى، ئۇلار يوقىرىدىكىدەك تەلىماتلار ئارقىلىق ئەقىل بىلەن دىنىنى بىرلەشتۇرۇپ ، ئىسلام ئىلاھىيىتىگە پەلسەپە تونۇنىنى كىيگۇزۇشكە ئورۇنۇشىدۇ . مۇئتەزىلەنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىمۇ نوقۇل بىر دىنىي ھادىسە بولماستىن ، بەلكى ئۇ ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى ئەھكامپەرەسلەر بىلەن ئەقلىگە تېۋىنغۇچىلار ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەرنىڭ ئىنكاسىدۇر . ئىسلامنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا شەرىئەتكە ئائىت مەسىلىلەرلا ئەمەس، بەلكى نۇرغۇنلىغان ئىجتىمائىي مەسىلىلەر بىلەن كىشىلىك مۇناسىۋەتلەر

پەقەت دىنىي رامكىلار ئىچىدىلا بىر تەرەپ قىلىنىدۇ ۋە ھەممە ئىش ئىلاھىي ئەمرگە باغلاشتۇرۇلىدۇ. مۇرەككەپ بولغان ماددىي ۋە مەنىۋي شۇنداقلا سىياسىي مۇناسىۋەتلەر نەتىجىسىدە بارلىققا كېلىدىغان مەسىلىلەرمۇ پەقەت «قۇرئان كەرىم» ۋە سۈننەت ئاساسىدا ھەل قىلىنىدۇ. بۇنىڭ نەتىجىسىدە ئىسلامنىڭ دەسلەپكى خەلىپىلىرى دەۋرىدىلا خاريجىيە ۋە مۇرجىيەگە ئوخشاش دىنىي ئېقىملار بارلىققا كېلىدۇ. بۇ ئەھۋال مۇئتەزىلەدەك بىر ئېقىمنىڭ ئوتتۇرىغا چىقىشىغا شارائىت ھازىرلاپ بېرىدۇ. مۇئتەزىلە چىلەر مۇنازىرىدىكى نۇرغۇن مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا مەنتىقي دەلىل - ئىسپاتلارغا ئاساسلىنىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان بولۇپ، جەبرى مۇتلەق (ئىنسان تەقدىرىنىڭ پۈتۈنلەي ئاللاھ تەرىپىدىن ئالدىن بەلگۈلىنىدىغانلىقى توغرىسىدىكى قاراش) مۇتلەق ئۇستۇنلۇك ئىگىلىگەن ئۇمەۋىيلەر خەلىپىلىكى دەۋرىدە مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ تامامەن ئوخشىمايدىغان بۇخىل قاراش بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىشى قاتتىق قارشىلىق ۋە تەقىپكە سەۋەپ بولىدۇ. ئۆزلىرىنىڭ قايتا تىكلەش مەقسىتىدە ئۇمەۋىيلەر بىلەن قاتتىق تىركىشىۋاتقان ئابباسىيلار خەلىپىلىكى تەرەپدارلىرى مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ ئەركىنلىك ۋە ئەقلگە تېۋىنىش ئاساسىغا قۇرۇلغان بارلىق تەلىماتلىرىغا زور قىزىقىش بىلەن قارايدۇ، بۇ ئەھۋال مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ تېزلىكتە ئۆز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ئىجتىمائىي ئاساسىنى مۇستەھكەملىشىگە تۈرتكە بولىدۇ. نەتىجىدە دەسلەپتە باغدات ۋە بەسرەدە مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ ئىككىنچى چوڭ مەكتىپى ۋۇجۇدقا كېلىدۇ. بەسرەدە ۋاسىل ئىبنى ئەتا، ئەمر ئىبنى ئۇبەيد، ئىبراھىم نەززام، جاھىز قاتارلىقلار، باغداتتا بولسا بىشر ئىبنى مۇئتەمەر، ئەبۇمۇسا مۇردار، سەمامە ئىبنى ئەشرەس، ئەھمەد ئىبنى ئەبۇداۋۇد قاتارلىقلار شۇ دەۋردىكى كۆپلىگەن پىرقە ۋە ئېقىملارنىڭ چىچىلاڭغۇ قاراشلىرىنىڭ ئورنىغا بىرلىككە كەلگەن سىستېمىلاشقان دىنىي - پەلسەپىۋي ئەھكامنى دەسسىتىدۇ.

كېيىن ئۇلارنىڭ تەلىماتىدىكى بەزى مۇھىم نۇقتىلارنى ئىسكاپى ، جۇبىائي ، ئىباد ئىبنى سۇلايمان ، ئەبۇلقاسىم ئەھمەد بەلخى ، ئەھمەد ھەمەدانى ئەستەرابادى ، ئەبۇمۇھەممەد ئەبباسى رامھۇرمۇزى ، مۇھەممەد نىشاپۇرى ، مەھمۇد ئىبنى ئۇمەرى خارەزمى ۋە باشقىلار تېخىمۇ راۋاجلاندۇرىدۇ . شۇڭا، دىنىي ۋە پەلسەپىۋي مەنبەلەردە مۇئتەزىلە چىلەر ئىسلام تارىخىدىكى تۇنجى مەنتىقچىلار، دەپ ئاتىلىدۇ. ئۇلار ئىسلام دىنىي تارقالغان دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسىدە ئۆز مەكتەپلىرىنى تەھسىس قىلىپ ، ئەقىدىلىرىنى تەشۋىق قىلىش ۋە ئادەم تەربىيىلەشنى يولغا قويۇدۇ . خەلىپە مەئمۇن دەۋرىدە ھەتتا مۇئتەزىلە ئېقىمى رەسمىي دۆلەت دىنىي سۇپىتىدە يولغا قويۇلىدۇ ،

مۇئتەزىلە تەلىماتلىرىنىڭ تارقىلىشىنى تېخىمۇ تېزلەتىش ئۈچۈن خەلىپە مەئمۇن « مىھنە » نامىلىق تەشكىلات قۇرۇپ ، مۇئتەزىلە تەلىماتلىرىدىن باش تارتقانلارنى تەقىپكە ئالىدۇ . تەخمىنەن مۇشۇ دەۋردە مۇئتەزىلە نىڭ **ۋاسىلىيە ، ئۇمرەۋىيە ، ھۆزەيلىيە ، نەززامىيە ، مۇئەممەرىيە ، ئىسكافىيە ، جەئفەرىيە ، بىشرىيە ، مۇردارىيە ، ھەشامىيە ، جاھىزىيە ، خابىتىيە ، ھەممارىيە، خەييا تىيە، شەھامىيە ، كەئبىيە ، جۇبىائىيە** (بەھشەمىيە) گە ئوخشاش نۇرغۇن تارماقلىرى بارلىققا كېلىدۇ . مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ بۇ دەۋردىكى مۇنازىرە تېمىسى ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرى مەسىلىسىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ ، چوڭقۇر پەلسەپىۋي مەسىلىلەر ئۈستىدە ئىزدىنىش ئاساسىي ئېقىمغا ئايلىنىدۇ . گەرچە مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى كۆپ تېرىشچانلىق كۆرسەتسىمۇ ئۇنىڭ تارقىلىش دائىرىسى يەنىلا چەكلىك بولۇپ، بۇ ئېقىم خەلىپە مۇتەۋەككىل دەۋرىگە كەلگەندە ئىسلام ئەقىدىلىرىنى بۇرمىلىغۇچى ئېقىم، دەپ قارىلىپ ، تەرەپدارلىرى تەقىپكە ئۇچرايدۇ . مۇڭغۇل ئىستىلاسى دەۋرىدە بۇ ئېقىم تامامەن زاۋاللىققا يۈزتۇتىدۇ . ئەمما، مۇئتەزىلە تەلىماتلىرى 8 - 13 - ئەسىرلەردىكى ئىسلام زىيالىلىرىنىڭ ئىدىئولوگىيىسىگە، كۆچلۈك مەنتىقي ئاساسقا ئىگە دىنىي ــ پەلسەپىۋي ئېقىم سۇپىتىدە ئىسلام

تەلىماتلىرىنىڭ ھەرقايسى ساھەلىرىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدۇ، ئىسلام تەلىماتلىرىدا ئىرادە ۋە كىشىلىك ئەركىنلىككە دائىر قاراشلارنىڭ، ئومۇمەن ئىسلام پەلسەپىسىنىڭ كېيىنكى تەرەققىياتىغا كۈچلۈك تۈرتكە بولىدۇ.

مۇئتەلىيە — جەھمىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ، پەقەت قەسەمەن مەسىلىلەردىكى ئوخشىمىغان قاراشلىرى بىلەن ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇلار ئىنسانلارنىڭ تەسەۋۋۇرلىرىمۇ يارىتىلغان ۋە ئاللاھنى كۆرۈشنى ئىستىگۈچىلەر مۇسۇلمان ھېسابلانمايدۇ، دەپ قارىشىدۇ. بۇ تارماق ھازىر مەۋجۇت ئەمەس.

مۇجەسسەمىيە — مۇشەببەھىيەگە تەۋە ئىلاھىيەتشۇناسلارنىڭ يەنە بىر نامى بولۇپ. ئۇلار ئاللاھنى جىسمانىي مەۋجۇدىيەت، دەپ قارىشىدۇ. تارىختا كەرراميەنىڭ نۇرغۇن ۋەكىللىرىنىمۇ مۇجەسسەمىيە، دەپ ئاتايدىغان ئەھۋاللار بولغان. كەرراميە تەرەپدارلىرىنىڭ ئۆزلىرى بۇ مەسىلىگە تەبىر بېرىپ، «جىسمانىي» دېگەن ئۇقۇم ئاستىدا ئاللاھنىڭ جىسمىنى ئەمەس، بەلكى ئاللاھ ۋە ئۇنىڭ زاتى (ئەسلى) مەۋجۇدىيىتىنىڭ جىسمانىي ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇشقانلىقىنى تەكىتلىشىدۇ. سۇننەت ئەھلى بولسا ئۇلارنى ئاللاھنى جىسىملاشتۇرغان، دەپ ئەيىبلەيدۇ.

مۇختارىيە — كەيسانىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ، مۇختار ئىبنى ئەبۇئۇبەيدە ئۇنىڭ ئاساسچىسىدۇر. ئۇ دەسلەپ خارىجىيە ئەقىدىلىرىگە ئەگەشكەن بولۇپ، كېيىن زۇبەيرىيە تەلىماتىنى قوبۇل قىلىدۇ، ئاخىر يەنە كەيسانگە چوقۇنىدۇ. مۇختار مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيەنىڭ ئىمامىلىقىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنى ئۇنىڭ يېقىنلىرىدىن، دەپ ئېلان قىلىدۇ. كېيىن كۇفەدە ئەلەۋىيە تەرەپدارلىرىنىڭ قوزغىلاڭلىرىغا باشچىلىق قىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن كەيسانىيە تەرەپدارلىرىدىن نۇرغۇن كىشىلەر ئۇنىڭغا ئەگىشىدۇ. ئۇ مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيەنىڭ نامىدىن نۇتۇق سۆزلەپ، كىشىلەرنى ئۆز ئەتراپىغا توپلايدۇ. ئۇنىڭغا ئەگەشكۈچىلەرنىڭ سانى خېلى

ئاشقاندىن كېيىن ، تۇنجى بولۇپ « بەداۋا » مەسلىسىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . كېيىنچە ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى قاراشلىرى كەبسانىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بىردەك ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشىدۇ . ئۇنىڭ بەداۋا تەلىماتى بويىچە، ئىمامىلىق دەۋاسى قىلىۋاتقان كىشىنىڭ بىر ر سۆزى ئەمەلگە ئاشماي قالسا ، ئۇنى ئاللاھنىڭ مەلۇم خاھىشىگە توغرا كەلمىگەن، دېگەن سۆزگە تايىنىپ بىكار قىلىۋېتىشكە بولۇدىكەن . مۇختارنىڭ نەزىرىدىكى بەداۋا ئۆز ئىچىدىن يەنە بىرنەچچىگە بۆلۈنىدىغان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرى بەدائىيى ئىلم، دەپ ئاتالغان ، ئۇنىڭ مەنىسى ئالەمدە ئىلىمگە خىلاپ ھالدا ئويلىمىغان ھادىسىلەر يۈز بېرىشى مۇمكىن، دەپ شەرھلىنىدۇ . مۇختار يەنە بەدائىيى ئەمر دېگەن ئۇقۇمنى ئەمرنىڭ ئىلگىرى تەئەللۇق بولغان نەرسىگە تەئەللۇق بولۇشى، دەپ چۈشەندۈرۈدۇ . بەدائىيى ئىرادەت مۇختارنىڭ ئېيتىشىچە، ئىرادە ھۆكۈملەرگە خىلاپ ھالدا مۇرتىلارغا ساۋاپ يەتكۈزۈشتىن ئىبارەت .

مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفە مۇختارنىڭ ئادەم ئالداپ ئورۇن تالىشىش مەقسىتى بارلىقىنى بايقىغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭدىن قول ئۈزىدۇ . ئەمما مۇختار كېيىنچە، بولۇپمۇ ھەنەفىيەنىڭ ئوغلى ئەبۇھاشىم قازا قىلغاندىن كېيىن ئۆز تەرەپدارلىرىنىڭ سانىنى تېخىمۇ كۆپەيتىدۇ . تارىخچىلاردىن ئابدۇلقاھىر باغدادى مۇختارىيەنى كەيسانىيە بىلەن ئوخشاش بىر پىرقە، دەپ قارايدۇ . مۇھەممەد شەھرىستانى بولسا، مۇختارىيەنى كەيسانىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى، دەپ ھېسابلايدۇ . بۇ تارماق ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

مۇرجىيە ــ ئىسلام تارىخىدا تەسىرى خېلى زور بولغان پىرقىلەرنىڭ بىرى بولۇپ ، شىئە ۋە خارىجىيەگە تەۋە ئىككى قارىمۇ ــ قارشى پىرقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرۇپ ، ئۇلارنى ياراشتۇرۇش يولىنى تۇتقان . بۇ پىرقە ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىلا ۋۇجۇدقا كېلىپ ، كۆپرەك سىياسىي ھەرىكەتلەر بىلەن شوغۇللانغان . كېيىن تەدرىجى دىنىي مەسىلىلەر (ئىمام ، مۇئمىن ، كۆپۈرلۈق ، گۇناھ ۋە شۇنىڭغا

ئوخشاش) گەمۇ ئەھمىيەت بېرىدىغان بولغان ۋە شۇنىڭ بىلەن مۇستەقىل بىر دىنىي پىرقىگە ئايلانغان .

مۇرجىيە تەلىماتى بويىچە، ئىمان - ئاللاھ ۋە ئۇنىڭ ئەلچىسىنى مەرىپەت قىلىش (بىلىش ، تونۇش) تىن ئىبارەتدۇر . كىمكى ئاللاھ ۋە ئۇنىڭ ئەلچىسىگە ئىمان كەلتۈرۈپ ، پەرزلەرنى تەرك ئېتىپ ، چوڭ گۇناھلارنى سادىر قىلسىمۇ ئۇ ئوخشاشلا مۇئمىندۇر ۋە بۇنىڭغا بىلەن كۇپۇرلىشىپ كەتمەيدۇ . ئىمان قەلبتىكى ئېتىقادتۇر ۋە كۆرۈنۈشتىكى ئىش - ھەرىكەتلەر ئىمان ھېسابلانمايدۇ . باشقىچە ئېيتقاندا ئەملىي ئىش - ھەرىكەت ۋە مۇئامىلە ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدۇ . بۇ نۇقتا خارىجىيەنىڭ تەلىماتلىرىغا زىت كېلىدۇ ، چۈنكى خارىجىيە تەرەپدارلىرى ئىمان مەسلىسىدە ئاللاھ ۋە ئۇنىڭ رەسۇلىنى تونۇشتىن باشقا يەنە پەرزلەرنى ئورۇندىش ۋە شەرئىتكە بويسۇنۇش قاتارلىقلارنىمۇ كەم بولسا بولمايدىغان شەرتلەردىن ، دەپ ھېسابلايدۇ . خارىجىيە تەرەپدارلىرى چوڭ گۇناھ سادىر قىلغۇچىلارنى دىنسىز ھېسابلىشىپ ، ئۇلارنى دوزاخقا مەڭگۈ قىلىدۇ . مۇرجىيە تەرەپدارلىرى بولسا بۇنداقلارنى پاسىق ھېسابلاپ ، دوزاخقا مەڭگۈ قىلىشمايدۇ ۋە بارلىق گۇناھلىرىنى كەچۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئىگە، دەپ قارىشىدۇ . مۇرجىيە تەرەپدارلىرى ئاللاھنى مەرىپەت قىلىشتا تەۋھىد ۋە تەۋھىدگە قايىلدۇر . ئۇلار ۋەئدەتنى ئاللاھنىڭ ئىجرا بولۇشى مۇمكىن بولغا ئەۋزەللىكلىرىدىن بىرى، تەۋھىدنى بولسا ئىجرا بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، يارا تقۇچى ئادىل ، شەپقەتلىك ۋە ئۆزىنىڭ ئادالىتىدە ئىرادە ئەركىنلىكىگە ئىگىدۇر . بۇ خىل قاراش مۇئتەزىلە تەلىماتلىرىغا خىلاپ كېلىدۇ . مۇئتەزىلەچىلەرنىڭ قارىشىچە، ئىمان - پەرزلەرنى ئادا قىلىش ، تائەت ۋە دىنىي شەرئىتكە يات بولغان سۆز-ھەرىكەتلەردىن ساقلىنىشىدۇر. مۇنا زىرە ئۇستىدىكى مەسىلىلەر ئۇستىدە قەتئىي ھۆكۈم چىقارماي ، ئۇنى تاكى ئاخىرەتكىچە تەخىرە قالدۇرۇشىمۇ مۇرجىيە تەلىماتىنىڭ پەرقلىنىدىغان تەرەپلىرىدىن

بىرىدۇر . مەزكۇر پىرقىنىڭ نامى ـ مۇرجىيە، يەنى « ئىرجائ » (تەخىرگە قالدۇرۇش، كېيىنگە قالدۇرۇش) مۇيوقىرىدىكىدەك مەنىگە ئاساسەن قويۇلغان . مۇرجىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىلىرىچە « ئىرجائ » توغرىسىدا تۇنجى بولۇپ ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىب ئېغىز ئاچقانىكەن.

مۇرجىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئوتتۇرا يولنى تاللىشى ئۇلارنىڭ ئەلى قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن خەلىپىلىكتە شەكىللەنگەن كەسكىن سىياسىي ۋەزىيەتكە بولغان ئىنكاسى ۋە مەۋقەسىنىڭ ئىنكاسى بولۇپ، ئۇلارنىڭ شۇ دەۋرنىڭ سىياسىي ۋەزىيىتى ۋە ئىدىئولوگىيىسىگە تۇنقان مەۋقەسى كونكىرىت قىلىپ ئېيتقاندا تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت . 1) شىئەلەر كوپۇرلۇقتا ئەيبلەۋاتقان مۇئاۋىيەنى گۇناھسىز، دەپ قاراش . 2) مۇئاۋىيە ۋە ئەلى تەرەپدارلىرىنىڭ ئىمامىلىق توغرىسىدىكى بارلىق تالاش - تارتىشلىرىنى تا قىيامەت كۇنگىچە تەخىرگە قالدۇرۇشنى تەۋسىيە قىلىش . 3) مۇئمىنلەر ئۈچۈن پەقەت شەرئىەتنىڭ زاھىرىي (ئاشكارا) ئەھكاملىرىغا رىئايە قىلىشنى يېتەرلىك، دەپ ھېسابلاش . 4) ھەر قانداق گۇناھ كەچۈرۈلۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە، دەپ قاراش .

تارىخچىلاردىن نەۋبەختى ئەلىنىڭ بارلىق تەرەپدارلىرى ، تەلھە ، زۇبەير ، مۇئاۋىيە ۋە مەشھۇر فەقىھلەردىن سەۋرى ، شەقىق ئىبنى ئابدۇللاھ ، مالىك ئىبنى ئەنەس قاتارلىقلارنى ئەڭ دەسلەپكى مۇرجىيەچىلەر قاتارىغا كىرگۈزىدۇ . چۈنكى يوقىرىدا ئىسمى ئاتالغانلارنىڭ تۈرلۈك مەسىلىلەردىكى قاراشلىرى ئۆز - ئارا ئوخشىمىسىمۇ ، لېكىن ئۇلاردا يوقىرىدا كۆرسىتىلگەن مەسىلىلەردە ئورتاقلىق بولغان . كېيىن مۇرجىيە تەرەپدارلىرى دىنىي مەسىلىلەردىكى ئىچكى ئىختىلاپلار تۈپەيلى كۆپلىگەن تارماقلارغا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ . ئوتتۇرا ئەسىردىكى دىنىي تارىخچىلاردىن مۇھەممەد شەھرىستانى ئەھكامغا ئائىت مەسىلىلەردىكى مەۋقەسىگە قاراپ ئۇلارنى خارىجىيە مۇرجىيەچىلىرى ، قەدەرىيە مۇرجىيەچىلىرى

(مۇھەممەد ئىبنى شەببب ، سالبهى ، خالىدى ، غەيلان ئىبنى ئەبۇمەرۋان دەمىشقى) ، جەبەرىيە مۇرجىيە چىلىرى ، ھەقىقي مۇرجىيە چىلەر دېگەندەك بىرنەچچە تارماققا بۆلۈپ ، ھەقىقي مۇرجىيە چىلەرنىڭ ئىچكي تارماقلىرى ئۇستىدە تەپسىلى توختىلىدۇ . نەۋبەختى بولسا مۇرجىيە تەرەپدارلىرىنى جۇغراپىيىلىك نۇقتىدىن تۆت بۆلەككە ئايىرىپ ، ئۇلارنى خۇراسانلىق مۇرجىيە چىلە (جەھمىيە) ، سۇرىيىلىك مۇرجىيە چىلەر (غەيلانىيە) ، ئىراقلىق مۇرجىيە چىلە (مەرىسىيە) ۋە شەككاكىيە ، بۇتىريە ، ئەسھابى ھەدىس قاتارلىق تارماقلارغا بۆلىدۇ . ئابدۇللاھىر باغدادى مۇرجىيە تەرەپدارلىرىنى ئۈچ قىسىمغا بۆلۈپ ، بىرىنچى قىسىمغا غەيلان ئىبنى ئەبۇمەرۋان ، مۇھەممەد ئىبنى شەببب بەسرى قاتارلىقلارنى كىرگۈزىدۇ . بۇلارنىڭ ھەممىسى قەدىر ۋە ئىرجائ مەسىلىلىرىگە قايىل بولۇپ قالماستىن ، بەلكى پۈتۈن ئىسلام ئەھلىنىڭ ئۇمەۋىيە ئەترابىغا بىر تەن بولۇپ ئويۇشۇشىنى ئارزۇ قىلغانىكەن . ئىبنى مۇبەششىر قەدەرى ئاللاھقا ۋە نامىاز ، روزا ، ھەج قاتارلىق پەرزلەرگە ئەمەل قىلىشنى تەكىتلەپ ، ئۆزلىكىدىن ئۆلۈپ قالغان چارۋىلارنى ، قان ، چوشقا گۆشى ۋە نىكاھسىز ھالدا ئايالالار بىلەن بىرلىششىنى ھارام ، ھېسابلايدۇ ، ئىلاھىي ئەدلىنى ئەقلىي نۇقتىدىن تونۇش ، ئاللاھنىڭ بىرلىگىنى ئېتىراپ قىلىش ، ئاللاھنى ئوخشىتىشىنى ئىنكار قىلىش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئىمان بىلەن باغلاشتۇرىدۇ . ئۇ يوقىرىدىكىلەرگە شەك كەلتۈرۈشنىڭ ئۆزى كۇپۇرلۇقتۇر ، دەپ قارايدۇ . سۇئالنىڭ ئەھلى قەدەرىيە مۇرجىيە چىلىرىنىڭ تەلىماتلىرىنى مۇرجىيەنىڭ بارلىق تارماقلىرى تەلىماتلىرى ئىچىدە كۇپۇرلۇقتا ئەڭ چېكىگە يەتكىنى ، چۈنكى ئۇلار قەدەر ۋە ئىرجائ مەسىلىسىنىلا تەلقىن قىلىش بىلەن چەكلىنىپ قالماستىن ، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىلاھىي ئەدلگە ئائىت قاراشلىرىدا ئىسلامغا يات بولغان تەركىبلەر ناھايىتى كۆپ ۋە تەۋھىدگە ئائىت قاراشلىرىدا تەئتىل (ئاللاھنىڭ ئەزەلىي سۈپەتلىرىنى ئىنكار قىلىدىغان) خۇسۇسىيەت ئىپادىلىنىپ

تۇرىدۇ، دەپ قارايدۇ. غەيلان ئىبنى ئەبۇمەرۋانمۇ ئىمان - تىلدىكى ئىقرارىدۇر، دەپ تەكىتلەيدۇ. مۇھەممەد ئىبنى شەببە بولسا، ئىمان - ئاللاھقا ئىقرار بولۇش ۋە ئۇنىڭ رەسۇلىنى تونۇشتىن ئىبارەت، دەپ قارايدۇ. سالىھ كىمىكى پەيغەمبەرنى ئىنكار قىلسا، ئۇ مۇئمىن ھېسابلانمايدۇ، چۈنكى پەيغەمبەر كىمىكى ماڭا ئىشەنمىسە ئاللاھقىمۇ ئىشەنمەيدۇ، دەپ ئېيتقان، دەيدۇ. ئۇ يەنە نامازنى، روزا، زاكات، ھەج قاتارلىقلارنى بەجا كەلتۈرۈش ئىبادەت ئەمەس، بەلكى ئاللاھقا بولغان تائەتتۇر، دەپ قارايدۇ.

ئابدۇلقاھىر باغدادى جەھم ئىبنى سەفۋاننىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنى ئىككىنچى قىسىمغا تەئەللۇق، دەپ قارايدۇ. ئۇلار جەبر (تەقدىرنىڭ ئالدىن بەلگىلىنىدىغانلىقى) گە قايىل بولۇپ، سۈننەت ئەھلىنىڭ ئېتىراپ قىلىشىغا ئېرىشكەن. ئۇچىنچى قىسىمغا بەش تارماق (**يۇنۇسىيە، غەسسانىيە، سەۋزائىيە، تۇمەئىيە** ۋە **مەريسىيە**) كىرگۈزۈلىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئىرجائ تەلىماتىغا قايىلدۇر. ئەبۇلھەسەن ئەشئەرى مۇرجىيەنى 12 تارماقتىن تەشكىل تاپىدۇ، دەپ يازىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان.

مۇردارىيە ــ مۇئتە زىلەنىڭ ئەبۇمۇسا ۋە مۇردار دېگەن لەقەملەر بىلەن تونۇلغان ئەيسا ئىبنى سەبىھ (841 - قازا قىلغان) ئاساس سالغان تارمىقى. مۇردار كەمبەغەل ئائىلىدە تۇغۇلغان بولۇپ، زاھىتلارچە ھايات كەچۈرىدىكەن. شۇڭا، بەزىلە ئۇنى مۇئتە زىلە راھىپى، دەپمۇ ئاتىشىدىكەن. خەلىپىلىكىنىڭ ئوردا ئىشلىرىدىن دائىم ئۆزىنى چەتكە قاچۇرۇپ، كىمىكى مال- دۇنياغا بېرىلسە، ئۇ دىنسىزدۇر، دەپ تەكىتلەيدىكەن. ئۇنىڭ بۇ خىل قارىشى ئەكسىلەپكى دەۋرلەردىكى مۇئتە زىلە تەرەپدارلىرىنىڭ قاراشلىرىغا خىلىلا يېقىن كېلىدۇ. مۇردار قازا قىلىشتىن ئىلگىرى بارلىق نەرسە - كېرەكلىرىنى يوقسۇللارغا بۆلۈپ بېرىشنى ۋەسىيەت قىلىپ قويىدۇ.

ئىبنى نەدىمنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، مۇردار خرىستىئانلار،

ئاتەشپەرەسسلەر ، جەبەرىيەچىلەر ، جەھمىيە ۋە باشقا پىكىر ئېقىمىدىكىلەرنىڭ تورلۇك ئەقىدىلىرىغا قارشى نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان . ئۇ بىشر ئىبنى مۇئتەمەرنىڭ شاگىرتى بولۇپ ، باغداتتىكى مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ يېرىك پىشۋالىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدىكەن . ئۇ مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ يېرىك ۋەكىلى بولۇشىغا قارىماي مەسلەكداشلىرىدىن ئەبۇھۇزەيل ، نەززام ۋە سەمامە ئىبنى ئەشرەس نۇمەيرى قاتارلىقلارنىڭ بەزى مەسىلىلەردىكى ئەقىدىلىرىنى ئايىماستىن تەنقىت قىلىدۇ . ئۇنىڭ ئۆزىمۇ ئىسلامنىڭ ئەنئەنىۋي قاراشلىرىغا يات بولغان بەزى ئەقىدىلىرى بىلەن سۇننەت ئەھلىنىڭ قاتتىق تەنقىتىگە ئۇچرايدۇ .

ئوتتۇرا ئەسىر دىنىي تارىخچىلىرىدىن مۇھەممەد شەھرىستانى مۇدارىنىڭ بىرنەچچە مەسىلىدە باشقىلار بىلەن ئىختىلاپقا يولۇققۇپ قالغانلىقىنى تىلغا ئالىدۇ ، ئۇنىڭ مەلۇماتىچە ، مۇدار ئاللاھ يالغانچىلىق ۋە زولۇم قۇدرىتىگىمۇ ئىگىدۇر ، ئەگەر ئۇ بۇ قۇدرەتلىرىگە ئاساسەن مۇئامىلىدە بولىدىغان بولسا ، يالغانچى ۋە زالىم يارانقۇچى بولۇپ قالىدۇ ، بۇ ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىگە خىلاپتۇر ، دەپ قارايدىكەن . ئۇ يەنە « قۇرئان كەرىم » نىڭ يارىتىلغانلىقى توغرىسىدا ئۆز ئەقىدىلىرىنى بايان قىلىپ ، ئادەملەر « قۇرئان كەرىم » غا ئوخشاش ، ھەتتا ئۇنىڭدىنمۇ ياخشىراق كىتاب يارىتىشقا قادىردۇر ، دەپ ئېيتقان . شۇڭا ئۇ سۇننەت ئەھلى تەرىپىدىن كوپۇرلۇققا ئەيىبلىنىدۇ . مۇدارىيە ھازىر بىر ئايرىم پىرقە سۈپىتىدە مەۋجۇت ئەمەس .

مۇزتەزىبە ـــ مۇزتەزىيەگە قارا .

مۇزتەزىيە ـــ جەبەرىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، تارىختا مۇزتەزىبە نامى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . بۇ تارماق پەقەت قىسمەن مەسىلىلەردىكى ئوخشىمىغان قاراشلىرى بىلەن جەبەرىيەدىن پەرقلىنىپ تۇرىدۇ . مەسىلەن ، ئۇلارنىڭ قارىشىچە ، ئادەملەردە ھەرىكەت بولمايدۇ ۋە بارلىق ھەرىكەتلەر ئاللاھ تەرىپىدىن سادىر

قىلىنىدۇ . بۇ تارماق ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

مۇسەۋىيە ــ شىمئە مەزھىپىگە تەۋە تارماقلاردىن بىرى بولۇپ ، بۇ تارماقتىكىلەر مۇسا ئىبنى جەئفەر (799 ـ يىلى قازا قىلغان) نىڭ ئىمامىلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىدۇ . تارىخچىلاردىن مۇھەممەد شەھرىستانىنىڭ مەلۇماتىچە، ئىمام جەئفەر سادىق ھايات ۋاقتىدا ئوغلى مۇساغا ئىشارە قىلىپ ، ئۆز تەرەپدارلىرىغا : « سىلەرنىڭ ساھىبئ (يەتتىنچى ئىمام) مىكىلەر سىلەرگە قائىم[1] ۋە ئىمام بولسۇن »، دەپ ئېيتقانىكەن . مۇھەممەد شەھرىستانى يەنە بىر يەردە : « سىلەرنىڭ قائىمىكىلار (تەۋرات) نىڭ ئىگىسى بىلەن ئىسمداشتۇر »، دەپ يازىدۇ ، جەئفەر سادىقنىڭ مۇشۇ سۆزلىرىنى ئاساس قىلىپ ، ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ئۇنى خۇدا، مۇسا ئىبنى جەئفەرنى بولسا يەتتىنچى ئىمام، دەپ ئېلان قىلىشقان . مۇھەممەد زۇھرى ئىبنى ئۇمەر ، زۇرارە ئىبنى ئەئيان ، ئۇمەر ساباتى قاتارلىقلار مەزكۇر تارماقنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

مۇسا ئىمامىلىقىنى قوبۇل قىلغاندا خەلىپە ھارۇن نۇررەشىد ئۇنى قولغا ئېلىپ ، مەدىنىگە كەلتۈرىدۇ ۋە ئۇنى ئەيسا ئىبنى جەئفەرنىڭ يېنىدا ساقلايدۇ . كېيىن يەنە ئۇنى باغدادتا ئاپىرىپ ، سىندى ئىبنى شاھەكنىڭ يېنىدا ئۈيدە ساقلىنىدىغان مەھبۇسلۇققا ھۆكۈم قىلىدۇ . مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇنىڭغا كېيىن زەھەرلەنگەن خۇرما بېرىپ قەستلىگەن . مۇسا ئىبنى جەئفەر قازا قىلغاندىن كېيىن شىئەلەرنىڭ ئارىسىدا ئوخشىمىغان پىكىرلەر بارلىققا كېلىدۇ . بەزىلەر مۇسا ئىبنى جەئفەر ھارۇن نۇررەشىدنىڭ سارىيىغا كىرىپ ئۇ يەردىن قايتىپ چىقمىدى . شۇڭا بىز ئۇنىڭ تېرىك ياكى ئۆلۈكلىكىنى بىلمەيمىز . قانداقلا بولمىسۇن، بىز ئۇنىڭ قايتىپ كېلىشىنى كۈتىمىز، دېيىشكەن . شەھرىستانى بۇ خىل قاراشتىكىلەرنى مەمتۇرە نامى بىلەن ئاتايدۇ . ئۇلارنىڭ بۇنداق

---

[1] قائىم ــ ئۆز ئورنىدا مۇستەھكەم .

ئاتىلىپ قېلىشىنى ئابدۇلقاھىر باغدادى مۇنداق شەرھلەيدۇ: « قەتئىيە پىرقىسى تەرەپدارى بولغان يۈسۈف ئىبنى ئابدۇرەھمان قۇمى مۇسەۋىيە تەرەپدارلىرىدىن بىرى بىلەن مۇنازىرىلىشىپ، سىلەر مېنىڭ كۆزۈمگە يامغۇردا قالغان ئىت (ئەلكىلاب ئۇل مەمتۇرە) تىنمۇ پەسرەك كۆرۈنىسىلەر، دەپ ئېيتقان. مەمتۇرە نامى شۇنىڭ بىلەن ئۇزلىشىپ قالغانكەن. تارىختا مۇسانىڭ ئۆلگەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغۇچىلەر قەتئىيە نامى بىلەن، مۇسانىڭ ئۆلگەنلىگىنى ئېتىراپ قىلماي، ئۇنىڭ قايتا پەيدا بولۇشىنى كۈتۈپ تۇرغانلار ۋاقىفىيە نامى بىلەن ئاتالغان. مۇھەممەد شەھرىستانى مۇسەۋىيەنى مۇنداق زىكىر قىلىپ بىلەن ئوخشاش بىر پىرقە دەپ خاتىرىلەيدۇ.

مۇستەدرىكىيە — نەججارىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ، تارىختا مۇستەدرىكە نامى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ. مەزكۇر تارماق تەرەپدارلىرى ئۆز پېشۋالىرىنىڭ «قۇرئان كەرىم» نىڭ يارىتىلمىغانلىقى توغرىسىدىكى خاتا قارىشىنى ئىسلاھ قىلغۇچىلاردىن تەركىب تاپقانمىش. نەججارىيە تەرەپدارلىرىنىڭ تائىت، ئىمان، مەزمۇن ۋە شەكىل ھەم «قۇرئان كەرىم» نىڭ قانداق مەيدانغا كەلگەنلىكى توغرىسىدىكى مۇنازىرىلىرى ئاخىرىدا ئۇلارنىڭ بىرنەچچە تارماققا بۆلۈنۈپ كېتىشىگە سەۋەپ بولىدۇ. بۇلاردىن بىرى مۇستەدرىكىيەدۇر. ئۇلارمۇ كېيىن ئۆز ئىچىدىن ئىككى قىسىمغا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. ئۇلاردىن بىر قىسمى: پەيغەمبىرىمىزنىڭ ئېيتقانلىرىغا ئاساسلانغاندا، ئاللاھنىڭ كالامى («قۇرئان كەرىم») ھەرپلەر نۇقتىسىدىن قارىغاندا، ئەزەلىي بولماستىن، كېيىن يارىتىلغاندۇر، دەپ قاراشسا، يەنە بىر قىسمىلەر پەيغەمبەر ئۈندىق ئېيتمىغان، ئاللاھنىڭ كالامى ئۇنىڭ ئۆزىنى ئەمەس، ئۇ يارىتىلغاندۇر. كىمكى چوڭ گۇناھ سادىر قىلىپ، توۋا قىلماستىن ئالەمدىن ئۆتكەن بولسا، ئۇ سۆزسىز دوزاخقا كىرىدۇ، ئەمما، ئۇ يەردە ئەبىدى قالمايدۇ، دەپ قارايدۇ. مۇستەدرىكىيە تەرەپدارلىرى ئۆزىگە مۇخالىپلارنىڭ بارلىق سۆزلىرىنى سۆزسىز

يالغانغا چىقىرىپ ، ئۇلارغا ئىشىنىشمەيدۇ . تارىخىي مەنبەلەردىن « ئەل فەرق بەين ئەل فىراق » نىڭ ئاپتورى ئابدۇلقاھىر باغدادى ئۇلارنىڭ يوقىرىدىكىدەك ئەھۋالى ئۈستىدە توختىلىپ ، شەخسەن ئۆزىنىڭ رەئىي شەھىردە مۇستەدرىكىيە مۇرتىلىرىدىن بىرى بىلەن سۆھبەتلىشىپ ، ئۇنى سىناپ كۆرگەنلىكىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ . بۇرغۇس لەقەملىك مۇھەممەد ئىبنى ئەيسا ، بىشر ئىبنى غىياس مەرىسى ، ھۆسەين نەججار ۋە باشقىلار مۇستەدرىكىيە تەلىماتىنىڭ ئاساسلىق ۋەكىللىرىدىن ھېسابلىنىدۇ . بۇ تارماق ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

مۇستەئلەۋىيە ــ ئىسمائىلىيەنىڭ ئەبۇلقاسىم ئەھمەد مۇستەئلىگە ئەگەشكۈچىلەردىن تەركىب تاپقان بىر تارمىقى . خەلىپە مۇستەنسىر لەشكەر بېشى بەدرۇلجەمالىنىڭ بېسىمىدا چوڭ ئوغلى نىزارنىڭ ئورنىغا كىچىك ئوغلى مۇستەئلىنى ئۆزىگە ۋارىس، دەپ ئېلان قىلىدۇ . ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋرلەردە (1054 - 1101) فاتىمىيلەرنىڭ تەلىماتلىرىغا بەزى ئۆزگەرتىشلەر كىرگۈزۈلگەن بولسىمۇ ، يەنىلا ئىلگىرىكى ئەھكامپەرەسلىكىنى يوقاتمايى كەلگەن . فاتىمىيلەر دۆلىتى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن مۇستەئلەۋىيە تەرەپدارلىرىمۇ ئۆز پائالىيەتلىرىنى توختاتقان . يەنە ئىسمائىلىيەگە قارايدۇ .

مۇستەسنىيە ــ مۇرجىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ئىماندا ئىستىسنا[1]نى ئىنكار قىلىشقا ئوخشاش قىسمەن ئۆزگىچە قاراشلىرى بىلەنلا ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ . مەزكۇر تارماقنىڭ نامىمۇ ئۇلارنىڭ ئۆزگىچە قارىشىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ . بۇ تارماق ھازىر مەۋجۇت ئەمەس.

مۇسلىمىيە ــ ئەبۇمۇسلىمىيەگە قارايدۇ .

مۇشەببەھىيە ــ خۇدانى ئىنسانغا ئوخشىتىدىغان بىر خىل تەلىمات تەرەپدارلىرىنىڭ ئاتىلىشى بولۇپ ، تارىختا مۇشەببىھە نامى

---

[1] ئىستىسنا - « ئىنشائاللاھ » سۆزىنى تىلغا ئېلىش .

بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . بۇ ئېقىمىنىڭ نامى مۇئەتتەلىيە سۆزىنىڭ ئانتونىمىدۇر . ئوتتۇرا ئەسىردىكى بەزى تارىخچىلار، جۈملىدىن ئەبۇئابدۇللاھ خارە زىمى ئۆزىنىڭ « مىفتاھ ئۇل ئۇلۇم » نامىلىق ئەسىرىدە ئەشئەرىيە تەلىماتى تەرەپدارلىرىنىمۇ مۇشەببەھىيە قاتارىغا كىرگۈزىدۇ . ئىبنى ھەزىمۇ ئىبنى ھەنبەل ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنى مۇشۇ ئېقىمغا مەنسۇپ، دەپ قارايدۇ . ئومۇمەن ئىسلام تارىخىدا مۇشەببەھىيە نامىدا مۇستەقىل بىر پىرقە مەۋجۇت ئەمەس، لېكىن ھەممە پىرقىلەر ئىچىدە مۇشەببەھىيە تەلىماتىنى ياقىلايدىغانلارنى ئۇچرىتىش مۇمكىن . ھەتتا بەزى پىرقىلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا بۇ مەسىلىنى چۆرىدىگەن ھالدا كەسكىن مۇنازىرىلەرمۇ ئېلىپ بېرىلغان . ئەشئەرىيە تەرەپدارلىرى ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىگە ئائىت ئۆزگىچە تەلىماتىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان . ئۇنىڭدا ھەم مۇشەببەھىيە، ھەم مۇئتەزىلە تەلىماتلىرىدىكى ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىنى ئىنكار قىلىدىغان مەزمۇنلارنى رەت قىلىپ، ھەر ئىككىسى تەلىمات تەرەپدارلىرىنى بىدئەتچىلىكىتە ئەيىبلىگەن . ئۇلار ئوخشىتىشنى ئۆزلىرىگە خاس بولغان (ئاللاھنىڭ كۆز ، قولاق ، پۇت ، قولىغا ئىگە ئىكەنلىكى، ئومۇمەن ئۇنىڭ ئىنسانغا ئوخشايدىغانلىقى نېمە ئۈچۈن؟ قانداق ؟ دېگەندەك سۇئاللارسىز ئېتىراپ قىلىنىشى كېرەك) تەرىزدە چۈشىنىپ ، ئىبنى ھەنبەلنىڭ مۇشەببەھىيەگە ئائىت بولغان قاراشلىرىنى ھەق چىقىرىشقا ئورۇنۇشقان . ئۇلارنىڭ بۇ خىل ھەرىكەتلىرىنىڭ سەۋەبىنى تارىخچىلار « قۇرئان كەرىم » نىڭ زاھىرىي (ئاشكارا) مەنىلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك دەپ، قارىشىدۇ . چۈنكى« قۇرئان كەرىم » نىڭ نۇرغۇن ئايەت ۋە سۈرىلىرىدە ئىنسانلار ئوخشىمىغان ئۇسۇللاردا خۇداغا ئوخشىتىلىدۇ . بۇ نۇقتىنى نۇرغۇن ھەدىسلەرمۇ تەستىقلايدۇ . مۇھەممەد شەھرىستانى بۇنىڭغا ئائىت كەلتۈرگەن مىسالىلاردا مۇشەببەھىيەنىڭ ئىسلامغا يەھۇدى دىنىدىن قوبۇل قىلىنغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ .

ئابدۇلقاھىر باغدادى ئۆزىنىڭ « ئەل فەرق بەين ئەل فىراق »

نامـلـىق ئەسـىرىدە مۇشـەببەھىيە تەرەپـدارلـىرىنى ئىككـى بۆلەككـە بـۆلىنىدۇ . ئۇنـىڭ قارىشـىچە بـىر بـۆلـىكى ئاللاھـىنىڭ زاتـىنى ئۇنـىڭ غەيـرىي زاتىغـا ئوخشـاتقۇچىلار ، يەنـە بـىر بـۆلـىكى ئاللاھـىنىڭ سۈپەتلىرىنى ئۇنىڭغا غەيرىي بولغان سۈپەتلەرگە ئوخشاتقۇچىلاردۇر . بىرىنچى بۆلـىكىگە ئۇ غۇلات رافـىزىيەچىلەرنى مەنسۇپ، دەپ قارايدۇ . ئۇلار ئەلـىنى خۇدا دەپ ، ئۇنى ئاللاھـىنىڭ زاتىغا ئوخشىتىشقان . بۇ خىل قاراش ھازىرغىچە ئىرانـىڭ كۇردىستان ۋە كىرمانشاھ دېگەن جايلىرى بىلەن ھىندىستاندىكى ئۆزلىرىنى « ئەھلى ھەق » دەپ ئاتايدىغان ئەلئىلاھىيانچىلار ئارىسىدا ساقلانماقتا . رافـىزىيەنىڭ باشقا پىرقىلىرى، جۈملىدىن **بەيانىيە ، مۇغەييىرىيە ، مەنسۇرىيە ، خەتتابىيە ، ھۇلۇلىيە ، ھۇلمانىيە** قاتارلىقلار مۇشەببەھىيە ھەققىدە ئۆزلىرىگە خاس قاراشلارغا ئىگىدۇر . مەسىلەن ، ھۇلمانىيە تەرەپدارلىرى خۇدا ئىشىمىغان گۈزەل سۈرەتلەردە ھۇلۇل قىلىدۇ، دەپ قارىشىدۇ . شۇڭا، ئۇلار تۇرلۇك شەكىلدە نامـاز ئۆتەيدۇ ۋە دۇئـا ـ تىلاۋەت قىلىشىدۇ . بەسرەدىكى مۇئتەزىلەچىلەر بولسا ئىككىنچى بۆلەككە مەنسۇپ دۇر . ئۇلار ئاللاھـىنىڭ ئىرادىسى بىلەن خاھىشىنى ئۇنـىڭ بەندىلىرىنىڭ ئىرادىسى ۋە خاھىشىغا ئوخشىتىشىدۇ . مۇئتەزىلەچىلەردىن بەزىلىرى يەنە ئاللاھـىنىڭ سۆزلىرى ، ئۇنـىڭ ئاۋازى بىلەن گەپلىرى بەندىلەرنىڭ ئاۋازى ۋە گەپلىرىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلار (جۇببائىدىن باشقىلىرى) ئاللاھـىنىڭ كالامـىنى يارىتىلغان، دەپ قاراپ ، ئۇنـىڭ ئەبەدىيلىگىدىن گۇمانلىنىدۇ .

يوقىرىدىكىلەردىن باشقا يەنە بىر قىسىم مۇشەببەھىيەچىلەر شەرىئەتنىڭ بىرلىككە كەلگەن قائىدىلىرىنى ئىنكار قىلىپ ، ئاللاھـىنى ئۇ ئۆزى يارىتقان مەخلۇقلارغا ئوخشاتقان بولسىمۇ، لېكىن دىنىي تارىخچىلار ئۇلارنى ئىسلام پىرقىلىرى تىزىملىكىدىن ئۆچۈرۈۋەتمىگەن . بۇنداق پىرقىلەر قاتاردا ھىشامىيەنى كۆرسىتىش مۇمكىن . ھىشام ئىبنى ھەكەم خۇدانى ئادەمگە ئوخشىتىپ ، ئۇنى

يەتتە ۋجەپ[1] كە ئېگە، دەپ قارايدۇ . ئۇنىڭ قارىشچە، ئاللاھ ۋە زىن ، ئۇزۇنلۇق ، كەڭلىك ، قېلىنلىقتا، شۇنداقلا رەڭ ، پۇراق ۋە تەمگە ئىگە بىر جىسىمدۇر . ھاشىمىيەنىڭ يەنە بىر تارمىقى بولغان خابىتىيە تەرەپدارلىرى ئەيسا ئىبنى مەريەمنى يارىتقۇچىغا ئوخشىتىپ، ، ئۇنى ئىككىنچى خۇدا، دەپ قاراشقان . مۇشەببەھىيە تەلىماتلىرىغا قايىل بولماي ، ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىنى ئىنكار قىلغۇچىلارنى مۇئەتتىلە نامى بىلەن ئاتاشقان . ھىشامىيە تەرەپدارلىرىدىن سالىم جەۋالەيقى ئاللاھنى ئادەم سۈرىتىدە (قول ، پۇت ، قۇلاق ، كۆز ۋە باشقا ئېگە) ، تېنىنىڭ ئۈستى يېرىمى خالىي ۋە ئاستى يېرىمى تولۇق ، قارا چاچ ، ئىلىم بىلەن تولۇپ كەتكەن يۇرەككە ئېگە بولغان شەكىلدە تەسەۋۋۇر قىلىدۇ . كەررامىيە تەرەپدارلىرى بولسا ئاللاھنى چەك ـ چېگرىغا ، مەھەل ۋە تەختكە ئېگە، دەپ قارىشىدۇ .

يەنە بەزى پىرقىلەر ئاللاھنى مەخلۇقاتلىرىگە ئوخشىتىشىدۇ . مەسىلەن ، بەسرەدىكى بەزى مۇئتەزىلەچىلەر ئاللاھنىڭ ئىرادىسى ۋە خاھىشىنى ئۇ ئۆزى ياراتقانلارنىڭ ئىرادىسىگە ئوخشىتىشىدۇ . يەنى نەزىرام ئاللاھنىڭ كالامىدا ئىنسانلارنىڭ سۆزلىرىگە ئوخشاش ئېجاز (كارامەت) كۆرۈلمەيدۇ ، بۇنداق سۆزلەرنى باشقىلارمۇ ئېيتالايدۇ، دېگەن . زۇرارىيە تەرەپدارلىرىمۇ ئاللاھنىڭ سۈپەتلىرىنى كېيىن يارىتىلغان، دەپ قاراپ ، ئاللاھ خۇددىي ئىنسانلارغا ئوخشاشلا ئەزەلدىن تىرىك ۋە دانا ، ھەممىگە قادىر ۋە ھەممىنى بىلەلەيدىغان ، كۆرەلەيدىغان ئەمەس، ئىدى . خۇددى ئىنسانلار دۇنياغا كەلگەندىن كېيىن قابىلىيەت ، ئىرادە ۋە بىلىم ، كۆرۈش ۋە ئاڭلاش سېزىمى پەيدا قىلغانغا ئوخشاش ئاللاھمۇ ئۆزىدە بار سۈپەتلەرگە كېيىن ئېرىشكەن، دەپ قاراشقان .

مۇشەببەھىيە ئوتتۇرا ۋە يېقىن شەرق خەلقلىرىنىڭ ئوتتۇرا

---

[1] ۋجەپ ـ ئەسلىدە بارماقلارنىڭ ئارىلىقىنى ئىپادىلەيدىغان ئۆلچەم بىرلىكى بولۇپ ، بۇ يەردە ئالامەت ياكى خوسۇسىيەت دېگەن مەنىدە كەلگەن .

ئەسەردىكى پەلسەپىۋى ئىدىيىلىرىگە چوڭقۇر تەسىر كۆرسەتكەن ئېقىملاردىن بىرىدۇر . ئۇنىڭ تەسىرى ئىسلامنىڭ ھەرقايسى پىكىر ئېقىملىرى ئىچىدە ھازىرمۇ مەۋجۇت .

مۇكەممىيە ـــ سەئلەبىيەنىڭ مۇكەممەد ئىبنى ئابدۇللاھ ئىجلى ۋەكىللىكىدىكى بىر تارمىقى بولۇپ ، دىنىي ئەھكامغا ئائىت نۇرغۇن مەسىلىلەردىكى قاراشلىرى جەھەتتە سەئلەبىيەنىڭ ئاساسىي قاراشلىرىدىن پەرقلەنمەيدۇ ، پەقەت قىسمەن مەسىلىلەردە ئوخشىمايدىغان تەشەببۇسلىرى بىلەن ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ . مەسىلەن ، ئۇلار ناماز ئوقۇمايدىغانلارنى دىنسىزدۇر ، ئۇلارنىڭ بۇنداق دىنسىزلىقى ناماز ئوقۇمىغانلىقىلىرى ئۈچۈنلا ئەمەس ، بەلكى خۇدانى ئەسلا كۆرمىگەنلىكى ئۈچۈندۇر . ئاللاھنى تونۇماسلىق بارلىق گۇناھلارنىڭ سادىر بولۇشىغا سەۋەب بولىدۇ، دەپ قارايدۇ . ئۇلار ئوغرى ئەگەر ئوغرىلىقى ئۈچۈن ئۇ دۇنيادا ئۇنى قانداق جازالارنىڭ كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى ۋە ئاللاھنىڭ بۇ ھەقتە « قۇرئان كەرىم » دا ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتكەنلىكىنى ئالدىن بىلسە ، ئوغرىلىق قىلمايدۇ . شۇڭا، ئاللاھنىڭ ئىلىملىرىنى ئىگىلەشكە تىرىشىش كېرەك، دەپ قارايدۇ .

مۇكەممىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مەسلەكداشلىرى بولغان سەئلەبىيە تەرەپدارلىرى بىلەن بولغان پىكىر ئىختىلاپى ئاساسەن خەيرلىك ۋە ناشايان ئىش ـ ھەربىر تەرەپنىڭ قانداق مۇكاپات ۋە جازانى يولغا قويۇش ، ئىمانغا قايىل بولۇش قاتارلىق مەسىلىلەردە كۆرۈلىدۇ . مۇكەممىيە تەرەپدارلىرى ئىنسان ئۆلۈم ئالدىدا ھەقگە ئىمان كەلتۈرسە، مۇكەممىيەنىڭ بارلىق تەرەپدارلىرى ئۇنىڭ دوستى بولىدۇ، ئەگەر ئۇ ئىماندىن يالتايسا، بارلىقى ئۇنىڭ دۇشمىنىگە ئايلىنىدۇ،دەپ قارايدۇ . مۇكەممىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ساداقەت ، دوستلۇق ۋە دۇشمەنلىكىگە ئائىت قاراشلىرى يوقىرىدىكىدەك ئۆلچەملەر ئاساسىدا شەكىللەنگەن .

مۇئەييىرىيە ـــ شىئە مەزھىپىگە تەۋە ئىفرات تارماقلاردىن بىرى

بولۇپ ، مۇغەييىر ئىبنى سەئىد ئىجلى (736 - يىلى قازا قىلغان) ئۇنىڭ ئاساسچىسىدۇر . بۇ تارماق تەرەپدارلىرى تەناسۇخ تەلىماتىنى ياقلايدۇ . ئۇلار شىئەلەرنىڭ بەشىنچى ئىمامى مۇھەممەد ئىبنى ئەلىدىن كېيىن جەئفەر سادىقنىڭ ئىمامىلىقىنى ئېتىراپ قىلماي ، ئىمامىلىقىنى ھۇسەيىننىڭ نەۋرىسى مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللاھقا مەنسۇپ، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ خىل قاراشلىرىنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن بىر رىۋايەتنى نەقىل قىلىشىدۇ . رىۋايەتتە مەھدى گويا رەسۇلۇللا بىلەن ئىسمداشتۇر ، ئۇنىڭ دادىسىمۇ پەيغەمبەرنىڭ دادىسى بىلەن ئىسمداشتۇر، دەپ سۆزلىنىدىكەن . ئۇلار مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللاھنىڭ مەدىنىدىكى قوزغىلاڭىدا ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئىنكار قىلىپ ، خەلىپە مەنسۇرنىڭ قوزغىلاڭىدا ئۆلتۈرگىنى مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللاھ سىياقىغا كىرىۋالغان شەيتان ئىدى، دەپ دەۋا قىلىشىدۇ .

نەۋبەختىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، مۇغەييىر ئىبنى سەئىد ئۆزىنى تاكى مەھدى ئىمام مۇھەممەد ئابدۇللاھ قايتىپ كەلگۈچە ئۇنىڭ ۋە زىپىسىنى ئۆتەيدىغان ۋاقىتلىق ئىمام، دەپ ئېلان قىلىدۇ . كېيىن ئۇ يەنە بۇنىڭغا قانائەت ھاسىل قىلماي ، پەيغەمبەرلىك داۋاسى قىلىپ، ئەزەم دېگەن نامغا ئېرىشەلىسە، ئۆلگەن ئادەملەرنىمۇ تېرىلدۇرەلەيدىغانلىقىنى جار سالىدۇ . ئۇنىڭ بۇنداق چەكتىن ئاشقان قاراشلىرى ۋە تەلەپلىرىدىن خەۋەر تاپقان ئىراق ۋالىسى خەلىد ئىبنى ئابدۇللاھ كەسرى ئۇنى قولغا ئېلىپ ، قەتلى قىلىدۇ .

مۇغەييىرىيە تەرەپدارلىرى زەردۇشت ۋە مانى دىنىدىن پايدىلىنىپ، جاھانىنىڭ يارىتىلىشى ھەققىدە ئاجايىپ قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان . مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، مۇغەييىر ئىبنى سەئىد ئاللاھ بەدىنى ۋە ئىلمىنىڭ ئەڭ چېكىگە يەتكەن كۆڭلى بار ، نۇرانى بىر شەخسدۇر . ئاللاھ ئالەمنى يارىتىش قارارىغا كېلىپ ، ئالدى بىلەن ئۆزىنىڭ ئولۇق نامىنى زىكر قىلغان ۋە شۇنىڭ بىلەن بىر نۇرانى (نۇرلۇق) تاج بېشىدا پەيدا بولغان . ئاندىن بارمىقى

بىلەن ئالقىنىغا بەندىلىرىنىڭ قىلمىشلىرىنى يازغان ، ئۇ بەندىلەر سادىر قىلغۇسى گۇناھلاردىن ئالدىن ئاگاھ بولۇپ غەزەپلىنىپ قوللىرى تەرلەپ كەتكەن . ئۇنىڭدىن ئىككى دەريا - بىرى سۇيى تېنىق ۋە شۇرلۇق بولغان، يەنە بىرى سۇيى سۇزۇك ۋە تاتلىق بولغان ئىككى دەريا ۋۇجۇدقا كەلگەن . ئاللاھ ئىككىنچى دەريانى ئۆزىنىڭ سايىسىنى چۈشۈرگەن ۋە ئۇنىڭدىن كۆن بىلەن ئايىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈپ ، ئۆزىگە ئوخشاش يەنە بىر خۇدانىڭ ۋۇجۇدقا كېلىپ قالماسلىقى ئۈچۈن ، قالغان سايىسىنىڭ ھەممىسىنى غايىپلاشتۇرۇۋەتكەن . ئۇ شىئەلەر ۋە مۇئمىنلەرنى سۇزۇك سۇلىرى چاقناپ تۇرىدىغان دەريادىن ، ئۇلارنىڭ دۈشمەنلىرىنى بولسا تېنىق ۋە شۇرلۇق سۇلۇق دەريادىن بارلىققا كەلتۈرگەن . ئاللاھ تۇنجى بولۇپ يارالتقان نەرسە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سايىسى بولۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن كەۋاكىپ (سەييارە) ۋە ئاسمانىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن . ئۇنىڭدىن كېيىن ئەلىنى يارالتقان ۋە ئەبۇبەكر بىلەن ئۆمەرنى ئەلىنىڭ ياردىمىگە ئەۋەتكەن . ئەمما، ئۇلار بۇ يولدا خاتاغا يول قويۇپ ، ئىمامىلىقتا ئەلىنى ئالداشقان ، شۇنىڭ بىلەن ئادالەتسىزلىك يامراپ كەتكەن . مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللاھ زېجىئەت قىلغاندىن كېيىن بۇ ئادالەتسىزلىكلەرگە خاتىمە بېرىدۇ، دەپ قارايدۇ.

مۇغەييىر ئىبنى سەئىد قازا قىلغاندىن كېيىن ئۇ توغرۇلۇق تۇرلۇك پىكىر - ئەقىدىلەر پەيدا بولىدۇ . بەزىلەر ئۇنى زېمىنىدىكى شاھلىقنى تەمە قىلغۇچى، دەپ ئەيىبلەيدۇ . تەرەپدارلىرى بولسا ئۇ كەلگۈسىگە تەۋە مەھدىدۇر ، ئۇ ئۆلتۈرۈلمىگەن ، ھازىر ھاجىر تېغىدا يوشۇرۇنغان، ئۇ زېجىئەت قىلغاندىن كېيىن 17 كىشىنى تېرىلدۇرۇپ ، ئۇلارنىڭ بىرىگە يارالتقۇچىنىڭ ئەزەم نامىنى بېغىشلايدۇ ۋە زېمىننى ھەر خىل مۇفلىسلىقتىن تازىلايدۇ، دەپ قاراشسا، تەرەپدارلىرىدىن بەزىلىرى، جۈملىدىن جابىر جەئفەر ئۇنىڭ ئورۇنباسارلىقىنى دەۋا قىلىدۇ . مۇغەييىرىيە ھازىر بىر دىنىي تارماق سۈپىتىدە مەۋجۇت

ئەمەس .

مۇقەززەلىيە ــ خەتتابىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، مۇقەززەل ئىبنى ئۇمەر جەۋفى ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلىدۇر . مۇقەززەل سەرراپلىق (پۈل تېگىشىدىغان ، قىممەت باھالىق نەرسىلەرنىڭ باھاسىنى بېكىتىدىغان كەسىپ) بىلەن شوغۇللىنىدىغان بولۇپ، كېيىن ئەبۇلخەتتاب بىلەن تونۇشۇپ، ئۇنىڭ يېقىن دوستى ۋە ئەقىدەداشلىرىدىن بىرى بولۇپ قالىدۇ . نەتىجىدە خەتتابىيە پىرقىسىگە كىرىدۇ . جەئفەر سادىق ئەبۇلخەتتابنى تەكفىر[1] قىلغاندىن كېيىن ، خەتتابىيە بەش تارماققا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ . مۇقەززەلىيە ئۇنىڭ بەشىنچى تارمىقىدۇر . بۇ تارماق تەرەپدارلىرىمۇ خۇددى ئىلگىرىكى مەسلەكداشلىرى بولغان خەتتابىيە چىلەرگە ئوخشاشلا جەئفەر سادىقنىڭ ئىلاھىيلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىدۇ ۋە ئەبۇلخەتتابنىڭ بۇ ھەقتىكى دەۋالىرىنى توغرا، دەپ ئىسپاتلاشقا ھەرىكەت قىلىشىپ ، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىمامىلىقىنى پۈتۈنلەي ئىنكار قىلىدۇ . تارىخچىلاردىن مۇھەممەد شەھرىستانى مەزكۇر تارماقنى مۇسەۋىيە بىلەن ئوخشاش بىر پىرقە، دەپ تونۇشتۇرىدۇ . ئابدۇلھەسەن ئەشئەرى بولسا مۇقەززەلنى ئۆز تەرەپدارلىرى ئىچىدە يۇقىرى ئابرۇيغا ئىگە ئىدى، دەپ يازىدۇ . باشقا بەزى دىنىي تارىخچىلار ئۇنى جەئفەر سادىقنىڭ يېقىنلىرىدىندۇر، ئۇ كۆپلىگەن ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى، دەپ تونۇشتۇرىدۇ .

مۇقەۋۋە زىيە ــ رافىزىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ئۇلارنىڭ قارىشىچە، يارانتقۇچى ئالدى بىلەن مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى يارانتقان ھەمدە ئۇنىڭغا جاھان ئىشلىرىنىڭ يارىتىش تەدبىرلىرىنى ھاۋالە قىلغان، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالاممۇ ئۆز نۆۋىتىدە جاھانىنىڭ تەدبىرىنى ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىبقا تاپشۇرغان . شىئەلەرنىڭ قارىشى بويىچە، خۇدا (بۇ يەردە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام كۆزدە تۇتۇلىدۇ)

---

[1] تەكفىر ــ دىنسىز ھېسابلىماق ، دىنسىزلىكتە ئەيىبلىمەك .

ئەلىنىڭ روھى ۋە پەرزەنتلىرىنىڭ ئەرۋاھىنى يارىتىپ ، جاھاننىڭ ئىشلىرىنى ئۇلارنىڭ زىممىسىگە قويغان، ئۇلار زىمىن بىلەن ئاسمانىنى بارلىققا كەلتۈرگەن . شۇڭا ، ئەلى ۋە ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى پەرۋەردىگارىدۇر، چوڭ پەرۋەردىگار بولسا ئالەمنىڭ ئىشلىرىنى ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا ھاۋالە قىلغان خۇدا تائاللاھىدۇر، دەپ قارىشىدۇ .

تارىخچىلاردىن ئابدۇلقاھىر باغدادى مۇقەۋۋقە زىيەنىڭ تەلىماتلىرى ئوستىدە توختىلىپ ، ئۇنى ئاتەشپەرەسلەر تەلىماتىدىنمۇ يامانراق ، چۈنكى ئاتەشپەرەسلىكتىمۇ خۇدا ئەھرىمەننى يارىتقان ۋە ئەھرىمەن دۇنيانى بارلىققا كەلتۈرگەن دەپ قارىلىدۇ، دەپ يازىدۇ . مەزكۇر تارماق ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

مۇقەننەئىيە ــ مۇقەننە ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرىنىڭ رەسمىي نەزىرىيىسى (ئىدىئولوگىيىسى) نىڭ ئاتىلىشى بولۇپ ، بۇ ئىبقىم تارىختا يەنە سەفىدجامەگان ، مۇبەييزىيە ناملىرى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . بۇ ئىبقىم 8 ـ ئەسىرنىڭ 70 ـ يىللىرىدا ماۋەرائۇننەھرده كەڭ تارقالغان. مەزكۇر ئىبقىم تەرەپدارلىرى قارا تون كىيىشنى ئادەت قىلغان ئابباسىيلارغا ئوخشىمىغان ھالدا ئاق تون كىيىپ يۇرۇشنى ئۆزلىرىگە لايىق كۆرگەنلىكىلىرى ئۈچۈن ئۇلارنى سەفىدجامەگان (ئاق تونلۇقلار) دەپ ئاتاشمۇ شۇ دەۋردە ئومۇملاشقان . مەزكۇر ئىبقىمنىڭ ۋەكىلى بولغان مۇقەننە (780 ـ يىلى قازا قىلغان) يۇزىگە دائىم يېشىل پەردە تارتىپ يۇرگەچكە ، مۇرتىلىرى ئۇنىڭ چىرايىنى كۆرۈپ باقمىغانلىكەن، كىمىكى ئۇنى كۆرۈش دەۋاسىدا بولسا ، ئۇنىڭ يۇزلىرىدىن چېچىلغان نۇردا كۆيۈپ كېتىدىكەن . مۇرتىلىرى بىر قېتىم ئۇنىڭدىن ھەقىقىي چىرايىنى كۆرسىتىشنى تەلەپ قىلىدۇ . ئۇ رازى بولۇپ ، مۇنبەرگە ئۆزى ئىجات قىلغان بىر خىل نۇر قايتۇرغۇچ ئەينەكنى ئورۇنلاشتۇرىدۇ ، پەردە ئېلىۋېتىلگەن ھامان ئەينەكتە ئەكس ئەتكەن قۇياش نۇرى ئەتراپتىكىلەرنىڭ كۆزىنى چاقنىتىپ ، ئۇلار ھېچنىمىنى كۆرەلمەيدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مۇقەننەنىڭ يۈزىدىن قانداقتۇر نۇر چېچىلىدىغانلىغىغا ئىشىنىشىدۇ .

مۇقەننە تەرەپدارلىرى ئەرەبلەرگە قارشى زور كۆلەملىك قوزغىلاڭ تەشكىللەيدۇ . بۇ قوزغىلاڭ 14 يىل داۋاملىشىدۇ . ئۇلار بايلىقلارنى كىشىلەرگە ئادىللىق بىلەن بۆلۈپ بېرىشنى تەشەببۇس قىلىشىپ ، تەرەپدارلىرى ئۈچۈن شەرىئەتتە چەكلەنگەن بارلىق ئىشلار بىلەن ئەركىن شۇغۇللىنىشنى راۋا، دەپ قارىشىدۇ ھەمدە ھارام دېگەن سۆزنى ياقتۇرۇشمايدۇ . مۇقەننەئىيە تەرەپدارلىرى نامازنى روزىغا ئوخشاش دىنىي پەرزلەرگە رىئايە قىلمايدۇ ، چوشقا گۆشى يېيىشنى راۋا، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلار مۇقەننەنى خۇدا، دەپ بىلىدۇ . ئۇلارنىڭ ئەقىدىسى بويىچە، يارانقۇچى ئاۋۋال ئادەم ئاتا سۈرىتىدە، ئاندىن نۇھ ۋە ئىبراھىم ئەلەيھىسسالام شۇنداقلا باشقا پەيغەمبەرلەر ، ئەلى ۋە ئۇنىڭ پەرزەنتلىرى سۈرىتىدە، ئۇنىڭ كېيىن ئەبۇمۇسلىم سۈرىتىدە، ئەڭ ئاخىرىدا ھاشىم ئىبنى ھەكىم سۈرىتىدە زوھۇر ۋە تەجەللى قىلغان . ئاببباسىيلارنىڭ خەلىپىسى مەھدى مۇقەننەئىيە تەرەپدارلىرىغا قارشى نۇرغۇن قوشۇن ئەۋەتىپ ، ئۇلارنىڭ قوزغىلىڭىنى باستۇرىدۇ . مۇقەننە ئۆزىنى ئوتقا تاشلاپ ئۆلتۈرىدۇ . تەرەپدارلىرى بولسا ئۇنىڭ جەسىتىنى ئاسمانغا سۈئۈد قىلغان (چىقىپ كەتكەن ، دەپ ھېسابلىشىدۇ . بۇ ئېقىم ھازىرمەۋجۇت ئەمەس .

مۇھەددىسىيە ــ شىئە مەزھىپىگە تەۋە پىرقىلەردىن بىرى بولۇپ ، تەرەپدارلىرى مۇسا ئىبنى جەئفەر ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئەلى ئىبنى مۇسانىڭ ئىمامىلىقىنى قوبۇل قىلغان . مۇھەددىسىيە ئەلى ئىبنى مۇسا قازا قىلغاندىن كېيىن شىئە مەزھىپىنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىمامىلىق مەسىلىسىدە بارلىققا كەلگەن ئىختىلاپلار نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن پىرقىلەرنىڭ بىرى بولۇپ ، ئۇلار بۆلۈنۈشتىن ئىلگىرىكى ئەقىدىلەرنى سادىقلىق بىلەن ساقلاپ قېلىشقان .

مۇھەككىمىيە ــ خارىجىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، تارىختا ھۆكمىيە نامى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . مەزكۇر تارماقتىكىلەر سىففىندا مۇئاۋىيە بىلەن ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىب ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئۇرۇشتا ھەق ــ ناھەقنى ئايرىش ئۈچۈن بىر باھالىغۇچى گۇرۇھ

تەشكىللەشتىن يۇز ئۆرۈپ ، پەقەت ئاللاھنىڭ بۇ توغرىدىكى ھۆكمى ئىناۋەتلىك بولالايدۇ ۋە بەندىلەرنىڭ بۇ ئىش توغرىسىدا ھۆكۈم قىلىش ھوقۇقى يوق ، دەپ قاراشقان . تارىخچىلار بۇ ئەقىدىدىكى كىشىلەرنى « مۇھەككىمى ئەۋۋەل » نامى بىلەن ئاتاپ ، ئىمام (خەلىپە) دىن تۇنجى قېتىم يۇز ئۆرىگەن بۇ گۇروھ توغرىسىدا خېلى تەپسىلى توختالغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇلارنىڭ دىنىي ـ سىياسىي تەلىماتلىرى توغرىسىدا ھېچقانداق سۆز قىلمىغان . ئەلگە تۇنجى بولۇپ قارشى چىققان ئادەم ئۇرۇۋەت ئىبنى ھۇدەير (بەزى مەنبەلەردە يەزىد ئىبنى ئاسىمى مۇھاربى) دەپ قارىلىدۇ . ئۇنىڭغا ئەلى تەرەپدارلىرىدىن نۇرغۇن كىشىلەر ئەگىشىپ ، مۇھەككىمىيە نامى بىلەن ئەلگە قارشى بىر كۈچ بولۇپ ئويۇشىدۇ .

مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا ، ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىب ئۇلارغا قارشى لەشكەر تارتىپ ، ئىككى تەرەپ سەپ تارتىپ تۇرغاندا ، ئاۋۋال ئۇلارنىڭ نۇرغۇن كەمسىتىش خاراكتېرىدىكى سۆزلىرىغا جاۋاب بېرىپ ، نۇرغۇن كىشىلەرنى قايىل قىلىپ ، ئۆز سېپىگە قايتۇرۇپ كېلىدۇ . ئۇنىڭ سۆزىگە قايىل بولماي ، ئۆز پىكرىدە چىڭ تۇرغانلارغا بولسا جەڭ ئېلان قىلىدۇ . ئېلىشىشتا ئۇلاردىن پەقەت تۆۋەن ئادەم ئامان قالىدۇ . ئۇلاردىن ئىككىسى سىيىستانغا ، ئىككىسى ئۇمانغا ۋە يەنە ئىككى نەپەرى ئەلجەزائىرغا قېچىپ بېرىپ ، ئۇ يەرلەردە خارىجىيەنىڭ تۇرلۇك پائالىيەتلىرى بىلەن شوغۇللىنىدۇ . قالغان ئىككى نەپەرى يەمەنگە بېرىپ **ئەبازىيە** پىرقىسىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرىدۇ . قالغان بىر نەپەرى تەل ــ مۇرۇنگە قېچىپ بارىدۇ .

مۇھەككىمىيە تەرەپدارلىرى ئىسلام ھەممىگە راۋا ، ئادالەتنى ياقلايدىغان ھەرقانداق ئادەم ئىمام بولسا بولىدۇ ، دەپ قارايدۇ . ئۇلار ئىمامىلارنىڭ ئەۋلادى ۋارىسلىق قىلىش قارىشىنى ئىنكار قىلىدۇ . مۇنازىرىدىكى ھەرقانداق مەسىلىدە قىياس ئۇسۇلىدىن پايدىلىنىدۇ . ئۇلار ئەلى مۇئاۋىيە تەرەپدارلىرى بىلەن بولغان كۆرەشتە باھالىغۇچى گۇروھنى تەشكىللەپ ، خاتاغا يول قويدى ، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلار

بىرىنچىدىن، ئاللاھ بىردىنبىر باھالىغۇچىدۇر، پەيغەمبەر ئىمامىلىققا ئەلىنى كۆرسىتىپ ۋەسىيەت قىلغاندىن كېيىن باھالىغۇچى گۇروھ تەشكىللەشىنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. بىرلا يول مۇئاۋىيە تەرەپدارلىرىغا قارشى ئۇرۇش قىلىش كېرەك ئىدى. ئىككىنچىدىن، باھالىغۇچى تەشكىللىگەن تەقدىردىمۇ ئۇلارنى خەلق سايلىشى كېرەك ئىدى. ئۈچىنچىدىن، ئەلى يۈز ئۆرىگەنلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىپ، ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى غەنىيمەت ئالدى، بىراق ئۇلارنىڭ خوتۇن ـ بالىلىرىنى قۇللارغا ئۆزگەرتمىدى، بۇ ئىسلامنىڭ ھەربىي ئەنئەنىسىگە خىلاپتۇر، دەپ قارىشىدۇ.

مۇھەككىمىيە تەرەپدارلىرى ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىب قازا قىلغاندىن كېيىنمۇ پائالىيەتلىرىنى توختاتمىغان. بۇ تاراق خەلىپىلىكنىڭ ھەرقايسى بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىدا يېغىلىق قىلىپ، مۇئاۋىيە تەرەپدارلىرى بىلەن تىركىشىپ تۇرغان. مەنبەلەردە مۇھەككىمىيە تەرەپدارلىرى خارىجىيەنىڭ ئەڭ دەسلەپكى ۋەكىللىرى، دەپ قارىلىدۇ.

مۇھەممەدىيە ـــ رافىزىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئاساسچىسى مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيە بولۇپ، ئەبۇجەئفەر مۇھەممەد ئىبنى ئەلى ئىبنى ھۈسەين باقىر قازا قىلغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتكەن. بۇنىڭدىن بىر بۆلىكى ئۇنىڭ ئوغلى ئەبۇئابدۇللاھ جەئفەر ئىبنى مۇھەممەدنىڭ ئىمامىلىقىنى قوبۇل قىلىشقان، ئىككىنچى بىر بۆلۈكى ھۈسەينىنىڭ چەۋرىسى ھەم مەدىنىدە خەلىپە مەنسۇرغا قارشى قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئۆلتۈرۈلگەن مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللاھ ئىبن ھەسەن ئىبنى ئەلىنى ئىمام، دەپ ئېلان قىلىش دەۋاسىدا بولغان. مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيە ئىبنى ئابدۇللاھ تېخى ھايات بولۇپ، ئۇ ھاجىز تېخىدا (بەزى مەنبەلەردە ئارامىيەدە) يوشۇرۇنغانىكەن. ئۇلار بۇ مەسىلىدە مۇغەييىرىيە تەرەپدارلىرىنىڭ قاراشلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ، ئۆلتۈرۈلگىنى مۇھەممەد ئىبنى

ئابدۇللاھىنىڭ سۈرىتىگە كىرىۋالغان شەيتان بولۇپ ، ئۇنىڭ ئۆزى بولسا مەككە بىلەن نەجدنىڭ ئارىلىقىدىكى تاغدا ئاللاھىنىڭ پەرمانىنى كۈتۈپ تۇرماقتا ، ئۇ ئاللاھىنىڭ ئەمرى بىلەن ئاخىر زامانىنىڭ مەھدىسى سۈپىتىدە زېمىنگە ئەۋەتىلىدۇ، دەپ تەكىتلىشىدۇ. مەنبەلەردە ئۇلارنىڭ خۇددى ئەلىنىڭ ئۇلۇمىنى ئىنكار قىلىپ ، ئۇنى بولۇتلارنىڭ ئارىسىغا يوشۇرۇنغان، دەپ قارايدىغان سەبائىيە تەرەپدارلىرىغا ئوخشاشلا مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللاھىنىڭ رىجئەت قىلىشىنى كۈتۈشىدىغانلىقى بايان قىلىنىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللاھ زېمىنگە قايتقاندىن كېيىن 17 ئادەمنى تېرىلدۇرۇپ ، ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە ئاللاھىنىڭ ئەلچىسى نامىدىن بىرىنى بېغىشلارمىش ۋە يەر يۈزىدە ئادالەت ئورنىتارمىش . بۇ پىرقە ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

مۇھەممەدىيە ـــ خۇررەمىيەنىڭ دەسلەپكى تەرەپدارلىرىنىڭ ئاتىلىشى بولۇپ ، قىزىل بايراق ئۇلارنىڭ سىمۋوللۇق بەلگىسىدۇر . تارىخچىلاردىن ئابدۇلقاھىر باغدادى خۇررەمىيە تەرەپدارلىرىنى ئىسلامدىن ئىلگىرىكى ۋە ئىسلام دەۋرىدىكى خۇررەمىيە چىلاردىن ئىبارەت ئىككى بۆلەككە بۆلىدۇ . ئۇ ئىسلام دەۋرىدىكى خۇررەمىيە چىلەر قاتارىغا **بابەكىيە** ، **مازىيارىيە** قاتارلىق تارماقلارنىمۇ كىرگۈزۈپ ، ئۇلارنى ئومۇملاشتۇرۇپ مۇھەممەرىيە دەپ ئاتايدۇ . ئۇلارنىڭ پائالىيەتلىرى ئاساسەن ئەزەربەيجان ، ئەرمەنىستان ۋە ھەمەدان بىلەن ئىسفاھاننىڭ ئەتراپلىرىغا مەركەزلەشكەن . تارىخچىلارنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، يوقىرىدا ئىسمى ئاتالغان ئىككى پىرقىنىڭ تەلىماتلىرى ئاساسەن پەرقلەنمەيدىكەن . مۇھەممەد شەھرىستانىمۇ شۇنى مەزھەپىگە تەۋە غۇلات پىرقىلەرنىڭ خوسۇسىيەتلىرى ئۈستىدە توختىلىپ ، غۇلات پىرقىلەرنىڭ ھەر بىرىدە ھەر خىل، جۈملىدىن ئەزەربەيجان ۋە ئەرمەنىستاندا مۇھەممەرىيە، دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ . (يەنە خۇررەمىيەگە قارالا) .

مىمىيە ــ زەمىمىيەگە قاراڭ .

ناسىرىيە ــ ئىسمائىلىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ناسىر خۇسراۋ قۇبادىيانى ئۇنىڭ ئاساسچىسىدۇر . ئۇ ھازىرقى تاجىكىستانىنىڭ قۇبادىيان ناھىيىسىدە تۇغۇلىدۇ . مەنبەلەرگە قارىغاندا، ئۇ ئۆز زامانىسىدىكى بارلىق ئاساسلىق ئىلىملارنى ئىگىلەپ بولغاندىن كېيىن ، كەلام ۋە ھىكمەتكە ئائىت ئىلىملەرنى چوڭقۇرلاپ ئۆگىنىشكە كىرىشىدۇ . ياشلىقىدىلا ئوردىدا خىزمەتكە تەيىنلىنىدۇ . ئەمما، ئۇزۇن ئۆتمەي ئۇ سەپەرگە ئاتلىنىپ ، ئىران ، ئەرمەنىستان ، كىچىك ئاسىيا ، ھەلەپ ، تەرەبلۇس ، شام ، سۇرىيە ، پەلەستىن ، مىسىر ۋە سۇدان قاتارلىق نۇرغۇن جايلارنى سايا ھەت قىلىپ ، ئەمەلىي ئەھۋاللار بىلەن تونۇشىدۇ . بىر نەچچە يىل مىسىردا ئايلىنىپ يۇرۇش جەريانىدا فاتىمىيىلەرنىڭ دائىيلىرىدىن بىرىنىڭ يارىدىمىدە فاتىمىيىلەرنىڭ خەلىپىسى مۇستەنسىر بىلەن تونۇشىدۇ ھەم فاتىمىيىلەرنىڭ تەرىقىتىنى قوبۇل قىلىدۇ . كۆپلىگەن سىناق ۋە رىيازەتتىن كېيىن « ھۆججەت » لىك ئۇنۋانىغا ئېرىشىپ ، خۇراسانداكى ئىشلارغا مەسئۇل « ساھىب جەزىرە » قىلىپ تەيىنلىنىدۇ .

ناسىر خۇسراۋ بەلخگە قايتقاندىن كېيىن ئىسمائىلىيە تەرغىباتى بىلەن شۇغۇللىنىپ ، ئۆزىگە تەۋە دائىيلارنىڭ ھەممىسىنى خۇراسانىنىڭ بۇلۇڭ ــ پۇچقاقلىرىغىچە ئەۋەتىدۇ . سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئۆلىما ۋە فەقىھلىرى ئۇلارنىڭ كۇنسايىن كۈچىيىۋاتقان تەسىرىدىن خەۋپ ھېس قىلىپ ، جامائەتنى ئۇلارنىڭ تەرغىباتىغا قارشى تۇرۇشقا تەشكىللەيدۇ . سانسىز قېتىم ئاشكارا مەيدانلاردا بەس ــ مۇنازىرىلەرنى ئېلىپ بارىدۇ ھەمدە ئەھلى سۇننىي ئۆلىمالىرى ناسىر خۇسراۋ ۋەكىللىكىدىكى ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرىنى دىنسىزلىقتا ئەيىبلەپ ، ئۇلارنىڭ ئاشكارا پائالىيەت يوللىرىنىڭ ھەممىسىنى توسىدۇ . تەڭلىكتە قالغان ناسىر خۇسراۋ بەدەخشاندىكى يۇمگان دېگەن يەرنى ماكان تۇتۇپ ، 15 يىل ئۇ يەردە

پائالیەت ئېلىپ بارىدۇ ۋە نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يېزىپ ئەتراپقا تارقىتىدۇ . بەدەخشان (پامىر) دىكى ئاھالىلار شۇ دەۋرلەردە ئىسمائىلىيە پىرقىسىنى قوبۇل قىلىشىدۇ .

مەنبەلەرگە قارىغاندا، ناسىر خۇسراۋ مىسىردا فاتىمىيلەر ھۆزۈردا ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرىنى قوبۇل قىلغۇچە سۈننىي مەزھەپتىدە بولغان بولۇشى مۇمكىن . چۈنكى، بەلخىتىكى بارلىق ئاھالىلار سۈننىي مەزھەپتىدە ئىكەن . ئەمما، بۇ توغرىدا تولۇق مەلۇمات يوق . مەنبەلەردە پەقەت ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىكى مەزمۇنلاردىن ئۇنىڭ شىئە مەزھەپىگە ئۆتۈشى ۋە نۇرغۇن رىيازەتلەرنى چېكىپ ، ھۆججەت ئۇتۇنغا ئېرىشىپ ، يىرىك پىشۋالاردىن بولۇپ قېلىشى سۆزلىنىدۇ . ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدە ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرىغا بولغان ساداقەت ۋە ئىسلامنىڭ ئەڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىكى خەلىپىلەرگە بولغان ئاغرىنىشى ئېنىق ئىپادىلىنىپ تۇرىدۇ . ئۇنىڭ شېئىرىي « دىۋان » نىدا، « رۇشنائىينامە » ، « سائادەتنامە » ناملىق مەسنەۋىلىرىدە ، پەلسەپىۋىي مەزمۇندىكى مۇنازىرە خاراكتېرلىك رىسالىلىرىدە ۋە « سەپەرنامە » ، « زاد - ئۇل - مۇسافىرىن » ، « كۇشائىش ۋە رەھائىش » ، «ۋەجھى دىن » قاتارلىق بىر قاتار ئەسەرلىرىدە ناسىرىيە تەلىماتلىرىنىڭ ئومۇمىي گەۋدىسى نامايەن بولىدۇ . ئۇلاردا ئىسمائىلىيەنىڭ پىرقىسىنىڭ پەلسەپىۋىي تەلىماتلىرى ، شەرىئەت ۋە تەۋىل ئۇسۇللىرى ، ئىبادەت ۋە ۋە نەزىرىيىۋىي مەسىلىلەردىكى ئاساسىي قاراشلىرى، شۇنداقلا ئىسمائىلىيەنىڭ ئۆزىگە خاس دىنىي ئەھكاملىرى ناھايىتى ئەتراپلىق بايان قىلىنىدۇ، دەپ خاتىرىلىنىدۇ .

مەنبەلەردە يەنە ناسىر خۇسراۋنىڭ ئەسەرلىرىدىكى ئەلىنىڭ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىلەن بولغان يېقىنلىقى ، پەيغەمبەرنىڭ ئەلى توغرىسىدىكى ھەدىسلىرى ، شىئە مەزھىپىنىڭ ئىمامىلىرىنى ئۇلۇغلاش غايىلىرى ، بەنى ئۇمەۋىيە ۋە ئابباسىيلارغا بولغان قارشىلىق كەيپىياتى ، قىياس ئۇسۇلىنى تامامەن رەت قىلىشى ۋە

سۇننەت ئەھلىنىڭ تۇرلۇك كىتابلىرىنى تەقرىز قىلىشى ، مىسىردىكى فاتىمىيىلەر خەلىپىلىكىنى مەدھىيىلىشى ، ئىسمائىلىيە دائىيلىرىغا بولغان ئالاھىدە قاراشلىرى، تەئۋىلىنى ئاساسلاشقا ۋە باشقا جەزىرە[1]لەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلەرنى قويۇقلاشتۇرۇشقا كۆرسەتكەن تېرىشچانلىقلىرىدىن ئۇنىڭ شىئە مەزھىپىگە تەۋە بىر يېتۇك دىنىي پېشۋا ۋە تەلىمات ئىگىسى ئىكەنلىكى كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ، دەپ قەيت قىلىنىدۇ .

ھازىرقى ۋاقىتتا ناسىرىيە بەدەخشان ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بىر قىسىم تاجىكلار، جۈملىدىن ئېلىمىزدىكى تاجىكلار ئارىسىدا ئۆز ئەسلىنى ساقلىغان ھالدا داۋاملاشماقتا . بۇ يەردىكى ئاھالىلار پىر شاھ ناسىر (ناسىر خۇسراۋ) تەلىماتلىرىغا ئەمەل قىلغان ھالدا ، بارلىق دىنىي مۇراسىملىرى ۋە تۇرمۇش ئادىتىگە ئايلانغان رەسمىيەتلىرىنى شۇ تەلىماتلار بويىچە بېجىرىشىنى ئادەتكە ئايلاندۇرغان .

ناۋۇسىيە ــ شىئە مەزھىپىنىڭ ئىمامىيەگە تەۋە تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئاساسچىسى ئەجلان يېكى ئابدۇللاھ ئىبنى ناۋۇس بەسرىدۇر . شىئەلەرنىڭ ئالتىنچى ئىمامى جەئفەر ئىبنى مۇھەممەد سادىق قازا قىلغاندىن كېيىن تەرەپدارلىرى ئالتە تارماققا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ . ناۋۇسىيە شۆلەرنىڭ بىرى بولۇپ ، بۇ تارماقتىكىلەر جەئفەر سادىقنىڭ ئۆلۈمىگە ئىشىنىشمەيدۇ . ئۇنى ھازىر ۋە غايىپ ، مۇنتەزەر (كۈتۈلۈۋاتقان) ۋە مەھدى ئىمام، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، كىشىلەرنىڭ ئارىسىدىكى ئىلگىرىكى جەئفەر سادىق نامىدىكى شەخس جەئفەر سادىقنىڭ ئۆزى بولماستىن ، پەقەت جەئفەر سادىق شۇ سۈرەتكە كىرىۋېلىپ ، ئۆزىنى كىشىلەرگە كۆرسەتكەن . بۇ خىل قاراشنى ئىسپاتلاش ئۈچۈن ناۋۇسىيە تەرەپدارلىرى جەئفەر سادىقنىڭ نامىدىن بىر رىۋايەت ئويدۇرۇپ چىقىرىدۇ . رىۋايەتتە ئېيتىلىشىچە، جەئفەر سادىق

---

[1] جەزىرە ـ ئىسمائىلىيە پىرقىسىنىڭ يوقىرى ئۇنۋانغا ئىگە ئەربابلىرىنىڭ باشقۇرۇشىغا بۆلۈنۈپ بېرىلگەن جۇغراپىيىلىك دائىرە .

سىلەر ئەگەر بېشىمىنىڭ تاغ ئۈستىدىن سىلەر تەرەپكە دومىلاپ چۈشۈۋاتقانلىقىنى كۆرگىنىڭلاردىمۇ ئۆلۈپ كەتكىنىمگە ئىشەنمەيدىلار ، چۈنكى مەن سىلەرنىڭ مەۋلا (ئىگە) يىتىلار ۋە ساھىبئۈسسەيفىڭلەر (شەمشەر لىك قوغدۇغۇچىلار) دۇرمەن دەپ، ئېيتقانمىش .

ناۋۇسىيە تەرەپدارلىرىدىن بىر قىسمى جەئفەر سادىقنى بارلىق ئەقلىي ۋە شەرئىي بىلىملەردىن ئاگاھ ، دەپ قارىشىدۇ . تارىخىي مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، سەبئىيە تەرەپدارلىرىدىن بىر قىسمىمۇ ناۋۇسىيە تەرەپدارلىرىنىڭ سېپىگە قوشۇلغان . شۇڭا ناۋۇسىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بەزىلىرى ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىبنىڭ زوھۇر قىلىشىغا ئىشىنىشىدىكەن ھەم قىيامەتتىن ئىلگىرى زېمىن يېرىلىپ ، ئەلى ئۈنىڭدىن چىقىپ كېلىدۇ ۋە يەر يۈزىدە ئادالەتنى بەرقارار قىلىدۇ، دەپ قارىشىدىكەن . ناۋۇسىيە ھازىر مەۋجۇت ئەمەس.

نەججارىيە — مۇرجىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ھۈسەين ئىبنى مۇھەممەد ئىبن نەججار (845 – يىلى قازا قىلغان) ئۈنىڭ ئاساسچىسىدۇر . ئۇ بابكارلىقنى كەسىپ قىلغان بولۇپ ، كېيىن دىنىي ئىلىملەرنى ئۆگىنىش ۋە تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ ، بۇ ساھەدە نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان . زاماناشلىرىدىن بىشىرى مەرىسى ۋە نەززام قاتارلىقلار بىلەن ناھايىتى قويۇق مۇناسىۋەتتە بولغان . ئەمما، ئۇ نەززام بىلەن مۇئتەزىلە تەلىماتلىرىغا ئائىت نۇرغۇن مەسىلىلەردە كەسكىن مۇنازىرىلىشىپ تۇرغان . مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، نەججار بىر قېتىملىق كەسكىن مۇنازىرىدە قازا قىلغانىكەن .

ئىبنى نەججار ئەشئەرىگە ئوخشاشلا ئادەمىلەر شۇغۇللىنىدىغان تۇرلۇك كەسىپلەرنىمۇ ئاللاھ ئاپىرىدە قىلغان، دەپ قارايدۇ . ئۈنىڭ پىكرىچە، قۇدرەت ھەرىكەت بىلەن ھەمراھدۇر . ئەگەر ئاللاھ بۇيرۇمىسا دۇنيادا ھېچنىمە پەيدا بولمايدۇ . نەججار يارىتىلىش مەسىلىسىدە يېڭى قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، ۋەئىد ۋە ۋەئىد (ياخشىلىق بىلەن يامانلىققا بېرىلىدىغان مۇكاپات ۋە جازا)

مەسلىسىدە سۆزنىڭ ئەھمىيىتى بىلەن ئوخشاش قاراشنى ياقلايدۇ. شۇڭا، تارىخچىلاردىن مۇھەممەد شەھرىستانى نەججارنى جەبرىيەنىڭ مۇتەكەللىمى (سۆزچىسى ، نەزەرىيىچىسى) ۋە مۇئتەزىلەگىمۇ مايىل، دەپ قارايدۇ. نەججار قىسمەن مەسىلىلەردە يەنە قەدەرىيە چىلەرنىڭ قاراشلىرىنىمۇ توغرا تاپىدۇ. مەسىلەن ، ئۇ ئاللاھنىڭ ئەزەلىي سۈيەتلىرىنى ئىنكار قىلىپ ، ئۇلارنى چۈشىنىپ بولمايدىغان مۇرەككەبلىككە ئىگە، دەپ قارايدۇ.

نەججار ئاللاھنىڭ كالامىنى يارىتىلغان، ئاللاھنىڭ كالامى ھەرگاھ ئوقۇلغاندا ئۇ شەكىلدۇر ، يېزىلغاندا بولسا جىسىمدۇر،دەپ قارايدۇ. ئەمما، نەججارىيەنىڭ بىر تارمىقى بولغان **زەئفەرانىيە** ئىلاھىي كالامنى ئاللاھنىڭ ئۆزى بىلەن باراۋەر ، ئۇنىڭدىن باشقا ھەرقانداق نەرسىنى يارىتىلغان، دەپ قارايدۇ. **مۇستەدرىكىيە** تەرەپدارلىرى بولسا، ئاللاھنىڭ كالامى ئۇنىڭ بىلەن باراۋەر ، ئەمما ئۇ يارىتىلغان، دەپ ھېسابلايدۇ. رەئي شەھرىدىكى مۇئتەزىلەچىلەرنىڭ كۆپ قىسمى نەججارنىڭ ئەقىدىلىرىنى قوبۇل قىلمىشقان .

نەججارنىڭ بارلىق تەرەپدارلىرى ئىمان ئاللاھنى ، ئۇنىڭ پەيغەمبىرى ۋە دىنىي پەرزلەرنى تونۇشتىن ئىبارەتتۇر، دەپ قارايدۇ. تىلدا ئىقرار بولۇشنى نەججارىيە تەرەپدارلىرى ئىمان دەپ قاراپ، ئىماننىڭ بۇ تەرىپىنى قوبۇل قىلمىغانلارنى مۇسۇلمان ھېسابلىمايدۇ. ئۇلارنىڭ پىكرىچە، ئىماننىڭ خىسلىتى تائەتتۇر ۋە تائەتنىڭ يېغىندىسى ئىماننى تەشكىل قىلىدۇ. ئۇ ئاجىزلىمايدۇ ۋە كۆچەيمەيدۇ. كىمكى گۇناھ سادىر قىلىپ ، تەۋبا قىلمىغان بولسا، دوزاختا ئۇنىڭ تېگىشلىك جازاسىنى كۆرىدۇ، ئەمما گۇناھكار دوزاختا ئەبەدى قالمايدۇ.

نەججار تەبىئىي مەسىلىلەر توغرىسىدا ئۆزكۆز قاراشلىرىنى بايان قىلىپ ، جىسىمنى شەكىللەر (رەڭ ، پۇراق ، تەم ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش) نىڭ يىغىندىسى، دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ پىكرىچە، جىسىم پەقەت ئابستراكت سۈيەتلەر (مەسىلەن، دانالىق ۋە نادانلىق) دىن

خالىدۇر . تارىخچىلاردىن مۇھەممەد شەھرىستانى، بىشرى مەرىسى، بۇرغۇس لەقەملىك مۇھەممەد ئىبنى غىياس بىلەن نەججارنىڭ بۇ جەھەتتىكى قاراشلىرى ئورتاقلىققا ئىگە، دەپ ھېسابلايدۇ. مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرىنىڭ كۆپ قىسمى نەججارنىڭ ئىنسانلارنىڭ ئىرادە ئەركىنلىكىگە ئائىت قاراشلىرىغا قارشى چىققان .

ئوتتۇرا ئەسىر تارىخچىلىرىدىن ئابدۇلقاھىر باغدادى نەججارنى قەدەرىيەگە مەنسۇپ دەپ قارايدۇ . نەججارنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى كېيىن « قۇرئان كەرىم » نىڭ يارىتىلىشى ۋە ئىرادە ئەركىنلىكى مەسىلىسىدە ئۆز - ئارا ئىختىلابلىشىپ ، بىر نەچچە تارماققا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ . نەججارىيە ۋە ئۇنىڭ كېيىن بارلىققا كەلگەن بارلىق تارماقلىرى ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان .

نەجدات ــ نەجدىيەگە قارا .

نەجدىيە ــ خارىجىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، تارىختا ئازەرىيە نامى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . ئاساسچىسى نەجدەت ئىبنى ئامىر ھەنەفى ئۇنىڭ ئاساسچىسى، دەپ قارىلىدۇ . ئۇ لەشكەر بېشى بولۇپ ، بارلىق لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئەزرەقىيە تەرەپدارلىرىغا قوشۇلۇش ئۈچۈن يولغا چىقىدۇ . ئەمما، مەنزىلگە يېتىپ بارغۇچە يولدا نافېئ ئىبنى ئەزرەق بىلەن زىددىيەتلىشىپ ، ئۇنى تەرك ئېتىپ قايتىپ كېلىۋاتقان ئابدۇللاھ ئىبنى سەۋرى ئەبۇفۇدەيك ، ئەتىيە ئىبنى ئەسۋەد ، راشىد ئىبنى تەۋىل ۋە ئۇلارنىڭ تەرەپدارلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ . ئۇلار نەجدەت ئىبنى ئامىرگە قوشۇلۇپ يەمامە (بەسرەگە يېقىن قەدىمكى شەھەر)گە كېتىشىدۇ ۋە نەجدەتنى ئىمام، دەپ ئېلان قىلىشىدۇ .

نەجدىيە تەلىماتى ئىككى ئاساستىن ئىبارەت بولۇپ ، ئۇلار ئاساسەن ئاللاھ ۋە ئۇنىڭ رەسۇلىنى تونۇش ، مۇسۇلمانلارنىڭ قېنىنى تۆكمەسلىك ، ئۇلارنىڭ مال - مۈلكىگە چېقىلماسلىق ، ئىلاھىي پەرمانىنى ئېتىراپ قىلىش قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ .

بۇلارنىڭ ھەممىسىگە رىئايە قىلىش بارلىق مۇسۇلمانلار ئۈچۈن زۆرۈر دەپ قارىلىپ ، ئۇنىڭدىن بويۇن تولغاش قاتتىق گۇناھ ھېسابلىنىدۇ . بۇلاردىن باشقا يەنە دىنىي قائىدىلەرگە دائىر بەزى مەسىلىلەرمۇ ئەسكەرتىلگەن بولۇپ ، كىشىلەر ئەگەر بۇلارنى ئۇقماي تۇرۇپ بىرەر گۇناھ سادىر قىلىپ قالسا كەچۈرۈم قىلىنىدۇ، دەپ قارىلىدۇ . شۇڭا، نەجدىيە ئازىرىيە (ئۆزر سۆزىدىن) نامى بىلەنمۇ ئاتالغان .

مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، نەجدىيەچىلەر ئىمامىلىققا ئائىت مەسىلىلەردە ئۆزگىچە قاراشلارغا ئىگە . ئۇلار جەمئىيەت ئىمامغا ياكى شۇنىڭغا ئوخشايدىغان كىشىلەرگە ئېھتىياجلىق ئەمەس، ھەممە بىردەك ئۆز پائالىيەتلىرى ۋە ئۆز- ئارا مۇناسىۋەتلەردە ئاللاھنىڭ كالامى بولغان « قۇرئان كەرىم » غا تايىنىشى كېرەك ،دەپ قارايدۇ . ئۇلار كىمكى ئۇلارنىڭ دىنىغا قارشىلىق كۆرسەتسە ئۇ چوقۇم دوزاخ ئوتىدا كۆيىدۇ، كىمكى باشقىلارغا يامان كۆزدە قارىسا ياكى يالغان سۆزلىسە ئۇ مۇشرىكتۇر ، كىمكى نادانلىق بىلەن مەيخورلۇق ، زىنا ۋە ئوغرىلىققا بېرىلگەن بولسا، ئۇنى كەچۈرۈشكە بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ . ئۇلار جىھاد ۋاقتىدا بىرەرسىنىڭ ئۇنىڭغا قاتنىشىشقا ئىمكانىيىتى بولماي قاتنىشالمىغان بولسا ، ئۇنى ئەيىبلىمەك، دەپ قارىمايدۇ . ئەگەر ئىمكانىيىتى بار تۇرۇپ جىھادتىن ئۆزىنى قاچۇرغان بولسا چوڭ گۇناھ ھېسابلايدۇ .

مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، بىر قېتىم نەجدىيە تەرەپدارلىرى نەجدەت ئىبنى ئامىر ھەنەفىدىن بەزى بىدئەتچىلىكتىن قول ئۈزۈشنى تەلەپ قىلغاندا ئۇ تەلەپنى ماقۇل كۆرۈپ ، ھەتتا ئىمامىلىق ئورنىنىمۇ ئەبۇفۇدەيككە ئۆتۈنۈپ بېرىدۇ . ئەبۇ فۇدەيك نەجدەت يەنە كېيىن پۇشايمان قىلىپ ، ئىمامىلىق ئورنىنى قايتۇرۋالىدۇ، دېگەن ئەندىشىدە ئۇنى ئالداپ قەتلى قىلىۋېتىدۇ . نەجدەتنىڭ مۇرتلىرى شۇنىڭدىن كېيىن ئۇچ تارماققا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ . بىر تارمىقى ئەتىيە ئىبنى ئەسۋەد بىلەن سىيىستانغا بېرىپ ، ئۇيەردىكى خارىجىيە

تەرەپدارلىرىنى ئۆز ئەتراپىغا توپلايدۇ . شۇڭا، ئۇ يەردىكى خارىجىيە تەرەپدارلىرى مەنبەلەردە ئەتۇيىلەر نامى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ . ئىككىنچى تارمىقى ئابدۇللاھ ئىبنى سەۋرى ئەبۇفۇدەيككە ئەگىشىپ ، نەجدەت تەلىماتلىرىغا قارشى چىقىدۇ . ئۇچىنچى تارمىقى نەجدەت بىدئەتچىلىككە توۋا قىلغاندىن كېيىن ئۇنى كەچۈرۈم قىلىپ ، ئۇنىڭ ئىمامىلىقىغا سادىق بولۇپ قېلىشىدۇ . بۇ تارماقلارنىڭ ھېچقايسىسى ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

نەزرامىيە ــ مۇئتەزىلەنىڭ تارماق پىرقىلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئەبۇئىسھاق ئىبنى ئىبراھىم ئىبنى سەييار نەززام ئۇنىڭ ئاساسچىسى ھېسابلىنىدۇ . ئۇ بەلخىتە تۇغۇلۇپ ، بەسرەدە ئۆز زامانىسىنىڭ بارلىق ئىلىملىرىنى ئىگىلەيدۇ . كېيىن ئۇ تەبىئەت پەلسەپىسىگە ئائىت مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىپ ، كۆپ خۇدالىق ئېتىقادنىڭ نۇرغۇن تەسىرلىرىنى قوبۇل قىلىدۇ .

نەززام خەلىپە مەئمۇن زامانىسىدا مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ يېتەكچى ئىلاھىيەتشۇناسى سۈپىتىدە شۆھرەت قازىنىدۇ . ئۇ ھىشام ئىبنى ھەكەمى رافىزىنىڭ تەلىماتلىرى بىلەن تونۇشۇپ ، مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ تەلىماتلىرىنى ئۇستازى ئەبۇھۇزەيل ئەللافتىن ئۆگىنىدۇ . كېيىن ئىلاھىيەت، تەبىئەت مەسىلىلىرى توغرىسىدا نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازىدۇ . نەتىجىدە مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ تەسىر كۈچى ئەڭ چوڭ بولغان نەزرىيىچىلىرىدىن بىرى بولۇپ قالىدۇ . مەنبەلەردە ئۇنىڭ 30 دىن ئارتۇق ئەسەرلىرى تىلغا ئېلىنىدۇ . ئۇلاردىن مۇھىمراقلىرى « ئەسھابى ھەيۇللا » ، « ئەسنافى ئۇل مۇلھىدىن » قاتارلىقلاردىن ئىبارەت . تارىخچىلاردىن ئابدۇلقاھىر باغدادى ، مۇھەممەد شەھرىستانى ، ئەزدۇددىنى ئىجى ، نەسىردىن تۇسى قاتارلىقلار ئۇنىڭ ئەسەرلىرىدىن نۇرغۇن ئۇزۇندىلەرنى ئۆز ئەسەرلىرىگە كىرگۈزگەنكەن . بۇ پارچىلاردىن نەززامنىڭ شۇ دەۋردىكى كۆپلىگەن پىرقە ۋە دىنىي ـ پەلسەپىۋي ئېقىملارنىڭ

نۇرغۇن قاراشلىرىنى رەت ئېتىپ ، ئاساسىي زېھنىنى تەبىئەتشۇناسلىققا ئائىت مەسىلىلەرگە قاراتقانلىقىنى ۋە ئۇنىڭدىن ھاسىل قىلغان نەتىجىلەرنى مۇئتە زىلە چىلەرنىڭ ئىلاھىيەتشۇناسلىقى بىلەن يۇغۇرغانلىقىنى كۆرسۈتىپ مۇمكىن .

نەززام شەرئىەتتە ئىجماۋ ۋە قىياسنى ئاساسىي ھەل قىلغۇچ ئامىل، دەپ قارىمايدۇ . ئۇ ئىماملىقنى ياقىلاپ ، گۇناھدىن پاك ئىمامىلارنىڭ سۆزلىرىنى ئاساسلىق ئامىل، دەپ قارايدۇ . ئۇ يەنە مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بىرنەچچە قېتىم ئەلىنى ئىمامىلىققا كۆرسەتكەن، لىكىن ئۇمەر كۆرسەتمىلەرنى يوشۇرۇپ قويۇپ ، خەلىپىلىكنى نادۇرۇست يوللار بىلەن قولغا كىرگۈزۈۋالغان، دەپ قارايدۇ .

دىنىي ئەھكام ۋە پەلسەپىگە ئائىت نۇرغۇن مەسىلىلەردە نەززام مۇئتە زىلە چىلەرنىڭ قاراشلىرىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرىدۇ . ئەمما، بەزى مەسىلىلەردە ئۇ يەنە ئۆزگىچە پىكىرلەرنىمۇ ئوتتۇرىغا قويىدۇ . مەسىلەن، ئۇنىڭ مۇئتە زىلە چىلەرنىڭ ئەنئەنىۋي قاراشلىرىدىن پەرقلىنىدىغان ئۆزگىچە پىكىرلىرىدىن بىرى ياربلىش مەسىلىسىدە ئىپادىلىنىدۇ . نەززامنىڭ قارىشىچە، ئاللاھ بارلىق نەرسىلەرنى ھازىرقى شەكىلدە بىراقلا ياراتقان . ماددىي ئالەمنىڭ ئىلگىرى - كېيىنلىكى ئۇنىڭ ئىلگىرى - كېيىن زوھۇر قىلىشىغا باغلىقتۇر . مۇدرىك (دەرك قىلغۇچى) لار ئىلاھىي ۋەھىيلەرسىز تەھسىل ۋە دەلىللەرگە تايىنىپمۇ ئاللاھنى تونۇپ يېتەلەيدۇ . نەززام ئەقىلنىڭ قۇدرىتىگە تايىنىپ بارلىق ياخشىلىق ۋە ياماناتلىقلارنى ئايرىشقا تامامەن بولىدىغانلىقىغا ئىشىنىدۇ .

ئىرادە ئەركىنلىكى مەسىلىسىدە نەززام ئىلاھىي قۇدرەتتە گۇناھ سادىر قىلىشقا ئونەيدىغان تەرەپلەرنىڭ بولۇشى مۇمكىن ئەمەس، گۇناھ ئىلاھىي قۇدرەت بىلەن مۇناسىۋەتسىزدۇر، دەپ تەكىتلەيدۇ . ئاللاھ قابىلىيەت ، كۆرەرمەنلىك ، سالامەتلىك ۋە شۇنىڭغا ئوخشىغان نەرسىلەرنى ئىنسانلارغا، ھەتتا ئۇلار بۇنىڭغا قاتتىق ئېھتىياجلىق

یاکی شۇنىڭغا لايىق بولغان تەقدىردىمۇ ئاتا قىلىپ بېرەلمەيدۇ. ئاللاھ دوزاخ ئەھلىنىڭ دەردىنى كېمەيتەلمەيدۇ ياكى كۆپەيتەلمەيدۇ، ئۇ بېھىش ئەھلىنىڭ نېمەتلىرىنىمۇ ئازايتىشقا قادىر ئەمەس ياكى بېھىشتىكى بەرەكەتنى ئۇ يەردىن يۆتكىۋېتەلمەيدۇ، دەپ قارايدۇ. شۇڭا، مۇئمىن زىلە چىلەر نەززامىنى قاتتىق ئەيىبلەيدۇ.

ئىرادىنى نەززام ئاللاھنىڭ سۇيەتلىرىدىن دەپ قارىمايدۇ. ئۇنىڭ پىكرىچە، ئادەملەرنىڭ قىلمىشلىرى ھەرىكەت ۋە سۈكۈت (ھەرىكەتسىزلىك) تەن ئىبارەت بولۇپ، ئىلىم ۋە ئىدراك روھنىڭ ھەرىكەتىدۇر. ئۇ ئىنسانلارنى روھدىن ئىبارەت دەپ قاراپ، بەدەننى روھنىڭ قېلىپىلا خالاس، دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇ يەنە ئىنسانلارنىڭ بىزگە كۆرۈنمەسلىكى ئۇنىڭ تېنىدۇر، روھ بولسا كۆزگە كۆرۈنمەيدۇ، دەپ تەكىتلەيدۇ. نەززام روھنى تېرىك ۋە قابىلىيەتكە ئىگە، دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇنىڭ پىكرىچە، روھ ئىنسانلارنىڭ تېنىغا كىرگەندىن كېيىنلا ئۆز قابىلىيىتىنى يوقىتىدۇ. نەززام بارلىق جانلىقلار ئىرادە ھەرىكىتىگە ئىگە، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئوخشاش جىنىستىن تۆرەلگەن، دەپ قارايدۇ. ئۇ تۆت ئاساسىي ئامىلدىن ئوتنى ھەممىدىن ئەۋزەل، ئۇ مادداي دۇنيادىكى بارلىق ئارىلاشما پاسكىنىچىلىقلارنى كۆيدۈرۈپ تازىلايدۇ، بۇنداق خۇسۇسىيەت پەقەت ئوتنىڭ ئۆز تەبىئىتىگىلا خاس بولۇپ، دوزاختىمۇ ئوگۇناھكارلارنىڭ گۇناھلىرىنى كۆيدۈرۈپ تازىلاپ، ئۇلارنى گۇناھلىرىدىن ساقىت قىلىدۇ ھەم بېھىشقا يوللايدۇ، دەپ تەكىتلەيدۇ. ئۇنىڭ پىكرىچە، ئوت پەقەت شەيئىلەرنىڭ تەبىئىتى ۋە ئەسلىدىن پەيدا بولغان پاسكىنىچىلىقلارنىلا تازىلىيالمايدۇ.

نەززام ئىلىمنى مەخسۇس ئىلىم ۋە مەخسۇس بولمىغان ئىلىم دەپ ئىككى تۈرگە بۆلىدۇ. ئالدىنقىسىغا ئىنسانلارنىڭ بەش سېزىم ئەزاسى ئارقىلىق ئېرىشكىلى بولىدۇ، كېيىنكىسى قىياس (تەپەككۇر) گە باغلىق، دەپ قارايدۇ. نەززامنىڭ پىكرىچە، «قۇرئان كەرىم» نىڭ نەزمى ۋە ئۇنىڭ سۆزلىرىدىكى لاتاپەت

پەيغەمبەرنىڭ مۇجىزىسى ئەمەس ، ئۇ غايىپتىن بېرىلگەن . نەزرام ئىمانىنى چوڭ گۇناھلارنى سادىر قىلىشتىن ساقلىنىش، دەپ چۈشىنىدۇ . مەزمۇننى شەكىللەرنىڭ بىرلىكى، دەپ ھېسابلايدۇ . شۇ قاتاردا نەزرام يەنە ھالال ۋە ھارام ، تالاق قاتارلىق مەسىلىلەر ئۈستىدە ئۆز قاراشلىرىنى بايان قىلىدۇ .

كۆرۈپ ئۆتكىنىمىزدەك، نەزرانىڭ تەلىماتلىرى ھەم ئىلاھىيەتكە ئائىت مەسىلىلەرنى، ھەم تەبىئەتكە ئائىت مەسىلىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ . كېيىن ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدىن مۇھەممەد ئىبنى شەبىب (بەسرەدىكى قەدەرىيە چىلەردىن) ، ئەبۇشىمر ھەنەفى (مۇرجىيەنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى) ، مۇسا ئىبنى ئىمران (مۇئتەزىلەچىلەرنىڭ مەشھۇر ئىلاھىيەتشۇناسلىرىدىن بىرى) قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى نەزرانىيە تەلىماتلىرى ئاساسىدا ئۆزلىرى تەۋە بولغان تارماقلارنىڭ تەلىماتلىرىنى راۋاجلاندۇرۇپ ، ئاخىر بىرىپ مۇئتەزىلەگە تەۋە نۇرغۇنلىغان پەلسەپىۋىي ئېقىملارنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئاساس بولىدۇ .

نەزرام ھايات ۋاقىتىدىلا مۇئتەزىلەچىلەردىن نۇرغۇنلىرى ئۇنىڭ بىدئەتچىلىك چىقىپ تۇرىدىغان ئىدىيىلىرىگە قارشى چىقىدۇ . باشقا دىنىي پىرقىلەرمۇ نەزرانىنى ئاللاھنىڭ پائالىيەت دائىرىسىنى تارايتقانلىقى ۋە ئىسلام ئەنئەنىلىرىدىن چەتنەپ كەتكەن ئەقىدىلىرى ئۈچۈن ئۇنى قاتتىق تەنقىت ئاستىغا ئالىدۇ . جۈملىدىن سۇننىي مەزھىپىنىڭ ئىلاھىيەتشۇناسلىرى ئۇنىڭغا ھەممىدىن بەك قارشى تۇرىدۇ . سۇننىي ئۆلىمالاردىن ئەبۇلھەسەن ئەشئەرى ۋە باقىلانى قاتارلىقلار نەزرانىنىڭ ئەقىدىلىرىگە قارشى مەخسۇس ئەسەرلەرنى يازىدۇ، جۇببائى، ئىسكافى ۋە جەئفەر ئىبنى ھەرب قاتارلىقلارمۇ ئۇلارغا ئاۋاز قوشىدۇ .

نەفسىيە ــ شىئە مەزھىپىگە تەۋە پىرقىلەردىن بىرى بولۇپ ، تەرەپدارلىرى ئەبۇجەئفەر مۇھەممەد ئىبنى ئەلى خاندانلىقى نەفىس ئىسمىلىك نەۋكەرنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدۇر . مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ھەسەن ئىبنى ئەلىنى قوللىغۇچىلار ئۇ

قازا قىلغاندىن كېيىن ئىمامىلىققا ئائىت مەسىلىلەردە ئىختىلاپلىشىپ ، 14 تارماقتا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ، نەفسىيە شۇلارنىڭ بىرىدۇر . مەزكۇر تارماقتىكىلەرنىڭ پىكرىچە، ھەسەن ئىبنى ئەلى دادىسىنىڭ ۋەسىيىتىگە ئاساسەن ئىمامىلىقنى قوبۇل قىلىشى كېرەك ئىكەن . نەفسىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بۇ مەسىلىدىكى قاراشلىرى بويىچە، مۇھەممەد ئىبنى ئەلى نەفس ناملىق نەۋرىگە ۋەسىيەت ۋەسىقىسىنى بېرىپ ، دادىسى قازا قىلغاندىن كېيىن ئۇنى قېرىندىشى جەئفەرگە تاپشۇرۇپ بېرىشنى ۋە شۇ يول بىلەن ئۇنىڭ ئىمامىلىقىنى قانۇنلاشتۇرۇشنى بۇيرۇغان، ئەمما ئەبۇمۇھەممەد ھەسەن ئىبنى ئەلىنىڭ تەرەپدارلىرى بۇ ئىشتىن خەۋەر تېپىپ ، نەفس بىلەن دۇشمەنلەشكەن . نەفس جەئفەرگە ۋەسىيەتنى تاپشۇرۇپ ،ئۆزى بارکۇچى بىلەن ئۇنىڭ ئىمامىلىقىنى قوللاشقا ئاتلانغان . شۇنى مەقسەت قىلغان تەرغىباتلىرىدا ئۇنىڭغا نۇرغۇن ئىلاھىي سۈپەتلەرنىمۇ لايىق كۆرۈپ ، ئۇنى قائىم ئىمام، دەپ ئېلان قىلغان . نۇرغۇن كىشىلەر بۇ ئىشتا نەفسىنىڭ ئېيتقانلىرىغا ئىشەنگەن . ئۇلارنىڭ ئورتاق قارىشىچە، ئەلىمۇ ئۇم سەلام ئارقىلىق ئەلى ئىبنى ھۈسەينگە يوقىرىدىكىدەك مۇئامىلىدە بولغان . بۇ پىرقە ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

نەھلىيە ــ مۇرجىئەگە تەۋە پىرقىلەرنىڭ بىرى بولۇپ ، ھەسەن ئىبنى ئەلى نەھلى ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلىدۇر . مەزكۇر پىرقە تەرەپدارلىرى ئىمامىلىق پەقەت ئىمام ھەسەننىڭ ئەۋلادلىرىغلا مەنسۇپتۇر، دەپ قارىشىدۇ . باشقا مەسىلىلەردىكى قاراشلىرى مۇرجىئە تەرەپدارلىرىنىڭكىدىن پەرقلەنمەيدۇ . مەزكۇر پىرقە ئاساسەن شىمالىي ۋە مەركىزىي ئافرىقىدا تارقالغان بولۇپ ، ئوتتۇرا ئاسىياغىمۇ ئازـ تولا تەسىر كۆرسەتكەن . ھازىرقى ۋاقىتتا ئۇ پائالىيەتتىن توختىغان .

نىزارىيە ــ ئىسمائىلىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، تەرەپدارلىرى فاتىمىيىلەرنىڭ ئىمامى مۇستەنسىر قازا قىلغاندىن كېيىن نىزار لەقەمى بىلەن نام چىقارغان مۇستەفا فاتىمىنى ئۇنىڭ

ۋارىسى، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلار ئىسمائىلىيەنىڭ مۇستەئلەۋىيە تارمىقى بىلەن قارشى پىكىرده دۇر . مەنبەلەرگە قارىغاندا، خەلىپە مۇستەنسىرنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، مىسىردىكى فاتىمىيلەر ئىككى تارماققا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ. ئىراق، شام، خۇراسان ۋە لۇرىستاندىكى ئىسمائىلىيە مۇرتىلىرى ئىمام مۇستەنسىرنىڭ چوڭ ئوغلى — نىزارنىڭ ئىمامىلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ ، ھەربىي كۈچىنىڭ بېسىمى بىلەن ئىمامىلىقىنى قولغا كىرگۈزۈۋالغان كىچىك ئوغلى مۇستەئلىنىڭ ئىمامىلىقىنى ئېتىراپ قىلىشمايدۇ . نىزار ئىسكەندەرىيەگە بېرىپ ، ئۆز تەرەپدارلىرىنى ئەتراپىغا يىغىدۇ ۋە ئىنىسىغا قارشى جەڭگە ئاتلىنىدۇ . ئەمما، ئۇ جەڭدە ئەسىرگە چۈشۈپ ، زىندانداا قازا قىلىدۇ .

11 - ئەسىردە سالجۇقلار ئىرانىنى بېسىۋىلىپ ، شىئە مەزھىپىدىكىلەرنى تەقىپ ئاستىغا ئالغان دەۋردە ھەسەن سەببا ھ ئىسمائىلىيەنىڭ يېتۈك دائىي (تەرغىباتچى) لىرىدىن بىرى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئىراندا نىزارىيلارنىڭ ئىمامىلىقى ۋە تەلىماتلىرى تەرغىباتى بىلەن شۇغۇللىنىپ ، نۇرغۇن كىشىلەرنى ئۆز ئەتراپىغا يىغىدۇ ۋە كىرمان ، يەزد ، تەبەرىستان ، دامغان قاتارلىق جايلاردا زور تەسىرگە ئىگە بولىدۇ . مىسىر ۋە غەربىي ئىسلام دۆلەتلىرىدە پائالىيەت قىلىدىغان مۇستەئلەۋىيە تارمىقىدىكىلەر ئىسمائىلىيەنىڭ ئەنئەنىۋي تەلىماتلىرىنى ساقلاپ قالىدۇ . نىزارىيە تەرەپدارلىرى بولسا ئىران ۋە شەرقىي ئىسلام ئەللىرىدە ئىسمائىلىيەنىڭ ئەنئەنىۋي تەلىماتلىرىنى ئىسلاھ قىلىپ ، « دەئۋەتى جەدىد » نامى بىلەن يېڭىچە تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشىدۇ . ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ بۇ خىل تەلىماتلىرىنى كەڭ دائىرىدە تەشۋىق قىلىپ ، ئۆز تەسىر دائىرىسىگە كىرگۈزگەن بەزى ئورۇنلاردا مۇستەھكەم ئىستىھكاملارنى قۇرىدۇ . شۇ قاتاردا ئۇلاردا 1090 - يىلى قوغدىنىش شارائىتى ناھايىتى ياخشى بولغان قەلئەلەردىن بىرى — ئەلەمۇت قەلئەسىنى بېسىۋىلىپ، ئۇنى نىزارىيلارنىڭ مۇھىم مەركەزلىرىدىن بىرىگە ئايلاندۇرىدۇ . ئەلەمۇت قەلئەسى تاكى 1256 - يىلىغىچە

نىزارىيلارنىڭ مۇھىم قارارگاھلىرىدىن بىرى بولۇپ قالىدۇ .
نىزارىيلارنىڭ بارلىق پائالىيەتلىرىگە ھەسەن سەببابا ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن مۇزەففەر، بۇزۇرگ ئىمام لەقەمى بىلەن نام چىقارغان كىيا قاتارلىقلار باشچىلىق قىلىدۇ . ئۇلار ئىران ۋە سۇرىيەدە نىزارىيلارنىڭ نۇرغۇن مەركەزلىرىنى قۇرۇپ ، نىزارىيلەر تەلىماتلىرىنى تارقىتىدۇ . مەلۇماتلارغا قارىغاندا، نىزارىيلارنىڭ رەسمىي ئىلان قىلىنغان باشچىسى دائىئۇلدۇئات ئىبنى ئاتەشدۇر . ئۇ ھەسەن سەببابانىڭ ئۇستازى بولۇپ ، ئۇزىنى غايىب ئىمام نىزارنىڭ ئورۇنباسارى، دەپ ئىلان قىلغان . نىزارىيلارنىڭ پائالىيەتلىرى 11 - 13 - ئەسىرلەردە ناھايىتى كۇچەيگەن . ئىسمائىلىيەنىڭ بارلىق قەلئەسە ۋە مەركەزلىرى بۇ دەۋردە نىزارىيلارنىڭ قولىغا ئۆتكەن ھەم ئۇلارنىڭ تەرغىباتلىرى كەڭ دائىرىدە ئىجتىمائىي تەسىرگە ئىگە بولغان . نىزارىيلارنىڭ ئاساسىي تەرەپدارلىرى دېھقانلار ۋە شەھەرلەردىكى تۆۋەن تەبىقىگە مەنسۇپ ئاھالىلاردىن تەشكىل تاپقان . ئۇلارنىڭ ھەممىسى سالجۇقلار ھاكىمىيىتىگە چىش - تىرنىقى بىلەن قارشى تۇرغان .
سالجۇقلار نىزارىيلارنىڭ كۇنسايىن كۇچىيىۋاتقان تەسىرىدىن خەۋپ ھېس قىلىپ ، تۇرلۇك ئامالالار بىلەن ئۇلارنىڭ قوزغىلاڭ ۋە يىغىلىقلىرىنى تىنجىتىش ئۇچۇن ھەرىكەت قىلىدۇ . بىر نەچچە قېتىم زور قوشۇن بىلەن نىزارىيلەرنىڭ ئاساسىي مەركەزلىرىدىن بىرى بولغان ئەلەمۇت قەلئەسىگە ھوجۇم قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن قەلئەنى بېسىپ ئالالمايدۇ . بۇ قەلئەنى بويسۇندۇرۇش پەقەت كۆپلىگەن بەدەل تۆلەش نەتىجىسىدىلا موڭغۇللارغىلا نېسىپ بولىدۇ .
مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، نىزارىيە تەرەپدارلىرىنىڭ تەلىماتىدا شەرئىي قائىدىلەر خېلىلا ئاددىي ۋە تارايتىلغان شەكىلدە ئەكس ئەتتۇرۇلگەن بولۇپ ، ئۇنىڭدا ئىلگىرى ئىسمائىلىيە تەرەپدارلىرى ئانچە كۆڭۇل بۆلۇپ كەتمىگەن ئىرپان مەسىلىلىرى ناھايىتى كەڭ دائىرىدە مۇھىم ئورۇنغا قويۇلىدۇ . بۇ تەلىماتلاردىكى بەزى مۇھىم

نۇقتىلار، جۇملىدىن يارلىشقا دائىر بولغان قاراشلار يەنىلا ئىسمائىللىيە تەلىماتىدىكى دەسلەپكى قاراشلارغا ئوخشاپ كېتىدۇ. نىزاريە تەلىماتىدىمۇ دىنىي يېتەكچىلەرنىڭ مەرتىۋە تەرتىپى (ئىمام، دائىئۇلدۇئات ، دائىيى كەبىر ، دائىي ، رەفىق ، لاسىق ۋە پىدائىي) ئىلگىرىكى ئەندىزىنى ئاساسىي جەھەتتىن ساقلاپ قالىدۇ. ئۇلاردا ئەڭ ئاخىردا تىلغا ئېلىنىدىغان ئىككى دىنىي مەرتىۋە ــ پىدائىي بىلەن لاسىق نىزاريلار تەلىماتلىرىنىڭ پەقەت زاھىرىي تەرەپلىرىدىنلا خەۋەردار ۋە ئۇلار ئۆزلىرىدىن يوقۇرىراق تۇرىدىغان مەرتىۋىدىكىلەرگە بويسۇنىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. ئاخىردىن سانىغاندا ئۈچىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان رەفىق مەرتىۋىسىدىكىلەر بولسا، نىزاريلار تەلىماتىدىكى قىسمەن مۇھىم نۇقتىلاردىنلا خەۋەردار، تۆتىنچى ئورۇندىكى دائىي مەرتىۋىسىدىكىلەر تەلىماتنىڭ بارلىق تەرەپلىرىدىن خەۋەردار، دەپ قارىلىدۇ. ئەڭ ئالدىنقى مەرتىۋىدىكىلەر ــ دائىيى كەبىر ، دائىئۇلدۇئات ۋە ئىمام نىزاريلارنىڭ ئالىي مەرتىۋىدىكى رەھبەرلىرى ھېسابلىنىدۇ.

نىزاريلار ئۆز ئېتىقادلىرىغا چىڭ بولۇپ ، ئۆز تەلىماتلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىش يولىدا ھەرقانداق قۇربان بېرىشتىن باش تارتمايدىكەن . ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇغانلارنى جەزمەن يوق قىلىۋېتىشتىن يانمايدىكەن . نىزامۇلمۇلك ۋە ئۇنىڭ ئوغلىمۇ نىزاريلارغا قارشىلىق قىلىش نەتىجىسىدە شۇلارنىڭ قولىدا ھالاك بولغانىكەن .

نىزاريلار ھازىر سۇرىيە ، ئۇممان ، ئىرانىنىڭ قىسمەن جايلىرى (ئاساسەن قۇم ئەتراپى) ، شىمالىي ئافغانىستان ۋە بەدەخشان تەۋەسى (تاجىكىستان ، ئافغانىستان تەۋەسىدىكى) ، پاكىستان ۋە ھىندىستان قاتارلىق جايلارغا تارقالغان . بۇ تارماق ئىسمائىللىيەنىڭ ئوتتۇرا ئەسىردىكى يەنە بىر تارمىقى ــ ناسىرىيەنىڭ بىۋاستە راۋاجى بولغانلىقى ئۈچۈن ، ئېلىمىزدىكى تاجىكلارمۇ مەزكۇر تارماقتا مەنسۇپتۇر . بۇ تارماقنىڭ ئاساسلىق مەركىزى بومبايدا

بولۇپ ، ئاغاخان قەدىمكى ئەنئەنىلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندىن كېيىن ، نۇرغۇن دۆلەتلەردە تۇرلۇك مەركەزلەرنى تەسىس قىلغان. ھازىرقى ئاغاخان نىزارىيلارنىڭ 48 - ئىمامى بولۇپ ، يوقىرىدا ئىسمى ئاتالغان دۆلەتلەردىن باشقا يەنە ئۆگاندا ، بىرما ، كېنىيە، كانادا ، ئامېرىكا قاتارلىق دۆلەتلەردىمۇ نىزارىيە تەرەپدارلىرىدىن نۇرغۇن ئاھالىلار باردۇر . مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئومۇمىي سانى يىگىرمە مىليۇندىن ئاشىدۇ .

نۇئەيمىيە — زەيدىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، نۇئەيمە ئىبنى يەمان ئۇنىڭ ئاساسچىسىدۇر . بۇ تارماق ئىمامىلىققا ئائىت مەسىلىلەردە ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مەسلەكداشلىرى بولغان زەيدىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ئىختىلاپلىشىپ ، ئۇلاردىن ئايرىلىپ كېتىدۇ . نۇئەيمە ئىبنى يەمان ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىبنىڭ ئىمامىلىقىنى رەسمىي ۋە قانۇنلۇق دەپ قاراپ ، ئۇنى پەيغەمبەردىن قالسىلا ئىسلام دۇنياسىدىكى ئىككىنچى بۈيۈك شەخس، دەپ ھېسابلايدۇ . شۇنىڭ بىلەن بىرگە يەنە ئەبۇبەكر ۋە ئۆمەرنىڭ ئىمامىلىقىنى (خەلىپىلىكىنى) ئېتىراپ قىلىش چوڭ گۇناھ بولماستىن ، بەلكى ئوتتۇرىچە گۇناھدۇر، دەپ تەكىتلەيدۇ. نۇئەيمىيە تەرەپدارلىرى ئۇسماننىڭ ئىمامىلىقىنى (خەلىپىلىكىنى) قەتئىي ئېتىراپ قىلىشمايدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئەلىگە قارشى جەڭ قىلغانلار شۇبھەت بولماستىن ، بەلكى ئۇلار غەيرىي مۇسۇلماندۇر . بۇ تارماق ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان .

نۇسەيرىيە — شىئە مەزھىپىگە تەۋە غۇلات پىرقىلەردىن بىرى بولۇپ ، تارىخىي ماتېرىياللاردا نۇمەيرىيە نامى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . مۇھەممەد ئىبنى نۇسەيرى نۇمەيرى (883 - يىلى قازا قىلغان) ئۇنىڭ ئاساسچىسىدۇر . ئەرەب تارىخچىلىرىدىن بەزىلەر نۇسەيرىيەنى ئىسمائىلىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى، دەپ تونۇشتۇرىدۇ . ئەمما، نۇسەيرىيە تەلىماتلىرى ئىسمائىلىيە تەلىماتلىرىدىن خېلى زور دەرىجىدە پەرقلىنىدۇ . بۇ تارماق 9 - ئەسىردە ئىمامىيەدىن بۆلۈنۈپ

چىقىپ ، سۈرىيىنىڭ غەربىي جەنۇبىي قىسىملىرىدا پائالىيەت ئېلىپ بارىدۇ . تەرەپدارلىرى شىئەلەرنىڭ 11 - ئىمامى ئەبۇلھەسەن ئەسكەرىنى خۇدا ، مۇھەممەد ئىبنى نۇسەيرىنى ئۇنىڭ ئورۇنباسارى ، رەسۇلى يا كى باب ، دەپ ھېسابلىشىدۇ . بۇ تارماقنىڭ ئاساسچىسى بولغان مۇھەممەد ئىبنى نۇسەيرى كىشىلەرنى ئۆزىنىڭ پەيغەمبەرلىكىنى ئېتىراپ قىلىشقا چاقىرىپ ، تېنىم (جىسمىم) گە ئاللاھ ھولۇل قىلغان (كۆچۈپ كىرگەن)، دەپ دەۋا قىلغان .

نۇسەيرىيەنىڭ تەلىماتلىرىدا شىئە تەلىماتلىرىنىڭ بەزى مۇھىم نۇقتىلىرىدىن باشقا يەنە خرىستىئان ھەم ئىسلام دىنلار تەلىماتلىرىدىكى مەزمۇنلارنىمۇ ئېنىق كۆرۈۋېلىش مۇمكىن. بۇ پىرقە تەرەپدارلىرى ئاللاھنى ئۈچ ئەسلىنىڭ بىرلىكى يا كى ۋەھدى سەلاسە ــ مەئنى (مەنا) ، ئىسىم ۋە باب، دەپ قارىشىدۇ . بۇ ئۈچ ئەسل پەيغەمبەرلەرگە ھولۇل قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئاخىرقى قېتىمقي ھولۇلى ئەلى ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ۋە سالمانى فارس قاتارلىقلارنىڭ كالبەدى (تېنى ، بەدىنى) گە توغرا كەلگەن . شۇڭا، ئەمس (AMSيەنى ئە ــ ئەلى ، م ــ مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ، س ــ سەلمان) ئۈچ ئەسلىنىڭ سىمۋوللۇق بىرلىگىدۇر، دەپ قارىشىدۇ .

نۇسەيرىيە تەرەپدارلىرى تەناسۇخنى ئېتىراپ قىلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىلاھىي فەيز (ئىلاھىي بەرىكەت) ئۆزلۈكسىز رەۋىشتە كىشىلەرگە ھولۇل قىلىدۇ . ئۇلار ئۆز ئىچىدىن ئاۋام ۋە خاسلاردىن ئىبارەت ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ ؛ خاسلار ئۆزلىرىنىڭ مۇقەددەس كىتابلىرىغا ئىگە بولۇپ ، بۇ كىتابلاردىكى سىمۋوللار ۋە تەمسىللەر ، تەبىر ۋە شەرھلەر شۇنچە كۆپكى، ئۇلارنى ئاۋامنىڭ چۈشىنەلىشى ناھايىتى قىيىنغا توختايدىكەن . نۇسەيرىيە تەرەپدارلىرى ھېيت ۋە مۇراسىملاردىكى بەزى ئىبادەت خاراكتېرلىك قائىدىلەر (ئەيسا ۋە سەلاسە-ئەمىسنىڭ دۇنياغا كەلگەنلىكىنى خاتىرىلەش ھەم بېشارەت) نى ۋە مۇھەررەمات (چەكلىمىلەر) قاتارلىقلارنى باشقا دىنلاردىن قوبۇل

قىلىشقان بولۇپ ، ئۇلار كېچىلىرى ئېگىز جايلاردا ئىبادەت قىلىشىدىكەن ، ئىمامىلىرى ئادەتتە مۇنارلار ياكى ئەۋلىيالارنىڭ قەبرىسى ئۈستىگە چىقىپ ئىبادەت قىلىشىدىكەن . نۇسەيرىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئىچكى قىسمىدا خۇدانىڭ ئىمامىلارغا بەرىكەت ئاتا قىلىشى مەسىلىسىدە ئوخشىمىغان قاراشلار مەۋجۇت ئىكەن . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، ھەرقانداق بىر ئاقىل روھنىڭ جىسىم شەكلىدە زوھۇر (كۆرۈنۈش) قىلىشىنى ئىنكار قىلالمايدۇ . بۇنداق زوھۇر لار خەيرلىك (خۇددىي جەبرائىلنىڭ مەلۇم شەخسلەر سۈرىتىدە كۆرۈنگىنىگە ئوخشاش) ۋە خەيرسىز (خۇددىي شەيتاننىڭ ئىنسان شەكلىدە كۆرۈنگىنىگە ئوخشاش) بولالايدۇ . نۇسەيرىيە تەرەپدارلىرى ئەلىنى پەيغەمبەردىن قالسىلا ھېچكىم ئۇنىڭ مەرتىۋىسىگە يېتەلمەيدىغان ئۇلۇغ شەخس، دەپ قارايدۇ . ئۇلارنىڭ ئەقىدىسى بويىچە، ئاللاھ مۇشرىكلەرنى جازالاشنى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا، مۇناپىقلار بىلەن جەڭ قىلىشنى ئەلىگە ھاۋالە قىلغانىكەن .

ئوتتۇرا ئەسىردىكى نۇرغۇن تارىخچىلار نۇسەيرىيەنى نۇمەيرىيە بىلەن ئوخشاش بىر پىرقە، دەپ قارىشىدۇ . ئابدۇلقاھىر باغدادى نۇسەيرىيەنى نۇمەيرىيە دەپ قاراپ ، تەلىماتلىرىدا ھۇلۇلىيەنىڭ بەزى تەشەببۇسلىرىمۇ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ، دەپ تەكىتلەيدۇ . چۈنكى، مەزكۇر پىرقە تەرەپدارلىرىمۇ ئەلىنىڭ تېنىگە ئىلاھىي نۇرنىڭ ھۇلۇل قىلغانلىقىغا ئىشىنىشىدىكەن . نۇسەيرىيە تەرەپدارلىرى ھازىر سۈرىيە (ئۇ يەردىكى شىئەلەرنىڭ ئۈچتىن ئىككى قىسمىنى تەشكىل قىلىدۇ) ، تۈركىيە (شىئەلەرنىڭ ئۈچتىن بىر قىسمى) ۋە لىۋان قاتارلىق دۆلەتلەردە مەۋجۇتتۇر .

نۇقتەۋىيە ــ ئىسلام تارىخىدىكى دىنىي - پەلسەپىۋىي ئېقىملارنىڭ بىرى بولۇپ ، مەھمۇد پەسىخانى ئۇنىڭ ئاساسچىسى، دەپ قارىلىدۇ . بۇ ئېقىم 14 - ئەسىردە ئىراندا پەيدا بولغان . ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى ئالەمنىڭ يارىتىلىشى ، پەيدا بولۇشىنى نۇقتە (تۇپراق) تىن، دەپ قارايدۇ . مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، بۇ مەسىلە مەھمۇد

پەسىخانىنىڭ ئىلگىرىكى غايىۋي ئۇستازلىرىنىڭ تەلىماتلىرىدىمۇ خېلى ئېنىق ئىپادىلەنگەن،يەنى ئىبنىسىنا سۇئال - جاۋاپ تەرىقىسىدە يېزىلغان « رىسالەيى قەدر » نامىلىق ئەسىرىدە تۇنجى بولۇپ ۋۇجۇدقا كەلگەن ئۇنسۇر قايسى ؟ دېگەن سوئالغا جاۋاب بېرىپ، « بىلگىنكى ، ئالەمدە تۇنجى بولۇپ يارىتىلغان نەرسە نۇقتە (تۇپراق) تۇر ...» ، دەپ يازىدۇ . نۇقتەۋىيە تەرەپدارلىرى مۇشۇ ئەقىدىنى راۋاجلاندۇرۇپ ، دۇنيادا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان ھەرقانداق نەرسە تۇپراقتىن يارىتىلغان ، شۇڭا ھەرقانداق نەرسە يوقالمايدۇ ، پەقەت بىر ھالەتتىن (شەكىل) دىن يەنە بىر ھالەتكە ئۆتىدۇ، دەپ قارىشىدۇ.

نۇقتەۋىيە تەرەپدارلىرىنىڭ دۇنيا قارىشىدا قادىمكى ھىندى پەلسەپىسى ۋە بۇددا تەلىماتلىرىنىڭ تەركىبلىرىمۇ كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە بولۇپ ، ئۇلار بۇددىلارنىڭ تەناسۇخ ۋە ئادەملەرنىڭ مەنۇي جەھەتتىن كامالەتكە ئېرىشىشكە ئائىت بولغان نۇرغۇن ئەقىدىلىرىنى ئېتىراپ قىلىشقان . نۇقتەۋىيە تەلىماتىدا ئىرپانغا ئائىت مەزمۇنلار ئاساسىي ئورۇندا تۇرىدۇ . ئۇلارنىڭ تەلىماتىدىكى قىزىقارلىق تەرەپلەرنىڭ بىرى شۇكى ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ دىنىي - پەلسەپىۋي ئەقىدىلىرىنى يېڭى ئىجتىمائىي رەڭلەر بىلەن بىزەپ ، كىشىلەرنىڭ نەزىرىنى دەۋرنىڭ زور ئىجتىمائىي مەسىلىلىرىگە قارىتىشقان . مەسىلەن، ئۇلار ئىسلامنىڭ ئەنئەنىۋي تەلىماتلىرىدىكى بېھىش بىلەن دوزاخقا ئائىت بولغان قاراشلارنى ئىنكار قىلىپ ، تۇرك ۋە موڭغۇللارنىڭ يېقىن ۋە ئوتتۇرا شەرقتىكى قىرغىنچىلىقلىرىنى دۇزاخ ياكى جەھەننەمنىڭ ئۆزىدۇر، دەپ تەرغىب قىلىشىپ ، شۇ ئارقىلىق پۇتۇن خەلقنى تۇرك ۋە موڭغۇللارغا قارشى قوزغاشقا ھەرىكەت قىلىشقان .

نۇقتەۋىيە تەرەپدارلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى سەفەۋىيلەر ھاكىمىيىتى دەۋرىدە ناھايىتى كۈچىيىپ ، ئەۋجىگە چىقىدۇ . شاھ تەماسپ ئۇلارنىڭ بىر قانچە يىرىك ۋەكىلىنى قەتلى قىلىپ ،

ئۇلارنىڭ تەسىر دائىرىسىنى تارايتىشقا تىرىشىدۇ ھەمدە ھاكىمىيەتكە زور خەۋپ بولۇپ تۇرىۋاتقان بۇ دىنىي ـ سىياسىي كۈچنى پۈتۈنلەي يىلتىزىدىن قومۇرۇۋېتىش قارارىغا كېلىپ ، ئالداش ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ، پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا نۇقتەۋىيە تەلىماتى تەرەپدارلىرىنى كەڭ دائىرىدە تازىلاش ھەرىكىتىنى ئېلىپ بېرىپ ، قولغا چۈشكەنلىرىنى توپ ـ توپى بىلەن قەتلى قىلىنىدۇ . بۇ جەريانداا تورداش چۈشۈپ قالغان نۇقتەۋىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بىر قىسىم مۇرتىلىرى ھىندىستانغا قېچىپ بېرىۋالىدۇ . دىنىي ـ پەلسەپىۋي تەلىمات ۋە ئىجتىمائىي تەشەببۇسلار نۇقتىسىدىن قارىغاندا، نۇقتەۋىيە تەرەپدارلىرى ھۇرۇفىيە تەلىماتى تەرەپدارلىرى بىلەن نۇرغۇن ئوخشاشلىقلارغا ئىگە . (تەپسىلاتىنى ھۇرۇفىيەدىن كۆرۈڭ)

نۇئمانىيە ـــ شىئە مەزھىپىگە تەۋە غۇلات پىرقىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، شەيتانۇتتاق لەقەملىك مۇھەممەد ئىبنى نۇئمان (777 ـ يىلى قازا قىلغان) ئۇنىڭ ئاساسچىسى ھېسابلىنىدۇ . مەزكۇر پىرقە تارىختا شەيتانىيە نامى بىلەنمۇ ئاتالغان . مەنبەلەرگە قارىغاندا، مۇھەممەد ئىبنى نۇئمان دەسلەپتە كۈفەدىكى تاقۇلمەھامى دېگەن يەردە سەررايلىق كەسپى بىلەن شۇغۇللانغان ۋە يالغان دىنارلارنى ئايرىشتىكى ئالاھىدە ماھارىتى بىلەن داڭ چىقارغان بولۇپ، ئۇ شىئە مەزھىپىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدىكى داڭلىق شەيخلەردىن بىرى بولغان مۇھەممەد ھۇسەين باقىرنىڭ شاگىرتلىرىدىن ئىكەن . ئۇ ئىلاھىيەتشۇناس ۋە ئەلئۇيە ئەھكاملىرىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى بولۇپ ، بۇ ساھەدە نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان . بۇلاردىن تەسىرى چوڭقۇراقلىرى « ئەر رەد ئەلا مۇئتە زىلە فى ئىمامەت ئىل مەفزۇل » ، « ئىسبات ئۇل ۋەسىيە » ، « كىتاب ئۇل مەرىفەت » ۋە « كىتاب ئۇل ئىمامەت » قاتارلىقلاردۇر . مۇھەممەد ئىبنى نۇئمان جەئفەر سادىق بىلەن زاماناداش بولۇپ ، جەئفەر سادىقنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن ئۇنىڭ نەۋرىسى ھىشام ئىبنى سالىم جەۋالەيقىنىڭ ئىمامىلىقىنى ياقىلىغان . ئۇ مۇئتە زىلە ۋە خارىجىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ئىلاھىيەتكە ئائىت

نۇرغۇن مەسىلىلەردە كەسكىن مۇنازىرىلەرنىمۇ ئېلىپ بارغان .

نۇئمانىيە تەرەپدارلىرى ئىنسانلارنىڭ ئىش ــ ھەرىكەتلىرىنىمۇ جىسمانى، دەپ قارايدۇ . نۇئماننىڭ پىكرىچە، خۇدا پەقەت ئۆزى ئىرادە ۋە تەقدىر قىلغان (ياراتقان ۋە تەقدىرىنى بەلگىلىگەن) ئەشيالارنىلا تونۇيدۇ . ئەشيالارنى تەقدىرىدىن تونۇماسلىق نادانلىق سەۋەبىدىن بولماستىن ، بەلكى ئىرادە سەۋەبىدىندۇر، يەنى تەقدىر ئىرادىگە باغلىق بولۇپ ، ئىرادە ئاللاھنىڭ فېئىلى (ھەرىكىتى) دۇر . نۇئمانىيە تەرەپدارلىرى مۇشۇ خىل قاراشنى داۋاملاشتۇرۇپ ، ياراتقۇچى نەرسىلەر يارىتىلىشتىن ئىلگىرى ئۇلار توغرۇلۇق ھېچنىمىنى بىلمەيدۇ ، چۈنكى بەندىلەرنىڭ ۋۇجۇدىمۇ بارلىققا كېلىشتىن ئىلگىرى ھېچقانداق مەنگە ئىگە ئەمەس . باشقىچە ئېيتقاندا، ئاللاھنىڭ نەرسىلەرنى يارىتىلىشتىن ئىلگىرى تونۇماسلىقى ئۇنىڭ ئالىم ئەمەسلىگىدىن ئەمەس ، بەلكى (ئۇ ئالىمدۇر ، ئەمما جاھىل ئەمەس) بۇ نەرسىنىڭ تېخى يارىتىلمىغانلىقىدىندۇر، دەپ قارايدۇ . تارىخچىلار نۇئمانىنى تۇنجى بولۇپ ئىسلام تارىخىدا مۇشەببەھىيە ئىدىيىلىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن شەخس، دەپ قارىشىدۇ . نۇئماننىڭ تەرەپدارلىرى خۇدانى ئىنسان سۈرىتىدىكى نۇر، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلار يەنە نۇرغۇن مەسىلىلەردە شىئە مەزھىپىگە ياندىشىپ ، ئەلىنىڭ ئىمامىلىقىنى قانۇنلۇق، دەپ تەكىتلىشىدۇ .

ئوتتۇرا ئەسىر تارىخچىلىرىدىن مۇھەممەد شەھرىستانى مۇھەممەد ئىبنى نۇئمانىنى ئەسەرلىرىدە ھەرقايسى مەزھەپلەرنىڭ چېكىنى ئايرىغان ۋە مەزھەپلەرنى تونۇشتۇرغان تۇنجى دىنىي تارىخچى، دەپمۇ ئاتايدۇ . نۇئمان ئاللاھنىڭ ئەسلىي توغرىسىدا ئەقلىي يول بىلەن ئىزدىنىپ كۆرۈشتىن ئۆزىنى قاچۇرغان . بۇ پىرقە ھازىر پاكىستاندا توختىغان .

نۇمەيرىيە ــ نۇسەيرىيەگە قارالسۇن .

ھارىسىيە ــ ئەبازىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ھارىس

ئىنسانى يەزىد ئەبازى ئۇنىڭ ئاساسچىسىدۇر . ئاساسىي مەسىلىلەردىكى قاراشلاردا ھاربىسىيە ئەبازىيەدىن پەرقلەنمەيدۇ . ئىرادە ئەركىنلىكىگە ئوخشاش قىسمەن مەسىلىلەردە ھاربىسىيە تەرەپدارلىرى ئەبازىيە تەلىماتلىرىغا قوشۇلمايدۇ . ھاربىسىيە تەرەپدارلىرى مۇئتەزىلەنىڭ قەدەرىيە تارمىقىدىكىلەرگە ئوخشاش ئىستىتائەت (قۇدرەت) فېئىل (ھەرىكەت) تىن ئىلگىرىلا مەۋجۇت ئىدى، دەپ قارىشىدۇ . سۇننەت ئەھلى ھاربىسىيە تەرەپدارلىرىنى بۇ خىل قاراشلىرى بىلەن قاتتىق تەنقىدلەيدۇ . بۇ تارماق تەرەپدارلىرى مۇھەككەمىيەدىن كېيىن ئاۋۋال ئابدۇللا ئىبنى ئەباز ، كېيىن ھارىس ئىبنى يەزىدنى ئىمام دەپ، ھېسابلايدۇ . بۇ تارماق ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان .

ھازىمىيە ــ ئەجاربەدەنىڭ ھازىم ئىبنى ئەلى ئاساس سالغان بىر تارمىقى . بەزى مەنبەلەردە مەزكۇر تارماق ئاساسچىسىنىڭ ئىسمى جازىم ئىبنى ئاسىم شەكلىدىمۇ ئۇچرايدۇ . بۇ تارماق تەرەپدارلىرى تەقدىر ، قۇدرەت ، ئىلاھىي ئىرادە دېگەندەك مەسىلىلەردە سۇننەت ئەھلى بىلەن ئوخشاش قاراشنى ياقلايدۇ . ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى سىيىستاندىكى ئەجاربەدە تەرەپدارلىرىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدىن بولۇپ، دوستلۇق ۋە دۇشمەنلىككە تەبىر بېرىشتە خاربجىيە تەرەپدارلىرى بىلەن قاتتىق زىددىيەتلەشكەن . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، دوستلۇق ۋە دۇشمەنلىكنىڭ ھەر ئىككىسى ئەسلى ئىلاھىي سۈپەتلەردىندۇر . ئۇلار يارانقۇچى ـ خۇدادۇر ، ئۇ باشقا نەرسە بولۇشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ، بەندىلەرنىڭ بارلىق ھەرىكەتلىرىمۇ خۇدا تەرىپىدىن ئالدىن يارىتىلغان بولىدۇ، دەپ ھېسابلايدۇ . قابىلىيەتنى ھەرىكەت بىلەن ، ئىلاھىي قۇدرەتنى ئۇنىڭ خاھىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك، دەپ قارايدۇ . ھازىمىيە تەرەپدارلىرى مەيمۇنىيەنىڭ قابىلىيەت ۋە قۇدرەتكە ئائىت قاراشلىرىنى تامامەن ئىنكار قىلىپ ، كىمىكى ئاللاھقا ئىمان كەلتۈرسە (ئۇ ئۆز ھاياتىدا كويۇرلۇق گۇناھى سادىر قىلغان بولسىمۇ) ئاللاھ ئۇنى يەنىلا ياخشى كۆرىدۇ . ئەگەر كىمىكى ئۆمرىنىڭ ئاخىرىدا كويۇرلۇق يولىغا ماڭسا (ئاساسىي

ئۆمرىنى مۇئمىن بولۇپ ئۆتكۈزگەن بولسىمۇ) ئۇ مۇسۇلماندارچىلىقتىن ئايرىلغان بولىدۇ. شۇنداق ئىكەن، ئاللاھ ئۆزىنى ياخشى كۆرگەنلەرنى ياخشى كۆرىدۇ، ئۆزىگە دۇشمەنلەكتە بولغانلارغا دۇشمەنلىك قىلىدۇ، دەپ قارايدۇ.

سۇننەت ئەھلى سازا ۋە جازاغا ئائىت مەسىلىلەردىكى مۇنازىرىلەردە ھاربىسىيە تەرەپدارلىرىنى لەت قىلىدۇ. چۈنكى، ھاربىسىيە تەرەپدارلىرى ئەلىنىڭ ماھارەت ۋە پەزىلىتىنى شەرھلەش ئارقىلىق باشقىلارنىڭمۇ ئوخشاش پەزىلەتلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىماقچى بولۇشىدۇ. تارىخچىلاردىن مۇھەممەد شەھرىستانى ھازىمىيە تەرەپدارلىرىنىڭ نۇرغۇن مەسىلىلەردە شۇئەيبىيە ئەقىدىلىرىنى ياقلايدىغانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ. زامانىمىزدىكى نۇرغۇن تەنقىداتچىلار ھازىمىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ياخشىلىق ۋە يامانلىق، ئىلاھىي تەقدىر قاتارلىق مەسىلىلەردىكى كۆز قاراشلىرى سۇننىي مەزھىپىنىڭكىگە ئوخشاپ كېتىدۇ، دەپ تەكىتلىشىدۇ. بۇ تارماق ھازىر مەۋجۇت ئەمەس.

ھاشىمىيە ــ شىئە مەزھىپىگە تەۋە پىرقىلەرنىڭ بىرى بولۇپ، ئاساسچىسى ئەبۇ ھاشىم ئابدۇللاھ ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيە (716 - يىلى قازا قىلغان) دۇر. مەزكۇر پىرقە تەرەپدارلىرى ئىبنى ھەنەفىيە قازا قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى ئەبۇھاشىمنى ئىمام، دەپ ئېتىراپ قىلىشقان. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىمامىلار ھەرقانداق ئىشتا ئالىملاردۇر، ئىمامىلارغا ئىمان كەلتۈرمەسلىك ئەمەلىيەتتە ئاللاھغىمۇ ئىمان كەلتۈرمىگەنلىك بولىدۇ. ئۇلارنىڭ پىكرىچە، ھەرقانداق زاھىر (ئاشكارا، شەكلىي كۆرۈنۈش) نىڭ باتىنى (يوشۇرۇن ماھىيىتى)، ھەر جەسەد (بەدەن، تەن) نىڭ روھى، ھەر تەنزىل (يوقىرىدىن ئەۋەتىلگەن، ۋەھىي) نىڭ تەۋىلى (شەرھىسى) ۋە بۇ دۇنيادىكى ھەرقانداق شەكىلنىڭ باشقا بىر دۇنيادىكى ماھىيىتى بولىدۇ. كائىناتتىكى بارلىق ھېكمەت ۋە سىرلار ئادەملەرنىڭ تېنىدە مۇجەسسەملەشكەن بولىدۇ. ئەلى دەل

مۇشۇنداق ئىلىمنى كەشپ قىلىپ ، كېيىن ئۇنى باشقا پەرزەنتلىرى بىلەن بىرگە مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيەگىمۇ ئۆگەتكەن . ئىبنى ھەنەفىيە ئۆز نۆۋىتىدە بۇ ئىلىمنى ئوغلى ئەبۇھاشىمغا مىراس قالدۇرغان . بۇنداق ئىلىمگە ئىگە بولغۇچىلار ھەقىقىي ئىمامىلاردۇر، دەپ قارايدۇ .

ئەبۇھاشىم قازا قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى بەش تارماققا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ . بۇلاردىن بىر تارمىقى ئەبۇھاشىم شامدىن قايتىش سەپىرىدە شەرات (پەلەستىننده) دا قازا قىلغان ، ئۇ كۆز يۇمۇشتىن ئىلگىرى ئىمامىلىقنى مۇھەممەد ئىبنى ئەلى ئىبنى ئابدۇللاھ ئىبنى ئەبباسقا ۋەسىيەت قىلغان، دەپ قارىشىدۇ . بۇ خىل قاراش ئاببباسىيلارنىڭ ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىشىدا ناھايىتى مۇھىم رول ئوينىغان . ئىككىنچى بىر تارماقتىكىلەر ئەبۇھاشىم قازا قىلغاندىن كېيىن ئىمامىلىق ئۇنىڭ جىيەنى (ئاكىسىنىڭ ئوغلى) ھۇسەين ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيەگە تەئەللۇقتۇر، دەپ قارىشىدۇ . ئۇچىنچى تارماقتىكىلەرنىڭ قارىشىچە ئەبۇھاشىم ئىمامىلىقنى قېرىندىشى ئەلى ئىبنى مۇھەممەدگە ،ئەلى ئىبنى مۇھەممەد بولسا، ئۆز نۆۋىتىدە ئوغلى ھەسەنگە ۋەسىيەت بىلەن قالدۇرغان بولۇپ، ئىمامىلىق ھەنەفىيە نەسلىدىن بولمىغانلارغا ئۆتكۈزۈلمەيدۇ . تۆتىنچى تارماقتىكىلەر ئەبۇھاشىم ئىمامىلىقنى ئابدۇللاھ ئىبنى ئەمر ئىبنى ھەربى كىندىگە ۋەسىيەت بىلەن قالدۇرغان ھەم ئەبۇھاشىمنىڭ روھىمۇ ئابدۇللاھغا كۆچۈپ كىرگەن، دەپ قارىشىدۇ . ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئابدۇللاھ دىنىي ئىلىمدىن ئانچەخەۋىرى يوق شەخس بولغاچقا ، كېيىنچە ئۇنىڭ نۇرغۇن تەرەپدارلىرى ئاستا ـ ئاستا ئۆز ئېتىقادلىرىدىن يالتىيىشقا يۈزلەنگەن . بەشىنچى تارماقتىكىلەر ئابدۇللاھ ئىبنى مۇئاۋىيە ئىبنى ئابدۇللاھ ئىبنى جەئفەر ئىبنى ئەبۇتالىبنىڭ ئىمامىلىقنى قوبۇل قىلىشقان . ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئىبنى مۇئاۋىيە تەناسۇخ نەزىرىيىسىگە قايىل كىشىلەردىن بولۇپ ، ئەيسا ئىبنى مەريەمنىڭ

روھى تېنىمگە روسۇخ ئەتكەن، دەپ جار سالغان، ئابدۇللاھ تەرەپدارلىرى قىيامەت كۈنىنى ئېتىراپ قىلىشمايدۇ. ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ساۋاب ۋە ئىقاب (جازا ، شىكەنجە) ئىنسان ۋە ھايۋانلارنىڭ تېنىدە مۇشۇ دۇنيانىڭ ئۆزىدىلا يۈز بېرىدۇ.

تارىخچىلاردىن مۇھەممەد شەھرىستانىنىڭ قارىشىچە، ئىراقتىكى **خۇررەمىيە** ۋە **مەزدەكىيە** تارمىقىمۇ مۇشۇ گۇروھدىن بۆلۈنۈپ چىققان. ئابدۇللاھ ئىبنى مۇئاۋىيە قەتلى قىلىنغاندىن كېيىن ئۇنىڭ خۇراسانداىكى تەرەپدارلىرى ئاربىدا ئىختىلاپ يۈز بېرىپ ، ئۆز ئىچىدىن بىر نەچچە تارماقلا بۆلۈنۈپ كېتىشكەن . بەزى بىر تارماقتىكىلەر ئابدۇللاھ ئىبنى مۇئاۋىيەنىڭ ئۆلۈمىنى قوبۇل قىلىشماي ، ئۇنى رىجئەت قىلغان، كېيىن يەنە قايتىپ كېلىدۇ، دەپ قاراشقان . يەنە بىر قىسىم تارماقتىكىلەر ئۇنىڭ ئۆلۈمىنى ئېتىراپ قىلىسمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ روھىي ئىسھاق ئىبنى زەيد ئىبنى ھارىس ئەنسارى (ھارىسىيە تارمىقىنىڭ ئاساسچىسى) نىڭ تېنىگە كۆچكەن، دەپ قاراشقان . ھاشىمىيە ھازىرقى ۋاقىتتا پۈتۈنلەي پائالىيەتتىن توختىغان پىرقىلەردىندۇر.

ھەببىيە ــ جەبەرىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، قىسمەن مەسىلىلەردىكى ئوخشىمىغان قاراشلىرى بىلەنلا ئۇلاردىن پەرقلىنىدۇ. مەسىلەن، ئۇلار ئەسلىدىكى مەسلەكداشلىرىغا ئوخشىمىغان ھالدا كىمىكى ئاللاھنىڭ مۇھەببەت جامىدىن بەھرە ئالغان بولسا ، ئۇنىڭدىن دىنىي ئەركان ۋە شەرىئەتتىكى پەرزلەرنى ئورۇنداش تەلەپ قىلىنمايدۇ، دەپ قارايدۇ. بۇ تارماق ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

ھەربىيە ــ كەيسانىيەنىڭ ئابدۇللاھ ئىبنى ئەمىر ئىبنى ھەربى كىندى ئاساس سالغان بىر تارمىقىدۇر. ئىبنى ھەربى دەسلەپتە **بەيانىيە** تەرەپدارلىرىدىن بىرى بولغان . ئۇ ئىلاھىي روھ پەيغەمبەرلەر ۋە ئىمامىلار ، جۈملىدىن ئەبۇھاشىم ئابدۇللاھ ئىبنى مۇھەممەد ئىبنى ھەنەفىيەنىڭ تېنىگە ھولۇل قىلغان (كۆچۈپ كىرگەن) دېگەن قاراشنى ياقلىسىمۇ، كېيىنچە ئىلاھىي روھنىڭ ئەبۇھاشىم تېنىدىن

ئۆزىنىڭ تېنىگە كىرگەنلىگىنى كۆچەپ تەرغىب قىلغان بولۇپ، ئۇ دەسلەپ بۇ خىل تەشۋىقاتلىرىغا تايىنىپ نۇرغۇن قوللىغۇچىلارغا ئىگە بولغان . ئەمما، كېيىنچە ئەگەشكۈچىلىرى ئۇنىڭ يالغانچى ۋە ئالدامچىلىقىنى ئېيىقلاشتىن ، ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈگەن ۋە مەدىنىگە بېرىپ ، ئابدۇللاھ ئىبنى مۇئاۋىيە ئىبنى ئابدۇللاھ ئىبنى جەئفەر ئىبنى ئەبۇتالىبنىڭ ئىمامىلىقىنى قوبۇل قىلغان . كېيىنچە ئۇلار يەنە ئابدۇللاھ ئىبنى مۇئاۋىيەنىڭ ئىمامىلىقىدا تۇرۇپ ، ئۇچ تارماققا بۆلۈنۈپ كەتكەن . ئۇنىڭ بىر تارمىقى ئىبنى مۇئاۋىيەنى قازا قىلدى، دەپ ئېتىراپ قىلىشسا، ئىككىنچى تارمىقى ئىبنى مۇئاۋىيەنىڭ ئۆلۈمىنى ئېتىراپ قىلىشماي ، ئۇنى تېخى تىرىك ۋە ئىسفاھان تاغلىرىدا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇۋاتىدۇ، دەپ قاراشقان . ئۇچىنچى تارماقتىكىلەرمۇ ئۇنى تېرىك دەپ قاراپ ، مەھدى، دەپ ئېلان قىلىشقان ۋە ئۇنىڭ رىجئەت قىلىپ ، ئىنسانلارنىڭ بارلىق ئىشلىرىنى رونىاق تاپقۇزۇپ ، يەر يۈزىدە ئادالەتنى تەنتەنە قىلغۇزۇدىغانلىقىغا ئۆمىد باغلىغان . ھەربىيە ۋە ئۇنىڭ تارماقلىرى بۈگۈنكى كۈندە مەۋجۇت ئەمەس .

ھەرۇرىيە ـ مۇھەككىمىيەگە قارشى .

ھەسەنىيە (1) ـــ مۇئتەزىلەنىڭ ھەسەن بەسرى ئاساس سالغان بىر تارمىقى بولۇپ ، تەرەپدارلىرى ھەسەن بەسرىنى مۇئتەزىلەنىڭ تۇنجى ۋەكىلى، دەپ قارىشىدۇ . كېيىنچە ھەسەن بەسرىنىڭ شاگىرتلىرىدىن ئىبنى ئەتا مەنزىل بەين مەنزىلەتەين[1] مەسىلىسىدە ئۆزگىچە قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ، ئايرىم بىر تارماق بولۇپ تەشكىللەنگەن.

ھەسەنىيە (2) ـــ زەيدىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرىمۇ ھەسەنىيە

---

[1] مۇئتەزىلەچىلەرنىڭ مەنزىل بەين ئەل مەنزىلەتەين (ئىككى مەنزىل ئارىلىقىدىكى مەنزىل) تەلىماتى ئىنسانلارنىڭ يامان قىلمىشلىرىنى مۇئەييەنلەشتۈرۈشنى ئاساسىي مەزمۇن قىلىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، پاسىق مۇسۇلمانلار ياكى چوڭ گۇناھلارنى سادىر قىلغۇچىلار مۇئمىنمۇ ئەمەس، كاپىرمۇ ئەمەس ، ئۇلار بۇ ئىككى مەنزىل ئوتتۇرىسىدىكى كىشىلەردۇر .

نامی بىلەن ئاتىلىدۇ . بۇ تارماق ئىمامىلارنىڭ مەرتىۋىسىگە ئائىت قاراشلاردا ئەسلىدىكى مەسلەكداشلىرى بىلەن ئىختىلاپلىشىپ ، ئۆزگىچە قاراشلارنى ياقلاشقان . ئۇلار ئىمامىلارنىڭ مەرتىۋە تەرتىپىنى تۆۋەندىكى تەرىزدە تۇزۇپ چىققان : ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىب ، ھۈسەين ئىبنى ئەلى ، زەيد ئىبنى ئەلى ئىبنى ھۈسەين ، يەئىيا ئىبنى زەيد ، ئەيسا ئىبنى زەيد ، مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللاھ ئىبنى ھەسەن ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن پەيغەمبەر ئەۋلادىدىن كىمنىكى كىشىلەرنى ئۆزىگە ئىتائەت قىلىشقا دەۋەت قىلسا ، شۇ ئىمامدۇر ، دەپ قارىغان . بۇ تارماق ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

ھەشىمىيە ــ ئىسمائىلىيە نىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئاساسەن ھەسەن سەباھغا ئەگەشكۈچىلەردىن تەشكىللەنگەن . ئۇلار سەلىب ئۈرۈشى مەزگىلىدە شام ۋە باشقا تاغلىق رايونلاردىكى قەلئەلەرنى قولغا كىرگۈزۈۋېلىپ ، بۇيەرلەرنى مۇستەھكەم ئىستېھكاملارغا ئايلاندۇرۇپ ، سۈرىيە ، مىسىر ، لىۋان ، ئىران ۋە باشقا رايونلاردا ئۆز مۇخالىپلىرىغا قاتتىق زەربە بېرىپ ، ئۇلارنى ھالاكەتكە ئۇچراتقان .

مەنبەلەردە مەزكۇر تارماقنىڭ نامى توغرىسىدا ئوخشىمىغان قاراشلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان . بەزىلەر ئۇنىڭ نامىنى ياۋروپاچە « ئەسسىسىن » (a s s ис ин) دېگەن سۆزدىن ئېلىنغان ، دېسە ، يەنە بەزىلەر ئەرەبچە « ھەششىيۇن » (مەس قىلغۇچى بىر خىل ئۆسۈملۈك) تىن ئېلىنغان ، دەپ قارايدۇ . ھەششىيۇن شۇ ۋاقىتلاردا كىشىلەرنى مەست قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنى روھلاندۇرۇش ياكى قورقۇنچىنى يوقىتىش مەقسىتىدە ئىشلىتىلگەن . بۇنداق مەست قىلغۇچى ماددىلارنى ئىستېمال قىلىش پەقەت خەتەرلىك ۋەزىپىلەرنى ئىجرا قىلغۇچىلارغىلا رۇخسەت قىلىنغان .

بەزى مەنبەلەردە ھەششىيەنى ئىسمائىلىيەنىڭ چەكتىن ئاشقان تارماقلىرىدىن بىرى ، دەپ تونۇشتۇرۇدۇ . ئەمما ، كېيىنكى دەۋرلەردىكى تەتقىقات نەتىجىلىرى ھەششىيەنىڭ پەقەت دىنىي

مۇراسىملاردىكى قىسمەن ئۆزگىچىلىكلىرى بىلەنلا ئىسمائىلىيەدىن پەرقلىنىدىغانلىقى ، ئاساسىي تەلىماتلاردا چوڭ پەرقنىڭ يوقلۇقى ۋە ئۇنىڭ بىرى ئەمەلىي پائالىيەتلەردە سوپىزم بىلەن ئوخشاپ كېتىدىغان خۇسۇسىيەتلەرگە ئىگە ئىكەنلىكى ئىسپاتلاندى . بىرى مەنبەلەردە ھەسەن سەباھ بۇ تارماقنىڭ ئاساسچىسى سۈپىتىدە تىلغا ئېلىنىدۇ . ئۇ گۈيا مىسىردىكى ۋاقتىدا نىزار ئىبنى مۇستەنسىرنى ئۆز قارىشىلىرىغا مايىل قىلىپ ، ئۇنى ئىمام، دەپ ئېلان قىلغانىكەن . ھەسەن سەباھدىن كېيىن ھەشىشىيەنىڭ يېتەكچىلىكىنى ھەسەن ئىبنى مۇھەممەد ئۈستىگە ئالغان بولۇپ، ھەتتا ئۇ ئىمامىلىق دەۋاسىدىمۇ بولغان . ئەمما، بۇنىڭدىن كېيىنكى كەلگەن قاراش يوق. مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ھەشىشىيە تەرىپدارلىرى ئاساسەن قەلئەلەرنى ماكان تۇتۇپ ، ئۆز مۇخالىپلىرى بىلەن دائىم تىركىشىپ تۇرۇشىدىكەن . ئۇلار مەلىكشاھ دەۋرىدە ناھايىتى رونىق تېپىپ ، غايەت كۈچلۈك بىر ئىجتىمائىي گۇرۇھقا ئايلانغان . بۇ دەۋردە ئىبنى ئاتەش ئۇلارنىڭ ئاساسىي يېتەكچىسى بولۇپ ، ئىسفاھاندىكى دىنىكۈھ قەلئەسى ئۇلارنىڭ مەركىزىگە ئايلاندۇرۇلغان . « دائىرەتۇل مەئارىفى ئىسلامى » نامىلىق ئەسەردە مەزكۇر تارماقنىڭ رەھبەرلىرى تۇغۇندىكى تەرتىپتە تىزىلغان ؛ ھەسەن سەباھ (1090 - 1124) ، بۇزرۇك ئۈمىد رۇدبارى (1124 - 1138) ، مۇھەممەد ئىبنى بۇزرۇك ئۈمىد (1138-1162) ، ھەسەن ئىبنى مۇھەممەد (1162 - 1166) ، نۇرىددىن مۇھەممەد (1166 - 1210) ، جەمالۇددىن ھەسەن ئىبنى مۇھەممەد (1255 - 1256) .

رىزۋان سالجۇقى زامانىسىدا ھەشىشىيە تەرەپدارلىرى ئاۋۇال شامدا ، كېيىن ھەلەبدە ئۆز تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتكەن . ئۇلارنىڭ شامدىكى يېتەكچىلىرى « شەيخۇل جىبال » نامى بىلەن ئاتالغان بولۇپ ، ئۇلاردىن ئەڭ مەشھۇرى رەشىدۇددىن ئىكەن . 1256 - يىلى ھەشىشىيە تەرەپدارلىرى موڭغۇللار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ . شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ھەر تەرەپكە چېچىلىپ ،

بىر قىسمى لۇاندىكى تاغلىق رايونلاردا پاناھلىنىدۇ . ئۇلارنىڭ بىر قىسسىم كۆچمىنى ساقلاپ قالغان ئايىرىم ئەترەتلىرىمۇ كېيىنچە تەدرىجى يوقىلىشقا يۈزلىنىدۇ . بۇ تارماق ھازىرقى ۋاقىتتا مەۋجۇت ئەمەس .

ھەشۇئىيە ــ مۇئتەزىلە ، مۇرجىئە ، جەبەرىيە ، شىئە ، خارىجىيە قاتارلىق مەزھەپ ۋە پىرقىلەردىن « قۇرئان كەرىم » ئايەتلىرىنىڭ زاھىرىي (ئاشكارا) غا قايىل، شۇنداقلا تەجەسسۇمنى ئېتىراپ قىلمىدىغان بىر تۈركۈم كىشىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى بولۇپ ، تارىختا ھەشەۋىيە نامى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . ھەشەۋىيەنىڭ تەلىماتلىرى توغرىسىدا دىنىي تارىخچىلار ئوخشىمىغان قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويغان . ئۇلاردىن بەزىلىرى ھەشەۋىيەچىلەرنى ئىسلامدىكى يولدىن ئازغانلار، دەپ ئاتايدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، ھەشەۋىيە تەرەپدارلىرى زاھىرى مەنىلەرنى يارىتقۇچىنىڭ ئەسلى مۇددىئاسى، دەپ قارىشىدۇ . يەنە بىر قىسىم تارىخچىلار ھەشەۋىيە سۆزىنى پەيغەمبەرنىڭ سۆز، ھەركەتلىرىگە مەسئۇلىيەتسىزلىك بىلەن باھا بېرىدىغان ۋە ئۇنى ئۆز ئىختىيارلىرى بىلەن خالىغانچە شەرھىلەيدىغان بىر قىسىم كىشىلەرنى كەمسىتىش مەنىسىدە ئىشلەتكەن . كېيىنچە بىر قىسىم شىئەلەر بىلەن ئەسھابى ھەدىس (ھەدىس ئەھلى) نى ھەشۇىيە نامى بىلەن ئاتاش ئادەتكە ئايلانغان . چۈنكى، بۇ خىلدىكى كىشىلەر ئۆز تەشەببۇسلىرىنى دائىم ھەدىسلەر بىلەن ئىسپاتلاشقا تىرىشقان، شۇنداقلا ئۇلار ئەڭ دەسلەپكى ھەشۇىيەچىلەر سۈپىتىدە مۇشەببەھىيە (ئاللاھنى ئادەمگە ئوخشىتىش) تەلىماتلىرىغمۇ قايىل بولۇشقان . تارىخچىلاردىن نەۋبەختى مۇرجىيە ۋەكىللىرىدىن سۇفىيان سەۋرى (778 ـ يىلى قازا قىلغان) ، شەرىك ئىبنى ئابدۇللاھ (794 ـ يىلى قازا قىلغان) ، مالىك ئىبنى ئەنەس (795 ـ يىلى قازا قىلغان) قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تەپسىلىي تەتقىق قىلىپ ، ئۇلارنى ھەشۇىيە تەرەپدارلىرى، دەپ خۇلاسە چىقىرىدۇ . مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرىدىن ناشىئىي ئەكىبەر ھەشۇىيە تەرەپدارلىرىنىڭ

ئىمامىلىققا دائىر نەزىرىيىۋي ئاساسلىرىنى تەتقىق قىلىپ ، ئۇلارنى بەزى پەرقلەرگە ئاساسەن تۆت ئىقىم (كۇفى ، بەسرى ۋە ۋاسىتى ، جەۋزىيە ۋە ۋالىدىيە) گە بۆلىدۇ . ئۇ شىئە مەزھىپىگە مايىل بولغان ۋە ئەلىنى خەلىپىلىكتە (ئىمامىلىقتا) ئۇسماندىن ئۈستۈن كۆرىدىغان مۇھەددىسلەرنى كۇفى تارمىقىغا تەئەللۇق ، دەپ قارايدۇ . بۇ تارماققا ۋەكىل سۈپىتىدە ۋاقىدىئ ئىبنى جەررا ھ (812 - يىلى قازا قىلغان) ، فەزل ئىبنى دوكان (834 - يىلى قازا قىلغان) قاتارلىقلارنى تىلغا ئالىدۇ . ئۇلار مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ساھابىلىرىدىن كىملا خەلىپە (ئىمام) بولسا بولىۋېرىدۇ، دەپ قارايدىكەن . ئەمما، كىمنىڭ ھەقىقىي سالاھىيەتكە ئىگە ئىكەنلىكى توغرۇلۇق ھېچقانداق پوزىتسىيە بىلدۈرۈشمىگەنىكەن .

بەسرى ۋە ۋاسىتى تارمىقىدىكى ھەشۋىيەچىلەر ئىمامىلىقتا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ساھابىلىرىدىن ئەلىگە قارىغاندا ئوسمان ئۈستۈنۈرەك ئورۇندا تۇرىدۇ، دەپ قارايدىكەن . جەۋزىيە تارمىقىدىكىلەر ئىسمائىل جەۋزى (815 - يىلى قازا قىلغان) نىڭ ئەگەشكۈچىلىرى بولۇپ ، ئۇلار ئىمامىلىقتا (خەلىپىلىك) نىزا - جاڭجاللارنىڭ يۈز بېرىشى ئەلىنىڭ كاساپىتىدىن بولغان، دەپ قاراپ، ئەلىنىڭ خەلىپىلىكىنى (ئىمامىلىقىنى) رەت قىلىدىكەن . ۋالىدىيە تارمىقىدىكىلەر ئىمامىلىقتا ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى يېتەكچىلىرىنىڭ ھەممىسى خەلىپىلىككە (ئىمامىلىققا) ئېرىشىش يولىدا كۆرەش قىلىشلىرى جائىز ، كىمكى بۇ كۆرەشتە يېڭىپ چىقسا شۇ ئىمامدۇر، دەپ قارايدىكەن .

تەتقىقاتچىلار ھەشۋىيەنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى خاس ئالاھىدىلىكلىرىنى تەتقىق قىلىپ ، ئۇلارنىڭ دەسلەپكى دەۋرلەردە سۈننەت ئەھلىنىڭ نۇرغۇن قاراشلىرىنى ياقلىغانلىقىنى ، كېيىنچە قەدىمكى يونان ۋە ئىران خەلقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋي پەلسەپىۋي قاراشلىرىدىن نۇرغۇن ئامىللارنى قوبۇل قىلغانلىقلىرىنى كۆرسىتىپ ئۆتىدۇ . ئۇلار دەسلەپكى دەۋرلەردە ئىسلامنىڭ ھاكىمىيەت بېشىدىكى

رەسمى ئۆلىمالىرى تەرىپىدىن قاتتىق ئەيىبلەشكە ئۇچرىغان بولسىمۇ، كېيىنچە ئۇلار ئىسلامنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تەشەببۇسلىرىنى ئۆز ئەقىدىسىدە كۆپرەك گەۋدىلەندۈرۈش يولىدا بىلەن نۇرغۇن ئۆلىمالارنىڭ نەزىرىنى جەلپ قىلىشقان، مۇئتەزىلە ۋە باشقا پەلسەپىۋىي ئېقىملارنىڭ « قۇرئان كەرىم » دېگەن « روھ » سۆزىنى يېڭى مەنىدە تەپسىرلىشى بىلەن ئۆلارنىڭ تەلىماتىدىمۇ ئۆزگىرىشلەر بولغان . نەتىجىدە ھېچكىمنىڭ ئىرادىسىگە باغلىق بولمىغان بىر روھىي دۇنيانىڭ مەۋجۇدلۇقى نۇرغۇن ئېقىملار قاتاردا ھەشۋىيە تەرەپدارلىرى تەرىپىدىنمۇ ئېتىراپ قىلىنغان .

ئوتتۇرا ئەسىر دىنىي تەتقىقاتچىلىرىدىن سەلاھۇددىن سەفەدى (1296 - 1362) سۇننىي مەزھىپىنىڭ تۆت چوڭ پىرقىسى ئۈستىدە توختىلىپ ، ھەنبەلىيەنى ھەشۋىيە تەرەپدارلىرى قاتارىغا كىرگۈزىدۇ . ئۇنىڭ قارىشىچە، ھەنبەلىيە تەرەپدارلىرى باشقا پىرقىلەرگە قارىغاندا « قۇرئان كەرىم» نىڭ زاھىرى تەرەپلىرىگە كۆپرەك ئەھمىيەت بېرىدىكەن . كېيىنكى دەۋرلەردە « ھەشۋىيە » سۆزى سۇننەت ئەھلى تەرىپىدىن باشقا مەزھەپ ۋە پىرقىلەر (ئاساسەن مۇئتەزىلە ، مۇرجىيە، خارىجىيە ، جەبەرىيە ۋە باشقىلار) نى كەمسىتىدىغان مەنىدە ئىشلىتىلگەن . شىئە ۋە ئىسمائىلىيە تۇنجى بولۇپ « قۇرئان كەرىم » نىڭ يوشۇرۇن مەنىگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ۋە ئۇنى تەپسىرلەشنى ئوتتۇرىغا قويغان مەزھەپ ۋە ئېقىم بولۇپ ، ئۇلار « قۇرئان كەرىم » نىڭ زاھىرى تەرىپىگە ئەھمىيەت بېرىدىغان ھەشۋىيە تەرەپدارلىرى ئۇچۇن ئەشەددىي دۇشمەن ھېسابلانغان . ھەشۋىيە ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان .

ھەقائىقىيە ــ كەررامىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، تەرەپدارلىرى پەقەت قىسمەن مەسىلىلەردىكى ئۆزگىچىلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا كەررامىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاش قاراشتىدۇر . (ئىسھاقىيە ۋە تەرائىقىيەگە قارالسۇن) .

ھەللاجىيە ــ ھولۇلىيەنىڭ مەنسۇر ھەللاج (857 - 922) ئاساس

سالغان بىر تارمىقى . مەنسۇر ھەللاج ئىرانىنىڭ شىراز شەھرىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن بولۇپ ، ياش ۋاقتىدىلا زۇھىد (پارسالىق ، پەرھىزكارلىق) ۋە تەئەببۇد (بەندىلىك ، ئىبادەتنى ئىختىيار قىلىش) گە قىزىقىپ ، ئاۋۋال سەھلى تۇستەرىگە مۇرىت بولىدۇ . كېيىن بەسرەگە بېرىپ ، ئومەر مەككى ۋە جۇنەيد نەھاۋەندىدىن ئىرپان ئىلىملىرىنى ئۆگىنىدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ئىران ، ئوتتۇرا ئاسىيا ، ھىندىستان قاتارلىق جايلاردا سایاھەت قىلىپ ، ئوخشىمىغان مەزھەپ ، پىرقە ، تارماق ۋە ئېقىملار بىلەن تەپسىلىي تونۇشۇپ چىقىدۇ . ئاخىردا ئۇ ئۆزىنىڭ ھولۇلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ قاراشلىرى ئاساسىغا قۇرۇلغان ، ماھىيەتتە بولسا ۋەھدەتى ۋۇجۇد غايىلىرىنى ئەكس ئەتتۇرىدىغان ئىرپانغا ئائىت تەلىماتلىرىنى « ئەنەلھەق » (كېيىنچە بۇ ھەللاجىيە دەپ ئاتالغان) نامى بىلەن ئوتتۇرىغا قويىدۇ . بۇ تەلىمات ئۇنىڭ قەتلى قىلىنىشىغا سەۋەب بولىدۇ .

ھەللاجىيە تەلىماتلىرى مەنسۇر ھەللاج ھايات ۋاقتىدىلا ئىران ۋە ئىراقتىكى نۇرغۇن رايونلارغا تارقىلىپ ، كۆپلىگەن كىشىلەر تەرىپىدىن قوبۇل قىلىنغان . بۇ تەلىمات تەرەپدارلىرى نۇرغۇنلىغان دىنىي ۋە ئىجتىمائىي مەسىلىلەردە ئۆزگىچە قاراشلارغا ئىگە . مەسىلەن، ئۇلار دىنىي پەرزلەر ۋە مۇراسىملارنى يېڭىلاشنى،لاھۇت (ئىلاھىيلىق) نىڭ ناسۇت (جىسمانىي ئالەم ياكى ئىنسان) غا ھولۇل (كۆچۈپ كىرىش ، بىرلىشىش) قىلىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان . تەسەۋۋۇپتا شەۋق ۋە زەۋق ھەم ئەخلاقىي جەھەتتىن تەربىيلىنىش، قەلبنى پاكلاشتۇرۇش ئارقىلىق ئالىي ھەقىقەتكە يەتكىلى ۋە ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ كەتكىلى بولىدىغانلىقىغا ئىشەنگەن . مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئوتتۇرا ئەسىردىكى مۇتەكەللىملەر ، سوپىلار ۋە فەقىھلەر مەنسۇر ھەللاج ۋە ئۇ ۋەكىللىك قىلغان دىنىي تارماق ھەققىدە ئوخشىمىغان قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . مۇتەكەللىملەر ھەللاجنى ئابباسىيلار ۋە خەلىپىلىكىنىڭ باشقا مۇتنەۋرلىرىگە شىئە مەزھىپىنى ، ئاۋامغا

بولسا، سوپىيە ئەقىدىلىرىنى تەلقىن ئېتەتتى، دەپ قارايدۇ. شۇ ئارقىلىق ھەللاجنى ئىككىي يۈزلىمچى، دەپ كۆرسىتىدۇ. ھەمدە ئۇنىڭ ئىرپانغا ئائىت قاراشلىرىدا ھولۇلىيە تەرغىب قىلىنغان، دەپ قاراپ ھەللاجنى پۈتۈن تەرەپدارلىرى بىلەن قوشۇپ كۆيۈرلۈقتا ئەيىبلەيدۇ.

مەنسۇر ھەللاج ئۆز تەرغىباتلىرىدا كىشىلەر ئاللاھقا تائەت قىلىشتا پەقەت ئۆز نەپسىنى يېغىپ، شەھۋەت ۋە لەززەتتىن ئۆزىنى تارتالىسا، ئۆزىدە ئىلاھىي سۈپەتلەرنى پەيدا قىلالايدۇ، نەتىجىدە ئەيسا ئىبنى مەريەمگە ھولۇل قىلغان ئىلاھىي روھ بۇنداق ئادەملەرگىمۇ ھولۇل قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ نېمىنى خالىسا شۇ ئەملگە ئاشىدۇ، دېگەن قاراشلارنى كۆچەپ تەشۋىق قىلىدۇ. شۇڭا، بەسرەدىكى مۇتەكەللىملەرنىڭ بىر قىسمى ئۇنىڭ بۇ قاراشلىرىنى ئېتىراپ قىلمايدۇ. سوپىيەنىڭ بىر قىسىم ۋەكىللىرى (ئوسمان مەككى، ئەبۇيەئقۇب ئەقتە قاتارلىقلار) ھەللاج ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىنى كۆيۈرلۈققا چىقىرىدۇ. غەززالىمۇ ھەللاجنىڭ ئەقىدىلىرىنى رەت ئېتىدۇ. ئەمما، سوپىيەنىڭ كۆپلىگەن تەرەپدارلىرى ھەللاجنىڭ ئىدىيىلىرىنى قوبۇل قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنى كېيىنكى دەۋرلەردە يېڭى مەزمۇنلار بىلەن تولۇقلاپ، مەنسۇر ھەللاجنى كارامەت ئىگىسى ھەمدە ئۇنى ئۆز كارامەتلىرىنى نامەھرەملەرگە كۆرسىتىپ خاتالاشتى ۋە شۇ سەۋەبتىن قەتلى قىلىندى، دەپ قارىشىدۇ. ھەللاجنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدىن بىر قىسمى ئۇنىڭ قەتلى قىلىنغانلىقىنى ئېتىراپ قىلماي، ئۆلتۈرۈلگىنى ھەللاج بولماستىن، ئۇنىڭغا ئوخشاپ كېتىدىغان باشقا بىرى ئىدى، دەپ قارىشىدۇ. بۇ تارماق ھازىرقى ۋاقىتتا مەۋجۇت ئەمەس.

ھەمزىيە ــ ئەجارىدەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ، ھەمزە ئىبنى ئەدرەك سىجىستانى ئۇنىڭ ئاساسچىسى ھېسابلىنىدۇ. ئۇ ھارۇن نۇررەشىد زامانىسىدا ياشىغان بولۇپ، دەسلەپتە ھازىمىيە

تەرەپدارلىرىدىن بولغان . كېيىن ئىراده ئەركىنلىكى ۋە قۇدرەتكە ئائىت مەسىلىلەردە ئۆز مەسلەكداشلىرى بىلەن ئىختىلاپلىشىپ ، قەدىرىيە تەلىماتىنى قوبۇل قىلغان .

8 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن تارتىپ تاكى مەئمۇن خەلىپىلىك قىلغان دەۋرگە قەدەر ھەمزىيە تەرەپدارلىرىنىڭ پائالىيەتلىرى خەلىپىلىك تەۋەسىدە ئەۋجىگە چىقىدۇ . ئۇلار ئۆز مۇخالىپلىرىنى شېرىك (خۇدانى يېگانە، دەپ بىلمەسلىك) لىكتە ئەيىبلەپ ، بارلىق مال - مۇلۈكلىرىنى ھارام، دەپ ئېلان قىلىدۇ ھەمدە قارشى تەرەپ بىلەن بولغان ئۇرۇشتا قولغا چۈشكەن ئەسىرلەرنىڭ بىرىنىمۇ قويماي ئۆلتۈرۈۋېتىدۇ . مۇخالىپلىرىنىڭ پەرزەنتلىرىنىمۇ مۇشرىك، دەپ قاراپ ، ئۇلارنى دوزاخقا مەڭگۈلۈك مەھكۇم قىلىنغانلار، دەپ ھېسابلىشىدۇ .

مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، ھەمزە ئىبنى ئەدرەك ئۆز تەلىماتلىرىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى تېخىمۇ كېڭەيتىش ۋە سىياسىي ھاكىمىيەتكە ئېرىشىش مەقسىتىدە ئۆز مۇخالىپلىرى بىلەن توختاۋسىز ئۇرۇش قىلىپ، ئۆز ئېتىقادىغا بولغان ساداقەتمەنلىكىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن ھېچقانداق ئۆلۈمنى خەتەرلىرىگە پىسەنت قىلماي ، كىمنىكى ئۇلارنى قوللىمىسا ئۇلارنى دەرھال ئۆلتۈرگەن . ئۇلار بىرنەچچە شەھەرنى ئىگىلىۋېلىپ ، ئۆز تەرەپدارلىرىنى قازى ۋە ھاكىملىققا تەينىلىگەن . ئۇلارنىڭ دەسلەپكى ئۇرۇشى بەيھەسىيە تەرەپدارلىرىغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان بولۇپ، كېيىن ھازىمىيە تەرەپدارلىرىغا قارشى ئۇرۇش قوزغاپ ، ھىراتنى ئىشغال قىلىشقا ئاتلىنىدۇ . ھىراتتىكى ئاھالىلەر ۋالى ئەمىر ئىبنى يەزدانىڭ باشچىلىقىدا شەھەر دەرۋازىسىنى مەھكەم تاقاپ ، بىر ئاي ئۇلارغا قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ مەغلۇبىيەتكە ئۇچرايدۇ . ئۇنىڭدىن كېيىن ھەمزە ئىبنى ئەدرەك خۇراسان ۋالىسى بىلەن تىركىشىشكە باشلايدۇ . ئەمما، ئۇ خۇراسان ۋالىسى بىلەن بولغان ئۇرۇشتا قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ ، سىيىستانغا قېچىپ كېتىدۇ . ئۇ يەردىن

نىشاپورغا كېلىپ، سەئلەبىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ئۇرۇش باشلايدۇ. ئۇنىڭ بۇ خىل جېدەلخورلۇقى تاكى مەئمۇن خەلىپىلىككە ئولتۇرغان ۋاقىتتىچە داۋاملىشىدۇ. مەئمۇن يېگىرمە مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتىپ ھەمزىيە تەرەپدارلىرىنى مەغلۇپ قىلىدۇ. ئامان قالغان بىر قىسمى كىرمانغا قېچىپ بېرىپ، يەنە ئۇرۇش مەيدانلىرىغا ئاتلانغان بولسىمۇ، ئىلگىرىكىدەك نۇسرەت قازىنىش ئۇلارغا قايتا نىسىپ بولمايدۇ. ھەمزە ئىبنى ئەدرەكنىڭ ئۆزى يارىلىنىپ، ئۇزۇنغا بارماي قازا قىلىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ھەمزىيە تەرەپدارلىرى بىر مەزگىل يەنە ئۆزلىرىنىڭ مەۋجۇتلىقىنى ساقلىغان بولسىمۇ، لېكىن روناق تاپالمايۋ، تەدرىجى تارىخ سەھنىسىدىن چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ تارماق ھازىرقى ۋاقىتتا مەۋجۇت ئەمەس.

ھەنبەلىيە ــ سۈننىي مەزھىپىنىڭ ئەھمەد ئىبنى ھەنبەل (855 - يىلى قازا قىلغان) ئاساس سالغان فىقھە مەزھىپىدۇر. ھەنبەل مەئمۇن، مۇئتەسىم، ھارۇن نۇررەشىد ۋە ۋاسىق قاتارلىقلار خەلىپىلىك قىلغان دەۋردە باغدادتا ياشىغان. ئۇ دائىم مۇھەممەد ئىبنى ئىدرىس شافېئىينىڭ فىقھ ئىلمىگە ئائىت مۇنازىرىلىرىگە قاتنىشىپ تۇرغان. مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئىمامى ھەمبەل دەسلەپتە ھەدىس ئەھلى تەرەپدارلىرىدىن بولۇپ، بۇ تارماقتىكىلەرنىڭ مۇناسىۋىتىنى قويۇقلاشتۇرۇش مەقسىتىدە شام ۋە يەمەنگە بارغان. ئۇ «ئەل مەسنەدۇ ئىمام ئەل ئەھمەد» ناملىق كىتاب يازغان بولسىمۇ، لېكىن فىقھ ياكى ئىلاھىيەت ساھەسىدە بىرەر ئايرىم تارماق ياكى ئېقىم تەشكىللەش خىيالىدا بولمىغان. ئىمامى ھەمبەل گەرچە ئىمامى شافېئىينىڭ شاگىرتى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئاساسىي كۆزقارىشى ئۇستازىدىن پەرقلىق بولغان.

ئىمامى ھەنبەل قازا قىلغاندىن كېيىن شاگىرتلىرى ئۇنىڭ ئەقىدىلىرىنى قايتا رەتلەپ، ھەنبەلىيە تەلىماتىنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈدۇ. بۇ تەلىمات دەسلەپتە بىر دىنىي ـ سىياسىي ھەرىكەت شەكلىدە بارلىققا كېلىدۇ. كېيىن ئۇ فىقھ ئىلمىدىكى بىر ئايرىم

تارماق بولۇپ تونۇلۇدۇ . ھەنبەلىيە تەلىماتىدا دىن يولىدىكى ھەرقانداق بىدئەتچىلىك ئىنكار قىلىنىپ ، ئۇلارنى مۇئمىنلەرنىڭ يولىدىن ئېزىشى ۋە مۇسۇلمانلارنىڭ خارلىقتا قېلىشىغا سەۋەب بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ . ئىمامى ھەنبەل « قۇرئان كەرىم » ئايەتلىرىنى باشقا نۇقتىلاردىن تەپسىرلەشنى ياقتۇرمايدۇ . شۇڭا، ئۇنىڭ شاگىرتلىرى دىنىي ، شەرئىي ۋە قانۇنىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا پەقەت « قۇرئان كەرىم » ۋە ھەدىسلەرنىلا ئاساس قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ .

ھەنبەلىيە مەزھىپى شەرىئەت ئەھكاملىرىنى تۇرغۇزۇشتا « قۇرئان كەرىم » دىن ئېنىق ئاساس تېپىش لازىم، شۇنداق بولغاندا ئۇ پۈت تىرەپ تۇرالايدۇ، ھەدىسمۇ شەرىئەتنىڭ مۇھىم ئاساسى، دەپ تەشەببۇس قىلىدۇ، شۇنىڭ بىلەن بىرگە بۇ مەزھەپتىكىلەر ھەرقانداق ئىسلاھاتقا قارشى تۇرىدۇ . بۇ مەزھەپ كېيىنچە ئىجمائ ۋە قىياسىتىنمۇ پايدىلانغان بولۇپ ، ئۇلار ئىجمائدىن پايدىلىنىشتا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ زور كۆپچىلىك ساھابىلىرىنىڭ پىكىرلىرىنى ياقلاپ ، شەرىئەتتىكى بارلىق بەلگىلىمىلەرگە سۆزسىز بويسۇنۇشنى ۋە دىنىي پەرزلەرنى سۆزسىز بەجا كەلتۇرۇشنى قاتتىق تەكىتلەپ ،ئىسلام دىنىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلدىكى ساددا ئىدىيىسىدە چىڭ تۇرىدۇ، شۇڭا، كىشىلەر تەرىپىدىن « مۇتە - ئەسسىپلەر » دەپ ئاتالغان .

مەئمۇن دەۋرىدە دۆلەت دىنىي دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلگەن مۇئتەزىلە تەلىماتلىرىنىڭ زاۋاللىققا يۈزلىنىشى ھەنبەلىيە تەلىماتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ئۈچۈن كەڭ يول ئاچقان . ھەنبەلىيە مەزھىپىدىكىلەر مۇئتەزىلە قەدەرىيە چىلىرىنىڭ « قۇرئان كەرىم » كېيىن يارىتىلغان، دەپ قارايدىغان قاراشلىرىنى رەت قىلىپ ، ئاللاھنىڭ كالامى ئەبەدىلىكتە ئۇنىڭ ئەسلى زاتىغا خاس بولغان ئاۋاز ۋە ھەرپتىن ئىبارەت، « قۇرئان كەرىم » نىڭ ئۆزىلا ئەزەلىي بولماستىن ، ھەتتا ئۇنىڭ كىتاب بەت شەكلىمۇ ئەزەلىيدۇر، دەپ قارايدۇ .

خەلىپىلىك مەسلىسىدە ھەنبەلىيە مەزھىپىدىكىلەر شىئەلەرنىڭ قاراشلىرىنى رەت قىلىپ ، خەلىپىلەرگە تاكى مەملىكەتتە ئادالەت ئورنۇتۇلغۇچە ئىتائەت قىلىش كېرەك، دەپ قارايدۇ . ئۇلار خەلىپىنى خۇدانىڭ زېمىندىكى ۋەكىلى، دەپ ھېسابلاپ ، ئۇنىڭغا خەلىپە گۇناھ (زولۇم سالسا ، ئېتىقادقا شەك كەلتۈرسە) سادىر قىلسا ، قىيامەت كۈنى قاتتىق جازا تارتىلىدۇ، دەپ قارايدۇ .

ھەنبەلىيە 9 - 14 - ئەسىرلەرگىچە ئىسلام ئەللىرى، جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادا خېلى كۆپ تەسىرگە ئىگە بولۇپ ، جەمئىيەت ھاياتىدا مۇھىم رول ئويناغان ھەمدە ھەنبەلىيە تەلىماتلىرى بەزى مەدرىسلەردە مەخسۇس ئوقۇتۇلغان . ئىران ، سۇرىيە ، پەلەستىن ، ئىراق، خۇراسان قاتارلىق جايلاردا نۇرغۇن قوللىغۇچىلارغا ئىگە بولغانىدى . 14 - ئەسىردە مەزكۇر پىرقە ۋەكىللىرىدىن ئىبنى تەيمىيە (1328 - يىلى قازا قىلغان) دىنغا ھەرقانداق يېڭى نەرسە قوشۇش بىدئەتچىلىكتۇر، دەپ ئېلان قىلىدۇ .

ئوسمان تۈركلىرى ھاكىمىيەت بېشىغا چىقىشى بىلەن ھەنبەلىيە مەزھىپىنىڭ تەسىر دائىرىسى تۆۋەنلەشكە باشلايدۇ . 17 - ئەسىردە ئىبنى تەيمىيەنىڭ تەلىماتلىرى ئاساسىدا ۋەھابىيە تەلىماتلىرى يارىتىلىدۇ . ھەنبەلىيە ھازىرقى ۋاقىتتا ھىجاز ۋە نەجەفتىكى بىر قىسىم ئاھالىلار ئارىسىدا ساقلانماقتا.

ھەنەفىيە ـــ سۈننىي مەزھىپىنىڭ غوللۇق فىقھە مەزھەپلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ھەنەفىيە نامى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ . مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، مەزكۇر مەزھەبنىڭ ئاساسچىسى ئەبۇ ھەنىفە نومان ئىبنى سابىت ئىبنى مەرزبان كۇفى (699 - 767) نىڭ ئەۋلادلىرى ئەسلى ئىرانلىق بولۇپ، بوۋىسى ئەرەپ غازاتچىلىرى تەرىپىدىن ئۇرۇش ئولجىلىرى قاتارىدا ئىراندىن ئىراقنىڭ كۇفە شەھرىگە ئېلىپ كېلىنگەن قۇللاردىن ئىكەن . ئەبۇ ھەنىفە كۇفەدە تۇغۇلۇپ ، ياش ۋاقتىدا ئىمام جەئفەر سادىقتىن تەلىم ئالغان. جىسمانىي ۋە ئەقلىي

جەھەتتىن كامالەتكە يەتكەندىن كېيىن كۈفەدىكى بىر مەدرىسەدە مۇدەرىس بولۇپ ئىشلىگەن . بەزى مەنبەلەردە ئىمامى ھەنەفە ئۆز تەلىماتلىرىنى شاگىرتلىرىغا ئاغزاكى تارقىتىش ئۇسۇلىنى قوللانغان، دەپ خاتىرىلەنسىمۇ، كېيىنكى بەزى تارىخىي مەنبەلەردە ئۇنىڭ « ئەل فىقھۇل ئەكبەر » دەك نۇرغۇن ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى ئىكەنلىكى قەيت قىلىنغان . يەنە بەزى مەنبەلەردە ئىمامى ئەبۇ ھەنىفەنىڭ دىنىي ۋە فىقھ ئىلمى توغرىسىدىكى تەلىماتلىرىنى ئۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن ئەبۇيۇسۇف يەئقۇب ئىبنى مۇھەممەد قازى ، مۇھەممەد ئىبنى ھەسەن شەيبانى ، زۇفەر ئىبنى ھۇزەيل ئەبۇمۇتىئ بەلخى ۋە نەۋرىسى ئىسمائىل ئىبنى ھۇماد قاتارلىقلار توپلاپ ، كىتاب شەكلىگە كىرگۈزگەن، دەپ خاتىرىلەنگەن .

ھەنەفىيە مەزھىپى پەرەز ۋە قىياسىنىڭ دىنىي ۋە شەرئىي مەسىلىلەرنىڭ قېيىن مەنىلىرىنى چۈشىنىش ۋە ھەل قىلىشتىكى رولىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ ، ئۇنى ئىزچىل تۇرده ئەقلىي پائالىيەتتىكى ئەڭ ياخشى ئۇسۇل، دەپ تەكىتلەيدۇ . شۇڭا، بۇ مەزھەپتىكىلەر تارىختا ئەسھابى رەئي (قىياس ئىگىلىرى، پىكىر تەرەپدارلىرى) دەپ نام ئالىدۇ . ھەنەفىيە مەزھىپى كۆپلىگەن باشقا پىرقىلەرنىڭ مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى ئوتتۇرىغا قويغان « كەلام ئىلمى » گە قارشى كۈرىشى كەسكىنلەشكەن بىر ۋە زىيەتتە ئوتتۇرىغا چىقىپ ، ئۆز تەرغىباتىدا باشقا مەزھەپ ۋە پىرقىلارگە قارىتا ئىستېھسان (ماختاش ، تەرىپلەش) ئۇسۇلىنى قوللىنىپ ، كۆچلۈك زىددىيەتلەردىن ئۆزىنى چەتكە ئالىدۇ . مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا ھەممىنى بىر تاياقتا ھەيدىمەي ، كونكرېت مەسىلىنى كونكرېت ھەل قىلىشنى تەشەببۇس قىلىدۇ . مەسىلەن ، كىيىمگە نىجاسەت تېگىپ كەتسە ، پاكىزە سۇ بىلەن يۇسىمۇ، باشقا پاكىزە سۇيۇقلۇق بىلەن يۇسىمۇ، بولىدۇ ؛ قاراڭغۇدا قىبلە تەرەپنى پەرق ئېتەلمەي ، نامازنى باشقا تەرەپكە قاراپ ئوقۇپ قالسىمۇ بولىۋېرىدۇ ، دەپ قارايدۇ .ئۇنىڭدىن سىرت ، ھەنەفىيە مەزھىپى تەشەببۇسلىرىدا يەرلىك ئاھالىلارنىڭ

ئىسلامىيەتكىچە بولغان ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە قائىدە - يوسۇنلىرىغا ھۆرمەت قىلىش ، يەھۇدىلەر ، خرىستىئانلار ۋە باشقا دىنىدىكى خەلىقلەرگە بىتەرەپ مەيدانىدا تۇرۇپ مۇئامىلە قىلىش ئىدىيىلىرى گەۋدىلەندۈرۈلگەن بولۇپ، بۇ مەزھەپ ئەينى ۋاقىتتىكى ئابباسىيلار خەلىپىلىكى ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىشىگە ھەم كەڭ مۇسۇلمانلارنىڭ ھمايىسىگە ئېرىشىدۇ . نەتىجىدە قىسقا ۋاقىتتا ئەرەب ۋە غەيرىي ئەرەب ئاھالىلار ئىچىدە تىز سۈرئەتتە تارقىلىشقا باشلايدۇ .

ھەنەفىيە مەزھىپى تەلىماتىدا ئىمانىنىڭ دەرىجىدىن تاشقىرى ئارتىپ ياكى كېمىيىپ كېتىشى ياقلانمايدۇ ، خۇدانىڭ قۇدرىتىگە شەك كەلتۈرۈش چەكلىنىدۇ . « قۇرئان كەرىم » قانۇن - قائىدىلەرنىڭ بىردىنبىر مەنبەسى، دەپ قارىلىدۇ . سۈننەت مۇستەقىل مەنبە دەپ قارىلىپ ، بارلىق ھەدىسلەر ناھايىتى ئىنچىكىلىك بىلەن تەكشۈرۈلىدۇ . ھەدىسلەرنىڭ ھەقىقەتەن تارقاتقۇچى ئىشەنچلىك زاتلار تەرىپىدىن تارقىتىلغانلىقى ئېنىق ئايدىڭلاشقاندىن كېيىن ئاندىن ئېتىراپ قىلىنىدۇ . ئېنىق چارە — تەدبىر بەلگىلەنمىگەن بەزى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا ئىجمائ ئۇسۇلى قوللىنىلىدۇ . ھەر قانداق ئىشەنچلىك دەپ قارالغان ماتېرىياللارمۇ قىياس ئۇسۇلىدا تەكشۈرۈپ كۆرۈلۈپ ، ئۇنىڭدىن مەنتىقىلىق خۇلاسە چىقىرىلغاندىن كېيىن ئاندىن بېكىتىلىدۇ . ئەگەر خۇلاسىلەرنىڭ نەتىجىسى پايدىسىز ياكى مەنىسىز بولۇپ چىقسا، ئۇنى ئىستېھسان (تەرىپلەش ، ماختاش) ئۇسۇلىدا ھەل قىلىنىدۇ .

ئابباسىيلار خەلىپىلىكى دەۋرىدە ھەنەفىيە مەزھىپىنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭ بولۇپ، پەيدىنپەي ئىراق، سۈرىيە ۋە تۈركىيە قاتارلىق كۆپلىگەن ئەللەرگە تارقىلىدۇ . ئوسمان تۈركلىرىنىڭ مۇتلەق كۆپ سانلىكى قازىخانىلىرى ھەنەفىيە پىرقىسى تەلىماتى ئاساسىدا تۈزۈلگەن مۇناسىۋەتلىك دەستۇرلاردىن پايدىلىنىپ دەۋا ئىشلىرىنى بېجىرىدۇ . ئەبۇ ھەنىفە ۋاپاتىدىن كېيىن ، ئەبۇيۇسۇف يەئقۇب

(795 - يىلى ژاپات بولغان) « كىتابۇل خىراج » ناملىق ئەسىرىدە ، مۇھەممەد شەيبانى (804 - يىلى ژاپات بولغان) « جامېئۇس سەغىر» ناملىق ئەسىرىدە ، خۇراسانى « جامېئۇر رومۇز» ناملىق ئەسىرىدە ، قۇدۇرى « ئەلمۇختەسەر » ناملىق ئەسىرىدە ھەنەفىيە تەلىماتلىرىنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇرۇدۇ . بورھانۇددىن ئەلى ئىبنى ئەبۇبەكر مەرغىلانى ھەنەفىيە مەزھىپىنىڭ مەشھۇر ئۆلىمالىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئۇ تۇزگەن « ھىدايە » ناملىق ئەسەر ھەنەفىيە مەزھىپىنىڭ قانۇنلار يىغىندىسى ۋە نوپۇزلۇق قامۇسى ھېسابلىنىدۇ . كېيىنكى دەۋرلەردە بۇ ئەسەرگە كۆپلىگەن « شەرھ » لەر يېزىلغان .

16- ئەسىردە يەنە ھەنەفىيە مەزھىپى تەلىماتى بويىچە بارلىق دىنىي قانۇنلار توپلىنىپ، « مۇتەلەقۇل ئەخبار » نامى بىلەن تۇپلەندى . ئۇزۇن ئۆتمەي بۇ كىتاب فىقھ ئىلمى ساھەسىدىكى ئاساسى دەستۇرگە ئايلىنىپ ، ھەنەفىيە مەزھىپى ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان رايونلاردىكى بارلىق قازىخانىلاردا قوللىنىلىدىغان بولدى .

ھەنەفىيە مەزھىپى ھازىرقى ۋاقىتتا ئەزەربەيجانلىقلاردىن باشقا بارلىق تۇركىي تىللىق مىللەتلەر ، جۇملىدىن ئۇيغۇرلار، شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيا ، ھىندىستان ، سۇرىيە ، ئىران ، ئىراق ، ئافغانىستان، تۇنىس، پاكىستان ۋە باشقا ئەرەب دۆلەتلىرىدىكى كۆپ سانىدىكى ئاھالىلار ئاربىسغا تارقالغان بولۇپ ، سۇننىي مەزھىپىدىكى مۇسۇلمانلارنىڭ 3 دىن 2 قىسمى مۇشۇ مەزھەپكە ئېتىقاد قىلىدۇ .

ھىشامىيە (1) ــ مۇئتەزىلەنىڭ ھىشام ئىبنى ئەمر شەيبانى (833 - يىلى قازا قىلغان) ۋەكىللىكىدىكى بىر تارمىقى . ھىشام بەسرەدە تۇغۇلغان . ئۇ دەسلەپ ئەبۇھۇزەيل ئەللافنىڭ شاگىرتلىرىدىن بولۇپ، كېيىن ئۇستازىدىن يۈز ئۆرۈپ ، ئۆزىنىڭ مۇستەقىل پىرقىسىنى تەشكىل قىلىدۇ . ھىشام خەلىپە ئىبنى مەئمۇننىڭ زاماندىشى بولۇپ، بۇ دەۋردە تۇرلۇك غايىۋي پىكىر ئېقىملىرى روناق تېپىپ ، مۇئتەزىلەنىڭ ئوخشىمىغان تارماقلىرى شەكىللىنىدۇ .

هىشام ئىبنى ئەمر مۇئتە زىلەنىڭ باغداتتىكى يىغىلىشلىرىغا قاتنىشىپ ، مۇنازىرە قىلىنىۋاتقان مەسىلىلەرگە ئائىت بىر قىسىم نەزىرىيىۋىي ئەسەرلەرنى يازىدۇ .

هىشامىيە تەرەپدارلىرى ئىراده ئەركىنلىكى مەسىلىسىده چەكتىن ئېشىپ ، ھېچقانداق ھەرىكەتنى خۇداغا باغلىق، دەپ قاراشمايدۇ . مەسىلەن، ئۇلار مۇئمىنلەرنىڭ قەلبىنى ھېچ ۋاقىت ئاللاھ بىرلىككە كەلتۈرمەيدۇ ، ئۇلار ئۆز ئىختىيارلىرىغا ئاساسەن بىرلىككە كېلىدۇ، دەپ ئېيتىشىدۇ . ئۇلار « قۇرئان كەرىم » نىڭ زاھىرىي مەنىسىنى تامامەن ئىنكار قىلىشىدۇ . هىشامنىڭ قارىشىچە، خۇدا ئەشىيا ۋۇجۇدقا كېلىشتىن ئىلگىرى ئۇنى بىلەلمەيدۇ ، چۈنكى، پەيدا بولمىغان نەرسە توغرۇلۇق ئىلىمنىڭ ئالدىن شەكىللىنىشى مۇمكىن ئەمەس .

هىشامىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئەقىدىسى بويىچە، شەكىل يارىتقۇچىنىڭ مەۋجۇتلۇقىغا تولۇق دەلىل بولالمايدۇ (خۇددي دەريا يېرىلىپ ، مۇسا ئەلەيھىسسالامنىڭ تاياقىنىڭ يىلانغا ئايلانغانلىقى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ يېتىپ كېلىشىگە دەلىل بولالمىغىنىغا ئوخشاش) . ئاللاھنىڭ مەۋجۇتلۇقى توغرىسىدىكى دەلىل مەھسۇس (ھېسسىي سېزىم بىلەن بىلگىلى بولمىغان) بولۇشى كېرەك . پەقەت ھېس قىلغىلى بولمىغان جىسىملارلا ئاللاھنىڭ مەۋجۇتلىقىنى تولۇق ئىسپاتلاپ بېرەلەيدۇ . شەكىللەر پەقەت نەزىرىيىۋي دەلىللەر ئارقىلىقلا مەلۇم بولىدۇ . ۋەھالەنكى نەزىرىيىۋي دەلىللەر ئۆزى يەنە باشقا دەلىل تەرىپىدىن ئىسپاتلىنىشقا ئېھتىياجلىقتۇر ، دەپ قارىشىدۇ .

هىشامىيە تەرەپدارلىرىنىڭ قارىشىچە، ئىمامىلىق (خەلىپىلىك) پىتنە - پاسات ئەۋج ئالغان دەۋرده مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ . پەقەت مۇسۇلمانلارنىڭ ئىتتىپاقلىقى ۋە بىرلىكى كۆچەيگەندىلا ئۇلارنىڭ دائىم خەلق غېمىده بولىدىغان خەلىپە، ئىمامىلارغا بولغان ئېھتىياجى ئاشىدۇ. ئەگەر كىشىلەر ئىتتىپاقلاشماي ، يالغانچىلىق

قىلىپ ، ئۆز ئىمامىلىرىنى ئۆلتۈرۈشسە ، ئۇ ھالدا ئۇلارنىڭ باشقا ئىمامىلارغا بەيئەت قىلىشى تامامەن ناتوغرا بولغان بولىدۇ . ھىشامىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بۇ خىل قاراشلىرىغا مۇئتەزىلەنىڭ يېرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى بولغان ئەبۇبەكر ئەسەم قوشۇلماي ، كىشىلەر ئارىسىدا ئەدل ۋە ئىنساپ ھۆكۈم سۈرسە ئىمامنىڭ مەۋجۇت بولۇشىغا ھېچقانداق ئېھتىياج قالمايدۇ . ئەگەر زولۇم ۋە پىتنە ئەۋج ئالسا، ئۇ ھالدا ئىمامنىڭ بولمىقى زۆرۈردۇر، دەپ تەكىتلەيدۇ .

ھىشامىيە تەرەپدارلىرى بېھىش بىلەن دوزاخنى ئەزەلىي، دەپ قاراپ، بېھىش بىلەن دوزاخنىڭ يارىتىلغانلىقىغا ئېشەنگۈچىلەرنىڭ ھەممىسىنى كۇپۇرلۇقتا ئەيىبلەيدۇ . ئەمما، ھىشامىيەنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردىكى ۋارىسلىرى ئەجدادلىرىنىڭ بۇ خىل قاراشلىرىغا شەك كەلتۈرۈپ ، ئىلگىرىكى ئەقىدىلىرىدىن يېنىشقان . مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ھىشام ئىبنى ئەمر ئۆز يېقىنلىرىغا مەخپىي ھالدا ئۆز مۇخالىپلىرىنى ئۆلتۈرۈش ۋە ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى بۇلاشقا ئىجازەت بەرگەن . سۇننىي مەزھىپى ۋە مۇئتەزىلەنىڭ بەزى بىر تارماقلىرىنىڭ يېتەكچىلىرى ھىشامىيە تەرەپدارلىرىنى ئۆلۈمگە مەھكۇم دەپ قاراپ، ئۇلارنىڭ مال ـ مۈلكىنى مۇسادىرە قىلىشنى راۋا، دەپ بىلگەن .

مۇئتەزىلەنىڭ داڭلىق ئىلاھىيەتشۇناسلىرىدىن ئەبۇسەھل ئەببات (864 ـ يىلى قازا قىلغان) ھىشامنىڭ سادىق مۇرتىلىرىدىندۇر . ھىشامىيە ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان .

ھىشامىيە (2) ــ رافىزىيە ۋە مۇشەببەھىيەگە تەۋە پىرقىلەرنىڭ بىرى بولۇپ ، ھىشام ئىبنى ھەكەم (814 ـ يىلى قازا قىلغان) ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى ھېسابلىنىدۇ . ئۇ ئەسلى كۇفەلىك بولۇپ ، كېيىن باغدادتا كۆچۈپ بارغان ۋە شىئەلەرنىڭ داڭلىق ئىلاھىيەتشۇناسلىرىدىن بىرى بولۇپ تونۇلغان . دىنىي تارىخچىلار ئۇنى كېيىنچە ھىشام ئىبنى سالىم جەۋالىەيقى راۋاجلاندۇرغان مۇشەببەھىيەنىڭ قۇرغۇچىلىرىدىن بىرى، دەپ قارىشىدۇ .

مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ھىشام ئىبنى ھەكەم خۇدانى ئادەم سىياقىدا قىياس قىلىپ ، ئۇنىڭ چوڭلىقى ئۆزىنىڭ غېرىچىدە يەتتە چىقىدۇ، دەپ قارىغان . ئىبنى راۋەندى ئەسەرلىرىنىڭ بىرىدە ھىشامنىڭ قاراشلىرىنى تەھلىل قىلىپ، ھىشامنىڭ قارىشىچە ئاللاھ بىلەن ھېس قىلىنغۇچى جىسىملار ئوتتۇرىسىدا مەلۇم ئورتاقلىق مەۋجۇت ، ئۇنداق بولمىغاندا بۇ نەرسىلەر خۇدانىڭ مەۋجۇدلۇقىدىن دالالەت بېرەلمىگەن بولار ئىدى، دەپ يازىدۇ .

ھىشام ئىبنى ھەكەم دەسلەپتە ئابدۇللاھ ئىبنى جەئفەرنىڭ ئىمامىلىقىنى قوبۇل قىلغان . ئەمما، ئۇنىڭ بىلەن مۇنازىرىلىشىپ قالغاندىن كېيىن مۇسا ئىبنى جەئفەرنىڭ ئىمامىلىغىغا ئۆتكەن . ئۇ ئىمامىلارنى ھەرقانداق گۇناھدىن خالىي، دەپ قارايدۇ ، ئەمما پەيغەمبەرلەرنى گۇناھ ئۆتكۈزۈپ قويۇش ئېھتىمالىغا ئىگە، دەپ ھېسابلايدۇ . ئۇنىڭ پىكرىچە، پەيغەمبەرلەر گۇناھ ئۆتكۈزسە، ئاللاھ ۋەھىي ئارقىلىق ئۇنىڭغا يولدىن ئاداشقانلىقى توغرىسىدا خەۋەر بېرىدۇ . ئىمامىلارغا بۇنداق خەۋەر يەتكۈزۈلمەيدۇ . شۇڭا، ئىمامىلار چوقۇم ھەرۋاقىت گۇناھ سادىر قىلىشتىن يىراقتا بولۇشلىرى كېرەك . ئۇنىڭ قارىشىچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بەدر ئۇرۇشىي ئەسىرلىرىدىن ئۆچ ئېلىشتا گۇناھ سادىر قىلغان، ياراتقۇچى ئۇنىڭ بۇ گۇناھىنى كەچۈرگەن . ھىشام مۇسا ئىبنى جەئفەر قازا قىلغاندىن كېيىن ئۆزىنى خۇدا، دەپ ئېلان قىلىدۇ . « ھۇررۇل ئەين » نىڭ ئاپتورى ھىشامنى بۇخىل قىلمىشى ئۈچۈن قەتئىيە تەرەپدارى، دەپ ئاتايدۇ . تارىخچىلاردىن باغدادى بۇخىل پىكرىنى رەت ئېتىپ ، ئۇنى ئەشئەرىگە ئوخشاشلا رافىزىيە تەرەپدارى، دەپ ھېسابلايدۇ . بەزى مەنبەلەردە ھىشام ئىمامىلارنى ئېتىراپ قىلىدۇ ، ئەمما ئىمامىلار ئۇنىڭ پەيغەمبەرلەرمۇ گۇناھ سادىر قىلىشى مۇمكىن، دېگەندەك سۆزلىرىگە ئاساسەن ئۇنى كۈپۈرلۇقتا ئەيىبلەيدۇ .

ھىشامىيە تەرەپدارلىرى ئاللاھنى ئۇزۇنلۇق ، كەڭلىك ، چوڭقۇرلۇققا ئىگە جىسىم، دەپ قارايدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە،

خۇداۋەندى كېرىم يومۇلاق مەرۋايىتتەك پارقىرايدىغان نۇردۇر . ئۇ رەڭ، پۇراق ، تەم ۋە تېگىش سېزىمى قاتارلىق ئەزالار ئارقىلىق سېزىلىشچاندۇر . ئەمما، ئۇنىڭ رېڭى ۋە پۇرىقى مۇئەييەنسىزدۇر . ھىشامىيە تەرەپدارلىرى ماكان ئىلگىرى مەۋجۇت ئەمەس ئىدى، ئۇ ئاللاھنىڭ تەۋرىشى ياكى ھەرىكىتىدىن كېيىن ۋوجۇتقا كەلگەن ، جىسىملار ساناقسىز تەركىبلەردىن توزۇلگەن ، روھ ۋە تەندىن تەركىپ تاپقان ئادەمدە تەن چىرىپ يوقىغۇچى جىسىمدۇر ،ئەمما روھ (جان) دەرىك ئەتكۈچى نۇردۇر . زېمىن بىلەن تەبىئەت ئۆزىگە خاس تۇرلۇك ئۇنسۇرلارغا ئىگە ، بۇ ئۇنسۇرلار ئۆز - ئارا تاناسىپلىق ۋە مۇۋاپىق زىنەتتە مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ . بىر خىل تەبىئەت ئىككىنچى بىر تەبىئەتنىڭ كۈچىيىشىدىن زەئىپلىشىدۇ ۋە يەر تەۋرەشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . تەبىئەتنىڭ زەئىپلىشىشى ھەددىدىن ئېشىپ كەتسە ، زېمىن چۆكۈپ كېتىدۇ، دەپ قارايدۇ .

ھىشامىيە تەرەپدارلىرىنىڭ قارىشىچە، ئاللاھ ئەزەلدىن ئەشيالارنىڭ ئالىمى ئەمەس . ئۇ ۋۇجۇدقا كەلگەن نەرسىلەردىن ئىلىم ئارقىلىق ئاگاھ بولىدۇ . شۇڭا، ئاللاھنىڭ ئىلمىنى ئەزەلدىن مەۋجۇت ياكى كېيىن يارىتىلغان، دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ . چۈنكى، ئىلىم سۈپەت بولۇپ ، سۈپەتنى قايتا سۈپەتلەشكە بولمايدۇ . ئۇنداقتا ئىلىم ئاللاھنىڭ سۈپىتى بولۇپ ، ئۇنىڭ ئۆزى ئەمەس ، تەركىبىمۇ ئەمەس ، ئۆزىدىن باشقا نەرسىمۇ ئەمەس . ھىشامىيە تەرەپدارلىرى يەنە ئاللاھنىڭ سۈپىتى ئۇستىدە توختىلىپ ، ئەگەر ئاللاھ بەندىلەرنىڭ ھەرىكەتلىرىدىن ئاگاھ بولۇپ تۇرىدىغان بولسا ، ئۇنداقتا ئۇلارنى سىناش ، مېھرىبانلىق كۆرسىتىش ياكى جازالىشى ناتوغرىدۇر، دەپ قارايدۇ . ھىشامىيە تەرەپدارلىرى ئارىسىدا ئاللاھنىڭ ئىككى سۈپىتى- قادىر ۋە تەرىك ئىكەنلىكى مەسىلىسىدە بەزى ئىختىلاپلارمۇ مەۋجۇت . بەزىلەر ئاللاھنى ئەزەلدىنلا تېرىك ۋە قادىر، دەپ قارايدۇ . بەزىلەر بۇنداق قاراشنى ئىنكار قىلىشىدۇ . « قۇرئان كەرىم » نى يارىتىلغانمۇ - يارىتىلمىغانمۇ ئەمەس ، ئەزەلىيمۇ

ئەمەس، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، تەركىبلەر ئۆز ئىچىدىن چەكسىز جىسىملارغا بۆلۈنىدۇ ، پەقەت ئارىلىق جەھەتتىن ئۇلار مەلۇم چەككە ئىگىدۇر . بۇ تارماق ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

ھىشامىيە (3) ــ رافىزىيە ، ئىمامىيە ۋە مۇشەببەھىيەگە تەۋە تارماقلارنىڭ بىرى بولۇپ ، ھىشام ئىبنى سالىم جەۋالىيقى (8 ـ ئەسىر) ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلىدۇر . بەزى مەنبەلەردە مەزكۇر تارماق جەۋالەيقىيە نامى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ . بۇ تارماقتىكىلەر ئاللاھنى ئىنسان شەكلىدە ، ئەمما ئىنسانغا ئوخشاش جىسمى (بەدىنى) ، قېنى ۋە گۆشى يوق ، ئۇ ئۆزىدىن ئاق نۇر چېچىپ تۇرىدۇ، بەش خىل سېزىم ئورگىنى (قول ـ پۇت ، بۇرۇن ، قۇلاق ، كۆز ۋە ئېغىز) غا ئىگە ، ئۇ كۆرەلمەيدىغانلارنى ئاڭلىيالايدۇ ، ئاڭلىيالمايدىغانلارنى كۆرەلەيدۇ . باشقا سېزىملىرىمۇ ئەينەن يوقىرىدەكىگە ئوخشايدۇ، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، ئاللاھ بىرەر نەرسىنى بىلىشنى ئىستىسە ھەرىكەت قىلىدۇ ۋە نەتىجىدە ئۇ نەرسە ئەمەلىيلىشىدۇ . ھىشامىيە تەرەپدارلىرى بەندىلەرنىڭ ھەرىكەتلىرىنىمۇ جىسىم، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلارنىڭ تەلىماتى بويىچە جىسىمسىز مەۋجۇدىيەت بولمايدۇ . بۇ مەسىلىدە ئۇلار **شەيتانىيە** تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاش پىكىردىدۇر . رافىزىيەنىڭ ئەكسى نەپەر يىرىك ۋەكىلى ـ ئابدۇلمەلىك خەزرامى ۋە ئەلى ئىبنى ھەيسەم خۇدانىڭ ئىرادىسى ھەرىكەتتىن ئىبارەتتۇر، دېگەن مەسىلىدە ھىشامىيە تەرەپدارلىرىنىڭ قاراشلىرىنى قوبۇل قىلمىشقان . بۇ تارماق ھازىرقى ۋاقىتتا پائالىيەتتىن توختىغان .

ھىمارىيە ــ ھولۇلىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، تەرەپدارلىرى مۇئتە زىلە تەلىماتلىرىنى قوبۇل قىلمىشقان . ئۇلار مۇئتە زىلەنىڭ قەدەرىيە چىلىرى تەلىماتىغا قايىل بولۇپ ، **خابىتىيە**دىن تەناسۇخ نەزىرىيىسى ، ئەبباد ئىبنى سۇلايماندىن روھنىڭ ھايۋانلارغا كۆچىدىغانلىقى توغرىسىدىكى قاراشلارنى قوبۇل قىلمىشقان . ئەمما، دىنىي ۋە شەرىئەتكە ئائىت مەسىلىلەردە ئۆزگىچە قاراشلارغا ئىگە .

مەسىلەن، ئۇلار ھالال ۋە ھارام مەسىلىسىدە شارائىنى ئاللاھ ياراتمىغان ، ئاللاھ ھېچقاچان گۇناھغا سەۋەب بولىدىغان نەرسىنى ياراتمايدۇ . شارائىنى مەيپۇرۇش تەييارلايدۇ ، ئۇ بىرەر گۇناھغا سەۋەب بولىدىغان بولسا، ئۇنىڭ گۇناھى تەييارلىغۇچىغا ئارتىلىدۇ، دەپ قارايدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، ئادەملەرمۇ بەزى جانۋارلارنى يارىتىشقا قادىرئىكەن، يەنى بىر پارچە گۆشنى توپىغا كۆمسە ياكى ئاپتاپقا قويسا ئۇنىڭدىن قۇرۇت پەيدا بولىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، زالىملار قازا قىلسا، ئۇنىڭ روھى تۆت پۇتلۇقلارغا ياكى چاشقانغا كۆچۈپ كىرىدۇ . قازا قىلغان ياخشى مۇئمىنلەرنىڭ روھى پەرھىزكار ئادەملەرگە كۆچىدۇ. مەزكۇر پىرقە توغرۇلۇق كۆپلىگەن تارىخچىلار ھېچقانداق مەلۇمات قالدۇرمىغان . بۇ تارماق ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

ھۇببىيە ــ ھەببىيەگە قارالىڭ .

ھۇرەيرىيە ــ راۋەندىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ئەبۇ ھۇرەيرە راۋەندى ئۇنىڭ ئاساسچىسىدۇر . تارىخچىلاردىن ئابدۇلقاھىر باغدادى ۋە مۇھەممەد شەھرىستانى ھۇرەيرىيە تەرەپدارلىرىنى ھەقىقىي ئابباسىيلار، دەپ ئاتىشىدۇ . چۈنكى، ھۇرەيرىيە تەرەپدارلىرىنىڭ قارىشىچە، خەلىپىلىك ئابباسىيلارغا ئەبۇھاشىمنىڭ ۋەسىيىتىگە بىنائەن ئەمەس ، بەلكى قانداشلىق نەتىجىسىدە نەسەپ بولغان . شۇڭا، ئۇلار ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنى يوشۇرۇن ـ ئاشكارا ئۇسۇللار بىلەن قوللاپ ، ئابباسىيلار جەمەتىگە ئائىت نۇرغۇن مۇبالىغە خاراكتېرلىك سۆزلەرنىمۇ ئېيتىشقانىكەن . مەنبەلەردە خەلىپە مەھدى بىلەن ھۇرەيرىيە تەرەپدارلىرىنىڭ قانداق بۇۋاستە مۇناسىۋەتلىرى بارلىقى توغرۇلۇق ھېچقانداق مەلۇمات ئۇچرىمايدۇ . ئەمما، تارىخچىلار تەخمىن بىلەن مەھدى ئابباسىيلارنىڭ خەلىپىلىككە ۋارىسلىق قىلىشتا قانۇنلۇق ھوقۇققا ئىگە ئىكەنلىكىنى كىشىلەرگە ئېتىراپ قىلدۇرۇش ئۈچۈن ھۇرەيرىيە تەلىماتلىرىدىن كەڭ دائىرىدە پايدىلانغان بولۇشى مۇمكىن، دەپ قارىشىدۇ . ھۇرەيرىيە تەرەپدارلىرى ئەبۇمۇسلىمنى ئۆزلىرىنىڭ

مەنىۋى داھىيسى دەپ قاراشقان . بۇ تارماق ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

ھۇزەيلىيە ــ مۇئتەزىلەنىڭ ئەللاق لەقىمى بىلەن داڭق چىقارغان ئەبۇھۇزەيل مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللاھ ئىبنى مەھكۇل (749 - 849) ئاساس سالغان بىر تارمىقىدۇر . ئۇ ئوسمان ئىبنى خەلىدنىڭ شاگىرتى بولۇپ ، بەسرەدىكى مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ يېرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى ھېسابلىنىدىكەن . ھاياتىدا مۇنازىرە خاراكتېرىدىكى 60 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر يازغان . تارىخىي مەنبەلەردە ئۇنىڭ ئۆز ئەسەرلىرىدە تولاراق يەھۇدى دىنى ، خرىستىئان دىنى ، زەردۇشت دىنى ۋە ئىسلام پىرقىلىرىدىن **مۇشەببەھىيە ، جەبەرىيە ، مۇرجىيە** قاتارلىقلارنىڭ تۇرلۇك كۆز قاراشلىرىنى تەھلىل قىلىپ ، ئۇلارنى رەت ئەتكەنلىكى توغرىسىدا مەلۇماتلار بېرىلىدۇ . مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، مۇئتەزىلەنىڭ بەزى ۋەكىللىرى ئەبۇھۇزەيلنىڭ قىسمەن قاراشلىرىغا قوشۇلماي ، ئۇنى تەنقىد قىلىشقان، يەنى مۇئتەزىلە ۋەكىللىرىدىن ئەبۇمۇسا مۇردار ۋە جۇببائىي قاتارلىقلار ئۇنىڭ نۇرغۇن ئەقىدىلىرىنى رەت قىلىپ ، مەخسۇس ئەسەرلەرنى يازغان، **ھەربىيە** تارمىقىنىڭ ئاساسچىسى جەئفەر ئىبنى ھەرب « تەۋببھۇ ئەبۇھۇزەيل » نامىدا كىتاب يېزىپ ، ئۇنى دەھرى، دەپ ئەيىبلىگەن .

ئوتتۇرا ئەسىر تارىخچىلىرىدىن مۇھەممەد شەھرىستانى ئەبۇھۇزەيلنىڭ تەلىماتلىرى ئۈستىدە توختىلىپ ، ئۇنىڭ ھەر قايسى مەسىلىلەردە باشقا مۇئتەزىلە چىلەردىن پەرقلىنىدىغا قاراشلىرىدىن ئون نۇقتىنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ . ئابدۇلقاھىر باغدادىمۇ ئۇنىڭ قاراشلىرىنى دەھرىيلەر ۋە دىنسىز ئازغانلارنىڭكىگە ئوخشايدۇ، دەپ خۇلاسە چىقىرىدۇ .

ئەبۇھۇزەيل ئالدى بىلەن شەرھلىگەن مەسىلە ماددىي ئالەمدىكى قۇدرەت ۋە ئىمكانىيەتلەرنىڭ يوقىلىشچانلىقىغا ئىگە ئىكەنلىكى ھەققىدىكى قاراشتۇر . ئۇنىڭ پىكرىچە، مەخلۇقات (يارىتىلغان جىسمى مەۋجۇدىيەت) يوقالغان ھامان يارىتقۇچىمۇ بارلىق قۇدرەتلىرىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ . شۇنىڭ بىلەن بېھىشتىكىلەرنىڭ پاراغىتىمۇ،

دوزاختىكىلەرنىڭ ئازابىمۇ ئاخىرلىشىدۇ . ئۆلۈكلەرنى قايتا تىرىلدۈرۈشكە ۋە تىرىكلەرنىڭ ئۆلۈشىگە زۆرۈرىيەت قالمايدۇ . ئۇنىڭ بۇ خىل قارىشىنى باغدادى **جەھمىيە** تەرىپدارلىرىنىڭ بېھىش ۋە دوزاخنى ئىنكار قىلىدىغان قاراشلىرىدىنمۇ خەتەرلىكرەك، دەپ قارايدۇ .

ئەبۇھۇزەيل كۆپرەك كۆڭۈل بۆلگەن ئىككىنچى مەسىلە ئاخىرەتتىكىلەرنىڭ ئەمەلى (ئاخىرەتتىكىلەرنىڭ پائالىيەتلىرى ، ھاياتى) گە مۇناسىۋەتلىكتۇر . ئۇ ئىرادە ئەركىنلىكى مەسىلىسىدە مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ قەدەرىيە ئېقىمىدىكىلەرنىڭ قاراشلىرىنى ، ئۇ دۇنيادىكى ھاياتقا ئائىت مەسىلىلەردە جەبەرىيە تەرەپدارلىرىنىڭ قاراشلىرىنى ياقلايدۇ . ئۇنىڭ قارىشىچە، بېھىشتىكىلەر يەپ ـ ئىچىشكە، دوزاختىكىلەر بولسا سۆزلەپ ھەرىكەت قىلىشقا مەجبۇردۇر، ئۇلاردا ئىرادە ئەركىنلىكى بولمايدۇ . ئەبۇھۇزەيلنىڭ پىكرىچە، بۇ دۇنيادا يولدىن ئازغانلار ۋە دىنسىزلار مەۋجۇت ئەمەس ، ھەتتا مۇسۇلمان ئەمەسلەرمۇ نۇرغۇن جەھەتتىن ئاللاھقا پەرمانبەردارۇر .

ھۇزەيلىيە تەرەپدارلىرى ئاللاھنىڭ قۇدرىتىنى ئۇنىڭ ئەينى (ئەسلى) دەپ قاراپ ، ئاللاھنىڭ كالامىنى ئىككى قىسىمغا بۆلۈشىدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، كالامنىڭ بىر قىسمى مەھەل (ماكان) گە مۇھتاجدۇر . يەنە بىرقىسمى بولسا مەھەلگە موھتاج ئەمەستۇر، يەنى ئاللاھنىڭ « تەكۋىن » (يارىتىش) دېگەن كالامى (سۆزى) ھادىس (يارىتىلغان) بولسىمۇ ، لېكىن ئۇ مەھەلگە موھتاج ئەمەس . شۇڭا، ئۇ بىر ئۇقۇم شەكلىدىلا مەۋجۇت بولۇپ ، جىسىم شەكلىدە كۆرۈلمەيدۇ . ئەكسىنچە « ئادەمى » دېگەن كالامى مەھەلگە موھتاج بولغاچقا ، ئۇقۇم بولغاندىن سىرت يەنە جىسىم شەكلىدىمۇ كۆرۈلىدۇ . شۇڭا ئاللاھنىڭ كالامى ئەسلىدە بىر خىل شەكىلدۇر، ئاللاھنىڭ ئىرادىسىمۇ ئەزەلىي ئەمەس . شۇ ۋەجىدىن ئىنسانلارنىڭ ئىرادىسىمۇ ئۆزگىرىشچانلىققا ئىگە . تەكۋىن ئەبۇھۇزەيلنىڭ قارىشىچە خۇددى

پـــەلەكتىكى ئەقىلگـــە ئوخشاشـــلا ئـــاللاھ بـــىلەن مەخلۇقاتـــنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان .

ئـــە بۇھۇزەيل پەيغەمبەرلەرگـــە كەلگـــەن ئايـــەت ، ئۇلارنـــىڭ مۇجىزىكارلىقى ۋە باشقا سىرلىرىنى ئىنسانلارنىڭ تەسەۋۋۇرىدىن ھالقىغان ، دەپ قارايدۇ . ئۇ ئىراده ئەركىنلىكى بىلەن قەلبىتىكى ئىنتىلىش ئوتتۇرىسىغا چەك قويىدۇ . ئۇنىڭ پىكرىچە ، ئىنسانلارنىڭ ھېسسىي تۇيغۇلىرى ئارقىلىق ھاسىل بولىدىغان مەرىپەت زۆرۈر ۋە بۇئاسىتە بولغان دەرك ئېتىش ، دەلىل ھەم پاكىتلار ، يەنى مەنتىقلىق يوللار ئارقىلىق ھاسىل بولغان مەرىپەت ۋاستىلىق دەرك ئېتىشتۇر . ئۇنىڭ بۇ خىل قارىشى كېيىنكى دەۋرلەردە ئوتتۇرا ئەسىر پەيلاسوپلىرى تەرىپىدىن تەنقىق قىلىنىپ ، مەرىپەتنىڭ بىرنەچچە خىل شەكلى (ئىلمىي ، تەخمىنى ، ۋاسىتىلىق ، بۇئاسىتە دېگەندەك) ئوتتۇرىغا قويۇلىدۇ . ئىمامىلىققا ئائىت مەسىلىلەردە ھۇزەيلىيە تەرەپدارلىرى **ھاشىمىيە** تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاش قاراشتا بولۇپ ، ئەلىنىڭ ئىمامىلىقىغا قايىلدۇر . ھۇزەيلىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئۆزگىچە تۇرلۇك تەشەببۇسلىرى مۇئتەزىلە تەلىماتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشى ۋە خىلمۇ ـ خىل پەلسەپۋىي ئېقىملار ئوتتۇرىسىدىكى بەس ـ مۇنازىرىلەرنىڭ ئەۋج ئېلىشىغا خېلى كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن . ھۇزەيلىيە ھازىرقى ۋاقىتتا بىر مۇستەقىل تارماق سۈپىتىدە مەۋجۇت ئەمەس .

ھۇسەينىيە ـــ خارىجىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، مەنسۇر (مەنسۇرىيەنىڭ ئاساسچىسى) نىڭ ئوغلى ھۇسەين تەرىپىدىن ئاساس سېلىنغان . ئۇ دادىسى ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن دادىسىغا ئوخشاشلا پەيغەمبەرلىك دەۋاسى قىلغان . تارىخچىلاردىن مۇسا نەۋبەختىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا ، ھۇسەينىيە تەرەپدارلىرى ئۆز ئەقىدىلىرىنىڭ راۋاج تېپىشى ئۈچۈن ، ھۇسەينىگە مال ـ مۈلۈك توپلاپ ، ئۇنىڭ پائالىيەتلىرىنى ئىقتىسادي جەھەتتىن كاپالەتلەندۈرگەن . شۇنىڭ بىلەن ھۇسەينىيە خەلىپىلىكتە خېلى كەڭ تەسىرگە ئىگە

تارماقلاردىن بىرى بولۇپ قالغان . خەلىپە مەھدى كېيىن بۇ تارماقنىڭ زورىيىپ كېتىشىدىن ئەنسىرەپ ، ھۆسەيننى دارغا ئاسقان ۋە ئۇنىڭ بارلىق تەرەپدارلىرىنى خەلىپىلىك تەۋەسىدە تەقىب قىلىشقا بۇيرۇق چۈشۈرگەن .

بەزى مەنبەلەردە ھۆسەينىيە تەلىماتلىرى چەكتىن ئاشقان، دەپ قارىلىدۇ . ھۆسەينىيە تەلىماتىدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئەۋلادىدىن بولغان ھەرقانداق بىر شەخس خۇدانى تونۇغان بولسا ، ئۇنىڭغا ئىمان كەلتۈرۈشكە ۋە ئۇنى ئىمام، دەپ ئېتىراپ قىلىشقا بولىۋېرىدۇ . بەندىلەرنىڭ قىلمىشلىرى ئاللاھ تەرىپىدىن بەلگىلىنىدۇ . قۇدرەت ۋە ئىقتىدار ھەربىرىكەتتىن ئىلگىرى مەۋجۇت بولمايدۇ . ئىماندىكى قۇدرەت ھەرىكىمنىڭ تۇتقان يولى ، ئۇنىڭ ئېتىقادىنى ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇشى ، پەزىلەتلىرى ۋە ئېھسانى ، توغرا يولدا مېڭىشى قاتارلىق جەھەتلەردە ئىپادىلىنىدۇ . كۇپۇرلۇقتىكى قۇدرەت بولسا يولدىن ئېزىش ، يالغانچىلىق قىلىش ، گۇناھ ئۆتكۈزۈش قاتارلىقلاردا كۆرۈلىدۇ . ئاللاھنىڭ كالامى ئەزەلىي بولماستىن كېيىن يارىتىلغاندۇر، دەپ قارىلىدۇ . بۇ تارماقتىكىلەر تەۋھىد مەسىلىسىدە مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاش قاراشتا بولغان . مەزكۇر تارماق ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان .

ھۆكمىيە ــ مۇھەككىمىيەگە قارشى .

ھۆلمانىيە ــ ھولۇلىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ئەبۇھۆلمان دەمىشقى ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى ھېسابلىنىدۇ . ئۇ ئەسلى ئىرانلىق بولۇپ ، ھەلەبدە ياشىغان ۋە دەمىشقتە پائالىيەت ئېلىپ بارغان . مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇنىڭ تەلىماتلىرى ئىككى تەرەپلىمىلىككە ئىگە ئىكەن . ئۇ بىر تەرەپتىن خۇدانىڭ چىرايلىق شەخسلەرگە ھولۇل (كۆچۈپ كىرىدىغانلىقى) قىلىدىغانلىقىغا ئىشىنىدىكەن . شۇڭا، بۇ تارماق تەرەپدارلىرى چىرايلىق كىشىلەرگە ئاللاھ ھولۇل قىلغان دەپ قاراپ ، ئۇچرىغانلا يەرلەردە ئۇلارغا سەجدە قىلىشىدىكەن . يەنە بىر تەرەپتىن ئەبۇھۆلمان ئىباھە (ھالاللىق)

تەرەپدارى بولۇپ ، ئۇكىمكى ئاللاھنى ئۇنىڭ ئۆزىگە ئوخشاش تولۇق چۈشىنەلىسە ، ئۇنىڭغا ھېچقانداق ئىش ھارام ھېسابلانمايدۇ ، كۆڭلى خالىغان ھەرقانداق ئىش بىلەن شوغۇللانسا بولۇۋېرىدۇ، دەپ قارىغان .

ئابدۇلقاھىر باغدادى بۇ تارماقتا ئائىت مەلۇماتلىرىدا ئۆزىنىڭ ھولمانىيە تەرەپدارلىرىدىن بىرىنى ئۇچراتقانلىقىنى ،ئۇكىشىنىڭ خۇدا ئۆزىنى ئادەمىلەر جىسىمىغا ھولۇل قىلغانلىقى ئۈچۈن پەرىشتىلەرنى ئادەمگە سەجدە قىلىشقا بۇيرىغانلىقىنى، چۈنكى ئادەم گۈزەللىكتە مىسلىسىز يارىتىلغان، دەپ ئېيتقانلىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتىدۇ . بۇ تارماق ھازىر پاكىستاندا توختىغان .

ھۇلۇلىيە ــ ئىلاھىي نۇرنىڭ پەيغەمبەرلەر ، ئىمامىلار ۋە ئايرىم شەخسلەرنىڭ تېنىگە كۆچىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىدىغان بەزى شىئە پىرقىلىرى بىلەن ئىنسان روھىنىڭ پاكلىنىش نەتىجىسىدە مۇتلەق ھەقىقەت بىلەن بىرلىشىپ كېتىدىغانلىقىنى تەكىتلەيدىغان سوپىستىك تارماق ئېقىملىرىنىڭ بىرلەشتۇرۇلۇپ ئاتىلىشى . بۇ ئاتالغۇ ھىكمەت ۋە كالام ئىلمىدە ماددا بىلەن شەكىلنىڭ ، روھ بىلەن تەننىڭ ، ئەقلىي فەئال (كائىناتتىكى بىر پۈتۈن ئەقىل) بىلەن ئىنساني ئەقلىنىڭ بىرلىشىپ ، بىرگەۋدىگە ئايلىنىشى مەنىسىدىمۇ قوللىنىلىدۇ . شىئە مەزھىپى ۋە سوپىزمنىڭ نۇرغۇن نەزىرىيىچىلىرى يوقىرىدىكىدەك قاراشلارنىڭ ئاساسىي تەرغىباتچىلىرى بولغاچقا سۇننىي مەزھىپىدىكىلەرنىڭ قاتتىق تەنقىدىگە ئۇچرايدۇ .

تەسەۋۋۇپتا ھولۇلغا ئائىت قاراشلار ۋەھدەتى ۋوجۇت (يەككە بارلىق) نەزىرىيىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا سالىك (تەسەۋۋۇپ يولىدا ماڭغۇچى) مەنىۋى جەھەتتىن كامالەتكە يەتكەندىن كېيىن ، ئىلاھىي زاتنى قانچىلىك چوڭقۇر دەرىك ئەتسە ، ئۆزىنى مەرپىەت ئوبىيېكتىدە شۇنچىلىك يوقىتىپ ، ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ كېتىدۇ . بۇ ۋاقىتتا يارالتقۇچى بىلەن يارالغۇچى بىر

گەۋدىگە ئايلانغان ، ئايرىمچىلىق ھالىتىدىكى « مەن » بىلەن ئومۇمىي گەۋدىدىكى « مەن » نىڭ بىرلىشىشى تولۇق تاماملانغان بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ . ئەلۋەتتە بۇ خىل قاراشنى سوپېستلار نىڭ ھەممىسى قوبۇل قىلىشقان، دەپ ئېيتىشقا بولمايدۇ . سوپېزمنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىكى ۋەكىللىرى بۇنداق قاراشلاردىن ئاساسەن يىراقتا ئىدى . مەسىلەن، قۇشەيرى ۋە غەززالى قاتارلىقلارنى شۇلارنىڭ جۈملىسىدىن، دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ . ئەمما، مەنسۇر ھەللاجدىن تارتىپ تاكى ئىبنى ئەرەبىگىچە بولغان سوپىيلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ھولۇل ئەقىدىسىگە سادىق بولۇپ ، سالىكلارنىڭ ئىلاھىي زات بىلەن تولۇق بىرلىشىپ كېتەلەيدىغانلىقلىرىغا شەك كەلتۈرۈشمەيدۇ .

شىئە مەزھىپىگە تەۋە بەزى چەكتىن ئاشقان پىرقىلەرنىڭ ئىمامىلارنى « ئىلاھىي جۈز» دەپ قارىشىمۇ ماھىيەت جەھەتتە سوپېزمنىڭ يوقىرىدىكىدەك ئەقىدىلىرى بىلەن ئوخشاپ كېتىدۇ . شۇڭا، شىئە مەزھىپىنىڭ تەلىماتلىرى، بولۇپمۇ بۇ مەزھەپكە تەۋە بەزى چەكتىن ئاشقان پىرقىلەر تەلىماتىدا ھولۇل نەزىرىيىسى ئاساسىي ئورۇنغا قويۇلىدۇ . مەسىلەن، **رافىزىيە** ، **بەيانىيە** ، **جەناھىيە** ، **خەتتابىيە** ، **نۇمەيرىيە** ، مۇقەننەئىيە ، **بەركۇكىيە** ، **ھۇلمانىيە** ، **ئەزافىرىيە** ۋە **خۇررەمىيە** قاتارلىق پىرقىلەرنىڭ ھەممىسى ھولۇلغا ئائىت قاراشلارنى ئۆز تەلىماتلىرىدا ئاساسىي قىلغان . **سەبائىيە** تەرەپدارلىرى ئىلاھىي روھ ئەلىگە ھولۇل قىلغان، دەپ قارىسا، **بەيانىيە** تەرەپدارلىرى ئىلاھىي روھ پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ، ئەلى ، ئۇنىڭدىن كېيىن مۇھەممەد ھەنەفىگە ، ئۇنىڭدىن ئوغلى ئەبۇھاشىمگە ، ئۇنىڭدىن ئىبنى سەمئانگە كۆچۈپ كىرگەن، دەپ ھېسابلايدۇ . **خەتتابىيە** تەرەپدارلىرىنىڭ قارىشىچە، ئىلاھىي روھ جەئفەر سادىققا ، ئۇنىڭدىن ئابدۇلخەتتاب ئەسەدگە كۆچكەن . **شەرىئىيە** ۋە **نۇمەيرىيە** تەرەپدارلىرى بولسا، ئىلاھىي روھ مۇھەممەد پەيغەمبەر ، ئەلى ، فاتىمە ، ھەسەن ۋە ھۇسەيندىن ئىبارەت

بەش زاتقا هولۇل قىلغان، دەپ قارايدۇ. **مۇسلىمىيە** تەرەپدارلىرىنىڭ قارىشىچە، ئىلاھىي روھ مۇھەممەد پەيغەمبەر، ئەلى، ئۇنىڭدىن قېرىندىشى ئابدۇللاھ ئىبنى ئەلى سەففاھ، ئۇنىڭدىن ئەبۇمۇسلىمغا كۆچكەن. يوقىرىدىكىلەردىن مەلۇمكى، شىئە مەزھىپىنىڭ ھەرقايسى پىرقىلىرى تەلىماتىدىكى ھولۇل نەزەريىسىدە مەلۇم ئۆزگىچىلىكلەر بولسىمۇ، ئەمما بۇ خىل ئېتىقاد ھەممىسىدە ئوخشاشلا مۇھىم ئورۇنغا قويۇلغان. شىئەلەرنىڭ ئىمامىلىققا ئائىت تەلىماتلىرىدىكى ئىمامىلار ھەرقانداق گۇناھدىن، خاتالىق سادىر قىلىشتىن خالىي بولغان بولىدۇ، شۇڭا ئۇنىڭغا سۆزسىز بويسۇنۇش كېرەك، دېگەن قاراشلار مۇ ئىمامىلارغا ئىلاھىي روھنىڭ ھولۇل قىلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى ئېتىقادلار بىلەن زىچ مۇناسىۋەتلىكتۇر.

ئۇبەيدىيە ــ مۇرجىيەنىڭ ئۇبەيد مۇكتەئىب ۋەكىللىگىدىكى بىر تارمىقى بولۇپ، تەرەپدارلىرى خۇدا شېرىك (كۆپ خۇدالىق) تىن باشقا ھەرقانداق گۇناھنى كەچۈرۈۋېتىدۇ، دەپ قارىشىدۇ. ئۇلارنىڭ پىكرىچە، ئەگەر مۇئمىن شاھادەت سۆزىنى تىلغا ئېلىپ، تۆۋا قىلسا، ئۇنىڭ ھەرقانداق چوڭ گۇناھى كەچۈرۈم قىلىنىدۇ. ئۇبەيدىيە تەرەپدارلىرى خۇدانى ئادەم سىياقىدا تەسەۋۋۇر قىلىپ، كىمنىكى خۇدا ۋە ئۇنىڭ رەسۇلىغا ئىمان كەلتۈرگەن بولسا، ئۇ ھەرقانداق چوڭ گۇناھ سادىر قىلغان بولسىمۇ يەنىلا مۇئمىن ھېسابلىنىدۇ، دەپ تەكىتلىشىدۇ. بۇ تارماق ھازىر مەۋجۇت ئەمەس.

ئۇسۇلىيە ــ شىئەلەرنىڭ دىنىي ۋە قانۇنىي مەسىلىلەردە فەقىھلەر ۋە مۇجتەھىد[1] لەرنىڭ پىكىرلىرىنى ئىجمائ ۋە قىياس ئاساسىدا ئېتىراپ قىلىدىغان بىر قىسىم گۇروھلىرىنىڭ ئومۇمىي ئاتىلىشى. ئۇ دىنىي ئىلىم ـ دىنىي ئۇسۇل[2]، ھەدىس ئۇسۇلى ۋە

---

[1] مۇجتەھىد ــ دىنىي ئىلىمدە ۋايىغا يەتكەن ئالىم.

[2] ئۇسۇل ــ ئەسل سۆزىنىڭ كۆپلىكى بولۇپ، مەلۇم ئىلىمنىڭ ئاساسىنى تەشكىل ئەتكۈچى مۇھىم تەرەپلەرنى كۆرسىتىدۇ. ئۇسۇل ئىلمى ــ ئىسلام دىنىنىڭ ئاساسى ۋە تۈپ پىرىنسىپلىرى توغرىسىدىكى پەندۇر.

فىقھ ئۇسۇلىدىن ئىبارەت ئۇچ تۈرگە بۆلۈنىدۇ . دىنىي ئۇسۇل ئىسلام ئىلاھىيەتشۇناسلىقىنىڭ بىر تەركىبىي بولۇپ ، تەۋھىد ، ئىلاھىي ئەدل ، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ پەيغەمبەرلىكى ، ئاخىرەت ۋە ئاخىرەتكە بولغان ئېتىقاددىن ئىبارەت بەش ئاساسىي ئەسلىدىن تەركىب تاپىدۇ . بۇلارنىڭ ھەممىسى مەيلى شىئە ياكى سۈننىي مەزھىپىدىكىلەر ئۈچۈن بولسۇن ، بىردەك ئېتىراپ قىلىنىدىغان تەرەپلەردۇر . ئەمما ، شىئەلەر ئۇنىڭغا ئىمامەت نامى بىلەن يەنە بىر ئەسل قوشۇپ ، ئەسلىنىڭ سانىنى ئالتىگە يەتكۈزگەن . فىقھ ئۇسۇلى ئىسلام قانۇنلىرىنىڭ پەيدا بولۇشىغا ئائىت ئىلىم بولۇپ ، ئۇنى دىرايەت (زىرەكلىك) ئىلمى نامى بىلەن ئاتاشمۇ ئادەتكە ئايلانغان . ئۇسۇل خاھىشىدىكى ئىلاھىيەتشۇناسلار ۋە فەقىھلەر ئاللاھنىڭ مەرپىەت قىلىشقا بولىدىغانلىقىنى ۋە ئۇنىڭ يېگانىلىقىنى ئېتىراپ قىلىپ ، ئەقلى تەپەككۇر يولى بىلەن ھەل قىلىنىدىغان بارلىق مەسىلىلەرنى يوقىرىدىكى ئەسللەرگە تەئەللۇق ، دەپ قارايدۇ . « قۇرئان كەرىم » بىلەن ھەدىس دىنىي ۋە ھەدىس ئۇسۇللىرىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى ھېسابلىنىدۇ ، يەنى بۇ ئىككى ئۇسۇلغا تەئەللۇق مەسىلىلەرنىڭ ھەممىسى « قۇرئان كەرىم » ۋە ھەدىستىكى بەلگىلىمىلەرگە ئاساسەن ھەل قىلىنىدۇ . ئەمما ، فىقھ ئۇسۇلىغا تەۋە نۇرغۇن مەسىلىلەرگە « قۇرئان كەرىم » ۋە ھەدىستىن جاۋاب تاپقىلى بولمايدۇ . شۇڭا ، بۇنداق مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا ئۇسۇل خاھىشىدىكى فەقىھلەر ئىجمائ ۋە قىياستىن پايدىلىنىدۇ .

مۇسۇلمانلارنىڭ قانۇنىي ھوقۇقلىرى فىقھ ئۇسۇلىنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدۇ . شۇڭا ، بۇنىڭغا ئائىت مەسىلىلەرنى تەتقىق قىلىشتا پىكىرە چېچىلاڭغۇ بولۇشقا يول قويۇلمايدۇ . مەسلىنىڭ ئەسلى ماھىيىتىنى ئاشكارىلاش ، ئىشەنچلىك ھۆكۈم چىقىرىلىش تەلەپ قىلىنىدۇ . بۇ ئىش بىلەن ئىسلامنىڭ ئىلاھىيەتشۇناسلىرى ۋە قانۇنشۇناسلىرى شۇغۇللىنىدۇ . ئۇلار كىشىلەرنىڭ بارلىق ھەرىكىتىنى « قۇرئان كەرىم » ، ھەدىسلەر ئاساسىدا ، شۇنداقلا

ئىجماۋ ۋە قىياس قاتارلىق ئۇسۇللاردا ئۆلچەپ چىقىپ ، ئۇنىڭ ياخشى - يامانلىقى ئوستىدە تېگىشلىك خۇلاسىلەرنى چىقىرىدۇ . فىقھ ئىلمىدىكى بەزى ئىختىلابلار نەتىجىسىدە سۈننىي مەزھىپى فىقھ مەسىللىرىدە ھەنەفىيە ، مالىكىيە ، شافېئىيە ۋە ھەنبەلىيەدىن ئىبارەت تۆت فىقھە مەزھىپىگە بۆلۈنىدۇ . كېيىنكى دەۋرلەردە فەقىھلەر ئاساسەن شەرىئەت مەسىلىلىرى تەتقىقاتى بىلەن قانۇن ساھەسىدىكى كونكرىت مەسىلىلەر تەتقىقاتىغا كۆپرەك كۆڭۈل بۆلۈدۇ . تەتقىقاتنىڭ ئىنچىكىلىشىشى ۋە كەسپىي دائىرىنىڭ ئايرىلىشى نەتىجىسىدە فەقىھلەر مۇجتەھىدلەر بىلەن مۇقەللىد (تەقلىدچى) لەردىن ئىبارەت ئىككى تارماققا بۆلۈنىدۇ . مۇجتەھىدلەر شەرىئەت ۋە قانۇنغا دائىر ئومۇمىي خاراكتېرلىك مۇھىم مەسىلىلەر ئوستىدە پەتىۋا چىقىرىشقا ، مۇقەللىدلەر بولسا كونكرىت مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا مەسئۇل بولىدۇ . ئۇنتۇرا ئەسىردە فەقىھلەر بۇ ساھەدىكى قابىلىيىتىگە قاراپ ، ئالىي ، ئۇنتۇرا ۋە تۆۋەندىن ئىبارەت ئۈچ دەرىجىگە بۆلۈنگەن . ئالىي دەرىجىلىك فەقىھلەر مۇتلەق مۇجتەھىدلەر، دەپ ئاتالغان، بەزى دىنىي ئىبقىملارنىڭ قۇرغۇچىلىرىمۇ شۇلارنىڭ قاتارىغا كىرگۈزۈلگەن . شەرىئەتكە ئائىت مەسىلىلەرنى ھەل قىلغۇچىلار ئوتتۇرا دەرىجىلىك فەقىھلەردىن بولۇپ، ئۇلار مۇناسىپ مۇجتەھىدلەر نامى بىلەن ئاتالغان . تۆۋەن دەرىجىلىكلەر قانۇنىي مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشقا مەسئۇل بولغان . ھازىر سۈننىي مەزھىپىدە فەقىھلەر دەرىجىگە ئايرىلمايدۇ . ئەمما، شىئەلەردە ھازىر ئىمام (تىرىك ئىمام) مۇتلەق مۇجتەھىد ياكى ھۇججەتۇل ئىسلام دەپ قارىلىپ ، ئۇنىڭ ئەمرى ھەممىگە ۋاجىپ ھېسابلىنىدۇ .

شىئەلەر بىلەن سۈننىيلەرنىڭ فىقھ ئوسۇلى جەھەتتىكى قاراشلىرى ئاساسەن تۆۋەندىكىدەك پەرقلە ئىگە : شىئەلەر سۈننىيلەرگە ئوخشىمىغان ھالدا ھەم مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامغا ، ھەم ئەلىگە تەۋە نىسبەتلەشتۈرۈلىدىغان ھەدىس ۋە پاكىتلارنىلا شەرىئەت ۋە فىقھ ئىلمىنىڭ مەنبەلىرى، دەپ قارىشىدۇ . شۇڭا،

شىئەلەرنىڭ ئىلاھىيەتشۇناسلىقى ۋە فىقھ ئىلمى تولاراق **جەئفەرىيە** تەلىماتلىرىغا ئاساسلىنىدۇ .

ئىسلامنىڭ فىقھ ئىلمىدە خەلىپىلىك ياكى ئىمامىلىق تۈزۈمى جەمئىيەتنىڭ ئاساسىي غايىسى قىلىنىدۇ . سۈننىيلەردە خەلىپىلىككە ئائىت نەزەرىيە ۋە شىئەلەردە ئىمامىلىققا ئائىت نەزەرىيە ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدىلا قانۇنىي جەھەتتىن پۈختا ئاساسقا ئىگە قىلىنغان بولۇپ، كېيىنكى دەۋرلەردە فىقھ ئىلمى ساھەسىدە ئۇزلۇكسىز رەۋىشتە ئوتتۇرىغا چىققان بەزى مەسىلىلەرنى شىئە مەزھىپى قانۇنچىلىرىمۇ ئىجمائ ۋە قىياس ئۇسۇلىدا شەرھلەپ، ئۆز قاراشلىرىنى بايان قىلىشقان . بۇلاردىن ئۇسۇل خاھىشىدىكى فەقىھلەر ئارىسىدا نۇرغۇن مەسىلىلەردە كۆپلىگەن ئىختىلاپلارنىڭ مەۋجۇتلۇقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ . ھازىر ئىمامىلىق شەكلىنى ساقلاۋاتقان مۇسۇلمان ئەللىردە ئۇسۇلىيە تەلىماتلىرى يەنىلا ئىشلىتىلمەكتە .

ئۇشرىيە ــ راشىدىيەگە قارالغان .

ئۇمەيرىيە ــ ئىجلىيەگە قارالغان .

ئۇمرەۋىيە ــ ئىجلىيەگە قارالغان .

ۋاسىلىيە ــ مۇئتەزىلەنىڭ ۋاسىل ئىبنى ئەتا (699 - 748) ئاساس سالغان بىر تارمىقى . ئۇ بەسرەدىكى مۇئتەزىلە تەرەپدارلىرىنىڭ يېتەكچىسى ھەسەن بەسرى (642 - 728) نىڭ شاگىرتلىرىدىن بولغان. كېيىن ئۇستازى بىلەن بەزى مەسىلىلەردە ئىختىلاپلىشىپ ، ئەمىر ئىبنى ئۇبەيد بىلەن بىرگە بەسرەدە مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ يېڭى ئېقىمىنى تەشكىللەيدۇ . ئۇلار ئىلاھىيەت مەسىلىلىرىنى تەتقىق قىلىپ ، كالام ۋە ئۇسۇل ئىلمى ساھەسىدە نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازدى . ۋاسىل ئەسەرلىرىدە مەرىپەت ۋە ئۇسۇلغا دائىر مەسىلىلەر ئۇستىدە كەڭ دائىرىدە توختىلىپ ، يېڭى تەشەببۇسلارنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ . ئۇنىڭ قاراشلىرى مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ كالام ئىلمىگە ئاساس بولىدۇ .

ۋاسىلىنىڭ تەلىماتلىرىدا تۆت مەسىلە نۇقتۇلۇق ئورۇندا تۇرىدۇ : 1) ئاللاھنىڭ ئالىم ، قادىر سەمەد دېگەن سۈپەتلەرگە ئىگە ئىكەنلىكىنى ئىنكار قىلىش . 2) ئىرادە ئەركىنلىكىنى ئېتىراپ قىلىش . بۇ قاراش كېيىنچە **جەبەرىيە** ۋە **قەدەرىيە** ئېقىمىنىڭ مەيدانغا كېلىشىگە ئاساس بولغان . 3) ئىمان بىلەن كۇپۇرلۇقنىڭ ئارىلىقىدا ئوتتۇرانچى ھالەتنىڭ مەۋجۇدلۇقىنى ئېتىراپ قىلىش . ۋاسىلنىڭ قارىشىچە، چوڭ گۇناھ سادىر قىلغۇچىلار مۇئمىنمۇ ، دىنسىزمۇ ھېسابلانمايدۇ . ئۇ ئوتتۇرانچى ھالەتتە، يەنى ئىككى مەنزىل ئارىلىقىدا تۇرۇپ قالغۇچىدۇر . بۇ خىل قاراش مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ بىر مۇستەقىل ئېقىم سۈپىتىدە پەيدا بولۇشىغا ئاساس بولغان . 4) كىشىلەرنىڭ ئەسھابى جەمەل (ئائىشە ، تەلھە ، زۇبەير) ۋە ئەسھابى سىففىن (مۇئاۋىيە ، ئەمر ئىبنى ئاس) قاتارلىقلارنىڭ ئەلى بىلەن بولغان جەڭدە ئۇنىڭغا تۇتقان پوزىتسىيىلىرى توغرىسىدىكى ئوخشىمىغان قاراشلىرى ۋە ئىختىلاپلىرىنى ھەل قىلىش . ئېيتىشلارغا قارىغاندا، مۇ مەسىلىلەردىكى ئىختىلاپلارنى ۋاسىل باشقا فەقىھلەرگە قارىغاندا ياخشى ھەل قىلغان .

مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، ۋاسىل ئۆز تەلىماتلىرىنىڭ تەسىرىنى كېڭەيتىش ئۈچۈن غەربىي رايونلار ، خۇراسان ، يەمەن ، ئەلجازائىر ، ئەرمەنىستان قاتارلىق جايلارغا شاگىرتلىرىنى ئەۋەتىپ، تەرغىبات بىلەن شوغۇللانغان . ئۇلار ئۆز تەشۋىقاتلىرىدا ئۇمەۋىيە ھاكىمىيىتىگە قارشى تەرغىبات ئېلىپ بېرىپ ، ئۇمەۋىيلەرنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئاغدۇرۇشتا ئاكتىپ رول ئوينىغان .

ۋاقىفىيە ــ شىئە مەزھىپىگە تەۋە پىرقىلەردىن بىرى بولۇپ ، تەرەپدارلىرى شىئەلەرنىڭ يەتتىنچى ئىمامى مۇسا ئىبنى جەئفەر كازىمنىڭ ئىمامليقىنى ئېتىراپ قىلىشىدۇ ۋە ئۇنى ئاخىرقى ئىمام، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئالتىنچى ئىمام جەئفەر سادىق ئىمامليقىنى ئوغلى مۇساغا قالدۇرغان، مۇسا ئۆلمىدى ، ئۇ مەھدى (ۋاقىتلىق غايىب بولغان) ئىمامدۇر . ۋاقىفىيە تەرەپدارلىرىنىڭ بىر

قسمى مۇسانىڭ قازا قىلغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ رىجئەت قىلىپ ، يەر يۈزىدە ئادالەت ئورنىتىدۇ، دەپ ھېسابلىشىدۇ . يەنە بەزىلىرى مۇسا قايتىپ كەلدى، ئۇ تەرەپدارلىرى ئارقىلىق خەلىپىلىكىنىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرۇۋاتىدۇ، دەپ قارىشقان .

ۋاقىفىيە تەرەپدارلىرى ئارىسىدا مۇسانىڭ تىرىك يېكى قازا قىلغانلىقى توغرىسىدا ئوخشىمىغان پىكىرلەر مەۋجۇت بولغانلىقى ئۈچۈن ، شەرئىيەتكە ئائىت بەزى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشىدىمۇ ئىختىلاپ يۈز بەرگەن . نەتىجىدە ۋاقىفىيە ئۆز ئىچىدىن يەنە بىرنەچچە تارماققا بۆلۈنۈپ كەتكەن . بۇ تارماقلاردىن نوپۇزلۇقراق بىرى زەھاكىيە نامى بىلەن ئاتىلىدىغان بولۇپ، بۇ تارماقتىكىلەر مۇخالىپ تەرەپ بىلەن ئىكاھدا بولۇشنى راۋا ھېسابلايدۇ . ۋەھالەنكى ، ۋاقىفىيە تەلىماتىدا مۇخالىپ تەرەپ بىلەن ئىكاھلىنىش قاتتىق چەكلىنەتتى ۋە خىلاپلىق قىلغانلار ئۆلۈپ قالسا ، نامىزىنى چۈشۈرۈشكە رۇخسەت قىلىنمايتتى . ۋاقىفىيەنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرى شەرئىيەتكە ئائىت باشقا مەسىلىلەردىمۇ ئوخشىمىغان قاراشلارغا ئىگە .

ۋاقىفىيەنى بەزى تارىخچىلار مەمتۇرە نامى بىلەنمۇ ئاتايدۇ . يەنە بەزىلەر ۋاقىفىيە مۇسا ئىبنى جەئفەرنىڭ تەرەپدارلىرى بولغانلىقىلىرى ئۈچۈن مۇساۋىيە نامى بىلەن ئاتايدۇ . ئۇنىڭدىن سىرت، ۋاقىفىيە تەرەپدارلىرى ئىمامىلىقىنى مۇسا ئىبنى جەئفەر بىلەن ئاخىرلاشتۇرغاچقا ئۇلار قەتئىيە نامى بىلەنمۇ ئاتالغان . بۇ تارماق ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

ۋەلىدىيە ــ ھەشۋىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، تەرەپدارلىرى ۋەلىد كەرەبىسىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدۇر . ئوتتۇرا ئەسىر تارىخچىلىرى ھەشۋىيەنىڭ ئىمامىلىققا ئائىت تەلىماتلىرىنى تەھلىل قىلىپ ، ئۇنى ئىچكى پەرقلەرگە ئاساسەن تۆت تارماققا بۆلىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ۋەلىدىيە ھەشۋىيەنىڭ باغداتتىكى بىر تارمىقىدۇر . ۋەلىدىيە تەرەپدارلىرى دەسلەپكى خەلىپىلەرنىڭ ھاكىمىيەتىنى قولغا كىرگۈزۈش يولىدىكى بارلىق كۈرەشلىرىنى ھەق دەپ قاراپ ،

هاكىمىيەت يولىدا كۆرەش قىلىشنى تەشەببۇس قىلىشىدۇ . مەنبەلەردە بۇ قاراشنى ۋە لىد كەرەبسى ئەمەس ، بەلكى ھۆسەين ئىبنى ئەلى كەرەبسى (862 - يىلى قازا قىلغان) ئوتتۇرىغا قويغان دېگەنگە ئوخشاش خاتىرىسلەرمۇ ئۇچرايدۇ . ۋە لىدىيە ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

ۋەھھابىيە ـــ سۆننىي مەزھىپىگە تەۋە پىرقىلەردىن بىرى بولۇپ ، مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇلۋەھھاب (1703 - 1787) ئۇنىڭ ئاساسچىسىدۇر . ئۇ نەجدده تۇغۇلغان بولۇپ ، بوۋىسى نەجدتا چوڭ دىنىي ئالىم بولغان ، دادىسى مەنبەلىيەلەر ئۆلىماسى ۋە ئەيەينە شەھىرىنىڭ قازىسى بولغان . شۇڭا ، مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇلۋەھھاب كىچىك چاغلىرىدىلا شۇ يەردىكى مەنبىيەلەرنىڭ تەربىيىلىشى بىلەن قاتتىق چىنىققان . ئۇ ياشقا كىرىشتىن ئىلگىرى « قۇرئان كەرىم»نى تولۇق يادقا ئېلىپ بولغان ھەمدە دادىسىدىن ئەرەب گرامماتىكىسى ۋە مەنبەلىي شەرىئىتىنى ئۆگەنگەن . شۇنىڭدىن كېيىن شەرىئەت تەپسىرلىرىگە دائىر كىتابلارنى ، ھەدىسلەرنى ۋە باشقا نۇرغۇن دىنىي كىتابلارنى ئوقۇغان . بۇ جەرياندا ئۇ ئىبنى تەيمىيەنىڭ ئەسەرلىرىنى ئەڭ كۆپ ئوقۇغان . ئۇ ئىلىم تەھسىل قىلىش مەقسىتىدە بەسرە ، شام ، ھىجاز ، ئىران قاتارلىق جايلارغا بارغان بولۇپ ، ئۇ جايلاردىكى قەبرىگە سەجدە قىلىشتەك بىرقاتار ھادىسىلەرنى كۆرگەن ، بۇ ھادىسىلەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دەۋرىدىكى ساپ ئىسلام ئەقىدىسىگە نۇقسان يەتكۈزگەن ، دەپ قاراپ ، يۇرتىغا قايتىپ ۋەھھابىيە پىرقىسىنى تەشكىللىگەن ۋە نەجدده نۇرغۇن كىشىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن . كېيىن شاگىرتى مۇھەممەد ئىبنى سەئۇد بىلەن ئۆزئەقىدىلىرىنى تېخىمۇ كەڭ دائىرىدە تەرغىب قىلىشقا كىرىشكەن .

تارىخچىلارنىڭ كۆپ قىسمى ۋەھھابىيە تەلىماتلىرىنىڭ ئاساسىي غايىلىرىنى ئابدۇلۋەھھابدىن تۇت ئەسىر ئىلگىرى ياشىغان ئىبنى تەيمىيەگە باغلايدۇ . ئۇ « مىنھاج ئۇس سۇننە » نامىلىق ئەسىرىدە

ھەنبەلىيە تەلىماتلىرىنى راۋاجلاندۇرغان بولسىمۇ ، ئۇنىڭ تەلىماتى ئۆز دەۋرىدە ئانچە چوڭ تەسىر قوزغىيالمىغان . ۋەھھابىيە دەسلەپتە 18 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا سەئۇدى ئەرەبىستانىنىڭ نەجد دېگەن يېرىدە بارلىققا كېلىپ ، كېيىنچە باشقا ئىسلام ئەللىرىگە تارقىلىشقا يۈزلەنگەن . مەزكۇر پىرقە تەلىماتلىرى « تەۋزىھۇ تەۋھىد ئىل ئەخلاق فى جەۋاب ئىل ئەھل ئىل ئىراق » ، « تەزكىرەتۇل ئۇۋلا » ، « ئەلباب فى تەرىقى شەيخ ئابدۇلۋاھھاب » قاتارلىق ئەسەرلەردە تەپسىلى شەرھلىنىدۇ .

ۋەھھابىيە تەلىماتىنىڭ ئاساسىنى ئىسلام دىنىنىڭ باشقا دىنلاردىن پەرقلىنىدىغان تۈپ ئالاھىدىلىكلىرىدىن بىرى بولغان تەۋھىد مەسىلىسى تەشكىل قىلىدۇ . ۋەھھابىيلەر ئىنسانلار پەقەت ئاللاھدىن ئۈمىدلىنىشى ، ئاللاھدىن شاپائەت تىلەشلىرى كېرەك . چۈنكى ، تەنھا ئاللاھ ئىنسانلارنىڭ مۇراد — مەقسەتلىرى ۋە دەرد — ئەلەملىرىدىن تولۇق خەۋەرداردۇر ، دەپ قارايدۇ . ئىمامىلار ۋە ئەنبىيالارنىڭ نامى بىلەن تۈرلۈك قەسەم ئىچىشنى رەت قىلىپ ، بەندىلەر ، شۇ جۈملىدىن شەيخلەر ۋە ئىمامىلارغا ھەددىدىن زىيادە چوقۇنۇشنى ياقتۇرمايدۇ . تەنھا ئاللاھ ئىنسانلارنىڭ ئىھتىرام قىلىشى ۋە سېغىنىشىغا سازاۋەردۇر ، دەپ قارايدۇ . ئۇلار پەقەت « قۇرئان كەرىم » ۋە ھەدىسلەرنىڭ ئەڭ دەسلەپكى مەتىنلىرىنى ئىسلامنىڭ ئاساسىي ، دەپ قاراپ ، ئايەتلەرنى تەپسىرلەشنى ياقتۇرمايدۇ . ئۇلار مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ سۆزلىرى ۋە ساھابىلارنىڭ پەيغەمبەر توغرىسىدا ئېيتقانلىرىنى رەت قىلىشقا بولمايدىغان ھۆججەتلەر ، دەپ قارايدۇ . ۋەھھابىيلەرنىڭ قارىشىچە ، ئۇزاق ئەسىرلەردىن بويان ئىسلامدىكى ئۇسۇل ۋە فورۇ[1] ئۆزگىرىپ ، ئۇنىڭدا بىدئەتچىلىك يامراپ كەتكەن ، بۇ ئىسلامنىڭ دەسلەپكى دەۋرلەردىكى ساددىلىقىنىڭ يوقىلىشى ۋە

---

[1] ئۇسۇل ھوقۇق مەنبەلىرى ، يەنى شەرىئەت قانۇنىنىڭ ئاساسلىرى بولۇپ ، فورۇ بولسا ئۇسۇل ئاساسىدا بارلىققا كېلىدىغان ۋە شۇ ئاساستا ھەل قىلىنىدىغان بەزى كونكرېت مەسىلىلەرنى كۆرسىتىدۇ .

مۇرەككەپلىشىشىگە سەۋەب بولغان . ئىسلامنىڭ ئىلگىرىكى بولغانىمىغان قىيابىتى قايتا ئەسلىگە كالتۇرۇلۇشى كېرەك . بۇنىڭ ئۈچۈن مۇسۇلمانلار پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالام ھۆكۈم قىلغان ئۇسۇل بويىچە ھەرىكەت قىلىشى ، ئۇ چەكلىگەن ئىشلاردىن ئۆزلىرىنى يىراقتا تۇتۇشى ، ھەممە ئىشتا « قۇرئان كەرىم » نى ئۆلچەم قىلىپ، قانۇنىنى ئىسلام شەرىئىتى بويىچە ئىجراقىلىشى، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئۇلۇغلىقىغا چىن دىلىدىن ئىمان كەلتۇرۇشى ھەم پەيغەمبەر زامانىدىكى قائىدە - يوسۇنلارغا رىئايە قىلىشى كېرەك. مۇشۇنداق تەشەببۇسلىرى ئۈچۈن تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپچىلىكى ۋەھابىيەنى ئەسلىگە تېۋىنغۇچىلار (فوندامىنتالىزمچىلار)، دەپ قارىشىدۇ .

ۋەھابىيە تەلىماتلىرىدا ھەرقانداق شەكىلدىكى ئىلاھىي شېرىك، جۇملىدىن شېرىكى ئەكبەر (ئاللاھ رەسۇلىنىڭ ئەمرلىرىنى ئىنكار قىلىش) ۋە شېرىكى ئەسغەر (رىياكارلىق ، ئىككى يۈزلىمىلىك قىلىش) كە يول قويۇلمايدۇ . ۋەھابىيلەر ئالەمنىڭ ھاكىمى ۋە تەبىئەتتىكى بارلىق ئۆزگىرىشلەر بىلەن جەمئىيەتتىكى تۈرلۈك ھادىسىلەر « لا ئىلاھە ئىللەللاھ » غا مۇجەسسەملەشكەن ، پەقەت ئاللاھلا ئىمان كەلتۈرۈشكە ۋە ئېتىقاد قىلىشقا سازاۋەر دۇر، دەپ قارايدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، مۇسۇلمانلارنىڭ كېيىنكى دەۋرلەردىكى بولغانغان قاراشلىرىنى ئۆزگەرتىش ۋە ئىسلامنىڭ ئەڭ دەسلەپكى باسقۇچىدىكى ئەنئەنىلەرنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئىسلامنى چەتنەپ كەتكەن يولدىن قايتۇرۇپ ، ئەسلىدىكى ئىزىغا سېلىشنىڭ ئاساسىي مەزمۇندۇر . ئۇلار پەقەت مۇجتەھىدلەرنىڭ بەزى چۈشىنىكسىز مۇرەككەپ مەسىلىلەرنى شەرھلەپ بېرىشىنى ھېسابقا ئالمىغاندا ھېچكىمنىڭ دىنىي ئۇسۇللارغا مۇداخىلە قىلىشقا ھوقۇقى يوق، دەپ قارايدۇ .

ۋەھابىيلەرنىڭ يوقىرىدىكىدەك تەشەببۇسلىرى جەمئىيەتتە زور تەسىر قوزغاپ ، كۆپلىگەن كىشىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنىدى .

ئەمما، بۇنداق تەشەببۇسلار شۇ دەۋرلەردىلا ئىسلام ئەللىرىدىكى ھاكىمىيەت ئۇستىدىكىلەرگە ياقمايتتى . چۈنكى، ۋەھھابىيلەرنىڭ ئىجتىمائىي ئادالىەت ۋە ئىنسانلارنىڭ باراۋەرلىكىنى ئۆز تەشەببۇسلىرىدا ئالدىنقى ئورۇنغا قويۇشى فېئۇدال ھاكىملارنىڭ مەنپەئىتىگە زىت ئىدى . شۇڭا، دەسلەپكى دەۋرلەردە ۋەھھابىيە تەرەپدارلىرى قاتتىق تەقىبگە ئۇچراپ ، كەڭ دائىرىدە ئاشكارا پائالىيەت ئېلىپ بېرىشقا ئامالسىز قېلىشقانىدى . مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇلۋەھھاب ۋاپات بولغاندىن كېيىن ، ئۇنىڭ بۇ تەشەببۇسلىرى ئەرەب يېرىم ئارىلىدىكى سەئۇدىيلەر جەمەتىنىڭ قوراللىق كۈچى بىلەن بىرلەشتۈرۈلدى . سەئۇدى جەمەتىنىڭ خەلىپىسى ئىمامىلىقىنى قوشۇمچە ئۇستىگە ئېلىپ، ۋەھھابى تەلىماتىنى داۋاملىق يولغا قويدى . 1801 - يىلىدىن 1804 - يىلىغىچە ئۇلار كەربالانى ئىشغال قىلىپ شىئە مەزھىپىدىكى ھۇسەييىنىنىڭ قەبرىسىنى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە مەسچىتلەرنى بۇزۇۋەتتى، كەينىدىنلا مەدىنىگە ھۇجۇم قىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي مىسىر نائىبى مۇھەممەد ئەلىنىڭ جازا يۈرۈشى قىلغان قوشۇنى تەرىپىدىن باستۇرۇلدى . 1901 - يىلى ئىبن سەئۇدى (ئابدۇلئەزىز بىننى ئابدۇلراخمان) نەجد پادىشاھلىقىنىڭ ئەمىر - لىكىنى ئۇستىگە ئېلىپ، ۋەھھابىيە تەلىماتىنى داۋاملىق يولغا قويۇپ، كۆرەشلەر نەتىجىسىدە ئەرەبلەرنىڭ بارلىق ئاراللىرىنى ئۆز ئىتائىتىگە كىرگۈزدى .

ۋەھھابىيلەر دىنىي ئەخلاق مەسلىسىگىمۇ ناھايىتى جىددىي ئەھمىيەت بېرىدۇ . ئۇلار تاماكا چېكىش ، مەيخورلۇق قىلىشقا ئوخشاش ھەقنى زىكر قىلىپ تۇرۇشنى ئۇنتۇلدۇرىدىغان بارلىق ئادەتلەرنى قاتتىق چەكلەيدۇ . ئۆز تەشەببۇسلىرىدا دائىم مەنسۇپ ۋە ئەقلىي جەھەتتىن ئىلگىرىلەشنى تەكىتلەپ ، بۇنداق ئىلگىرىلەشكە پەقەت مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دەۋرىدىكى دىنىي تەلىماتلار ئارقىلىقلا يەتكىلى بولىدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ . ۋەھھابىيلەر ئەۋلىيالار ، ئىمامىلار ۋە ئەرۋاھلاردىن مەدەت تىلەشنى بىمەنىلىك، دەپ

قارايدۇ، سوپيلارنىڭ تەلىماتلىرىنى تامامەن ياقتۇرمايدۇ . ئومۇمەن سۆننىي مەزھەپى ۋە شىئە مەزھەپى سۆكۈت قىلغان نۇرغۇن ئادەت ۋە قائىدە ـ يوسۇنلارغا ، زاھىدلىق، گۆشسىز تاماق يېيىش، ساما ئويناش، نەغمە قىلىش قاتارلىق سوپىزملىق قائىدە ـ يوسۇنلارغا، پالغا ئېشىنىشكە قارشى تۇرىدۇ . ناخشا ئېيتىش، ئۇسۇل ئويناش، زىببۇ زىننەت بويۇملىرى تاقاش، يىپەك رەخت كىيىشنى قاتتىق چەكلەيدۇ . ئۇلار قازا قىلغان مۇسۇلمانلارنىڭ روھى ئۈدۈل جەننەتكە كىرىدۇ ، شۇڭا ئۆلۈمدە يىغا ـ زارە قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق ،دەپ قارايدۇ، ھەشەمەت بىلەن مىيىت ئۇزىتىش ۋە قەبرىلەرنى ھەشەمەتلىك قىلىپ ياساش قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسىگە قارشى تۇرىدۇ ، بۇنداق ئىشلارنىڭ ھەممىسىنى ھارام ھېسابلايدۇ . ئومۇمەن ئۇلار دەبدەبىلىك مۇراسىملارنىڭ ھەممىسىنى ئىنكار قىلىپ، ساددىلىق ۋە كەمتەرلىككە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىدۇ .

ۋەھھابىيلەر ئۆز تەلىماتلىرىدا ئىسلام ئەقىدىلىرىنى بۇلغىنىشتىن تازىلاپ ، ئۇنىڭ ئەسلىدىكى ئەنئەنىلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشنى ئاساسىي غايە قىلغان بولسىمۇ ، لېكىن ئۇنىڭ تەرەققىيات سۈرئىتى ناھايىتى ئاستا بولدى . پەقەت ئۇ ئۆزاق جەريانلارنى باشتىن كەچۈرۈپ ، ئىسلام ئەللىرىدە بىر قىسىم كىشىلەرنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەندىن كېيىنلا بىر مۇستەقىل پىرقە سۈپىتىدە ئېتىراپ قىلىندى . 1920 ـ يىلى سەئۇدى ئەرەبىستانى بۇ تەلىمات ئاساسىدىكى دۆلەت تۈزۈلمىسىنى يولغا قويغاندىن كېيىن، ئۇ كۆپلىگەن ئەرەب ئەللىرى ۋە ئافغانىستان ، پاكىستان ، ھىندىستان ، ھىندونېزىيە ، ئافرىقىدىكى بىر قىسىم دۆلەتلەرگىچە تارقالدى . مۇسۇلمان ئەللىرىدىكى تەتقىقاتچىلارنىڭ كۆپ قىسمى ۋەھھابىيە تەلىماتلىرىنى بۇلغىنىشتىن خالىي، بۇ تەلىمات تەرەپدارلىرىنى ھەقىقىي مۇسۇلمانلار، دەپ قارىشىدۇ .

ۋەئدىيە ـــ خارىجىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ۋەئدۇ ۋەئىد[1]

---

[1] ۋەئدۇ ۋەئد ـ دىنىي ئىستىلاھا ئەخلاقىي ئۇقۇم بولۇپ ، ياخشىلىق ۋە ياماننىق ، ساۋاپ ۋە گۇناھقا « قورئان » ۋە ھەدىستىكى بەلگىلىمىلەر ئاساسىدا بېرىلىدىغان جازا ۋە سازا توغرىسىدىكى قاراشلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ ، يەنى قانداق

قاراشلىرىنى ئېتىراپ قىلىشاتتى . تارىخچىلاردىن مۇھەممەد شەھرىستانى ۋەئىدىيەنى مۇرجىيە بىلەن قارمۇقارشى ئورۇنغا قويۇپ ، بۇ ئىككى تارماق ئوتتۇرىسىدىكى نەزەرىيىۋى قارمۇ - قارشىلىق خۇددىي شىئەلەر بىلەن خارىجىيە تەرەپدارلىرى ، جەبەرىيە بىلەن قەدەرىيە تەرەپدارلىرىنىڭكىگە ئوخشاشلا ئۆتكۈر ئىدى، دەپ يازىدۇ . ۋەئىدىيە تەرەپدارلىرى چوڭ گۇناھ سادىر قىلغۇچىلارنى دوزاخقا ئەبەدىي ھۆكۈم قىلىنغانلار، دەپ قارىشىدۇ . بەزى تارىخچىلار ۋەئىدىيە تەرەپدارلىرىنىڭ قاراشلىرىنى بىدئەتچىلىكتىن خالىي ئەمەس، دەپ ھېسابلىشىدۇ .

ئىبازىيە ــ ئەبازىيەگە قارا .

ئىبراھىمىيە ــ بەيھەسىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، تەرەپدارلىرى ئىبراھىم ئىبنى ئەبۇيەئىيا ئەسلەمىنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدۇر . ئىبراھىم ئۇسۇل ۋە شەرىئەتكە ئائىت بەزى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىشتا بەيھەسىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ئىختىلاپلىشىپ ، ئۇلاردىن ئايرىلىپ چىققان . ئۇ شەرىئەتتىكى قائىدىلەرگە ئاساسەن ، سودا-سېتىقنى ھالال، دەپ ئېلان قىلىپ ، كېنىزەكنى غەيرىيى مۇسۇلمان ئەرەبلەرگە سېتىۋېتىدۇ . ئۇنىڭ بۇنداق قىلغىنى ئىبنى مەيمۇن ئەسفەرائىنىڭ قاتتىق غەزىپىنى قوزغايدۇ . ئۇ بارلىق تەرەپدارلىرى بىلەن ئىبراھىمدىن ئالاقىسىنى ئۈزىدۇ . نەتىجىدە ئىبراھىمىيە ئۆز ئىچىدىن مەيمۇنىيە ، ۋاقىفىيە قاتارلىق تارماقلارغا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ .

ئىجلىيە ــ خەتتابىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، ئۇمرەۋىيە ، ئۇمەيرىيە ناملىرى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ . ئۇنىڭ ئاساسلىق ۋەكىلى ئومەر ئىبنى بەييان ئىجلىدور . بۇ تارماق تەرەپدارلىرى مۇئەممەرىيە تەرەپدارلىرىغا ئوخشاشلا ئەبۇلخەتتابتىن كېيىن ئومەر ئىبنى بەييان ئىجلىنى ئۆزلىرىنىڭ ئىمامى، دەپ قارىشىدۇ . ئىمامىلارنىڭ قازا

ياخشىلىقنى قانداق مۇكاپاتلاش ۋە قانداق گۇناھقا قانداق جازا بېرىش مەسىلىسى ئوستىدە مۇلاھىزە يۈرگۈزىدۇ.

قىلىدىغانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشىدۇ . ئىجلىيە تەرەپدارلىرى كۆپلەپ جەئفەر سادىق مەخسۇس ئىبادەت ئۈچۈن ئىشلەتكەن چېدىرنى تىكلەپ ، ئۇ جايىنى مەخسۇس ئىجمائ ئېلىپ بېرىلىدىغان يەرگە ئايلاندۇرۇشقان . بۇ ئىشتىن ئىراق ۋالىيسى ئەمىر ئىبنى خۇبەير خەۋەر تاپقاندىن كېيىن ، بەييان ئىجلىنى دارغا ئاسقان .

تارىخچىلاردىن نەۋبەختى ئىجلىيەنى زەيدىيەنىڭ ئاجىز تارماقلىرىدىن بىرى ئىدى، دەپ قارايدۇ . ئابدۇللاھىر باغدادى ئىجلىيەنى ئۈمرەۋىيە نامى بىلەن ئاتايدۇ .

ئىسكافىيە ــ مۇئتەزىلە نىڭ ئەبۇجەئفەر مۇھەممەد ئىبنى ئابدۇللاھ ئىسكافى ۋەكىللىكىدىكى بىر تارمىقىدور . مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئىسكافى سەمەرقەندە تۇغۇلغان . ئاتا ـ ئانىسى دەسلەپ ئۇنى ئوقۇشتىن توسقان، كېيىن جەئفەر ئىبنى ھەرب ئىسمىلىك مۇئتەزىلە فەقىھىنىڭ تەربىيىلىشىگە بەرگەن . ئىسكافى كىچىكىدىنلا زېرەك بولغاچقا قىسقا ۋاقىتتىلا ئۆز زامانىسىنىڭ ئاساسىي بىلىملىرىنى ئىگىلەپ ، باغداتتىكى مۇئتەزىلە چىلەرنىڭ يېرىك ۋەكىللىرىدىن بىرى بولۇپ قالىدۇ . رىۋايەت قىلىنىشىچە، شۇ ۋاقىتلاردا ناتىقلىقتا ئۇنىڭغا تەڭ كېلىدىغان ئادەم تېپىلمايدىكەن، ئۇ مۇنازىرىلەردىمۇ كاتتا شۆھرەت قازانغانىكەن . تارىخىي مەنبەلەرنىڭ بەزىلىرىدە ئۇنىڭ خارىجىيە ئۇلىماسى ھۆسەين ئىبنى ئەلى بىلەن بولغان كەسكىن مۇنازىرىسى ئالاھىدە تىلغا ئېلىنىدۇ .

ئابدۇللاھ ئىسكافى مۇنازىرە مەزمۇنىدىكى نۇرغۇن ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورىدۇر . ئۇنىڭ « تەھافۇت » نامىلىق بىر ئەسىرىدە نەززام ۋە بۇرغۇسقا ئوخشاش مۇھتەزىلەنىڭ مۇشەببىھىيە ۋە جەبەرىيە جاھىشىدىكى ئىلاھىيەتشۇناسلىرىنىڭ قاراشلىرى رەت قىلىنىدۇ . ئۇ « قۇرئان كەرىم » نى كېيىن يارىتىلغان، دەپ قاراپ، ئەلى ئىبنى ئەبۇتالىبنى ئىمامىلىقتا ۋارىسلىق ھوقۇقىغا ئىگە، دەپ ھېسابلايدۇ . شۇڭا، بەزىلەر ئۇنى شىئەپەرەسلىكتە ئەيىبلىگەن . ئۇنىڭ ئۆز مەسلەكداشلىرى بىلەن بولغان ئوخشىمايدىغان قاراشلىرى شەرىئەتكە

ئائىت كونكىرىت مەسىلىلەردە ئىپادىلەنگەن. مەسىلەن، ئۇنىڭ قارىشىچە، ئاللاھ ئەقىلسىزلەرگە ستەم قىلىشقا قادىردۇر، ئەمما ئەقىللىقلارغا ستەم قىلىشقا قادىر ئەمەستۇر. ئۇ يەنە ئاللاھنىڭ كالامى بەندىلەرگە راۋادۇر، ئەمما بۇ ئاللاھ بەندىلەر بىلەن سۆزلىشىدۇ، دېگەنلىك ئەمەس، چۈنكى ئۇ مۇتەكەللىم (سۆزلىگۈچى) ئەمەس، دەپ قارايدۇ.

ئىسنائەشەرىيە ــ شىئە مەزھىپىنىڭ پىرقىلىرىدىن بىرى بولۇپ، مەنبەلەردە قەتئىيە نامى بىلەنمۇ ئۇچرايدۇ. مەزكۇر پىرقىدىكىلەر يەتتىنچى ئىمام مۇسا كازىم قازا قىلغاندىن كېيىن ئىمامىلىقنى ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغىلا مەنسۇپ، دەپ قاراپ، ئىمامىلىقنى ئەلى رىزادىن تارتىپ مۇھەممەد ئىبنى ھەسەن ئەسكەرىگىچە داۋاملاشتۇرىدۇ. ئىسنائەشەرىيە شىئەلەرنىڭ ئالتىنچى ئىمامى جەئفەر سادىق قازا قىلغاندىن كېيىن شىئەلەرنىڭ ئىچكى قىسمىدا ئىمامىلىق مەسىلىسىدە يۈز بەرگەن زىددىيەتلەر نەتىجىسىدە بارلىققا كەلگەن پىرقىلەردىن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچكى زىددىيىتى ئون بىرىنچى ئىمام دەۋرىدە ئەۋجىگە چىقىدۇ.

ئونىنچى ئىمام ئەلى ئىبنى مۇھەممەد قازا قىلغاندىن كېيىن ئوغلى ھەسەن ئىبنى ئەلى (ئەسكەرى لەقىمى بىلەنمۇ ئاتىلىدۇ) ئون بىرىنچى ئىمام بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. ئىيتىلىشلارچە، كېيىن ئۇنى ئابباسىيلار خەلىپىسى زەھەر ئىچكۈزۈپ، ئۆلتۈرگەنمىش. ھەسەن ئىبنى ئەلىنىڭ كېيىنكىدىن مۇھەممەد نامىلىق بىر ئوغلى بولۇپ، دادىسى ئۆلتۈرۈلگەندە توققۇز ياشتا بولۇپ، مۇھەممەد سامەرادىكى جامە مەسچىتىدە سىرلىق ھالدا يوقاپ كېتىدۇ. بۇ ھادىسە شىئەلەرنىڭ ئارىسىدا ئوخشىمىغان پىكىرلەرنىڭ پەيدا بولۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. بەزىلەر ئادەملەرنىڭ گۇناھى ئارتىپ كەتكەچكە ئاللاھ ئۇلارنى ئىمامدىن مەھرۇم ئەتتى، دەپ قارىشىدۇ. يەنە بەزىلەر دۇنيا ئىمامسىز مەۋجۇت بولۇپ تۇرالمايدۇ، شۇڭا ھازىر ئىمام بولمىغاندا غايىب ئىمام چوقۇم مەۋجۇت، ئۇ چوقۇم مەھدىدۇر،

ئاخىر بىر كۈنى زىمىنگە قايتىپ ، ئادالەت ئورنىتىدۇ، دەپ قارىشىدۇ .

بەزىلەر جەئفەر ئىبنى ئەلىنى غايىب ئىمام دېسە ، يەنە بەزىلەر مۇھەممەد ئىبنى ئەلىنى ، ئۇچىنچى خىل پىكىردىكىلەر ھەسەن ئىبنى ئەلىنى غايىپ ئىمام، دەپ قارىشىدۇ . كېيىنچە ئۇن بىرىنچى ئىمامنىڭ ئوغلى مۇھەممەد ئىبنى ھەسەننى ئون ئىككىنچى ئىمام دەپ قارايدىغانلارنىڭ پىكرى ئۈستۈنلۈك ئىگىلەپ ، ئومۇم تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنىدۇ، شۇنداق قىلىپ ئون ئىككى ئىمامىلىق ئەنئەنىسى قايتا ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ . يەنە ئىمامىيەگە قارا .

ئىسھاقىيە ــ شىئە مەزھىپىنىڭ چەكتىن ھالقىغان پىرقىلىرىدىن بىرى بولۇپ ، ئەھمەر لەقەملىك ئىسھاق ئىبنى مۇھەممەد ئۇنىڭ ئاساسچىسىدۇر . مەزكۇر پىرقە 9 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا مەدىنىدە بارلىققا كەلگەن . مەنبەلەردە مەزكۇر پىرقىنىڭ پەيدا بولۇشى توغرۇلۇق ئوخشىمىغان مەلۇماتلار ئۇچرايدۇ . بەزىلەر ئۇنى كەيسانىيەدىن بۆلۈنۈپ چىققان، دېسە ، يەنە بەزىلەر كەررامىيەدىن بۆلۈنگەن، دېيىشىدۇ . يەنە بەزىلەر ئۇنى ئىبائىيە بىلەن پەرقلەنمەيدۇ، دەپ ھېسابلىشىدۇ .

مەزكۇر پىرقىنىڭ ئاساسچىسى ئىسھاق ئىبنى مۇھەممەد ئەلىنى خۇدا، دەپ ھېسابلاپ ، ئۇنى ھەر زاماندا ھەر خىل شەكىلدە زوھۇر قىلالايدۇ، دەپ قارايدۇ . ئۇنىڭ قارىشىچە، ھەسەن ۋە ھۈسەين ئەلىنىڭ باشقىچە سۈرەتتە زوھۇر قىلىشىدۇر . ئىسھاقىيە تەرەپدارلىرىنىڭ قارىشىچە، ئەلى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنى پەيغەمبەر سۈپىتىدە ئىنسانلار ئارىسىغا ئەۋەتكەن . ئالەم قىيامەت كۈنىگىچە ھېچ ۋاقىت پەيغەمبەرسىز قالمايدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام بۈتپەرەسلەرگە قارشى، ئەلى بولسا، ئىككى يۈزلىمىلىككە قارشى كۈرەش قىلغان . ئۇلار ئەلىنى كارامەت ئىگىسى، دەپ ھېسابلايدۇ .

ئىبائىيە ــ زەممىيەگە قارا .

ئىمامىيە ــ شىئە مەزھىپىگە تەۋە ئېقىملارنىڭ بىرى بولۇپ ،

جەئفەر ئىبنى مۇھەممەد (جەئفەر سادىق) نى ئۆزلىرىنىڭ پېشۋاسى ھېسابلىشىدۇ . جەئفەر سادىقنىڭ ئۆزى دادىسىغا ئوخشاشلا سىياسىي ئىشلار بىلەن ئانچە شۇغۇللانمايدىكەن . ئەمما، ئۇ قازا قىلغاندىن كېيىن تەرەپدارلىرى ئۇنى مەشھۇر ئىلاھىيەتشۇناس ۋە فەقىھ سۈپىتىدە تونۇشتۇرۇپ ، ئۆزلىرىنىڭ ئېقىمىنىڭ ئاساسچىسى، دەپ ئېلان قىلىشقان . ئىمامىيە تەرەپدارلىرىنىڭ نەزىرىدە جەئفەر سادىق بارلىق ئىلىملەردە كامالەتكە يەتكەن ، شۇ جۈملىدىن تەنجىم (يۇلتۇزلارغا قاراپ ، ئالدىن بىشارەت بېرىش) ، كىمىيا (خىمىيە) قاتارلىق ئىلىملەردە تەڭداشسىز ، كارامەت ۋە مۆجىزىلەرنى يارىتالايدىغان شەخس ئىكەن .

تارىخچىلاردىن يەئقۇبى جەئفەر سادىق ئۈستىدە توختىلىپ ، ئىمامىيە تەلىماتىدىكى ئىلاھىي نۇرغا ئائىت نەزىرىيىنى جەئفەر سادىق يارىتقان، دەپ قارايدۇ . شەھرىستانى ئىمامىيە تەرەپدارلىرى جەئفەر سادىقنىڭ قايسى ئوغلىنىڭ ئىمامىلىققا ۋارىسلىق قىلىشى مەسىلىسىدە زور ئىختىلاپقا يولۇققانىدى، دەپ مەلۇمات بېرىدۇ .

ئىمامىيەنىڭ ئىلاھىيەتشۇناسلىقىدا مۇئتە زىلەنىڭ تەسىرى ناھايىتى چوڭقۇر بولۇپ ، ئاللاھنىڭ ئىنسانغا ئوخشايدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ سۈپەتلەرگە ئىگە ئىكەنلىكى تامامەن ئېتىراپ قىلىنمايدۇ . ئىراده ئەركىنلىكى مەسىلىسىدە جەئفەر سادىق تەقدىرنىڭ ئالدىن بەلگىلىنىدىغانلىقىنمۇ ھەم ئىنسانلار بۇ جەھەتتە تامامەن ئەركىن ئىكەنلىكىنمۇ ئېتىراپ قىلمايلا ، ئوتتۇرانچى يولنى تۇتىدۇ . جەئفەر سادىق ھايات ۋاقتىدا ئىمامىيە تېخى بىر مۇستەقىل ئېقىم سۈپىتىدە شەكىللەنمىگەن . جەئفەر سادىق قازا قىلغاندىن كېيىن ئۇنىڭ تۇنجىچى ئوغلى مۇسا كازىم ئىمامىلىققا ۋارىسلىق قىلىدۇ . بۇ ھادىسە ئىمامىيەدە زور بۆلۈنۈشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ . جەئفەر سادىقنىڭ تەرەپدارلىرى ئىمامىلىقتىكى ئىختىلاپلار نەتىجىسىدە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئىسمائىلىيە (زەيدىيە ، تەفزىلىيە) ، مۇشەببەھىيە ، ناۋۇسىيە ، ئەفتەھىيە ، شۇمەيتىيە ، مۇساۋىيە ، مۇفەززەلىيە ،

قەتئىيە قاتارلىق تارماقلارغا بۆلۈنۈپ كېتىدۇ .

مۇسا كازىم 30 يىل ئىمامىلىق قىلغاندىن كېيىن ئەلى رىزا ئىمامىلىققا ۋارىسلىق قىلىدۇ . بۇ دەۋردە ئىمام بىلەن ئابباسىيلار خەلىپىلىكىنىڭ مۇناسىۋىتى ئورنىتىلغان بولسىمۇ ، ئۇزۇنغا بارماي يەنە زىددىيەتلەر ئەۋج ئالىدۇ . تارىخچىلاردىن مۇھەممەد شەھرىستانىنىڭ مەلۇماتىغا قارىغاندا، كېيىنرەك، ئىنىقراقى ئون بىرىنچى ئىمام ھەسەن ئىبنى ئەلى قازا قىلغاندا ، ئوغلى بىردىنبىر ۋارىسى بولغان توققۇز ياشلىق (بەزى مەلۇماتلاردا ئالتە ياش دېيىلىدۇ) ئوغلى مۇھەممەدمۇ سىرلىق ھالدا يوقاپ كېتىدۇ . شىئەلەر يوقاپ كەتكەن مۇھەممەد ئون ئىككىنچى ئىمام ۋە مەھدى (غايىب) ئىمام، دەپ قارىشىدۇ . شىئەلەرنىڭ قارىشىچە، ئۇ گويا بۇ زۇلۇمغا تولغان ئالەمدە گۇناھ ۋە قابائەتچىلىكىنىڭ ئەۋج ئېلىشى سەۋەبلىك يوقاپ كەتكەنمىش، ئادالەت ۋە باراۋەرلىك ئورنىتىش مەقسىتىدە ئاخىر بىر كۈنى زېمىنگە قايتىپ كېلەرمىش .

9 - ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئىمامىيەنىڭ مۇتىدىل تارماقلىرىدىن بىرى بولغان ھۆسەينىيە رافىزىيە تەرەپدارلىرى بىلەن بىرلىشىپ ، ئون ئىككى ئىمامىلىققا ئائىت نەزەرىيىنى بارلىققا كەلتۈرىدۇ . ئۇلار كېيىن ئىسنائەشەرىيە نامى بىلەن تونۇلىدۇ . ئىمامىيە تەرەپدارلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىلاھىيەتشۇناسلىقىنى تەۋھىد ، ئەدل ، پەيغەمبەرلىك ، ئىمامىلىق ۋە قىيامەتتىن ئىبارەت دىنىي ئۇسۇلنىڭ بەش ئاساسىي نۇقتىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ، دەپ قارىشىدۇ . بۇ بەش نۇقتىدىن تەۋھىد ، پەيغەمبەرلىك ۋە قىيامەت جەھەتتىكى قاراشلاردا شىئەلەر بىلەن سۇننىيلەر ئوتتۇرىسىدا پىكىر ئىختىلاپى مەۋجۇت ئەمەس . ئەمما، ئىمامىيە تەلىماتىدىكى ئەدل مەسىلىسى مۇئتەزىلە چىلەر مەيدانىدا تۇرۇپ شەرھلىنىدۇ . ئىمامەت مەسىلىسىدىمۇ سۇننىيلەر بىلەن تامامەن ئوخشىمىغان قاراشلارغا ئىگە . سۇننىيلەرنىڭ نەزىرىدىكى ئىمامىلار ئىلاھىي سۈپەتلەرگە ئىگە ئەمەس . ئەمما، شىئە مەزھىپىدىكىلەرنىڭ نەزىرىدىكى ئىمامىلار

پەيغەمبەرلەرنىڭ ئىزباسارلىرى سۈپىتىدە ئىلاھىي سۈپەتلەرگە ئىگە بولۇپ ، مۇسۇلمانلارنىڭ نىجاتكارى، دەپ قارىلىدۇ . ئىمامىيە تەرەپدارلىرى سۈننىيلەرگە ئوخشىمىغان ھالدا باتىنىي (يوشۇرۇن) مەزھەبتىن ئېتىراپ قىلىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، بۇنداق ئىقتىدار ئەلى ۋە ئەلى ئارقىلىق باشقا ئىمامىلارغا نىسىپ بولغان، ئۇلار بۇنداق ئىقتىدارغا تايىنىپ ، بۇرۇنقى، ھازىرقى ۋە كەلگۈسىدىكى بارلىق ئىشلارنى مۇئەييەنلەشتۈرەلەيدۇ . شىئەلەر ئىمامىلارنى ئىلاھىي نۇرنىڭ تەجەللىسى ، شۇڭا ئۇ سۆز- ھەرىكەتتە ھېچ ۋاقىت خاتالاشمايدۇ، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلارنىڭ پىكرىچە، ئىمامىلارنىڭ مەزھىتى بولمىسا، مۇئمىنلەرنىڭ سائادىتىدىن سۆز ئاچقىلى بولمايدۇ . ئىمامىيە تەلىماتى ئاساسىي مەسىلىلەردە شىئەلەرنىڭ « ئەخبار » نگە تايىنىدۇ . « ئەخبار » دا سۈننىيلەرنىڭ ھەدىسىگە ئوخشىمىغان ھالدا ئەلى ۋە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ خەۋەر نامى بىلەن ئاتالىدىغان مەلۇماتلىرى ئاساسىي ئورۇنغا قويۇلىدۇ . « ئەخبار » نى مۇھەممەد ئىبنى ھەسەن قۇمى (903 - يىلى قازا قىلغان) توپلاپ رەتلىگەن . ئابدۇلجەئفەر مۇھەممەد ئىبنى ئەلى قۇمى ، نۇئمان مۇھەممەد ئىبنى ھەييان ، ئەبۇئابدۇللاھ مۇھەممەد ئىبنى نۇئمان بەغدادى ، مۇھەممەد ئىبنى ھەسەن تۇسى قاتارلىقلار شىئە مەزھىپى تارىخىدا داڭلىق چىقارغان ۋە شىئە مەزھىپىي تەلىماتلىرىنىڭ راۋاجلىنىشىغا كۈچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن فەقىھلەردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ .

يەزىدىيە (1) ــ خارىجىيەنىڭ يەزىد ئىبنى ئەبۇئۇنەيسە ۋەكىللىكىدىكى بىر تارمىقى . يەزىد ئەسلىي بەسرەدىن بولۇپ ، كېيىن ئەھۋازغا كېلىپ ، ئۆز تەلىماتلىرى تەشۋىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدۇ . ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرى دەسلەپتە ئەبازىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ھەمئەقىدە بولۇپ ، ئۇلارنى ئەڭ كامىل مۇسۇلمان، دەپ ھېسابلىشىدۇ، ئەمما كېيىنچە ئۇلار خارىجىيەدىنلا ئەمەس ، بەلكى ئىسلام تەلىماتلىرىدىنمۇ يىراقلاپ كېتىدۇ . ئۇلار

ئاللاھ ئەجەملەردىن بىر پەيغەمبەر ئەۋەتىدۇ ۋە ئۇنىڭغا مەخسۇس بىر كىتاپمۇ نازىل قىلىدۇ ، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلارنىڭ تەلىماتى بويىچە، يېڭىدىن كېلىدىغان پەيغەمبەر مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ شەرىئىتىنى ئاخىرلاشتۇرۇپ، يېڭى شەرىئەتنى يولغا قويىدۇ . ئۇنىڭ ئۈممەتلىرى سابىيلەر (تارىختىكى يولتۇزغا چوقۇنغۇچى سابىيلەر ئەمەس ، بەلكى « قۇرئان كەرىم » دا تىلغا ئېلىنغان سابىيلار) نامى بىلەن ئاتىلىدۇ . ئۇلار ئۇ ھازىر تېخى دۇنياغا كەلمىدى، دەپ قارىشىدۇ . يەزىدىيە تەرەپدارلىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ پەيغەمبەرلىكىنى بىلمەپ تۇرۇپ، ئىسلامدىكى پەرزلەرنى ئورۇندىمايدىغان ۋە شەرىئەتكە ئەمەل قىلمايدىغانلارنىمۇ مۇئمىن ۋە مۇسۇلمان ھېسابلاۋېرىشىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، جاھان پانىيدۇر ، چۈنكى ئۇ ئادەملەر ئۈچۈن يارىتىلغان ، ئادەملەر بولسا ئۆلۈپ تۇرىدۇ . ئۇلار خۇدانى مەرىپەت قىلىشتا تائەتگە قايىل بولۇپ ، چوڭ - كىچىك گۇناھ سادىر قىلغۇچىلارنى شېرىكلىكتە ئەيىبلىشىدۇ . يەزىدىيە ھازىر مەۋجۇت ئەمەس .

يەزىدىيە (2) ــ شەيخ شەرافەددىن ئەدى ئىبنى مۇسافىر (12 - ئەسىر) ۋەكىللىكىدىكى دىنىي پەلسەپىۋى تەلىماتنىڭ نامى . بەزى مەنبەلەردە يەزىدىيە زەردۇشتىيەنىڭ ئۆزگەرگەن بىر شەكلى دەپمۇ تونۇشتۇرۇلۇپ ، « يەزىد » سۆزى چوقۇنۇش مەنىسىدىكى « يەزد » سۆزى ئاساسىدا چۈشەندۈرۈلىدۇ . مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، يەزدىيە تەلىماتلىرىنىڭ ئاساسىي مەزمۇنى بۇ ئېقىمنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدىلا تۈزۈلگەن ئىككى پارچە كىتابى ــ « جىلۋە » ۋە « مۇسھەفى رەش »، شۇنداقلا كېيىنكى دەۋردە بۇ ئېقىمنىڭ داڭلىق ئۇلىمالىرى تەرىپىدىن تۈزۈلگەن « نامە » نامىلىق كىتابلاردا تەپسىلىي بايان قىلىنغان ھەمدە ئۇنىڭدا زەردۇشت دىنىي ، يەھۇدىي دىنى ۋە خرىستىئان دىنىنىڭ تەسىرى ناھايىتى رۇشەن رەۋىشتە ئىپادىلەنگەن . ئۇلارنىڭ تەلىماتىچە، ئاللاھ زېمىن ۋە ئاسمانىنى يارىتىشتىن ئىلگىرى يەتتە كىچە ــ كۈندۈز سەرپ قىلىپ ، يەتتە

پەرىشتە (ئەزرائىل ، دەردائىل ، ئىسرافىل ، مىكائىل ، جەبرائىل ، شەمنائىل ۋە نۇرائىل) نى ياراتقان . مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، ئۇلارنىڭ تەلىماتىدا توز قۇشى مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ . ئۇ ئاللاھنىڭ ئالەمنى يارىتىشىدىكى ۋاستىسى ، شۇڭا ئۇنىڭ تورلۇك رەڭدە ئۆزگۈرۈدىغان خۇسۇسىيەتلىرىنى شەيتانىنىڭكىگە ئوخشىتىشىدۇ . مۇشۇ قاراشلارغا ئاساسەن يەزدىيە تەرەپدارلىرىنى بەزى تارىخچىلار شەيتانپەرەسلەر دەپمۇ ئاتاشقان . يەزدىيە تەرەپدارلىرى شەيخ ئەدى ئىبنى مۇسافىرنى ئولۇغ شەخس، دەپ قاراپ ، ئۇنىڭغا نۇرغۇن كارامەت ۋە مۆجىزىلەرنى نىسبەتلەشتۇرىدۇ . ئۇنىڭ قەبرىسى كېيىنكى دەۋرلەردە بۇ ئېقىمدىكىلەرنىڭ مۇقەددەس جايىغا ئايلىنىدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، يەزدىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ھەر بىرى شەيخنىڭ كىيىمىدىن يىرتۇۋىلىنغان بىر پارچە رەخت بىلەن ئۇنىڭ قەبرىسىدىن ئېلىنغان بىر سىقىم توپىنى يېنىدىن ئايرىماسلىقى كېرەك . ئۇلارنىڭ شەيخ ئەدى ياكى ئىيدى كەبىر نامى بىلەن مەخسۇس بىر ھېيىتمۇ باربولغان . بۇ ھېيىتتا ئۇلار ئۇچ كۈن روزا تۇتۇپ ، شەيخنىڭ مازىرىنى تاۋاپ قىلىشىدۇ . قۇربان ھېيىت ۋاقتىدىمۇ شەيخنىڭ مازىرىغا بېرىش چوقۇم ئورۇنداشقا تېگىشلىك رەسمىيەتلەردىن سانىلىدۇ . كۈن كۆتۈرۈلگەندە شەرقە قاراپ ، قويۇاشقا ھەمدۇ سانالار ئوقۇيدۇ . ئۇلار « ئەئۇزۇ بىللاھى مىنەش شەيتانىر رەجىم » دېگەن سۆزگە قاتتىق قارشى تۇرىدۇ . ئاياللارنى (بالىلىق ئاياللاردىن باشقا) تالاق قىلىشنى راۋا، دەپ قارىشىپ ، ئەر بىر يىلدىن ئارتۇق سەپەردە بولغان بولسا، ئۇنىڭ ئايالىنى ئۇنىڭ ئۇچۇن ھارام ھېسابلىشىدۇ . بەزى يېمەكلىكلەر (بېلىق ، كاۋا قاتارلىقلار) نى ھارام، ھېسابلايدۇ . ئۇلارمەنسۇر ھەللاج ، ئابدۇلقادىر گىلانى ۋە ھەسەن بەسرى قاتارلىق سوپىلارنىڭ تەلىماتلىرىغا قايىل بولۇپ، ئۇلار روھىي جەھەتتىن پاكلىققا ئېرىشىشنىڭ مۇساپىسىنى يەتتە باسقۇچ (ئەمىرى شەيخ ، باباشەيخ ، شەيخ ، پىر ، فەقىر ، سەخنۇر ، كۇچەك ، ۋە مۇرىد) قا بۆلۈشىدۇ . يەزدىيە

تەرەپدارلىرىنىڭ سالىكلىرى ئۇ ياكى بۇ باسقۇچقا كىرىش ياكى ئۇنىڭدىن چىكىنىشكە بولمايدۇ . مەلۇماتلارغا قارىغاندا، 20 - ئەسىرنىڭ 50 - يىللىرىدا ئۇلارنىڭ ئومۇمىي سانى 70 مىڭدىن ئاشقانىكەن . ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى مەۋسۇل (ئىراقتا) گە توپلاشقان بولۇپ ، ئەڭ چوڭ شەيخى سىنجار شەھرى (ئىراقتا) دە ياشايدىكەن . ئىراق مۇستەقىللىققا ئېرىشكەندىن كېيىن يەزىدىيە تەرەپدارلىرىمۇ يېڭى قانۇن بويىچە ئەركىن پائالىيەت ئېلىپ بېرىش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشقان .

يەئقۇبىيە ــ رافىزىيەنىڭ ئابدۇللاھ ئىبنى ئەبۇيەئقۇر تەرىپىدىن ئاساس سېلىنغان بىر تارمىقى . ئەبۇيەئقۇر شىئەلەرنىڭ تونۇلغان ئىلاھىيەتشۇناسلىرى ۋە قارىيىلىرىدىن بولۇپ، مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇ جەئفەر سادىق ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن مۇسا كازىمنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىدىن ئىكەن . ئەبۇيەئقۇر ئابباسىيلاردا مەھدى خەلىپە بولغان دەۋردە (775 - 785) خەلىپە تۇرلۇك گۇناھلار بىلەن ئەيىبلىگەن ۋە پائالىيەتلىرىگە چەك قويغان پىرقىلەرنى قوللىغان . ئۇ ئىمامىلىققا ئائىت مەسىلىلەرنى مەخسۇس تەتقىق قىلىپ ، بۇ ساھەدىكى ئوخشىمىغان قاراشلىرى بىلەن رافىزىيەچىلەردىن بۆلۈنۈپ كەتكەن . مەزكۇر تارماق ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان .

يەئقۇبىيە ــ زەيدىيەنىڭ تارماقلىرىدىن بىرى بولۇپ ، يەئقۇب ئىبنى ئەلى كۇفى ئۇنىڭ ئاساسچىسى ھېسابلىنىدۇ . مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، بۇ تارماقتىكىلەر ئەبۇبەكىر بىلەن ئومەرنىڭ خەلىپىلىكىنى ئېتىراپ قىلمىدىغان بولۇپ، ئۇلار بۇ ئىككى خەلىپىنى ئېتىراپ قىلمايدىغانلار بىلەنمۇ زىددىيەتلىشىنى خالىمايدۇ ، ئۇلار بىلەن نورمال مۇناسىۋەتنى ساقلاپ كەلگەن . ئۇلار ئۆلۈكلەرنىڭ قايتا ريجئەت قىلمىدىغانلىقىنى ئىنكار قىلىپ ، بۇنداق قاراشنى ياقلىغۇچىلارنى ئۆزلىرىنىڭ مۇخالىپىلىرى، دەپ ھېسابلاشقان . زەيدىيەنىڭ بارلىق تارماقلىرى ، جۈملىدىن يەئقۇبىيەمۇ ئىمامەت مەسىلىسىدە ئۆز ئارا ئوخشىمايدىغان قاراشلارنى

ئوتتۇرىغا قويۇپ ، بىر بىرى بىلەن ئۆچەكەشكەن . يەئقۇبىيە تەرەپدارلىرى چوڭ گۇناھ سادىر قىلغۇچىلارنى ئەبەدىي دوزاخ ئوتىغا مەھكۇم قىلغان . زەيد ئىبنى ئەلى ئىبنى ھۇسەيىننىڭ، ئۇنىڭدىن كېيىن يەھيا ئىبنى زەيدنىڭ ئىمامىلىقىغا قايىل بولغان . ئۇلار ئىمامىلىقىنى تاكى ئاساسچىلىرى يەئقۇبگىچە داۋاملاشتۇرغان . شەرىئەتكە ئائىت مەسىلىلەردە زەيدىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاش قاراشتابولغان . بۇ تارماق ھازىر پائالىيەتتىن توختىغان .

يۇنىسىيە (ا) — مۇرجىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، يۇنىس ئىبنى ئەۋنى نۇمەيرى ئۇنىڭ ئاساسچىسىدۇر . ئۇنىڭ پىكرىچە، ئىمان ئاللاھنى مەرىپەت قىلىش ، ئۇنىڭغا قەلبىدە بويسۇنۇش ۋە مۇھەببەت يېتىلدۇرۇشتىن ئىبارەتتۇر . كىمكى مۇشۇنداق خىسلەتنى ئۆزىدە يېتىلدۇرگەن بولسا ۋە ئاللاھنىڭ يېگانىلىكىگە ھەقىقەتەن ئىشەنسە ئۇ مۇئمىندۇر . يۇنىسىيە تەرەپدارلىرى ئىماننىڭ تەركىبى بولمىسىمۇ ئەمما ئاللاھ تەرىپىدىن نازىل بولغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسىنى مەرىپەت قىلىشنى زۆرۈر، دەپ قارىشىدۇ . ئۇلار ئىماننى بىر تۈركۈم خىسلەتلەرنىڭ مەجمۇئەسى، دەپ قاراپ ، بۇنداق خىسلەتلەردىن ئايرىلغانلارنى مۇسۇلمان ھېسابلىمايدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، ئىمان كېمەيمەيدۇ ۋە ئاشمايدۇ . پاسىقلارنى مۇتلەق ھالدا پاسىقلىققا چىقىرىۋېتىش خاتادۇر . ئۇلار ئاللاھنى مەرىپەت قىلىشتا ئالدى بىلەن ئىلاھىي ئەدلىنى مەرىپەت قىلىش كېرەك، دەپ قارايدۇھەمدە ئىمانغا شەك كەلتۈرۈشنى كۈپۈرلۈق ھېسابلايدۇ .

شەرىئەتكە ئائىت مەسىلىلەردە يۇنىسىيە تەرەپدارلىرى دىنىي قائىدىلەرنى ئىمانىنىڭ تەركىبى، دەپ قارىمايدۇ . ئىمانغا سادىق بولغاندا بەزى دىنىي رەسمىيەتلەر تولۇق ئورۇندالمىسىمۇ چوڭ گۇناھ بولمايدۇ ، دەپ قارايدۇ . ئۇلارنىڭ قارىشىچە، شەيتان ئاللاھنىڭ يېگانىلىقىنى بىلىدۇ، ئەمما ئۇ گەدەنكەشلىكى سەۋەبلىك ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلمىغان ، شۇنىڭ بىلەن كاپىرلاشقان . يۇنىس ئىبنى ئەۋنى نۇمەيرىنىڭ گېپىچە بويىچە ئېيتقاندا، مۇئمىنلەر تائەت ۋە ئەمەل بىلەن

ئەمەس، ئىخلاس بىلەن بېھىشقا كىرىدۇ .

يۇنىسىيە تەرەپدارلىرى شەرىئەتكە ئائىت باشقا مەسىلىلەردىمۇ ئۆزلىرىنىڭ خاس قارىشىغا ئىگە ئىكەن . ئەمما، ئومۇمىي مەسىلىلەردە مۇرجىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاش پىكىردە ئىكەن .

يۇنىسىيە (2) ــ مۇشەببەھىيەنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ ، يۇنىس ئىبنى ئابدۇرەھمان قۇمى (883 - يىلى قازا قىلغان) تەرىپىدىن ئاساس سېلىنغان . مەنبەلەردە كۆرسىتىلىشىچە، ئۇ شىئەلەرنىڭ تونۇلغان ئۆلىما ۋە مۇسەننىف (ئەسەر يازغۇچى) لىرىدىن بىرى بولۇپ ، ھىشام ئىبنى ئابدۇلمەلىك خەلىپىلىك قىلغان دەۋردە ياشىغان، ئىمامالاردىن جەئفەر سادىق ۋە مۇسا كازىمنىڭ زاماناداشلىرىدىن بولغان ئىمام ئەلى ئىبنى مۇسا رىزا بىلەنمۇ يېقىن مۇناسىۋەتتە بولغان .

مەنبەلەردە يۇنىس ئىبنى ئابدۇرەھمان شىئەلەرنىڭ تۇنجى ئىلاھىيەتشۇناسلىرىدىن ۋە ئىمامىيە تەرەپدارلىرىنىڭ نەزىرىيىچىلىدىن بىرى، شۇنداقلا ئۇ تونۇلغان تەپسىرچى، مۇھەددىس ھېسابلىنىدۇ . مەنبەلەردىكى مەلۇماتلارغا ئاساسلانغاندا، ئۇ ئىمامىلىق مەسىلىلىرى ۋە چەكتىن ئاشقان بەزى شىئە تارماقلىرىنىڭ قاراشلىرىنى رەت ئېتىش مەزمۇن قىلىنغان 30دىن ئارتۇق ئەسەر يازغان . بۇلاردىن ئەڭ داڭلىقلىرى « كىتاب ئۇس سىيام » ، « كىتاب ئۇل بەداۋ » ، « كىتابۇ جامېئۇل ئاسار » قاتارلىقلاردۇر . شىئەلەر ئۇنىي ئۆز زامانىسىدا مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام دەۋرىدىكى سالمانى فارس بىلەن ئوخشاش مەرتىۋىگە ئىگە، دەپ قارىغان .

سۇننىيلەر يۇنىسنى مۇشەببەھىيە تەرەپدارى، دەپ ئەيىبلىگەن . يۇنىسىيە تەرەپدارلىرىنىڭ ئەقىدىسى بويىچە، خۇدا ئەرشتىدۇر، پەرىشتىلەر ئەرشنىڭ ھاملىرىدۇر . ئىمامىلىق مەسىلىسىدە ئۇلار قەتئىيە تەرەپدارلىرى بىلەن ئوخشاش قاراشتا بولۇپ ، مۇسا ئىبنى جەئفەر بىلەن ئىمامىلىقنى ئاخىرلاشتۇرىدۇ .

پايدىلانغان ماتېرىياللار

ئاۋكسېنتيېۋ ئا. ۋ. قاتارلىقلار: « قۇرئان توغرىسىدا » تاجىكستان ، دۇشەنبە 1991 - يىلى نەشرى .

ئەبۇ مەنسۇر ئابدۇلقاھىر باغدادى : « ئىسلام مەزھەپلىرى تارىخى » تېھران ، تەبرىز ھىجرىيە 1333 – يىلى نەشرى .

« ئەرەبچە – خەنزۇچە لوغەت » (بېيجىڭ ئۇنىۋېرسىتېتى شەرق تىللىرى فاكۇلتېتىنىڭ ئەرەب تىلى كافېدراسى تۈزگەن) بېيجىڭ سودا نەشرىياتى 1981 - يىلى نەشرى .

ئەش شەھرىستانى : « دىنلار ۋە مەزھەپلەر » (ئەرەبچىدىن پرازورۇۋ س. م. تەرجىمە قىلغان) . موسكۋا 1984 - يىلى نەشرى .

ئەن ۋېيخۇا قاتارلىقلار : « ئوتتۇرا ئاسىيادىكى مۇسۇلمانلار ۋە مەدەنىيەت » مەركىزىي مىللەتلەر نەشرىياتى 1999 - يىلى نەشرى .

ئەنۋەر بايتۇر : « ئاپاق خوجا توغرىسىدا قىسقىچە بايان » ، « مىللەتلەر تەتقىقاتى » ژۇرنىلى 1982 - يىلى 5 - سان .

ئەھمەد ئىمىن :« ئەرەب ئىسلام مەدەنىيەت تارىخى » (ناجۇڭ تەرجىمە قىلغان) بېيجىڭ ، سودا نەشرىياتى 1982 - يىلى نەشرى .

بەرەنوف خ. ك : « ئەرەبچە – رۇسچە قامۇس » موسكۋا 1989 - يىلى نەشرى .

بىلىيەنوف ئې. ي :« ئىسلام مەزھەپلىرى تارىخىدىن ئوچېركلەر » (ژاڭ خۇيدې تەرجىمە قىلغان) ئىچكى خەلق نەشرىياتى 1980 - يىلى نەشرى .

« پەلسەپە لۇغىتى » (خەيرۇللايېۋ م. م. قاتارلىقلار رۇسچىدىن تەرجىمە قىلىپ تەييارلىغان، ئۆزبېكچە) تاشكەنت 1976 - يىلى نەشرى .

پىئوتروۋسكي م. ب قاتارلىقلار تۈزگەن « ئىسلام –

ئاتېئىستلار لۇغىتى » موسكۋا 1988 - يىلى نەشرى .
« تاجىك سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيىسى » 1 - 8 - تومىلار ، تاجىكستان ، دۇشەنبە 1988 - يىلى نەشرى .
چېن خۇيشېڭ قاتارلىقلار : « جۇڭگو شىنجاڭ رايونىنىڭ ئىسلام تارىخى » شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 - يىلى نەشرى .
چېن ۋېنلى :« قىسقىچە ئىسلام تارىخى » شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1995 - يىلى نەشرى .
دادىخۇدايېۋ خ : « ئىسمائىلىزم ۋە شەرقتىكى روشەن پىكىرلىك » تاجىكستان ، دۇشەنبە 1989 - يىلى نەشرى .
گىريازنېۋېچ پ. ئا. قاتارلىقلار تۇزگەن « ئىسلام - دىن ، جەمئىيەت ۋە دۆلەت » (ماقالىلار توپلىمى) موسكۋا 1984 - يىلى نەشرى .
سەئىد فەييازمەھمۇد :« ئىسلام دىنىنىڭ قىسقىچە تارىخى » شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1996 - يىلى نەشرى .
شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى دىن تەتقىقات ئورنى تۇزگەن « دىن تەتقىقات ماتېرىيالىرى » نىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى .
شۇكۇروۋ م. ش. قاتارلىقلار تۇزگەن « تاجىك تىلى لۇغىتى » (2 قىسىملىق) موسكۋا 1969 - يىلى نەشرى .
« قىسقىچە ئىسلام لۇغىتى » (سادىق ھاپىز نەشرگە تەييارلىغان) شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1994 - يىلى نەشرى .
لېبۇن گ :« ئىسلام » تاجىكستان ، دۇشەنبە، 1991 - يىلى نەشرى .
لى تەييۇ قاتارلىقلار يازغان « شىنجاڭدىكى دىنلار » شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1989 - يىلى نەشرى .
لى تەييۇ :« شىنجاڭدا بۇددا دىنى زاۋاللىققا يۈز تۇتۇپ ، ئىسلام دىنى ئەۋج ئېلىشىنىڭ تارىخىي سەۋەبلىرى » شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ ئىچكى ماتېرىيالى ، 1982 - يىلى 11 - ئاي .

لى جىنشىن :« شىنجاڭدا ئۆتكەن ئىسلام خانلىقلىرىنىڭ قىسقىچە تارىخى » ، مەدەنىيەت نەشرىياتى 1999 - يىلى نەشرى.
ماپىنيەن :« شىنجاڭنىڭ قىسقىچە دىن تارىخى » شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى 2001 - يىلى نەشرى .
مەجىد فەخرى :« ئىسلام پەلسەپە تارىخى » (چىن جۇڭيىاۋ تەرجىمە قىلغان) شاڭخەي چەت ئەل تىللىرى مائارىپ نەشرىياتى 1992 - يىلى نەشرى .
مىرزازادە خ :« تاجىك ئەدەبىياتى تارىخى » تاجىكستان ، دۇشەنبە 1989 - يىلى نەشرى .
مىلوسلەۋسكي گ. ۋ. قاتارلىقلارتۇزغان « ئىسلام ـ ئېنسىكلوپېدىيىلىك لۇغەت » موسكۋا 1991 - يىلى نەشرى .
مۇھەممەدخوجەيېۋ ئە :« نەقشىبەندىيە ئىدىئولوگىيىسى » (رۇسچە) تاجىكستان ، دۇشەنبە 1991 - يىلى نەشرى .
مۇھەممەد سالىھ :« ئاپاق خوجا مازىرىنىڭ تارىخى توغرىسىدا » ، « شىنجاڭ ئىجتىمائي پەنلەر تەتقىقاتى » ژۇرنىلى 1987 - يىلى 4 - سان .
مۇھەممەد سالىھ : « ئىسلام دىنى تارىخىدىكى خاۋەرجىلەر گۇرۇھى » ، شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى 1987 - يىللىق 1 - سان .
نېبىئىمەتوف ن :« سامانىيلار دۆلىتى » تاجىكستان ، دۇشەنبە، 1989 - يىلى نەشرى .
ھاجى نۇرھاجى ، چېن گوگۇاڭ : « شىنجاڭ ئىسلام تارىخى » مىللەتلەرنەشرىياتى 1995 - يىلى نەشرى .
ھاجى نۇرھاجى : « ئىسلام دىنىدىكى تەسەۋۋۇپچىلىقنىڭ شەكىللىنىشى ، تارقىلىشى ۋە ماھىيىتى توغرىسىدا » ، « شىنجاڭ ئىجتىمائي پەنلەر تەتقىقاتى » ژۇرنىلى 1987 - يىل 3 - سان .
ئۇسمانوف م. ئا : « ئىسلام » تاشكەنت 1989 - يىلى نەشرى .
ئۇسمانوف م. س : « ئىسلام » تاشكەنت 1986 - يىلى نەشرى .
« ئۆزبېك سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيىسى » 1 - 12 - تومىلار ،

تاشكەنت 1974 - يىلى نەشرى .
ئىئونوۋا ئا. ئى قاتارلىقلار يازغان « ئىسلام - ئىدىئولوگىيە ، قانۇن ، سىياسەت ۋە ئىقتىسادىي مەسىلىلەر » (ماقالىلار توپلىمى) موسكۋا 1985 - يىلى نەشرى .
ئىسمەتوۋ ب : « 9-15 - ئەسىرلەر پارس - تاجىك ئەدەبىياتىدىكى پەنتېئىستىك پەلسەپە ئەنئەنىلىرى » (رۇسچە) تاجىكستان ، دۇشەنبە 1994 - يىلى نەشرى .
ئىۋانوۋ ن. ئا قاتارلىقلار تۈزگەن « ئىسلام » (قىسقىچە قوللانما) موسكۋا 1983 - يىلى نەشرى .
يەئقۇب ئادىنەيېف :« قۇرئان ۋە ئۇنىڭ پەلسەپىۋى، ئەخلاقى، ئىستېتىكىلىق تەلىماتلىرى » تاجىكستان ، دۇشەنبە 1992 - يىلى نەشرى .
يې لىياڭتاۋ قاتارلىقلار تۈزگەن « پارسچە - خەنزۇچە لۇغەت » بېيجىڭ سودا نەشرىياتى 1981 - يىلى نەشرى .

مەسئۇل مۇھەررىرى : مەمتىمىن شىپە
مەسئۇل كوررېكتورى : ئارزۇگۇل كېرەم
مۇقاۋىنى لايىھىلىگۈچى : ئەكبەر سالىھ

ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئىسلام مەزھەپلىرى

زەمىر سەئدۇللا زادە ، پەرھات غاپپار
*
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشر قىلدى
(ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 №)
شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى
شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر ئاكادېمىيىسى باسما زاۋۇتىدا بېسىلدى
فورماتى : 1168 × 850 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى : 5 ·14 قىستۇرما ۋاراقى : 2
2002 – يىل 9 – ئاي 1 – نەشرى
2002 – يىل 9 – ئاي 1 – بېسىلىشى
تىراژى :3000 — 1
ISBN7-228-07550 - 1/ B. 252
باھاسى : 80 ·21 يۈەن